Буюк шоир ва мутафаккир, атоқли давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий-эстетик тафаккуримиз ривожида алоҳида ўрин тутади. Улуғ шоир ўзининг шеърий ва насрий асарларида юксак умуминсоний ғояларни, она тилимизнинг беқиёс сўз бойлиги ва чексиз ифода имкониятларини бутун жозибаси ва латофати билан намоён этиб, ер юзидаги миллионлаб китобхонлар қалбидан муносиб ва мустаҳкам ўрин эгаллади.

Жонажон Ватанимиз «Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари» деган бош тамойил асосида тараққиётнинг бутунлай янги босқичига қадам қўйиб, янги Уйғониш даври – Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Шавкат МИРЗИЁЕВ

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

ЎТТИЗ ЖИЛДЛИК

“TAMADDUN”
ТОШКЕНТ – 2021

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

ЕТТИНЧИ ЖИЛД

*** *** ***

Нажмиддин КОМИЛОВ

ХИЗР ЧАШМАСИ

***

МАЪНОЛАР ОЛАМИГА САФАР

Мир Алишер Навоий таваллудининг
580 йиллиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси
давлат мустақиллигининг 30 йиллигига бағишланади

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Беҳзод Йўлдошев, Баҳром Абдуҳалимов, Абдулла Аъзамов, Бахтиёр Назаров, Сирожиддин Саййид, Акмал Нур, Шуҳрат Сирожиддинов, Гулчеҳра Рихсиева, Муҳаммаджон Имомназаров, Ваҳоб Раҳмонов, Муслиҳиддин Муҳиддинов, Иброҳим Ҳаққул, Боқижон Тўхлиев, Нусратулло Жумахўжа, Қосимжон Содиқов, Султонмурод Олим, Шуҳрат Ризаев, Афтондил Эркинов, Нурбой Жабборов, Каромат Муллахўжаева, Мирзо Кенжабек, Сайфиддин Сайфуллоҳ, Исажон Султон

ИЖОДИЙ ГУРУҲ

Олимжон Давлатов, Дилнавоз Юсупова, Феруза Тўрахўжаева, Акмал Фармонов, Диёра Абдужалилова, Ирода Эшонхонова, Орифжон Олимжанов

НАЖМИДДИН КОМИЛОВ

ХИЗР ЧАШМАСИ

ЎЗ ВУЖУДУНГҒА ТАФАККУР АЙЛАҒИЛ

МУҚАДДИМА

Навоий ижоди – ҳикмат ва тамсиллар, ҳар замон, ҳар давр учун ҳам сабоқ бўладиган ўлмас ғоялар, фикр-қарашлар уммони. Шоирнинг эҳтиросли ёниқ каломи ҳамон қалбимизга нур сочиб, юксакликларга чорлайди, инсонийлик мулкига етаклайди. У ўз замони дардини қаламга олди, адолат ва инсоф тантанаси учун курашди. Гоҳ тарихни ибрат қилиб, гоҳ валисифат замондошлари образини яратиб, гоҳ улуғ идеалларга ҳавола қилиб, инсонларга таъсир этиш, уларни хайр ва савоб ишларга даъват қилиш билан жамиятни ўнглаш, инсон зотини шарафлаш учун қайғурди, бутун истеъдоди, илмини шунга сарфлади.

Аммо, агар Навоий дунёқарашини яхлит бир тизим сифатида олиб қарайдиган бўлсак, унинг марказида, шубҳасиз, ислом аҳкоми ва тасаввуф таълимоти ётади. Зеро, шоирнинг оташин гуманизми, одамийлик концепцияси, адлу инсоф, саховат ва муҳаббат ҳақидаги фикр-ўйлари, эзгуликка пайваст буюк тафаккур олами шу таълимот негизида шаклланди. Тасаввуфга меҳр унда болаликдан бошланган; кўпроқ фақр аҳли билан дўстлашгани, сўфиёна асарлар мутолаасига берилиши (чунончи, «Мантиқут тайр»ни ёд олгани), «солики мажзуб»ни орзу қилгани шундан. У нақшбандия сулукини танлаб, Абдураҳмон Жомийни пир деб қабул қилиб, унинг ҳузурида ваҳдат ул-вужуд фалсафасидан сабоқ олди, шайх Муҳаммад Табодгоний суҳбатларини қозониб, «илтифотлар» кўрди. Жомий Навоий илтимоси билан ориф шайхлар тазкираси «Нафаҳотул-унс» китобини ёзди ва Фахриддин Ироқийнинг «Ламаот» асарини шарҳлади. Навоий «Нафаҳот ул-унс»ни қисқартириб, ўзбек тилига таржима қилди, турк машойихидан кўпини ва замондош дарвешларни киритди. Натижада, Навоий қалбан ва ботинан «фақру фано жодасида иқбол топган» (Жомий) одамга айланди. Азалий ва абадий Тангри таолони Ҳақ ва ҳақиқат ҳисоблаб, нафс талабларини ўлдира бориб, дилни поклаш, ўзни таниб, ўзликни фидо этиш орқали илоҳий маърифат топган ориф сўфийлар маслаги Навоий маслагига айланади. Натижада, тасаввуф ғоялари унинг ижодининг мағз-мағзига сингиб кетади. Сўфиёна ишқ оламини илоҳий нур тажаллисида кўриш, ҳол мастоналиги шоирнинг валийларча истеъдодига қувват бағишлар, романтик тахайюлини яшнатарди.

Айни вақтда, шуни ҳам биламизки, Навоий реал дунё гўзаллигини куйлаган оташқалб шоир. У ижтимоий-сиёсий воқеаларга фаол иштирок этди, давлат арбоби сифатида турли мансабларни эгаллаб, ўз идеалларини ҳаётга татбиқ этишга интилди. Навоий ҳаётни бутун мураккаблиги билан қаламга олади, ёниқ сўз воситасида кишилар қалбига таъсир этиш, уларни ёмон ишлардан қайтариб, эзгу амаллар сари сафарбар этишга чоғланади. Хуллас, Навоий ижодида илоҳийлик ва дунёвийлик уйғунлашиб кетган. Илоҳий ғоялар, тимсоллар унинг учун инсон ҳамиша интиладиган идеал олам бўлса, дунё шу идеал оламнинг кўзгуси, ибрат ва сабоқ майдони. Зеро, инсонда коинотнинг, илоҳий оламнинг ҳикматлари, моҳияти акс этган. «Неки олами куброда бор – олами суғрода бор», дейди Навоий. Олами кубро – катта олам, яъни коинот, борлиқ. Олами суғро – кичик олам, яъни инсон. Бундай қараш аслида Одам Атонинг яратилиши ҳақидаги ривоятга бориб тақалади. Одам Ато, Қуръони Каримда айтилишича, тупроқдан яратилиб, кейин унга Аллоҳ ўз руҳини юбориб, жон ато этади. Демак, инсон модда ва руҳ ёки табиат ва илоҳдан вужудга келган. Шу боис инсон тийнатининг ўзида мажоз ва ҳақиқат, илоҳийлик ва дунёвийлик мужассам. Бу олам ягоналиги ҳақидаги ваҳдат ул-вужуд таълимотига мувофиқдир.

Яъни:

Ўз вужудунгға тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсан, ўзунгдин истагил.

Шунга кўра, инсон аввало ўзини, кейин Аллоҳ яратган жамики илму ҳикмат, маърифат-маънавиётини билиб, ўз Холиқини таниб, мусаффо руҳҳолида қайта ваҳдониятга қўшилмоғи даркор. Шу йўлда инсон ахлоқи покланади ва у комиллик даражасига кўтарилади.

Комил инсон сийрати, бу йўлга кирган соликнинг ишқи ва шавқи, дард-изтироблари Алишер Навоий асарларида турли тимсоллар, образларда ҳар хил услубда тасвирланади.

Навоий ижоди – бамисоли бир обиҳаёт – Хизр чашмаси. Ундан ичган сари қалбингиз тозаланиб, нурланиб боради, маънан ва руҳан улғаяди, куч оласиз. Шундай, буюк шоирни бизга ато этган Парвардигорга минг бора шукр қилиб, бу зоти мукаррамдан бир умр ибрат олиб яшаш биз учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

ҚАЛБЛАРНИНГ СЕВГАНИ

НАВОИЙ ВА ЗАМОНАМИЗ

Шўролар даврида Навоий асарлари гарчи ўрганилган бўлса-да, аммо кўпроқ ўша давр мафкурасига мослаштириш, Навоийни коммунистик ғояларни тасдиқлашга хизмат қилдириш бор эди. Аммо биз учун Навоий бор бўйи билан қадрдон ва зарур, биз энди Навоийни «керакли» ва «кераксиз» қисмларга ажратмаймиз. Эндиликда биз унинг меросхўрлари шўролар мафкураси оқибатида йўқотган қадриятларимиз, лат еган, кемтик бўлиб қолган маънавиятимизни қайта тиклашда Навоий каби улуғ зотларимиз ижодидан мадад ва куч оламиз, уни тўлиқ ҳолда, холисона ўрганиб, баҳраманд бўламиз. Бунга тўла имкониятлар мавжуд. Миллий-маънавий тикланиш сиёсатимизнинг устувор йўналиши қилиб белгиланган экан, бунда биринчи навбатда Навоийни ўзлаштириш, Навоий маънавий хазинасини янгидан кашф этиб, ҳаётимизга олиб кириш асосий вазифа бўлиши лозим. Президентимиз Ислом Каримовнинг Олий Мажлис минбаридан туриб, «Навоийни чуқурроқ ўрганайлик, унинг асарларини ёшларга етказайлик», деган шиорни ташлаши бежиз бўлган эмас. Бу Навоийни ўрганиш, Навоий ғояларини ўзлаштириш улкан ижтимоий вазифа, умуммиллий бурч эканлигини таъкидлашдир.

Мен аминманки, инсоният янги XXI асрда Навоий сингари улуғ мутафаккир ижодкорларга янада кўпроқ муҳтож бўлади. Чунки ҳозир инсоннинг ақлий кашфиёти беҳисоб ва ҳайратланарли. Аммо инсоният маънавий камолот жиҳатидан жуда ҳам олдинга борган эмас, аксинча, Навоий маънавияти чўққисидан қарайдиган бўлсак, анчагина орқага қараб кетганимиз маълум бўлади. Шу учун ҳам Навоийга қайтиш, Навоий оламини янгидан кашф этишнинг зарурати ва аҳамияти катта. Навоийдан Инсонга муҳаббатни, ҳаётга муҳаббатни, футувват ва жавонмардликни, вафо ва садоқатни ўрганишимиз лозим. Алишер Навоийда ҳамма нарса инсон қалби гўзаллиги, инсон ахлоқи камолоти нуқтаи назаридан олиб қаралади. Олайлик, шоирнинг исломга муносабатини. Навоий учун Парвардигор – олам яратувчиси, оламни яратишдан мақсад эса – одамни – махлуқот гултожини яратиш. Шоир мана шуни англашни имоннинг асоси деб билади ва исломга буюк бир маърифат деб қарайди, яъни дунёни, Илоҳни ва ўзликни билиш маърифати. Навоийнинг барча достонлари, девонлари аввал Парвардигори оламга наът билан бошланади, сўнгра Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламга ҳамдлари келади. Кейин сўфийлар, пирларга бағишланган боблар бошланади ва уни кетидан асар воқеалари бошланади. Девонларда эса сўфиёна ғазаллардан сўнг «ишқи илоҳий» ва «ишқи мажозий»ни бирга олиб куйлаган ғазаллар келтирилган.

Бу нимага ишора?

Биринчидан, шунга ишораким, Навоий дунёқараши яхлитдир, у ҳеч қачон ва ҳеч ерда моддийликни илоҳийликка, дунёвийликни охиратга қарама-қарши қўйган эмас. У комил мусулмон, имон мустаҳкамлигини, илоҳий қудратнинг чексизлигини куйлаган шоир. Аммо Навоий шариат ва унинг аҳкомларини назмга солган, гўру қиёмат азоби билан одамларни қўрқитувчи шоир эмас. У дунёни ва Илоҳни тасаввуф ва тариқат ғоялари орқали идрок этади. Наът-ҳамдлар ҳам, коинот ашёлари тасвири ҳам ваҳдатул вужуд фалсафаси ғоялари асосида талқин этилади, яъни шоирнинг эътиқоди шуки, Парвардигор оламни ўз жамолига кўзгу сифатида яратди ва инсонни шу кўзгунинг мазҳари (фокуси)га айлантирди. Парвардигор Ўз қудратини Инсон кўнгли товланишларида намоён этади. Инсон эса буни англаши керак ва шунга муносиб бўлмоғи даркор.

Иккинчидан, бу орқали Навоий олам ягоналиги, жисм ва руҳнинг ўзаро вобасталигини ифодалаб берган.

«Ҳайратул-аброр» достонида наът ва ҳамдлардан кейин учта «ҳайрат» боблари келтирилган. Тадқиқотчилар бу бобларни негадир четлаб ўтадилар. Ҳолбуки, достоннинг мағиз-моҳияти шу бобларда акс этган. Шунга мувофиқ асар «Ҳайратул-аброр» (Пок руҳнинг ҳайратланиши) деб номланган. Бу бобларда Кўнгилнинг «йўқлик олами» – адамдан пайдо

бўлиб, илоҳий олам, фаришталар олами, мулк (коинот) олами ва инсон бадани оламини сайр этиб чиқиши тасвирланади. (Бундан олдинги бобда Навоий кўнгилнинг ўзи нима эканини тушунтиради.) Кўнгил ўз сайри давомида барча борлиқ, бутун мавжудотнинг Аллоҳга зикр айтишини, Аллоҳ нури билан ёритилганини кўради. Жумладан, инсон аъзолари ҳам ўз Яратувчисига тасбеҳ айтади, деб тасвирлайди Навоий. Бу билан шоир айтмоқчики, инсон кўнгли (кўнгил – бу руҳ) – Аллоҳ яратган олий хилқат, у – илоҳий нур макони. Уни ифлослаш мумкин эмас. Инсон ўзини англаш учун аввал ўз кўнглини англаши керак. Кўнгил юқори олам – руҳоний оламлар билан ўзаро вобаста ва бу Инсон деган хилқатда тажассум топган. Шу боис инсон бутун руҳий ва моддий оламларни ўзаро боғловчи тугун ва у Парвардигорини моддий оламни англаш орқали, ўзини комил этиш орқали англайди.

Шу боис ҳам Алишер Навоий сохта диндорлик, диндан ўз шахсий манфаатлари йўлида фойдаланиш, ботиний оламга қарамай, зоҳирий расм-русумларни бажариш билан керилиш, риёкорлик, шафқатсизликни қоралади. Инсон аввало яхши ахлоқи, ниятининг (ҳимматининг) улуғворлиги, илоҳийлиги билан инсон. Агар бундай бўлмаса, яъни киши қалбида эзгуликка, хайрга муҳаббат бўлмаса, унинг имонига ишониш қийин. Имон ботиний оламнинг тозалиги ва бутунлиги, Ҳаққа яқинлигини намоён этиб туриши керак. Шу заминда Навоийнинг бутун ижоди ақидапарастлик, диний схоластика ва жаҳолатни рад этади.

Бугина эмас, ҳазрат Навоий динни ўз нафсига қурбон этган, бойлик ва мансаб орттириш қуролига айлантирган кимсаларни нафрат билан тилга олади, ғазабкор ҳажв қамчиси билан савалайди. Буни «Ҳайратул-аброр» достонидаги «риёйи шайхлар» бобида, «Маҳбубул-қулуб»да ва «Ситтаи зарурия» номи остида жамланган форсий қасидаларда яққол кўриш мумкин. Агар риёкор шайх назр ундириш, элни алдаш учун турли найранг тўқиса, фирибгар муфти «Бир дирам учун юз ҳақни ноҳақ этади», озгина ришва учун «кўп «ло» (йўқ)ни «наам» (бор) деб хат битади», деб ёзади Навоий «Маҳбубул-қулуб»да. Мазкур асарда нопок қозилар, қонунбузар фақиҳ-муфтилар, ҳийлачи садр ва шайхул исломларнинг ғайри шаръий ишлари, дину имонни сотиб, мол-дунё орттиришлари фош этилади. «Омий қозиким, май ичгай — ўлтургулукдур ва дўзах ўтига етмасдин бурун куйдургулукдур», деб ҳукм чиқаради Навоий. Агар ислом биносига устун бўлган қози адолат қилиш ўрнига, тамагирлик билан қонунни бузса, шариатга ўзи риоя этмаса, унда бошқалардан нимани талаб қилиш мумкин, унда қонун нима бўлади, бундай қози Худо олдида нима деб жавоб беради?

Навоийнинг бу саволлари ҳамон долзарб, зеро, гарчи улуғ гуманист инсон ўз даври кишиларини кузатиб, фикр билдирган бўлса-да, аммо у танқид остига олган одамлар ҳамон орамизда, ҳамон жиғилдонни ҳақиқат ва адолатдан устун қўйгувчилар йўқолгани йўқ.

«Минҳожун нажот» (Нажот йўли) номли форсий қасидасидаги мана бу байтларга диққат қилинг:

Ва-гар аз ғояти ислом майли ҳаж куни ногоҳ,
Матои Макка пурси аз гарони ёхуд арзонӣ.
Агар суди накӯ уммед бошад, бор барбандӣ,
Дар ин ҳаж кай фарқ бошад дар исломию насроний?!

(Агар ислом талаби билан ногоҳ ҳажга бормоқчи бўлсанг, аввал Маккадаги матоларнинг қиммат ёки арзонлигини сўрайсан. Агар яхши фойда олиш умиди бўлса, юкни ортиб йўлга тушасан. Бундай ҳажда мусулмонлик билан насронийлик орасида қандай фарқ бор?!)

Ахир ҳажга тижорат учун эмас, холисанлиллоҳ Каъба зиёратига бориш керак-ку! Навоий фош этишни давом эттириб, бундай одамлар агар тижоратдан наф кўришни умид қилмасалар, «йўл хавфу хатари ва жисмоний заифлик»ни баҳона қилиб, ҳажга бормай қўя қоладилар, дейди.

Модомики, XV асрда Навоий замонида шунақа тижоратчи «ҳожилар» бўлган экан, демак, иллатнинг тарихи узоқ ва бизнинг замондаги «тожир» ҳожилар ўшаларнинг давомчиси бўлиб чиқади. Навоий назарида бу нафақат шариатга, балки одамийлик ахлоқига ҳам зиддир:

Бувад имонат он, исломат ин, эй «мўмини муслим»,
Жуз ин ҳам кофириҳо бошадат дар парда пинҳоний.

(Имонинг шуми, исломинг буми, ҳайф сенга эй «мўмину муслим» номини кўтариб юрган, Сенда бундан бошқа кофирликлар ҳам яшириндир). Бундай одамлар рўзани ҳам хасислик юзасидан, бошқалар дастурхонидан қорин тўйғазиш учун тутадилар, Куръонни уй безаги учун сақлайдилар, аммо унинг маъносидан бехабарлар. Намозда саждага бош урадилару, аммо бошларида минг хил савдойи фикр.

Нафс домига тушган одам бир хиёнат кетидан иккинчисини қилаверади. Алдаш, ёлғон сўзлаш, найранг ишлатишни ўзининг «ҳунарига» айлантиради. Мазкур қасидада шоир бир қиёсни келтиради: агар, масалан, фаришта одам суратида пайдо бўлса, шайтон ниятли одам дарров уни меҳмон қилишга тушади, унга жом тўла шароб ичиради, беҳуш қиладиган дорини майга қўшиб беради, шундай маккорлик билан бадният киши мақсадига эришмоқчи бўлади. Шоир ёмон одамларнинг психологиясини чуқур ўргангани кўриниб турибди. Содда кишилар, пок одамларни ҳам бу нопоклар булғаши мумкин. Инсон найранги олдида шайтон ҳам ожиз. Бу – бир жиҳати.

Иккинчи жиҳати шуки, Навоий инсондаги бундай нуқсонларни қаттиқ танқид остига олса-да, аммо барибир муҳокамалари замирида ачиниш бор. У инсон қисматига, унинг Нафс домига гирифтор бўлиб қолганига қайғуради, дард билан сўзлайди. Унинг тасвирича, инсон жаннатда эканлигида тоза хилқат, пок руҳ эди. Аммо шайтон гапига кириб, жаннатдан қувилди – моддий оламга бадарға қилинди. Бироқ бу фожиани тузатишнинг иложи бор: Парвардигор инсонга покланиб, ақлу заковати, илму амалини кўпайтириб, маънавий-руҳий жиҳатдан юксалса – ўз аслига қайтишга, яъни Жаннатга киришга ваъда берган. Демак, ҳамма нарса инсоннинг ўзига боғлиқ. Инсонга имконият берилган. Агар инсон буни англаса, маънавий такомиллашса, аслига – Поклик оламига, Ҳақ ҳузурига мушарраф бўлади. Аммо агар уни англамаса, интилмаса, тубанлашиб, ҳайвонлар қаторига қўшилади, инсонлик шарафи ундан буткул кетади.

Мана шу ғоя асосида инсон ахлоқини поклаш, Комил инсон идеалига интилиш шавқи Навоий асарлари мағзини ташкил этган.

Жамиятни тузатиш учун, давлатни маънавият нури билан порлатиш учун ҳам аввало шахсни камол топтириш керак. Шахс эса Навоий назарида тасаввуф ва тариқат талаблари билан камол топиши мумкин. Шу боис тасаввуф ғояларини берилиб куйлаган, унинг идеал қаҳрамонлари ҳам софдил сўфийлар ёки шунга талабгор ошиқлар, қалби Илоҳ ишқи билан ғарқ ориф инсонлардир. Сўфийнинг қалби гўё бир кўзгу, бу кўзгуда Ҳақ жамоли акс этади, шу боис сўфийнинг ўзи ҳам Ҳақнинг борлиги ва буюклигини исботловчи гувоҳ (тимсол)га айланади. Сўфий ҳамма вақт яхшиликни ўйлайди, у шу дунёнинг ўзида яхшилик тантана қилиши учун фаолиятда бўлади. Сўфий ҳамма нарсада Аллоҳ жамолини ҳис этади, у хоксор, фақир ва қаноатли:

Бошдин-оёқ ҳар бири кўзгу бўлуб,
Шоҳиди мақсудға ўтру бўлуб.
Кўзгуву шоҳид кўрунуб ҳар тараф,
Кўзга ямон кўрмак ўлуб бартараф.
Ҳар сориким нозир ўлуб ҳақ кўруб,
Қилгучини Фоили Мутлақ кўруб.

Навоий Баҳоуддин Нақшбанд, Абдураҳмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер сиймоларида маърифат нури қалбини порлатган инсонлар мисолини кўради. Унинг тасвирига кўра, фақирлик – бу ўта қашшоқлик ва гадойлик эмас. Сўфий мол-мулк эгаси бўлиши ҳам мумкин, аммо ҳамма гап ахлоқда: агар мол-мулкни ҳаёт мазмуни деб, шунга қулдай сажда қилса, ҳирс қўйса, бахил, паст табиат бўлса, фаҳшу разолатга берилса, унда бу инсонийликни йўқотишдир. Лекин бойлиги бўла туриб, саховат йўлини тутса, уни илм олиш, маърифатли бўлишга сарфласа, умуман ишқни мулкни кўпайтиришга эмас, балки маънавий камолотга қўйса – бундай киши учун мол-мулк комиллигига халақит бермайди. Чунончи, Алишер Навоийнинг мана бу қитъасига эътибор беринг:

Солики озодани кўрсанг ғаний, қилғай дебон
Мол анинг манъи сулуки, қилмағил инкор анга;
Кема тийри мол аро бўлмиш муқайяд демагил,
Кўрки, онча мол ўлурму монеъи рафтор анга.

Яъни: тариқат йўлига кирган озод кишини бой деб таъна қилма, мол-мулки унга халақит беради, деб ўйлама. Мол ортган кеманинг ўқи молга боғланиб қолади дема. Қарагин: шунча мол ортган бўлса ҳам кема суръат билан олдинга қараб бормоқда.

Бугина эмас, Навоий наздида мансаб эгаси бўлиб ёхуд ҳатто тахтда ўтириб қалбан дарвеш бўлиш мумкин (бунга шоир Искандарни мисол қилиб кўрсатади ва Ҳусайн Бойқарода ҳам шу хислат борлигини қайд этади), чунки софдил дарвешлар поклик ва ҳақгўйлик рамзи экан, улар инсон қалби тубида яшириниб турган илоҳий эътиқод ва ҳурриятнинг ифодачисидирлар ва шу боис ҳар бир одам уларни севиши ва уларга эргашиши мумкин. Шундай қилиб, Навоийда дарвешчилик ғояси таркидунёчилик ва зоҳидлик ғояси ҳам, ночор ва қашшоқ кишилар мафкураси ҳам эмас, балки ботиний маънавий юксалиш ғояси, яъни КОМИЛ ИНСОН маънавиятидир. Навоий Комил инсон ахлоқидан ибрат олишга даъват этади. Чин инсонийлик сари бориш йўли шу деб талқин этади.

Хўш, ҳар гал эҳтирос ва муҳаббат билан изчил тараннум этилган комил инсон ахлоқига нималар киради? Навоий назарида инсонни шарафловчи жамики фазилатларни бунга киритиш мумкин. Аммо булар орасида у имон, қаноат, саховат, илм-маърифат, вафо, ҳиммат, хоксорлик, адолат, адаб каби сифатларни ажратиб олиб, қарийб ҳамма асарларида қайта-қайта турли воқеалар тасвири муносабати билан таъкидлаб ўтган. Бу сифатлар наинки одамни улуғвор, фозил ва мўътабар этади, балки Илоҳга яқинлаштиради, илоҳий хислатларга мойил қилади, дейди улуғ мутафаккир.

Албатта, бу ахлоқий талаблар Навоий даври мафкурасидан келиб чиқади, аниқроғи, асрлар давомида ишланган, қоидага киритилган, таълим-тарбияга сингдирилган ғоялардир. Бундан ташқари, Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти ҳам ушбу ахлоқий фазилатларни кенг ёйишда катта рол ўйнади. Бироқ ҳамма гап шундаки, ушбу ахлоқий сифатлар фақат бир давр ёки замон билан чегараланадиган қадрият эмас, балки бемалол айтиш мумкинки, улар боқий қадриятлардир. Бу, қолаверса, фақат Шарқ учун муҳим

бўлган десак хато бўлади, бутун дунё гуманист адиблари, мутафаккирлар бу каби инсоний сифатларни ҳимоя қилганлар, улуғлаганлар. Аммо Шарқда бу алоҳида аҳамият касб этган; ҳалим, адабли, мўмин, меҳрибон одамлар эъзозланган. Бунинг ўзи айни пайтда жамият руҳиятига, оила тутиш, тартиб-интизомни сақлаш, таълим-таҳсил ва ҳоказоларга таъсир этиб турган.

Шу ўринда қайд этмоқчимизки, шўролар даври адабиётшунослигида Навоий ва бошқа мумтоз шоирлар ижоди таҳлилида уларнинг шахс ахлоқига эътибор қилишлари «чекланганлик», «тушунмаслик» деб талқин қилинди. Яъни, Навоий алоҳида одамларнинг ахлоқини тузатиш, адолатли шоҳни мақташ билан жамият иллатларини бартараф этишга чақиради. Бу эса тўғри эмас, жамиятни яхшилаш, одамларни бахтиёр қилиш учун шахс ахлоқига эътибор қилмасдан, инқилоб йўли билан эксплуататор синфларни йўқ қилиш керак, дердилар коммунизм мафкурачилари. Улар назарида гўё синфий зиддият йўқ бўлса, ахлоқ ҳам тузалади, ҳамма шафқатли, меҳрибон, меҳнаткаш бўлади. К. Маркс, Ф. Энгельс шу нуқтаи назардан француз маърифатпарварларининг, Т. Мор, Р. Оуэн, Л. Фейербах кабиларни танқид қилиб, уларни хаёлпарастларга чиқарадилар.

Лекин бир асрлик дунё тарихи шуни кўрсатдики, маърифатпарварлар эмас, балки социалист инқилобчиларнинг ўзи адашган, уларнинг ғояси ҳаётдан узоқ ва хаёлий экан. Зеро на инқилоб, на пролетар диктатураси инсонни чинакам озод этмади, инсон ахлоқини тузатмади, аксинча, алдов, сохтакорлик, ҳирс ва фаҳш, ҳаромхўрлик баттар авж олди. Коммунизм доҳийлари инсон табиатини англамай, зўрликка зўрликни қарши қўйдилар ва бунинг оқибатида мудҳиш қирғинлар, қатағонларни юзага келтирдилар.

Шу учун шўролар мафкурасининг емирилиши ҳазрат Навоийнинг қарашлари айни ҳақиқат эканини исботлади: инсон ахлоқини тузатмасдан инсоният жамиятини яхшилаш мумкин эмас, бошқача айтганда, маънавий баркамол жамият маънавий баркамол инсонларнинг баҳамжиҳат, ҳамкор ва ҳамдаст бўлиб яшашидир. Шуниси ҳам борки, Навоий бой ва камбағал, тоифа ва табақаларнинг бўлишини инкор этган эмас. Ҳазрати Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» асарида ҳамма аъзолари қаноатли дарвешлардан иборат жамият ҳақида боб бор. Бу дарвешлар шоҳлик ва бошқарувни инкор этадилар. Лекин Навоийнинг «Садди Искандарий» асарида бундай ғоя йўқ, бунинг ўрнига Навоий, юқорида айтганимиздай, дарвеш ахлоқини қабул қилган одил шоҳ бошқарувини тақдим этади. Яъни, жамият бўлгандан кейин унинг бошқаруви бўлиши керак. Бироқ, бошқарувчи ҳокимлар ўзларини раият хизматкори, раият «чўпони» деб ҳисоблаши, ҳамиша доно ҳакимлар, пок ниятли инсонлар билан бамаслаҳат иш юритиши лозим. Акс ҳолда, раият билан подшо, подшо билан лашкар орасида зиддият келиб чиқади. Демак, Навоий давлат масалаларига, подшо лавозими ва аъёнларга муносабатда ҳам шахс сифатларини биринчи ўринга қўяди. Шу боис «Маҳбубул-қулуб»да жуда кўп тоифалар ҳақида ёзганда ҳам Навоий фалон тоифа яхши, фалон тоифа ёмон, фалон тоифа фалон тоифани эзиш ҳисобига яшамоқда, деган фикр билдирмасдан, ҳар бир тоифа намояндаларининг ахлоқини таҳлил қилади, уларнинг бошқаларга наф ёки зарари, фазилат ёки нуқсонлари хусусида тўхталади ва айни касб эгасига хос ножўя, ғайри шаръий, зарарли ишларни танқид остига олади. Одил шоҳ, золим шоҳ; яхши вазир, ёмон вазир; инсоф-диёнатли қози ва порахўр, қонунбузар қози ва ҳоказо ҳақида гапиради. Бу тўғри ҳам, жамиятни қандай асосларга суяниб қайта қурманг, инсондаги эътиқод, имон ва инсоф бош кўрсаткич бўлиб қолаверади. Маънавий етуклик бўлмаса, қонун (Навоий даврида шариат) ҳам иш бермай қолади.

Алишер Навоий ижодида инсон турли томондан олиб тасвирланган, турли хил хислат ва хусусиятлар, амал ва ишлар кўздан кечирилади, яхши ва ёмон жиҳатлар қиёсланиб, инсонлар фаолиятининг бутун бир манзараси чизилиб, яхлит одамийлик концепцияси баён

этилади. Бу концепциянинг ўзаги ислом ва тасаввуф ғоялари, шоирнинг юрагидан чуқур жой олган, унинг қалбига ИШҚ бўлиб, Мутлақ эзгулик бўлиб сингиб кетган инсонпарварлик ғояларидир.

Шоир тилга олган одамийлик хислатларининг бир нечтаси устида тўхтаб ўтсак.

ҚАНОАТ. Бу нақшбандия тариқатининг бош талаби. Яъни, агар кишида қаноат бўлмаса, борига шукр этмаса, Аллоҳ берган ризққа кўнмаса, у тамагир бўлади, бошқалар молига кўз олайтиради, натижада тўғри, ҳалол яшашдан чекинади. Тамаъ – бу қуллик, чунки бировдан доим бир нарса кутиб ўтирган одам ўз нафсининг қулига айланади. Бундай одамдан наинки сўфийликни, балки росмана яхшиликни ҳам кутиш қийин. Тамаъ нафсни семиртирса, нафс ҳирсни кучайтиради, бу ўз навбатида ҳасад, кўролмаслик, ғаламисликни келтириб чиқаради. Шу учун Навоий:

Топса қаноат сари ҳар кимса йўл,
Шоҳ бу тақдир била ул бўлғай, ул, –

деб ёзар экан, қаноат кишига эрк-ҳуррият бағишлаши, бировга қарам бўлиш, бировнинг миннатини тортишдан халос этишини айтади. Қаноатли одам илм билан, маърифат билан шуғуллана олади, у дунё ва охиратни ўйлайди. Тамагир, ҳарис одамда илм билан шуғулланишга, маърифат эгаллашга вақт йўқ. У туну кун олтин ҳирсида яшайди. Яратган Парвардигори ҳам эсига тушмайди, демак, маънавий дунёси ҳам қашшоқ бўлиб, қалби қотади, тошбағир махлуққа айланади. Навоий бу мавзуни кенг олиб шуни таъкидлайдики, дунё ҳирсининг чегараси йўқ, дунёдан тўйиб бўлмайди, дунё шодлиги унинг ғам ва ташвишларига арзимайди. Агар дунёдан тўйганда эди, жаҳонгир Искандар тўйган бўларди – ер юзи ва сув остини ҳам эгаллади, аммо тўймади. Охири қўли бўм-бўш жаҳондан кетди. Шунинг учун қаноатни пеша қилган одам шайтоний нафс ҳирси, дунё тўплаш ишқидан қутулади ва маънавий жиҳатдан бойишга имкон топади. Одамда орзу-ҳавас, ишқ-шавқ бўлгани яхши. Аммо бу илмга, маърифатга ташналик кўринишида бўлса фойдали. Қаноатли одам шафқатли, жасур ва ҳимматбаланд бўлади, дейди Навоий.

САХОВАТ. Бу тушунча «карам», «футувват», «ҳиммат» тушунчалари билан маънодош.

«Ҳайратул-аброр» достонида «карам» ҳақида бир боб ажратилиб, кейин яна булут каби «нафърасонлар» тўғрисида бир алоҳида боб бағишланган. Шоир карам ҳақида кўпроқ саховатнинг қоидалари, туҳфа ва инъомларга ким муносиб, деган мавзу устида тўхталган бўлса, кейинги бобда жавонмардлик русумидан келиб чиқиб фикр билдиради.

Карам – Аллоҳнинг сифатларидан, шу боис карамли бўлиш, туҳфа, тортиқлар билан одамларни хушнуд қилиш яхши, бу инсонлик шарафи. Аммо, дейди Навоий, саховат ҳар қанча шарафли сифат бўлмасин, лекин ҳаддан ошса, исрофгарчиликдир.

Саховат ўз жойида, муҳтож-мустаҳиқ одамга қилиниши керак. Ғариб ва бенаво, бева-бечора, етимлар, қаровсиз қолган қариялар, толиби илм бўлганлар, хуллас, фақиру ҳақир одамларга мол бериш ўрнига, «мубоҳат ва манманлик» юзасидан ҳовуч-ҳовуч дур сочиш бемаънилик ва тентакликдир. Ундан кўра бахил бўлган яхши.

От онга тортарки, юз йилқиси бор,
Сим анга берурки, юз илғиси[1] бор.

Бундай «туҳфа» саховат шартига кирмайди, балки у таманинг бошқа бир тури, яъни бойга марҳамат кўрсатиб ундан каттароқ туҳфа олиш илинжи, холос.

[1] Сим– кумуш пул, илғи– хазина

Саховатнинг иккинчи шарти шуки, тамагирлар, шилқим талончилар, дунё тўплаш ҳирсига тушганлар ҳам карам қилишга лойиқ эмаслар. Шу каби талончилик, алдамчилик, фирибгарлик билан йиғилган мол-дунёдан садақа ва туҳфа қилиш ножоиз. Шундай одамлар ҳам борки, машаққат билан, юз қайғу билан ою йиллаб нарса йиғадилару, сўнгра уни беҳуда жойларга сарфлайдилар, бу худди юз азоб билан қудуқ қазиб, унинг тупроғини беркитиш учун яна бир қудуқ қазигандек гап. Саховат – мадраса, мачитлар қуриш, вайрона жойларни обод қилиш, умуман, Худо йўлига иш қилишдир.

«Сахобдек нафърасонлар» бобида Навоий энди сахийликнинг ҳақиқий намунасини кўрсатувчи кишилар ҳақида ёзади. «Нафърасонлиқ» – бу фақат моддий ёрдам эмас, балки маънавий мадад бериш, яхши сўз, насиҳат билан ёмон йўлга кирган кишини яхши йўлга бошлаш, таълим-таҳсилга куч сарфлаб, хушхулқ, одобли шогирдлар тарбиялаш ҳамдир. Қалбларга ишқу муҳаббат, эзгулик уруғини сепиш ҳам саховатга киради. Баъзан бир яхши сўз юз ганждан фойдалироқ:

Ганж бериб бўлмас экин тутса кўз,
Улча қилур вақтида бир яхши сўз.

Саховат – мурувватнинг, шафқатнинг нишонаси. Сахий одам керилиш учун, миннат учун бу ишни қилмайди. Унинг табиати, кўнгли шунга мойил бўлгани учун шундай йўл тутади. Шу учун саховат талаб қилинмасдан амалга оширилиши ва кетидан миннат қилинмаслиги лозим. Навоийнинг машҳур фарди:

Мурувват барча бермақдур, емак йўқ,
Футувват барча қилмакдур, демак йўқ.

Яъни: саховат фақат мол-мулк ошиб-тошиб ётганда, бировга ҳиммат қилиш эмас, балки борини баҳам кўриш. Минг қўйли бойнинг бир қўйини камбағалга ато этишидан кўра, суфрадаги битта нонини бошқалар билан бўлишиб еган дарвеш сахийроқ. Чунки бой савоб тамаъида инъом этган бўлса, дарвеш бутун вужуди билан сахий бўлгани учун шундай қилади. Бундайларни Навоий «сахийи жибиллий», яъни асл зотида саховати бор кишилар, одамийлар одамийси деб атайди:

Они башар хайлининг инсони бил,
Одамийлар одамийси они бил.

Бундай зотлар футувват аҳлидирлар, улар тасаввуфни ўз ҳаётларининг мазмунига айлантирган, яъни тасаввуф ғояларини ҳаётга татбиқ этувчилар эдилар. Уларнинг ҳар бири бир ҳунарни эгаллаган ёхуд бирор фойдали иш билан шуғулланар ва дўстлик, биродарликни, дўстга вафо қилишни олий бурч ҳисобларди. Дўст учун молини эмас, жонини фидо қилганлар шулар эдилар. Навоий буни «Сабъаи сайёр» достонидаги Ахий (маъноси – дўст) образида бағоят жонли ва таъсирли қилиб тасвирлаган. Ахий бутун давлатини дўст йўлига сарфлайди ва хотинини ҳам синглим деб, дўстига никоҳлаб беради. Бироқ буни сезган Фаррух Ахий қашшоқлашиб унинг олдига келганида юз чандон қилиб қайтаради ва хотинини қайтариб, Ахийнинг ўзига никоҳлаб беради.

Жавонмардлар (футувват аҳли) ахлоқи Навоийнинг «Насойимул-муҳаббат», «Фарҳод ва Ширин», «Садди Искандарий» номли асарларида Комил инсонларнинг асосий сифатлари сифатида кенг талқин этилган. Бу мардлик, жасорат ва фидойилик ахлоқидир. Энг

олий ҳиммат ҳам, дейди Навоий, ўзликдан кечиб, ўзгаларга роҳат бағишлаш, ҳаётнинг давомийлигига кўмак беришдир. Бунинг мисоли ерга қадалган уруғки, ўзи йўқ бўлади, аммо ундан гул-чечаклар, дарахтлар униб чиқади. Ёки ипак қуртини олинг. У суръат билан меҳнат қилиб, ўзидан воз кечади ва ипакка айланади:

Лола тухмича рағбатинг йўқму,
Ипак қуртичалик ҳимматинг йўқму? –

деб савол беради шоир инсон зотига. Бу ерда ҳақ йўлида нафсидан кечиб, янги эзгу сифатлар касб этган одам ҳам назарда тутилган, албатга. Зеро, рағбат – бу ишқ, ҳаракат ва фаолият демак. Олам ўзаро интилишлар, эврилиш-ўзгаришлар, такомиллашишлардан иборат экан, инсон боласи ҳам ҳамиша такомилликка интилиши, бунинг учун ранжу машаққат чекса ҳам чидаши керак. Одам бир сифатдан кечиб, иккинчи сифатга ўтиши, яъни ҳайвоний сифатлардан кечиб, илоҳий сифатлар касб этиши мумкин. Шунда одамдан янги одам вужудга келади – «одамийлар одамийси» пайдо бўлади. Навоийнинг куйинишлари, олий мақсади ана шу.

Воқеан, Алишер Навоийнинг ўзи улуғ саховатпеша инсон бўлганини биламиз. Ўнлаб олиму шоирлар, санъаткорларга ҳомийлик қилган, юзлаб кишиларга моддий ёрдам берган, қанчадан-қанча ноёб асарларнинг дунёга келишида илҳом ва куч бағишлаган, истеъдод соҳибларини қаноти остига олиб, тарбиялаган. Навоий яна кўплаб мадрасалар, мақбаралар, ҳаммом ва тегирмонлар, боғлар барпо этган. Умрининг охирида эса қолган барча мулкини маърифат масканларига вақф қилиб қолдиришни васият этди. Саховат шунча бўлар, ҳиммат шу қадардир ахир! У ўз ғояларини ўзи ҳаётга татбиқ этиб, тарихда энг улуғ ҳомий номини олди.

МАЪРИФАТ. Шубҳасиз, Навоий тушунчаси бўйича маърифат аввало Илоҳ маърифатидир. Бироқ, ҳамма гап шундаки, Илоҳ маърифатини қозониш учун одам дунёни, демак, ўзини ўрганиши, билиши лозим. Шу маънода Навоий илм аҳли, олимларни ҳусни рағбат билан тавсиф этади, олимлар мақоми энг олий мақомлардандир, «кимки олимларга таъзим этса, у пайғамбарларга таъзим этгандек бўлади», деб ёзади. Инсон боласи биринчи галда илм билан фазилат ва камол топади. Аммо илмга шавқ – тақво ва покликка муҳаббатдан туғилади. Нечунким, илм, Аллоҳ неъмати, олим Аллоҳ берган шарафли насиба. Навоий илмни ҳунардан, касбдан фарқ қилишни тавсия этади. Илм – яшаш воситаси, касб (яъни, ҳозирги тил билан айтганда мутахассислик) эмас, балки фазилат топиш, юксалиш воситаси. Билимга муҳаббат, билиш иштиёқи – камолот калити. Шу маънода, дейди шоир, улуғ олимлар ҳар куни туғилавермайди, битта олим юзага келиши учун неча замонлар айланади. Олим шундай бўлиши керакки:

Кўнгли уйин илм этибон бир жаҳон,
Қатрада ул навъки дарё ниҳон.

Бундай одам табиий илмлар, тарих, мантиқ, тиббиёт каби дунёвий илмлар, шариат илмлари соҳиби бўлади, бугина эмас, у «ибрию юнонию сурёнийни ҳам, ҳинди агар сўрса, они ҳам» биладиган заковатли кишидир. Шоир Шоҳ Ғариб Мирзога қилган насиҳатларида жаҳон тарихи, илми нужум, илми тиб, адабиёт, шеърият илмини яхши ўзлаштиришни тавсия этади ва Мирзо Улуғбекни мисол қилиб кўрсатади. Мирзо Улуғбек – улуғ подшо, олам мислини кўрмаган султон, аммо унинг энг буюк иши бу илми нужум билан шуғулланиб,

«Зижи Кўрагоний»ни яратганидир. «Қиёматга дегинча аҳли айём, ёзарлар ани аҳкомидан аҳком», яъни жаҳон аҳли қиёматгача Улуғбек илмидан илм ўрганадилар, деб ёзади Навоий тўлқинланиб.

Ёки Фарҳодга эътибор қилсак. Фарҳод – ошиқ, Илоҳ ошиғи, ичи ва таши Ширин ишқи дарди билан ўртанган шахс. Бироқ Фарҳод – буюк истеъдод эгаси: сангтарошлик, меъморлик, илми ҳарб, тарихни, мусиқани ёшлигида жуда тез ўрганиб олади. Яъниким, илоҳий муҳаббат дунёвий илмларни эгаллаб, соҳибкамол бўлишга халақит бермайди, билъакс, бу икки хислат бир-бирига уйғун. Фарҳоднинг ишқ йўлидаги жасоратларида ёшликдан ўрганган илмлари кўмаклашади. Фарҳод рақиби Хисравда на дунёвий билим, на-да илоҳий қудрат бор.

Шу тариқа, Навоий достонларининг қаҳрамонлари имон-эътиқоди мустаҳкам, илм-маърифати етук шахслардир. Навоий комил мусулмон, аммо бу унга исломгача бўлган тарихий воқеаларни ҳикоя этувчи «Тарихи мулки Ажам»ни ёзишга, бир қанча «ғайридин» халқларга тегишли афсоналардан фойдаланишга тўсқинлик қилмаган. Улуғ мутафаккир шоир инсоният тўплаган илмларни ўзи шавқ билан ўрганар экан, бошқаларга ҳам шуни лозим деб билади. Маърифатни у мана шундай кенг олиб қарайди. Аммо Навоий шуни куйиниб ёзадики, «олам аро қаҳри илоҳий» бўлган, пастлигидан «ит билан бир» деса бўладиган жоҳил кишилар мансаб эгаси, олимлар эса хору зор. Ана шундай жоҳиллар элга ҳукмрон, илм-маърифат аҳлига ҳам улар «раҳнамолик қилади», ақл ўргатади.

Навоий буни ўз замонида ўз кўзи билан кўриб ёзаётгани аниқ. Бироқ, шоир шуни ҳам қайд этадики, бундай ҳолат дунё бошланишидан бери мавжуд, азал-азалдан «хордир – олиму, жоҳил – азиз», балки «разолатга кўтарилиш билик аҳлиға ранж» тақдирнинг ўйини, жамият «қонунларидан»дир, зеро тиканаклар тоғ тепасида ўсади, хазина бўлса, тоғ остидан жой олган, деб ёзади аламли оҳангда шоир. Навоийнинг ушбу хулосаси ҳам фақат «феодал давр» хусусияти эмаслиги аниқ кўриниб турибди. Инсоният илм аҳли, истеъдод аҳли тафаккуридан баҳра олиб ривожланади, бироқ ақлу заковат, билим ҳамма вақт ҳам қадр топмайди.

Иккинчи томондан, Навоий мана бу байтни ҳам ёзади:

Илмни ким воситаи жоҳ этар,
Ўзинию халқини гумроҳ этар.

Бу фикр билан юқоридаги фикрлар ўзаро зид эмасми? Ахир илмсизлар, жоҳилларнинг мансабдор бўлишини шоир ёқтирмайди, демак, у мансабда олимларни кўрмоқчи эмасми, унда нега илмни мансабга кўтарилиш воситасига айлантирган одам гумроҳ? Ўзигина эмас, халқни ҳам гумроҳ этади, дейди?

Бунга жавоб бериб айтиш мумкинки, биринчидан, Навоий илм аҳлининг мансабдор бўлишига қарши эмас, балки, илмнинг қадрини мансаб билан белгиламаслик, илмни инсон шарафи бўлгани учун қадрлаш тарафдори. Иккинчидан, келтирилган байтда илмни ҳақиқатни барқарор этиш, яхши ва адолатли ишларга сарфламасдан, балки мансабпарастлик ва бойиш воситасига айлантиришга шоир қарши, яъни илмни порахўрлик, жабр-зулм, талончиликка сарфлаш гумроҳлик ва ҳамоқатдир. Буни Навоий шоҳ девонидаги балохўр, девсифат мирза ва котиблар, вазир ва амирлар мисолида кўрсатиб беради. Улар тўғрини бир қалам уриш билан нотўғрига чиқарадилар, улар нотўғри ҳужжатни «тўғри» деб ислоҳ этадилар. Мана шунақа қарору фармонлар тайёрлаб, минглаб кишиларнинг мол-мулкини

ўзлаштириб оладилар. Бундай амалдор ва котибларнинг қалами «улусни ўрташга ўтун»дир, бу ўтдан бенаво халқнинг оҳи тутуни кўкка ўрлайди. Улар султонни ҳам алдайдилар:

Ғофил ул ишдин шаҳи давлатпаноҳ,
Давлати аркони бўлуб ришвахоҳ.

Яъни, аркони давлат – вазир, амир ва ҳокимлар порахўр бўлиб, мамлакатни ғарот этсалар, бу нафақат косибу деҳқонга зулм, балки султонга ҳам зулмдир. Чунки халқ бу ситамлардан шоҳ бехабарлигини билмайди ва шоҳ шундай сиёсат юргизмоқда, деб норози бўлади. Натижада давлат асосларига путур етади, мамлакат ҳалокат ёқасига келиб қолади. Навоий шу даражада нозик кузатишлар қиладики, нопок амалдорларнинг ҳийла-найранги, юриш-туришигача чизиб беради. Улар, дейди шоир, шоҳдан яширин ўзаро келишиб, кентлар, ерларни, иморатларни сотадилар, бунга сохта ҳужжатлар тайёрлайдилар, «сархат этиб бирга бешу ўн рақам», яъни бирни ўн баробар қилиб қўшиб ёзадилар, кейин бунинг ҳиссасини чиқариш учун «раият уза товон» соладилар. Мана шу маънода илмни мансаб учун сарфлаш гумроҳлик ва гуноҳи азимдир. Ҳақиқий олим илмини ҳамма нарсадан устун қўяди, ҳақ илмини ноҳақликка сарфламайди.

АДОЛАТ. Адолат ғояси Навоийнинг жуда кўп асарларида турли тарзда ифодаланган. «Ҳайратул-аброр», «Садди Искандарий», «Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи сайёр» достонларининг, «Маҳбубул-қулуб» асарининг бош ғояси адолатдир. Яна шуни айтиш керакки, Навоийда инсондаги жуда кўп ижобий хислатлар, чунончи садоқат, вафо ҳаё, ҳилм, саховат кабилар ҳам адолат билан боғлаб тушунтирилади. Зеро, кишида адолат туйғуси бўлмаса, унда бошқа сифатлар ҳам бўлмайди. Адолат туйғуси эса Аллоҳ қалбга солган иноятдир. Чунки одиллик Аллоҳнинг сифатларидан. Олий даражадаги мутлақ адолат ҳам Аллоҳ адолатидир, зеро Аллоҳ барчага баробар. Шундан келиб чиқиб, ҳазрат Навоий ҳам сўфиёна адолатни намуна қилиб кўрсатади; сўфийлар фикрига кўра, мутлақ одил бўлиш учун киши батамом ўз манфаатидан воз кечиши лозим. Ўзим деган, бола-чақа, қариндош-уруғини ўйлаган, дунёни ўйлаган одам мутлақ одил бўлолмайди, у кимнингдир тарафини олади, тенглик қила олмайди. Шу маънода Навоий ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида ёзар экан, дейди:

Ҳақ сўзини элга қилурда адо,
Тенг кўрунуб олида шоҳу гадо.

Баҳоуддин Нақшбанд «бандалик хожаликка тўғри келмайди» деб дастёр ва хизматкор тутмадилар, иложи борича ҳаммага баробар бўлдилар. Навоий эса «Ҳайратул-аброр»даги шоҳларга бағишланган бобларда бундай ёзади:

Бил буниким, сен доғи бир бандасен,
Кўпрагидин ожизу афгандасен.
Эрмас алар туфроғу сен нури пок,
Хилқат аларғау сенга – тийра хок.

Яъни, шоҳми, гадоми – барчамиз Худонинг бандасимиз, барчамизнинг вужудимиз шу қора тупроқдан ҳосил бўлган. Бу ўрта асрлар қаърида, ҳали қулдорлар, ўзларини Худонинг ердаги сояси деб билган зилли султонлар дағдаға билан ҳукм сураётган замонда янграган улуғ гуманистик гоя, демократия тушунчаси шаклланмасдан хийла олдин айтилган

жасоратли фикр эди. Бироқ шуни ҳам айтайликки, демократия тушунчаси русумга кирган, ҳуқуқий давлат қуриш учун кураш кетаётган бизнинг замонада ҳам Навоийнинг ушбу қарашлари ҳали-ҳануз долзарб ва аҳамиятли.

Навоий тафаккурининг сатҳи кенглиги шундаки, у мана шу олий нуқтадаги фикрларни қайд этиш билан чегараланмайди, Навоий конкрет ҳаётга қайтади, кўрган, кузатган жамиятини таҳлил этиб, тариқат билан бирга шариатни ҳам қамраб олиб, Пайғамбар ҳадисларида айтилган адолат тўғрисидаги фикрларни ўз шеърияти мағзига сингдиради. Натижада, Навоийда адолат ҳақида бутун бир концептуал фикрлар тизими шаклланган. Булар қуйидагилардан иборат: 1) адолат тоат-ибодатдан устун; 2) кофир одил подшо мусулмон золим подшодан афзал; 3) одиллик – бу яхшига, мазлумга ҳамият, ҳимоя, ёмонга жабрдир; 4) шоҳ боғбон, раият боғ ёки шоҳ чўпон, раият гала, яъни шоҳ раият осойишталигининг посбони, ҳар бир фуқаро ҳаёти учун у Ҳақ олдида жавобгар; 5) шунинг учун шоҳ Ҳақдан қўрқмаса, у одил бўлолмайди, ўлимини ўйламаган подшо золимдир («Хусрави беоқибат хусри билоду кишвар аст» – оқибатни, охиратни ўйламайдиган подшо мамлакат учун фалокатдир, дейди Навоий); 6) зулмга қарши зулм бўлиши шарт, яъни золимга раҳм қилиб бўлмайди, золимга раҳм қилиш – мазлумга жабр қилиш демак; 7) халқ рози – Ҳақ рози. Подшо шундай сиёсат юргизиши керакки, ундан эл-улус, халқ рози бўлсин, халқ розилиги Ҳақ розилиги билан тенгдир. Навоий дейдики, Ҳақнинг амри кўп (рўза, намоз, ҳаж ва бошқалар), аммо подшо учун эса хайрли амр бу раиятпарварликдир:

Гарчики Ҳақ амри фаровон эрур,
Борчаси бир ён, бу бир ён эрур.

Шу боис «бир соат адолат қилиш – олтмиш соат ибодатдан савоби баланд» (Ҳадиси шариф). Шу боис Нуширавон гарчи мусулмон эмас эди, аммо одил подшо бўлганидан дўзахга тушмади, деб хабар бердилар Расули акрам соллаллоҳу алайҳи васаллам. Нуширавоннинг одил ишларидан бири Маздак ва унинг тарафдорларини йўқ қилгани бўлди.

Маълумки, Маздак (6-аср) бойларнинг мол-мулкини тортиб олиб, камбағалларга бўлиб бериш ғоясини кўтариб чиққан ва бунга шоҳ Ғубодни кўндирган эди. Аммо бу мамлакатда эгасизлик, тартибсизликни вужудга келтирди, аъёнлар норози бўлиб, Ғубод ўрнига ўғли Нуширавонни подшо қилиб кўтардилар.

Навоий «Тарихи мулки Ажам» асарида Маздакни «авбош, каллакесарларга бош» бўлган лаъин (лаънатланган) деб тилга олади: «Ва Маздаки лаъин Ғубод замонида пайдо бўлиб, нубувват (пайғамбарлик) даъвосини ошкор қилди ва элни бир-бирининг моли ва аёлига шерикликка рухсат берди. Бу жиҳатдан авбош ва арзол (разиллар) йиғилиб, ғавғо қилдилар. Ва анинг атбои (тарафдорлари) кўп бўлди ва Ғубодни даҳи фиреб ва фусун била ўз миллатиға (маслагига) киюрди». Демак, Маздак тариҳда биринчи марта «социалистик инқилобни» амалга оширган, десак бўлади. Аммо Навоий ва бошқа Шарқ мутафаккирлари назарида бу адолатсизлик. Хусусий мулк – муқаддас, бировнинг мол-мулкини тортиб олиш – талончилик. Адолат – бировнинг мулкини тортиб олиб, мулки йўқларга беришда эмас, балки мулкдан ҳамманинг баҳрамандлигини таъминлашда, мулкни зарур ва савобли ишларга сарфлашда. Навоий ғоясини шу тарзда талқин қилсак, Нуширавоннинг одиллиги нимада эканлигини англаймиз. Навоий шу муносабат билан яна бир ривоятни келтиради: Нуширавон аъёнлари билан овга чиқади. Қўлга тушган овни пишириб емоқчи бўладилар. Шунда Нуширавон бир хизматкорини яқин қишлоққа туз олиб келишга юборади ва унга тузни албатта пулини бериб олгин, деб тайинлайди. Шунда артофдагилар: юрт ўзингники бўлса, арзимаган тузни сотиб олиш шартми, дейдилар. Нуширавон бундай жавоб беради:

агар мен тузни текинга олсам, аскарларим қишлоқ товуқларини талаб кетадилар, зулм аввалида озгина эди, кейин унга илова қиладилар ва кўпайиб кетади ва султон халқ молидан қўл тортсагина, унинг амалдорлари бунга қўл уришга ботина олмайдилар. Ана шунинг оқибатида Нуширавон замонида «адл жўйборидин мулк боғида фароғат ашжори (ниҳоллари) шодоб бўлди ва инсофи тарбиятидин амният боғинда фароғат гуллари очилди ва осойиш мевалари етилди».

Шу жиҳатдан «Ҳайратул-аброр»да келтирилган мана бу ҳикоя ҳам ибратли. Бир кампирнинг ўғли Ҳусайн Бойқаро тахт учун талош қилиб юрган йиллари бир жангда ҳалок бўлади. Ҳусайн Бойқаро тахтга чиққач, кампир ўғлининг хунини даъво қилиб, султонни қозихонага чақиради. Бу ҳақда султонга хабар берадилар, Султон рози бўлади ва қозихонага боради. Қози кампирнинг даъвосини эшитиб, иккита гувоҳ келтир, дейди. Кампир гувоҳларни ҳозир қилади ва даъвосини исботлайди. Қози кампир фойдасига ҳукм чиқаради. Шунда Ҳусайн Бойқаро ўрнидан туриб, кампирга юзланиб, мен шариат ҳукмига бўйсунаман. Мана бу қилич, мана бу халтада олтин, хоҳласанг, ўғлинг хун баҳоси учун олтинни ол, хоҳласанг, шу қилич билан бошимни кес, дейди. Кампир султоннинг мардлигини кўриб, «Сендай одил шоҳга ўғлимнинг ҳам, ўз жоним ҳам фидо бўлсин», деб, ҳеч нарса олмай даъвосидан кечади.

Бу ҳикоят кўп фикрларни қўзғатадиган, бағоят таъсирчандир. Аввало шуки, Ҳусайн Бойқаро бу ҳаракати билан Нуширавон каби қонун ҳаммадан устун эканлигини исботлаган ва ўзи бунга бўйсунган.

Иккинчидан, Навоий қонун ҳаммага – шоҳга ҳам, бева кампирга ҳам бирдай тегишли эканини уқтирган.

Ва учинчидан, бу султоннинг адолатпешалиги нишонаси эди. Адолат бўлмаса, қонун ҳам амал қилмайди, қонун одил киши қўлида улуғ бир қурол, золим қўлида эса ўйинчоқ, деган фикр баён этилган.

Шу билан бирга, Навоий шоҳнинг одил бўлишини ҳаммага баб-баробар раҳм-шафқат қилиш, кўнгилчанлик ва ожизлик қилиш деб тушунмайди. Шоҳ қаҳрли, сиёсатли бўлиши ҳам керак. Ҳукмронлик – бу зўрлик демак. Бусиз ҳокимият ҳам, давлат ҳам бўлмайди. Шоҳ сиёсатидан каззобу ўғрилар, золим ва бадкирдорлар доим қўрқувда турса, зулм қўли кесилса, жазоланса, шундагина инсофу адолатга йўл очилади, жабр кўрганлар эркин нафас олади. Шу маънода қўрқув ва умид (хавфу ражо) принципини давлат бошқарувида муҳим аҳамиятга эга деб билади:

Бўлса керак фикр ила шоҳи замон –
Яхшиға яхшию ямонға ямон.
Иккисидин бир киби олса ҳисоб –
Мамлакати ичра тушар инқилоб.

Яна бир муҳим жиҳат шуки, ҳазрат Навоий адолат, инсофни фақат подшолардан талаб қилган эмас. Адолат вазирнинг ҳам, амирнинг ҳам, ҳоким ва қозию муфтийлар, хуллас, ҳамманинг яшаш мезони, ахлоқ гавҳарига айланиши керак. Агар жамият ростлик ва ҳалоллик асосида ривожлансин десак, унда ҳар бир фуқародан буни талаб қилиш жоиз. Навоий «Маҳбубул-қулуб»да савдогарлар, бозор олибсотарлари, косиблар ва ҳоказо кишилар ҳақида гапиради. Уларнинг хулқ-атвори, салбий ва ижобий сифатлари, нафъу зарарини таъриф этиб, бозордаги ғирромликлар, фириб ва найрангларни, тарозидан уришми, ёмон молни осмонга кўтариб мақтаб харидорни алдашми, ҳаммасини қаттиқ танбеҳ билан савалаб ўтади.

Навоийнинг қайси асарини ўқимайлик, қайси мавзудаги фикрини олмайлик, улар замонлар оша таровати ва аҳамиятини йўқотмаганини кўрамиз. Аксинча, бу ғоялар ҳозир ҳам дардимизга малҳам, юрагимизга қувват бағишлайди, маънавий дунёмизни чароғон қилади. Навоий комил инсон учун қайғуриб, комиллик ишқида ёнар экан, дарвеш ва подшо қиёси орқали Маънавият ва Салтанат тушунчаларини бўрттириб, кенгайтириб талқин этади. Бу икки тушунча Шарқ фалсафасида ўзаро келишмайдиган ўлчамлар деб қаралган. Аммо Навоий назарида булар ўзаро келишиб, бири иккинчисига мададкор бўлмоғи даркор. Худди илоҳийлик ва моддийлик, дунё ва охират бир-бирига боғлиқ бўлганидай, маънавият ва салтанат ўзаро вобаста. Салтанат маънавият томон юрса, бойийди, мустаҳамланади, халққа яқинлашади. Маънавият ҳам салтанатга юз ўгирса, жамиятни, алоҳида шахсни деб бу ишга боради. Маънавий тарбия оддий фуқарога ҳам, юрт бошлиғига ҳам зарур.

Алишер Навоий – буюк шоир, биз унинг ғоялари устида тўхтадик. Аммо унинг шеъриятининг ўзи барча нафосати, гўзаллиги билан қалбларга ҳузур бағишлайди. Ундаги олий уйғунлик, олий санъаткорлик, олий туйғулар, қайноқ муҳаббат (Аллоҳга, пайғамбарга, пирга, гўзал инсонга, яхшиликка муҳаббатнинг ажабтовур уйғунлиги) руҳий ором ва маънавий юксалиш манбаидир. Шоирнинг ҳар бир байти – бир мўъжиза, ҳайрат намунаси. Разм солинг:

Улки улус қатлиға жаллод эрур,
Ўғлини ўлтирса, дағи шод эрур.

Қотил кишининг ички дунёси қандай аниқлик билан очилган! Ҳозирги мутаассиб ақидапарастлар ҳам айнан шундай! Улар ўз нопок ниятлари йўлида ҳеч нарсадан қайтмаяптилар. Бу инсонийлик қиёфасини, илоҳий сифатларни йўқотишдир. Ҳазрат Навоий эса биз авлодларга қарата дейди:

Қила олғунча ул бўлсин шиоринг,
Ки яхши от қолғай ёдгоринг.

Алишер Навоий асарларини тушуниш ва тушунтириб тарғиб этиш ҳозирги замоннинг муҳим юмушларидан биридир. Бу бизнинг авлодлар олдидаги бурчимиздир. Навоийга яқинлашиб бориш учун уни севиш, мутолаа қилиш, тил ўрганиш, луғат титкилаш, тадқиқотларни кўпайтириш, янги мукаммал изоҳли луғатлар, табдилий-шарҳли нашрларни кўпайтириш лозим.

Навоий маънавиятимиз уммони. Ундан қанча қониб ичсак, шунча юксаламиз.

ТАСАВВУФ ВА БАДИИЙ ИЖОД

Тасаввуфнинг Шарқда кенг тарқалишига боис унинг араб, форс ва туркий тилларда буюк бир шеъриятни вужудга келтиришидир. VIII – IX асрларда Робия Адавия, Мансур Ҳаллож сингари улуғ сўфийлар ижоди билан бошланган сўфиёна ашъор XII асрларга келиб улкан бир адабиётга айланди, ўзига хос образлар, тимсоллар олами, алоҳида рамзлар, услуб ва усуллар шаклланди. Олимлар тасаввуфнинг адабиёт билан яқинлашиш сабабларини кўпроқ сўфийларнинг рақсу самоъ мажлислари билан боғлайдилар. Бироқ, айтиш керакки, сабаб фақат шундан иборат эмас. Тўғри, тасаввуф шайхлари муридларига таъсир этиш учун рубоий, ғазал каби кичик шеърий жанрлардан фойдаланганлар. Баъзан ўзлари сўфиёна ғояларга мос асарлар ижод қилиб, аксар ҳолда эса халқ орасида юрган оғзаки ижод намуналари ва машҳур шоирларнинг шеърларидан фойдаланиб, суҳбатларини қизитганлар, сўзларга янги маъно бериб, сўфиёна ғоялар руҳида талқин ва тафсир қилиб, эшитувчиларни ҳаяжонга солганлар. Бу – масаланинг бир томони, яъни тасаввуфнинг адабиётга интилиши. Аммо масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Гап шундаки, адабиёт ҳам тасаввуф томонга қараб интилган. Тасаввуф ғоялари кенг тарқалгандан кейин у гуманист шоирларнинг қалбини ром этди. Тасаввуфнинг пок илоҳий ишқ ҳақидаги, ҳақ ва ҳақиқат, нажиб инсоний хислатлар, камолот касб этиш ҳақидаги ғоялари шеърият ғояларига айланди – шоирлар қизғин бир руҳ, кўнгил амри билан ирфоний ғояларни куйладилар, ҳисобсиз лирик шеърлар, жаҳонга машҳур достонлар, қиссалар яратилди. Тасаввуфнинг бехудлик ва ишқ концепцияси, софлик, адолат ва ҳақиқат тимсоли – Мутлақ Илоҳга муҳаббат завқи ижод аҳлига қаттиқ таъсир этди. Инсоният ғами билан қалби дардга тўлган исёнкор руҳдаги шоирларни бир оҳанрабодай ўзига тортиб ўртанишли, ҳис-ҳаяжонга сероб ажойиб шеъриятни вужудга келтирди. Бу шеъриятнинг марказий қаҳрамони – ринди бебок, Мансур Ҳаллож эътиқодига имон келтирган, ўзини баркамоллик чўққисида кўрган, руҳан озод киши эди. Унинг завқи, изтироб-кечинмалари, хаёлий романтик оламга интилиши махсус ифодалар ва кўп маъноли рамзий иборалар билан тасвирланадиган бўлди.

Сўфиёна адабиётнинг тасвир мавзуи (объекти) тариқат йўли билан покланаётган ва тинмай комиллик сари тараққий этаётган Инсон бўлгани учун ана шу солик – йўловчи Инсоннинг дунёқараши, эстетикаси, кечинмалар олами муҳим аҳамият касб этиб келган. Тасаввуфий адабиётнинг барча кўринишлари, жанрларида ана шу солик Инсоннинг туйғулари, тушунчаси тасвирга олинади, уни тарбиялаш, унга Ҳақни ва ўзлигини тушунтириш, турли ривоят ва ҳикоятлар келтириш, ўгит-насиҳатлар қилиш билан унинг онги ва қалбига йўл топиш бош масала қилиб олинади.

Тасаввуф ўзи буюк бир романтик оламдир. Оламни мутлақ Парвардигорнинг ижоди деб қараш, дунёни Илоҳнинг кўзгуси деб тушунтириш ва барча гўзалликлар, қудратни Илоҳдан деб ҳисоблаш, Борлиқни романтик рангларда, шоирона хаёлий сурат – тимсоллар тарзида, илоҳий нурнинг порлашидан доимий ҳаракатда ва ижодда деб тасаввур этиш – ўзи бир Буюк Поэзиядир. Жами гўзалликлар, яхшиликлар, эзгуликлар манбаи мутлақ Илоҳ. Қудрат ва куч, ҳаракат ва фаолият ҳам Ундан. Дунёдаги жами ҳусну жамол – Унинг жамолининг акси. Инсон гўзаллиги Унинг жамолининг жилваси, бу Жамол оламда қанча кўп жило этган бўлса, у шунча гўзал бўла олади. Инсон руҳининг гўзалликка, нафосатга ташналиги Илоҳ гўзаллигига ташналик оқибатидир. Ва яна бунинг ичида моддий гўзаллик ва маънавий гўзаллик, ғоя ва фикр гўзаллиги ҳам ажралиб, эътиборга олинади. Хуллас, гўзалликдан

мақсад тафаккур гўзаллиги, маънавий гўзалликни англамоқ, олий жавҳар – Руҳий азалига монанд нарсаларнинг гўзаллигини қабул қилмоқдир...

Гўзаллик идеали, қудрат идеали, поклик идеали, абадийлик идеали – жами идеаллар идеали Унинг Ўзи. Ғайрат ҳам Ўшандан, қудрат ва шижоат ҳам, ҳаёт нафосати ҳам Ундан. Жонли ва жонсиз ҳар бир нарсада, ҳаётнинг ўзида Илоҳ қудратини мушоҳада этиш, Унинг гўзаллигидан ҳайратланиб, жўшиб, олам-олам завқ олиш, Илоҳни ёри азиз, дўст деб билиш, Унга суяниш, рози дил айтиш – мана сўфий шоирнинг эстетик дунёси, ҳаёт мазмуни!

Кўринадики, сўфийларда реал моддий дунё гўзаллиги инкор этилмайди (гарчи дунё ва унинг бойлигига бўлган салбий муносабат сезилиб турса-да), балки реал моддий дунё ўз-ўзича қимматли эмас деб қаралади. Қадрият ва арзирли нарса, сўфий назарида, бу – руҳ билан, Илоҳ билан боғлиқ нарсадир. Ҳаёт ҳам руҳнинг фаолиятидан иборат. Руҳсизлик – хунуклик, ўткинчилик, фонийлик. Ҳар қандай ўткинчи нарса қимматга молик эмас, жумладан дунё ҳам. Абадий нарса руҳдир ва шу сабаб у ҳимматлидир, гўзалдир.

Тасаввуф ва бадиий ижод деганда фақат сўз санъатини назарда тутмаймиз. Тасаввуф ўз мусиқаси, тасвирий санъати, рақс санъатини ҳам яратди ва ҳатто сўфиёна театрлар пайдо бўлди. Биргина самоънинг ўзида ҳам шеърият, ҳам рақс, ҳам қўшиқ, мусиқа иштирок этади. Кўпгина самоъ мажлислари театрлашган томошага айланар эди, фақат сўфийларнинг ўзи эмас, атроф-жавонибдаги кишилар ҳам бу томошаларни йиғилишиб кўрганлар. Масалан, «Нафаҳотул-унс» асарида Шайх Абусаид Абулхайр мажлисларига ҳатго хотинлар келиб, томларга чиқиб томоша қилгани ёзилади.

Тасаввуф билан бадиий ижод орасидаги яқинликни сўфийлар ва ижодкорларнинг руҳан яқинлигидан ҳам изласа бўлади. Чунончи, тасаввуфдаги «жазба» тушунчасини олиб кўрайлик. «Жазба» – бу ишқ, илоҳий жунун. Киши қалбида Аллоҳни билиш муҳаббати, Унга етишиш завқи шу қадар кучли бўладики, у ўзини тўхтатиб туролмайди. Ҳамма нарсани унутиб, Маҳбуб жамолига талпинади. Бу – улуғ ва мукаррам бир Дарддир. Ана шу дард жазба тушунчаси дарвешлик билан шоирликни, кенг маънода эса, тасаввуф билан ижод хусусиятларини бир-бирига яқинлаштиради. Яъниким, дарвешлик истеъдоди, ғайри табиий хислатга молик бўлиш шоирларга ҳам хосдир демоқчимиз.

Туғма истеъдодли ҳар бир шоир қалбида ориф инсоннинг эътиқоди, пок ниятининг шамъи ёқиғ ва ҳар бир илоҳсевар, риёсиз ҳақиқий дарвешнинг юраги шоирона ҳаяжон, илҳому ваҳийлик эҳтироси билан ҳаракатда. Ориф дарвеш пайғамбарона руҳи билан Хайр ва Эзгуликни элга туҳфа этса, шоир буни тоза туйғулар, оташин сўз кучи билан амалга оширади. «Ҳақиқий диндор шоир сўфий бўлиши керак», деб ёзган эди тариқат аҳли ҳаётини ўрганган араб олими Ал-Жоҳиз (вафоти 869 й.). Бунинг баробарида машҳур шайхларнинг аксари ажойиб рубоий ва ғазаллар ёзгани, шеърий девонлар мерос қолдиргани ҳам тариҳдан маълум. Алишер Навоийнинг фикрича, шоирда дарвешлик хислати бўлмаса, унинг истеъдоди улуғ мақсадга хизмат қилолмайди, шу учундир балки, шоирлик ва дарвешлик истеъдодини мужассам этган кишиларнинг кўпини у «Мажолисун-нафоис» асарида келтириб, махсус таъкидлаб ўтган. Унинг ёзишича, ҳар бир зиёли зоҳирий илмлар (дунёвий фанлар) билан бирга, ботиний илм (тасаввуф)ни эгаллаши лозим, бу унинг фазлу камолини оширади, хушахлоқ, ҳалим ва одамшаванда бўлишга кўмаклашади. Буни у Паҳдавон Муҳаммад, Саййид Ҳасан, Мавлоно Муқимий, Малоно Буружий, Хожа Юсуф Бурҳон, Хожа Ҳазар Хизршоҳ ва бошқа бир қанча дарвешваш фақир одамлар мисолида кўрсатиб ўтган. Бу одамлар сўфийлик билан ном чиқарган бўлсалар-да, аммо яхшигина табълари ҳам бўлган. Чунончи, Хожа Юсуф Бурҳон «фақир ва фано тариқида сулук қилур эрди... жамики аҳли туруқнинг (тариқатнинг – Н.К.) соҳибтариҳи эрди ва мусиқий илмни

ҳам яхши билур эрди». Қосим Анвор бўлса, «рутбаси шоирлик ғоясидан юқорироқ», яъни валилар зумрасига мансуб, айни шу хусусият унинг «равишини пок ва ашъорини оташнок» этган. «Ер фариштаси» деб эъзозланган Абулвафо Хоразмий «кибор авлиёдандур», шу билан бирга у тасаввуфга оид китоб таълиф этган, ажойиб куйлар чалган, рубоийлар ёзган. «Турк ва форс орасида» фақру фанода тенгсиз Саййид Ҳасан ҳақида: «Тасаввуфда табъи хуб эрди», деб ёзади Навоий. У Хўжа Ҳофиз, Хусрав Деҳлавий, Лутфий ва Навоийнинг ўзининг ашъоридан юзлаб байтларни ёд билган, нозик ва латиф табиатли киши бўлгани, кўнгли юмшоқлигидан «дардмандона сўздин ва назмдин ва нағмадан мутаассир» бўлиб, атрофдагиларни ҳаяжонга келтирган. Алишер Навоий сўфий қалби билан шоир қалбининг бир-бирига йўлдош ва ҳамроз эканини кўп кузатган, сўфийларнинг табиати, ботиний дунёси шеъру нағма, куй-мусиқага ташналигини кўрган. «Басо аҳдуллоҳким, арғунун унидин дайрға кирди ва дину ислом нақдин муғбачаларға бой берди», дея хулосалайди у кузатишларини «Маҳбубул-қулуб» асарида. Бунинг ажабланадиган жойи йўқ шекилли, чунки тариқат ўз ақидалари билан руҳ илми эканлиги жиҳатидан ижод психологиясига яқиндир. Сўфийнинг қолга кириш лаҳзасини ижодкорлардаги «илҳом ташриф буюриши» ҳодисаси билан тенглаштирса бўлади. Сўфиёна завқу сурур, важду самоъ ижод аҳлининг илҳомли дамлари, яратиш завқи қайнаб тошган даврига ўхшаб кетади. Дарҳақиқат, ижод завқи ва сўфиёна завқ инсон руҳий ҳолати нуқтаи назаридан бир хил нарса. Бежиз эмаски, тариқатда ижодга мойил, қалбида илоҳий ишқ жўш урганлар кўпроқ муваффақият қозонганлар. Шоирлик истеъдоди бор бўлган соликларда бу дард шеър бўлиб қуйилиб келган – ҳақиқий каромат юз берган. Жалолиддин Румийнинг ҳаётини эсланг: у тариқат сулукини бекаму кўст бажарган бўлса-да, лекин то Шамс Табризий билан учрашиб, суҳбат қурмагунга қадар шеър ёзмаган, ҳолбуки, унинг ёши қирққа яқинлашган эди. Шамс Табризий таъсирида унинг қалб кўзи очилиб, буюк шоир ва буюк сўфийга айланди. Яссавий, Аттор, Машраб ҳам аслида жазба теккан, яъни илоҳий «девоналик»дан бонасиб одамлар эдилар. Уларнинг ғайриодатий, мажнунона хулқ-атвори атрофдагиларни ҳайратга соларди (Машрабнинг «Девона» лақабини олгани шундан), бунинг устига улар пирга қўл бериб, руҳий чиниқиш азиятларидан ҳам хабардор эдилар.

Яна бир ҳодисани таъкидлаб ўтмоқчимиз: тасаввуфни соф назариётчи олим ва шайхлардан кўра шоирлар чуқурроқ идрок этганлар, улар маърифат асрори, «илмул ғайб»нинг мушоҳада ва мукошифасида мўъжизалар кўрсатганлар. Эътибор қилинг, ваҳдатул вужуд таълимотининг асосчиси шайх Ибн Арабий яхши шоир ҳам эди, у «Фусусул-ҳакам» («Ҳикмат гавҳарлари») ва «Футуҳотул Маккия» («Макканинг очилиши») номли машҳур асарларининг кўп қисмини шеър билан битган, яъни ўз назарий фикрларини фалсафий истилоҳлар орқали тушунтиришга қийналиб қолганда асосий муддаони шеърий сатрлар ёрдамида изҳор этган. Робия Адавия, Мансур Ҳаллож, Абдулло Ансорий, Абусаид Абулхайр, Паҳлавон Маҳмуд ҳам шу усулдан фойдаланганлар. Хайём Румий, Жомий, Бедил, Иқбол тасаввуфнинг жуда кўп нозик назарий масалаларини жаҳоншумул шеърий асарлар воситасида шарҳу баён этганини яхши биламиз. Чунки тасаввуф ғояларини ақлий-назарий мушоҳададан кўра ҳиссий-образли тафаккур билан тушунтириш осон. Воқеан, тасаввуф ақл билан дунёни билиш мумкинлиги мантиқий тафаккурни тан олмайди, унинг асосий қуроли – савқи табиий, яъни интуиция. Маърифат кўнгилга нур бўлиб қуйилади, дейди аҳли дил. Шунга ўхшаш шоирлик ҳам ғайбдан келадиган неъмат, покиза қалб илҳомидан туғиладиган кўнгил каломи. Токи дил илоҳий дарддан ғулғулага келмаса, ноқисликдан ларзага тушиб исён қилмаса, илоҳий лисон – шеър туғилмайди. Хўжа Ҳофиз бир ғазалида: «Мен шеър тўқимайман, мен Илоҳнинг тили бўлиб куйлайман», деганда шу ҳолатни кўзда

тутмадимикин? Ва шунга биноан, тасаввуфдаги «бедорлик», «бехудлик», «хилват», «узлат» тушунчалари ҳам барчадан кўра ижод аҳлига яқин ва тушунарлидир.

Сўфий дарвешлар, шу тариқа, ижод аҳлига яқинлашиб бордилар ва иккинчи тарафдан, ижод аҳли ҳам тасаввуфга томон интилдилар. Сўфий жамоалари орасида «ринд»лар зоҳиран ўзларини бехуд, бепарво қилиб кўрсатувчи, ботинан эса мутафаккир ва закий бўлган, дунёнинг нобаробарлигидан, адолатсизликлардан зада кишилар сифатида алоҳида ажралиб турарди, улар бир-бирига рози дил айтиш, ҳасратлашиш учун йиғинлар уюштирардилар. Бундай йиғинларда илму адаб аҳли ҳам иштирок этарди, риндлар одатига мувофиқ меъёрида шароб ичиб сархушлик қилиш, эркин-озод ҳолда туйғулар тизгинини қўйиб юбориб, куй-қўшиқ, шеърхонлик «базми жамшид»ини тузиш расм бўлган. Алишер Навоий «Маҳбубул-қулуб» асарида «ринди бодапараст»ларнинг ахлоқини баён этиб, уларни Худо ошиқлари, Ҳақнинг севган бандалари деб таърифлайди. Риндлар даврасининг ўз шоирлари, ҳикоячи латифагўйлари, созандаю мутриблари бўлган. Шеър ва мусиқийнинг инсон руҳига таъсир этиш кучини сезган тасаввуф шайхлари хонақолардаги йиғинларда бундан фойдаланишга интилганлар. Айниқса, самоъ йиғинларини қизитишда шеър ва мусиқа жуда қўл келарди. Маълумки, жамоа-тоифа бўлиб яшаш, пир-муридлик одобини сақлаб, тонготар суҳбатлар қуриш, илоҳиёт асрори ҳақидаги баҳсу мунозара мусулмон шарқининг бутун қадимий маданий марказларида қурилган кўп сонли хонақо ва зовияларда тўпланган фақру фано аҳли ҳаётининг мазмунини белгиларди. Хонақоларда «самоъ» *(арабча: эшитиш)* мажлислари уюштириш, шеър ва рақс базмини ташкил этиш одат тусига киради. Хусусан, сукра – бехуддик концепциясини ёқлаган сўфийлар бунга ўч эдилар. Улар сўфий учун асосий нарса вужуднинг борлигини унутиш, қол мақомини эгаллашдир, самоъ шу руҳий ижтиҳод қиёмини кучайтиради, деб ҳисоблардилар. Суса шаҳри сўфийлари мажлисида иштирок этган тарихчи Ал-Муқаддасий ёзади: «Баъзан сўфийларга қўшилиб қичқирардим, баъзан уларга қасидалар ўқиб берардим» (Адам Мецнинг «Ислом уйғониши» китобидан, 234-бет). Хонақолардаги куй-қўшиқ садолари атрофга таралиб, одамларни ўзига жалб этган. Муқаддасийнинг айтишича, хотин-халаж уйларнинг томига чиқиб, сўфийлар базмини томоша этганлар.

Тасаввуфнинг бу ружуи шубҳасиз ижобий ҳодиса эди, унинг таъсирида шариат унча хуш кўрмаган санъат ривожланди. Сўфиёна базмлар бағрида кўплаб истеъдодли мутриб ва муғаннийлар тарбияланди, янги-янги куй- оҳанглар яратилиб, эл орасига ёйилди. Жумладан, тожик ва ўзбек халқларининг классик шашмақоми ҳам шу заминда шаклланиб, тасаввуф мақомотининг ҳолатларини ифодалайди.

Аммо шеърхонлик фақат самоъ мажлисларига хос эмас эди – оят, ҳадис ва шеърий ҳикматлар билан нутқни безаб, мазмунли ва таъсирчан қилиш самоъни ёқтирмайдиган ёки унга бепарво қарайдиган хилватнишин шайхлар суҳбатида ҳам расм бўлган. Шайхлар ўз атрофларида тўпланган муридларига тариқат мақоми ва ҳол манзиллари, нузулият сиру асрорини кашф этишнинг фазилати ва мушкулоти хусусида ваъз-насиҳатлар қилаётиб, маърифатни тушунтирар экан, ора-орада шеърий парчалар ўқиб ёки ихчам ҳикоятларни мисолга келтириб ўтар, тингловчилар эса бундан руҳланиб, шайхнинг фикрини чуқурроқ англар эдилар. Тазкира ва маноқибларда ҳикоя қилинишича, Робия Адавия (713–801), Мансур Ҳаллож (857–922), Боязид Бистомий (ваф. 874), Абусаид Абулхайр (957–1049), Абдуллоҳ Ансорий (1006–1388), Абулҳасан Ҳарақоний (ваф. 1034), Нажмиддин Кубро (1145– 1226), Баҳоуддин Нақшбанд (1327–1389) ва бошқа бир қанча атоқли шайхлар ўз суҳбатларида кўплаб шеърий парчаларни истифода этганлар. Баҳоуддин Нақшбанддан сизнинг самоъга муносабатингиз қандай деб сўрашганда, улар: «Мо ин кор накунем, вале

инкор накунем» (Биз бу ишни қилмаймиз, аммо инкор ҳам этмаймиз) деб жавоб қайтарган эканлар. Шуни ҳам айтиш керакки, тариқат шайхлари дастлабки даврларда дунёвий мазмундаги шеърларга сўфиёна маъно бериб, ўз ғояларига хизмат қилдирган бўлсалар, бора-бора улар учун тасаввуфнинг махсус истилоҳ-тушунчалари, рамз-тимсолларини ифодалайдиган асарлар ёзила бошланди. Натижада шеъриятда яширин маънолар, тасаввуф тушунчаларига мўлжалланган махсус тил пайдо бўлди, «лисонул ғайб» усулида ёзилган ғазал ва рубоийлар кўпайди. Энди адабиёт тасаввуфга хизмат қиладиган иллюстратив материал бўлиб қолмай, балки ўзи тасаввуф ғояларини баралла тарғиб қила бошлади, аниқроғи, тасаввуф ғоялари шеърият ғояларига айланди. Рамзийлик, сўфиёна тил билан ёзиш адабиётни бир қадар мураккаблаштирди, натижада хос кишилар англайдиган шеъру ғазаллар яратилди. Аммо, қизиғи шундаки, иккинчи томондан, тасаввуфий шеърият орасида бағоят содда тилда ёзилганлари ҳам кўп. Бу жиҳатдан, масалан, Аҳмад Яссавий ижоди, Сўфи Оллоёр асарлари яхши мисол бўла олади. Бу шоирлар диний-сўфиёна ғояларни халқчил бир усулда баён этадилар, уларнинг ўгит-насиҳатлари, ташбеҳ-истиоралари ҳам содда ва тушунарлидир. Чунки мақсад тасаввуфни ва ислом ҳақиқатларини кенг саводсиз омма қалбига етказиш эди. Дарвешлик сулукини эл орасига ёйиш, дарвешларни мукаррам ва маҳбуб қилиб кўрсатиш эди. Айниқса, туркий тилдаги сўфиёна адабиёт ўзининг оғзаки ижодга яқинлиги, бевоситалиги билан ажралиб туради. Бежиз эмаски, Мовароуннаҳрнинг ўзбеклар билан бирга яшайдиган тожиклари ҳам «Қиссаи Машраб», «Бобо Равшан», «Қиссаи Ҳасан-Ҳусан» сингари ўзбекча асарларни кўпроқ мутолаа қилганлар.

Энди сўфиёна адабиётнинг мураккаблиги ҳақида гап кетганда, шуни айтиш керакки, шоирлар бунга мажбур эдилар. Зеро, тасаввуфни шеър билан баён этиш – фалсафани, илоҳшуносликни шеърга солиб чиқиш демак. Шу боис биз тасаввуфий адабиётни том маънодаги фалсафий адабиёт деймиз. Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ибн Арабий, Жомий, Бедиллар Шарқнинг буюк файласуфлари, лекин уларнинг аксар ирфоний асарлари шеър билан ёзилган. Ирфоний асарларни ҳам икки қисмга ажратиш мумкин: бир қисми тасаввуф таълимотини баён этган, сўфиёна истилоҳлар билан фикр юритадиган асарлар. Чунончи, Абулмажид Саноийнинг «Ҳақиқатул-ҳақойиқ», Маҳмуд Шабистарийнинг «Гулшани роз», Жомийнинг «Шарҳи рубоиёт» Бедилнинг «Муҳити аъзам», Саид Қосимийнинг «Ҳақиқатнома», Сўфи Оллоёрнинг «Саботул-ожизин», Бобожон Саноийнинг «Канзул-маориф» асарлари бунга мисолдир. Бу асарларни тасаввуф дарсликлари сифатида қабул қилса бўлади. Чунки муаллифлар ушбу таълимотни назм орқали тушунтиришни мақсад қилиб олганлар.

Иккинчи қисм адабиётда тасаввуф ғоялари кечинма ва ҳаяжонлар, тимсол ва тамсиллар орқали тасвирланиб, талқин қилинади. Бу асарларни тасвирий талқин ёки бадиий тафсир (интерпретация) дейиш мумкин. Абулмажид Саноийнинг «Сайрул ибод», Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома», «Булбулнома», «Уштурнома», Жалолиддин Румийнинг «Маснавий маънавий», Хусрав Деҳлавийнинг «Матлаъул-анвор», Алишер Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» ва «Лисонут-тайр» асарлари шу хилдаги асарлардир. Бу асарларда сўфиёна-фалсафий маънолар шеърий сатрлар, бадиий-ифодали тил билан талқин этилишидан ташқари яна жуда кўп масал ва ҳикоятлар, рамзий ташбеҳлар келтирилиб, китобхонга шарҳлаб берилган. «Мантиқут-тайр» ва «Лисонут-тайр» каби достонларда иштирок этувчи персонажлар ҳам рамзий: Ҳудҳуд – пир тимсоли бўлса, ўттиз қуш солик муридлар тимсолидир. Аттор ва Навоий тасвирлаган етти водий эса солик руҳинин етти хил товланувчи манзараси – Аллоҳга восил бўлиш босқичлари, маърифат зиналарини билдириб келади.

«Лисонут-тайр»да олтмишдан ортиқ ҳар хил ҳикоятлар бор. Уларда тариқат ва шариат, ирфоний билиш масалалари билан боғлиқ бўлган, шунингдек, инсон ахлоқига оид масалалар устида фикр юритилади. Ҳикоятлар халқ ижодиёти хазинасидан олинган. Аммо улардан келиб чиқадиган ибратли хулосалар («қиссадан ҳисса») сўфиёна маънолар талқинига мослаштирилади. Масал ва ҳикоятлар ахлоқий мавзулар, чунончи, нафснинг ёмонлиги, дунёга меҳр қўйишнинг арзимаслиги, хасислик фалокати, сахийлик шарофати, садоқат, вафо ва ҳоказолар ҳақида баҳс этади. Умуман, сўфиёна адабиётда ўгит оҳанги, панду насиҳат етакчилик қилади. Бу табиий. Чунки шайхлар ўз муридларини суҳбат орқали, насиҳат қилиш билан тарбиялаганлар. Айнан ана шу суҳбатларда ҳикоятлар, шеърий парчалардан фойдаланилган. Насиҳат адабиётининг ўзига хос жозибаси, таъсир кучи ва услуби бор.

Тасаввуф адабиёти ўзигача бўлган шакл ва жанрлардан фойдаланди, чунончи, лирик жанрлардан рубоий, ғазал, қитъа, қасида; эпик жанрлардан маснавий тасаввуф адабиётининг ҳам асосий жанрларига айланди. Сўфий шоирлар бу жанрларни ривожлантириб, уларга янги руҳ бағишладилар. Кўп шоирларда дунёвийлик билан илоҳийлик, яъни ирфон қўшилиб зуҳур этади. Ҳофиз Шерозий, Саъдий Шерозий, Камол Хўжандий, Жомий ва Навоий ижодида дунё гўзаллиги илоҳий ҳусну жамолнинг давоми ва моддий ифодаси сифатида олиб қаралади. Шунинг учун улардан соф диний ғояларни ёхуд соф дунёвий ғояларни қидириш, асарларини бир-бирига зид қўйиш нотўғри. Бу шоирлар учун олам ва одам ягонадир, руҳ ва жисм, вужуд ва маъно биргадир. Улар куйлаган реаллик илоҳий сифатларнинг мазҳари ва жилоси. Илоҳий мазҳардан илоҳий манбага қараб борадиган руҳ улар учун энг гўзал руҳдир. Шу боис ҳам мазкур шоирларнинг асарларини сўфийлар ўз мақомида, оддий китобхонлар ўз мақомида англаганлар. Шунинг учун ҳам уларнинг асарлари кўп маъноли, ҳар бир ифода етти қават парда ичига яширинган. Масалан, маҳбуб деганда Худони, Пайғамбарни, Пирни ва севган кишисини англаш, соқий деганда ҳам айни шу тўрт тушунчани эътиборга олиш, лаб деганда пирнинг сўзини, илоҳий файзни, қош деганда илоҳий олам билан моддий олам чегарасини, бел деганда комил инсон хаёлини, ингичка бел деганда комил инсон хаёлининг нозиклигини, кўз деганда комил инсоннинг ўзини назарда тутиш мавжуд. Бу тимсолларни батафсил англамай, сўфиёна шеърни англаш мумкин эмас. Ана шу тимсоллар орқали Навоий ва Машраб лирикасида солик образи гавдалантирилади. Тариқат йўлидаги мусофир, яъни соликнинг кечинма ва ҳаяжонлари, Маҳбуб ёдидаги талпиниш сархушлиги ва хумори, васл дамларидаги шодлиги тасвирланади. Умуман, Навоийда инсоннинг Аллоҳ томон кўтарилиши (уруж) асосий ғоядир. Шоир шу йўл изтироби ва мартабаларини турли воситалар билан тасвирлайди. «Хамса» достонлари, «Лисонут-тайр» ҳам уруж-меърожни тасвирловчи асарлардир. Оддийликдан мураккабликка, дағалликдан юмшоқликка, нодонликдан доноликка, оддий имонлиликдан юксак ирфоний имонга ўсиб чиқиш. Буларнинг ҳаммасининг тагида эса ваҳдат моҳиятини англаш, Ваҳдоният оламига қўшилиш шавқи бор. Бошқача айтганда, камолот касб этиш. Шуни ҳам айтиш керакки, Навоий ижодида мутлақийлик ҳукмрон: мутлақ яхшилик (эзгулик) ва мутлақ ёмонлик (ёвузлик)ни кўради у. Унинг учун ёмон бу мутлақ қора рангда кўринадиган ёмонлик. Яхши – мутлақ яхшилик, у нурли ранглар билан жилоланади. Шоирнинг ҳаётга муносабати ҳам ана шундай. Унинг учун ёмон шоҳ барча ёмон хислатларни жамлаган одам, яхши шоҳ эса барча ижобий хислатларни жамлаган шахс. Яхши одам – хушахлоқ, одил ва оқилдир. Яхшиларнинг яхшиси – еру кўкни бир назар билан қамраб олган Баҳоуддин Нақшбанд ёки орифлар орифи Абдураҳмон Жомий. Булар илоҳий уруж даражаларидан илдамлашиб кетган валий инсонлар. Комиллик тимсоли. Улар Навоий назарида реаллик билан нореаллик ёхуд дунё билан ғайб олами орасидаги

кишилардир. Икки оламни боғловчи комил инсоннинг бир неча типини Навоий «Хамса» асарида кўрсатиб беради.

Воқеан, адабиётнинг ўзи комиллик белгиси, комил сўз, комил маъно ва комил тафаккур ифодаси. Буларни эгаллаган инсон комил хилқат бўла олади. Демак, улуғ Алишер Навоийнинг ўзи комил инсоннинг ёрқин тимсолидир. Комил хилқат бўлган инсон барча нарсада такомилни, етук мунтазамлик ва музайянликни кўрмоқчи бўлади. Унинг олий орзуси – оламни ҳам, ўзини ҳам нуқсонлардан холи ҳолда тасаввур этиш, инсонни нуқсонлардан халос этиш. Инсон руҳи комилликка ташна экан, санъат ва адабиёт эса шу чанқоқни бостириш учун хизмат қилиб келган. Инсон руҳининг мўъжиза мавжларини, фараҳ ва хуррамлигини ифодалаган. Инсон руҳи санъатдан озиқланиб яйрайди ва барча қудратини санъатда кўрсата олади.

Улуғ мутафаккир шоирлар ижоди буни асрлар давомида исботлаб келмоқда. Дин, мифология, бадиий ижод бирга, бақамти ривожланди, бир-бирини тўлдириб, бир-бирига мадад берди. Барчасининг муддаоси Инсон эди, Инсонни ўрганиш ва поклаш эди. Гарчи илоҳий ғоялар куйланса ҳам, лекин адабиёт инсон қалбининг ифодаси бўлиб келди. Зеро, Аллоҳ ҳам инсон қалбидадир.

ОДАМИЙЛАР ОДАМИЙСИ

Маълумки, Алишер Навоий ўзининг тарбияси ва ижодий камолотига таъсир кўрсатган кишиларни асарларида эҳтиром ва миннатдорчилик билан тилга олиб ўтади. Аммо улар орасида уч киши алоҳида ажралиб туради. Булар – Абдураҳмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер ва Паҳлавон Муҳаммад. Бу уч зоти шариф ҳаётида Навоий «Хамсатул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» ва «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» деган уч насрий асар ёзган. Мазкур асарлар ўша замонларда кенг тарқалган маноқиб жанрида битилган. Маноқиб фавқулодда хислатли, закий ва валий кишиларнинг сийрати, ҳолоти ва таржимайи ҳолини ёритувчи асар бўлиб, унда қаҳрамоннинг хулқ-атвори, иши ва сўзи ўзгаларга ибрат қилиб кўрсатилади. Абдураҳмон Жомий – буюк шоир ва муқтадир файласуф-сўфий, шайхи муршид, бунинг устига, Навоийнинг пири ва ижод соҳасидаги устози. Бу тушунарли. Паҳлавон Муҳаммад ҳам ном қозонган гўштигир, яъни кураш тушиш устаси, Хуросон гўштигирларининг пири ҳамда Ҳирот жавонмардларининг пешвоси. Демак, бу икки зотнинг хориқулодда ҳолатларини бадиий асарда ёритиш ҳам қизиқарли ва ҳам тарбиявий нуқтаи назардан аҳамиятли.

Аммо Саййид Ҳасан-чи? У ким? – У оддий бир инсон касби – сипоҳийлик, умрининг охирида эса дарвеш хирқасини кийиб, хонақоҳда ўтирган киши. Аммо Навоий наздида у замонасининг буюк зотларидан бири, чунки:

Сафо субҳининг меҳри пурхандаси,
Фано шомининг шамъи рахшандаси,
Карам боргоҳида маснаднишин,
Адам хонақоҳида хилватгузин,
Вафо анга пеша, сахо анга фан,
Вафову сахо кони Саййид Ҳасан.

«Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» – Саййид Ҳасаннинг вафотидан кейин ёзилган асар. Бундан ташқари, Навоий Саййид Ҳасан вафотига бағишлаб:

Даҳр боғики жафо шореъдур ҳар чамани,
Жуз вафо аҳлиға сончилмади тикани, –

байти билан бошланувчи етти бандлик марсия ёзиб, ўз қайғусини изҳор этган. «Мажолисун-нафоис», «Насойимул-муҳаббат» асарларида, шунингдек, «Фавойидул-кибар» девонидаги шоир умри сарҳисоби бўлмиш «Соқийнома»да Саййид Ҳасанга махсус тўхталиб унинг ахлоқий хислатлари, бадиий ижодга муносабати баён этилади.

Насойимул-муҳаббат» – биламизки, тасаввуф шайхлари ҳақидаги асар. Алишер Навоий Жомийнинг «Нафаҳотул-унс»ида бўлмаган бир қанча дарвеш ва сўфийлар ҳаёти ҳақида маълумотлар беради, шулар сирасига Саййид Ҳасан Ардашерни ҳам киритган экан, демак, уни атоқли дарвешлар даврасидан жой олишга лойиқ одам деб ҳисоблаган. Навоийнинг Саййид Ҳасан тириклигида ҳам унга бағишлаб ёзган асари бор. Бу – шоирнинг Самарқанддан Саййид Ҳасанга юборган шеърий мактуби. 1467– 1468 йиллар орасида ёзилган 140 байтлик мазкур мактуб муаллифининг ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар бериш билан бирга, унинг тасаввуф ва дарвешчилик таълимотига муносабатини аниқлашга ҳам яхши манба бўла олади.

Навоийнинг Саййид Ҳасан ҳаётида ёзган асарлари тадқиқотчиларимиз эътиборидан четда қолган эмас. Академик В. Абдуллаев, В. Зоҳидов, А. Ҳайитметов, Б. Валихўжаев, С. Ғаниева, Н. Маллаев ва бошқа олимларнинг ишларида бу асарлар тилга олинади. Аммо шуни қайд этиш керакки, мавжуд тадқиқотларда мазкур асарларга, асосан, Навоий таржимаи ҳоли, ижтимоий-сиёсий ва эстетик қарашларини ёритиш мақсадида мурожаат қилинган. Навоий учун эса Саййид Ҳасан – инсони комил тимсоли, «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер»да у ана шундай инсон сиймосини яратган. Навоий «Хамса»си достонларида яратилган ижобий-ибратли тимсоллар билан Саййид Ҳасан орасида ўхшашликлар кўп, агар «Хамса» образлари бадиий орзу-мушоҳада асосида вужудга келган тахайюлий- романтик типлар бўлса, Саййид Ҳасан муайян тарихий шахс, яъни улуғ шоир ўзининг хаёлотидаги идеал инсоннинг хусусиятларини ўз замондошида кўра олган, дейиш мумкин.

«Ҳайратул-аброр» ва «Маҳбубул-қулуб» асарларидаги ахлоқий-фалсафий қарашлар билан «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» асарида ифодаланган фикрлар ҳам аксар ўзаро ўхшаш. Шундай қилиб, Навоий назарида Комил инсон хаёлий бир нарса эмас, балки реал ҳаётий одамлар, бироқ, шуниси борки, бундай одам тариқат сулукини қабул қилган чинакам дарвеш бўлиши керак. Бошқача айтганда, идеал инсон – бу гўзал ахлоқли, зоҳирий ва ботиний илмларни эгаллаган фонийтабиат фақир киши. Саййид Ҳасан бунинг намунаси ҳисобланган.

Саййид Ҳасан 1416 йили Ҳиротда туғилган, отаси Ардашер Бойсунғур Мирзо саройида қушчилик билан шуғулланган. Саййид Ҳасан саройда тарбияланади, кичик ёшидан зеҳнли, билимдон бола сифатида танилади. Сарфу наҳв, луғат ва арабият, мантиқ ва калом, фиққу ҳадис ва тафсирни, шунингдек, шеър илми, муаммо, тарих, нужум ва мусиқий илмларни пухта эгаллаб олган бўлса-да, бироқ ғоят камтарин бўлганлигидан давраларда манманлик билан билимини намойиш этишга интилмас, суҳбатдошлар хато қилса ҳам, хижолат ва озор етмасин, деб андиша ва ҳаё билан юзига солмасди. Бойсунғур Мирзо уни ўз ўғилларига ибрат қилиб кўрсатган: «На бўлғай сенинг афъол ва ҳисолинг ҳам фалонийга ўхшаса эрди».

Саййид Ҳасан қўшинда сипоҳий, яъни оддий аскар бўлиб хизмат қилган, бироқ ҳамма вақт ички норозилигини сездириб турган. Воқеан, қўшин ўз табиати, вазифасига кўра дағаллик ва зўрликни тақозо этадиган, кўпроқ қалби қотган, шафқатсиз кишиларни ёқтирадиган жой. Шундай бўлгач, юмшоқ кўнгил, нозиктабъ одам Саййид Ҳасанга у қандай маъқул тушсин? Султон Муҳаммад Мирзо, Султон Иброҳим Мирзо ва Бобур Мирзолар Саййид Ҳасанни ўз суҳбатдошлари қаторига қўшиш учун саройга таклиф этадилар, аммо у кўнмайди. Шаҳзодаларнинг таклифи тазйиққа айлана боргач, Саййид Ҳасан ўзини «лавандлик ва ошиқпешаликка» уриб, ринди майхўрлар мажлисига қатнайдиган бўлиб қолади. Навоий таърифига кўра, унинг учун шоҳу гадо баробар эди, мирзозодалардан тортиб, то дарвешу фақирларгача унинг мажлисларида иштирок этган. Бу зот ҳеч бир такаллуф ва изтиробсиз улар билан мусоҳиб бўлганлар. Шуниси эътиборлики, майхўрликни қоралаган Навоий, гарчи орада «кўп вақтни таъйинсиз ўтказур эрди», деган жумлани қистириб ўтса-да, лекин Саййид Ҳасанни бу ишда айбдор қилиб, мазаммат этмайди, аксинча, унинг риндлик қоида-қонунларини бажо келтиргани, ҳарифларига ғоят меҳрибон ва ғамхўрлигини, футувватини таъкидлаб ўтади. Маълум бўладики, шоир худопараст риндларнинг сархушлик мажлисларини бутунлай маъқулламаган бўлса-да (Паҳлавон Муҳаммад ҳам шундай ринди бебоклардан бўлган), аммо инкор этмаган: жоҳил одамларнинг бодапарастлиги, атрофдагиларга озор бериши ахлоқий таназзулга олиб келган бўлса, дарвеш-риндларнинг майхўрлиги, Илоҳ ёдида сархуш бўлиш беозор ва «ахлоқу шариат» доирасида эди. Ҳар ҳолда, бу ҳам расмий динга зид эди ва Ҳирот жамоасининг ахлоқи ва муҳитини акс эттирадиган белгилардан бири ҳисобланарди.

Алишер Навоий Саййид Ҳасан Ардашер билан биринчи марта 1456 йили, яъни ўн беш ёшлигида учрашади ва шундан кейин улар умрбод дўст бўлиб қоладилар. Саййид Ҳасаннинг дарвешона феъл-атвори, хуштабъ ва хушсуханлиги шоирни мафтун этади: «Алар тариқу равиши бу фақирни андоқ шефта қилдиким, бир кун алар мулозаматига етмасам эрди, сабру тоқатим қолмас эрди».

Саййид Ҳасан ҳам Навоий ҳузурига тез-тез келиб турар, кўрмаса, унинг дийдори ва суҳбатини қўмсаб, безовта бўлар экан: «Ташвише бўлмамиш бўлғайким, бу кун сендин хабар топа олмадук», деб аҳвол сўрашга шошилар, бир кун кўрмай қолса, узрхоҳлик билан кечирим сўрар экан. Навоийнинг ёзишича, Саййид Ҳасан уни «фақр тариқи» – дарвешлик сулукига далолат қилиб, туркий тилда шеър ёзишга руҳлантириб турган, аксар шеърларини ёдлаб олиб, эл орасида тарғиб этган. Навоий билан Саййид Ҳасаннинг адабий-танқидий, бадиий-табъий қарашлари, табъу завқлари ҳам мос келган. Навоий буни «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер»да қайд этади, чунончи, Саййид Ҳасан туркигўй шоирлардан Лутфий, Атоий, Гадоийлар ижоди, форс шоирларидан Ҳофиз ва Саъдий эътибор ва эҳтиромига сазовор бўлганини биламиз. Ҳатто, Лутфий ва Муқимийдан мисол тариқасида келтирилган байтлари ҳам ҳар иккаласида бир хил.

Саййид Ҳасан Ардашер Лутфий маҳоратини кўрсатиш учун унинг:

Нозуклук ичра белича йўқ тори гесуйи,
Ўз ҳаддини билиб белидин ўлтурур қуйи, –

байтини, Муқимий салоҳиятига намуна тарзида унинг:

Сен-сен асли вужуди ҳар мавжуд,
Сендин ўзга вужудға не вужуд, –

мисраларини тилга олади.

Алишер Навоий ҳам айни шу байтларни «Мажолисун-нафоис»да Лутфий ва Муқимийларнинг шоирлик истеъдодини исботлаш учун келтирган.

Навоий билан Саййид Ҳасан орасидаги яқинлик, инсоний меҳр-оқибат шунчалик кучли бўлганки, улар бир-бирларини қиёматлик ота-ўғил деб ҳисоблаганлар. «Бу фақирга ота масобасида (мартабасида) эрди», дейилади «Мажолисун-нафоис»да. «Соқийнома»да эса Саййид Ҳасанни ота мартабасидаги мўътабар киши бўлиш билан бирга, маъни пири эканини ҳам қайд этади:

Манга зоҳирда атову устод,
Лек маъни аро пири иршод.

Мен анинг бандалигига хурсанд,
Ул дебон лек рафиқу фарзанд.

Шу руҳий-маънавий муҳаббат туфайли Навоий ҳар доим «пири иршоди» аҳволидан хабардор бўлиб туришга интилади, сипоҳийлик ва риндлик айёмида ҳам, Ҳусайн Бойқаро саройида маслаҳатчи-мусташор бўлган пайтларида ҳам, тавба-тазарруъ қилиб, мавлоно Муҳаммад Табодгоний хонақосида чилла ўтирган кезларида ҳам ҳузурига тез-тез бориб турган, ҳовлисининг бир бурчагида у киши учун алоҳида хона қуриб берган. Саййид Ҳасан истаган вақтида бу ерга келиб, ҳордиқ чиқарган. Навоий Абдураҳмон Жомийга қанчалик

меҳрибон бўлган, фарзандидай хизмату мулозамат бурчини адо этган бўлса, Саййид Ҳасанга ҳам шундай муносабатда бўлади. Улуғ шоир ҳар икки пирининг мотамига соҳибазо бўлиб, бутун маросимларни бажо келтиришга бошчилик қилади. Саййид Ҳасан вафот этган куни Навоий Ҳиротда эмас эди, подшолик фармони билан сафарга жўнаган эди. Шоир буни фалакнинг зулми деб ҳасрат чекади, «мен бошингда туришни, шарбатингга ширин жонимни қўшиб, эзиб берсам эди, мулойим гап қилиб, кўнглингни олсам, гоҳ бошингдаги ёстиғни тузатиб, гоҳ аёғинг ёпсам бошингга эврулиб, фарзандлик изҳор айласам» эди, деб ўкинади...

Саййид Ҳасан Ардашер Навоийнинг рози дил айтадиган маслаҳатгўйи, энг қийин пайтларда суянадиган содиқ ва вафодор кишиси эди. Самарқанддан юборилган шеърий мактуб бунга ёрқин мисол. Уни Навоийнинг арзи ҳоли, кўнглида ардоқлаган орзу-армонлари дафтарининг бир саҳифаси, дейиш мумкин. Шоир устодига мурожаат қилиб, мени фақат сен тушунасан, аҳбоблар ҳолимдан огоҳ эмас, улар айтган гапларга ишонма, дея таъкидлайди ва Самарқандга келишининг сабабларини баён этади («Сенга ҳолатимни аён айлайин, Бу азмим вужуҳин баён айлайин»). Сабаблар эса жуда кўп.

Биринчиси – Ҳиротда ижод қилишга имкониятнинг йўқлиги, сўз қадрига етадиган, туркий шеърга талабгор одамнинг қолмагани; Навоий ўз иқтидори, истеъдодининг кучи ҳақида камтаринлик қилмай, фахру ғурур билан ёзади:

Мен ул менки, то турк бедодидур,
Бу тил бирла то назм бунёдидур,
Фалак кўрмади мен киби нодире,
Низомий киби назм аро қодире.

Аммо моддий тарафдан таъминлаб, шароит яратиб берадиган, «ёз» деб турадиган мард йўқ, деб ёзади, у.

Иккинчи сабаб – Хуросонда одамгарчилик, саховату мурувватнинг барҳам топгани, унинг ўрнини нифоқ, бахиллик, ҳасад эгаллагани, вайронагарчилик, зулму ситам авж олгани эди. Қаро пул учун одам ўлдиришни касб қилиб олган, ўликдан кафан тама қиладиган кишилар мамлакатда ҳукмрон, аҳли дардни тушунадиган дуруст одам қолмаган:

Сен эрдингки, ҳар ишда ёрим эдинг,
Не ғамким етар ғамгусорим эдинг.

Бироқ сен ҳам қўшин билан узоқда, дейди Навоий Саййид Ҳасанга зорланиб, «аҳли давлатдан» эса ҳеч бир умид йўқ.

Учинчи сабаб – ирфондан баҳраманд бўлиш, тариқат йўлини танлаш. Чунки Навоий эътиқодига кўра, инсон бўлиб яшамоқдан мақсад Аллоҳни ва ўз-ўзини танишдир Бунинг эса иккита йўли бор. Бири – Ҳақдан жазба етиб, «яқин жомидан маст бўлиш», яъни Худо ёдида ўзидан ва ўзлигидан бехабар бўлиб юриш, дунёнинг барча шуғлидан юз ўгириш, охир-оқибатда жисм – вужуддан қутулиб, Аллоҳ вужудига қўшилиш.

Иккинчиси – пирга қўл бериб, унинг иродаси, амри билан «фано даштини кезиб», риёзат оқибатида жазба топиш:

Яна бир будурким, гадо гар мулук Талаб йўлида қилгай онча сулук,

Бурун муршиди комил истай юруб,
Ани топқач, ўзин анга топшуруб.

Биринчи йўлни Навоий «мажзуби солик» йўли деб атайди, яъни аввал илоҳий жазба (тортилиш) етиб, кейин тариқатни қабул қилиш. Иккинчи йўлни у «солики мажзуб» дейди, яъни аввал тариқатни қабул қилиб, тавба, вараъ, сабр ва ҳоказо мақомларни босиб ўтгандан кейин ҳол мақомига мушарраф бўлиш.

Йигирма етти яшар Алишер Навоий устози ва сирдоши Саййид Ҳасанга кўнглидаги ниятини бундай баён этади:

Чу аввалги иш бўлмади дастгир,
Иккинчисидин хуб эмасдур гузир.

Маълум бўладики, Навоий тасаввуфга, фақр аҳли сулукига ёшлигидан кучли эътиқод қўйган. Мажнундай ошиғи сарваст бўлиш, девона қаландардай сарсари кезишни орзу этган. Аммо бу муяссар бўлмагач, муносиб раҳбар – пирни топиб, унинг иршодида фақру фано неъматидан баҳраманд бўлишга қарор этган. Унинг нияти қатъий, қанча умрим сарф бўлса ҳам, бу йўлдан қайтмайман, дейди Навоий:

Меники бу савдо низор айлади,
Ҳавас илгида беқарор айлади.
Не имконки топқай қарору сукун,
Бировким бу фикр этти они забун.
Урармен қадам токи бўлгунча гом,
Ки бўлғай муяссар манга ушбу ком.

Навоий Саййид Ҳасандан ана шу ниятларининг амалга ошувига мададкор бўлишни илтимос қилади, маслаҳат сўрайди. Албатта, бундан Навоий Самарқандга пир излаб келган экан, деган хулоса чиқариб бўлмайди.

Хулласи калом, Алишер Навоий Саййид Ҳасанга Ҳиротдан кетиш сабабларини ёзган бўлса ҳам, бу билан кўнглидаги орзулари Самарқандда амалга ошишига кўзи етган эмас эди. Боз устига, Самарқанд ҳам Ҳиротга итоат этишини қайд этади шоир. Саййид Ҳасанга юборилган мактубда ёзилган нарсалар буюк шоир ва мутафаккирнинг ўз олдига қўйган улкан ниятлари баённомаси эди. Бу ниятлар жумласига тасаввуф билан астойдил шуғулланиш ҳам киради. У бу қутлуғ ниятини амалга оширди. Ҳиротга қайтганидан кейин Абдураҳмон Жомийга мурид тушиб, тасаввуф фалсафаси ва тариқат асосларини обдон ўрганди ҳамда ҳаётида фақру фано талабларига амал қилиб яшади.

Саййид Ҳасан машҳур шайх – Хўжа Аҳрорга эътиқодда бўлган. Бунинг исботи шуки, Саййид Ҳасан Ардашер умрининг охирги йилида Хўжа Аҳрорни зиёрат қилиш учун махсус Самарқандга сафар қилади. Умуман олганда, Саййид Ҳасаннинг сулуки ва тасаввуфий эътиқодида ўзига хос жиҳатлар бор. Буни бир бошдан кўриб чиққан одам шуни англайдики, у бирор-бир назария ёки таълимотга кўр-кўрона ишонадиган, бирор гапни маҳкам тутиб олиб, ўшандан ташқарига чиқмайдиган мутаассиб дарвешлардан эмас. Унинг дарвешлиги – кўнгил амри, табиати, феъл-атворининг тақозоси эди. Дунё ва унинг бойлиги, ноз-неъмати, шукуҳу шуҳратига эътибор қилмаслик, фақр гўшасини ҳамма нарсадан афзал билиш, фақат маънавий суҳбатни писанд этиш, шеъру шуур, илму донишдан лаззатланиш Саййид Ҳасанда кўринган хислат бўлган. Ҳатто риндлик шуғлига гирифтор бўлганини ҳам Навоий худди шу сийратдаги фақирлик ва фанопешалик билан изоҳлайди. Зероки, риндлик ҳам таркидунёчиликнинг бир кўриниши, ўзини узлатга – Аллоҳ паноҳига отиш,

бепарволик ва молу мулкка, тожу тахтга беписандликнинг кўриниши эди. Аммо Саййид Ҳасан наинки риндларга бош бўлиб, уларга оталарча ғамхўрлик кўрсатган, балки шу ҳолда ҳам тоат-ибодатни канда қилмаган, «мутабаррак» (табаррук) мазоратга бориб, дарвешлар ва аҳлуллоҳ мажолисига етиб, ўз махласлари (халос бўлиши) учун фотиҳалар тилаган:

Риндлардин бир ринд анингдек йўқ эрур огоҳ ринд,
Шоҳ эди ринд аҳлига, балким эрди шоҳ ринд.

Бойсунғур Мирзо ўғиллари ва Султон Абусаид саройига яқинлашмаган Саййид Ҳасан Бойқаро тахтни олгандан кейин унинг мулозаматига келади. Саййид Ҳасаннинг хулқи, суҳбати ва заковати султонга ёқади, у бу нажиб инсонни қўлдан чиқармаслик режасини тузиб, уни сарой ишларига жалб этишни мўлжаллайди, чучук сўзлар ва дарвешона муомала билан Саййид Ҳасанни ром этиб, мансаб таклиф қилади. Саййид Ҳасан охири подшо амрига кўниб, мусташорлик, яъни сарой маслаҳатчиси вазифасини қабул қилади. Бу пайтда Алишер Навоийнинг ёзишича, кишилар Саййид Ҳасаннинг тадбири, ишларидан рози бўлганлар: ...«Андоқ сулук воқеъ бўлдиким, подшо шокир ва сойир халойиқ ва раоё аларнинг зикри хайрига зокир бўлдилар ва подшо хилватида анису маҳрам ва анжуманда рафиғу ҳамдам эдилар» (яъни шундай йўл тутдиларки, подшо шукр этиб, рози бўлди ва барча халойиқ ва раият у кишининг хайрли ишларини ҳаётида гапириб юрадиган бўлдилар ва у киши подшонинг хилватдаги маҳрами ва анжумандаги ҳамдамига айланиб қолди). Бу ҳодиса яна шундан далолат этадики, Султон Ҳусайн ўзи дарвештабиат бўлганлиги учун шундай хислатли одамларни яхши кўрган, улар билан нафақат суҳбат қуриб, маънавий озиқ олган, балки давлат ишларини шундай одамлар ихтиёрига топширишни маъқул ҳисоблаган (Саййид Ҳасан балки султондаги ана шу дарвешона қалбни сезганлиги учун саройига – Бойқаро ҳузурига борган бўлса ажаб эмас). Демак, Алишер Навоий Ҳусайн Бойқарони бежиз «дарвешлар шоҳию шоҳлар дарвеши» деб таърифламаган, бу хусусият, ҳақиқатан ҳам, унда бор эди. Буни шу ҳам тасдиқлайдики, Султон Ҳусайн Саййид Ҳасанга қаттиқ эътиқод қўйиб, уни бош вазирлик вазифасига кўтармоқчи, бутун давлат ишлари ихтиёрини унинг қўлига топширмоқчи бўлади: «Хуросон мулкининг куллий ихтиёрин подшоҳ аларнинг соиб (ростгўй) роъйига ва тадбири мулкоройига вобаста қилгудек эрди». Аммо ёши олтмишдан ошган Саййид Ҳасан Ардашер султоннинг бу таклифини қатъиян рад этади, бугина эмас, умуман саройдан кетиш ҳақида ижозат сўрайди. «Фақри зотий ва фанойи жибиллий», яъни унинг табиатидаги азалий фақрга мойиллик, сийрату сиришти да мавжуд фонийлик хислати ғолиб келган эди, деб ёзади Навоий.

Ҳусайн Бойқаро Саййид Ҳасанга қаҳру итоб қилиб кўради. Ялиниб-ёлворади ҳам, бироқ дарвешни ҳеч нарса ниятидан қайтаролмас эди: у саройни тарк этиб, икки йил подшо хотири учун эски касби – сипоҳийлик билан шуғулланади, лекин Ҳусайн Бойқаро унга зулм қилаётганини сезиб, охири рухсат беради, улар йиғлашиб хайрлашадилар ва Саййид Ҳасан Ҳиротнинг машҳур шайхи Мавлоно Муҳаммад Табодгоний ҳузурига бориб, унинг муридларига қўшилган ҳолда буткул ўзини тоат-ибодатга, тариқат сулукини адо этишга бағишлайди.

Алишер Навоийнинг Саййид Ҳасанга ҳаваси келади, унинг саройни тарк этиш тўғрисидаги қарорини қалбан маъқуллайди, айни пайтда улуғ инсонпарвар шоирнинг бу ҳолдан ачингани, кўнгли вайрон бўлганини ҳам «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» асаридан ҳис этиш қийин эмас. Дарвоқе, қанчадан-қанча номуносиб кишилар мансаб-амал деб, мартаба деб елиб-югурган, турли фитна-фасод, ёлғон-яшиқни ишга солиб, саройга интилган бир пайтда Саййид Ҳасанга ўхшаган одамларнинг саройдан кетиши, амал-

мансабни хуш кўрмаслиги қизиқ ва фожиали ҳодиса. Ҳолбуки, айнан шундай заковатли, ҳалол, нафсини ўлдирган дарвеш одамлар мамлакат ва давлат равнақи учун кўпроқ фойда келтирар эди. Лекин, афсус, минг афсуски, аҳли жоҳ – мансаб қуллари бундай одамларни сиғдирмайдилар: Саййид Ҳасанга ўхшаган инсонлар улар учун бегона ва ҳатто хатарли эди, уларнинг нопок ниятлари йўлида ғов эди. Навоий сарой хизматини ўз бошидан ўтказгани учун ажиб муносиб бир ташбеҳни қўллайди: сарой хизматида шундай ишлар воқеъ бўладики, деб ёзади у, «девосоларнинг тажаммули қолмас, то малакосорларга ва фаришта кирдорларга не еткай», яъни сарой фитначиларига девтабиат кишилар ҳам бас келолмай, ожиз бўладилар, хислатли одам нима қилиши мумкин, ахир? Ҳа, ҳокимият дунё шуғулидан қўл ювган дарвешнинг иши эмас, дарвешнинг жойи – хонақоҳ! Ҳокимият қаттиққўл, дағал, тошюракли одамларни ёқтиради. Азалий зиддиятми бу? Саййид Ҳасаннинг саройдан кетиши унинг шоҳ ва саройга исёними? Бир томондан, бу воқеа шу ғоянинг амалий тасдиғи, албатта. «Холиқ ибодатининг тарки ва махлуқ (яратилган, яъни инсон) бандалигининг иштиғоликим, айни бебоклик (Худодан кўрқмаслик) ва маҳзи беоқибатликдур (оқибатни ўйламасликдур)», дейди Навоий. Улуғ мутафаккир айтмоқчики, инсон иродасига итоат этган, дунё иши билан шуғулланаётган одам Илоҳ иродасига бўйсунмаган, охирату оқибатни ўйламаган одам бўлади. «Вой дунё шуғлининг ибтилосидин (мубталолигидин) ва юз минг вой дунё аҳлининг зулму жафосидин, балки малолат ва изосидин! Оҳ замон жавру бедодидин, наузубиллаҳ абнойи замон қасду ифсодидин(фасодидин)!»

Навоийнинг юрагидан отилиб чиққан бу фарёд Саййид Ҳасан тақдирига ва ўз тақдирига ачиниш ва ҳасрат нидосидан бошқа нарса эмас. Шоир умрининг охирида ғоят улуғ фожиа – ҳокимият софдил, некбин, пок ниятли одамларга тутқич бермаслиги, у зўрлик, айёрлик, фирибу найранг макони эканини ҳис этади. Лекин бу фожиаларнинг барини у одамлар ахлоқи, нобоплигига олиб бориб боғлайди. Сиёсат дарвешнинг иши эмас, дарвешнинг вазифаси – художўйлик. Бу ҳикмат Саййид Ҳасан мисолида Навоий кўз олдида тасдиқланган эди: ё шоҳ хизмати, ё Илоҳ тоати (Холиқ хизмати). Иккаласини бирлаштириш мушкул.

Саййид Ҳасан Ардашер «Қутби доираи ҳақиқат ва муршиди аҳли шариат ва тариқат кошифи, улуми раббоний Мавлоно Муҳаммад Шамсиддин Табодгоний» (Навоий) хонақосига келгач, шайх суҳбатида такмилга машғул бўлади ҳамда ана шу пир раҳбарлигида бир неча марта чилла ўтириб, руҳий-маънавий камолот касб этади. Навоий ёзади: «Фақру фано сулукида куллий манзилларни қатъ қилдилар ва улуғ мартабалар ва бийик мақомларга қадам қўйдилар». Навоий устозининг ҳолидан хабар олиш учун хонақога бориб турган, бир борганимда, деб ҳикоя қилади у, Саййид Ҳасан «арбаа чиқарурди», яъни биринчи чилла ўтириши эди. Шайх Табодгонийдан аҳволини сўраганимда у киши: халақит берманг, «бу кун бир мақомдадурларким, солик аввалги арбаинда ул мақомга етса, дарде анинг оллига келурким, агар букоъи муфрит(қаттиқ йиғи) юзланса, ишининг гуфторига далолат қилур. Аларга бу ҳол юзланубдур ва бағоят умидворликдур».

Муҳаммад Табодгоний ким? Унинг силсиласи кимга бориб етади? Ҳирот азизлари нега унга ихлос қилганлар? Буни аниқлаш ҳам муҳим, зеро, Саййид Ҳасаннинг тариқатдаги эътиқодини аниқлаш орқали Ҳирот дарвешчилик ҳаракати ва Навоийнинг бунга муносабатини ҳам билиб оламиз. Шундай қилиб, Мавлоно Муҳаммад Табодгоний шайх Зайниддин Хавофийнинг «кибор асҳоби»дан, яъни камол топган муридларидан бўлган. Зайниддин Хавофий эса ўз навбатида, гарчи Хожа Муҳаммад Порсо каби нақшбандия шайхлари суҳбатини қозонган бўлса-да, аслида унинг пири Шайх Нуриддин Абдураҳмон Мисрийдир. Хавофийнинг тариқат силсиласи ҳам шу кишига бориб тақалади (Абдураҳмон Мисрийнинг силсиласи: Шайх Жамолиддин Юсуф Гўроний – Шайх Ҳисомиддин Шамшерий

– Шайх Нажмидцин Маҳмуди Исфаҳоний – Шайх Нуриддин Абдуссамади Назизий (Жомий, «Нафаҳотул-унс», 474-бет).

Шайхларнинг силсиласини аниқлашга эътибор қилишимиздан мақсад Ҳиротда ва умуман, темурийлар даврида, асосан, нақшбандия силсиласи тарқалган, дарвешлар шу силсила шайхлари атрофига уюшган эдилар, деган қарашнинг унча ҳам тўғри эмаслигини кўрсатишдан иборат. Ҳиротда тасаввуфнинг турли тоифадаги тариқати амал қилган, кишилар хоҳлаган, кўнгли чопган шайхга мурид тушган. Бундай эркин танлаш Ҳирот маънавиятининг икки буюк пешвоси Жомий ва Навоийда ҳам кўзга ташланади. Шунинг учун Алишер Навоий Саййид Ҳасанни бирор-бир силсила пирига сиғингани учун эмас, балки, умуман, дарвеш бўлгани, юракдан фақру фанога берилгани учун ҳурмат қилади. Нақшбандия сулукида чилла ўтиришга кам эътибор берилган, уларда суҳбат орқали кўнгилни кўнгилга улаш, ҳикмату каромат билан таъсир этиш хуш кўрилар эди. Саййид Ҳасан эса, кўриб ўтганимиздай, чилла ўтириб, хилватнишинлик қилган. Яна бир диққат қилинадиган нарса бор. Бу – Саййид Ҳасан Ардашернинг қизиққан, эътиқод қўйган муаллифлари масаласи. Навоийнинг гувоҳлик беришича, у тасаввуф назариётчиларидан Абу Ҳомид Ғаззолий ва Азизиддин Насафий асарларини кўп қадрлаб, мутолаа этган. Бу олимлардан Ғаззолийнинг номи бир қадар таниш, аммо Азизиддин Насафийнинг кимлигини китобхонларимиз кам билади. Ваҳоланки, у XIII асрда яшаб ўтган қаршилик (Қаршининг эски номи Насаф эди) атоқли файласуф эди. Унинг тасаввуф назарияси, айниқса, бу таълимотнинг ўзига хос қаноти бўлмиш «офоқу анфус» (катта ва кичик олам) назариясини ривожлантиришдаги хизмати катта. Азизиддин Насафийнинг сўфийлик тариқати ва ваҳдати вужуд, калом ва ҳикматни солиштириб иншо этган «Зубдатул-ҳақойиқ», («Ҳақиқатлар қаймоғи»), «Инсони комил», «Кашфул-ҳақойиқ», («Ҳақиқатларни кашф этиш»), «Мақсади ақса» («Охирги мақсад»), «Баёнут-танзил» («Юборилган баёни»), «Манозилус-соирин» («Йўловчилар манзили»), «Усул ва фуруъ» («Илдиз ва новдалар»), «Мабдаъ ва маод» («Сарчашма ва қайтиш») номли рисолалари бизгача етиб келган. Насафий қарашлари ўзининг холислиги, турли таълимотларни бетараф туриб, холисона таҳлил этиши киши диққатини тортади. Лекин, шуниси борки, олимнинг ўз шавқи ва майли «офоқу анфус» таълимоти томонида. Бу таълимотга биноан, инсон, яъни анфус кичик олам бўлиб, офоқ – катта олам (макрокосмос) нинг инъикосидир, бошқача айтганда, катта оламда нимаики ҳодиса-ҳаракат, сиру асрор, хислат-хусусиятлар мавжуд бўлса, у кичрайтирилган ҳолда инсон табиати, руҳиятида акс этади. Шу боис инсон, бир томондан, моддий дунё билан, иккинчи томондан, мутлақ руҳ билан зич боғлиқ ва у шу улуғ борлиқнинг марказига қараб интилаверади, ундан мадад олади, уни ўзида топади, танийди. «Офоқ ва анфус» назарияси аслида қарматийлар мафкураси сифатида пайдо бўлган (улуғ тожик шоири Носир Хусрав шу мазҳабда эди). Азизиддин Насафий мазкур таълимотни тасаввуф ва ваҳдати вужуд назарияси билан келиштириш, синтезлаш пайида бўлган.

Кўринадики, Саййид Ҳасан Ардашернинг қизиқишлари хийла кенг ва анча чуқурлашиб, «қалтис» уфқларга тақалган. Демак, у фақат ҳаёт тарзи билан ринд-дарвеш бўлиб қолмасдан, балки, мафкура, дунёқараш, илмий қизиқиш нуқтаи назаридан ҳам эркин фикрли, мустақил одам бўлган. Ахир, Азизиддин қарашлари расмий дин ва калом аҳлигагина эмас, шариату ҳақиқатни бир деб ҳисобловчи сўфий шайхларга ҳам унча маъқул эмас эди. Жомийнинг «Нафаҳотул-унс» ва Навоийнинг «Насойимул-муҳаббат» асарларида Ибн Арабий, Шаҳобиддин Суҳравардий, Абдуллоҳ Ансорий, Имом Ғаззолий каби илоҳиёт олимларининг номлари зикр этилгани ҳолда, Азизиддин Насафийни учратмаймиз. Буларнинг ҳаммаси камсухан, фақиру ҳақир кўринишли Саййид Ҳасаннинг ботинан нақадар теран ва улуғ инсон бўлганидан гувоҳлик беради.

Сўфий шайхлар хориқулодда ишлари билан одамларни қойил қилиш, илоҳий ғаройиботларни кўрсатишни хуш кўрганлар. «Нафаҳотул-унс» ва «Насойимул-муҳаббат»да бунақа мисоллар кўп. Аммо Саййид Ҳасанда бундай «ғайриоддий» хислат сезилмаган. Навоий буни қайд этмайди.

Унинг буюк фазилати – одамийлиги. Бардошли, ҳаётсевар киши бўлиши билан бошқалардан ажралиб турган. Ҳатто ягона азиз фарзанди вафот этганда ҳам, ўзи йиғламай, бошқаларни ҳам мотам тутишга қўймай, рози-ризолик билан кўмади. Навоий буни дарвешлик талабларидан бири – Ҳаққа, Унинг тақдирига қарши бормаслик, тақдирга кўниш фазилати сифатида қайд этади.

Саййид Ҳасаннинг фикрича, амал-мансаб кишилари худди чоғир ичган маст одамга ўхшайди, фарқ шундаки, дейди у, «чоғир мастлиги ичган кундур, аммо жоҳ (мансаб) мастлиги агар соҳибжоҳ йиллар жоҳ устидадурким, мастдур». Бу мастлик амалдор мансабдан кетгандан кейингина тарқалади: «Ажаб майедурким, бадмастлиги одамийни йиллар ўзидан бехабар қилғай».

Саййид Ҳасан умр бўйи шоҳу шаҳзодалар билан алоқада бўлди, сарой ҳашамати, жавоҳирларнинг кўзни қамаштирувчи жилоларини кўрди, бироқ шунга қарамай, у бойликка ички бир нафрат билан яшаган, буни пайти келганда изҳор этган ҳам. Масалан, бир ўтиришда биров: «Лаъл санг асту деги сангин санг, аммо андар миён тафовут-ҳост», – ҳикматини ўзича изоҳлаб, тош қозон бўлганда ҳам тош-да, қимматли лаълга тенг келармиди, деган гапни айтади. Шунда Саййид Ҳасан: «Ҳа, тош қозон билан лаъл – иккаласи ҳам тош, амма орада тафовут бор, тош қозон одамларга нафъ келтиради, лаъл эса нуқул зарар»,– дея бутунлай бошқа маънони баён этади. Бу суҳбат кечаётган пайтда, деб давом этади Навоий, «Султон Абусаид мирзо ҳар кишида жавоҳир бўлса олиб, бўлмаса тафаҳҳусида (қўрқитишда) муболағалар қилиб, анвойи изо ва зарар етказиб эрди. Ва бу байтни ўқуғон мажлисда ҳам тош қозонда ош пишур эрди». Лаъл – офат. Лаъл – дунё, бойлик рамзи. Лаъл – тож безаги, ҳокимият рамзи. Демак, шоҳлик, ҳокимият ҳам офат, халқ бошига кулфат келтирадиган нарса. Саййид Ҳасан ва Алишер Навоий эътиқоди шундай. Лаъл бўлиб, шоҳ тожини безагандан кўра, тош қозон бўлиб, оддий одамларнинг ҳожатини чиқариш афзал.

Олтин-жавоҳир билан тириклик воситаси бўлган зарурий нарсаларни қиёслаш ва қимматли буюмларнинг қимматсизлигини кўрсатиш Навоийгача яшаган муаллифларда ҳам бор эди. Чунончи, Саъдий Шерозий «Гулистон»да шу муносабат билан иккита ҳикоят келтирган. Ҳикоятларнинг бирида айтилишича, чўлда йўлини йўқотиб, очлиқдан қийналган бир араб тўсатдан ҳамён тўла марварид топиб олади. «Аввал ўйладимки, бу қовурдоқдир ва шодлигимнинг чеки йўқ эди, кейин билдимки, марварид экан, умидсизланиб, бадтар хафа бўлдим», дейди араб. Саъдий ёзади:

Дар биёбони хушку реги равон,
Ташнаро дар даҳон чи дур, чи садаф.
Марди бе тўша, к-ў ўфтод аз пой,
Бар камарбанди ў чи зар, чи ҳазаф!

(Қақраган чўлу қум саҳросида чанқаган одамнинг оғзида дур ёки садаф бўлишидан нима фойда? Сафарда озуқасиз оёқдан қолган кишининг ҳамёнида олтин бўлди нима-ю, сафол парчаси бўлди нима?)

Иккинчи бир ҳикоятда худди шундай мусофирнинг биёбонда адашиб, очлик ва ташналикдан жон бергани тасвирланади. Унинг жасадини топган одамлар белида олтин

тўла ҳамёнининг борлигини кўрадилар. «Биёбонда қолган одамга олтин-кумушдан кўра пиширилган шолғом бўлса, авло эди», дея якунлайди сўзини Саъдий.

Бу ҳикоятларда олтин-жавоҳирнинг нозарурий пайтда арзимас нарсаларга айланиб қолиши тасвирланади. Шу жиҳати билан Саъдий ғоялари Саййид Ҳасан ва Алишер Навоий қарашларига ҳамоҳанг, аммо, назаримда, Саййид Ҳасан Ардашернинг фикри аниқ бир даврга мувофиқлиги билан ва мазмунан йўналишига кўра ижтимоийроқ ва ўткирроқ. Чунки Саъдий қаҳрамонлари жамиятдан ажралганлари, олтиндан ўзга нарсалари бўлмагани учун қийналадилар, яъни Саъдий қимматбаҳо нарсаларнинг жамиятдан ташқарида арзимаслиги, ҳаёти хавф остида қолганда ёрдам беролмаслигини кўрсатмоқчи бўлса, Саййид Ҳасан, умуман, жамиятнинг ўзида ҳам қимматли тошлар, жавоҳирот камбағал учун кераксиз нарсалигини таъкидлаган. Саййид Ҳасан фикрида, шундай қилиб, бойликка, мол-мулкка салбий муносабат, умуман, дунё ашёларига бўлган тасаввуфий қараш ёрқинроқ ва чуқурроқ акс этган. Шундай қилиб, Саййид Ҳасан Ардашер феъл-атворида, бир томондан, Шарқ инсонпарвар адиблари, улуғ шоирларнинг яхшилик ва эзгулик ҳақидаги, хайрбахш, покиза инсон тўғрисидаги ғоялари, сифат-фазилатлар, иккинчи томондан, тасаввуф аҳли ахлоқининг аркони, улуғ шайхлар ва фақирсўфийларнинг хислат-хусусиятиўзаксинитопган. Зотан, бу жиҳатлар бир-бири билан боғлиқ: Шарқ адиблари учун хайр ва эзгулик, ахлоқий етуклик ва тариқат бир нарса, бошқача айтганда, эзгу ахлоқни бизнинг аждодларимиз тасаввуф ақидалари, маърифат ва шариатдан ажратиб тасаввур қилолмаганлар. Шунинг учун ҳам Навоий Саййид Ҳасаннинг намунали ахлоқини тасвирлар экан, бу фазилатларни унинг дарвешлиги, фонийлиги билан қўшиб таърифлайди, аниқроғи, унинг ахлоқини дарвешлигидан келтириб чиқаради. Шу ўринда Саййид Ҳасанни Абдураҳмон Жомий билан қиёсламоқчимиз.

Албатта, Жомий – улуғ олим, тасаввуф назариётчиси ва бу таълимот асосларини шеъру достонларида куйлаган, тарғиб этган одам. Навоий пири Абдураҳмон Жомийнинг фазилатларини таърифлаганда «кошифи сирри Илоҳ» («Илоҳиёт сирларини кашф этган одам»), «Муршиди аҳли тавҳид» («Ваҳдат – ягоналик тарафдорларининг раҳнамоси»), «Пири соликон» («Тариқат аҳлининг пири»), «Ҳодии роҳи фано» («Фано йўлининг раҳнамоси») каби сифатларни келтиради. Яъни Жомий оддий сўфий эмас, у пир, раҳнамо, одамларни маърифат сари бошлаш қудратига эга, маърифатнинг чашмасидан баҳраманд бўлиб, шу чашма кўзини очганлардан.

Саййид Ҳасан-чи? Саййид Ҳасан бу даражага кўтарилган эмас, у оддий дарвеш. Лекин хулқу хислати, караму саховати билан у ҳам буюк, унинг камтаринлиги, хоксорлиги Жомийга монанд. Шу боис ҳазрат Навоий уларни баравар улуғлайди, баъзан тенг қўяди ҳам. Чунончи, марсия – таркибандда ўқиймиз:

Баҳри урфон дури – Саййид Ҳасан, улки афлок,
Етти дуржи аро бир кўрмади андоқ дурри пок.

Ёки «Насойимул-муҳаббат»да ёзади: «Бу ҳақири фақр тарихида ва фано жодасида алардек тамом киши оз кўрубмен». Шу каби Навоий Саййид Ҳасанга нисбатан ҳам «Муршиди аҳрор» («Ҳур – озодлар пири»), «Кошифи асрори Илоҳ» («Илоҳ сирларининг кашф этувчиси») сифатларини қўллаган. Қиёсимиз тўлароқ бўлсин учун Жомий ва Саййид Ҳасан вафотларига бағишланган марсиялардан қуйидаги бандларни ўқувчиларга ҳавола қилмоқчимиз. Жомийга бағишланган марсиядан:

Дўстон, дар ҳама фан нодираи олам кў?
Афзалу афсаҳи ажноси бани одам кў?
Дар биёбони таманнош халойиқ мурданд,
Бар давоми ҳама он Хизри Масиҳодам кў?
Дили асҳоб шуд аз тиғи фироқаш сад захм,
Он, ки буди ба ҳама хулқи хушаш марҳам кў?
На ки дар хонақаҳи зуҳд фитод ин мотам,
Дар хароботи фано низ ба чуз мотам кў?..

Мазмуни:

Эй дўстлар, ҳамма фанда олам ягонаси қани?
Бани одам жинсининг энг тозаси ва афзали қани?
Халойиқ уни кўриш орзусида зор бўлдилар,
Бунинг давоми – Исо нафаслик Хизр қани?
Суҳбатдошлари кўнгли фироқида пора бўлди,
Ўз хуш хулқи билан ҳаммага марҳам бўлган қани?
Бу мотам фақат зуҳд хонақосида эмас,
Фано хароботида ҳам фақат мотамга сабаб бўлган зот қани?

Жомий мотамига бағишланган марсиянинг ҳар банди ўн байтдан. Биз юқоридаги мисол билан кифояландик.

Энди Саййид Ҳасанга бағишланган марсиядан парча келтирамиз:

Эй фалак, ул солики автор қани?
Фақр автори аро кошифи асрор қани?
Фақр манзилларининг раҳрави, бал раҳбари,
Ҳодии аҳди фано, муршиди аҳрор қани?
Қурб айвониға тақво йўлидин гом урған,
Восили боргаҳи Қодири Ғаффор қани?
Мени мотамзадага ҳам ота, ҳам муршиду пир,
Балки ҳам ғамхўру ҳам ёвару ҳам ёр қани?

«Автор» – ҳожат, мурод – мақсад, «қурб» – Илоҳ ҳузурига яқинлашиш, «висол» – етишган, «боргаҳ» – даргоҳ, Илоҳ даргоҳи маъноларини беради. Кўриниб турибдики, марсияларнинг маъно-мазмунида ҳам, оҳанг маромида ҳам ўхшашлик бор. Аммо ўзаро фарқ йўқ эмас: Жомий марсиясида унинг машҳурлиги, «нодираи даврон» – давр ягонаси эканлиги таъкидланса, Саййид Ҳасан марсиясида самимий руҳ, марҳумнинг ҳақиру фақир, улуғ дарвешлигини таъкидлаш кучли. Дарҳақиқат, Алишер Навоий Самарқанддан ёзган мактубидан бошлаб, Саййид Ҳасан ҳаётида иншо этган барча асарларида унинг ана шу фақирлиги, фақру фано кишиси эканлигини асосий фазилат сифатида қайд этади. Чунончи, «Соқийнома»да дейди:

Фонийи мутлақ, озода ҳам ул,
Гармрў солики афтода ҳам ул.

«Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» асари ҳам «Солики фоний ва гавҳари коний ва орифи маоний» деган тавсиф билан бошланади. «Соқийнома»да Саййид Ҳасан ҳақида гап кетганда

яна «дайри фано», «харобот эли», «фониёна хирқа», «тани хокнишин», «пири турк» каби сўз ва таърифларни учратамиз. Хуллас, Навоийнинг бу зот ҳақида ёзган асарларини ўқиганда, тасаввуф ва тариқат кишисининг тимсолий қиёфаси кўз олдимизда гавдаланаверади.

Фақру фано Саййид Ҳасан сийрати ва ҳаётини белгиловчи бош хусусият. «Фақр»нинг маъноси дарвешлик, яъни дунёдан бениёз бўлиб, тамани узиб, Худога ниёзманд, талабгор бўлиш. Бу – тариқат йўлига кирган одамнинг босиб ўтадиган руҳий-маънавий мақомларидан бири эканини ҳам биламиз. Яъни: тавба, зуҳд, вараъдан кейин келадиган босқич. Саййид Жаъфар Сажжодий фақирга таъриф бериб, дейди: «Мол-мулки бўлмаган, ёинки, бўлса ҳам, унинг учун бўлмаган кишига фақир дейилади ва фақир деб Ҳаққа талабгор бўлган, ўз муродини Ҳақ остонасидан излайдиган кишига айтилади» («Истилоҳоти урафо», саҳ. 316). Аммо қайд этишимиз керакки, Алишер Навоий Саййид Ҳасаннинг фақирлиги, фонийлиги ҳақида гапирганда, унинг сўфийлик даражаларини эгаллаши, муайян мақомга мушарраф бўлишини баён этмоқчи эмас, Навоий бу ўринда умуман дарвешлик сулуки, илоҳий жазбанинг кучи, айни тасвир ва таъриф этилаётган шахснинг характери, табиати ва ахлоқий сифатларини ажратиб кўрсатишни кўзлаган. Шунинг учун бу ерда «фақр» ва «фано» сўзлари умуман ориф одам, дарвеши содиқнинг хислатини белгиловчи сўзлар сифатида қабул қилиниши керак. Жалолиддин Румий самоъ билан машғул бўлган вақтда дарвешлардан бирининг кўнглида «фақр» нима экан, буни Мавлонодан сўраш керак, деган савол туғилади. Мавлоно Румий буни қалбан ҳис этиб, самоъ ичида рақсга тушаётиб, дарвеш саволига қуйидаги арабча рубоий билан жавоб беради:

Ал жавҳара фақрун ва савиюл фақри аразун,
Ал фақра шифоун ва савиюл фақри маразун,
Ал алома қуллу ҳидоун ва ғурурун,
Вал фақру минал олами лаббун ва ғаразун.

(Фақр – асл жавҳар ва фақрдан бошқаси – асл бўлмаган нарсалар. Фақр – шифо, фақрдан айрилиш, яъни бойиш – касалликдир. Бутун олам – найранг, мағрурлик, фақр олами эса – ҳикмат ва қутулиш).

Бу рубоийда Румий масалани фалсафий йўсинда тушунтирган: жавҳар – ҳар бир нарса ва ҳодисанинг моҳияти, ўзгармас мағзи, айни шу маънода Мутлақ Илоҳ сифати ҳам. Араз эса – зоҳирий кўриниш, яъни ўзгарувчи дунё. Зоҳирий ранг, шакл ҳеч қачон моҳиятнинг ўзи эмас. Бир касаллик туфайли пайдо бўлган бошқа касалликни ҳам араз дейдиларки, Румий бу ўринда сўз ўйини қилиб, зоҳирий ранглар, нарсаларга маҳлиёлик – касаллик, унинг давоси – фақр демоқчи бўлади.

Демак, фақр – жавҳар, ажиб хислатли одамларнинг моҳиятини белгилайдиган сифат. Энди шу нуқтаи назардан Алишер Навоийнинг Самарқанддан Саййид Ҳасанга юборилган мактубидаги икки хил солик ҳақида баён этган фикрини эслайлик. Навоий Илохдан жазба теккан кишини «мажзуби солик», аввалида жазба теккан бўлмаса ҳам, лекин пирга таслим бўлиб, унинг раҳбарлигида жазба ҳосил қилган одамни «солики мажзуб» деб атаганини кўрган эдик. Маълум бўладики, Саййид Ҳасан Ардашер ёшлигидан жазба теккан мажзуби солик экан. Фақр гавҳари унинг сийратида экан. Буни Навоий билар ва устозининг бутун фониёна ишларини маъқулларди.

Аммо, шуниси борки, фақру фано йўли – ғоят мушкул, азобу уқубатли йўл. Жомий ҳазратлари буюрадилар:

Ганжест нақти фақр, ки онро тилисмҳост, Мушкилтарин тилисм тилисми вужуди мост.

(Фақр – тилсим қилинган ганж, энг мушкул тилсим эса – вужудимиз тилсими).

Чунки вужуд ҳамма вақг дунё молига қараб интилади, нафс ҳукмида бўлади. Вужуд аждаҳоси фақр ганжининг устида ётади. Нафс билан жангга кириш, деб давом этади Жомий, даҳшатли дев билан курашгандай гап. Дунё ҳуснига, неъматига маҳлиё бўлган одам бу девни енголмайди. Бу девни фақат ваҳдат билан қуролланган солик енгиши мумкин:

Фақр аст роҳати жаҳон, зинҳор аз он
Майли ғано макун, ки ғано сурати аност...

Гў: тахту тож зеру забар шав, ки бок нест
Дарвешро, ки тож намад, тахт бўръёст.

(Икки дунёнинг роҳати – фақр, шу боис зинҳор бойликка мойил бўлма, чунки бойлик – ано, яъни ранжу машаққатдан иборат. Тахту тож яксон бўлсин, тожи кигиз ва тахти бўйра бўлган дарвеш бундан ташвишланмайди).

Саййид Ҳасан Ардашер ана шундай қаҳрамонликка борган, мард инсон эди. Унинг дунёни ҳам, тожу тахт ва мансабу жоҳни ҳам тарк этгани – бунинг ёрқин далили.

ИШҚ КИМЁСИ

ТИМСОЛЛАР ТИМСОЛИ

Шарқ халқлари тафаккури тарихига чуқур илдиз отган тасаввуф таълимотини яхши билмай туриб, Алишер Навоий дунёқараши ва адабий меросини барча мураккабликлари, фалсафий теранлиги билан тўлиқ ҳолда тўғри, ҳаққоний ёритиб бериш мушкул.

Ваҳоланки, Навоий мероси – яхлит бир адабий воқелик, бебаҳо маънавий хазина. Ва яна муҳими шундаки, шоирнинг ўлмас гуманизм билан кўкарган ҳаётбахш ғоялари «дунёвий» асарларида қандай порлаб турса, биз бир чеккага суриб қўймоқчи бўлган «илоҳий» асарларида ҳам шундай куч билан нур таратиб туради. Зотан, улар зоҳирий жиҳатдан шундай, аслида эса, ботиний маънолари моҳиятига кўра бир хил фалсафий-тасаввуфий қарашлар силсиласига бориб тақаладиган, ўзаро узвий алоқадор асарлар бўлиб, бирини иккинчисисиз тушуниш қийин. Бас, шундай экан, шоир асарларида учрайдиган ишқ, май, маҳбуб, харобот, соқий, согар, қадаҳ, хум сингари кўпдан-кўп киноя-тимсоллар, рамзий маъноли сўзлар ва улар орасида ётган яширин маънолар асрори ҳам унинг ижоди яхлит бир бутунликда олиб текширилиб, олам ва одам ҳақидаги мушоҳада-мукошифалари ичида шарҳлансагина, мазмуни керакли даражада аниқ ойдинлашиши мумкин.

Масалан, қуйидаги ғазални олайлик:

Каманд учига еткурмас ғаму андеша айёри,
Бийик чекмиш магар майхона томин сунъ меъмори.
Хуморим заъфида каҳгил иси то етти маст ўлдум,
Сувалмишдур магар май лойидин майхона девори.
Тўла куб оғзи май, хуршидедур, гўё тенг очилмиш
Чекарда бу ики хуршид даврин сунъ паргори.
Май ичмиш хонақоҳ шайхи, харобот аҳли, айш айланг,
Ки чиқмиш бахя урғон хирқасидин маблағи кори.
Кўринган мосиво буди эмас, балки намудидир,
Май устида хубобу мавж шаклининг намудори.
Хубобу мавж май таҳрикидин зоҳирдурур, лекин
Сукун топғон вужуди, майдин ўзга қайдадур бори?
Қуёш аксимудур ҳайвон суйида, ё кўрунмишдур
Равоносо май ичра соқии гулчеҳра рухсори.
Фано дайрин кўнгул истарки, бир-бир пири дайр элга
Тутарда бода, шояд, журъае сунгай бизинг сори.
Навосидин фано чун ҳосил ўлди, қилгасен, эй ишқ,
Навоий риштаи жонин муғанний удининг тори.

Хўш, бу ғазалда қандай ғоя ифодаланган? Май ва унинг хосиятларини таърифлашдан мурод нима?

Ўз-ўзидан аёнки, Навоий зикр этган май биз тасаввур қилган спиртли ичимлик эмас. Шоир сира ҳам буни назарда тутмаган. Билъакс, ўта тақводор ва покдомон бўлган Навоий замонасининг ишратпараст, майхўр кишиларини қаҳру ғазаб билан танқид остига олиб, шаробни «уммул хабоис», яъни барча ёмонликлар, фалокатлар онаси деб эълон қилган. «Ҳайратул-аброр» достонида бўлса, бадмастларнинг масхарали ҳажвий қиёфасини

яратиб, уларни элга шарманда этган. Ушбу ғазалда шоир майни илоҳий ишқ – маърифат, дониш иштиёқининг авжи қиёми, Ёр жамоли мушоҳадасидан ошиқ дилида пайдо бўлган кучли завқ – илҳомнинг, беҳад хурсандлик, сурурнинг рамзий ифодаси сифатида тилга олган. Хумор бўлиш, майпарастлик ҳам бу ерда шунга мувофиқ. Буюк нур чашмасидан ҳузурланиш, висол бехудлиги, ҳаёт, табиат зеболиги ҳамда ақл ва тафаккур етмайдиган, аммо кўнгил билан ҳис этиладиган Мутлақ руҳ мўъжизоти жилвасидан баҳрамандлик ва шунга талпиниш сархушлигидир.

Чунки Навоий эътиқод қўйган фалсафий таълимотга биноан, олам азалий ва абадий ягона Руҳнинг ўз-ўзини севиб, ўз жамолини томоша қилиш истагидан пайдо бўлган кўзгудир. Бирламчи қудрат порлашидан таралган нур бу кўзгуда акс этади, яъни моддий дунёдаги жамики мавжудот ва махлуқот – заррадан қуёшгача, еру кўк, собиту сайёра шу нур билан ёритилади, шу нур туфайли ҳаракатланади, муайян уйғунлик ичра ривожланиб туради. Бу илоҳий тажаллини шоирлар май тимсолида қабул қилганлар. Моддий дунё эса, шу тасаввур бўйича, жом ёки қадаҳдир. Дунёнинг ранго-ранг товланишлари, ўзгариш, янгиланишлар, табиатнинг турфа сиру асрори, ҳодиса-ашёлари, баҳорий уйғониш, чунончи, дарахтларнинг кўкариб, гуллаб мева боғлаши, дашту даранинг ўт-ўлан билан қопланиши, қушларнинг маст бўлиб сайраши, борингки, ҳаётнинг барча нашъу намоси, гуркираб кўринган нафосат тўфони шу май уммонининг мавжланиши, кўпириши деб тушунтирилган. Инсон ҳам мазкур кўзгунинг бир бўлаги, лекин у Руҳи мутлақ энг кўп акс этган хилқат. Чунки у холиқиятнинг сарвари ва ганжи гавҳари, яъни «икки олам истеъдодининг жамулжами» (Бедил). Инсон руҳи шу боис тинимсиз равишда ўз манбаига қараб интилади. Бу интилиш дунёнинг ўзини идрок этиш ва ўз-ўзини англаб етиш орқали содир бўлгани сабабли инсон олам ҳодисалари гўзаллигини мушоҳада этиб, чексиз ҳайратланади. Ҳайрат эса ашё-ҳодисаларни билиб олиш қизиқишини кучайтиради. Шу тариқа, киши моҳият-ҳақиқатни билиш иштиёқи билан ёниб, борган сари кўпроқ ташвиш-тарадудда бўлади. Инсоннинг бутун ҳаётий фаолияти, ижод ва яратувчилик қобилияти, кашфу каромати ва файзу фазилатлари шу ишқнинг қудрати деб талқин этилган.

Аммо инсон табиати икки асос – руҳий ва моддий олам унсурларидан таркиб топгани учун бу унсурлар орасида кураш боради. Агар моддий асос бўлмиш жисм талаблари кучайса, у ҳирс ва шаҳват, ҳайвоний нафс домига гирифтор бўлиб, борган сари тубанлашади. Бу хавфнинг олдини олиш учун киши доимий равишда руҳий-маънавий эҳтиёжларини қондириб бориши, шу жиҳатни тарбиялашга бел боғламоқ даркор. Бу ишда унга ўзидан кўра комилроқ инсон – пир раҳнамолик қилади. Пир ёки ориф деб тасаввуф аҳли ақлу донишда етук, маърифат нури билан қалби лиммо-лим, пок ният, покиза ахлоқли закий одамни назарда тутганлар. Пир – кўнгил маҳрами, ҳамдард, ҳаммаслак киши. Навоий назарида Жомий ана шундай шахс бўлган. Бундай шахслар ҳамма вақт эзгуликни ўйлаб, ўзига эргашган одамларни қалб саховати билан тарбиялаганлар, уларнинг иродасини чиниқтириб, кўнгил чашмасининг кўзини очиб, оламни янгича тушунишга, Ҳақ йўлни ҳимоя қилишга ўргатганлар. Юқорида келтирганимиз ғазалда шу маънолар ифодаланган. Буни конкрет изоҳлар билан шарҳлаб, тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Ғазалнинг биринчи байтида ғаму андеша айёри, сунъ меъмори, каманд, майхона каби сўз ва бирикмалар изоҳга муҳтож. Каманд шеъриятда аксар ёр сочи ўрнида истиора сифатида қўлланилади. Бироқ бу ўринда Навоий унинг асл луғавий маъноси – арқонни назарда тутган. Ғаму андеша айёри акд тадбиркорлиги, ақлу ташвиш тадбири деган маънони беради. Майхона эса «шавқу завқ ва илоҳий маърифат тўлиб-тошган комил инсон – орифнинг ботиний дунёси ва руҳи мутлақ манбаидир» (Саййид Жаъфар Сажжодий. «Мусталиқоти урафо», 392-бет). Сунъ меъмори – Худо. Энди байтнинг мазмунига келсак,

Алишер Навоий баланд иморатлар, сарой ва қалъаларнинг кунгурасига арқон ташлаб, тармашиб том устига чиқиш одатига ишора қилиб, дейди: «Азал меъмори – Худо майхона томини шунчалик улуғ ва баланд қилиб қурган эканки, фикру ташвиш тадбирининг арқони унинг кунгурасининг учига етмайди». Шоирнинг таъкидича, ақл ва тадбир билан майхона қалъасини забт этиш мумкин эмас. Нега? Чунки ориф қалбининг маърифати ва у орқали илоҳий руҳ манбаининг беқиёс гўзаллигини идрок этишга (шуни айтиш керакки, Навоий ибора-тимсолларида ҳар доим икки маъно – ориф қалби ва Руҳи мутлақ биргаликда кўзда тутилади, зеро ориф Қалби Олий зот манбаига олиб борадиган бир восита, кўприк деб қаралган) фақат қалб ва руҳ қодирдир; ақлий мушоҳада, мантиқий-тафаккурий билиш усули бунга қобил эмас. Маълум бўладики, Алишер Навоий ғазалнинг матлаъиданоқ тасаввуф тариқатининг асосий талабларидан бирини баён этган. Бу талаб тариқат йўлига қадам қўйган одам учун биринчи жиддий мушкулот ҳам эди, чунки ақлу ҳуш қудрати етмайдиган нарсага кўнгил майли билан эришиш – руҳий иродани қайтадан қуриш, ўзини ўз виждони, эътиқоди олдида жавобгар ҳисоблаб, қаттиқ назорат остига олиш, жуда кўп дунёвий ҳавас-хоҳишлардан воз кечиш демакдир. Майхона қасрининг буюклиги олам сиру асрори, ажойиботлари, ҳодиса-воқеаларининг беҳад кўплиги, уни билиш, моҳиятига етиш қийинчилигидир, айни вақтда саркаш нафс қутқуларини енгиш, юксак ахлоқий одам бўлиш машаққатларини ҳам англатади.

Иккинчи байт биринчи байтдаги фикрни давом эттиради: толиб (ёки ошиқ) аклу тадбир билан комил инсон мартабасига кўтарилишга – майхонани забт этишга кўзи етмагандан кейин, бу бинонинг деворларини ҳидлаш билан қаноатланади. Яъни, пирнинг муҳитига яқинлашиб, унга қўл бериб, дастлабки насиҳатларини эшитишдан баҳра олади. Майхона девори, шундай қилиб, пири комилнинг муҳити, ташқи, зоҳирий дунёсидир. Иккинчи тарафдан, бу – бизни ўраб олган моддий дунё ҳам. Чунки қалъа руҳ манбаини идрок этиш, аввало қалъа деворлари – дунё ашёларини ўрганиш, хаёл ва сезгилар орқали унинг моҳиятига етиб бориш билан амалга ошади. Заъфи хумор кайфнинг тарқала бошлаши, ишқнинг вақтинча сусайиши, ҳақиқатга шубҳа билан қараш, шубҳаланиш лаҳзасини билдиради. Каҳгил – сомонли лой. Май лойи – шароб қуйқуми, дунё мулки, ҳирсий иштиёқлардан ҳали покланмаган руҳ тимсоли. Алҳосил, байтнинг мазмуни қуйидагича: «Майхона деворини май лойи билан шуваганлар шекилли, хуморим тарқалганда димоғимга сомонли лой ҳиди уриб, яна маст бўлдим». Ёки: «Муҳаббатим вақтинча сусайганда (кўнгилда шубҳа туғилганда), пирга яқинлашганим сабабли шубҳаларим тарқалиб, қалбимда ишқ яна аввалгидай алангаланди». Пирнинг ички олами унинг нутқи, ҳаракатлари, кароматида зуҳур этганидай, Руҳи мутлақ ҳам дунё гўзаллигида жилваланиб, кишини мафтун этади. Орифнинг завқи салиҳаси, нозикфаҳм заковати дақиқ маънолар мағзини осон чақиб, мушкул масалаларни ички бир фаросат билан ҳал қилиб бера олади. Бу худди қадаҳдан томган май томчилари каби ошиқ дилига ҳикмат нури бўлиб қуйилади. Шу маънода тасаввуф аҳли хум, хумхона, соғар, жом, майкада деганда ҳам орифнинг нурфайз жозиб юрагини тушунганлар.

Учинчи байтда изоҳталаб учта сўз бор. Булар: куб, хуршид, паргор. Куб – шароб сақланадиган хум, мажозий маънода, боя айтганимиздай, орифнинг кўнгли ва Руҳи мутлақ. Хуршид – қуёш. Паргор – доира чизадиган асбоб (циркул); баъзан йўл-йўриқ, чора-тадбир маъносида ҳам қўлланилади. Шунга кўра ғазалнинг учинчи байтини ҳозирги тилимизга бундай таржима қилса бўлади: «Оғзигача май тўлғазилган хум худди қуёшга ўхшайди, гўё Аллоҳнинг доира чизгичи бу икки қуёшнинг (яъни фалак қуёши ва май хумининг) гардишини чизганда бир пайтда баравар очилгандай». Ёхуд: «Май хуми билан қуёшнинг тархи бир хил, улар бирга бир вақтда яратилган ўхшаш нарсалардир». Шоир айтмоқчики,

қуёш ҳам май хуми, яъни бирламчи манбадан нишона. Шу сабабли улар бир-бирининг мавжуддигини исботлайдилар – қуёшнинг далили қуёш. Май хумини қуёшга ўхшатиш билан Навоий ориф қалбининг саховати, караминнинг бепоёнлигини таъкидламоқчи, зеро қуёш ўз ҳарорати, зиёси билан оламни мунаввар этгандай, ориф қалби ҳам ошиқларни фаровон баҳравар эта олади. Бундан ташқари, бу ерда толибнинг зоҳирий мушоҳададан (майхона деворини ҳидлаш) аста-секин ботиний маъноларни англаш сари бораётгани, бундан ҳайратланаётгани ҳам ифодаланган.

Тўртинчи байт шарҳи. Хонақоҳ – сўфийлар йиғилиб, важду самоъ билан шуғулланадиган жой. Харобот сўзининг луғавий маъноси вайрона, шаробхона бўлса-да, аммо тасаввуф аҳли истилоҳида инсон жисмининг хароб бўлиши – қаноат, фақр йўлига кириб, ҳайвоний нафслар, кераксиз, ёмон хулқ-одатлардан қутулиб, ўзни хоксорлик, камтаринлик рутбасига солишдир. Хароботийлар, яъни риндлар «майхона тараддудидан бехонумонлиғи ва паймона тааллуқидин бесарусомонлиғи» («Маҳбубул-қулуб») билан машҳур. Улар учун «тожу тахт туфроғ билан тенг», ҳамма нарсадан фориғ, ёлғиз ёр ишқида сармаст. Хирқа – сўфийлар киядиган йиртиқ жанда кийим. Бундан ташқари, инсоннинг бадани, сурати ва ашёлар олами ҳам. Бахя – ямоқ, жияк. Маблағи кори – ишининг натижаси, аҳволи, бор-буди демак. Хуллас, байтнинг мазмуни бундай: «Хонақоҳ шайхи май ичибди, яъни унинг кўнглида илоҳий нур порлаб, бу ҳузурдан сархуш бўлибди. Эй ошиқ хароботийлар, сиз ҳам бу хабардан хурсанд бўлиб, важд-ҳолга тушинг. Кўрмайсизми, шайхнинг аҳволи унинг жанда тўнининг йиртиқларидан маълум бўлди, яъни ботиний олами юзага чиқди, маърифат нури шуълаланди». Байтнинг иккинчи сатрида сўфийларнинг ўз жамоалари мажлисида жазава хуружида рақсу самоъга тушиб, кийимлари чок-чокидан сўкилиб кетишига ишора бор.

Бешинчи ва олтинчи байтларда шоирона ифода-тимсоллар орқали қадимги ва ҳозирги фалсафанинг учта муҳим категорияси тушунтирилган. Булар моҳият ва ҳодиса, мазмун ва шакл, жузъ ва кулл (яккалик ва умумийлик) категорияларидир. Бироқ фалсафий категориялар ҳақида гапиришдан олдин нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олишимиз керак. Масалан, мосиво – ғайр, ўзга ундан бошқа деган маъноларни ифодалаб келади. Мазкур фалсафий-тасаввуфий истилоҳнинг моадо деган иккинчи атамаси ҳам бор. Навоий девонининг биринчи ғазалида шу сўз ишлатилган. Шарҳланаётган ғазалимизда эса, шоир мосиво деб моддий борлиқ, яъни дунёни назарда тутган. Чунки дунё Мутлақ руҳ билан инсон орасида, яъни қалб билан «У» орасида ғайр, бегона бир тўсиқ, ўзгаликдир.

Шу каби ошиқ билан маъшуқ орасида парда бўлиб турган жисм, бадан ва унинг эҳтиёжлари ҳам ўзгадир. Шарқ шоирлари асарларида учрайдиган рақиб – севишганларни ажратиб турувчи шахс шу хусусиятларни жамлаган образ бўлиб гавдаланади. Бешинчи байтдаги буд – асос, ҳақиқий мавжудликни, намуд – кўриниш, шаклий белгиларни англатса, хубоб – сув ва бошқа суюқликлар юзасида пайдо бўладиган пуфакча. Бу сўз мавж билан биргаликда ҳаракат, моҳиятнинг зуҳуротини билдиради. Энди бешинчи байт мазмунини қайд этиш мумкин: «Кўзга ташланган нарсалар (ўзгаликлар) зоти азалийнинг ҳақиқий моҳиятини англатмайди, шу сингари пуфакча ва тўлқин майнинг ўзи эмас, балки шаклий ифодасидир». Ёки бошқача қилиб айтсак: «Май устидаги пуфак ва мавж майнинг моҳиятини акс эттирмаганидай, «У»дан бошқа кўринган ашёлар «У»нинг борлиги – мавжудиятини белгиламайди, улар ташқи белгилардир, холос».

Шундай қилиб, ташқи дунё ва ундаги нарсалар моҳият эмас, балки ҳодисадир. Моҳият – Руҳи мутлақ ёки ориф кўнглидаги маърифат. Айни вақтда, моддий дунё – шакл, руҳ эса – мазмун. Инсон ҳодиса ва шаклларга маҳлиё бўлмаслиги керак, унинг мақсади ва вазифаси моҳият-мазмунни билиб олиш. Тўғрироғи, ҳодиса-шаклни билишда моҳият мазмунни билишга қараб бориш. Демак, тасаввуфда дунё Мутлақ руҳ билан инсон орасидаги тўсиқ

деб ҳисобланса-да, бироқ, барибир, дунёни билиш шарт қилиб қўйилган, дунёни билмасдан туриб моҳиятни (Ҳақни) идрок этиш мумкин эмаслиги тан олинган. Шу тариқа, ҳодиса моҳиятни билиш йўлида имтиҳон, чунки у ранг-баранг ва хилма-хил. Шарқ файласуфлари бу миқдорий кўпликни асмо (исмлар), ашё (нарсалар), сифот (сифатлар), имтиёз (фарқлар), афъол (ҳаракат-фаолият), важҳ (юз, жиҳат) ва бошқа истилоҳлар воситасида тавсиф этиб келганлар. Миқдорий хилма-хиллик мантиқий равишда, жузъият ва куллият, яъни тур ва жинс тушунчаларини келтириб чиқаради. Жузъият (тасаввуфчилар буни касрат ҳам деганлар) куллиятга, яъни ваҳдатга зиддир. Шундай бўлгач, уларнинг хусусиятида ҳам қарама-қаршилик мавжуд: ваҳдат – Бирламчи қудрат турғун, ҳаракатсиз жавҳар (субстанция) бўлса, касрат – тафсилийлик, доимий ҳаракат, ривожланиш қонуниятига тобеъ. Демак, майнинг мавж ва пуфакчаларини томоша қилиш, мушоҳада этиш билан чегараланмасдан, худди ҳодисадан моҳиятга қараб борилгандай, касратдан ваҳдатга қараб бориш ва шу асосда бирламчи қудрат нафосатини идрок этиб, ҳузурланиш мумкин. Ғазалнинг олтинчи байтида бу фикр очиқроқ ифодаланган (бунда таҳрик – ҳаракат, сукун – турғунлик, тиниш): «Пуфак билан тўлқин майнинг ҳаракати тажаллисидир. Бу ҳаракат тингач, тиниқ майнинг тоза вужудидан бошқа нима қолади?»

Бу вужудни идрок этган киши Ёр ҳузурига мушарраф бўлиб, фано мартабасига яқинлашадиким, ғазалнинг еттинчи байти шу хусусдадир. Ҳайвон суйи деб гўё одамзод ичганда абадий умр топадиган афсонавий ер ости мамлакатининг чашмасини атаганлар. Тасаввуфда у ишқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқат нурининг манбаини англатади. Байтнинг мазмуни эса бундай: «Ишқ чашмасида ёки ҳақиқий нур манбаида кўрилган қуёш аксими ё жонга ўхшаш май ичида азал соқийсининг гулдай зебо юзи намоён бўлганми?» Соқий сўзи ҳам бу ерда рамзий маънога эга, яъни мутлақ файзиёт, маърифат булоғи демак. Майда ёр жамолини кўриш, май идишини қуёшга ўхшатиш Навоийнинг севган образларидан. «Аширқат мин акси шамсул каъси анворул ҳудо, Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо» – чиқаётган қуёш косасининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди, жомдан ёр жамолини майда кўр, деган садо чиқди. «Хазоинул-маоний» девони мана шу байт билан бошланади. Шоир назарида ловуллаган олов қўраси муаззам офтоб ҳам ўша буюк илоҳий қудратнинг инъикоси, мавжудотни ҳаракатга келтирувчи май тўлғазилган жом, унинг порлаши эса – Ёр жамоли...

Ёр жамолини кўрган ошиқ мақсадга эришиб, фано водийсига кириб боради. Ғазалнинг охирги икки байти шу маънони ифодалашга хизмат қилади.

Саккизинчи байтдаги дайр аслида насронийлар ва оташпарастлар ибодатхонасининг номи, мажозан эса майхона, дунёдир. Дайри фано – ҳайвоний нафсдан қутулган, руҳан тирик, маънавий жиҳатдан етук кишилар мажлиси, уларнинг ботиний олами. Навоий бу байтда маънавий ҳақиқатларни кашф этган одамлар ҳузурини қўмсаш, улар ҳикматидан баҳра олиш туйғусини ифодалаган. Шунинг учун у пири дайр деганда ҳам эзгулик ва карам дарёсининг тимсоли комил инсонни кўзда тутган. Алҳосил, байтнинг мазмуни: «Юрак майхона истайди, чунки унда пири комил кишиларга сабоқ бермоқда, шояд менга ҳам шу май шуъласидан бир етса». Ёки: «Кўнгил жисм, вужуд йўқоладиган, фано бўладиган макон истайди. Чунки унда камолот ва етуклик тимсоли маънавий шайх ҳақиқат файзидан элга бир-бир бода тутмоқда. Зора, у бу ҳикмат ва дониш шаробидан менга ҳам бир қултум узатса».

Тўққизинчи байтга келсак, бунда иккита сўз ўзак маъно ташийди. Биринчиси – наво. Навонинг маънолари кўп. У мусиқа, куй, оҳанг, шу билан бирга мунтазамлик, тартиб-интизом, симметрия, низомия, нафосат тушунчаларини қамраб олади. Агар бу маъноларнинг ҳаммасини бир жойга йиғсак, наво умумбашарий, умумжаҳоний оламнинг

яхлит уйғунлигидан иборат олий гўзалликни ифодалаган бўлади. Модомики шундай экан, ягона руҳий қудратнинг мунтазам ҳаракати, созкорлиги қайдида қалбнинг шукру шукуҳи, ором ва осойишталиги ҳам наводир. Алишер Навоий, шубҳасиз, охирги байтда қалб ороми, ички руҳий қониқиш нашидасини тасвирлаган. Бу нашида шоир юрагида бир муаззам куй бўлиб янграган ва муғанний (иккинчи ўзак сўз) тушунчаси билан боғланиб кетган. Муғанний – чолғувчи дегани. Бу ўринда эса у узлуксиз ёғиб турувчи нур – файзнинг навосини етказувчи, шу неъматдан огоҳ этувчининг тимсолидир. Куй каби оқиб келадиган ушбу нур қалбни роҳат-фароғатга ғарқ этади. Байтнинг насрий таржимасини келтирсак, фикримиз янада ойдинлашиши мумкин: «Эй ишқ, буюк жаҳоний уйғунлик нури навосидан, сафо нашидасидан қониқиш муяссар бўлди, энди Навоий жонининг ипини шу нурни ёғдирувчи чолғувчи асбобига тор қилгин, яъни ўша буюк нур риштасига улаб юборгин». Ёки: «Эй ишқ, маҳбуб жамолини кўриб, ўзликдан батамом хориж бўлдим – мақсадга етдим, висол куйи вужудимни оғушига олди. Энди Навоийнинг жонини нурнинг тарамларига боғла». Бу ерда шоир тахаллуси билан байт мазмуни ўзаро топишиб, ажойиб сўз ўйини ҳосил бўлганини кўрамиз. Шу нуқтада шоирнинг ҳар икки тахаллуси (Навоий ва Фоний) маъно жиҳатидан бир-бирига яқин эканлиги ҳам маълум бўлади.

Улуғ шоирнинг фалсафий мушоҳадаси мана шундай чуқур ва қамровли. Коинот ва инсон унинг назарида яхлит бир бутунликни ташкил этади, бир қонуният билан бошқарилади. Инсон бу қонуният сирларини руҳ кучи, алоҳида ҳиссий тасаввурлар теранлиги билан билиб олиши даркор.

Хуллас, мазкур ғазалда мажозий тимсоллар ёрдамида тасаввуф фалсафасининг билиш назарияси (ирфон) таърифлаб берилган: аввал оламни билиш мушкуллигидан қўрқиб саросимага тушиш, ҳайратланиш, кейин ташқи дунё нарса-ҳодисаларини мушоҳада эта бошлаш, зоҳирий мушоҳададан аста-секин моҳиятни идрок қилишга ўтиш. Моҳиятнинг улуғворлигини ҳис этиб, руҳий-тафаккурий қониқиш туйиш. Бу жараён уч босқичга ажратилиб, илмул яқин, айнул яқин, ҳаққул яқин деган махсус терминлар билан белгиланган эди. Яқин – исбот талаб қилинмайдиган шак-шубҳасиз ҳақиқат. Айн – чашма, кўз – ҳар нарсанинг асли, зот. Тасаввуф назариётчиларидан Абдураззоқ Кошоний бундай дейди: «Филжумла, сўфийлар ақидасига мувофиқ маънавиятни билиш уч хилдир: илмул яқин, айнул яқин ва ҳаққул яқин. Аввалги ҳолатда одам маълумни ақлий далил, ҳужжат келтириш билан дарк этади ва иккинчи ҳолатда билиб олинган, исботланган маълумни мушоҳада этади ва учинчи ҳолатда ҳақиқатни дарк этишга етади» (Абдураззоқ Кошоний, «Масобиғул- ҳидоя», 52-бет). Бу бамисоли қуёш шуъласи ва ҳароратини далил келтириш билан исботлаш (илмул яқин), қуёш жисмини кузатиш билан аниқлаш (айнул яқин) ва қуёш вужудининг мусаффо нурдан иборат эканини қалбан идрок этишдай (ҳаққул яқин) гап. Қушайрий деган олим назарида эса «илмул яқин – ақл аҳли учун, айнул яқин илм арбоблари учун, ҳаққул яқин орифлар учундир» (Қушайрий. «Кашф ул-маҳжуб», 497-бет). Демак, бу фалсафий силсилага мувофиқ, ҳақиқат тажрибадан олдин мавжуддир. У мантиқ кучи билан эмас, балки ҳис – руҳ воситаси билан, яъни интуиция ёрдамида билиб олинади. Чунки ҳақиқат инсоннинг ўз қалбида, кўнгил кўзгусида. Фаҳмлаган бўлсангиз, дунёни билишнинг бу усули немис олими И.Кант (XVIII аср) «нарса ўзида» ва «априор» (тажрибадан аввал мавжудлик) тушунчалари остида ривожлантирган фалсафий таълимотга ўхшаб кетади. Биз ҳам худди шуни таъкидламоқчи эдик, яъни тасаввуф баъзи тадқиқотчилар айтмоқчи бир дин ўрнига келган янги, мураккаблаштирилган ва мистик туйғуларни қондиришга хизмат қилувчи иккинчи дин эмас, балки оламни билишга йўл очган, шу сабабли ҳам фикрий-ҳиссий мушоҳадакорлик, ҳурфикрлиликни ёқлаб, инсонни тадқиқ этишга диққат қилган катта фалсафий оқимдир. Бироқ шу билан бирга тасаввуф диндаги

иррационалликни инкор этган эмас, балки уни ривожлантирди. Ана шу жиҳати билан у динга нисбатан олға ташланган муҳим қадам бўлди ва башарий тафаккур тараққиётига шубҳасиз ижобий таъсир кўрсатди. Алишер Навоийга ўхшаш гуманист мутафаккирлар учун эса у инсон табиати ва тийнати ҳақида, жамият, ҳаёт воқеа-ҳодисалари, моҳияти тўғрисида ўйлашга имкон берадиган қидириш-изланиш майдони, таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилган. Улуғ шоир буни биринчи девонига киритган, ҳар банди:

Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарға илгимда синғон сафол, –

деб якунловчи таржеъбандида равшан баён этган. Таржеъбандни ўқир эканмиз, муаллифнинг рози дилидан огоҳ бўламиз, чунки у ёшлигидан бошлаб ҳар хил илмларни ўргангани, ҳар хил «саргузашт»ни бошидан кечириб, дунё ва унинг одамлари ҳақида кўп мулоҳаза юритганини ёзади. Шоҳу султонлар дабдабаси, шайхул ислому уламо-умаролар, манман деган донишмандлар суҳбати уни қониқтирмаган, уларнинг бирортаси ҳам инсон қаршисида пайдо бўладиган минглаб саволларга жавоб беришга қодир эмас эди. «Назар айла бу коргаҳ вазъига, ки ортар тамошосида ҳайратим», дейди шоир. Олам моҳияти нимадан иборат, Инсон нега дунёга келади ва яна нега кетади? Нега қуёш ҳар тонг нур сочиб чиқади, фалак доим гардишда? Нега инсон зоти бир хил эмас? Фирибгарлик, қонхўрлик, риё, ёлғон қаердан келиб чиққан? Бу ва бунга ўхшаган саволлар Навоийни ҳамиша қийнаб келган. На ўзимнинг «саъи ила фикратим», «на касби улум этги ҳал мушкулим», деб ёзади у. Юрагида ҳар хил андешалар, шубҳалар кезгани, лекин замона тафаккури доирасидан батамом чиқиб кетишга журъат қилолмаганини эслатади. Ва оқибатда:

Менинг бошима бас қотиғ тушди иш,
Чу тоқ ўлди бу дард ила тоқатим, –

дея ўзини тасаввуф билан овутади, яъни «май била улфат» тутинади.

Шундай қилиб, тасаввуф Навоийга жаҳолатдан қутулиш, дунёни билишга, чанқоқ юракни маълум даражада тинчитишга кўмак берган. Бунинг икки сабаби бор: биринчиси шуки, Навоий яшаган замоннинг ақлий тараққиёт даражаси, фан ривожи реал дунё воқеаларини илмий асосда тушунтиришга ожизлик қиларди. Иккинчиси эса, бу яна муҳимроқ: инсоннинг ақлий имкониятлари, донолиги билан ахлоқи, аъмол-нияти орасида мавжуд бўлиб келаётган номувофиқликдир. Навоий ақлу заковати қилни қирқ ёрувчи кишилар ичида нафс домига тушган, зулм ва бадкирдорлиги билан машҳур бўлганларини кўп кўрган эди. Шунинг учун улуғ гуманист шоир ахлоқий фазилатлар тарбиясини биринчи ўринга қўядиким, бу ҳам тасаввуфона мурожаат этишга олиб келарди. Зеро, тасаввуф бутун эътиборни айнан инсон ахлоқини поклашга қаратиб, шу мақсадда турли йўл-йўриқлар, амалий тадбирлар ишлаб чиққан эди. Тасаввуф одамни виждони билан юзма-юз қўйиб, ўзи ҳақида ўйлашга мажбур этар, ҳақиқат ва эътиқод поклиги руҳида тарбияларди.

Тасаввуф фалсафий таълимот сифатида оламни ягона деб эътироф этарди, натижада зоҳид, мутаассиб шариат намояндалари ҳақиқатни билмайдиган нодон кишилар бўлиб чиқарди. Навоий уларни муқаллидлар, яъни юзаки нарсалар, қуруқ ақидаларга кўр-кўрона тақлид қилувчи, мустақил фикрдан маҳрум одамлар деб атайди. Тасаввуф шу тариқа фалсафий дунёқараш сифатида диний догматизм (ақидапарастлик), мутаассибликка зид эди ва Алишер Навоий ундан куч-қувват олиб, комил журъат билан:

Зоҳид, сенга ҳуру менга жонона керак,
Жаннат сенга бўлсин, менга майхона керак.
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўло, ёна керак, –

дея олар, ўзининг ҳикмат ва дониш шарбатига толиб, муҳаббатнинг завқ-сурури тимсоли бўлмиш кўнгилни ёритувчи Ҳақ ва ҳақиқатни севишдан сархуш бўлган риндни улуғлаб тараннум этарди. Дунё лаззатидан воз кечган зоҳидлар оламдаги барча нарсаларни арзимас деб ҳисоблардилар. Тасаввуф эса, айниқса, Жомий ва Навоий мансуб бўлган нақшбандия таълимоти қаноат ва тийинишни талаб этса-да, бироқ дунё гўзаллигидан ҳузурланишни инкор этмаган. Негаки, модомики, реал дунё Мутлақ руҳ инъкоси экан, демак, уни севиш ва ундан баҳра олиш мумкин. Шу асосда инсоннинг инсонга муҳаббати ҳам табиий ва зарурий деб топилган, яъни мажозий ишқ орқали илоҳий ишққа қараб бориш. Навоий ўзини ана шу «ишқи мажозий» куйчилари сирасига киритади. Дарҳақиқат, биз таҳлил этган ғазалга ўхшаган соф тасаввуфий маънода ва «ишқи ҳақиқий»ни васф этувчи асарлар Навоий ижодида асосий ўринни эгалламайди. Аммо шуниси борки, ибораларнинг ТИМСОЛИЙЛИГИ – рамзий-символик характери «дунёвий ғазаллар»да сақланган. Ойбек айтганидай, бу ерда конкрет бирор шахс муҳаббати назарда тутилмайди, балки умуман яхши инсонни севиш мадҳ этилади. Ишқ Навоий наздида покбозликдир, яъни: «пок кўзни пок назар билан пок юзга солмоқдир ва пок кўнгул ул пок юз ошубидан қўзғолмоқ ил бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз Маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ» («Маҳбубул-қулуб», 42). Шунинг учун, масалан, дейлик «Келмади» радифли ғазални муножот куйи оғушида берилиб тингларканмиз, “Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнглунг уйин, не учунким бода келган уйга қайғу келмади», деган мақтаъни эшитганимизда, шоирнинг лирик қаҳрамони ёрини кутавериб қийналганидан, уйига кириб аламдан роса ичиб олибди-да, деб ўйласак, ўта калтафаҳмлик қилган бўлардик. Бундай ғазалларда ҳам бода, шароб, май сўзлари ўша мажозий маънода – муҳаббат шавқини билдириб келишини эсдан чиқармаслик керак. Бундан ташқари, Навоий бодани «кўнгил уйини хуррам этувчи» нарса деганда, ёрни кўнгилда сақлаш, унинг ёди билан яшашни таъкидлаган. Негаки, нақшбандия сулукида ёд, хотира, эсга олиш тушунчалари муҳим ўрин эгаллайди. Абдулҳаким Табибийнинг ёзишича, нақшбандияда туз йўлга кирган одам қалбида «эътиқод нури, тавҳид нури, маърифат нури, ҳидоят нури, хотира, аждодлар ёди нурининг бодаси» жўшиб туриши лозим (Абдулҳаким Табибий. «Афғонистонда тасаввуф ривожи», 10- бет). Бунда эсга олиш, ҳофиза қуввати ҳақида ҳам гап борадики, бу ватан, эл-улус ғами каби кенг маъноли тушунчалар билан боғланиб кетади.

Шундай қилиб, тасаввуф инсонни улуғлаш, ҳаётнинг қадрига етиш, умрни оқилона ўтказиш ғояларини тарғиб қилишга назарий замин ҳозирлаб, инсонпарвар шоирларнинг илҳомига илҳом қўшган. Бу таълимотнинг негизи савқи табиий, руҳий қўзғалиш, ваҳийлик ҳам шоирона тафаккур кайфиятига мос тушарди. Ва, умуман, биз шайхлар, орифлар тасаввуфидан ижодкорлар тасаввуфини фарқ қилишимиз керак. Сўфийлар учун тариқат зикру самоъ, важду ҳол, касбу каромат эди. Аттор, Румий, Жомий, Навоий сингари буюк шоирлар учун эса у шуурий мушоҳада усули, инсон зотини маънавий баркамол ҳолда кўриш орзуси, сирли-хаёлий оламни тасаввурда яратиб, Идеал бир гўзаллик ишқида ёниш бўлган. Одамнинг асрлар давомида абадий ҳаёт, руҳнинг ўлмаслиги ҳақида ўйлаб келган армонлари, ривоят-асотирлар бу беҳудуд романтик олам уфқини кенгайтирган. Шу боис, тариқат хонақосида ўтирмаган, яъни расман сўфий бўлмаган Алишер Навоий мазкур

таълимотни маслак, мафкуравий эътиқод сифатида қабул қилиб, ўзининг инсоншунослик, ҳақпарастлик ва адолатпарастлик ғояларига бўйсундирган эди. Шоҳ ва шаҳзодаларни инсофга чақириш, риёкор шайхлар, бетавфиқ сўфийларни фош қилишда ундан фойдаланди. Шоирнинг ижоди ана шундай мураккаб ва кўп қиррали, ибора-образлари кўп маъноли, теран. Унинг ҳар бир асари устида тўхталганда, бу хусусиятни албатта эътиборга олиш лозим.

ИШҚ ОТАШИНИНГ САМАНДАРИ[1]

Лайли ва Мажнун севгиси Шарқнинг шуҳратли афсоналаридан бири. Қадимда кўчманчи араб қабилалари орасида пайдо бўлган ушбу маҳзун қисса асосида форсий ва туркий тилларда ўнлаб ажойиб достонлар яратилди. Жумладан, улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий безавол «Хамса»сининг учинчи достони ҳам «Лайли ва Мажнун» деб номланади. Дарсликлар, умумий тадқиқотлардан ташқари, «Лайли ва Мажнун» махсус илмий ишларда тадқиқ этилган. Аммо, афсуски, шўролар даврида давом этган нотўғри мафкуравий сиёсат, дину эътиқод, тасаввуф таълимоти ва умуман, тарихга, ўтмиш маданиятига салбий муносабат ҳамда ғаразли қарашлар илмда юзакичиликни, бир ёқлама хато усул ва йўналишларни вужудга келтириб, Навоий ижодининг туб моҳияти ва улуғвор салоҳиятини очиб беришга тўсиқ бўлди. Натижада, шоирнинг ислом фалсафаси қадриятларидан озиқ олган ҳақиқий ҳаётбахш инсонпарварлиги халқдан яшириб келинди (Албатта, биз зинҳор навоийшуносликда қўлга киритилган ютуқларни инкор этмоқчи эмасмиз, бироқ камчиликларни айтмасдан иложимиз йўқ, чунки бусиз Навоий ижодини англаш ва англатиш борасида олға қараб бориш мумкин эмас).

«Лайли ва Мажнун» таҳлилига бағишланган тадқиқотларда ҳам асарни «керакли» ва «кераксиз» (ёхуд «зарарли» ва «фойдачи») қисмларга ажратиб, далил-исботсиз ўтмишни ёппасига қоралаш, улуғ мутафаккир ғояларини замонага мослаб «тарашлаш», бу ҳам етмагандек, Навоийдек буюк зотни адашиш ва янглишишларда айблаб, танқид қилиш давом этган. Достон мазмуни «Зайнаб ва Омон» хилидаги асарлар каби «социалистик жамият қуриш ғояси»га хизмат қилиш нуқтаи назаридан таҳлил қилинган: қиз ва йигит бир-бирини севади, аммо феодал муҳит, жоҳил ва қотил оталар уларга тўсқинлик қиладилар, оқибатда икки ёшнинг севгиси хазон бўлади. Хулоса: Навоий ўз даврини қоралаган, инсоний туйғуларни бўғувчи муҳитни ёмонлаб, келажак бахтли ҳаётни орзу этган. Қарийб барча тадқиқотларда мана шу схема бўйича фикр юритиш у ёки бу тарзда давом этиб келди. Тасаввуф ҳақида қимматли тадқиқотлар яратган, «Шарқ адабиётини тасаввуф таълимотидан ажратиб ўрганиб бўлмайди», деган фикрни баён этган атоқли олим Е.Э.Бертельс ҳам мафкуравий тазйиқларга дош беролмай, «Лайли ва Мажнун»даги илоҳий муҳаббат ғоясини инкор этган. Унинг кўрсатишича, достонда «асосан, инсонга муҳаббат, унга ҳамдардлик ва унинг изтиробларини» тасвирлаш биринчи ўринда туради. Навоий «инсонга беэътибор қараш, инсон ҳаётини заволга олиб келадиган урф-одатларга амал қилиш натижаси қандай оқибатларни юзага келтиришини бизга мисол қилиб кўрсатади...» Олим Алишер Навоийда «ўзгача муҳаббат... сўфийлик концепцияси билан боғлиқ муҳаббат ғоясини тасвирлаш истаги» мавжудлигини қайд этади-ю, лекин орқасидан дарров қўшиб қўяди: «Бироқ Навоий мазкур концепциядан онгли тарзда бутунлай воз кечади, чунки унга илоҳий муҳаббат эмас, балки оддий инсоний севги ҳис-туйғулари лозим» (Е.Э.Бертельс. Избранные труди. Наваи Джами. М., 1965, 122-6.).

Диққат қилсангиз, Е.Э.Бертельс фикрларида ички қарама-қаршилик борлиги сезилади, агар Навоий мутасаввуф шоир сифатида ўрганилса, унинг инсонпарварлигига путур етади, деган ҳадик бор. Чунки дин – афюн, тасаввуф – «реакцион мистик оқим» деб қатъий қора тамға босилган-да! Шунинг учун олим илоҳий муҳаббат билан инсоний муҳаббатни зид қўйиб, Навоийни инсоний муҳаббат куйчиси, «урф-одат»лар танқидчиси қилиб кўрсатишга зўр берган. Ваҳоланки, Алишер Навоий чинакам инсонийликни айнан илоҳийликда, илоҳий

[1] Б.Эралиев билан бирга ёзилган.

файздан баҳрамандликда кўради. Ахир Қуръони Каримда бир неча жойда инсон Худонинг ердаги халифаси, у энг мукаррам зот, махлуқотнинг гултожи, дея таъкидланади. Алишер Навоий инсоннинг ана шу шарафга муносиб бўлишини истайди, нафси шайтон йўлига кирган риёкор шайхлар, шариату тариқатни сохталаштирувчи кишиларни нафратли сатрларда мазаммат этади. Шоирнинг ишқ тушунчаси шу эътиқодга асосланади, яъни пок муҳаббат покиза инсонлар қалбидан жой олиши мумкин. Мажнун ишқи бу борада олий намуна, чунки у бутун вужуди, жону дили ила Илоҳни севади, айни вақтда эса шафқат муруввати, нажиб ахлоқию беқиёс истеъдоди билан энг гўзал инсондир. Иккинчи тарафдан, пок инсоний муҳаббат ва илоҳий ишқни бир-бирига зид қўйиш нораво, аксинча, улар ўзаро боғлиқ, бири иккинчисидан ўсиб чиқадиган фазилат деб қаралган.

Алишер Навоийнинг ишқ фалсафасини шу нуқтаи назардан текшириб, унинг бадиий тафаккур тарзи, исломий-тасаввуфий халқпарварлигини ёритишга ахд қилган одамга биринчи раҳнамо улуғ шоирнинг ўзидир. Чунки адиб назарий-таълимий асарларида ҳам, достонларида ҳам ишқ ва унинг хусусиятлари, ошиқлик одоби ва изтироблари, «мажозий» ва «ҳақиқий» ишқнинг маъно-моҳияти нимадан иборатлигини махсус тушунтиради, тасвирланаётган воқеалардан қандай мақсад кўзда тутилаётганини айтиб ўтади. Масалан, «Маҳбубул-қулуб»да Навоий ишқнинг «маротиб»лари борлигини айтиб, унинг уч турини қайд этади: нафсоний ишқ («авом ишқи»), мажозий ишқ («хавос» – хос кишилар ишқи) ва илоҳий ишқ (авлиёлар ишқи). Бу ўринда Навоийнинг «ишқ маротибдур» деган сўзига диққат қилишингизни истардик, зеро, «маротиб» (мартабалар) сўзи тариқат аҳлининг истилоҳларидан бўлиб, у соликнинг руҳий-маънавий тараққиёт даражасини белгилайди. Демак, ишқ инсоний камолот даражасини кўрсатувчи фазилат. Бундан ташқари, авом ва хавос тушунчалари ҳам тариқатга богланади. «Авом» деганда Навоий саводсиз, оддий халқни назарда тутмаган, балки умуман, илоҳиёт тажаллиётини қалбан ҳис этолмаган, борлиққа зоҳиран муносабатда бўлиб, жамиятнинг расму одатларини бажаришдан нари ўтолмайдиган кишиларни назарда тутади. Бундай кишилар қаторига билимдон муфти-муллалару илми ботиндан бехабар шайху зоҳидлар ҳам кирган. Шу каби, «хос кишилар» – аслзодалар табақаси, шоҳ-амирлар эмас. Навоий мазкур истилоҳни кўнгил амрига амал қилиб, Аллоҳ йўлида заҳмат чекувчи дили ва тили Ҳақ ёдидан бўшамайдиган чин сўфийларга нисбатан қўллаган. Бу инсонларнинг кўнгил кўзгуси дунёвий ҳирсу ҳавас ғуборидан тозалангани сабабли «пок кўзни пок назар билан пок юзга» солиб, «пок мазҳар», яъни илоҳий жамол акс этган алоҳида одамларни севиш «воситаси била»... маҳбуби ҳақиқий (яъни, Худо) жамолидин баҳра олмоққа мушаррафдирлар (Алишер Навоий. «Маҳбубул-қулуб». Асарлар. 13-жилд, 66–67-бетлар).

Навоийнинг ушбу сўзларидан қуйидаги хулосалар келиб чиқади: 1. Пок муҳаббат ҳар қандай жисмоний лаззатлар, жинсий қўшилишлар интилишидан холи бўлиши керак. 2. Бундай ишқ фақат «аҳли сулук» – комил инсонларга хос. 3. Улар Аллоҳ жамоли зуҳур этган («мазҳар») кишиларни севиши мумкин. 4. Бу «мазҳар»ни беҳад сидқ ва дарду ошуб билан севиш орқали ҳақиқий ишқдан баҳра оладилар. Шундай ишқнинг адабиётда тасвирланишини Навоий «ҳақиқат асрорини мажоз тариқи била» куйлаш деб таърифлайди. «Лайли ва Мажнун» достонининг моҳиятини ҳам ана шу «мажозий ишқ»нинг тараққий этиб, «ҳақиқий ишқ»қа айланишини образлар орқали кўрсатиб бериш ташкил қилади. Бунда Мажнун – Ҳақ жазбаси теккан, Ҳақ жамолини кучли шавқ билан соғинган солик тимсоли бўлса, Лайли илоҳий тажаллиёт нури порлаган ўша «мазҳар»дир.

Хўш, нега илоҳий ишқ «мажоз услубида» тасвирланиши керак, илоҳий муҳаббатнинг ўзини бевосита куйлаш ҳам мумкин-ку? Нега «мажозий ишқ» тасвири бунча дардли, аламли, Мажнуннинг оҳу ноласи, ўртаниш-ёнишлари бу қадар муболағали, маҳобатли? Нима учун

у бунчалик заифу хор, ожиз ва ночор қилиб ифодаланган? Навоий достонида мазкур саволларга ҳам жавоб бор. Асарнинг охирги бобларидан бири «Ишқ таърифидаким...» деб номланади ва унинг биринчи байти мана бундай:

Эй ишқ, ғариб кимёсен,
Балки оинаи жаҳоннамосен.

Шоир ишқни кимёга ва оинаи жаҳоннамо, яъни оламни кўрсатувчи кўзгуга ўхшатган. «Кимё»– ҳозирги тил билан айтганда химия, аммо бу сўзнинг мўъжиза, мўъжизакорлик деган маънолари ҳам бор. Айтишларига қараганда, қадимги кимёгарлар мис ва бошқа маъданларни юқори ҳарорат таъсирида олтинга айлантириш мумкин, деган хаёлга ишониб, бу орзу йўлида кўп куч сарфлаганлар. Навоий ана шу афсонага ишора этиб, одам аслида тупроқдан яратилган, аммо ишқ оташининг «кимёлиғи» туфайли у олтинга айланади, яъни ишқ инсон вужудини пиширадиган, ҳар хил чиқиндилардан тозалайдиган олов, дейди. «Чиқиндилар»– инсоннинг жисмоний талаблари ҳирсу ҳавас, очкўзлик, фаҳш, ҳасад ва ҳоказо ношоиста хусусиятлар, умуман инсон руҳини илоҳиётдан ажратиб турувчи нарсалардир. Ана шу ёмон хислатлардан қутулиш жараёни бағоят оғир кечадиким, ошиқ ёки соликнинг оҳу ноласи, изтироблари шундан. Ошиқ шунинг учун «ҳажр ўти»да қийналишга маҳкум. Навоий руҳнинг «юз сўзу гудоз бирла» покланиш жараёни, кимёланишни «ишқи мажозий» деб атайди. Бу имтиҳонлардан ўтган, кимё оташида тобланиб, холис бўлган, ўзлигини унутган, балки барча ўзгаликлардан қутулган ошиқда «сурати мажозий» қолмайди, унинг руҳи илоҳиётга эришади, қаёққа қараса, ҳақиқий Ёр кўзига ташланаверади:

Ким боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти, Ёр топти.

Бу энди қалбнинг «оинаи жаҳоннамо»га айланиши, яъни ҳақиқий ишққа молик бўлишидир, деб хулосалайди шоир. Аёнки, бундай мартабага кўтарилган ошиқни ердаги маҳбуба – «мазҳар»нинг вужуди қизиқтирмайди, унинг кўзига маҳбуба буткул илоҳий руҳ бўлиб кўринади ва у «мазҳарда ўзни фоний топади» – руҳи унинг руҳи билан бирлашиб кетади.

Мажнунда «кимёланиш» Лайлини кўргандан кейин бошланади, аммо ишқ ўти унга анча илгари, у дунёга келгандаёқ теккан эди. Бошқача айтганда, Қайснинг ошиқлик дардига гирифторлиги, юз бало-офатларга дучор бўлиши, «мажнун»–жинни номини олиб, маломатларга қолиши унга тақдири азалдир, унинг лойи ишқ олови билан қорилган. Ғам хайли, Бало, Дард, Фироқ унинг доимий ҳамроҳи, чунки ошиқлик Ёр васлига етиш шундай уқубатларни бошдан кечириш билан вобаста. Алишер Навоий буни асар бошида Ишқ водийсининг даҳшатларини хаёлан тасвирлаш орқали кўрсатади: зимзиё тун қўйнида шоир хаёли Арабистон ерларини кезиб чиқади, ёмғир, бўрон аралаш момақалдироқ гулдураб чақин чақилади. Чақин ёруғида шоир саксовулдай тахланиб ётган инсон суяклари, ваҳший ҳайвонларни кўради. Булут ҳам «бало ўқларини» ёғдирарди. Бу тун – ҳажр туни, бу водий эса – ишқ водийси, ваҳший даррандалар – ошиққа хуруж этган бало-офатлар, суяклар – ишқ қурбонларидан нишона. Ўз асли, Илоҳидан ажралган мусофир, ғариб руҳ Мажнун шу водийда якка ўзи бошини эгиб ўтирибди... Мазкур манзара тасвирида иккита ўринли ташбиҳ бор. Бу ташбиҳларнинг иккаласи ҳам ўт («барқ») образи билан вобаста. Қоронғу тунда бирин-кетин чақмоқ чақилиб, унинг ёруғида қабилалар манзилгоҳи кўзга чалинади,

шунда шоир «қиргун» (қатрондай) тунни Лайли сочига, чақмоқни эса Лайли юзининг очилишига ўхшатади:

Андоққи қилиб карашма майли,
Зулф ичра жамолин очса Лайли.

Лайли юзи бу ўринда илоҳий нур манбаининг ўзи, узун сочлари – моддий дунё, фироқ тузоқлари («Лайли» сўзининг маъноси ҳам тун демак, яъни унинг тундай қора сочларига ишорадир), ана шу нур манбаининг «барқ»лари Мажнун қалби ва вужудидан жой олган. Иккинчи ташбеҳ шундан иборатки, Навоий Ишқ водийсида «нори айман» – шохлари шуълаланиб турган дарахтни кўради. Қисса бошланиб, Лайли ва Мажнуннинг биринчи учрашуви тасвирланганда шоир ҳалиги ташбиҳни такрорлаб, Мажнунни худди шу шуълали дарахт қиёфасида чизади, яъни Лайли юзининг шуъласидан Мажнун қалби, балки бутун вужудининг ниҳоли алангаланиб кетади:

Йўқ, йўққи туташти сарбасар ўт,
Бошдин-оёқ ўлди ул шажар ўт.

Шу тариқа, ўт, барқ, нур, партав, чоқин, оташ, ламъа каби сўзлар бу асарнинг асосий белгиловчи ташбиҳотига айлангандир. Лайли ҳусни ҳам ўт, Мажнун ишқи ҳам ўт, икки ўт бир-бирига тортилади ва бир-бирига текканда жонни куйдирувчи аланга келиб чиқади. Туғилгандан ишқ олови билан йўғрилган гўдак Қайс ўтга талпинади:

Ўт кўрсаки майл этиб ниҳоний,
Ишқ ўти тасаввур айлаб они.

Олам унга оловдай ёндирувчи ишқ бўлиб туюлади, ўт унга роҳат, ўт – унинг «сарнавишти». Шунинг учун Қайс бетоқат, ақлу ҳуши ўзида эмас. Лайли жамолидан сачраган барқдан вужуди «ўт ичра ғарқ» ошиқ ўтли оҳ чекиб, нолийди:

Кулбамдаю масканимда бу ўт,
Жонимда бу ўт, танимда бу ўт.

Мажнун ишқининг ўти шунчалик зўрки, унинг оёқларига солинган темир занжир бу ҳароратдан эриб, ечилади. «Навоий достони Мажнун руҳида порлаган муҳаббат ўти тасвирларига бағишлангандир. Мажнун қисматининг тимсоли достонда ўт ва нур» (И. Ҳаққулов).

Шундай қилиб, ишқ оташида ёниш, кимёланиш Мажнун учун қисмат, Навоий шу қисматга мубтало соликнинг саргузаштини ҳикоя этади, дарду алам тўла сатрларни тизади, ўзи ҳам ёниб – сел бўлиб куйлайди. Мажнун – солик, аммо у оддий солик эмас, балки «мажзуб» – ошиқ солик. Шунинг учун унинг устози ҳам, пири ҳам Ишқ, шу боис у дардини ниҳон тутолмайди, росмана хилватнишин соликлардай сабру қаноатли, батамкин, тақводор эмас. Бу сифатлар ошиққа хос эмас-да! Ошиқ то васлга етмагунча тоқатсизланаверади, уни ҳеч нарса тўхтатиб туролмайди. Мажнун юз хил азобу уқубат, камситишхўрликларга чидайди-ю, бироқ ҳижрон дардига тоқат қилолмайди. Яхшиси, асар йўналишини аниқроқ таҳлил этиб, буни мисоллар ёрдамида кўздан кечирайлик.

... Не-не орзу-тилаклар билан Тангридан олган ўғлини ота илмли, маърифатли қилмоқчи бўлиб мактабга беради. Мактабда ўқий бошлаган Қайс илмларни тез ўзлаштиради, беш-ўн варақни бир лаҳзадаёқ ўқиб чиқиб ёдлаб ҳам олади. Қайснинг бундай қобилияти ҳаммани ҳайратта солади (Шундай қобилиятни Фарҳодда ҳам кўрамиз. Демак, Аллоҳ ўзининг хос бандаларига алоҳида истеъдод беради). Қайс таълим олиб юрган чоғида, Лайли бетоблиги учун мактабга қатнамайди. Тузалганидан сўнг келганида бундан беҳад қувонган устод ҳамма шогирдларини ўқишдан озод қилади. Қизлар ҳам диққинафас хонадан қутулганларидан қувониб, Лайли билан биргаликда гулшан сайрига чиқишади. Буни шоир шундай чизади:

Қизлар била азми гулшан этгай,
Гулшанни жамоли равшан этгай...
Шод ўлди жамолидин дабистон,
Андоқки баҳордин гулистон,
Лекин бу баҳори зиндагоний
Бир нахлни айлади хазоний.

Ушбу лавҳани нафсоний (адабиётшуносларимиз айтгандай «ҳаётий») ишқ билан изоҳлаб кўринг-чи? Ахир Нафсоний ишқ» одам балоғатга етгандан кейин, тахминан 14–16 ёшларда бошланади. Лайли ва Мажнун эса ҳали норасида, 5–6 яшар болалар... Шоир муболаға санъатини қўллаб, Лайлининг чиройи – ҳусни гулзорни чароғон қилиб юборди ва гулзордаги бир нахл (ниҳол, севгилисининг қомати)ни хазон этди, дейди. Бундан ўзга маъно ҳам чиқиши мумкин. Чунончи, ҳусни мутлақ бир кўриниш берганди, соликлар (ҳақпарастлар) завқ-шавққа тушдилар. Ҳусни мутлақ кўзгуси – баҳори зиндагоний (ҳаёт, тириклик)да ўз севгилиси (солик) қоматини букиб, уни интизор айлади, яъни солик бундай ҳусн-жамолга дош беролмасдан ҳушдан кетди. Кўриниб турибдики, бундан сўфиёна маъно чиқаётир: тасаввуф таълимотича, гулшан – бу дарвешнинг бутун руҳияти, уни Ҳақ ишқи эгаллаб олади ва у бетоқатланиб, ҳушдан айрилади. Энди бу ёғини тушуниш осон кечади, чунки Қайс ошиқ (солик)лик йўлига кирди, Лайли билан илк учрашувдаёқ унда илоҳий куч кескин намоён бўлди. Буни шоир қуйидагича тасвирлайди:

Яъни кўруб они Қайси маҳзун,
Рухсорини қилди каҳрабогун.
Ҳам чеҳраси ранги каҳрабодек,
Ҳам кўнглида қўзғалон сабодек.
Ҳар дам йиқилурға жисми мойил,
Ҳуши доғи лаҳза-лаҳза зойил.

«Каҳрабо» ташбиҳи ҳам ўт, олов ташбиҳларига мувофиқ: у бошқа жисмни ўзига тортади, ишқаса, чарсиллаб учқун сачратади. Унинг сарғиш ранги ошиқ чеҳрасини эслатиб туради. Айни вақтда бу сатрларда Мажнун биринчи учрашувдаёқ эсини йўқота бошлагани тасвирланган: ошиқлик – ақлу ҳушдан бегоналик демак. Навоий воқеалар ривожи билан бирга ошиқ (солик)да кечаётган руҳий қийноқлар, кечинмалар ва ўзгаришларни бадиий қуюқ бўёқлар орқали чизиб бораверади. Бўёқлар баъзан шунча қуюққи, сўфиёна маъноларни илғаб олиш ҳам қийинлашган. Шоир яна давом этиб:

Чун зўр кетурди ишқи бебок,
Аввал қадаҳ олди ҳушини пок.

Бал май иси бирла маст бўлди,
Ғам хайлига зердаст бўлди, –

дейди. Буни тасаввуфдан бехабар кишилар ўқиса, Қайс ҳам шароб ичибди-да, (бунинг устига у ҳали ўсмир йигит бўлса) деган хаёлга бориши аниқ. Аслида эса у сўфиёна мазмун касб этиб, Ҳақ ишқининг илк қадаҳи, унинг ҳушини олди ва ундаги май (илоҳий жамолдан сархушлик, ҳол, жазава, авж ҳолатлари) жилваланиб, ошиқнинг дилини банд этди. Бундан унинг кўнгил ғуборлари тозаланди, покланди, демоқчи. Ошиқ дилига Ёр ишқи бода янглиғ қуйилди ва бу бода бирла лим-лим тўлди, унда бошқа ҳеч бир нарсага ҳожат ҳам, ўрин ҳам қолмади. Шубҳа ва гумонлари бутунлай тарқаб, ишонч ҳосил қилди.

Қайс Лайлини хилват жойда кўриб, ёқасини чок этиб, «эл ҳар неки сўрса фаҳм қилмай, Фаҳм етса жавоб дерни билмай» турган лаҳзада унга кўзи тушган Лайлининг раҳми келади ва ачинганидан ёнига бориб аҳвол сўрайди:

Ки эй, турфа йигит, не ҳолатинг бор,
Не навъ ғаму малолатинг бор?

Бу илтифот Қайс кўнглидаги муҳаббатни бадтар кучайтиради. У жонига ҳайрат ўтидан беоромлик келган, вужуди кучли оловланаётганини ҳис этган ва кўнглини олиб кетган Лайлига нима деб жавоб қайтаришга ақли етмайди, чунки бунинг ҳаммасига Лайлининг ўзи сабабчи. Илк назари тушгандаёқ Мажнуннинг дилига ғулғула тушиб, тинчлиги йўқолган. Кўнглини олган экан, қандай қилиб ишқини ундан сир тутсин.

Гулшандаги учрашувдаёқ Лайли ва Мажнун бир-бирисиз туролмаслиги маълум бўлади, аммо учрашиш ҳам азоб, чунки Қайс Лайлига рўбарў келган заҳоти тоқат қилолмайди, унинг рухсорига боқа олмай ҳушдан кетади. Бу руҳий ҳолат адабиётшунос Иброҳим Ғафуров таъкидлашича шундай: «Ҳушдан кетиш фавқулодда руҳий ҳолат. Фақат қатгиқ кечинмаларга берилгандагина, одамда мубталоликнинг ўчмас олови бўлгандагина рўй берса керак. Навоий достонида Қайс, агар эътибор қилган бўлсангиз, 5 маротаба ҳушдан кетади. Унинг ҳар бир ҳушдан кетиши Лайли қаршисида содир бўлади»[1]. Ҳушдан кетиш кўпроқ сўфийларга хос руҳий-психологик кечинма. Айниқса, улар Аллоҳ ёдида ўта жазавага берилганда, бутун руҳий куч-қувватини ишга солганда ҳушдан кетиш, ўзини унутиб қўйиш даражасигача бориб етадилар. Навоий Мажнун образида сўфийликнинг ана шу ҳолатини кўз олдимизда гавдалантиради. Бундан ташқари, айни шу ҳолда Ёр жамолини кўнгил кўзгусида ҳис этиш ҳайратидан ҳушдан кетиш содир бўлади. Бу ҳайрат мақомига етган солик руҳиятидир. Ҳайрат мақоми – ўзликни унутиш, ҳайрону паришон бўлиш босқичи.

13–14-бобларда Мажнун ва Лайли учрашувидан кейинги жараён, яъни бир-бирига бўлган севгининг кучайиши қамраб олинган. Ишқ лашкарлари Мажнунни тобора босиб келаверади, бунга чидай олмай ҳаловатини йўқотиб, дашту биёбонларни маскан тутмоқни хоҳлайди. Лайли ҳам уни синов домига ташлайди, яъни бир кўриниб, ўзини бошқа кўрсатмасдан ғойиб бўлади. У ошиғини синаб кўриши керак, ёки унинг барча оҳ-воҳлари ёлғонмикин, ишқ ўтига, азоб-уқубатларини енгишга кучи етармикин? Энди Қайс ўзлигини тамомила унута бориб, Ёр хаёли билангина қолади. Ҳатто танини жароҳатлаб, маъшуқаси учун нисор этишга ҳам тайёр. Бундан ҳеч қандай зарар етмайди:

Чок айлади тортибон яқосин,
Чекти тани офият либосин.

[1] И. Ғафуров. Ўттиз йил изҳори

Йўқким, бу либосини совурди,
Ким жисмидин они ўтқа урди.

Мажнун жисмида кечаётган нафсоний кечинмаларни бутунлай ёдидан чиқарган. У руҳий етукликла андармон – руҳи билан овора, ёлғиз руҳи билангина ўзини тирик санайди. Бироқ руҳи тан қуршовида, тан унга қафас, шунинг учун ҳам Мажнун қийналади, руҳни бадандан олиб чиқмоқ керак, бу ғилоф исканжасидан халос этиб, ёрининг руҳи ила қўшилмоқни ўйлайди у. Руҳ майл кўргузгани билан ҳали тандан чиқиб кетолмайди, чунки Мажнун олдида жуда кўп тўсқинликлар мавжуд. «Офият либоси»ни ечган Мажнун 14-бобда яна бир қаршиликка дуч келади. Бу – ота-онаси олдида фарзандлик бурчи, қарзи бор. Буни узмоқ керак. Аммо Мажнун ишқи кучайган чоғида буларни ҳам бутунлай ёддан чиқаради:

Лайли ғами ўйла қилди бедод,
Ким ота-онани қилмади ёд.

Ҳали бу ерда ота-она экан, ҳақиқий ошиқ жумлайи жаҳондан воз кечгандагина ўз орзусига етиша олади. Акс ҳолда, ҳақиқий ошиқ ҳисобланмайди. 14-бобнинг яна бир диққатга сазовор жиҳати бор. Унда ит образига дуч келамиз. Маълумки, ит садоқат, вафодорлик рамзи саналади («Лисонут-тайр» достонида Навоий Баҳоуддин Нақшбанднинг вафодор ит изини ўпиб йиғлаганини ҳикоят қилади). Мажнун ўз садоқати, вафосидан кўра итнинг садоқатини устун қўяди. Чунки ит Мажнунга қараганда Лайлига анча яқин туради. Эҳтимол, у ҳам Мажнун каби ошиқдир, балки ундан садоқатлироқдир, ёрининг оёғи остида ётиб ўз вафодорлигини кўрсатаётгандир. Бунинг фаҳмига етган Мажнун ўз дардини тўкиб солади:

Сен мендин ўлуб вафода афзун,
Ҳам сидқда, ҳам сафода афзун.

Яъни Мажнун ўзини ошиқ санаб, ит даражасига ҳам кўтарила олмаганидан қаттиқ қийноқда. Ит эса Лайлини кўрганда Мажнун сингари ҳушини йўқотмайди, унинг оёқларига суйкалиб, эркаланади – итнинг бардоши кучли, бу эса Мажнуннинг етолмас армони!

15-бобда Мажнун «қабила аҳли» билан тўқнаш келади. «Қабила аҳли» – дунё шуғли билан банд, илоҳий ишқдан бенасиб кишилар. Қайснинг телбанамо хатти-ҳаракатлари, бегона қабилада яшайдиган қиз – Лайлини деб девонавор ҳар томонга елиб-югуриши уларга жиннилик (мажнунлик) бўлиб туюлади. Қабиладошлари уни тушунишни истамайдилар. Ишқ билан ишқсизлик, кўнгил билан «соғлом ақл», «саломат аҳли» билан «девона» орасида кураш бошланади. Қабиладошлари, ота-онаси Қайсга гўё яхшилик қилиш, меҳр-шафқат кўргизиш ниятида уни пари теккан, жин чалган, шунинг учун ақлини жойига келтириш керак, деб ўйлаб, ҳар хил чора-тадбир излайдилар. Ахир, ишқнинг чораси йўқлигини, бу дард илоҳий дард бўлиб, унга фақат Ёр васли даво бўлишини улар қаердан билсин? Улар ўз ўлчовлари, яъни ердаги кўриб турган ҳаётлари андозаси билан ўлчайдилар: Лайли бўлмас экан, бошқа қизга уйлан, бир қорача қизни деб девона бўлиш шартми, деб насиҳат қиладилар. Севги, ишқ улар назарида уйланиш, оила қуриш билан якунланиши керак, яъни Навоий айтган биринчи босқичдаги авом ишқини англайдилар. Шунинг учун адабиётшуносларимиз ёзиб келганидай, асарнинг асосий конфликти «феодал муҳит» билан «эркин муҳаббат» орасидаги зиддият эмас, ёинки Навоий бой-камбағаллар орасидаги тафовутни тасвирлаш мақсадида қалам тебратгани ҳам йўқ. Зеро, Лайлининг отаси каби Мажнуннинг отаси ҳам қабила бошлиғи, унинг бойлиги Лайлининг отасиникидан ҳам, Ибн Саломникидан ҳам кам

эмас. Зиддиятнинг тутуни шундаки, Лайлининг отаси «девона» Қайсга қизини беришдан ор қилади, Мажнуннинг отаси эса, ўғлининг «девона»лигини тузатиш учун жони ҳалак. Агар мана шу тўсиқлар бўлмаганда ҳам, яъни Қайс Лайлига уйланганда ҳам у, барибир, мажнунлигича қоларди, зеро унинг мақсади уйланиш эмас, балки Лайли воситасида илоҳий ишқ камолотини касб этишдир. Шунинг учун, бемалол айтиш мумкинки, Мажнун замон ва макондан ташқари бир тимсол, у қуддорлик давридами, феодализмдами – қайси даврда бўлмасин яшаши мумкин, у интиҳосиз, самовий Ишқ рамзи!

Лайлининг отаси Мажнун отасига: «Ўғлингни йиғиштириб ол, бўлмаса ўлдираман», деб таҳдид қилади. Бундан қўрққан Мажнуннинг отаси қабиладошлари маслаҳати билан Қайснинг оёғига занжир солади. Лекин Қайс Лайлини эсга олиши билан, боя айтганимиздай, ишқ оташи зўридан занжир узилиб, бечора ошиқ уйидан чиқиб кетади. Бедард қабиладошлар унинг учун бегона, Мажнун улар орасида яшай олмайди. Бугина эмас, у қабила, ота-она, умуман жамиятдан зада бўлади, барини эсдан чиқаради. Ва дунёни ҳам унутишгача бориб етади:

Ўз отию қавму хайли оти,
Йўқ ёдида ғайри Лайли оти.

Ишқ ва ошиқликнинг бу хусусиятини тасаввуф назариётчилари «тафрид» (ёлғизланиш) деб атаганлар. Ошиқ шундай бир ҳол мартабасини эгаллайдики, ўзига ўхшаганлар, яқинларидан безор бўлади, инсон зотини ёқтирмайди. У яккаликни, ёлғизликни қўмсайди ва саҳрога чиқиб кетади. «Ва жумладан ҳеч кимга бўйсунмайди, ўз руҳини ёлғиз тутишни хоҳлайди ва халқдан узлатга чекинади» (Сажжодий, «Урафо истилоҳлари», 132-бет). Ёлғизланиш дилнинг Ҳаққа юзланиши учун имкон яратади, Ёр ёдини фикрдан қувадиган ағёрлардан халос этади.

Мажнун – ошиқликнинг умумлашма образи, унда ошиққа хос жамики хусусият – хоксорлик, камтаринлик, беозорлик, ниёзманд бўлиш, маломатларга чидаш хислатлари мавжуд. Унинг дардлари умуминсоний дард, чунки Аллоҳдан фироқда қийналиш, олий мақсад – илоҳиёт васлига интилиш ҳар бир пок инсонда бўлмоғи даркор. Ишқ бу йўлда восита. Васлга етиш эса осон эмас:

Ўзлуқдин ўзингни айла озод,
То дашти фанога киргасен шод.

Фано – бақога ўтишда тариқатнинг сўнгги босқичи. Ҳар бир солик бу босқичдан ўтмай туриб, бақога эришолмайди. Мажнун ана шу босқичга етиб келган. Энди унга фанога яқинлашиш қолган, бунгача ҳали кўп мушкулларни бошдан кечириши аниқ. Мажнун ўзини ҳазину ночор, ишқ ўти қаршисида хасдан ҳам паст кўради, хас оловда қанчалик тез ёнса, ёнгани ҳам билинмаганидек, ўзини шу хасдан-да беиз кетишидан қаттиқ қайғуради. Хасдай оловда ёниш – ўзликдан воз кечиш орқали Руҳи мутлақка етиш мумкин.

Достонда икки қутб – ишқ ва ишқсизлик тасвири бобдан бобга ривожланиб боради, шоир янги-янги образлар, характерлар киритиб, ўз ғояларини ифодалайди. Қайснинг отаси ўғлини насиҳат қилиб биёбондан уйга қайтишга кўндиради, энг тажрибали табибни олиб келиб, даволамоқчи бўлади. Бу ҳам фойда бермагач, Мажнунни ҳаж муносабати билан Каъба зиёратига олиб боради. Одамлар тавоф этиб, ўз дардларига шифо тилайдилар. Парвардигор гуноҳларимизни кечирсин, деб дуо қиладилар. Мажнуннинг отаси ва қариндошлари ҳам

Қайс Каъбани тавоф этса, зора дардига шифо бўлса, деб умид қиладилар. Аммо уларнинг «заминий» ўйлари хато эди: Мажнун, аксинча, Лайли ишқини кўнглимда мустаҳкамроқ жо эт, ишқ оловида кучлироқ ёндир, деб Худога илтижо қилади. Иложсиз қолган ота ўғлини қайтариб олиб келади ва у яна саҳрога чиқиб кетади. Каъба зиёрати лавҳаси тасаввуф аҳлининг ҳар қандай суратлар, тимсолларга сиғинишни инкор этишларига ишорадир. Қолаверса, Аллоҳнинг ўзига ошиқ бўлган, фақат Уни деб ёнган кишига бу ишлар ортиқча, ёинки маънини англамай, суратпарастлик қилиш билан баробар деб қаралган.

Мажнуннинг қариндошлари унинг дардига чора тополмай, «унинг ишидан илик ювадилар». Мажнун саҳрода ёрининг хаёли билан маст, оҳулар, қушлар унинг дўсти, ҳамроҳи. Бу орада унга овга чиққан лашкарбоши Навфал учраб қолади. Навфал бир вақтлар ўзи ҳам ишқ дардига учрагани учун Мажнун қалбини тушунади, унга раҳми келади:

Навфал дағи ишқ кўрған эрди,
Ғам дашти аро югурған эрди.

Навфал ишқ дардидан хабардор бўлса-да, лекин Мажнун даражасида эмас. Маълум бир босқичга кўтарилгандан сўнг ўшандай қолиб кетган. Шунинг учун ҳам у Мажнуннинг дардига малҳам топиш мумкин, деган қарорга келади: Лайлига ўз номидан совчи юборади, иш битмагач, Лайлининг отасига уруш очади. Бу жангнинг келиб чиқишига Мажнуннинг ҳеч бир дахли йўқ. У ҳуши ўзида бўлмай юрган пайтда Навфалдан васл муждасини эшитиш асносидаёқ розилик бериб юборади. Лайлининг отаси урушда енгилганини сезиб, қизини ўлдиришга қасд этади. Шунда Мажнун ёрининг жони хавф остида эканини билиб, Навфалдан урушни тўхтат, деб сўрайди. Бу билан Навоий ибратли бир нарсага ишора қилиб кетган, яъни маҳбубага зўрлик билан эришиб бўлмайди. Шундан кейин Лайли ва Мажнуннинг Зайд орқали бир-бирига мактуб йўллагани тасвирланган боб келади. Мактуб кўнгилларни боғлайдиган, васлдан хушхабар, умидланишдир. Ошиқ-маъшуқларнинг абадий қовушиш олдидаги синов дамларидир. Бу шундай майин ва нозик пардаларга ўраб берилганки, унда ҳеч қандай ғайритабиий ёки севишганлар мурожаатида бирор-бир ком(мақсад) йўқ.

Навфал уруш билан масалани ҳал қилолмагач, ўз қизини Мажнунга беришга рози бўлади (ишққа қарши яна бир «чора»). Бу пайтда Ибн Салом ҳам Лайлини ўз никоҳига олган бўлади. Аммо Лайли ва Мажнуннинг пок ишқи бу тўсиқларни ҳам енгади: Мажнун Навфал қизи билан тунни бедор ўтказса-да, унга яқинлашмайди, Ибн Саломнинг қуянчиқ дарди тутиб, беҳуш йиқилади. Ошиқ ва маъшуқа бир-бирлари ҳолини ғойибдан ҳис этиб, йўлга чиқадилар ва икковлари ишқ даштида учрашадилар:

Чун бир-бирисин танишдилар жазм,
Руҳ этти бадан ҳаримиға азм...
Руҳи қудсий нузул қилди,
Хокий тан аро ҳулул қилди...
Васл айлади иккиликни боқий,
Ваҳдат қадаҳини тутди соқий...

Улар бир-бирининг васлига етишган дамларда бутун мавжудот жимликка чўмган, ҳайвонлар, ўсимликлар – барча-барчаси сукут сақлайди, дами ичига тушган. Тасаввуф талқинига келсак, Руҳи Мутлақ ошиқ ва маъшуқа танига кириб – «ҳулул» этиб, уларга ҳаловат бағишлагани айтилмоқда. Руҳлар ўзаро туташмоқда. Аммо тонг ёришиб, севишганлар эл назаридан қўрқиб, яна ажрашадилар. Чунки ҳали бу Руҳи Мутлаққа

яқинлашувдир. Руҳи Мутлақка сингиб, эриб кетиш эмас. Бу эса шоир томонидан жуда ҳам моҳирлик билан чизилганки, англаш учун нуктадонлик зарур.

У дунёга кетиш нима? Бу – бандaнинг ўзига вақтинча инъом этилган неъматдан айриладиган фасл: у тентирайди, югуради, чопади, азобланади, қийналади ва охир-оқибатда ўз Эгаси қошига йўл олади. Шунинг учун ошиқ ўлимни қувонч билан қарши олади, унинг дили мажнунлик шаробига тўлиқдир. Чунки у маъшуқасининг васлига етишаётир. Нега оҳ-воҳ чексин, абадий фароғатга етишаётган экан, қайғурсинми, нимага ачинсин, фоний дунёнинг кўз очиб-юмгунча ўтиб кетадиган кайф-сафоси, лаззатлари учун афсуслансинми? Унинг олдида бу дунёнинг фароғати ҳечдир. Ана шу абадийликка – фанодан бақога севгилиси Лайли кетаётган экан, Мажнуннинг ҳам руҳини бу йўлга чорлаётган экан, ғафлат уйқусида ётсинми? Унинг ҳам бу йўлга ҳозирлик кўрмоғи шарт. Лекин Лайлининг руҳи ошиғининг руҳини ҳам ўз манзилида йўлдош этиб, буюк Эгасига олиб боради. Лайли бу дунёдан кетиш фурсати яқинлашганини сезиб, онасига васият қолдиради, яъни у Мажнуннинг келишига ишонган, бирга кетишларига халақит қилмасликларини ўтинади. Чунки ошиқ-маъшуқа руҳи аллақачон бир-бирлари билан топишган ва барча тўсқинликлар олиб ташланган:

Туфроғима туфроғини қотғай,
Руҳини менинг сари узотғай, –

дейди. Севгилиси ҳаёти хазонга юз бурган экан, Мажнун кўнгли буни сезиб, бир илоҳий куч билан Лайли қабиласи томон югуради:

Юз урди қабила сори холи,
Оғзида тараннуми висоли.

Ҳа, унинг қайғуришига ҳеч ҳожат йўқ, балки висол они яқинлашган, севгилиси билан мангу қовушиш имкони етибди, у кулмай, шодланмай, йиғласинми?!

Хуллас, ишқ қиссаси шу тарзда поёнига етказилади. Умр бўйи бир-бирининг васлида, ишқида куйган, бу дунёда бир-бирининг дийдорига тўёлмаганлар Руҳи Мутлақ сари равона бўлиб, ердагина – туфроқ остидагина ором тотдилар. Навоийнинг фикрича, ҳар бир одам ошиқлик йўлини тутиб, ишқ тариқига кириб, ўзини ўлимга эмас, балки васл майини ичишга тайёрлаши керак. Бу дунёнинг бирдан-бир мазмуни ҳам шу, демоқчи шоир. Руҳи Мутлақни тасаввур этишда инсон ақли ва онги ожиз экан, шоир уни Лайли тимсолида яратди. Буни эса шундай усталик билан образга сингдира олганки, дунёвий маъшуқа билан илоҳий маъшуқа орасида фарқ қолмаган.

СУҚРОТ – КОМИЛ ИНСОН ТИМСОЛИ

«Фарҳод ва Ширин» Алишер Навоийнинг машҳур асарларидан, уни ўрганишга бағишланган илмий-таҳлилий ишлар ҳам анча. Аммо, шунга қарамай, бизнинг назаримизда, достоннинг ғоявий моҳияти, улуғ шоир кўзлаган мақсад-муддао ҳали очилган эмас. Дарҳақиқат, нега Фарҳод бошқаларга ўхшаган эмас, туғилганидан бошлаб ғамгин, безовта? Сеҳрли кўзгу, Юнонистон сафаридаги тилсимотлар, дев, аждарҳо ниманинг рамзи, бу ерларда, тоғларда истиқомат қилувчи донишмандлар-чи, улар кимлар? Нега Навоий воқеаларни тўғридан-тўғри Ширин билан учрашишдан бошламаган, асарнинг тенг ярми афсонавий саргузаштлар тасвирига бағишланган? Бу ва бунга ўхшаган саволларга, афсуски, мавжуд тадқиқотларда жавоб йўқ. Ҳолбуки, Навоий оддий эртакчи шоир эмас, унинг ҳар бир ифода-образи, лавҳа ва тамсилларида муайян умумфалсафий, кайҳоний-илоҳий маъно бор. Буни у асарнинг муқаддимасидаёқ қайд этиб ўтади:

Бу рангин саҳфа, балким, дард боғи,
Аён ҳар лоласида ишқ доғи.

Яъни, мақсад ишқ дардини куйлаш. Бироқ бу оддий заминий ишқ эмас, балки илоҳий ишқ, Фарҳод эса ана шу илоҳий ишққа мубтало соликдир. Гўдакнинг вужуди «шуълаи дард» билан йўғрилган, тили чиққан заҳоти ишқ ва ошиқлик сўзини айтар, ҳазин ва хастадил бўлиб ўсар, жисмонан бақувват бўлса-да, лекин оламга бепарво, ғалати эди. «Фарҳод» сўзининг асл маъноси нурли сиймо, бахти ўзига йўлбошчи демак. Аммо Навоий бу номнинг араб ёзувидаги ҳарфларига рамзий тус бериб, у фироқ, рашк, ҳажр, оҳ ва дарддан иборат деб айтади. Чунки илоҳий ишқ юрагига олов солган одамнинг насибаси ҳижрон қийноқлари; уўзи билан Илоҳ орасида тўсиқ бўлиб турган дунё ва жисмдан қутулиш изтиробларини чекиши шарт. Тақдири азал бу боланинг пешонасига шуни битган ва у бундан қочиб қутулолмайди. Шунинг учун унинг ҳориқулодда хислатлари кишиларни ҳайратга солади. Фарҳоддаги раҳмдиллик, шоҳу гадога баробар муомалада бўлиб, «эл озоридан озор топиши», отаси таклиф этган тахт-тождан воз кечиши ҳам унинг дарвештабиатлиги, қалбан мол-дунёга қизиқмаганидандир. Атрофдагилар эса Фарҳоднинг бу аҳволини тушунмайдилар. Хоқон ўғлининг ҳазин кайфиятини кўтариш мақсадида ҳар хил тадбирлар қўллайди (томошалар уюштиради, тўртта қаср қурдиради, табибларга кўрсатади ва ҳоказо). Бу орқали Навоий илоҳий ишқ дардида ёнган одам билан ушбу саодатдан бенасиб «фоний дунё» кишилари орасидаги руҳий-маънавий тафовутни кўрсатиб берган. Аммо шуниси ажибки, Фарҳоднинг ўзи ҳам бошида «ичию таши асири дард» бўлишига қарамай, нимага бундайлигини англаб етмайди. Фақат шуни биладики, ихтиёри ўзида эмас, аллақандай олов ёниб-ёндириб ўзига чорлайди, кўнгли ҳамиша нимагадир муштоқ. Бу ҳолнингда тасаввуфий талқини бор: Фарҳод дардининг боиси нима эканини билиши, яъни ўзлигини англаши учун сулук йўлига кириб, маърифат манзилларини (мақомотни) босиб ўтиши лозим. Унинг зўр қобилият билан эгаллаган билимлари, жумладан, Қоран ва Монийлардан ўрганган ҳунарлари ҳам зоҳирий (дунёвий) билимлар бўлиб, улар тилсимотлар, яъни илоҳий сиру асрорни очишга кифоя қилмайди. Ирфоний-ботиний билимларни эгаллаб, илмул яқин даражасидан ҳаққул яқин даражасига кўтарилиш, кўнгил оинасида ғайб жамолини акс эттира олиш учун эса у пири комил таълимини олиши керак эди. Фарҳоднинг хазинадаги кўзгуни биллур сандиқ ичидан ололмай (чунки у тилсимланган), Юнонистон сафарига, Суқрот ҳузурига отланишига зарурат шундан келиб чиқади.

Юнонистон – ҳикмат мамлакати, зотан, сандиқдаги «ҳикмат жаҳони» кўзгу ҳам Искандардан қолган, уни юнон донишмандлари ясаганлар. Ҳакимлар тоғларда, ғорда яшайдилар. Фарҳод ва у билан бирга борган одамлар аввал Суҳайло исмли ҳаким билан учрашадилар. Суҳайло – Фарҳоднинг тариқат йўлидаги биринчи пири, у Суқрот даражасида комил эмас, оина сеҳрини очишга қурби етмайди. Аммо у Фарҳодга Суқрот ҳузурига бориш йўлини кўрсата олади. Кези келганда шуни айтиш керакки, тариқатда бир неча пирнинг таълимини олиш расм эди, шайхлар ўз даражаларига қараб, шунингдек, муриднинг истеъдодини ҳисобга олиб, уни ўзларидан кучлироқ пирларга тақдим этганлар, натижада шогирднинг ирфоний қобилияти пирдан пирга ўтгани сари очилиб бораверган. Суҳайло ҳам «донойи огоҳ», кўнгли бедор одам, у Фарҳод енгиб ўтиши керак бўлган тўсиқлар – аждарҳо ва девдан хабар беради. Аждарҳо – нафс тимсоли, дев – салтанат тимсоли(ҳокимлик). Суҳайло Фарҳодга аждарҳони енгиш учун самандар ёғини туҳфа этади. «Оташгоҳларда юриб йиққанман бу ёғни», дейди у. Чунки самандар олов ичида яшайдиган жонивор. У – ишқ рамзи. Фарҳод баданига самандар ёғини суртганида, аждарҳонинг ўти унга кор қилмайди – ишқ оташи нафс ўтини сўндиради, демоқчи буюк мутафаккир Навоий. Ўшал ишқи илоҳий оловиким, Фарҳодни мард ва қаҳрамон қилди, не-не бало-офатларни енгишга қудрат берди. Фарҳод Суҳайло сўзига амал қилиб, даҳшатли девни ўлдиргач, унинг бўйнидаги кумуш лавҳани олиб, у ёрдамида Жамшид жомини қўлга киритади. Жом гардишида Суқрот ҳузурига борадиган йўлни кўрсатувчи ёзув бор. Жоми Жамшидни қўлга киритиши Фарҳоднинг сулук тадрижида муайян мартабага эришганидан нишона эди. Чунки бу жомда «жаҳон ҳолоти равшан» кўринади, унинг ташқариси «комил замири» бўлса, ичи «андоққи соҳибдил замири». Демак, Фарҳоднинг ирфоний билими ошди, замири равшанлашди, руҳий олами бойиди. Аммо кўзгу сеҳрини очишга бу ҳали етарли эмас. Шунинг учун у Суқрот томон интилади, лекин бу йўлда яна қанчадан-қанча мушкулликларни енгиши лозим. Водий билан Суқрот турадиган тоғ оралиғида кўпдан-кўп тилсимотлар бор, йўл бағоят оғир, илон-чаёнларга тўла, ўр-қирлардан ўтиш керак. Тор сўқмоқнинг икки томони қиррали харсанг тошлар, пастда ваҳимали дарё оқади. Фарҳод шу йўлдан ҳеч қаёққа қарамай, «тез юриб», ўн бир минг қадам босиши керак, озгина чалғиса, ҳалокатга учрайди. Бу – солик Фарҳоднинг руҳиятида юз бераётган ўзгаришлар; унинг иродаси, сидқу вафосининг синовлари. Солик бутун диққати, қалб торларини Аллоҳ йўлига қаратсагина, муваффақиятга эришади. Фарҳодга тилсимотларни енгиб, мазкур йўлни босиб ўтишда Хизр раҳнамолик қилади. «Келубдурмен санго бўлмоққа ҳодий» дейди у йигитга қараб. Хизрни Фарҳоднинг иккинчи пири деб қабул қилиш мумкин, аммо аслида у улуғ мақсад сари таважжуҳ этган Фарҳодга ғайбдан келган мададдир. Суқрот маскан тутган тоғни ҳамда ғорни кўради. Шайх қанча улуғ бўлса, у макон тутган тоғ ҳам шунча баланд ва маҳобатли, унга етишиш азоби оғир. Ғорга борар йўлда Фарҳодга шер ва «темир пайкар» одам – робот дуч келади. Шер – ғазаб тимсоли, ғазабкорлик эса ҳокимлар, подшоларга хос. Дарвешда ғазаб бўлмаслиги керак. Шунинг учун Фарҳод шернинг оғзига Аҳриман девдан олгани Сулаймон хотами (бу ҳам ҳокимият рамзи) билан уриб, уни даф этади. Кейин темир пайкарни енгиш навбати келади. Унинг кўксида кўзгу бор, шу кўзгуни юз қадам масофадан нишонга олиб уриш керак, агар ўқ кўзгуга тегмаса, темир одам ўқ отувчининг ўзини ҳалок этади, агар нишонга тегизилса, у ёниб йўқ бўлади. Темир пайкар – риё-ёлғон тимсоли, айни вақтда дунё мўъжизалари рамзи, чунки дунёнинг ўзи ҳам мажоз – ёлғон деб ҳисобланган. Дунё мўъжизаларига маҳлиё бўлган одам Ҳаққа етолмайди, чалғийди. Фарҳод темир пайкар кўксини нишонга олиб, ўқ отади ва кўзгу синиб, ҳалиги махлуқ ёниб нобуд бўлади. Шундай қилиб, Фарҳод Суқрот даргоҳига мушарраф бўлишдан олдин анонийат белгилари – нафс, давлат ва бойлик ҳирси, ғазаб, риё-ёлғон қутқуларини

бартараф этди, унинг кўнгил кўзгуси дунё ишқи ғуборидан тоза бўлди. Шу билан бирга, Фарҳоднинг илми ғайбдан хабардорлиги, ўз-ўзини англаш жараёни бошланади, пардалар бирин-кетин орадан кўтарилмоқда эди.

Хийла машаққат билан ғорни топгандан кейин Алишер Навоий қуйидаги байтни келтиради:

Топиб кўп фикр ила ғор оғзиға йўл,
Киши топқон киби ёр оғзиға йўл.

Бу ўринда ғор оғзининг ёр оғзига ўхшатилгани диққатни тортади. Ичи зим-зиё ғор ҳар қандай одамда ваҳима, қўрқув ҳиссини уйғотиши табиий. Бироқ Фарҳод учун бу ғор ваҳимали эмас, балки ёр оғзини топган каби фараҳли. Албатта, ёр деб Навоий Суқротни назарда тутаётир, у солик Фарҳод учун ҳақиқатан ҳам азиз дўст – ёр.

Қоронғи ғорга «жаҳонбин жомни» машъал қилиб кириб борадилар. Жом Фарҳоднинг мусаффо қалби рамзи эканини айтган эдик, яъни Суҳайло ва Хизр таълими, мададлари туфайли равшанлашган солик қалби машъалдай йўлни ёритиб, пири комил сари етаклайди. Бир қанча зиналардан кўтарилгандан сўнг салобатли бино кўринади, унинг айвонига чиқилгач, тўрдаги хона ичидан бир даста нур кўзга ташланади. Бу хона ичида гўё махфий сиру асрор олами бўлиб Суқрот ўтиради, нур – унинг чеҳрасининг зиёси. Суқрот меҳмонлар келишидан огоҳ, шунинг учун уларни ичкарига чорлайди. Шу ерда Навоий воқеанинг боришини тўхтатиб, Суқрот ҳаким таърифига ўтади.

Суқрот, шоирнинг тавсифи бўйича, қуёш каби порлоқ сиймо, жисми пок руҳдан иборатдай, шахси ақлнинг ҳайкали бўлиб кўзга ташланади. У барча зоҳирий ва ботиний илмларнинг жамулжами; ҳамида ахлоқий хислати, тамкини ва заковати ҳайратланарли. Жисми тоза жон каби мукаррам ва сафоли. Олами кубро, яъни Илоҳиёт оламини мужассам этган зот:

Келиб кўнгли анингдек баҳри зоҳир,
Ки анда зоҳир аввал то ба охир.
Юзи миръоти аввори илоҳий,
Илоҳий сиррини англаб камоҳий.[1]

Хуллас, Суқрот – камолот чўққисини эгаллаган комил инсон, ўзи бир жойда ўтирса ҳам, лекин руҳи бутун дунёни кезиб чиқади. Жамшид жоми, Искандар кўзгуси унинг кўнгил кўзгуси олдида хира. Кўнгли «махзани роз» бўлгани сабабли ҳамма нарсадан огоҳ, барча воқеадан хабардор. Кимнинг пешонасида нима ёзилган, умри қандай тугайди, муддао-мақсади нима – Суқрот буни олдиндан билади. Шунинг учун у нафақат хоқон хазинасидаги сандиқни очиш сирини, балки Фарҳоднинг келажагини ҳам башорат этади. Бироқ Суқрот аввал хоқон билан унинг вазири Мулкорони қабул қилади. Фарҳодга ҳамроҳ бўлиб, машаққат чекканлари эвазига уларга узоқ умр ва беқиёс бойлик ваъда этади, бардамликни таъминлаб турадиган «муҳра» беради. Аждарҳо ва дев жангида Фарҳод қўлга киритган ганж билан Сулаймон узуги (хотам), Жамшид жомини ҳам хоқонга қайтаради. Чунки булар Фарҳодга керак эмас эди. Хоқон ва Мулкоро – дунё одамлари, шу боис уларнинг талаби, хурсандчилиги ҳам дунёвий, яъни бойлик, еру мулк ва ҳокимият. Суқрот хоқон ва вазирни рози қилиб, чиқаргач, Фарҳодни ҳузурига чақиради, уни ўз фарзандидай эъзозлайди. Чунки

[1] Камоҳий – охириача.

бу йигит сиймосида у эътиқоди, сулукининг давомини кўрган эди. Навоий тасвирига кўра, Суқрот Фарҳодни неча юз йиллардан бери кутади. Англашиладики, Суқрот Фарҳод учун маънавий пир, унинг умри ҳам рамзий маънога эга. «Ҳакими жаҳонбин» Фарҳодга қараб дейди:

Муни билким, жаҳон фонийдур асру,
Ҳақиқат аҳли зиндонийдур асру.

Ушбу байтда Навоий Суқрот тилидан тасаввуфнинг икки муҳим ғоясини баён этган. Биринчи ғоя – дунё ўткинчи, фонийдир, шу сабаб унга кўнгил боғлаш хато. Минг йил яшаб, ер юзини олсанг ҳам оқибат бир кун ўласан, дейди Суқрот. Хоқон умри узайганига хурсанд, лекин у ахир абадий эмас. Фақат Мутлоқ Илоҳ абадий ва Унинг ишқида ёнган ошиқ ҳам абадийлик бахтини топади:

Чу маҳбуби ҳақиқий Улдурур, Ул,
Анинг васли сари қатъ айламак йўл.
Гар ул маҳбуб васли бўлди уммед,
Будур иқболи сармад, бахти жовид.

Инсоннинг яшашдан мақсади «Ҳақ амриға маъмур бўлмоқ», бундан ўзга ишлардан эса ўзини сақлашдир. Бироқ Ҳақ ва ҳақиқатни севиш, илоҳий маърифат жомини нўш этмак осон иш эмас. «Бу йўл ичра беҳад дарду ғам бор», деб айтади Суқрот. Негаки, Ҳақ ошиғи учун тана-вужуд ва дунёнинг ўзи бамисоли бир зиндон. Ўзликдан қутулмай Ҳақ жамолига етиш, бақога мушарраф бўлиш мумкин эмас:

Бири – ўзлукни қилмоқ бўлди фоний,
Яна бир – доғи топмоқ бўлди они.

Бу байт сўз ўйини асосида тузилган. Суқрот (Навоий) фикрига кўра, Ҳаққа етишиш йўли икки қадам масофадек гап, лекин бу икки қадамни босиб ўтиш учун минг йиллик машаққат сарфланиши керак, зеро, бу икки қадамнинг бири – ўзликдан воз кечиш, иккинчиси – ўзликни топиш, яъники ўзликдан воз кечмай туриб, ўзликни тополмайсан. Навоий талқинидаги иккинчи тасаввуфий ғоя ана шу.

Шу тариқа, Суқрот Фарҳодга дунёнинг тузилиши, одамизод хилқати ва вазифаси, ваҳдат асрори, фано ва бақо, ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозий хусусида гапириб беради; ошиқ йигитнинг «сарнавишти» – тақдирини, бошига тушадиган мушкулликлару топажак саодатини шарҳлаб беради. Ишқнинг икки тури ҳақида Навоийнинг «Ҳайратул-аброр», «Лайли ва Мажнун», «Маҳбубул-қулуб» ва «Лисонут-тайр» асарларида ҳам фикрлар айтилган. Шоир ҳар гал мажозий ва ҳақиқий ишқни солиштирар экан, ўқувчига тушунарли ва таъсирли бўлиши учун янги-янги қиёсларни мисолга олади. Масалан, «Ҳайратул-аброр»да мажозий ишқни ер қаъридаги тошларни лаълу олмосга айлантирувчи ҳароратга, «Лайли ва Мажнун»да эса «кимё», яъни мисни олтинга мубаддал этувчи сеҳрли фанга ўхшатади (Аммо «кимёланиш» ҳам олов таъсирида юз беради). «Фарҳод ва Ширин» достонида эса мажозий ишқ тонг ёруғи, ҳақиқий ишқ қуёшнинг ўзига қиёс этилган. Суқрот бунинг маъносини тушунтириб, мажозий ишқни солик вужудини фано этувчи, илоҳий ваҳдатга олиб борувчи куч деб таърифлайди. Модомики, инсон ўзликдан қутулмай, Илоҳга етолмас экан, демак, ана шу жараённи тезлаштирувчи чора, восита керак:

Бу ўзлукдин қутулмоқ чорасози,
Нима йўқ, ўйлаким ишқи мажозий...
Мажозий ишқ бўлди субҳи анвар,
Ҳақиқий ишқ анга хуршиди ховар.

Мажозий ишқ жараёнида ошиқ обдон синовдан ўтади, унинг тани бир қуруқ хасдай бўлиб қолади ва ҳақиқий ишқ «барқи чоқилғоч», зумда ёниб кулга айланади, яъни ошиқ руҳи қутулиб, абадият – ваҳдониятга эришади.

Фарҳод ана шу жараённи босиб ўтиши, ишқи мажозий ўтида ўртанмоғи даркор, деб хабар беради Суқрот. Аммо ишқи мажозий «мазҳар»сиз содир бўлмайди. «Мазҳар» – илоҳий жамол сиймосида акс этган киши. Ошиқ уни кўриб, шайдо бўлади, ўзининг борлиғини унутиб унга интилади. Лайли Мажнун учун, тарсо қизи Шайх Санъон учун, амирнинг ўғли Шайх Ироқий учун, муғанний аёл Шайх Рўзбехон учун «мазҳар» эди. Фарҳоднинг мажозий ишқи учун «мазҳар» (мазҳар – зуҳурланиш, инъикос демак) Ширидир. Мазҳар Вужуди Мутлақнинг сифатлари ва беинтиҳо Ҳусннинг қудратини намойиш этади, у миръот ёки ораз, илоҳий файз аёнлашган объект («шайъ»), Ҳусн ва Ишқ тортилиши (Навоий буни «кашиш» дейди), ўзаро можаролари ушбу достонда Фарҳод ва Ширин тимсолида давом этган.

Фарҳод, шундай қилиб, Суқрот ҳузурига борар йўлда маърифатнинг бир қисми – мақомот манзилларини босиб ўтди, пири муршид – комил инсон суҳбатидан баҳра топиб, ўз дарди нима эканлигини билди; ишқ, сулук моҳиятини англади – ўзлигини ва илоҳиётнинг сеҳру синоатини таний бошлади. Суқрот унга отаси хазинасидаги кўзгу сирини ҳам айтиб беради. Фарҳод кўзгуда нафақат Ширинни, балки ўзини ва ўзи бошдан кечириши лозим бўлган воқеаларни кўради. Чунки кўзгу бу ерда ўша комил инсон Суқротнинг қалби.

Фарҳод энди чинакам мажнун ошиққа айланади, савдойи кишига ўхшаб қолади. Умуман, Фарҳоднинг Мажнунга ўхшаш жиҳатлари жуда кўп. Иккаласи ҳам ошиқи беқарор, дардманд ва хастадил. Фарҳод каби Мажнуннинг ҳам гўдаклигидан ғалати хислатлари аён эди, такдир бу икки йигитга ишқ оловида ўртанишни насиб этган. Уларнинг маҳбуба қошида ҳушдан кетишлари, оёқларига занжир солиниши, ишқсиз улусдан маломатлар чекишлари ва бошқа воқеалар ўхшаш. Навоий бир мавзу – мажзуб соликнинг мажозий ишқини икки хил шароит ва адабий материал тасвирида гавдалантирган. Мажнун билимли, шоир йигит, лекин у жуда ожиз, ҳарифларга, муҳитга бироз бўлса-да қаршилик кўрсатишдан маҳрум. Фарҳод эса ишқ билан жавонмардликни уйғунлаштиргани учун ҳунари ва жисмоний қобилиятини ишга сола олади, қаҳрамонликлар кўрсатади. Хуллас, шоир тасаввуфий ишқ ғоясини икки хил тарзда тасвирлаб берган. Шуниси ҳам борки, Мажнун болалигиданоқ ишқи ошкор бўлади: мактабда Лайлини кўриб, унинг ишқида барчани унутади. Яъни Мажнун сулукнинг мақомот босқичини ўташга эҳтиёж сезмаган, сирга тўла ҳол даражасини эгаллаган солик образи. Фарҳод саргузашти эса икки қисмдан иборат. Биринчи Қисм (Юнонистон сафари) – пирга эришиш қийинчиликларидан ташкил топган бўлса, иккинчи қисм ёрга етиш изтиробларидир. Ана шу иккинчи қисмда унинг аввалда яширин бўлган ишқи ошкора тус олиб, ҳол мартабасига кўтарилади, яъни Мажнун даражасига етади.

Денгиз сафари, қароқчиларга қарши жанг, дашту водийларда саргардон кезиш, тоғ кесиб сув чиқариш – буларнинг ҳаммаси рамзий маънода ошиқнинг мажозий ишқ йўлидаги чеккан руҳий-психологик азоблари, ҳажр қийноғи. Шу каби Хисрав ҳам илоҳий ишқдан маҳрумлик, Дунёвий зулмнинг тимсоли. Хоқон ва унинг саройидаги кишилар илоҳий ишқни тушунмаган зоҳирбин кишилар бўлсалар-да, бироқ улар ошиққа зулм қилмаган эдилар. Хисрав бўлса Фарҳоднинг ашаддий душмани бўлиб чиқади. Бунда Навоий икки хил маслак, икки хил инсоний даражани қиёслашга имкон топган: Хисрав ҳам ўзини Ширинга ошиқ деб

эълон крлади. Ширинни севаман, дейди. Аммо Хисрав ишқи билан Фарҳод ишқи орасида ер билан осмонча фарқ бор. Хисрав ишқи Алишер Навоий «Маҳбубул-қулуб»да баён этган ишқ «маротиб»ларидан биринчиси – авом ишқига тўғри келади. Чунки Хисравнинг мақсади Ширинни хотин қилиб олиш ва ўз ҳарамига қўшишдир. У зўрлик билан бунга эришмоқчи бўлади, шунинг учун Арманистонга лашкар тортиб келади. Унинг иддаолари шоҳона, ишқи хисравларга хос. У Фарҳоднинг ишқини тушунмайди, уни «жинни», «мажнун» дея камситади. Фарҳод ишқи эса пок ва илоҳий. Буюк муаллиф Фарҳод билан Хисрав «мунозара»сида ишқ ҳақидаги икки хил тушунчани қиёслайди. Бу «мунозара» достоннинг ўзагидир. Навоий дунёқараши, мақсад-муддаоси худди шу ерда аниқ ифодаланган. «Мунозара»дан бир-икки байт мисол келтирамиз:

Деди: қайдин сен, эй мажнуни гумроҳ?
Деди: мажнун ватандин қайда огоҳ.
Деди: недур санга оламда пеша?
Деди: ишқ ичра мажнунлик ҳамиша.

Кўринадики, Хисрав ҳам, Фарҳод ҳам «мажнун» деган сўзни тилдан қўймайдилар, лекин Хисрав буни кесатиш, камситиш маъносида ишлатса, Фарҳод ифтихор билан бу сифатни ўзига муносиб билади. Зеро, Хисрав назарида гадонинг, жиннининг маликани севиши, бунинг устига малика ҳам уни яхши кўриши мумкин эмас. Мағрур шоҳ ҳамма нарса, жумладан, Ширин ҳам меники бўлиди керак, деб ўйлайди. («Гадолар қилмасун деб шоҳға ширкат»). Шу тариқа, Навоий Ҳақ йўлида сайр этувчи ориф инсон ишқи билан салтанат соҳиби шоҳ «ишқи»ни солиштириб, ҳақиқий ошиқ қандай бўлиши кераклигини Фарҳод тилидан баён этган. Ҳақиқий ошиқ чиндан ҳам ўзини унутган мажнундир, у парвонадай ўтга талпинади. Ишқ ўтида ёнмай киши ошиқ бўлолмайди, дейди Фарҳод Хисравга қараб, аммо бу куймак саодатидан «шоҳ аҳли маҳрум!» Навоий эътиқодига кўра, ошиқлик ва шоҳлик (умуман мансаб) бир-бири билан келишмайдиган тушунчалар. Достонда Навоий ёниб, берилиб тасвирлаган ишқ ғоясининг муҳим томони бу. Гарчи Фарҳод ҳам аслида шаҳзода бўлса-да, бироқ у тож-тахт илинжи, ганжу хазинадан буткул воз кечиб, ишқ гавҳарини танлади. Хисрав бўлса, шоҳлик ғурури билан маст, демак, у илоҳий ишққа нолойиқ. Чин ошиқ на расволиқдан, на эл маломатидан, на ўлимдан қўрқади. Ёр васли зўрлик, манманлик эмас, зорлик ва ниёз билан ранж чекишни тақозо этади. Хисравнинг омиёна саволлари, дўқ-пўписаларига Фарҳод орифона жавоблар қайтариб, уни мот этади. Ушбу «мунозара» Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин», Хусрав Деҳлавийнинг «Ширин ва Хусрав» асарларида ҳам бор. Бироқ уларда ишқ масаласида икки қутбнинг тўқнашуви, шоҳу дарвеш дунёқарашидаги чуқур зиддият Навоийда бўлганидек кескин ва аниқ ифодаланган эмас. Воқеан, улуғ ўзбек шоири буни «Фарҳод ва Ширин» муқаддимасида қайд этиб, салафларда тасаввуфий орифона ишқ тасвири намоён эмас, улар кўпроқ Хусравга маддоҳлик этганлар, дейди. Ваҳоланки, шоирнинг вазифаси дардли диллар розини куйлашдир. Шу мақсад йўлида Навоий Фарҳодни марказий қаҳрамон қилиб олади, худди шу тасаввуфий мазмун Навоий асарини Низомий ва Хусрав Деҳлавий достонларидан ажратиб туради.

Бундан кейинги бутун воқеалар тасвирида ҳам Алишер Навоий рамзийлик билан ҳаётийликни (мажоз билан ҳақиқатни) ғоят санъаткорона қўшиб олиб боради. Хисрав бутун қўшини билан Фарҳодга бас келолмайди, чунки Фарҳодда илоҳий қудрат бор: дунёвий куч илоҳий қудратни енгиши мумкин эмас. Хисрав ақлу донишда ҳам Фарҳоддан енгилади: чунки ориф инсоннинг билими, ақли олдида дунёвий билимлар арзимас. Хисрав дунё тимсоли бўлгани учун унда ғофиллик ва жоҳиллик мужассам. Яъни илоҳий хислатдан

маҳрум одам ёмонликнинг ҳамма кўринишига қўл ура олади. Унинг энг катта гуноҳи Фарҳоддек покиза, Тангри суйган одамга жабр этиб, уни зиндонда занжирбанд қилиши эди («Ҳақиқат аҳли зиндонийдур асру»), Шу тариқа, осий ернинг ғофил бандалари ва қудсий руҳ, кенг миқёсда олганда, Мутлақиятга муштоқ руҳ билан моддий дунё орасидаги зиддият авжига кўтарилади. Хисрав золим фалакнинг қўли бўлиб ошиқ Фарҳод бошига ситам тошини отаверади, Фарҳодни «мазҳар»и, жонон дилбари Ширидан ажратади – ҳажр туни ошиқ қуёшини беркитади. Зиндон, тоғлар орасидаги Салосил дев қалъасида қамалиш (Салосил – занжирлар дегани) ва ҳоказо эпизодлар тасаввуфий маънода соликнинг ҳол мақомидаги руҳий манзаралари кўринишидир. Ширинни кўрганда ҳушни йўқотиш – мушоҳада авжида илоҳий нурнинг кўнгилда акс эттириб, ҳайратга тушиш ила ғойибона сирлашувидир. Фарҳоднинг занжирдан озод бўлиб, ошиқ-маъшуқ мактублари – маҳбуби ҳақиқий бўлишига қарамай, Хисравга қарши чиқмаслиги, ваҳший ҳайвонлар билан дўстлашуви (Мажнун каби) – соликнинг «самоъу важд»га берилиб, жисмини унута бошлаши ва фанога яқинлашувидан нишона. Ширин ҳам бу асарда фақат маъшуқа («мазҳар») эмас, балки ошиқ ҳам, чунки Ҳусн билан Ишқ ажралмас, улар бир-бирига интилиши муқаррар қонуният. Фарҳод Ширин ҳажр қийноқлари остида жисман заифлашиб, ахири жонлари танадан хориж бўлади, яъни икки руҳ моддий дунё зиндонидан қутулиб, ўзаро қовушади...

Агар Алишер Навоий сўфиёна ғояларни биз айтгандек баён этиб кетганда, ҳис-ҳаяжон, кечинмалар тўлқинини ифодаловчи санъат асари юзага келмас, балки тасаввуф таълимотининг назарияси ҳақида шеърий рисола яратиларди (шундай асарлар анча). Унда асарнинг таъсирчанлиги бу даражада бўлмас, сўфиёна ғояларнинг ўзи-да ўқувчи юрагига сингмасди. Ишқни мажозий усулда тасвирлашдан мақсад уни реал ҳаётий материал орқали кўрсатишдир; тирик инсонларнинг шавқу завқи, ғам ва шодликлари, кураш ва драмалари образларда, воқеа-ҳодисалар тасвири жараёнида берилади, натижада сўфиёна дард ғалаёни кенг ўқувчилар табъига мос келадиган саргузашт ишқий қисса ичида гавдаланади. Буни фалсафий-тасаввуфий маънони ҳаётий материал орқали бадиий талқин этиш деб аташ мумкин. Зотан, ҳаётнинг ўзи бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан Илоҳ илмининг тафсири, образларда кўринишидир. Шундай экан, шоир хоҳ мажоз йўсинида бўлсин, хоҳ тўғридан-тўғри ҳақиқатни қаламга олсин – у Буюк Тангри маърифатининг бадиий талқинчиси бўлиб майдонга чиқади.

ШОҲ ВА ДАРВЕШ ҲИКМАТИ

Шарқ шоирлари асарларини мутолаа қилар эканмиз, дарвеш, гадо, фақири соҳибдил, солиҳ, ориф каби сўзларга тез-тез дуч келамиз. Ва аксар бу сўзлар шоҳ, шаҳзода, султон, салтанат сўзлари билан ёнма-ён келади, «шоҳ-гадо» контраст-зиддиятли ибора орқали эса турли хилдаги фикр-мулоҳазалар, ижтимоий-ахлоқий қарашлар баён этилади. Шундай экан, ўйлаймизки, бугунги ўқувчилар ҳам мазкур сўзларнинг маъносини англаб олиши ва бу сўзлар ишлатилган асарлар замирида яширинган муҳим ғоялар, мутафаккир адибларнинг ҳамон долзарб бўлиб келаётган қарашларини билиши зарур.

Хўш, дарвеш ким? Шоҳ-чи?

1. Дарвеш ва шоҳ қиёси

Форсча дарвеш сўзининг луғавий маъноси гадо, камбағал демакдир, яъни дарвешлик – бенаволик, қашшоқлик. Камтар, хоксор бўлиш, ўзини ҳақиру забун ҳисоблаш дарвешнинг асосий фазилати деб қаралган. Шу билан бирга, қаландарларни, узлатга чекинган гўшанишин кишиларни ва яна кўп ҳолларда ориф сўфийларни ҳам дарвеш деб атаганлар. Дарвеш кейинги маънода, айниқса, шеъриятда кенг қўлланилган. Дарҳақиқат, тиланчи гадо билан дарвеш ёхуд сўфийнинг ижтимоий аҳволи, юриш-туришида ўхшашлик бор: сўфий ҳам гадо – дунё мол-мулкидан мосуво бўлган, жанда тўнидан бошқа нарсаси йўқ қашшоқ одам. Аммо сўфийнинг дарвешлиги онгли-ихтиёрий саъю кўшиш натижасидир, унда тама йўқ, дарвешлик – унинг эътиқоди, у тариқат маслагини қабул қилиб, шу йўлда жонини, борлиғини фидо этади. Шайх Абусаид Абулхайрдан сўфийлик нима, деб сўраганларида, у: «Қўлида бор нарсасини ўзгаларга бағишлаш, бошдаги бор номақбул фикр-хаёлларни ташлаш ва бошга нима (қийинчилик) тушса – чидаш» деб жавоб берган. («Он чи, ки дар даст дорй – бадиҳий, он чи, ки дар сар дорй – биниҳий ва он чи, ки ба сар ояд – начаҳий»), Сўфий дарвеш қорин тўйғизиш илинжида юрган паст ҳиммат, беор тиланчилардан шу жиҳати билан фарқ қилган (Воқеан, Алишер Навоий «Маҳбубул-қулуб»да ўғриларга шерик очофат тиланчи гадоларни нафрат билан мазаммат этади). Сўфий дарвеш ҳам тиланчи, лекин унинг тиланчилиги билан гадонинг тиланчилиги орасида еру осмонча тафовут мавжуд. Ўзини ҳақ йўлига бағишлаб, дунёдан юз ўтирган; бойлик, олтин-жавоҳирга беписанд қараб, инсоний шаъну шараф, ҳикмат ва маънавий ганжинани ҳар қандай зару зевар, сарвату маснаддан афзал деб билган; қаноатли-диёнатли дарвешнинг тиламчилиги (толиблик) Илоҳ жамолига етишиш, ғайбнинг сиру асрорини кашф этиш учун тинмай изланиш, руҳни имтиёзлантириб, яйратиб боришдир. Дарвешлар зоҳиран афтодаҳол, жанда кийимда (хирқа) кўринсалар-да, лекин ботинан илм-маърифатли, закий, ҳозиржавоб ва мард-ҳамиятли кишилар бўлганлар. Яъни гуманист шоирлар наздида жамики яхши хулқ-атвор, карам-саховат, инсоний фазилат дарвеш одамда акс этиши керак. Шайх Саъдий «Гулистон» асарида ёзади: «Дарвешларнинг зоҳири жанда кийим ва қиртишланган соч, ҳақиқати эса – тирик кўнгил, бедор дил ва ўлган нафсдир». Навоийнинг замондоши Мирхонд фикрига кўра: «Дарвешлик – афзалият касб этиш учун кураш демак». Шу хусусияти билан дарвеш ўз нафсининг ҳокимига айланади, саркаш нафсни жиловлаб, қаноат тахтини эгаллайди; маънавият мулкининг шоҳи бўлиб олади. Бундай мартабани эгаллаган дарвешларни «шоҳ дарвеш», «шайх», «хожа» (Баҳоуддин Нақшбандни муридлари «бизнинг хожамиз» деб тилга оладилар), «соҳибдил», «солиҳ» унвонлари билан эъзозланганлар. «Соҳибдил» – ўз қалбининг эгаси, кўнгил амри билан юрадиган, ҳамиша огоҳ; ҳолнинг дардли кечинмаларини нозик дарк этувчи, дийдаси уйғоқ одам демак. «Солиҳ» деганда эса соҳибдил

фазилати билан бирга раҳм-шафқатли, карамли бўлиш ҳам назарда тутилади. Яхшилик қилишга қобил, некбин, ички дунёси бут, имон-эътиқодли кишиларга нисбатан солиҳ сўзи ишлатилган. Шайх Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларида, Огаҳий таржима этган «Мифтоҳут-толибин», «Далоилул-хайрот», Толибхўжа таржимасидаги «Ҳикоятус-солеҳин» номли китобларда соҳибдил дарвешларнинг ажойиб-ғаройиб хислатлари қизиқ-қизиқ ҳикоятлар тасвири орқали кўрсатилади. Солиҳ дарвешлар халқ молига кўз олайтирмасдан, ўз меҳнатлари билан кун кўрадилар, бировнинг ҳаққини ейишдан ҳазар қиладилар. Улар нафсни жиловлаганлари учун бировга боғлиқ эмаслар, амал-мансабга интилмайдилар ва шунинг учун ҳам эркин-озод яшайдилар.

Ҳажга пиёда кетаётган дарвешнинг қўшиғидан:

На бар астар саворам, на чу уштур зери борам,
На худованди раият, на ғуломи шаҳриёрам.
(Саъдий Шерозий, «Гулистон»)

(На туяга минганман, на туя каби юк остидаман.
На раиятга шоҳман, на шоҳнинг қулиман).

Ҳа, дарвеш ҳамма дунёвий қайдлардан озод, унинг хаёли-хотираси ва қалбида биргина Илоҳ бор, холос. Зеро, озод, мустақил одамгина олий ҳақиқат учун муросасиз жангга кира олади, мол-мансаб, унвон-мартаба тамаида юрган одам албатта, ҳокимиятга, шоҳга, мансабдорга қарам бўлади, ўз иродаси билан иш қилолмайди.

Аммо шоҳ-чи? Тасаввуф аҳли наздида у – қул, дунё қули! Чунки у мол-дунёга ҳирс қўйган одамларнинг энг «пешқадами», энг зўри, унинг фикру ёди дунё эгаллаш билан банд. Шундай қилиб, шоҳ дунёдан тўймаслик, зулму зўравонлик рамзи бўлса, дарвеш ўз хусусияти билан шоҳинг бутунлай тескариси – салтанат, тахту тожни инкор этиш, унга нафрат тимсолидир. Абдураҳмон Жомий буюрадилар:

Тораки дарвеши торик фориғ аз тожи зар аст,
Камтарин тарк аз кулоҳи торакаш тарки сар аст.
Кай мукаммал гардад аз тарки ду олам он кулаҳ,
З-он ки тарки дидани он тарк тарки дигар аст.
Сахраи нафси баҳимонро на зебад тожи фақр,
Сар ки ҳаст афсарро дархўр на жойи афсар аст.

(Тарк этувчи дарвешнинг боши олтин тождан холидир, яъни тожни тарк этган, уни бошидан улоқтирган дарвешнинг боши озод, олтину зар хаёлидан холи. Унинг ўз бошининг тепаси – тарки энг камтарин кулоҳдир. Бу кулоҳ, яъни бош кийим икки олам – дунё ва охиратни тарк этишдан мукаммал бўлармикин, чунки икки оламни тарк этган бошни кўриш бошқачадир. Ҳайвоний нафснинг харсанг тошига дарвешлик тожи ярашмайди, подшолик тожига лойиқ бош – раҳбар бўлишга лойиқ эмас).

Демак, олтин тож кетидан югурган, дунёни эгаллашга ружуъ этган одам халққа раҳбар бўлишга қодир эмас, чунки у фақат ўзини ўйлайди, ҳолбуки, ўз манфаатини ўйламайдиган одамгина ўзгалар манфаатини ўйлаши мумкин. Бугина эмас, Жомийнинг фикри чуқурроқ; агар мақсад кишиларни нафс аждаҳосидан қутқариш, маънавият оламига етаклаш бўлса, ўз нафси домига гирифтор шоҳ мамлакатни, халқни тўғри йўлга бошлай оладими? Йўқ, шоҳ ўз ижтимоий аҳволи, мақсад-нияти билан моҳиятан халққа раҳбар бўлиши мумкин эмас.

Халққа раҳбар бўлиш учун бошни тож билан эмас, балки илоҳиёт нури билан, маърифат зиёси билан безаш керак. Маърифат эса тожни тарк этган бошга муяссар бўлади.

1. Икки хил одам – икки хил олам

Шу боис шоҳу дарвеш жамиятнинг икки қарама-қарши қутби, икки хил моҳият, икки хил ижтимоий мавқеъ, бир-бирини тамоман рад этувчи икки хил интилиш, ақида – дунёқараш сифатида Шарқ гуманист адибларининг диққат-эътиборини қаратиб келган. Бундан ташқари, мазкур муаммо мантиқий равишда инсон хилқати, эрки, жамиятнинг тузилиши-тартиботлари, дунёдорлик, жамиятни бошқариш, адолатли ҳукмдор, якка ҳокимлик ва фуқаро, жаҳонгирлик ва мазлум халқлар тақдири каби қадимдан давом этиб келаётган ва ҳамиша кун тартибида турган масалалар билан боғланиб кетарди. Бир томондан, шоҳлар, султонлар ниҳоят улуғланар, расмий дин эса шоҳлар пайғамбарнинг ноиби, Худонинг ердаги сояси деб уқтирар, аслзода синфлар вакили хону амирлар атрофига уюшиб, уларнинг ҳимоясида жамият сарватларидан истаганча тасарруф этиш пайида бўлардилар. Феодал иерархия – мулкий нотенглик, тоифа-табақаларга бўлиниш шоҳга сўзсиз итоат этишни тақозо этар, унинг обрў-эътиборига доғ туширмасликка интилишарди. Бутун мамлакат тақдири, миллионлаб одамларнинг тақдири якка ҳокимлик қилувчи шоҳлар қўлида эди. Шунинг учун подшонинг шахсияти, ахлоқи, одил ёки золимликнинг сабаблари ҳақида бош қотирганлар ҳамда буни тасаввуфнинг дарвешлик тариқати билан изоҳлашга интилганлар. Шоҳ ва дарвешни қиёслаш ана шу интилишдан келиб чиққан. Демак, бир томондан, шоҳни улуғлаш, уни жамиятнинг энг юқори мансабини эгаллаган ҳукмфармо одами деб ҳисоблаш, иккинчи томондан, уни оддий дарвеш билан қиёслаш, ҳатто ундан паст қўйиш. Воқеан, халқ ва Ҳақ наздида кимнинг обрў-эътибори баланд – жаҳонни титратувчи «зилли Илоҳ» султонларми ёки гадо қиёфасидаги покдил донишмандми? Кимнинг ҳиммати улуғ – ҳеч вақоси йўқ, лекин биров миннатини кўтармайдиган, ўзининг ҳалол меҳнати билан кун кўрувчи камбағалми ёхуд қилич зарби билан юрт очиб хазина тўплайдиган ва ўз маддоҳлари бошидан зар сочадиган шавкатли подшоҳми? Агар ҳамма дарвешга айланса, мамлакат аҳволи нима кечади, ўшанда подшога ҳожат қоладими? Шоҳ дарвешга айланиши ёки тахтга дарвеш ўтириши мумкинми? Шоҳу дарвеш бир-бирига меҳр қўйиб, ўзаро яқинлаша оладими ё бўлмаса улар орасидаги зиддият абадулабадми?

Кўриниб турибдики, шоҳу дарвеш муносабати фақат мавқеига кўра жамиятнинг икки қарама-қарши қутбида турувчи одамлар орасидаги муносабат эмас, балки ҳокимият ва билим, маърифат ва давлат, мулк ва сиёсат масалалари, улар орасидаги муносабатни ҳам қамраб олади. Буларнинг ҳаммаси эса умуман инсон ва ҳокимият масаласига келиб тақалади. Ҳокимият, тожу тахт инсонга қандай таъсир этади, инсон табиатидаги қандай фазилатлар ёки нуқсон – ожизликларни рўёбга чиқаради? Бу жуда муҳим масала, чунки жуда доно, закий одамлар ҳам давлат тизгинини қўлга киритгандан кейин жабр ва зўрлик қилишдан тийилмаганлар. Не учунки, давлатнинг ўзи зўрлик қуроли, муайян кишилар манфаатини ҳимоя қилиш воситаси. Шоҳ ҳам истайдими, истамайдими, ўзи мансуб синфнинг манфаатини ҳимоя қилади, кимларгадир зўрлик қилади, кимларнидир жазолайди. Худди шу нарсанинг ўзи, яъни ҳокимлик, мансаб инсонни бузади, унинг ахлоқига, қалбига путур етказади. Аммо шоҳ кимни жазолаши, кимни ҳимоя қилиши керак? Жомий ва Навоий (улардан олдин ўтган мутафаккирлар ҳам) назарида подшо яхшиларни ҳимоя қилиб, ёмонларни жиловлаши лозим. Ёмонлар деганда улуғ шоирлар халққа ноҳақ зулм ўтказувчи ҳокимлар, қонун ва шариатдан ташқари чиққан қозию уламолар, ўғрилар, фирибгарлар, ортиқча солиқ ундирувчи амалдорларни назарда тутадилар. Одил подшо тадбиркор чўпондай ўз фуқаросини ана шундай золимлардан ҳимоя қилиши, маърифат

аҳлини ардоқлаб, улар маслаҳати билан сиёсат юргизиши керак. Маърифат аҳлининг пешвоси эса дарвешлардир. Бироқ, инсондаги ҳокимиятга ҳирс, дунёпарастлик, бир-бири устидан ҳукм ўтказишга интилиш маърифатни, дарвешлик эътиқодини борган сари кўпроқ рад этар, унинг ғояларини саройдан четлаштирарди. Натижада шоҳу дарвеш орасидаги жарлик нафақат моддий нуқтаи назардан, балки мафкуравий-маънавий нуқтаи назардан ҳам кенгайиб борар, улар орасидаги зиддиятни чуқурлаштирар эди. Шунинг учун шоирлар шоҳу дарвешлар масаласини ҳар бири ўз ижодий концепцияси, ижтимоий қарашларига амал қилган ҳолда турли йўсинда талқин этган бўлсалар-да, бироқ ана шу келиштириб бўлмас тафовутни акс эттиришни маъқул кўрганлар.

Ўрта асрлар Шарқида бу масаланинг муҳимлиги яна шу билан ҳам кучаярдики, сўфий дарвешларнинг кўпи ҳаётнинг ўзида шоҳларга ва ҳокимиятга нисбатан қарама- қарши мавқеда турганлар, айниқса, золим ҳукмдорларни жиловлаш, мазлум оммани зулмдан ҳимоя қилишни дарвешлар ўз бурчлари деб билганлар. Зеро, тасаввуфнинг ўзи таълимот сифатида ҳокимиятга, зулм ва зўравонликка қарши эди, шу заминда пайдо бўлиб, шу халқчил позицияда ривожланарди. Бунинг акси бадиий адабиётда кўринди. Шайх Саъдий асарларида солиҳ дарвешлар эл орасидаги обрўларидан фойдаланиб, золим амирларни қаттиқ танқид қиладилар, ҳаттоки улардан бири «Гулистон»да жабр-зулм ўтказишда машҳур Ҳажжож ибн Юсуфни «одамларга озор бергандан кўра ўлганинг яхши, тезроқ ажалинг етиб, сен ўлсанг ҳам эл қутулади, ҳам сенинг ўзинг» дейишгача боради. Саъдий Шерозий дарвешлар рафтори, сийратини зўр муҳаббат билан тасвирлаган. Низомий Ганжавий, Хоқоний, Аҳмад Яссавий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Балхий, Ҳофиз Шерозий ижодида ҳам бу ҳақда битилган оташин сатрлар анча. Аммо бу ижодкорларнинг ҳаммасида битта ғоя етакчилик қилади, яъни: дарвеш шоҳдан устун, дарвешлар шоҳларга эмас, балки шоҳлар дарвешларга хизмат қилиши керак, дарвешларнинг насиҳат-маслаҳатларига қулоқ солиб, адолат ва инсоф йўлидан боришлари лозим. Чунки дарвеш олий зот, Худога яқин, Ҳақни кашф этган одам. Шунинг учун шоҳ уни истаб бориши, дуосини олиши, унга итоат этиши шарт, шунда иши ривож топади.

1. Хўжа Ҳофиз таърифи

Шоҳ дарвешга муҳтож. Бунинг маъноси шуки, шоҳ нафақат маслаҳат-насиҳатга, балки Аллоҳга, Аллоҳни танитишнинг энг тўғри йўли бўлмиш тасаввуфга муҳтож. «Хусравлар жаҳон ҳожатмандларининг қибласи бўлсаларда, аммо бунинг сабаби уларнинг дарвешларга бандалигидир», деб ёзади Хўжа Ҳофиз. Бошқача айтганда: подшолар дарвешларга банда бўлганлари учун ҳожатманд кишилар уларга қараб интиладилар. Ҳофиз Шерозийнинг бир ғазалини мисол келтирайлик. Шуни қайд этиш керакки, ушбу ғазалда дарвешликнинг бутун қоида-низомияси баён этилган. Шоир дарвешларни инсоният жамиятининг энг мўътабар, энг муқаддас ва азиз кишилари деб таърифлайди. Унингча, барча яхшиликлар дарвешлар туфайлидир, улар ҳаётнинг, борлиқнинг ўзак – тиргаги, уларнинг ҳиммати ва ҳашамати олдида жаннату ризвон ҳам кичкина, арзимас нарсага айланиб қолади:

Қасри Фирдавс, ки ризвонаш ба дарбоний рафт,
Манзаре аз чамани нузҳати дарвешон аст.

(Ризвон номли фаришта эшигини қўриқлайдиган жаннат қасри дарвешлар покизалиги чаманидан бир манзара, холос).

Дарвешларнинг суҳбати шундай кимёким, пишмаган хаёлларни пиширади, қалбни қора доғлардан тозалаб, сайқал бера олади. Офтоб «такаббур тожи»ни улар қошида

ерга олиб қўяди, фалаку сайёра шунча улуғворлиги билан дарвеш теграсида айланади. Дарвешларнинг узлати, хилватхонаси – тилсимлар тўла ганждир, бу ганжни қўлга киритиш ҳам «дарвешлар раҳматининг назари» билан бўлади. Шунинг учун дарвешларнинг давлати – туганмас, завол билмас давлат:

Давлатеро, ки набошад ғам аз осеби завол,
Бетакаллуф бишнав, давлати дарвешон аст.

(Емирилиш офати ғамидан эмин бўлган давлат – ҳеч шубҳасиз, дарвешлар давлатидир). Шоир шоҳларнигина эмас, барча бойлар, манман кишиларни огоҳлантириб, ҳирсу ҳавога берилмасдан, хасислик қилмасдан муҳтожларга қарашиб туришни, дарвешнинг дуойи баъдига учрамасликни таъкидлайди, бўлмаса, Қорун каби уларни ер ютиши ҳеч гапмас:

Ганжи Қорун, ки фурў меравад аз қаҳр ҳануз,
Хонда бошй, ки ҳам аз ғайрати дарвешон аст.

(Агар ўқиган бўлсанг, ҳали-ҳанузгача ер қаърига кириб кетаётган Қорун ганжи ҳам дарвешларнинг ғайратидандир).

Қуръонда келтирилишича, Қорун жуда катта бой бўлган экан. Ҳисобсиз олтин-жавоҳир йиққан, аммо ниҳоятда хасислигидан бировга бир мири бермас экан. Аллоҳнинг қаҳри келиб, унга ғазаб қилади ва у бутун бойлиги билан ер қаърига кириб кетади. Хўжа Ҳофизнинг фикрича, ана шу илоҳий ғазаб дарвешлар дуоси туфайлидир. Ҳофиз ғазалидаги қуйидаги байт ҳам диққатни тортади:

Аз карон то ба карон лашкари зулм аст, вале
Аз азал то ба абад фурсати дарвешон аст.

(Қирғоқлардан қирғоқларга қадар зулм лашкари ёйилган, ҳаммаёқни зулм – зулмат босиб кетган, аммо азалдан абадгача дарвешларнинг вақти – зулмни енгиш қудрати мавжуд).

Нима демоқчи шоир бу билан? «Зулм лашкари» Ҳофиз байтида икки маънога эга: 1) инсонларнинг бир-бирига зулми, жабру жафонинг ҳаддан зиёд кўплиги; 2) дунёнинг, фалакнинг одамларга зулми чексиз-чегарасизлиги. Бу икки зулм бир-бири билан қўшилиб кетган, дунёпарастлик, нафс кетидан югуриш, ўз-ўзига зулм қилиш, яъни нафс зулми остида эзилиш чархи фалак зулмининг бир кўринишидир. Фалак ҳам, инсоннинг жисмоний эҳтиёжларидан пайдо бўладиган ўзаро низолар, олишув-талашувлар ҳаммаси зулмдир, аммо ана шу зулм лашкари дарвеш хислати билан бартараф этилиши мумкин. Дарвешнинг таъсири, дарвешнинг эътиқоди улуғ Тангри мисол азал ва абад мавжуддир, унинг замонининг ҳудуди йўқ, дарвешлар ҳамма ерда, ҳамма вақт инсонларни қутқаришга ҳозиру нозир. Шунинг учун:

Ҳофиз, ар оби ҳаёти абадий мехоҳи
Манбааш хоки дари хилвати дарвешон аст.

(Эй Ҳофиз, агар абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаёт истасанг, билгилки, унинг манбаи дарвешлар хилватхонаси эшигининг тупроғидир).

Албатга Ҳофиз Шерозий бу ғазалда донишманд, ориф, яъни комил инсонни назарда тутади. Комил инсонким, ўз илоҳий қуввати билан жамиятга таъсир эта олган.

1. Навоий устозлари билан ҳамфикр

Хўжа Ҳофизнинг мазкур ғазалида ифодаланган ғоялар Жомий ва Навоийга ҳам таъсир этган кўринади, чунки ҳар икки замондош адиб шу мавзуда бир неча ғазаллар яратганлар. Навоийнинг «Девони Фоний»сига кирган ғазали вазн, қофия ва радифи билан («дарвешон аст») Ҳофиз ғазалига ҳамоҳанг. Аммо Алишер Навоий татаббуъ анъанасига риоя қилгани ҳолда шаклий белгиларни сақлаб, баъзи ибора-ифодаларни қайтарган бўлса-да, лекин ғояни ривожлантириш, янги тасвирий образлар қўллаб поэтик мазмунни чуқурлаштиришга муваффақ бўлган. Чунончи, Ҳофиз матлаи:

Равзаи хулди барин хилвати дарвешон аст
Мояи муҳташамӣ хидмати дарвешон аст.

(Азал тонгининг отиши дарвешлар юзидир, абадийлик сармоясининг хазинаси дарвешлар хизматидир).

Навоий ғазали матлаи:

Матлаи субҳи азал, талъати дарвешон аст,
Махзани нақди абад хилъати дарвешон аст.

(Азал тонгининг истаги дарвешлар юзидир, абадият сармоясининг хазинаси дарвешлар тўнидир).

Муҳими шундаки, Навоий ўз ғазалида ифодаланган ғоялар Ҳофиз ва Жомий ғоялари билан ҳамоҳанг. Навоий ҳам дарвешнинг мартабасини Арши аълога кўтариб мақтайди, уларни эзгу ишлар ижодкори, илоҳий раҳмат ва хайру баракат манбаи деб ҳисоблайди. Яхшиси, ғазалдан бир неча байт келтириб кўрайлик:

Шамъи хуршед, ки гулзори жаҳон равшан аз ўст,
Гуле аз базмгоҳи нузҳати дарвешон аст.
Жоми Жамшед, к-аз ў кори жаҳон аст аён,
Як сафоли кўҳан аз сўҳбати дарвешон аст.
Арши аъзам, ки бувад боли малак жорубаш,
Қуббаи боргаҳи ҳашмати дарвешон аст.
Тоири қудс, ки бар арш нишеман дорад,
Пайки пайғомдиҳи ҳазрати дарвешон аст.

(Жаҳон гулзорини равшан этувчи офтоб шамъи дарвешлар поклик базмининг бир гулидир. Жаҳон ишларини кўрсатиб турувчи Жамшид жоми дарвешлар суҳбатидаги битта эски синиқ сафолга тенгдир. Малоика қаноти супургиси бўлган Буюк арш дарвешлар ҳашамати қасрнинг қуббасидир. Аршга қўнадиган муқаддас қуш – фаришта дарвешлар ҳузурига пайғом – хабар келтирадиган элчидир).

Шунга ўхшаш дарвешларнинг қудрати беҳадду ҳудуд экани турли ташбеҳлар орқали баён этилади. Чунончи, юлдузлар билан безанган фалак –дарвешнинг исмат ҳарамидан бир парда, хайли бало дилга хавотир солганда, дарвеш уни енги билан силтаб дафъ эта

олади, ҳатто инсонга қараб отилган қазо ўқини қайтаришга ҳам дарвешнинг қурби етади ва ҳоказо. Шунга асосан, шоир хулосалайди:

Фониё, равшании вақт зи дарвешон жўй,
К-ин кушод аз назари раҳмати дарвешон аст.

(Эй Фоний, замон-вақт равшанлигини дарвешлардан изла, чунки бу кушойиш дарвешлар назарининг раҳматидандир).

Хуллас, комил инсон фазилатларини ўзида акс эттирган, аҳлуллоҳ, яъни илоҳий ҳақиқат изловчилар ер юзида ўзгалар учун раҳнамо бўлиши, эзгу-хайр ишларни амалга ошириши – илоҳий неъматларни ёйиши мумкин. Бошқача айтганда, дарвеш – йиғма образ, эзгуликнинг тимсоли. Карамотли улуғ шайхлар ҳам, қалби соф қаландарлар ҳам, мискин мўъминлар ҳам, ижодкор адиблар ҳам бунда ўзларини кўришлари мумкин. Лекин аксар авлиёлик даражасига кўтарилган соҳибкарамат дарвешлар кўпроқ назарда тутилгани равшан кўриниб турибди, албатта. Масалан, Фаридиддин Атторнинг «Тазкиратул-авлиё», Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳотул-унс» ва Алишер Навоийнинг «Насойимул-муҳаббат» асарларида келтирилган шайхларни айнан шундай дарвешлар зумрасига киритса бўлади. Ёки, масалан, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, Хожа Аҳрори валини Жомий «фақр аҳлининг пешвоси» деб таъриф этади «Футуҳатуш-шабоб» девонига кирган «Дар маънии фақр аст ва дуои Хожа» (Фақир маъносидадир ва Хожа Убайдуллоҳ дуосида) номли қасидасида. Тарихий ҳужжатлар ва халқ орасида тарқалиб етиб келган ривоятларга қараганда, Хожа Аҳрорнинг молу мулки жуда кўп бўлган. Унда Жомий таърифини қандай тушуниш мумкин, «фақр» сўзини Хожа Аҳрорга нисбатан ишлатса бўладими?

Афтидан, Абдураҳмон Жомий Хожа Аҳрори валини фақру фано аҳли қаторига қўшганда, у кишининг шахсий фазилати, хулқи ва турмуш тарзини, сўфиёна ҳаётию маърифатли қалбини назарда тутган. Чунки Хожа Аҳрор гарчи ҳисобсиз бойликка эга бўлса ҳам, ўзи фақирона ҳаёт кечирган, унинг бойликлари эса қашшоқларни боқиш, муҳтожларга қарашиш учун сарфланган. Хожа Аҳрор бойлиги халқ бойлиги бўлиб қолган. Бундан ташқари, Хожа Аҳрор Самарқанд мадрасаларида таълим олаётган талабалар маошини таъминлаш, хонақо, работлар қуришга ҳам маблағини сарфлагани маълум. Унинг ўзи эса ҳамма вақт дарвешлар қуршовида зикру самоъ билан кун ўтказган, сўфиёна суҳбатларни қизитган. Хожа Аҳрорнинг Мовароуннаҳрда тасаввуфни ёйишдаги хизмати кам эмас, у кишининг ўзи қалбан дарвеш бўлгани аниқ. Жомий ҳам «фақр» деганда кўнгилнинг Аллоҳдан бошқа нарсага қаратилмаганини англайди ва бу сифат Хожа Аҳрорда мужассам деб ҳисоблайди. Кези келганда айтиш керакки, Жомийнинг ўзини Алишер Навоий олиймақом дарвеш – илоҳиёт кошифи деб улуғлаган. Навоий ўз пири Абдураҳмон Жомий сиймосида комил инсоннинг фазилатларини кўради: «Туҳфатул-афкор» қасидасида ёзади:

Ҳомии шаръи набй Жоми, ки жоми фақрро
Дошта бар каф лаболаб аз шароби кавсар аст.
Он ки аз илми фузун аз ҳадд набиро ворис аст,
Балки аз қавли набй пайғамбаронро ҳамбар аст.
Равзаи ройи мунираш гулшане дон, к-аш зи лутф
Қатраи рухсораи ҳар барг меҳри анвар аст...

(Пайғамбар шариатининг ҳомийси Жомийким, кафтида тутган фақр жоми кавсар шаробидан лиммо-лимдир. Ҳаддан зиёд илми билан пайғамбарга ворис бўлган бу одам,

пайғамбарнинг ўз қавлига кўра,[1] пайғамбарларга баробардир. Нур таратувчи фикри боғини шундай гулшан тасаввур қилки, унда ҳар бир барг юзидаги қатра лутфининг порлоқ қуёшидир...)

Алишер Навоийнинг туркий ва форсий девонларида шунга ўхшаш дарвешлар сийратини мадҳ этувчи шеърлар кўп. «Хазоинул-маоний» девонларининг ҳар бири аввал Аллоҳ ва Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламга ҳамду наът билан очилиб, кейин дарвеш орифлар хислатини, улуғворлигини таъриф этувчи ғазаллар келади. Бундан ташқари, девонлар алифбо тартибида тузилгани учун, ҳар бир янги ҳарф билан ёзилган ғазаллар мажмуъини Навоий одатда дарвешлар ҳақидаги ғазал билан бошлайди. Биргина «Ғаройибус-сиғар» девонининг ўзида дарвеш мавзуига бағишланган қирққа яқин ғазал, мухаммас ва қитъаларни учратдик. Навоий дарвешларни Худо ва пайғамбардан кейин тилга олиб, уларни инсоният билан Аллоҳ орасидаги воситачи, руҳий-маънавий олам посбонлари сифатида эъзозлайди.

1. ... Ва Навоийнинг ўз маслаги

Аммо улуғ ўзбек шоирини шоҳу дарвеш муносабати ва бундан келиб чиқадиган масалалар кўпроқ қизиқтирган, буни шундан билса бўладики, адибнинг қарийб ҳамма насрий ва назмий асарларида бевосита ёки билвосита бу ҳақда фикру мулоҳазалари бор. Бу ҳол Навоий ёшлик айёмидан бошлаб мазкур масала устида бош қотиргани ва дарвешчилик, тасаввуф ғояларини комил эътиқод билан ўзлаштириб, барқарор дунёқарашга айлантирганини ҳам исботлайди. Ва энг муҳими, у шоҳу дарвеш масаласини ҳал қилишда янги, ўзига хос мустақил йўл тутиб, ўз замонаси учун ғоят аҳамиятли қарашлар силсиласини олға сур- ган. Чунончи, «Ғаройибус-сиғар» достонидаги мана бу ғазалга диққат қилинг:

Ҳар гадоким бўриёи фақр эрур кисват анга,
Салтанат зарбафтидан ҳожат эмас хилъат анга.
Ким фано туфроғига ётиб қўяр тош узра бош,
Тахт уза эрмас музаҳҳаб муттако ҳожат анга.
Шоҳ юриб олам очар, дарвеш оламдин қочар,
Ҳам ўзинг инсоф бергилким, бу не нисбат анга.
Ҳар не шоҳ мақсудидур – дарвешнинг мардудидур,
Кўр: не ҳиммatдур мунга, не навъ эрур ҳолат анга.
Фақр куйи туфроғин шаҳ мулкига бермас фақир,
Мулк кўрким тенг эмас, туфроқ ила қиймат анга.
Шоҳ сипаҳ чекса фақир аҳволиға етмас футур,
Бу вале чекса нафас барбод ўлур ҳашмат анга.
Шоҳ эмастур бир нафас осуда дўзах ваҳмидин,
Эй хушо дарвешким: мардуд эрур жаннат анга.
Шоҳга сидқ аҳли дамидин машъали давлат эрур,
Меҳрдекким субҳ анфоси очар талъат анга.
Шоҳға шоҳлиқ мусалламдур, агар бўлгай мудом
Шоҳлиқ таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.
Мумкин эрмас шаҳлар ичра бўйла ниятлиғ, магар
Шоҳи ғозийким, муяссар бўлди бу давлат анга.

[1] Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг «Олимлар пайғамбарларга ворис» деган ҳадислари назарда тутилган.

Шоҳлар дарвешию дарвешлар шоҳи, ки бор
Шоҳлиқ сурат анга, дарвешлик сийрат анга.
То шаҳу дарвеш бўлгай, айлагил ё Раб, аён
Шоҳдин хизмат мунга, дарвешдин ҳиммат анга.
Гар Навоий сўз узатти фақрдин, эрмас деманг
Бўлмагунча ҳукм шаҳдин қайда бу журъат анга.

Муҳтарам китобхонларга тушунарли бўлсин учун мавзу мазмунига мувофиқ тазодзидлаш усулида ёзилган ушбу ғазалнинг насрий баёнини келтирамиз: «Фақирлик бўриёсини ўзига тўшак қилиб олган гадо учун салтанатнинг зардан тикилган шоҳона либосига эҳтиёж йўқ; фано (йўқлик) тупроғи уза ётиб, тошни ёстиқ қилиб олган одамга олтин суви юргизилган тахт устига суяниб ўтириш керак эмас. Шоҳ қўшини билан юриш қилиб, оламни эгалласа, дарвеш оламдан қочади: яъни дунё молидан безор бўлиб, узлатга чекинади. Энди ўзинг инсоф юзасидан айт: уларни бир-бирига қиёслаш мумкинми?! Нимаики шоҳнинг мақсади бўлса, у дарвешнинг нафратини келтиради; дарвешнинг ҳимматини кўргину шоҳнинг аҳволига боқ! Фақир одам дарвешлик кўчасининг тупроғини шоҳ хазинасига алиштирмайди; ахир кўряпсан-ку, уларнинг мулки тенг эмас – шоҳнинг бутун бойлиги дарвеш назарида тупроқ билан баробар. Агар шоҳ лашкар тортса гадонинг аҳволига путур етмайди, лекин гадо оҳ урса шоҳнинг тахту тожи, ҳашаматли саройи барбод бўлади. Шоҳ дўзах азоби ваҳимасидан бир нафас осойишта яшолмайди; аммо дарвешга офарин, чунки у жаннату дўзах ғамидан фориғ! Шоҳлар давлатининг чироғи ростгўй дарвешлар нафасидан ёнади, бу гўё тонг нафасидан порлаб чиқаётган қуёш кабидир. Шоҳлар агар шоҳликдан воз кечиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга муносиб ва барқарордир. Бундай ният шоҳларда мавжуд эмас, фақат шоҳи Қозий – Ҳусайн Бойқаро бу олий давлатга мушарраф бўлган. У шоҳларнинг дарвешию дарвешларнинг шоҳидир, чунки ташқи кўриниши шоҳ бўлгани билан, ички оламига кўра дарвешдир. Эй Тангрим, токи шоҳу дарвеш бор экан, шоҳдан дарвешга хизмат ва дарвешдан шоҳга ҳимматни аён айлагин. Агар Навоий фақр ҳақида сўзни чўзган бўлса, бу шоҳнинг (Ҳусайн Бойқаронинг) ҳукмидандир, бўлмаса унда бундай журъат қаерда эди».

Бу ғазал шоҳ ва дарвеш муносабати ҳақидаги яхлит бир баённома – дастур! Навоийнинг фикрлари салафлари – Саъдий, Ҳофиз, Жомийга нисбатан ва ҳатто ўзининг форсий ғазалида ифодалаган (бу ғазални юқорида кўриб ўтдик) ғояларига қараганда кескинроқ, қиёслари дадил ва журъатли. Ўзбек шоирининг дарвешга рағбат-майли, бугина эмас, эътиқодсиғиниши шундайгина кўриниб турибди. Бунга ажабланмаслик керак, чунки Навоий учун дарвеш идеал, маҳбуб ва маъшуқдир. Шу боис шоҳ ва дарвеш орасидаги тубсиз жарликдай кўринган тафовутни бир-бирини рад этувчи далил-мисоллар билан ажойиб тарзда, ҳаяжон, шавқ билан қиёслаб кўрсатар экан, тасаввуфнинг жасоратбахш ғояларидан бири – дарвеш шоҳдан афзал ва улуғ, шунинг учун дарвеш шоҳга эмас, шоҳ дарвешга муҳтож, демак, шоҳлар дарвешларга хизмат қилиши керак, деган фикрни эҳтиросини яширмай, қизғин маъқуллайди. Бу концепция Навоийдан олдинги шоирлар ижодида ҳам асосий йўналишлардан бири эканини кўриб ўтдик. Навоий мазкур анъанани давом эттирган. Аммо ғазалнинг биринчи қисми бўйича фикр юритганимизда шундай хулосага келиш мумкин, ғазалнинг тўққизинчи байтидан кейинги иккинчи қисмига ўттанда эса шоирнинг позицияси ўзгаради – у салафлар фикрига зид ўлароқ шоҳу дарвеш хусусияти бир шахсда мужассамлашиши мумкин, деган ғояни олға суради ва Ҳусайн Бойқаро сиймосида бунинг конкрет ҳаётий мисолини ҳам кўрсатиб беради.

Нима бу – ўз султонига билдирилган ҳурмат-мадҳиями ёки ҳақиқатан ҳам шоирнинг кузатишлари, ишонч-эътиқодидан келиб чиқадиган хулосами? Афтидан, бу ўринда ҳар икки мақсад ҳам кўзда тутилган. Негаки, гарчи дарвешларни улуғлаш аввалдан давом этиб келаётган анъана бўлса-да, бироқ саройда хизмат қилаётган Навоий учун бундай изҳорот унинг ўзи таъкидлаганидай, жуда қалтис журъат эди. Бу гап сарой аъёнлари, калтафаҳм авом кишилар наздида султон обрўйини пасайтириб, мавқеини тушириши мумкин эди. Бироқ зукко шоир Ҳусайн Бойқаро табиатида ҳеч бир шоҳда кўринмаган дарвешлик хислати мавжуд, дейиш билан, аксинча, султоннинг обрў-эътиборини янада баландроқ кўтариб юборади ва айни вақтда шоҳ ва дарвеш ҳақидаги ўзининг янги қарашини изҳор этади. Бу қараш Шарқ халқлари ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихида янги босқич, адабиётда эса янги ижодий концепциянинг кун тартибига қўйилиши эди (Навоийдан олдинги шоирларда аҳён-аҳён донишманд дарвешнинг тахтга ўтиргани ёхуд ҳукмдорнинг дарвештабиат бўлиши ҳақида орзу-истаклар мавжуд. Аммо бу Навоийда бўлганидай мунтазамлик касб этиб, конкрет тарихий шахс мисолида кўринган эмас. Масалан, Ҳофиз Шерозий вазирга нисбатан дарвешлик рутбасини раво кўради, шунда ҳам бу фикр орзу тариқасида баён этилган: «Мен шундай доно вазирнинг қулидирманки, унинг сурати хожа бўлса ҳам, лекин сийрати дарвешона бўлсин»), Алишер Навоий ўзининг бу қарашини турли шароитда, ҳар хил образ ва воқеалар талқини орқали қайта-қайта синаб, янгидан кўздан кечириб, масаланинг номаълум қирраларини очишга эришади. Баъзан ўз фикрига шубҳа билан қарайди, баъзан эса уни астойдил ҳимоя қилади, лекин ҳар гал шу масала қўзғалганда ё бўлмаса адолатли шоҳ ҳақида гап кетганда албатта Ҳусайн Бойқарони тилга олиб, унинг «шоҳлар дарвешию, дарвешлар шоҳи» эканини таъкидлашни лозим деб билади.

1. Ҳусайн Бойқаро – ҳам шоҳ, ҳам дарвеш

Масалан, «Бадоеъул-бидоя» дебочасида ёзилишича, Ҳусайн Бойқаро ёшлигиданоқ (маълумки, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ёшликда бирга таҳсил кўришган, дўст-ўртоқ бўлиб, бир неча йиллар бирга юришган) хуштабъ, дарвешсифат одам бўлган экан, тахтга ўтиргандан кейин эса:

Султонлиғ анга гарчи мусаллам бўлди,
Бу турфаки, дарвешсифат ҳам бўлди.

1469 йилда Ҳусайн Бойқарони тахтга ўтириши муносабати билан ёзилган «Ҳилолия» қасидасидан:

Шоҳликда ояте дарвешликдин кўрмайин
Бўриёйи фақрча заркаш сарири рифъатин.
Шоҳлар дарвешию, дарвешлар шоҳи, ки
Ҳақ Шоҳ қилди суратин, дарвеш қилди сийратин.

Бу байтларда ифодаланган фикрни олдин «Ҳар гадоким...» деб бошланувчи ғазалда учратган эдик. Лекин бу ерда «шоҳ юксак тахтини фақр бўриёсича кўрмади – у шоҳликда дарвешликдан нишона тополмади», деган фикр ҳам мавжуд. Ҳолбуки, бу – табрик сўзи, Навоий дўстини шоҳлик билан муборакбод этмоқчи. Аммо шундай пайтда ҳам шоир шоҳ учун дарвешлик зарурлигини айтишдан ўзини тиёлмаган.

Дарвешликнинг белгиларидан бири Ҳақни таниш, илмга ташналик ҳамда хоксорлик, ўзни фақиру ҳақир ҳисоблашдир. «Хазоинул-маоний» дебочасида Ҳусайн Бойқаронинг шу сифатлари таърифланади:

Ҳар кўнглин анинг биликка махзан айлаб,
Ҳар фан ариғ зотини якфан айлаб,
Жоҳию тахтин чархи мусамман айлаб,
Туфроқдек ул ўзин фурўтан айлаб.

Яъни: Худо унинг кўнглини билим конига айлантирган, ҳар бир фаннинг нозик жиҳатларини тезда ўзлаштириб олади, тахту бахти чархи фалак билан тенг. Аммо шундай бўлишига қарамай, ўзини камтарин, афтодалар каби тутади.

Дарвешликнинг яна бир муҳим белгиси – ошиқлик, Илоҳ ёдида дардманд, огоҳдил бўлиш. Турфа буким, бу хислатлар ҳам султонда бор экан:

Ҳам қиблаи иқбол ҳарими жоҳи,
Ҳам Каъбаи омол бийик даргоҳи,
Шоҳларнинг дардмандию огоҳи,
Бу турфаки дардмандларнинг шоҳи.

Яъни: унинг тахтининг атрофи – иқбол қибласи, унинг буюк даргоҳи – орзу-армонлар каъбаси, ўзи шоҳларнинг огоҳдил дарвеши, ажибки, шоҳларнинг дардмандигина эмас, дардмандларнинг шоҳи ҳам.

Ва, ниҳоят, «Лайли ва Мажнун» достонининг бағишловидан:

Шоҳлар аро ўрни токи афлок,
Дарвешлар оллида овуч хок...
Дарвеш десам улус уза шоҳ,
Шо-дарвеш боракаллоҳ!

«Лайли ва Мажнун»даги ушбу бағишловда Навоий Ҳусайн Бойқаронинг тахтда ўтириб, тариқат русуми билан ошно бўлгани, ўзини пир (Жомий) ихтиёрига топширгани, вақти-вақти билан қадамжолар, хонақоларни зиёрат этгани, Ҳиротдаги дарвеш-орифлар, шайхлар аҳволидан хабар олиб туриши, ваҳдатул вужуд таълимотини ўзлаштиришга интилгани ва ҳатто сўфийларни йиғиб, бу мавзуда суҳбатлар қургани, баъзан ғолиб келгани, шоҳ бўлса-да, тахту тождан нафратланиб юришини, қалбан дарвешлигини махсус қайд этиб ўтади. Хуллас, Алишер Навоий фикрича, тахтга ўтириб, тахтдан нафратланиш, тож кийиб салтанатга маҳлиё бўлмаслик, шоҳлик рутбасида дарвешдай ҳалол ва ҳалим, ҳаким ва карим бўлиш, дарвеш маслагини қабул қилиб, адолат ҳукми билан юртни бошқариш мумкин... Бу ҳукмдан дунё обод бўлади-ю, аммо ҳукмдорнинг дунё билан иши йўқ... Мазкур хислатлар султон Ҳусайн Бойқарода қанчалик мужассамлангани бизга қоронғи. Албатта, у ўз даврининг феодал шоҳларидан бўлган, «феодал тартиботлар» талаби ва ўша даврнинг «адолатли идора усули» асосида подшолик қилган. Унинг ҳамма тадбирлари Навоий ва Жомийга маъқул бўлмагани, Навоий ҳар бир қулай фурсатдан фойдаланиб, султонни адолатли ҳукмлар чиқаришга чорлагани тарихдан маълум. Бироқ шуниси ҳам аниққи, Ҳусайн Бойқаронинг шахсий хусусияти, риндона табиатидаги ўзига хос кайфиятлар, илм-маърифатга мойиллик Навоий иделидаги шоҳдарвешликнинг бир қанча сифатларини зоҳир эттириб, некбин шоирнинг умид ғунчаларини яшнатишга сабаб бўлар, унинг эзгу ғоялари амалга ошгандай эди.

Шу ўринда диққатингизни яна бир фактга қаратмоқчимиз. Ҳусайн Бойқаро бир ғазалида «салтанатдан унча фахрланмайман, мени ёр кўйининг гадолари хайлидан ҳисобласалар

дуруст бўларди», деган фикрни баён этади. Навоий бўлса, султоннинг шу ғазалига мусаддас боғлаб, маслакдошлик изҳор этган:

Чун Навоий жонини май орзуси куйдурур,
Йўқ гадолиққа ажаб майхоналарда кубдурур,[1]
Журъае дайр аҳти бергунча замоне телмурур,
Шоҳ агар мундоқ гадони салтанатқа еткурур,
Эй Ҳусайний, салтанатдин онча фахрим йўқтурур –
Ким, дегайлар кўйининг хайли гадосидин мени.

Аслини олганда, Навоийда шоҳу дарвешни бирлаштириш ғоясининг пайдо бўлишига боис фақат султоннинг «дарвеш» табиати эмас. Ҳусайн Бойқаро бу ерда бир восита, мисол, холос. Шоирнинг бундай хулосага келишига, бизнингча, иккита асосий сабаб бор. Биринчиси – Навоийнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиб, олиб борган амалий курашлари бўлса, иккинчиси – нақшбандия таълимотининг назарий принципларидир. Биз яхши биламизки, Алишер Навоий ҳам давлат арбоби ва қалби ёниқ ижодкор шахс сифатида жамият ишларида фаол иштирок этиб турган (Диққат қилинг: Атоулло Ҳусайний Навоийни «Худованди корий», яъни иш, фаолият эгаси, яратувчи деб таърифлайди), шу билан бирга, у Шарқ фалсафасини, айниқса, тасаввуфни чуқур ўзлаштирган, даврининг энг зўр донишманди ва орифи кошифи Абдураҳмон Жомий ҳузурида тариқат сулукининг одоб ва ахлоқидан дарс тинглаган. Бошқача айтганда, Навоий шахсининг ўзида ижодкорлик, олимлик, давлат арбоби (сиёсатдонлик) ва дарвешлик хусусиятлари уйғунлашиб кўзга ташланар, шунинг учун ҳам у тасаввуф таълимотидан амалий мақсадларда фойдаланишга, бу таълимотнинг талаб ва тамойилларини яхши инсоний ахлоқни тарбиялаш, эзгу- хайр ишларни амалга оширишга хизмат қилдирмоқчи бўлганди. Шоир шу боис тайинли касб-кори бўлмаган одамларни ёқтирмаган. Жумладан, у кўча-куйда санғиб юрувчи қаландарлар, сохта шайх-сўфийларни, бадмаст риндларни «Ҳайратул-аброр» ва «Маҳбубул-қулуб» асарларидан қаттиқ танқид қилгани ҳодда, «Мажолисун-нафоис» асарида дарвештабиат олим-шоирлар, ҳунармандларни яхши ахлоқли кишилар сифатида алоҳида ажратиб кўрсатади. Чунончи: «Амир Давлатшоҳ (Давлатшоҳ Самарқандий) хуштабъ ва дарвешваш ва кўп салоҳиятлик йигитдур... Гўшае ихтиёр қилиб, фақр ва даққанат (деҳқончилик) била қаноат қилди ва фозил ва камолот иқтибоси (касби) била умр ўтказди». Ёки Амир Маҳмуд Барлос ҳақида Навоий бундай дейди: «... дарвешваш ва фониймашраб (фано бўлишга мойил) ва бетакаллуф кишидур, табъи солим (бутун) ва хулқи карими бор». Бу сифат, шоирнинг ёзишича, Хожа Маҳмуд, Мавлоно Масъуд Мавлоно ҳожи, Мир Ҳусайн Али Жалойир; шаҳзодалардан Султон Аҳмад Мирзо, Султон Муҳаммадларнинг табиатида мавжуд экан. Султон Муҳаммадни Навоий «табъи дарвешу ўзи шоҳнишон...», қаноат «кунжининг хокнишини, илму зако аҳлининг ягонаси, фақру фано хайлининг бенишонаси» дея таъриф этади. Демак, дарвешлик инсоннинг яхши хулқ-атворини белгилайдиган, камтарин, шафқатли-меҳрибон бўлиш, мўмин-мусулмонлик фазилати сифатида улуғланган.

Навоий, Жомий каби XV аср мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари шундай эди. Алишер Навоий ўзларининг таниш-билиши, дўстлари, шогирдларидан ҳам шу фазилатларга эга бўлишни талаб қилган. Масалан, «Мажолисун-нафоис»да у атоқли адабиётшунос олим, ўзининг устозларидан бири Мир Атоуллоҳ Ҳусайний хусусида бундай дейди: «Фақир густоҳлик юзидин (беодоблик қилиб) Мирга дерменким, фазоил ва

[1] Куб – хум

камолотингизга кўра дарвешлигингиз ҳам бўлса эрди – хўб эрди». Илм эгаллаб, олиму оқил бўлиш яхши, аммо хокисор, қаноатли, хушахлоқ киши бўлиш учун дарвешлар сулукини сайр этиш керак. Инсон маънавий камолотининг тўғри йўли ана шу, деб тушунарди Навоий. Билим, заковат кишини ақлий жиҳатдан юксалтиради, бироқ, ният, эътиқод тўғри бўлмаса, ақл фаолиятидан эзгулик йўлида фойдаланиш қийин. Ақлу дониш дарвешона қалб билан қўшилса, одамийлик моҳияти солимлашиб, ахлоқан мукаррам бўлиш мумкин. Чунки дарвешлик дардмандларга ҳамроз, малҳам бўлиш, эзилган, жабр кўрганларни ҳимоя қилмоқ демак. Шу маънода дарвешлик зоҳидлик тариқатини ҳам инкор этади, чунки зоҳидлар ижтимоий ҳаётга аралашишни батамом рад этар эдилар. Зоҳидлар бирор касб билан шуғулланиш, меҳнат қилишни ҳаром деб ҳисоблардилар. Навоий тарғиб этган дарвешлик эса, кўриб ўтганимиз каби, касбу корни инкор этмайди. «Насойимул-муҳаббат» асарининг муқаддимасида улуғ адиб буни алоҳида таъкидлайди: «Ҳар оина «ал косибу ҳабибуллоҳи» («касб эгаси Аллоҳнинг суйган бандасидур») мазмуни била кибор машойих баъзи санъатларга (ҳунарларга) иштиғол қилибтурлар (шуғулланибдирлар). Шайхул машойих шайх Абусаид Харроз эрдиким... алар ўтук тикарга мансубдурлар. Ва шайх Муҳаммад Саккокким, ўз замони машойихининг ягонаси эрмиш, пичоқчиликка мансубдурлар. Ва шайх Абуҳафз Ҳаддод темурчилик қилибдур. Ва шайх Абубакр Ҳаббоз ўтмакчиликка (новвойликка) мансубдир. Ва шайх Абулаббос Омилийким, ўз замонининг қутби ва ғавси эрмиш ва султони тариқат шайх Абусаид Абулхайрнинг хирқа пири эрмиш, қассоблик қилибдур».

Шу тариқа, шайх Иброҳим Ожарий ғишт териш, Мирчаи сафолфуруш кулолчилик, шайх Абулҳасан дурадгорлик, ҳазрати хожа Баҳоуддин Нақшбанд матога гул солиш билан шуғулланганлар. Алишер Навоий яна давом этиб ёзади: «Ва сойири машойихи кибордин ҳам кўпи ҳалол луқма касбига муздурлук қилибдурлар (яъни, мардикорчилик қилибдурлар), ўтин тошибдурлар ва ҳалол луқма бу ишда куллийдурки (кўпдир, тўлиқдирки), андин файз ва маърифат зоянда бўлур (туғилади). Ва бир шубҳалик луқма онча тийралиқ келтурурки, кўп вақт анинг ислоҳиға (тузатиши, тозаланиши) машғул бўлуб, маълум эмаски дафъи не навъ сурат боғлар».

Демак, меҳнат қилиш – ҳалол яшашнинг гарови, ҳалол еб, ҳалол яшамаган одам эса дарвеш бўлолмайди. Наинки оддий дарвеш сўфийлар, балки улуғ шайхлар ҳам фойдали ҳунар билан шуғулланганлар, бировнинг қўлига қарам бўлишдан сақланганларким, бу ғоят ибратли аъмол эди (бу аъмол ҳозир бизга ҳам ибрат бўлишга арзирли) ва буюк Навоийнинг ҳусни рағбатига сазовор бўлганди. Дарвоқе, нақшбандия сулукининг асосий шиорларидан бири ҳам «Дил ба Ёру, даст ба кор», яъни «Кўнгил Ёрдаю қўл ишда» эканини биламиз. Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанд гул солишдан (у кишининг лақаблари шундан келиб чиққан) ташқари, тижорат билан ҳам шуғулланганлар, Навоий буни «Ҳайратул-аброр»да таъкидлаб ўтади: Бовужуд, алар зоҳиран фоний машраб – ички дунёси Илоҳ ёди ила ғарқ, огоҳ қалбли шахс бўлган. Алар ўзларини жамиятдан хориж этмаганлар («Ўзни қилмай яшурун, ошкор»), жамоа ичра юриб, қалб хилватини ташкил этароқ, Мутлақ руҳ висолига эришиш йўлини таълим берганлар. Алар зоҳирий расм-русум, худнамолик, такаббурликни қатъиян қоралаганлар. Алар шайх Юсуф Ҳусайнийнинг: «Ал хайру куллуҳу фи байтин ва мифтоҳуҳу ат-тавозуъу вашшарру куллуҳу фи байтин ва мифтоҳуҳу ат-такаббуру» («Яхшиликнинг жами бир уйдадирки, унинг калити тавозеъдир ва ёмонликнинг жами бир уйдадирки, калити такаббурликдир») деган сўзини тез-тез такрорлар эдилар. Нақшбандиянинг биноси анжуманда хилват, ватанда сафар, оёқ остидан кўз узмаслик (назар дар қадам) ва асҳоб билан суҳбат рукунига қурилган ва фақирлик, қаноатни ахлоқ

низомига айлантирган эди. Бу таълимотга биноан, тасаввуф мартабалари, илоҳий ишқ неъматидан жамиятнинг ҳамма табақалари баҳраманд бўлиши мумкин.

Ҳақ сўзини элга қилурда адо,
Тенг кўриниб олида шоҳу гадо, –

деб ёзади Навоий Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида. Маълумки, бир тоифа шайхлар амир-амалдорлар, шоҳу султонларни ўз даргоҳларига йўлатмаганлар, мол-мулк эгаларининг дарвешликка алоқаси йўқ, деб айтганлар. Баҳоуддин Нақшбанд эса тасаввуфни «демократлаштириб», уни ҳаммага баробар таълимот деб эълон қилди. Натижада темурий шаҳзодалар, ҳоким синф вакиллари орасидан чиққан айрим кишилар ўзларини фақру фанога дахлдор ҳисоблаб, дарвешлар сулукига кирганлар. Айрим тадқиқотчилар буни тасаввуфнинг халқчилликдан чекиниши, ҳоким синфлар манфаатини ҳимоя қилишга ўтиб олиши деб баҳолайдилар. Бизнингча, бу бир томонлама қарашдир. Тўғри, тасаввуф ҳокимиятга ва ҳоким синфларга мухолифатда пайдо бўлиб, ҳунар аҳли, бенаволар манфаати ва қарашларини ифодалаб келган эди. Аммо Хожа Баҳоуддин тариқатда шоҳу гадо тенг, дейиш билан камбағаллар манфаатидан юз тортиб, уларни ҳам тарбиялаш, шоҳларни дарвешлар даражасига кўтариш ақидасини илгари сурган. Бу ўзига хос синфий келишув, муроса бўлиб туюлиши мумкин (Ҳилолийнинг «Шоҳу гадо» достонида гадо ва шоҳ бир-бирига ошиқ бўлгани, бир-бирининг висолига интилганини эсланг), лекин аслида моҳиятан олиб қараганда тасаввуф кучини кўрсатиш, шоҳларни дарвешларга итоатини амалий йўсинда қонунлаштириш эди. Шунинг учун бу таълимот Жомий ва Навоий каби гуманист мутафаккирларга маъқул бўлди, айниқса, Навоийнинг шоҳу гадо уйғунлигини таъминлаш ҳақидаги орзусига мувофиқ эди. Хуллас, Алишер Навоий эътиқодига кўра, дарвешлик фавқулодда қобилиятли танланган шахслар, махсус руҳий-психологик синовлардан ўтган (чилла ўтириш, зикр, важд ва ҳоказо) одамларнинггина насибаси эмас. Ҳар бир пок тийнат, пок ниятли инсон яхши хулқи билан дарвеш рутбасига мушарраф бўла олади. Жумладан, шоҳлар ҳам. Энди шу нуқтаи назардан «Ғаройибус-сиғар» девонидан олиб таҳлил қилганимиз ғазалга яна мурожаат қиламиз.

Шоҳга шоҳлик мусалламдур, агар бўлғай мудом
Шоҳлиқ таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.

Биз бу ўринда «ният» сўзини алоҳида олиб, таъкидлаб тушунтирмоқчимиз. Чунки агар шу сўз бўлмаганда, мазкур байт мазмунидан Иброҳим Адҳам каби шоҳликни тарк этиб, дарвеш бўлган шоҳ – ҳақиқий шоҳ, яъни у дарвешлар шоҳи (дарвешлар ўз ораларидан пешво-шоҳ сайлаганлар ва унга шоҳ дарвеш, шоҳ Машраб деган унвонлар берганлар), ўз нафсининг ҳокими бўла олади, деган анъанавий ғоя келиб чиққан бўларди. «Ният» сўзининг киритилиши билан байтнинг мазмуни бутунлай ўзгарган: агар шоҳда ҳар доим шоҳликни тарк этиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга ярашади, муносибдир, дейди Навоий. Бошқача изоҳласак, шоҳга дарвеш бўлиш учун тожу тахтни тарк этиш шарт эмас, балки кўнглида ана шу нияти бўлса етарли. Бу ният тахту тожнинг бебақолиги, бани одамнинг Ҳақ олдида тенг-баробарлиги, шоҳ, ҳоким эзувчи эмас, раҳбар, посбон эканини ҳамиша ёдига солиб туради. Боз устига ана шундай ният билан тахтга ўтирган шоҳнинг иши ривожда, салтанати барқарор. Зеро, дарвешхислатли шоҳ одил ва инсонпарвар бўлиши, улус ғамини ейиши аниқ. Мазкур ғоя Навоий – Фонийнинг машҳур форсий қасидаси «Туҳфатул-афкор»да янада ёрқинроқ ифодаланган:

Шоҳ, ки ёд аз марг н-орад, з-ўст вайронии мулк,
Хусрави беоқибат хусри билоду кишвар аст.

(Шоҳ агар ўлимни эсга олмаса, у мамлакатнинг вайроналигига сабаб бўлади, чунки оқибатни – охиратини ўйламаган подшо юртнинг зиёнидир).

Бу байтда қизиқ сўз ўйини ҳам бор: араб ёзувида «хусрав» сўзининг охирги ҳарфи тушириб қолдирилса, «хуср» – касофат қолади. Яна шу қасидадан:

Подшоҳе, к-аш гадойи фақр гаштан орзуст,
Чун гадое бошад он, к-аш подшоҳи дар бар аст.

(Фақир дарвеш бўлишни орзу қилган подшо подшоликни эгаллаган гадо кабидир). Кўриниб турибдики, бу ерда ҳам орзу-ниятнинг аҳамияти алоҳида таъкидланган. «Туҳфатул-афкор» қасидасида шоҳ ва гадо қадриятини қиёслаш кенг суратда давом этади; шоир шоҳни банддаги шер (нафс домига илинган одам), шоҳликнинг ўзини эса қуруқ бош оғриқдан бошқа нарса эмас, деб айтади. Зотан, қасиданинг матлаиданоқ шоҳ ва дарвеш масаласи тоза ташбеҳлар қўлланилган ҳолда кескин қилиб қўйилган:

Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

(Подшолар тожини безаган оловдай ёниб турувчи лаъл улар бошидаги хом хаёлларни пишириш учун чўғдир). Бу байтни илмий адабиётларда кўп марта учратамиз. Олимларимиз Навоийнинг шоҳларга муносабатини аниқлаш учун келтирадилар ва аксар у Навоий умуман шоҳу султонларга салбий муносабатда бўлган, шунинг учун уларни мана шундай танқид қилган, деган фикрни тасдиқлашга хизмат қилади. Аслида эса, Алишер Навоий шоҳга эмас, балки шоҳликнинг ўзига салбий муносабат билдиради бу ерда. Байтдаги «хом хаёл» иборасига эътибор беринг. Нима бу «хом хаёл»? Бу – нафс, дунёга, унинг бойликларига ҳирсдир. Навоий тожни ҳам шу арзимас «хом хаёл» ичига қўшади. Шоҳ бўлиб керилиш, салтанат завқи – хом хаёл. Уни дарвешлик чўғи билан пишириш керак, ўшанда шоҳлик ҳақиқий шоҳлик бўлиши мумкин. Навоийнинг бу шоҳ байти ана шундай чуқур маънога эга.

Навоийнинг «Ғаройибус-сиғар» девонига киритган мухаммасларидан олинган мана бу банд ҳам мавзуимиз нуқтаи назаридан жуда муҳим:

Шаҳлик этгандин не ҳосил фақр сиррин билмайин,
Ҳеч ким мулки бақо султони бўлганму экин,
Фонийи маҳз ўлмайин Султон Абулғози бикин,
Эй Навоий, давлати боқий тиларсен васлидин,
Они касб этмак фано бўлмай не имкон оқибат.

Сатрлар ўзбекча бўлса-да, лекин соддалаб тушунтиришга эҳтиёж сезилмоқда. Яъни: Фақр – дарвешликнинг моҳияти, сирини билмасдан шоҳлик қилиш бефойда. Султон Ҳусайн Бойқародай батамом фоний бўлмасдан ҳеч ким бақо мулкининг султони бўлганми экан? Эй Навоий, Илоҳ висолига етиб, давлати боқий тиласанг фано бўлмасдан бунга муяссар бўлиш мумкин эмас, ахир, боқий давлат – бу Илоҳ дийдори, қолгани ўткинчи, бебақо нарсалар.

Шундай қилиб, шоҳ учун баҳодирлик, лашкарбошилик қобилияти, ақлу заковат, доно вазирлар маслаҳати қанчалик зарур бўлса, дарвешлик хислати ҳам шунчалик керак.

Чунки бу барча фаолиятга тўғри йўл кўрсатувчи машъал. Шоҳ дарвеш бўлмасдан туриб, адолатпарвар бўлиши қийин – Алишер Навоийнинг тушунчаси шу. У умрининг охирида яратган «Маҳбубул-қулуб» асарида одил шоҳга «Ҳақдин халойиққа раҳматдир ва мамоликка мўъжиби амият» дея хулосавий ҳикмат билан таъриф берар экан, мисол қилиб яна Ҳусайн Бойқаронинг номини тилга олади:

Улус подшоҳию дарвешваш,
Анга шоҳликдин келиб фақр хуш.

Навоий умрининг охирларида ёзган асарларидан яна бири «Тарихи мулки ажам»дир. Унда Эрон подшоларининг тарихи, амалга оширган ишлари ҳикоя қилинади ва китоб Султон Ҳусайнга бағишланган маснавий билан якунланадиким, унда яна ўқиймиз:

Демай айни инсонки, инсони айн –
Ҳам инсону ҳам айн Султон Ҳусайн.
Шаҳо, келди шаҳлиқ мусаллам санга,
На шаҳлиққи, дарвешлиқ ҳам санга.
Бўлуб салтанат тахтида фақржўй,
Шаҳ ўлса, вале бўлса дарвешхўй...

Демак, шоир султонга бўлган ишончидан қайтмаган, ундаги дарвешлик собит хусусият эканига иқрор бўлиб («Инсони айн» – Комил инсонларга бериладиган таърифдир), бу хислат унинг характерини белгилашдан ташқари, мамлакат аҳволига таъсир этиб, анчагина хайрли, яхши ишларнинг амалга ошишига кўмак берганини кўрган. Жомий ва Навоий ўгитларига қулоқ солиб, золим амирларни жазолаш, заиф ва бечора кишиларнинг арз-додини эшитиши (гарчи мунтазам бўлмаса-да), ободончилик йўлидаги ишлари балки шунинг натижасидир.

Алқисса, Алишер Навоий тасаввуф таълимотини ҳаётга татбиқ этиш, уни яхши, намунали ахлоқ низомиясига айлантириб, инсон тарбиясида қўллаш тарафдори ва ташаббускори бўлиб майдонга чиққани аёнлашди. Бу мавзу улуғ адибнинг «Хамса»сида, хусусан, қомусий мазмунли муаззам достони «Садди Искандарий»да янада кенг ўрин олган, хилма-хил ривоятлар орқали бадиий-фалсафий йўсинда талқин этилган. Шоҳ ва дарвеш муносабати бу асарда драматик тўқнашувлар, руҳий кечинмаларнинг можароли изтироблари, фожиалар замирида очилади.

ҲИКМАТ ВА ИБРАТ ДОСТОНИ

Алишер Навоий ижоди, жумладан, унинг «Садди Искандарий» достони олимларимиз ишларида ўрганилган. Аммо мавжуд тадқиқотларда ушбу асарнинг ирфоний-фалсафий жиҳати четлаб ўтилади. Ҳолбуки, Навоий бадиий тафаккурининг теранлиги айнан шу нуқтада бўртиб кўзга ташланади. Биз масаланинг шу томонига диққат қилиб, ўз мулоҳазаларимизни баён этдик.

Чунончи, улуғ шоирнинг мазкур достонда ифодаланган асосий ғояси шуки, жаҳонни олган Искандар бир ожиз банда каби жон берди ва ҳеч нарсасиз бир гадодай қабрга кирди... Шундай экан, фоний дунё учун талашиш, қонли урушлар, қирғинлар қилишга не ҳожат? Дунё, унинг бойликлари шунчалик хўрлик ва хорликка, талашиш ва йўқотишларга арзийдими? Ундан кўра қаноатли дарвешнинг осойишта ҳаёти, қалб бутунлиги афзал эмасми?

Ушбу масала Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомийнинг Искандарга бағишланган асарларида, турли ҳикоят ва ривоятларда ҳам шу тахлит қўйилади ва бу мулк, тахт талашиб, эл бошига ташвиш келтирадиган шоҳу шаҳзодаларга ибрат қилиб кўрсатилган. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Искандар ўша замонларда ҳам, ҳозир ҳам катта тарбиявий аҳамиятга эга тимсолдир. «Садди Искандарий» достони эса, Е.Э.Бертельс ибораси билан айтганда, «ибрат кўзгуси»дир. Бунда улуғ мутафаккир шоиримизнинг тафаккур қатламлари қаватма қават очила боради, унинг ўзининг ҳаётий тажрибаси, улуғ амир сифатидаги фаолияти, адолатни ҳимоя қилиб олиб борган ишлари, орзу-армонлари, идеаллари акс этган. Шоҳу дарвеш қиёси асарда фонийлик ва боқийлик, жаҳонга эгалик ҳисси ва фақирлик маслаги, шоҳлик ва огоҳлик, шоҳлик ва худовандлик, инсоний қудрат ва ожизлик, инсон табиати талаби ва олий мақсад талаби, жамият ва подшо, подшо ва лашкар, футувват ва салтанат каби масалалар билан боғлаб талқин этилади.

Алишер Навоий асарни қуйидаги байт билан бошлайди:

Худоё, мусаллам худолиқ Санго,
Биров шаҳки, даъби гадолиқ Санго.

Яъни, Эй Худо, Худолик фақат Сенга тегишли, жамики шоҳларнинг одати Сенга гадолик қилишдир.

Шоҳлар қанчалик қудратли, «жаҳонгир» бўлмасин, аммо улар худолик даъво қилолмайдилар, чунки шоҳ ҳам инсон, инсон эса – ожиз банда, унинг умри ҳам абадий эмас. Абадийлик, абадий ва азалий қудрат фақат Худованднинг Ўзига тегишли, фақат У бутун борлиқнинг Яккаю Ягона эгасидир. (Бу ерда сўз ўйини ишлатилган: Худо сўзи – эга, подшо ва Парвардигорни англатади.) Шу матлаънинг ўзиёқ Навоий жаҳонгирликка салбий муносабатини билдириб, салтанат эгаларининг хаёллари пуч, керилиш ва ҳукмфармонлиги беҳуда, маънисиз эканлигини баён этади. Бу фикр асар давомида чуқурлашиб, турли қирралари очиб берилган.

Бироқ, Навоийнинг буюклиги шундаки, у шу фикрни тасдиқлаш билан кифояланмайди. У Искандар тимсоли тасвири орқали инсоний қусурлар, интилиш ва армонлар фожиаси ва зиддиятларини очиб беради. Шу заминда ўзининг қарашларини изчил баён этиб, агар шоҳнинг қалбида адлу инсоф, илму ҳикмат жўш урса, у жаҳонгир бўлса ҳам, дарвеш (вали) мартабасига муяссар бўлиши мумкин, деган концепцияни қадам-бақадам исботлаб боради. Яъни шоир, бир томондан, жаҳонгирликни рад этса, иккинчи томондан, жаҳонга

адолат ўрнатиш, Ҳикмат ва Билим ҳукмронлигини, орзудаги Улуғ башарий салтанатни ўрнатиш мумкинмикин, деган ғояни ўртага ташлайди. Унинг назарида, дарвешлик – бу эзгулик тантанаси учун хизмат қилиш, оламга Аллоҳ хайрини жорий этиш. Искандарнинг нияти оламда Эзгулик салтанатини барпо этиб, Илоҳий адолатни барқарор этиш экан, демак, унинг ишлари дарвешлар ғоясини ҳаётга, амалиётга татбиқ қилиш ва шу учун курашишдир. Асарда дарвешлик ғоялари, орифлар ҳикмати, илму каромати бирин-кетин Искандарга сингдириб борилади. Натижада, у оламга сафарга чиққан дарвешдай, илоҳий мўъжизаларни мушоҳада қила бошлайди ва тахтда ўтирган Дарвешга айланади. Шу маънода Искандарда дунёвийлик ва илоҳийлик бирлашиб намоён бўла бошлайди, унинг вужуди фоний бўлса-да, лекин ишлари, ғоялари, нияти адабиятга дахлдор бўлиб қолади.

Аммо булар ҳақида бир бошдан, батафсилроқ гапиришга тўғри келади. Бўлмаса, улуғ шоир муддаоси, тафаккур олами очилмай қолади.

1. Шоҳ ва дарвеш мулоқоти

Алишер Навоийнинг тасвирлашича, Искандар Мағрибзамин ерларини забт этаётганда, бир ўлканинг подшоси қаршилик кўрсатаётиб, жангда ҳалок бўлади. Искандар ўлкани қўлга киритгандан кейин, аҳолига мурожаат қилиб, ораларингда шоҳлар авлодидан бирор киши бўлса, уни сизларга подшо қилиб тайинлардим, дейди. Одамлар тахту тождан воз кечиб, гўристонларда ётиб юрадиган, аммо ўзи доно, фикрлари жасоратли бир гадо борлигини айтадилар. Искандар уни топиб келтиришни буюради. Гадо Искандар ҳузурида пайдо бўлганида қўлида иккита бош суяги бор эди. Искандар ундан бу суякларни нега кўтариб юрибсан, деб сўраганда, гадо: гўристондан ўтаётганимда бу суякларга кўзим тушди, аммо уларнинг қайси бири шоҳникию, қайси бири гадоники эканини ажратолмадим, модомики, ўлганда «бу икки матоъ бир» бўлсалар, тирикликда нега низо қилиб юрадилар, деган фикр хаёлимдан кечди, дейди.

Гадонинг жавоби Искандарга маъқул тушиб, уни ўз юртига подшо қилиб кўтармоқчи бўлади. Зеро, Искандар назарида гадо дунё моҳияти, ҳаёт ҳақиқатини англаган киши эди ва ана шундай одамгина чин одил подшо бўлиши мумкин. Бошқача айтганда, барчани баробар, шоҳу гадони тенг ҳисоблаган кишигина жамиятда ўртада туриб ижтимоий низоларни бартараф эта олади, халқни бирлаштиради.

Бироқ гадо Искандар олдига тўртта талаб қўйиб, агар шу талабларимни муҳайё этсанг, таклифингни қабул қиламан, дейди. Бу талаблар қуйидагилардир: 1) ўлими йўқ абадий ҳаёт бергин; 2) қарилиги йўқ абадий ёшлик бергин; 3) абадий туганмас бойлик бергин; 4) охири ғам билан тугамайдиган абадий шодлик бергин.

Албатта, Искандар бу талабларни бажаришга қодир эмас эди. У гадонинг заковатига қойил қолиб:

Ки бу дайр аро топсанг огоҳлиқ,
Санго фақр берди, манга шоҳлиқ,

Бундай лавҳа, яъни қабристонда суякларни кўриб, дунёнинг ўткинчилиги, шоҳу гадо, оқилу нодон ўлгандан кейин бир эканлиги ҳақидаги гапларни қадимги Хитой ва Ҳинд донишмандлари, Хайём, Шекспир асарларида ҳам учратамиз.

Агарчи мени айлади аржманд,
Сенга берди ҳиммматни мендин баланд, -

дея хайрлашади.

Ушбу мулоқот гарчи Искандар юришларининг охирларида юз берса-да, бироқ Навоий уни асар бошида келтирган. Мақсад Искандарга сабоқ бериш, уни шу ибратли учрашув билан огоҳ этиш эди. Зеро, умуман олганда, Искандарнинг ишлари ва уларнинг оқибати ибрат бўлиш билан бирга, асар ичидаги ҳар бир лавҳа ва ҳикоят, ҳикмат ва ишоратлар ҳам ибратдир. Навоий гўё Искандар билан мунозара уюштиради: Искандар жаҳонгирлик ишқи билан банд, шоир эса унга қарама-қарши ўлароқ жаҳонгирликнинг маънисизлиги, арзимаслигини турли мисоллар билан уқтириб боради. Келтирилган ҳикоятдаги шоҳу гадо суяги ҳақидаги гаплар, абадий ҳаёт, абадий ёшлик ёки туганмас бойлик ва ғамсиз шодликнинг йўқлиги ҳақидаги фикрлар ҳам Искандарни жаҳонгирлик ниятидан қайтариш учун баён этилади. Аммо Искандар ўз ниятидан қайтмайди. У гадонинг ҳақ эканлигини тан олади, лекин ўзини ҳам ноҳақ эмас деб билади: Худо «санго фақр берди, манга шоҳлиқ», яъни сенинг насибанг фақр олами моҳиятини эгаллаш, менинг насибам – дунёни эгаллаш, деб айтади у гадога. Шундай қилиб улар ҳар бири ўз маслагида қолади.

Балки бу зиддиятларга тўла дунёнинг ўзгармас ҳақиқатларини қайд этишдир? Навоий буни ҳам бизга уқтираётгандир?

Шуни айтиш керакки, шоҳу гадо мулоқоти Навоийда ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас. Бунга ўхшаш ҳикоятлар Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомийда ҳам бор. Низомий Ганжавийда («Иқболнома»да) бу Искандар билан «ҳакими илоҳий» Суқрот мулоқоти гарзида келтирилган.

Суқрот – юнонларнинг донишманд олими, аммо у зоҳид ҳам: кундуз офтобда исинса, кечаси хумнинг ичига кириб ётади (аслида бу ривоят Диогенга нисбат берилади). Унинг овозаси эл орасида ёйилади. Билим, ҳикматга иштиёқманд Искандар унга икки марта одам юборади. Лекин Суқрот саройга келмайди. «Сарой аҳли мени ёмон кўрадилар, умуман подшо билан ҳам, сарой билан ҳам ишим йўқ», дейди. Шундан кейин Искандар ўзи Суқрот ҳузурига келади ва офтобда исиниб ётган олимни оёғи билан туртиб уйғотади. «Тур, мен билан юр, не истасанг бераман, муҳтожликдан халос этаман», дейди Искандар Суқротга. «Менга ҳеч нарсанг керак эмас, шу учун сенга таъзим ҳам қилмайман», дейди Суқрот. «Сенга мол-мулк, мансаб бераман», дейди Искандар. «Сен мени хафа қиляпсан, менинг мансабим сеникидан улуғ, ҳимматим ҳам баландроқ. Менга шу эгнимдаги жанда ҳам ортиқча», деб жавоб беради донишманд.

Шунда Искандар Суқротга қараб: «Бўлмаса сен кимсан, мен кимман?» деб сўрайди. Суқрот: «Мен фармон берувчи, яъни шоҳ, сен эса бажарувчисан. Чунки мен Нафсни бўйсундириб олганман, у менинг бандам – қулимдир, сен эса Нафс қулисан, яъни менинг қулимнинг қулисан», дейди. Лекин Искандар Суқротнинг бу сўзларидан хафа бўлмайди, аксинча, кўнгли мумдай юмшаб, донишманд ҳакимдан насиҳатлар тинглайди. «Қалбинг зангини кеткизиб, руҳонийлар сирри билан уни тўлдир, Илоҳ сирринг ҳарамхонасига айлантир», зулм қилма, дунё ҳирсидан кеч, деб Искандарга насиҳат қилади Суқрот.

Шундай қилиб, Низомийда: 1) дунёдан кечмай чинакам донишманд бўлиш, илоҳий илмлар, ҳикматларни эгаллаш мумкин эмас; 2) донишманд шоҳ олдига эмас, шоҳ донишманд олдига бориши керак, яъни билим шоҳга муҳтож эмас (жумладан, давлат ва мансабга ҳам), аксинча, шоҳ (давлат, мансаб) илму ҳикмат, донишга ва донишмандга муҳтож деган ғоя олға сурилган. Суқрот гарчи Юнон ҳакими деб айтилса-да, бироқ унинг ўзини тутиши, сўзлари сўфий шайхларини эслатиб туради.

Амир Хусравда Искандар Суқрот билан эмас, Афлотун билан учрашади. Унинг талқинига кўра (ҳинд шоири «Оинаи Искандарий» асарида «Афлотуннинг таърифи ва Искандарнинг уни кўришга боргани» деган боб ажратган) дили бедор, донишманд «илоҳий Афлотун»

тоғдаги гор ичида хилватда ўтиради. Искандар ўзи билим ва ҳикматга чанқоқ одам бўлгани учун уни кўриб суҳбатлашгиси, даражасини синаб, сарой хизматига тортмоқчи бўлади. Шу мақсадда Балиносни Афлотун олдига юборади. Афлотун эса, мен бир зарра, Искандар офтоб, зарра офтоб олдида нима қилади, бунинг устига халқ ғавғосидан безиб чеккага чиққан одамман, деб шоҳ таклифини рад этади («Дарвеш агар шоҳ билан ўтиришни хоҳласа, ботиний саломатликнинг тизгинини қўлдан беради»).

Искандар ўзи ғорга боради. Нуроний, аммо ўта камтар ва хуштавозеъ Афлотун билан учрашиб, суҳбатлашади, уни саройга таклиф этади, аммо Афлотун «энди қаридим» дея кўнмайди. Искандар: «Сен бизга муҳтож бўлмасанг ҳам, аммо бизнинг сенга муҳтожлигимиз бор», зеро, «мен кибру ҳавога берилган, доноларга таъзим қилмайдиган» жоҳил шоҳлардан эмасман, «хирад-дониш ганжига йўл топган одам агар олтин хазина қидирса аблаҳ ҳисобланади», дейди.

Афлотун Искандарга раҳмдил, одил ва кечиримли бўлишни, дарвешларни кўришдан ор қилмасликни, майхўрликни тарк этиш, тадбирли, огоҳ ва дилхоҳ бўлишни насиҳат қилади. Шундан сўнг улар хайрлашадилар.

Демак, Амир Хусравда ҳам: 1) донишманд одам жамиятдан узлатга чекинган; 2) у шоҳ ҳузурига келмайди, балки шоҳ уни қидириб боради, яъни билим давлатга эмас, давлат билимга муҳтож, деган ғоя устун. Аммо Низомийга қараганда Хусрав Деҳлавийда шоҳ ва ҳаким орасидаги муомала илиқроқ. Афлотун Искандарни ўрнидан туриб, ҳурмат билан қарши олади, кесатиқли гаплар ҳам айтмайди, у Искандарнинг улуғворлиги, ақлу заковатини қадрлайди ва ҳатто Искандар «менга насиҳат қил» деганда, «сен олам подшоҳисан, бошқаларни хурсанд қилишни хоҳлайсан. Нияти бундай одам бахтиёр эмасми, менинг пандимга муҳтожмисан? Менинг ақлим ҳеч нарса эмас, Худо сенга ўз илму ҳикматини ато этган», деб айтади.

Шунга қарамай, Афлотун шаҳарга қайтмайди. Амир Хусравдаги Афлотун Низомийнинг Суқротига қараганда «дарвешроқ», у Искандарга «дарвеш севган шоҳ жаннатийдир», «дарвеш шоҳ кўчасининг ибодатхонасидир», «подшолардан мадад истамагин, дарвешдан мадад иста», деб насиҳат қилади.

Хуллас, Низомий ва Амир Хусравда, бир томондан, ҳакимлик, донишмандлик ва дарвешлик қўшилиб кетади, иккинчи томондан, «илоҳий ҳикмат» эгалари билан дунёдорлик, салтанат, ҳокимият зимдан зид қўйилади. Бироқ Амир Хусравда Искандарнинг улуғворлиги, одил ва доно подшо эканлигини қайд этиш орқали бу икки зид жиҳатни келиштириш йўли қидирилади, яъни Искандар ўзида ҳикмат ва ҳокимиятни бирлаштира олган, деган ғоя, Навоийдагидай аниқ бўлмаса-да, лекин сезилиб туради.

Абдураҳмон Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» асарида ҳам хилватга чекинган Суқрот ҳақида боб бор («Суқрот хирадномаси»). Аммо бунда Суқротнинг олдига Искандар эмас, «подшолардан бири» боради ва бу мулоқот Искандарга сабоқ бўлсин деб келтирилади. Бунда Низомий варианти бир оз ўзгартиришлар билан қайта ҳикоя қилинган. Яъни подшо Суқрот олдига борганда, у офтобда исиниб ўтирган бўлади. Подшо унга янги кийим ҳадя этганда, олмайди. Подшо: тилагинг нима, деб сўраганда, Суқрот: тилагим шуки, офтобни мендан тўсма, деб жавоб беради. Шу билан мулоқот тугайди.

Аммо Жомий асарида мазкур мавзуда бир эмас, бир неча ҳикоятлар келтирилади. Чунончи, ҳузурига подшо келиб, мол-дунё бериб, қашшоқликдан сени қутқарай деганда, сен берганинг билан ўлим қайтариб олади, нима фойда, деган ҳаким ҳикояти; сотиб олган еридан хазина топиб, уни менга тегишли эмас, деб олмаган одам ҳикояти; хотинларга ўхшаб ўзини безаган йигит (дунё тимсоли) ҳикояти; подшо ва девона (девона: минг оқилдан қолган дунё менга вафо қилармиди?) ҳикояти кабилар. Жомий учун Доронинг ўлими,

ҳинд ҳакимларининг савол- жавоби, Файлақуснинг ўлими, хуллас, Искандар кўрган жами ҳодиса ва воқеалар ибратдир, барчаси дунёнинг бевафолигини, инсоний фазилат касб этиш ҳар қандай подшолик ва жаҳонгирликдан ортиқ эканини исботловчи «далил»дир. Шу боис Жомийда тасаввуфий-ирфоний ғоялар талқини асосий ўринни эгаллайди. Асарнинг бошидан бошлаб мутафаккир шоир ўқувчи диққатини нафсни ром этиш, ризқни кўпайтиришга талпинишнинг беҳудалиги, қаноат фазилатлари, таманинг одамни хор, беобрў қилиши каби масалаларга қаратади, таваккул ҳақида бир боб ажратиб, сўфиёна фикрларни баён этади.

Кейин Арасту, Суқрот, Балинос ва бошқа ҳакимлар «хираднома»ларида бу ғоялар яна чуқурлаштирилади. Чунончи, «фарри илоҳийси» бор Афлотуннинг подшога насиҳатларидан: а) тоат-ибодатни канда қилма; б) шукр қилиб юр; 3) саховатли бўл; 4) Худо неъматларидан шоҳу гадо баробар баҳра олсин; 5) ганж тўплаш изтиробидан кеч; 6) ризқни Худо беради; 7) дунёга кўнгил қўйма, эътиқодинг суст кетади: дунёпараст – бутпараст; 8) яхшиларга яхшилик қил; 9) кечиримли бўл; 10) илмга меҳр қўй, илм аҳлини ҳурмат қил.

Ҳиндистонга борганда Искандар тоғда ғорларда яшайдиган ҳакимларни учратиб суҳбатлашади. Ҳакимлар: «билим-ҳикматдан ўзга бойлигимиз йўқ, аммо ҳеч ким бу матоъ устида низо қилмайди», дейдилар. Искандар сўрайди: нима хоҳлайсизлар? Ҳакимлар: абадий ҳаёт. Искандар бунга қодир эмаслигини айтгач, улар: шуни билсанг, нега дунё кетидан, мол орқасидан югурасан, деб танбеҳ берадилар.

Искандар барча одамларни қаноатда яшайдиган шаҳарга (бу ҳақда ҳали гапирамиз) борганда, ҳамма иззат-икром кўрсатади, аммо бир тикувчи унга ҳеч эътибор қилмайди. Искандар хафа бўлади. Шунда тикувчи унга қараб дейди. «Нега хафа бўласан, мен сенга муҳтож эмасман, нега таъзим қилишим керак сенга? Бир йили бир ҳукмдор билан бир гадони ажал олди, ҳукмдорни ипакка ўраб, гадони бўлса жандасига ўраб кўмдилар. Бир йилдан кейин кўрсам, иккисининг суяклари аралашиб ётибди, қайси шоҳники, қайси гадоники – ажратолмадим» (Яъни, тикувчи ҳам, Искандар подшоҳ ҳам бир хилда Худонинг бандалари, уларнинг бир-биридан устунлиги йўқ, демоқчи Жомий). Искандар тикувчи сўзларидан хушнуд бўлиб, уни қаноатлилар шаҳрига подшо қилмоқчи бўлади. Бироқ тикувчи рад этади: шоҳликка ҳавасим йўқ, касбим – подшолигим.

Кўринадики, Навоий келтирган гадо ҳақидаги ҳикоят мазмуни Жомий ҳикоятларида мавжуд. Аммо Жомий бу ҳикоятлар билан чекланмасдан тахтдан воз кечиб, дарвеш – гадоликни афзал билган шаҳзода ҳикоятини ҳам келтиради (шуни қайд этмоқчимизки, Жомий асари Навоийнинг «Садди Искандарий» асаридан олдин ёзилган).

Ҳикояни Жомий фақр-дарвеш рутбаси шоҳликдан баланд, деган анъанавий ғояни баён этиш билан бошлайди. Искандар бир шаҳарни қўлга киритганда, аҳоли унга пешвоз чиқиб, олқишлайдилар. Шунда у: ораларингизда тахту тожга муносиб одам борми, деб сўрайди. Одамлар жавоб бериб дейдиларки, бир одам бор, асли шоҳлар наслидан, аммо гўристонда ётиб юради, халққа қўшилмайди. Искандар олдига уни олиб кирганида, қўлида одам суяклари бор эди. Савол-жавоблар Алишер Навоийда бўлганидай бўлиб ўтади. Шоҳликни қабул қил, деганда, гадо ҳалиги тўрт талаб (абадий ҳаёт, абадий ёшлик, туганмас бойлик ва ғамсиз хурсандлик)ни қўяди. Искандар бу талабларингни фақат қодир Худо бажара олади, деганда, гадо: бўлмаса, бошимни қотирма, қўйгил, мен Ўша Даргоҳни излаб борай, деб чиқиб кетади.

Шундай қилиб, Жомийда ҳам асосий мақсад дунёнинг фонийлигини таъкидлаб Искандарга таъсир этиш, дарвешликнинг афзаллигини уқтиришдир. Аммо Жомий подшони камситмайди ва Искандар гадо олдига бормайди, балки гадони унинг олдига олиб келадилар. Навоийда ҳам шундай.

Демак, Жомий ва Навоий учун ким кимнинг олдига бориши муҳим эмас, умуман эса подшонинг дарвешнинг олдига боришидан кўра, унинг подшо олдига келтирилиши ҳаётий ва ишончлироқ. Гадо Искандардай жаҳонгир олдида ўзини дадил тутади ва ҳикматомуз фикрларини қўрқмасдан баён этади. Искандарга айнан ана шу хислати ёқади гадонинг. Воқеан, гадонинг йўқотадиган нарсаси ҳам, демак, қўрқадиган жойи ҳам йўқ. У – Худо йўлини танлаган одам, Худо йўлини танлаган, ўзини Соҳиби Қудратга бағишлаган киши ҳақгўй бўлиши муқаррар! Буюк мутафаккир шоирларнинг эътиқоди шу. Балки бунинг ҳаётда бўлганига ишонмасмиз – бутун ноз-неъматлар, мансаб-мартабадан кечиб, гўристонларда яшаган, гиёҳ илдизлари билан озиқланган шаҳзодани тасаввур қила оласизми? Аммо Жомий ва Навоий учун бу ижобий шахс, ҳикмат ва илоҳий маърифатни ҳамма нарсадан афзал билган жасоратли, Илоҳга етишишни энг олий мақсад деб билган Инсон тимсоли. У шунчаки гадо эмас-да, у – ориф, донишманд инсон, у ҳаёт моҳияти, инсон вазифаси, қадру қимматини чуқур англаган киши.

Аслини олганда, бундай кишилар тарихда бўлган. Будда ва Иброҳим Адҳам бунинг ёрқин мисоли. Будда – шаҳзода Сидҳарта Гаутама (эр.олдин 624–544) одамлар бахтини ўйлаб, тахтни ташлаб дарвеш бўлади ва тафаккури тўлишиб, қалби порлаб, янги таълимотни яратади.

Иброҳим Адҳам Балҳда подшо эди, қалбига илоҳий нур қуйилиб, бир кечада ҳамма нарсасини ташлаб, дарвеш кийимини кийди, деб ривоят қиладилар. Тасаввуф аҳли эса буни улуғ мардлик, жасорат дея баҳолайдилар1.

Бунга урғу берганимизнинг боиси шуки, «Хирадномаи Искандарий» ва «Садди Искандарий»да ҳам тахтдан безорлик масаласи кўтарилган. Ёш Искандар раиятни тўплаб, мен ҳам сизларга ўхшаган бир бандаман, балки сизлардан камман, етим ва фақир инсонман. Подшо қудратли, доно, ўктам, кескир, ҳукмраво одам бўлиши керак, мен эса бу мансабга лойиқ эмасман, бунинг устига тахту тожга рағбатим ҳам йўқ, дейди:

Не бор шаҳлиқ айларга ният манго,
Не айлай десам, қобилият манго.
Бу таклифдин чунки ранжурмен,
Агар айласам тарк маъзурмен.

У халққа мурожаат қилиб, сиз ўзингизга муносиб бир одамни топиб, шоҳ қилиб кўтаринг, токи у мамлакатни ақлу идрок билан идора этсин, осойишталик ва барқарорликни таъминласин, Ҳақ йўлини тутиб, адолатни асос қилиб олсин, дейди.

Аммо, халқ ғалаён кўтариб, Искандардан кўра муносиб одам йўқ, ундан бошқани биз истамаймиз, Искандар доно, мулоҳазакор, одил ва оқил инсон деб таъриф-тавсиф қиладилар. Искандар нафақат одамларни қадрлаб, яхши-ёмонни ажрата олади, балки у осмон сирларидан ҳам огоҳ:

Букун олам ичра сен ул шоҳсен,
Ки афлок сирридан огоҳсен.

Албатта, шундан кейин Искандарнинг тахту тожни қабул қилишдан бошқа чораси қолмайди. У тахтга ўтириши билан бир неча ислоҳотлар ўтказади, солиқларни камайтириб, жабр кўрган одамларни қабул қилиб, ноҳақ ишларни аниқлайди ва золим, хиёнаткор, баднафс фоҳиш шахсларни қаттиқ жазолайди («Хуш ул шаҳки зулм аҳлини айлаб нигун,

жафокаш жафогарни кўргай забун»). Мамлакатда ҳалоллик, ростлик тантана қила бошлайди.

Шоҳу дарвеш муносабати Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари мундарижасини ташкил этади.

Қўшинни туҳфалар билан сийлаб, ўзига содиқ ҳолатга келтиради.

Искандарнинг тожни тарк этиш ҳақидаги баённомасини «сиёсий тактика», раият ишончини қозониш ёки «халқдан ваколат олиш» деб баҳолаш мумкинми? Албатта, у халқ даъватига кўниб, тахтни қабул қилишини кўргандан кейин шунақа хаёлга ҳам бориши мумкин. Яъни ҳозирги замон тили билан айтганда, ўзига хос «референдум ўтказиш»дай гап.

Аммо Навоийнинг мақсади бундан чуқурроқ. Навоий тасвиридаги Искандарда бирор ҳийла-найранг, сиёсий тактика ҳам (бунга ҳожат йўқ, чунки тахт унга ота мерос), ўзини атайлаб тарозуга солиш каби сохта тавозеъкорлик ҳам йўқ. Искандарда ҳақиқатдан ҳам дарвешлик ва ҳакимлик хислати ёшликдан шаклланган.

Биринчидан шуки, у аслида шаҳзода эмас, балки вайронадан топилган чақалоқ – онаси туғиб вафот этган. Фарзандсиз Файлақус уни топиб, ўғил қилиб олиб парвариш этади. Ҳаким жами илмларни, жумладан, илоҳий илмларни унга ўргатади. Ҳарбий ишларда моҳир бўлиб ўсади. Аммо унда давлат ишларига рағбат кўринмайди (худди Фарҳод каби). Иккинчидан, отасининг ўлими унга кучли таъсир этади:

Сикандар чу кўрди ато маргини,
Яқин эрди қилғой жаҳон таркини.

Лекин у «жаҳон таркини» қилмайди, чунки отасининг васияти бор: «устимга – мамлакатимга бегона оёқ қўймасин».

Шундай қилиб, тахтга чиққан Искандар ёшлигидан «билиг ичра офоқ аро тоқ», дарвештабиат, одил одам сифатида танилган эди. Худди шу ердан Навоийнинг салафларидан фарқ қилувчи мавқеи кўзга аниқ ташланиб бораверади. Навоий гарчи дарвешни шоҳдан баланд қўйсада («Дунё қайдларидан озод гадо дунёга боғланган жаҳонгир шоҳдан яхшироқ» ёки: «Қилур подшо гадолиқ ҳавас, нечукким гадо подшолиқ ҳавас»), тахтдан воз кечган шаҳзодани Искандар билан учраштириб, унинг ҳикматли сўзларини шоҳга ибрат ва сабоқ сифатида уқтирса-да, аммо у, шунга қарамай, Искандарнинг тахтга чиқишини қонуний ва табиий ҳол сифатида тасвирлайди, унинг адолат йўлида амалга оширган ишлари, чора-тадбирларини маъқуллайди.

Яна аниқроқ қилиб айтсак, подшонинг қалб огоҳлиги – маънавий етуклиги, ҳикмат ва адолатга мойиллиги эл-улусга фойда келтиради, дунёни жаҳолат, зулм ва хасисликдан, бузғунчиликлардан халос этишга кўмаклашади, деб қараган.

Яъни, бир томонда дунё арзимас ва бебақо, унга берилиш ғалат деган ғоя, иккинчи томонда подшолик шаъну шавкати, давлат бошқаруви, ҳукмронлик, лашкар, жангу жадаллар ва жаҳонгирлик иддаоси ва шу асосда сингдирилаётган адолатли давлатчилик ғояси.

«Садди Искандарий»да шу икки чизиқ давом этади ва охирига бориб, Искандар сиймосида ҳар икки жиҳат бирлашади, балки биринчи жиҳат ғалаба қилади.

2. Жаҳонгирлик не учун?

Мана шундай бошида тожу тахтдан безор, дарвешлар сулукига иштиёқманд Искандар нафақат ота мерос юртга подшолик қила бошлайди, балки дунёни эгаллаб, ер юзининг яккаю ягона подшоси бўлиш фикрида лашкар туза бошлайди, Доронинг қудратли қўшинини енггандан кейин бунга ўзининг ҳам ишончи орта боради. Хўш, жаҳонгирлик нима?

Жаҳонгирлик – ўзга юртларни босиб олиб, халқларини мутеъ – қул қилиш, бойликларини талаб кетишдир. Тарихда қайси бир жаҳонгир – императорни олиб қараманг, ҳар қанча бу ниятни турли «ғоялар» пардасига ўрамасин, асл муддаоси шу эди. Яъни зўрлик билан дунёга ҳукмронлик қилиш. Ҳолбуки, Навоий Искандари дилида бунга қарши, у Юнонистонни мустамлакага айлантирган Эрон шоҳи Доронинг хирож тўлаш ҳақидаги талабномасини рад этиб, унга қуйидагича насиҳат қилади:

Ки шаҳликки, йўқтур бақоси анинг,
Эмас жуз фано интиҳоси анинг.
Бугун тонглалиғ учун кўрма ранж,
Ки қўйғайсен албатта ганж узра ганж.

Яъни хазина устига хазина йиғаман, деб ранж чекишга арзимайди бу фоний дунё. Шоҳликнинг бақоси йўқ, аввал йиққанингни бугун сарфлашга улгур, кейин яна йиғасан.

Бу «сўфиёна» насиҳатни Доро қулоққа илмайди, у тўймайди, унинг нафси дунёни ютишга тайёр. Манман ва такаббур Доро ўз элчиси орқали мен шоҳлар шоҳиман, барча шоҳлар менга банда (қул), сен нега итоатсизлик қилмоқдасан, деган сўзига қарши Искандар, бу – худолик даъво қилиш, Худога ширк келтиришдир, дея тавҳид ҳақидаги исломий ғояни баён этади:

Бу сўзким деди шоҳи «дарё ато»,
Шак эрмаски бордур саросар хато.
Эрур ширк чун Тенгрининг ширкати,
Кирар куфр йўлиға бу фикрати.

Қуръони Каримда мазаммат этилган Намруд, Фиръавнлар ҳам худолик даъво қилган эдилар, улар ўзларини абадий ўлмас «зотлар», барча одамлардан устун турувчи самовий хилқатлар ҳисоблаганлар. Ислом бундай куфроний иддаоларни куллан рад этиб, Парвардигорнинг шериги йўқ, инсон қанча қудрат эгаси бўлмасин, у Худонинг бандаси, Худо наздида шоҳу гадо баробар, деган ақидани олға сурди. Искандарнинг Дорога жавобида шу маъно ётади.

Демак, Искандар Доро каби шоҳлар тоифасидан эмас, унда зулмкорлик, ўз халқи ва ўзга халқларни эзиш, талаш, қул қилиш фикри йўқ, у ўзини Худо бандаларининг бири– камтарин ва ожиз киши деб ҳисоблайди, еру осмон, фалак ва инсон табиатини билишга қизиқадиган, ҳакимлар, доно дарвешларни ҳурмат қиладиган, севадиган дили маърифатга ташна одам. Аммо, барибир, ўз юрти Юнонистонни озод қилгандан кейин, жаҳонни эгаллаш ҳаваси унга тинчлик бермайди ва у Машриқу Мағриб халқлари устига лашкар тортиб боради. Чин, Ҳинд, Кашмир подшоларини гоҳ жангу жадал, гоҳ сулҳу келишув билан ўзига итоат эттиради.

Хўш, улуғ мутафаккир шоиримиз бу зиддиятдан қандай чиққан, жаҳонгирлик билан дарвешчилик (дунё – фоний, кўнгил боғлама) ва юрт очиш билан адолатпарварлик ғояларини қандай келиштира олган?

Навоий тасвирига кўра, Искандар дилидан жаҳонгирликка қарши бўлса-да, аммо унинг табиати – тақдирида

Ушбу ғоя Аброр Ҳидоятов театрида саҳналаштирилган «Искандар» драмасида (Ш.Ризаев ва Б.Йўлдошев асари) яхши ифодалаб берилган. Жаҳонгирлик хислати бор, яъни жаҳонни эгаллаш – Искандар учун қисмат.

Буни ёш Искандарга таълим бериб тарбиялаган ҳаким Нақумоҳис юлдузларга қараб тақвим тузганда аниқлаган эди:

Кириб шоҳлар қуллари сониға,
Бўюн қўйғуси тавқи фармониға...
Анга Ҳақ насиб айлабон хушқу тар,
Юруб фатҳ қилғувсидур баҳру бар.

Яъни Искандар қуруқлик, денгиз ва денгиз остини фатҳ этади. Шоҳлар унинг фармонига бўйсунади. Худованд Искандарга шуни насиб этган. Юнонистон зодагонлари уни шоҳ этиб «сайлаганда», буни башорат қиладилар:

Билур бизки бу мулк эрур кам сенга,
Умид улки, тушгай жаҳон ҳам сенга.
Фалак сайридин ошкору ниҳон,
Ки ҳукме ёзилмиш: сенингдур жаҳон.

Искандарнинг ўзи ҳам бу ишда (жаҳонгирликда) унинг ихтиёри йўқлигини, Ҳақнинг амри билан лашкар тортиб, юртма-юрт, тоғу саҳро, дарёю водийлар кезиб, турли-туман инсонлар, халқларни кўраётгани, салтанатларни ўзига бўйсундираётганини қайд этади. Масалан, асар ўрталарида у дейди:

Анинг ҳукмидин ошкору ниҳон,
Манго бўлди рўзи саросар жаҳон.
Чу Ул қилди бул комға бахтиёр,
Манго доғи бу ишда йўқ ихтиёр.

Аввал Ҳақ таоло менга ақлу ҳикмат берди, деб давом эттиради Искандар, илму ҳикматдан огоҳлик топтим, дунёни танидим. Арасту ва Афлотун каби ҳаким – файласуф бўлмоқчи эдим, шоҳлик қилиш ҳавасу орзуси йўқ эди.

Бироқ:

Мени қўймади ихтиёримга Ҳақ.

«Илҳоми ҳотиф», яъни ғайбдан келган илҳом кўнглимни банд этиб, жонимни хавфу хатарларга солди, дейди у.

Жаҳонгирлик Искандар учун Аллоҳ яратган оламни ўрганиш, Аллоҳ маърифатини ҳис-идрок этиб, дунёда адолат ўрнатиш воситаси, деб уқтирилади асарда (бу ҳақда яна тўхтаймиз). Шу учун Ҳиндистонга борганда, ҳинд донишмандлари (ўрмонларда яшайдиган зоҳид-бараҳманлар) унга: шунчалик доно ва одиллигинг билан нега одамларни азобга қўйиб, ўзинг ҳам машаққат чекиб юртма-юрт кезасан, деган саволларига жавоб қайтарганда ҳам, ўз одамларидан таъна-надомат эшитганда ҳам у: иложим йўқ, ихтиёр менда эмас, деб

айтади. Зеро, одамлар Искандарга нафсга берилган, дунёдан тўймайди, деб айб қўядилар. Шунда Искандар одамларни йиғиб, дейди:

Ки бизни ҳавою таманнойи хом,
Ки онинг отин халқ қўймиш ҳавас,
Вале, филҳақиқат, бу янглиғ эмас.
Бари Тангри тақдиридур бегумон –
Киши қилмоғи яхшидур гар ямон.

«Мен бу тақдирни чора-тадбир билан ўзгартира олмадим», мени деб кўп одамлар азоб чекти, бунга сабаб менман, дея ўзини койийди ва яна қўшиб қўяди:

Манга бу таманно тугонмайдурур,
Юрурдин замирим ўсонмайдурур.

Яъни жаҳонни кўришдан чарчамайман, орзуимнинг охири йўқ, Ер куррасини олдим, энди сув остини кўрмоқчиман, курранинг марказини топмоқчиман, деб денгиз саёҳатига чиқади.

Навоий бу жиҳатдан устози Жомий билан ҳамфикрдир. Чунки Абдураҳмон Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» асарида ҳам Искандар дейди:

Вале чун на пеши манаст ихтиёр,
Наёрам гирифтан ба як жо қарор.
Асирам дар ин чунбиши навба-нав,
Равам, то маро гўяд Эзид: бирав.

(Аммо ихтиёр менда эмас, бир жойда туролмайман. Бу ҳаракатларимнинг асириман, Тангри таоло бор деган жойгача бораман.)

Искандар ўзини денгиз тўлқинига ўхшатади. Тўлқин шамол тинмагунча тинмайди. «Агар шамолда ором бўлсайди, мен ҳам ором олардим», дейди у.

Аммо Жомий талқинида Искандарнинг жаҳонгирлиги
бу пайғамбарлик, яъни янги динни (яккахудолик динини) жаҳонга жорий этишдир:

Маро Эзид ин манзилат дода аст,
Ба халқи жаҳонам фиристода аст.
Ки то дини ўро кунам ошкор,
Барорам зи жони мухолиф димор.
Диҳам қадри бутхонаҳаро шикаст,
Кунам ҳар киро ҳаст яздонпараст.

(Худо менга бу мартабани бериб, жаҳон халқига шунинг учун юбордики, токи унинг динини ошкор қилайин, қаршилик кўрсатганларни енгиб, бутхоналарни вайрон этиб, ҳаммани ягона Худога ишонтирайин).

Бу ғоя Низомийда ҳам бор.

Бироқ «Садди Искандарий»да бундай ғоя йўқ. Навоий буни қабул қилмаган. Навоий талқинида Искандарнинг асосий миссияси халқ раъйи ва Ҳақ ризолиги асосида дунё бўйлаб адолатли ҳукмдорликни ўрнатиш, билим ва дониш, ақлу заковат, хайру саховат,

афву кечиримлилик, меҳру шафқатни одамлар орасида қарор топтириш, қисқаси, тасаввуф таълимотининг эзгу амалларини жорий эттиришдир.

3. Ҳиммат ва рой

«Ҳиммат» сўзининг қуйидаги луғавий маънолари бор:
1) кучли ирода; 2) азму шижоат; 3) бирор ишга қаттиқ жазм қилиш; 4) саховат; 5) футувват. Улуғ ният ва унинг амалга оширилиши, яратиш, бунёдкорлик иштиёқи ҳам баланд ҳимматдан дарак беради. Ҳиммат – инсонни шарафловчи, нажиб хислат. Ҳимматбандлик улуғ ишларга камарбаста бўлиб, эътибор-обрў қозонишдир. «Чу ҳиммат эрур кимёи вужудки андин топар эътибор аҳли жуд» деб ёзади Навоий. Яъни: «Ҳиммат инсон вужудини тозаловчи кимё, саховат аҳли шу хислат билан обрў топадир».

«Садди Искандарий»да ҳиммат мавзуига алоҳида бир боб бағишланиб, унда инсон руҳининг баландга учиши, қанотларининг мустаҳкамлиги ҳам шу ҳиммат туфайли деб таърифланади. Ҳиммат баландлиги оддий бир одамнинг қадрини юқори кўтариши, аксинча, ҳиммат пастлиги тахтда ўтирган шоҳни ҳам беэътибор қилиши мумкин, деб ёзади шоир. Молсиз одам камбағал эмас, балки ҳимматсиз одам камбағалдир; ҳиммати йўқнинг ҳурмати ҳам йўқ:

Ани англа муфлиски, йўқ ҳиммати,
Чу йўқ ҳиммати, йўқ онинг ҳурмати...
Бировким, анинг ҳиммати йўқтурур,
Ғаний бўлса ҳам ҳурмати йўқтурур.

Шу мантиқ билан Навоий хасис бойлар, топганини ҳатто ўзи емайдиган табиатан зиқна одамларни танқид қилар экан, кимнинг ҳиммати баланд – жаҳондан кечган дарвешми ёки жаҳонга талабгор шоҳми, деган савол қўядида, кейин юқорида келтирганимиз Искандар билан гадо мулоқоти ҳикоятини келтиради. Искандар ҳикояти охирида гадо сўзларига тан бериб, «Сенга берди ҳимматни мендан баланд» деса ҳам, бироқ:

Ки бу дайр аро топсанг огоҳлиқ,
Сенга фақр берди, манга шоҳлиқ, –

дея ўзининг ҳам ҳиммати баланд инсонлардан эканини баён этади. Нима маъно акс этган бу байтда?

Асосий маъно шуки, гадо – фақр мулкининг подшоси, у илоҳий ҳикмат ва маърифатни эгаллаган, Худо унга шуни насиб этган, унга моддий бойлик керак эмас, у маънавий камолот тимсолига айланган. Искандарга эса Худо дунё мулкини эгаллашни насиб этган. Аммо бу моддий бойликни у ўзи учун тўплаган эмас, у хазина тўплаш учун жаҳонгирлик қилаётгани йўқ. У хасисликнинг ашаддий душмани, Худо берган бойликни раиятга, муҳтожларга, лашкарга бўлиб беради, ўзи битта одамга тегадиган улуш билан қаноатланади. Искандарнинг ҳиммати шундай улуғвор. Унинг дунёда адолатни тиклаш учун кураши, деву даррандалар, Яъжуж-Маъжуж балосидан маданий аҳолини халос этиши ҳам улуғ ҳиммат.

Демак, Гадонинг ҳиммати билан Искандар ҳиммати мазмунан ўзаро яқинлашиб боради. Чунки Искандарнинг замири – қалби Гадо маънавияти билан тўлишган. Гадо дейди: тахтга чиққан одам албатга зулм қилади, зеро, зулм қилмай давлатни сақлаб бўлмайди. Искандар дейди: йўқ, тахтда ўтириб ҳам савоб ишлар қилиш мумкин, адолатни ҳимоя қилиш – дунёдаги энг улуғ савоблардандир. Ва у шуни исботлаш учун жаҳон кезиб, юрт очади.

Шу тариқа, Гадо ҳиммати Искандар ҳимматидан устун қўйилса-да (чунки дунё барибир, инсонни пастга қараб тортади, барибир хазина атрофида қон, ҳасад, фитна бор, дарвеш бундан кеча олади), кўнгил агар тўйса, кўнгил қаноат мулкида Аллоҳ нури билан чароғон бўлса, у фақр ва бойликни бир деб билади: «Кўнгул ҳиммат аҳлиғаким бўлди кенг, ғино (бойлик) бирла фақр ўлди олинда тенг». Бундай одам ширин кулча еса мақтанмайди, ёвғон ўмочдан ор қилмайди. Бундай ҳиммат кишини бениёз – озод этади, қадрини кўтаради. Бундай одам вайронада ўтириши ҳам, қаср ичида яшаши ҳам мумкин.

«Садди Искандарий» достонида Искандарнинг гадо билан мулоқотидан кейин биринчи «ҳикмат» келади. Унинг сарлавҳаси (мазмунан): «Искандарнинг Арастудан саволи шу ҳақдаким, мақсадга қайси мақом яқинроқ ва бу мақомга етишишда қайси йўл муносиброқ ва Арастунинг йўқлик фано мақомини тўғри йўл деб айтгани ва бунга осонлик билан етишиш йўлини кўргузгани».

Гап тасаввуф мақомлари устида бораётгани кўриниб турибди. Искандарнинг кишининг олий мақсади нима, қайси ишнинг натижаси мақтовли, хайрли, деган саволига Навоий Арасту тилидан дейди:

Деди: халқдин ўзни фард айламак,
Фано кўйи йўлинда гард айламак.

Яъни халқдан ўзини айириб, фано йўлининг тупроғи бўлиш – асосий мақсад. Бу – дарвешлар, авлиёлар йўли. Аммо шу олий мақсадга етишишнинг иккинчи йўли ҳам бор. Бу – жамиятда яхши, савоб ишларни қилиб, Ҳақ васлига мушарраф бўлиш. Айниқса, мол-мулк эгалари учун бу мақбул йўл, дейди Арасту. «Кимки кўпроқ савоб ҳосил қилса, у кўпроқ висолдан умидвор бўла олади» – Навоийнинг ақидаси шундай. Бироқ амали хайрни ҳам ўз мавқеида, ўз жойида қилиш керак. Ўз жойида бўлмаган иш хайрли амалга кирмайди. Навоий бу ўринда футувват, саховат, афву шафқатни назарда тутмоқда. Иккинчи томондан, бой-бадавлат киши хўжакўрсинга саховат кўрсатишга берилмасдан, балки ҳамма ишни чин кўнгилдан, сидқидилдан бажаришдан ташқари, ҳирсу ҳавас, кибру ҳаво, нафси амморадан ўзини халос эта бориши лозим. Яъни одам мулк эгаси бўладими, шоҳу амир бўладими, дарвеш эътиқодини қабул қилиб, ҳамида инсоний хулққа эга бўлиб борса, Илоҳ васлига етишиши мумкин. Шунда мақсад ҳосил бўлади. Искандар шунақа савол билан қизиқар экан, демак, тасаввуф таълимотини ўз ҳаётининг дастури қилиб олиш ниятини изҳор этмоқда ва муҳими шуки, бу дастур жаҳонгир шоҳ томонидан бекаму кўст адо этиб борилади.

Бироқ ҳимматни амалда кўрсатиш учун рой – чора, тадбир ҳам зарур. Айниқса, шоҳлар, юрт раҳнамоларига бу сувдай, ҳаводай зарур. «Рой» деганда яхши фикр, ният, азму ирода ҳам тушунилади. Қисмат, тақдир, ғайбдан келган куч-қудратни ҳам баъзан рой дейдилар. Лекин кўп ҳолларда у ирода, тадбир маъноларида қўлланиладики, бу ҳиммат маъноларига ўхшашдир.

Искандар тадбир билан жаҳонни олади, аввал Эрон шоҳи, кейин Ҳинд рожаси (рой), Кашмир подшоси, Чин хоқони унга таслим бўладилар. Искандар буларнинг ҳар бирига нисбатан шароитга қараб сиёсат юргизади, бирини қўшин кучи, бирини дипломатик усул, учинчисини раияти ва лашкарини ўзига ағдариб олиб бўйсундиради. Демак, ҳамма ерда ақл ва ҳикмат унга ёрдам беради, ҳар бир катта ишдан олдин ҳакимлар билан кенгашиб олиб, кейин қарор қабул қилади. Бундан ташқари, тобе мамлакатларнинг донишманд кишилари, оқсоқоллар, оддий одамлар билан маслаҳатлашади. Искандар юришларининг ўзи бир илоҳий тадбир сифатида тасвирланади. Доронинг ўз аъёнлари томонидан ўлдирилиши,

Мағрибда девсифат одамларга дуч келиб, паҳлавонлари бирин-кетин енгилаётганда, бир суворий қиз (хоқон канизаги)нинг жангга кириб, девсифат одамни банди қилиб келтиргани ва бошқа мўъжизалар ҳам илоҳий тадбир кўринишлари – Искандар ишининг кушойишидир. Хуллас, шоир бошидан бошлаб қаҳрамонини энг қийин синовларга тайёрлаб келади: у ҳам ақлу заковати, огоҳлиги билан ва ҳам ҳарбий маҳорати, жисмоний қуввати, матонати билан ажралиб турадиган шахс. Мана шундай одамнинг ҳиммати самара бериши муқаррар. Ҳиммати баланд одамни хайр йўлида Худо ҳам қўллайди. Аммо нега ҳамма вақт ҳам ўйлаган тадбирларимиз, хайрли ниятларимиз амалга ошмайди? Нега ишнинг яхши-ёмонини билганимиз ҳолда, яхшини қўйиб ёмонга ружуъ қиламиз, эзгулик ғалабасини таъминлашга иродамиз етмайди? Масалан, деб сўрайди Искандар Арастудан, шоҳлар «элнинг ризоси била» ва «халойиқ дуоси била» иш юргизса аввало ўзи учун фойда эканини билгани ҳолда, «ройи савоб» ўрнига нохуш феълини намоён қиладилар. Натижада, ўзидан кучсиз душмандан енгилиб ўтирадилар.

Арасту жавоб бериб дейдики, бунда уч ҳикмат бор: 1) киши ишнинг фойда-зарари, яхши-ёмонини билгани ҳолда, табиати ва нафси тубанлик сари йўналгани учун, осон йўлни қидиради, ўзини ўнглаб, қийинчилик билан бўлса ҳам ўз нафсини енгишга қурби (ҳиммати) етмай қолади.

Қачон нафс ўз комин этти ҳаво,
Қилур элни кўп нафъидин бенаво.

2) одамлар аксар ўзларининг туғма хислатларига қулоқ соладилар, ишнинг натижаси яхши бўлса, бахтиёр бўлишларини билгани ҳолда, беихтиёр уни амалга оширмайдилар ёки тескари иш қилиб қўядилар;

3) кишида ҳар қанча ният, истеъдод бўлгани билан тақдирида бўлмаса, натижа чиқмайди. Тақдир билан тадбир тўғри келса, ишнинг ривожи амалга ошади.

Искандар тақдири эса тадбир билан мувофиқ келган, шу боис у неки ният қилса, фикр этса, Худо уни бу ишда қўллаб-қувватлайди, дейди Навоий Арасту тилидан. Искандарнинг адолатпарварлиги, одилона тадбирлари бутун асар давомида тасвирлаб борилади. Шунга қарамай, Навоий адолат ҳақида бир боб ажратиб, бу тушунчани кенг шарҳлаган, адолат масаласида Қуръон ва Ҳадис ғояларидан унумли фойдаланган. Шоир бу тушунчани ҳам жаҳонгирлик билан боғлаб талқин этади, албатта. Яъни жаҳонгирликнинг биринчи шарти – бу Адолат. «Агар шоҳ одил бўлса, дунё ҳам, дин (охират) ҳам унга тобеъ (мусаххар)дир». Хўш, дунёни қандай забт этиш мумкин? Арасту дейди: 1) одил подшонинг мулки обод бўлади; 2) мулки обод бўлса, халқи бой бўлади; 3) халқ бой бўлса, хазина кўпаяди; 4) хазина кўпайса, лашкар маоши ортиғи билан берилади.

Шундай қилиб, халқ ҳам, лашкар ҳам шоҳдан рози бўлиб, у билан бир тан, бир жон бўладилар. Бундай шоҳ ҳамиша душмани устидан ғалаба қилади. Навоий фикрича, шундай йўл тутган шоҳ бемалол дунёни олиши мумкин:

Бу тартиб ила чунки тарҳин солур,
Ажаб йўқ агар даҳр мулкин олур.

Бунинг акси бўлса, яъни раият оч-яланғоч, лашкар норизо бўлса, душманнинг қўли баланд келади. Искандарнинг муваффақияти шундаки, у адлу инсофни шиор қилиб, қаерга борса халқини туҳфалар билан сийлади, мамлакат бошқарувини одил подшоларга топширди, қўлга киритган бойлигини лашкар аҳли билан баҳам кўрди. Искандарнинг

адолатли ишларидан бири шуки, у Доро салтанатини эгаллагандан кейин, илгаридан давом этиб келаётган бир қанча зулм ва инсофсизликка асосланган тартибларни бекор қилади. Чунончи, Доро лашкар учун белгиланган маошнинг ярмини бераркан, Искандар эса буни адолатсизлик деб ҳисоблаб, яна бир ҳисса оширади. Доро хазинасини раият ва лашкарга тарқатиб, уларни хурсанд қилади, солиқни эса ярмига қисқартиради, халқни машаққатдан қутқаради.

Дедиким: «Манга ганж эмастур ҳавас,
Сипоҳу раият – манга ганж, бас».

Хазинани тоғ-тоғ қилиб чиққан билан, агар элга нафъи бўлмаса, у тошу туфроқ билан баробардир, дейди Искандар.

Бундай одамнинг адлу эҳсонини кўриб, «офоқ эли жониға дуо қилади». Халқ дуоси эса ижобат бўлиши аниқ. Демак, одил шоҳнинг бу дунёси ҳам, у дунёси ҳам ободдир.

4. Сафар ҳикмати

Асарда «Ҳакими коинотпайванд ва холиқи бемислу монанд» деган сўзлар билан бошланувчи боб бор. Бунда қизиқ бир фикр илгари сурилган: Искандарнинг юришлари жаҳонни кезиб саёҳат қилиш ва ушбу саёҳат давомида дунё ажойиботлари, мўъжизаларини кўриб, Аллоҳ қудратини чуқурроқ идрок этишдир, дейилади. Бошқача айтганда, Искандар жаҳонгирлик ниятида мамлакатлар, халқлар устига лашкар тортиб бораётган бўлса-да, лекин аслида бу сафар – дунёни «тадқиқ ва таҳқиқ этиш» (ҳақиқатларни аниқлаш) учун кезиб чиқиш ҳисобланади.

Зероким, олам – Аллоҳ яратган суратхона, ажойиботлар макони. Оламдаги жамики мўъжизалар, кишини ҳайратлантирувчи нарса ва ҳодисалар Парвардигор камолоти ва қудратини исботловчи бешак далил ва Унинг санъатининг гўзаллигини намойиш этувчи ҳужжатдир. Фақат буни мушоҳада этадиган тафаккур, моҳиятини ҳис этиб, ишонч ҳосил қиладиган қалб керак, дейди Навоий. Шунинг учундирким, Худонинг бир оти Мусаввир – тасвирловчидир:

Ажаб йўқ Мусаввир эса бир оти,
Ки Ул чекти кавнайннинг сурати(н).
Бу тасвир аро кўп ғаройиб турур,
Ниҳоятсиз анда ажойиб дурур.
Ки ҳар қайсиға кимки тадқиқ этар,
Мусаввир камолини таҳқиқ этар.

Шундай қилиб, олам Аллоҳ қудрати ва камолотининг ажойибхонаси экан, буни тамошо қилиб, мушоҳада этиб, англаб етган одамнинг имон-эътиқоди ортади, мустаҳкамланади. Сафарга чиқиш ҳам айнан шунинг учун бўлиши керак. Ҳазрат Навоий ана шундай сафарнинг уч хилини тасвирлаб беради.

Бири «ўзлик водийсини» қатъ этган солик, яъни ўзликдан кечиб, тариқат йўлига кирган ва Худо ишқида ёнган ошиқ одамнинг сафари. Бундай одамлар «фано шаробини» ичиб, яланг оёқ, яланг бош йўлга чиқадилар ва юз машаққатлар билан Каъба зиёратига етиб келадилар. Навоий бундай ҳақталаб дарвешларни айрича муҳаббат билан мадҳ этади. Иккинчиси, илм йўлида «китобу қаламини қўйнига солиб», дунё кезган одамлар сафари. Булар қаердаки бир донишманд ёки олим одамни топсалар, суҳбатлашиб, илмидан баҳра

оладилар, тақво ва риёзат билан маърифат тўплайдилар. Мақсадлари бирор муршиди комилни топиб, унинг ҳузурида камолот касб этишдир.

Учинчиси, Искандар каби жаҳонгир шоҳлар сафари:

Ки тортиб Сикандар масаллиқ сипоҳ,
Бўлурға ети кишвар аҳлиға шоҳ.

Демак, Навоий наздида Искандар юришлари соликларнинг сафарига ўхшаш, ҳар икки сафар замирида Ҳақни англаш ва Унга етишиш орзуси бор. Чунки дейди шоир, солик илм-маърифат ошириш учун сафар қилади, Искандар ҳам аслида дунё маърифатини дарк этиш ниятида юртма-юрт кезиб юрибди. Дунёни айланиб, сув остига тушиб, ҳисобсиз ажойиботларни кўриб, Искандарнинг дунёқараши ўзгарди, у фақат юртларни эгаллаб олган эмас, балки Илоҳ маърифагини ҳам эгаллаб борди.

Умуман олганда, Искандар ҳақидаги достонларнинг Шарқдаги версияларида Абдулқосим Фирдавсийдан тортиб, ажойиб-ғаройиб мамлакатлар, юртлар, одамлар, воқеалар тасвири асосий ўринни эгаллайди. Яъни Искан-дар саргузаштлари фавқулоддалиги, ғаройибларга бойлиги билан ажралиб туради ва шунинг учун у ўқувчиларга қизиқ туюлиб келган. Бу ғаройиблар гоҳ ибрат, гоҳ билим манбаи, гоҳ Илоҳ мўъжизасига далил сифатида хизмат қилган. Фирдавсий ва Низомийда ғаройиботлар тасвирини илоҳий ҳикматга ёки тасаввуфга боғлаш йўқ. Хусрав Деҳлавий ва Жомийда сўфиёна «назарий хулосалар» қилишга эътибор берилади. Амир Хусрав Деҳлавий асарининг «олам ишларини риёзат билан тажриба қилиш ва мақсадга эришиш» бобида дунёни орифона ният билан кезиб чиқиб, тафаккур нигоҳи билан таҳлил қилиш ҳақида гап боради. Унинг назарида, дунё – Аллоҳ кўзгуси. «Дунёни шундай кезиб чиққи, ундаги асрор идрокингга жойлансин, ориф сўфийлар бир жойда ўтириб ҳам олам кезиб чиқадилар», дейди у.

Алишер Навоийда эса ўз тили билан айтганда, Искандарнинг «ҳам ишлари ва сўзини» бирга олиб, янги руҳдаги асар яратиш истаги бўлганлиги сабабли, ажойиб воқеалар тасвири ва унинг фалсафий – орифона талқини, яъни ҳикмат ва ҳаракат вобасталиги давом эттирилган. Шу боис «Садди Искандарий»да жанглар, юришлар тасвиридан ҳикматларга, ҳикматлардан тафаккурий-таҳлилий муҳокамаларга, ундан яна ҳикоятлар, тамсилларнинг шеърий талқину изоҳига ўтиб борилади.

Шунинг учун ҳам достондаги ажойиботлар ҳам Навоий учун рамзий маънога эга тимсоллардир. Ва агар сафар ҳақидаги фикрни давом эттирадиган бўлсак, сафар Навоий назарида, биринчидан, билим тўплаш, маърифатли бўлиш; иккинчидан, Илоҳ қудратини ҳис этиш эди. Учинчидан эса сафар риёзатдир. Яъни сафарда инсоннинг сабри, иродаси синовдан ўтади: баъзан мусофирлик машаққати, баъзан ёру дўстлар соғинчи, баъзан руҳий ва жисмоний толиқиш, ватан ҳажри кишини тоблайди, фикрига фикр қўшади.

Алишер Навоий мазкур бобдан кейин хуросонлик икки рафиқ ҳикоятини келтиради. Унда тасвирланишича, бир-бири билан қалин дўст бўлган икки йигит бор эди. Улар қашшоқликдан қийналардилар. Улардан бири сафарга чиқиб, кўп юртлар кезади, Юнонистонга бориб, илм ўрганади – донишманд бўлади. У яна сафарга чиқиб, Ҳиндистонга келиб қолади. Ҳинд шоҳининг кўзи кўрмайдиган бўлиб қолган ва кимки кўзимни даволаса, қизимни ўшанга бераман, деб аҳд қилган эди. Ҳалиги йигит буни эшитиб, Ҳинд шоҳи олдига боради ва унинг кўзини даволайди. Шоҳ ваъдага вафо қилиб, қизини унга никоҳлаб беради. Шоҳ вафот этгач, васиятга мувофиқ куёви тахтга чиқиб подшо бўлади. Навоий буни сафарнинг хосияти деб таъриф этади. Чунки агар йигит сафарга азму ирода қилмаганда,

доно ҳаким бўлмасди ва Ҳинд шоҳининг кўзини даволаб, шоҳлик мансабига эришмасди. Бу огоҳлик, билим ва ҳикмат шарофати:

Чу огоҳлиғ ўлди анинг ёриғи,
Бу ким шоҳлиғ ўлди анинг ёриғи.[1]

Шоҳлик мансабига эришган йигит дўстини эслаб, уни чақиртириб келтиради ва ўзига вазир қилиб олади. Ҳикоятдан хулоса чиқарган шоир сафар қилган киши комилроқ эди, шу боис у салтанатга эга бўлди, деган фикрни баён этади. Демак, салтанатни бошқариш учун билим, тажриба зарур.

Шундан кейин келадиган «ҳикмат»да Искандар билан Арасту орасида сафарнинг машаққати ва фойдаси ҳақида савол-жавоб бўлиб ўтади. Искандар Арастудан «сафарда ранжу азоб бор, аммо ҳикмат аҳли сафарга буюрадилар, уни фойдали деб ҳисоблайдилар, боиси нима», деган саволига Арасту жавоб бериб дейдики: сафарнинг фойдаси жуда кўп. Биринчидан, шуки, ҳар бир ранжу машаққатдан кейин роҳат бор. Шу каби сафар машаққатининг ҳам ниҳояси роҳатга олиб келади. Иккинчидан, сафарда одам пишади, етилади. Бу худди таомини пиширганда лаззатли бўлганидай ёхуд олтинини оловда қизитиб ҳар хил чиқинди моддалардан тозалагандай гап. Ва учинчидан, сафар сайру тамошоси одам саломатлигига фойдали. Чунки сафарда сув ва ҳаво (иқлим) ўзгаради, қон айланиши яхшиланади, умуман, киши табиати янгиланади, руҳи ўзгаради, иштаҳа мўътадил ҳолатга келади.

Қисқаси, Арасту жавобларида сафар фойдасини илмий далиллаш бор. Сафар мавзуининг ўзида ҳам сўфиёна- илоҳий талқинни ва ҳам илмий-дунёвий талқинни кўрамиз. Дунёвий ҳикматдан илоҳий ҳикматга ўтиб, иккаласини ўзаро боғлашга интилиш намунаси бу.

Аммо сафар ҳақидаги гаплар шу билан тугамайди. Искандар Кашмир, Ҳиндистон, Чин, Мағриб мамлакатларини ўзига бўйсундиради. Ватанига қайтаётиб, йўлда одамхўр махлуқлар, яъни Яъжуж-Маъжуж йўлига темир девор тиклаб, зулм кўрган халқни улардан қутқаради. Лекин сафар қилиб, оламни айланиб, сайр этишдан тийилмайди. Қуруқликни олиб бўлиб, энди денгиз сафарига тайёргарлик кўра бошлайди. Искандар сўзи:

Керак ҳар недур фарши ғабро,[2]
Қурукдуқ аро йўқса дарёаро.
Агар айласа бахт ҳамроҳлиқ,
Юруб барчадин топсам огоҳлиқ.

Искандар ҳамма нарсани билмоқчи, ер куррасидаги жами ҳодисалар, нарсаларни кўриб ўрганмоқчи. Шу учун у сув остига тушиб, бу оламни ҳам билишим керак, бўлмаса мен билан бошқалар орасида нима фарқ қолади, бошқалар ғафлат денгизида ғарқ бўлса, мен нима қилай, дейди. Шоир шу ерда пайтдан фойдаланиб огоҳлик ва ғафлат тушунчаларини қиёслайди. Билимсизлик, билишга қизиқишнинг йўқлиги – ғафлат. Дунёни, одамни билиш, осмону замин, қуруқлик ва сув остини ўрганиш – огоҳлик, маърифатли бўлиш. Искандар – маърифат ошиғи, ҳикмат ва билим мажнуни. Лекин Навоий бунга унчалик рози эмас. Шоир буни «бийми жунун» (жиннилик таҳликаси) деб атайди ва Искандар ҳақида ёзади:

[1] Биринчи мисрадаги «ёриғ» – хислат, фазилат, иккинчи мисрадаги «ёриғ» – насиба, бахт, толе маъносидадир.
[2] Фарши ғабро – ер, тупроқ.

Ҳавас тундбоди чу бедод этар,
Хирад хонумонини барбод этар.

Мазмуни: орзу изғирини жонини қийнайди, бу ҳол ақл уйини хароб этади, яъни Искандарнинг ишлари ақлга тўғри келмайди, лекин унинг ақл билан иши йўқ, у худди маҳбубаси ишқида ёнган ошиқ каби бетоқат, қулоғига насиҳат ҳам, мантиқли гап ҳам кирмайди. Искандар буни яна қазои қадарга боғлайди:

Қазодин менга тушди бундақ сафар.

Алишер Навоий ана шу тарзда денгиз сафарига бағишланган бобдан олдин сайру сафар мавзуига қайтиб, аввалгилардан фарқ қилувчи фикрлар баён этади. Аввал Искандар сафарини тариқат соликининг сафарига ўхшатиб маъқуллаган бўлса, энди ватанда ором тутиш, умрни ғанимат билиб, дўстлар даврасида шодон ва осойишталикда ўтказишнинг афзаллиги хусусида ёзади.

Сафар – оғир машаққат, унинг азоби дўзах азобидан нишона. Шунинг учун:

Ватан таркини бир нафас айлама,
Яна ранжи ғурбат ҳавас айлама, –

деб маслаҳат беради улуғ шоир.

Умрнинг ўзи сафар, биз туғилгандан сафарга чиқамиз ва у ўлим билан якун топади. Шу учун дунёда яшаш лаззатини тотмоқлик, кўнгилни хуш қилиб, бошга нима келса ҳам кўп ғам чекмай ширин ҳаёт кечиришга нима етсин:

Олинг айшдин умрнинг комини,
Тутунг хуш йигитликнинг айёмини.
Ичиб базм аро жоми дилкаш тутунг,
Неким келса, ўзни даме хуш тутунг.

Инсонларнинг барчаси бир-бирига меҳмон, бир-бирига ғанимат, дўст дийдоридан, маҳбуба васлидан қонмоқ, баҳра олмоқ лозим. Барча ўлиб, сен абадий қолмайсан, ҳаммага «борур йўл» битта. Шуни билки, жаҳон ғам емакка арзимайди. Навоий шундан хулоса чиқариб, сўфиларнинг кечаги кунни ўйлама, келажакни Худо билади, яъни ўтмиш ҳам, келажак ҳам номаълум, биз икки номаълум, икки йўқлик (адам) орасидамиз, деган Хайёмона ғояни тақдим этади:

Бурунғи куну тонгладин урма дам,
Ки ул бир адамдир, бу доғи адам.
Эрур биз бу кун ҳар не нобуду буд,
Ки икки адам ичра тутмиш вужуд.

Шундай бўлгач, ёру дўстлар, қавму қариндошни ташлаб, сафарда бўлиш, ҳижрон изтиробини чекиш на ҳожат!

Демак, Навоий чек-чегарасиз орзулар, беҳаловат, дарбадар умргузаронликка қарши. Инсон бир умр машаққатда уқубат ичида яшаши мумкин эмас, умр бунинг учун

берилмаган. Сафарнинг ҳам ва ҳатто жаҳонгирликнинг ҳам чегараси, интиҳоси бўлиши керак. Агар сафар қилмоқни жуда хоҳлаб қолсанг, ватанингни кезиб чиқсанг кифоя:

Мусофир бўл, аммо ватан ичра бўл,
Тила хилвату анжуман ичра бўл.

Кўриниб турибдики, бу нақшбандия шиорларидандир. Нақшбандияда «сафар дар ватан» ва «хилват дар анжуман» рукнлари муҳим ўрин эгаллашини биламиз. «Ватан ичра сафар» иборасини шоир «анжуманда хилват» билан қўшиб келтирган. Зеро, бу шиорлар маънодош. «Ватан ичра сафар» деганда фақат яшайдиган манзил, юрт эмас, балки инсоннинг ўз вужуди ҳам англашилади. Инсон ўз вужудини англаш учун руҳоний сафарда бўлса, ботин оламини, демак, Парвардигор ҳикматини чуқурроқ англаб етади. Агар зоҳиран сафарда бўлса ҳам киши буни ботиний маърифат билан боғлаб борса, сўфийлик талабини адо этган бўлади.

Шу каби анжуман (жамият) ичида ҳам ботин оламини Аллоҳ билан рост тутиш лозим, ботин равшанлигини сақлаш, ҳар бир лаҳзада Аллоҳ амрини фарз деб билиш талаб қилинади. Шунда анжуман хилватга халақит бермайди. Зотан, «хилват» деганда сўфийлар соликнинг Аллоҳ билан руҳий боғланиши, мулоқотини назарда тутадилар. Агар Аллоҳ билан ботинда боғланиш мустаҳкам бўлса, бу ип анжуман ичида турганда ҳам узилмайди, сафар ва сайр чоғида ҳам унга путур етмайди.

Бироқ «Садди Искандарий»да Навоий бундай шарҳу изоҳларни назарда тутган эмас. Шоирнинг мақсади ўз қаҳрамони Искандарга танбеҳ бериш, уни денгиз сафаридан қайтариш эди:

Жаҳон мулкин этсанг сафар, хушку тар,
Сикандардек олсанг, юриб баҳру бар.
Қўюб борин охир чу кетгунгдурур,
Дегинким олиб они нетгунгдурур?

Лекин кўриб ўтганимиздек, Искандар бунга парво қилмайди, жаҳондаги ҳамма нарсадан огоҳ бўлиш менга тақдир ҳукми, деб кемалар ясаб, навбатдаги сафарга ҳозирлик кўришга фармон беради.

Маълум бўладики, «Садди Искандарий» бир чизиқли, бошидан охиригача бир ғояни тарғиб этувчи асар эмас. У чуқур ички зиддиятлар, драматик мушоҳадаларга бой асар. Буни шоирнинг беқарорлиги ёки муайян етакчи ғояни тарафдорлик қилолмаслиги дея олмаймиз. Зинҳор бундай эмас. Аксинча, Навоий асари ана шу ички баҳси, фикру мушоҳадаларнинг кўплиги ва ранг-баранглиги билан жозибали. Навоий Искандар билан мунозара қилиб борар экан, охир-оқибат унинг бош ғояси – дунё ўткинчи, ундан ҳеч нарса олиб кетолмайсан, деган ғоя ғалаба қилади. Навоий соликлар ва илм толиблари сафарини, шу каби Искандарнинг жаҳонгирлик сафарини маъқуллаган бўлса-да, бироқ шоҳнинг яна денгиз сафарига чиқиши ҳаддан ошиш, қаноатсизлик ва ўзини чексиз уқубатлар гирдобига солиш деб билади, Искандар тақдирига ачинади. Умуман, фалакнинг, тақдирнинг одам боласини бир нафас бўлса-да тинч қўймаслиги, шоҳми, гадоми – сарсону саргардон қилиши ўйлантиради. Шоир қалби ич-ичидан бунга қарши исён кўтаради, аммо иложсиз. Фарёдлардан фойда йўқ.

Мавзуга қайтайлик. Хўш, сафар ҳақида Искандар Арастудан сўраганда, доно ҳаким нима деб жавоб берди экан?

Искандарнинг саволи жуда қизиқ: «одамнинг табиатида бир жойни ватан тутиб яшаш ва шунга ўрганиб қолишга сабаб нима?»

Бировнинг бузуқ кулбаси ўзига шоҳ қасридан афзал кўринади (бундан олдин подшоҳ қасридаги қафасдан қутулиб, ўзининг вайронасига келиб фароғат топган ва «Вайрона бўлса ҳам ўзимнинг ўрганган жойим, шоҳ қасрини нетайки, у бегонадир» деган Кабутар ҳикояти келтирилади), зиндонга ўхшаган уйини жаннат боғича деб билади. Бунинг ҳикмати – сири нимада?

Арасту жавоб бериб дейдики, ҳар навъ одамнинг табиати ҳар хил: биров сафарни яхши кўради, биров уйда ўтиришни, биров қасру айвонда яшашни ёқтирса, биров вайронадаги тинчлигини ҳеч нарсага алиштирмайди:

Гар истар гадо ганжи вайронини,
Тилар шаҳ дағи қасру айвонини.

Киши табиатига ўрнашган нарса одатга айланади, одатлар эскириб, яна табиат бўлади, яъни инсон бирор муҳит ёки яшаш тарзига ўрганса, шу нарса унинг хислат-характерига ўрнашиб қолади. У бошқа муҳитни қабул қилолмайди. Бунинг устига ҳар кимнинг машғулоти унинг ихтиёрида эмас, балки бу Худо берган хислатдир:

Аларға бу майл ихтиёрий эмас,
Бажуз қисмати сунъи Борий эмас.

Шундай қилиб, гап айланиб яна Тақдирга келиб тақалади ва Искандарнинг навбатдаги сафари ҳам Тақдирдан, уни қайтариб бўлмайди, деган хулоса баён этилади.

Арасту жавобларида ижтимоий тенгсизлик, инсонлар қобилияти, яшаш шароитидаги турфа хиллик характер (табиат) хусусияти ва қисмат билан боғлаб тушунтирилган. Албатта, Навоий бунда ҳам шоҳу гадо қиёсидан қўл тортмаган. Дарвешлар, камбағаллар мол-мулк, қасру айвондан кўра озодликни афзал биладилар. Кабутар вайронада озод, шоҳ ўз қасрида тутқун. Энди, савол туғилиши мумкинки, кабутар нега шоҳ қасрида озод яшаши мумкин эмас ёки нега камбағал вайронада яшашга кўниккани учун абадий шундай яшашга маҳкум? Ва у нега шунга кўниккан, нега унинг табиатини ўзгартириш, уни уйғотиш мумкин эмас? Қулнинг қулликка кўникиши унинг фазилатими, нега у бошқача ҳаёт тарзини талаб қилмайди?

Албатга, ҳазрат Навоий буни назарда тутмаган. Гап мантиқидан шундай мулоҳазалар туғилгани учун биз уларни баён этдик. Ҳазрат Навоий руҳ озодлиги, Худо наздида шоҳу гадо баробарлиги ғоясини улуғ жасорат билан куйлагани учун ҳам инсоният ул зотдан миннатдор бўлиши лозим.

Бу ерда эса, Навоий турли табиатлар ҳақида сўз юритганда кимларгадир сафар қилиш яхши, кимларгадир ватан ичра бўлмоқлик ёқади – ҳар кимнинг истаги, хоҳишига яраша насибаю тақдири, деган фикрни айтиш ва шу билан ўқувчини Искандарнинг навбатдаги саргузаштини ўқишга тайёрлашдан иборатдир.

Хулоса: 1. Сафар Аллоҳ илму маърифатини эгаллаш учун бўлса фойдали. 2. Аллоҳнинг илму маърифати У яратган дунёнинг жами ажойиботларида намоён, буни идрок эта билиш керак. 3. Искандар ҳам ана шундай Аллоҳ маърифатини эгаллаш учун сафарга чиққан солик кабидир. 4. Аммо сафар қилмай, ватанда яшаб ҳам Аллоҳнинг маърифатини қозониш мумкин. Бундан ташқари, ҳазрати Баҳоуддин ўгитлари бўйича инсон ботин оламини ривожлантириб, ўз жисми ва еру кўкни сайр қила олади.

Аммо ҳар кимнинг йўли ҳар хил, ҳар ким қобилияти, насибасига қараб ҳаёт кечиради. Искандарга жаҳонгирлик насиб этилган экан, унинг ҳаракатлари, фаолияти шунга муносиб.

5. Дунёни билишдан олдин ўзингни билгин

Искандар ўз сафарларида кўп ажойиботларни кўрди; ҳаммаси уни ҳайрону лол қолдирар, буларни англаш - Яратганнинг сиру синоатини билишга интиларди. Бироқ мўъжизалар шу қадар кўп, шу қадар сирли эдики, баъзан Искандарнинг илму идроки уларни фарқлашдан ожиз қоларди.

Ана шу муносабат билан Навоий инсон идроки, билиш қобилияти қаергача етади, деган саволни қўяди. Умуман, инсон ҳамма нарсани била олиши мумкинми? Унинг «басират кўзи» (қалб кўзи) кўрадиган ҳодисалар, ҳақиқатлар қайсилар? Бундай қобилият ҳаммада борми ёки алоҳида одамлар бунга мушаррафми? Ушбу саволлар ҳақида асарнинг «Басират кўзини айнул яқин кўҳли ёритқонлар» («Қалб кўзини айнул яқин сурмаси ёритганлар») деб бошланувчи бобида ва шу билан боғлиқ ҳикоят ва ҳикматда баҳс юритилади. Айтиш мумкинки, бу тасаввуфнинг билиш назарияси – ирфон моҳиятига бағишланган. Унда илоҳий маърифатни идрок этиш, инсон билими чегаралари, ориф дарвешлар салоҳияти хусусида сўз боради. Аввало ушбу бобдаги бир неча истилоҳларга изоҳ берсак. Чунончи, басират, айнул яқин, аҳли маъни сўзлари изоҳлашни талаб қилади.

«Басират» (ёки «басират кўзи») ибораси кўзнинг ўткирлиги, зийраклик, огоҳлик, ишончли билимга эга бўлишни англатади. Сўфийлар назарида у қалбнинг бедорлиги ва Аллоҳ илмини мушоҳада этиш қобилияти маъносида қўлланади. Басират кўзи бор одам – қалби бедор, ҳар нарсада Аллоҳ ҳикмати ва қудратини ҳис қила оладиган, ботини илоҳий нур билан ёритилган одам. «Айнул яқин» тасаввуфда дунёвий ва илоҳий маърифатни идрок этишнинг иккинчи босқичи, яъни моҳиятни англаб ишонч ҳосил қилиш.[1]

«Аҳли маъни» деганда ориф сўфийлар назарда тутилмоқда. Энди агар боб сарлавҳасини ҳозирги тилга кўчирмоқчи бўлсак, бундай жумла келиб чиқади: «Қалб кўзи моҳиятни англаб ишонч ҳосил қилиш сурмаси билан ёритилган кишилар ҳақидаки, қайси тарафга боқсалар борлиқнинг ажойиботларини мушоҳада қила оладилар ва Яратувчининг санъатига офарин айтадилар ҳамда тупроқдан бўлган одам таърифидаким (оят): «Одамнинг лойини икки қўли билан хамир қилиб қирқ кунда қиёмига етказди» маъносида унга шаклу сурат бахш этди, (оят): «Одам болаларини мукаррам қилиб яратди» маъносига кўра уни парвариш қилиб, ўзининг халифасига айлантирди».

Бу жумлани тўлиқ келтиришимизга сабаб шуки, биринчидан, унда инсоннинг яратилиши, улуғворлиги ва шарафи ҳақида Қуръон оятлари келтирилган. Иккинчидан, инсоннинг Аллоҳ халифаси экани, унинг ақлу заковати, идроки ва қалбига ишора эканини билдирмоқ ва учинчидан, бу маънини англаган кишилар ориф дарвешлар, яъни аҳли маъни ҳисобланган комил муршидлар бўлишини таъкидламоқдир. Чунки Навоий асарида худди ана шу орифларнинг маърифати устида сўз боради.

Фақат орифларгина оламнинг қайси ашёсига боқсалар уни Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг яратган нақшу сурати деб биладилар ва у орқали Сонеъи зулжалолнинг қудратини мушоҳада этадилар.

Зийрак китобхон дарров фаҳмладики, юқорида сафар муносабати билан ҳам шу маънода фикр баён этилган эди. Нега Навоий такроран бу масалага қайтди, деб сўрарсиз. Қайд этиш жоизки, Навоий бу ерда батамом фикрий такрорга йўл қўяётгани йўқ. Навоий

[1] Бу уч босқичдадир: биринчиси – илмул яқин (бошқалар сўзи ва китобни ўқиш орқали ишонч ҳосил қилиш), иккинчиси – айнул яқин (ўзи тажриба ўтказиб, мушоҳада билан моҳиятга етиб ишониш), учинчиси – ҳаққул яқин (тажриба объектига айланиб, парвонадай шам шуъласида ёниб ишониш).

бу ерда ушбу масалани чуқурлаштириб, уни ваҳдатул вужуд фалсафаси билан боғлаб тушунтиришни мақсад қилган ва иккинчидан, дунёни ва Илоҳни билиш инсоннинг ўзини англашидан бошланади, деган ғояни ўқувчи онгига сингдириш пайида бўлади. Шунинг учун шоир гапни олам мушоҳадасидан бошлаб, Аллоҳ зоти ва сифатини идрок этувчи, ҳар заррада Сонеъи Қудратнинг санъати ва файзини кўрувчи орифлар ҳақида ёзар экан, барча ажойиботларнинг энг ажойиби, Аллоҳ мўъжизаларининг ҳайротомуз мўъжизаси Инсон эканини таъкидлаб дейди:

Назар қилса топқой басират кўзи,
Эрур бу баридан ажаброқ ўзи.

Шу боис киши агар «ўз аъзоига боқса», чуқурроқ фикр қилса, оламнинг мўъжизаларини, илму ҳикматини ўзида кўра олади. Зероким, инсон – Аллоҳ илму ҳикмати мужассам хилқат, махлуқотнинг гултожи! Шу боис ориф сўфилар инсонни «олами суғро» (кичик олам), коинот ва илоҳиёт оламларини «олами кубро» (катта олам) деб номлаганлар. Неки олами куброда бор – олами суғрода ҳам бор. Бошқача айтганда, олами суғро олами кубронинг кичрайтирилган, мухтасар нусхаси. Шу мухтасар нусхани «ўқиб», бутун оламлар ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин. Пайғамбар (САВ) нинг «Ман арафа нафсаҳу валақад арафа Раббиҳу» (Кимки ўз нафси – руҳини, яъни ўзини таниса, Раббини танийди) деган ҳадисини ҳам ушбу маънода шарҳлайдилар. Навоий талқинига кўра, инсон бир мукаммал тимсол – образ («Ки не турфа тимсол эрур дилписанд»), Аллоҳ ҳикматининг тилсими. Демак, инсон моддийлик ва маънавийликнинг ҳамда дунёвийлик ва илоҳийликнинг тугуни, бош ҳалқаси. Инсонни Худо ўзига халифа –ўринбосар қилиб яратди, инсон Худо карами дарёсининг гавҳари, Вужуд боғининг энг гўзал тоза ниҳоли. У бошқа махлуқотларга сарвар - шоҳ, унинг қалбида Аллоҳ нури – огоҳлик жавҳари бор. Хуллас, шоир инсон ҳақидаги Қуръонда келтирилган шарафловчи оятларни шеърий тил билан баён этади:

Ҳақ ўз қудратин ошкоро қилиб,
Жамолин анинг оламаро қилиб,
Ҳакими азал турфа жисме ясаб,
Демай жисм, мушкил тилсиме ясаб.

Инсоннинг ақли, фикрлаш қобилияти, нутқи ҳам мўъжиза. Аммо инсон ичида бунданда муҳимроқ ва қадрлироқ, улуғроқ жавҳар – хазина жойланган. Бу қалбдир. Инсон қалбида Парвардигор сирри яширинган:

Ки бир қатрада қилди дарё ниҳон,
Суҳо[1] зимнида чархи аъло ниҳон.

Шундай экан, Аллоҳни билишга интилган киши аввал ўзидаги ана шу яширин хазина – қалбнинг сиру асрорини билсин, ўзидаги ғаройиблар ғаройибини кашф этсин. Шу хазинага йўл топган одам жаҳон аҳлига шоҳ бўлса арзийди:

Кишиким бу ганжинаға топти йўл,
Жаҳон аҳлининг шоҳи ул бўлди, ул.

[1] Суҳо – Банотуннашъ туркумидаги кичик юлдуз. Бу ерда одам назарда тутилмоқда.

Яъни биз Худони осмондан, Машриқу Мағрибдан эмас, ўзимиздан излашимиз лозим. «Мен сизларга шох томирингиздан ҳам яқинроқ», дейди Аллоҳ Каломи шарифида. Демак, биз ахлоқ поклиги, имон саломатлиги, қалб уйини поклаш билан Унга яқин бўлишимиз мумкин. Аллоҳ ҳаёт манбаи. У ўз қалбида эканини сезмайдиган одамлар сув ичида ҳаёт кечириб, сув излаб юрган балиқларга ўхшайди, дейди Навоий (бу ташбиҳ Жалолиддин Румийда ҳам бор). Балиқлар тўдаси денгизда сув қанақа экан, сувни кўриб, нима эканини билиш орзусида эдилар:

Аларға мудом орзу эрди сув,
Сув эрди аларға мудом орзу.

Турли томонни излаб сузардилар, аммо сувдан дарак тополмасдилар. Балиқлардан бири бошқаларига қараб дейди: «Фалон жойда даҳшатли гирдоб ичида бир қари наҳанг (кит) бор, у кўп ерларни кезиб юриб, кўп ажойиботлар кўрган. Ўшанинг олдига борайлик, балки сувнинг қаерда эканини бизга айтар». Балиқлар Наҳанг олдига йўл оладилар. Гирдобга яқинлашганда кучли тўлқин уларни ҳар томонга суриб юборади, улар бир-бирларидан жудо бўладилар. Шунда қари Наҳанг балиқларни битта-битта ютиб юборади. Балиқлар Наҳанг қорнида яна бир жойга жам бўладилар, аммо энди улар ўлим – фано комида эдилар. Балиқлар шундагина (яъни фоний бўлгандан кейин) ўзлари сув ичида юриб, лекин буни сезмаганларини англаб етадилар:

Алар борча сувдан чу айрилдилар,
Бурун сувда эрконларин билдилар.

«Садди Искандарий»даги ушбу ҳикоят Навоийнинг фалсафий-орифона асари «Лисонут-тайр»нинг кичрайтирилган версияси, десак хато бўлмас. «Лисонут-тайр»да қушлар Худо излаб йўлга чиқадилар ва не машаққатлар билан фақру фано водийсига етганларида ўзлари Худонинг сояси эканликлари, яъни тажаллиёт нури уларнинг ўзларида мавжудлигини англайдилар.

Баликлар ҳикоятида ҳам шу ғоя ифодаланган. Сув – Худо тажаллиёти, у бутун оламга таралган, бусиз борлиқ ҳам, ҳаёт ҳам йўқ. Фақат инсон буни идрок этиши керак ва шунга мувофиқ инсоний фазилатларини орттириб, нурлантириб бориши лозим.

Бу ҳикоят яна бир муҳим ғояни олға суради: Худога етишиш учун фоний бўлиш – ўлиш шарт эмас. Шу дунёда, шу оламда яшаб, Худо васлини қозониш, бу неъматдан яйраб баҳраманд бўлиш мумкин. Бунинг учун қалбдаги пинҳон хазинани кашф этиш кифоя. Навоий ёзади:

Санга доғи ганжеки пинҳон эрур,
Ки табъинг вуқуфида нодон эрур.

Яъни: қалбда ганжинанг бор, аммо табиатинг бундан воқиф бўлишга тўсқинлик қилади, натижада нодон бўлиб қолаверасан. Балиқларга ўхшаб сув излаб сувдан маҳрум бўлиш не ҳожат, «бу хилда ўлишдан нима фойда, ахир сен ўзинг талаб қилганинг ичида ғарқ экансанку?»

Шу мантиқдан келиб чиқиб, Навоий яна Искандарга танбеҳ беради:

Нетарсан талаб ҳар ажойибға йўл?
Ажойиб эрур сенда, огоҳ бўл!

Балиқлар ҳикоятида ифодаланган учинчи маъно – жамъ ва тафриқадир: балиқлар ўзларини англамаган, Худони англай етмаган пайтда тафриқа (турли-туман) ҳолатда эдилар. Шу сабабли уларни гирдоб ҳар ёққа улоқтирди. Улар Наҳанг қорнида йиғилганда (жамъ), яъни тавҳидга эришганда сув – тажаллиёт нурини англаб етадилар.

6. Инсон идроки қаергача боради?

Киши аввал ўзини билиб, кейин йўлга қадам қўйиши лозим. Демак, ҳамма гап англаш, билиб олишда! Англаш, тафаккур қилиш инсоннинг энг гўзал фазилати. Англамоқ – маърифатнинг боши, огоҳликнинг асосий шарти. Огоҳликни Навоий «Садди Искандарий» достонида кўп марта тилга олади. Искандар – огоҳ шоҳ. Шу ғоя асар бошидан охиригача давом этади. Бироқ шуни ҳам айтиш керакки, огоҳлик бир жараён сифатида олиб тасвирланади.

Икандарнинг асар бошидаги огоҳлиги билан асар охиридаги огоҳлиги орасида фарқ бор. Искандарнинг илм-маърифати ортиши, дунёни кўриб мушоҳада қилиши, донишмандлар суҳбатидан баҳра олиши оқибатида ундаги огоҳлик тўлишиб, кучайиб боради ва охирида қалб нурланиши, илоҳий чароғонлик сифатида намоён бўлади.

Искандарни жуда кўп нарса қизиқтиради, айниқса инсон табиатига хос зиддиятлар ҳақида у Арастуга саволлар беради. Мана, балиқлар ҳикоятидан кейин ҳам Искандар Арастудан: «Инсоннинг идрок этиш қобилияти асл мақсад – Аллоҳ ҳақиқатини англашдан ожиз, нега унда у бошқа ҳайвонлардан афзал?» деб сўрайди. Дарҳақиқат, инсон қалби Илоҳ хазинаси бўлса, ҳақ сирри инсон зотида яширинган бўлса-ю, лекин унинг ўзи бундан воқиф бўлмаса, унда қандай қилиб инсонни илму ирфон эгаси деймиз ва бошқа жонзотлардан юқори қўямиз?

Искандарнинг саволи ғоят муҳим, чунки у катта бир муаммони ечишга қаратилган. Арасту бу саволга бундай жавоб беради: «Инсон ҳамма нарсани идрок этишга қодир, ўзга ҳайвонларда бу хусусият йўқ, шу учун инсон улардан афзал». Искандар яна сўрайди: «Ўзида махфий бўлган нарса – мақсади олийни билмаса, унинг билимдонлигидан нима фойда?»

Арастунинг жавоби: «Инсон ўзидаги яширинган хазинани билишдан ожиз, чунки бу нарса инсон ақлидан, идрокидан баланд туради. Аммо билмаслигини билиб, бу мақсадга идроки етмаслигини англашининг ўзи – буюк фазилат. Шуни англаб ўртаниб-ёниши, дарду алам билан қовурилиши инсонни ўзга махлуқлардан мумтоз этади».

Талаб ранжию топмомоқ шиддати
Бўлубтур анинг мўжиби шавкати.

Бу ўринда олам ва одамни билиш масаласи турли даражада муҳокамага қўйилганини кўрамиз. Қуръоний ҳақиқатлар ва тасаввуф таълимотига суянган Алишер Навоий бир неча масалага диққатимизни қаратади. Булар:

– дунёни билиш мумкинми?

– мумкин бўлса, қаергача ва қандай билиш мумкин?

– дунё нима, дунёни билиш орқали биз нимани назарда тутишимиз керак?

– Аллоҳни билиш мумкинми?

– агар инсон қалби Аллоҳ ҳикмати хазинаси бўлса, нега одам бу хазинани тўлиқ идрок этолмайди?

– унда бундан инсонга нима фойда, унинг маърифати, истеъдодини бундай ҳолда қандай баҳолаймиз?

Ана шу саволлар устида бош қотирган улуғ мутафаккир қуйидаги хулосаларга келади. Инсоннинг билиш қобилияти баланд. У дунёдаги ҳамма нарсанинг ашёвий моҳиятини билиши мумкин, унинг тафаккури, зеҳни, таҳлил ва мушоҳада, идрок ва ишончи бунга имкон беради («Фарҳод ва Ширин»да: Деди: не ишки қилмиш одамизот, Таафаккур бирла билмиш одамизот).

Бироқ инсон Аллоҳнинг ўзини билишда ожизлик қилади, чунки унинг ақли бунга қодир эмас. Инсон Аллоҳ асрори хазинасини қалбида яширган тилсимот. «Мен денгизлар, ўрмонлар, тоғу саҳролар, фалакка, Аршу курсига сиғмайман, аммо мўмин одам қалбига сиғаман», дейди Худованд Қуръони Каримда. Лекин ҳамма ҳам буни ҳис қилолмайди ва идрок этолмайди. Фақат «басират кўзи» очилган орифларгина буни англаб етадилар, бу сирни кашф этиб, ўзгаларни ҳам огоҳ эта оладилар. Ана шу йўлдаги ишқу муҳаббат, изтиробу риёзат инсонни янада улуғвор қилади.

Энг асосийси, Худованди карим инсон қалби билан бирга эканлигини англаш, дунёнинг жамики ажойиботи, гўзаллиги Унинг қудрати инъикоси деб билишдир. Аллоҳ маърифатини дунё орқали билиш ҳам Аллоҳни билишдир.

Аммо инсоннинг билиш қобилияти барибир чегараланган, у илоҳий ҳикмат ва билимларни охиригача билишга, Аллоҳнинг ўзини ҳам билишга қодир эмас. Инсон илмининг чегараланганлигини Навоий асарнинг сафар фойдасига бағишланган бобида ҳам қайд этади. Унинг уқдиришича, қуёшнинг сирига маҳрам бўлиб, унинг бир заррасини билолмаган одам Аллоҳ сиррини қандай қилиб буткул билиши мумкин? Керакли нарсаларнинг ҳаммасини билиш осон эмас, балки кўпини билишнинг имкони ҳам йўқ, дейди.

Бироқ бу Навоий ва бошқа Шарқ мутафаккирларини агностицизмда[1] айблашга асос бўлолмайди, чунки Навоий умуман дунёни билиш мумкинлигини рад этгани йўқ, балки инсон билимининг чегараланганлиги, яъни нисбийлигини назарда тутган.

Дарҳақиқат ҳам инсон билими нисбий ва ноқис, аммо бу билимнинг тўлишиб бориш истиқболи чексиз.

Шу ўринда Навоийнинг яна бир фикрига диққатингизни қаратмоқчимиз. Навоий ёзадики, ҳар бир одам Ҳақ сифатларидан бирортасининг ифодачиси – мазҳаридир. Шу сабаб одамлар хилма-хил, билим даражаси, фазилати ҳам турлича:

Буким халқ эрур офаринишда бир,
Не донишда бирдир, не бенишда бир.
Эрур ҳақ сифоти ададдин бари,
Булар ҳар бири бир сифат мазҳари.

Одамизот яратилишда бир (Одам Ато) бўлгани билан унинг авлоди турлича бўлди, кишилар билим-маърифатда, ақлу заковатда фарқланадилар, ҳар бир одам Аллоҳ ҳадду ҳисобсиз сифатларининг бирини акс эттирар экан, демак унинг шахсиятида ҳам шу хислат кўринади. Шу боис бир одамнинг ақли етган нарсага бошқа одамники етмайди. Ҳар қандай оқил, донишманд ҳам кўп тўғри фикрлар билан баъзан хато, суст фикрларни айтиши, адашиши мумкин. Айниқса, ғайб илмини билишда ақл (хирад) ожиз:

Хирад ғайб илмида аъмо[2] дурур,
Ки билмаски тонгла[3] келур недурур.

---

[1] Агностицизм – инсон дунёни билишга қодир эмас деган фалсафий қараш.
[2] Аъмо – кўр.
[3] Тонгла – эрта қиёмат куни.

Инсон билими ҳеч қачон Аллоҳ илми даражасига кўтарила олмайди, аммо Аллоҳ илмини эгаллашдан ҳам инсон ҳеч қачон қайтмайди.

Шундай қилиб, Навоий билиш назариясида ирфоний- исломий ақидалардан ташқари чиқмаган. Шоирнинг мақсади Искандар тасаввури ва тафаккурини тасаввуф ғоялари билан тўлдириб, унинг юришлари маърифат сафари эканини ўқувчи зеҳнига сингдириб бориш бўлган.

7.Футувват ва афв хусусида

Искандар Чин мамлакатини олгандан кейин Хоқон унинг шарафига катта зиёфат уюштиради. Зиёфат сахийлик, эҳсон нишонаси, аммо шоҳлар ёки сарватдор кишилар ҳаммани бир хилда эҳтиром қиладиларми, ҳаммага ҳам зиёфат дастурхонини очадиларми? Йўқ, албатта. Искандар жаҳонгир шоҳ бўлганлиги учун Хоқон уни сийлаб дабдабали қабул маросими уюштиради, қимматбаҳо туҳфалар билан сарафроз этади. Мана шунга ўхшаш фикрлар Навоийни ўйга солади. Шоир зиёфат баҳонасида яна шоҳу гадо қадру қимматини қиёслаб, инсон қадрини белгилайдиган фазилатлар ҳақида фикрлар баён қилади.

Навоийнинг фикрича, мезбон меҳмон қандай киши бўлишидан қатъи назар, уни хурсанд қилиб, кўнглини олиши керак. Шундай кишилар борки, деб ёзади шоир, меҳмон келганда пасткашлар каби қочмайдилар, агар меҳмон келмаса ўзлари рўзани очмайдилар, меҳмонсиз таомлари гўё заҳардир. Меҳмон учун уларнинг дастурхони ҳамиша очиқ бўлади, уйида бир бурда қотган нон бўлсада, уни бошқа биров билан баҳам кўрадилар.

Меҳмонни очиқ юз, лутфу марҳамат билан кутиб олиш, уни тўйғазмагунча ором олмайдиган кишилар бор. Улар учун эшикдан ким кириб келса ҳам у меҳмондир:

Агар бўлса меҳмони шоҳ ар гадо,
Қилиб мезбонлиқ тариқин адо.
Йўқ улким шаҳ олида куйган кулоч,[1]
Гадоға қуруқ нону явғон ўмоч.

Кўриниб турибдики, Навоий бу ерда ҳам инсонга мансаб-амалга, мол-мулкига қараб эмас, балки энг аввало одам эканига қараб муносабатда бўлишни талаб қилиб, футувват аҳлининг саховати ҳақида гапирмоқда. Футувват тариқига кўра, киши борини бошқалар билан баҳам кўриши, кишиларга яхшилик қилиши, муҳтожларнинг ҳожатини чиқарганидан хурсанд бўлиши керак. Уларнинг хонадони доимо меҳмон учун очиқ бўлган. Футувват аҳли хислатлари ҳақида Навоий «Ҳайратул-аброр» ва «Сабъаи сайёр» достонларида меҳр билан ёзган.

Зиёфат муносабати билан Навоий саховатни ким учун кўрсатиш керак, кимнинг ҳисобидан сахийлик қилинади, деган саволларни ўртага қўяди. Зеро шоҳлар, ҳокимларнинг дабдабали зиёфат ва туҳфаю инъомлари давлат ва халқ молидан эди. Шоир бунга рози эмас.

Бироқ шоҳлар агар аҳли ҳақ ҳисобланмиш чин дарвешлар кўнглини овласа, Худо рози бўлади. Дарвешлар фақир, хоксору афтодаҳол бўлсалар ҳам, лекин шоҳлардан кам эмаслар. Шоҳлар дунё мулкининг эгаси бўлсалар, дарвешлар «кўнгул мулкининг шоҳидирлар». Зиёфат қилувчилар бою камбағал, шоҳу гадони тенг кўришлари керак:

Мувосо[2] *кўзин ҳар тараф очса кенг,*
Ҳамул кўз била борчани кўрса тенг.

[1] Кулоч – ёғли ширин кулча.
[2] Мувосо – баробарлик.

Киши саховат кўрсатганда қуёшдек вайрона ва обод устига баробар нур таратсин. Аммо саховатнинг ҳам одоби бор. Меҳмондорчилик қиламан деб исрофгарчилик қилма. Битта одамга ўнта қўй сўйиш, ўн хил таом тортиш айни исрофгарчилик ва манманликдан бошқа нарса эмас:

Худо молиға қилмоқ исроф не?
Жунун аҳлидек[1] мунча итлоф[2] не?

Бу ишинг билан меҳмонни хурсанд қилиш ўрнига заҳарлаб ўлдирасан. Шу учун зиёфатда ҳам меъёрни сақлаш маъқул. Баҳром Гўр ов пайтида адашиб, бир қишлоққа тушди. Уни таниган бир бой дабдабали зиёфат тараддудига тушди. Аммо Баҳромнинг қорни оч эди, бир камбағалнинг таклифига кўниб, фақирона кулбасига кирди. Камбағал унинг олдига нон билан қатиқ қўйди. Баҳром мазза қилиб еди, хонадон эгасига миннатдорчилик билдириб, ҳордиқ чиқарди, бойнинг дабдабали дастурхонига боқмади ҳам, дея ҳикоя қилади Навоий.

Искандар Арастудан савол қилиб, зиёфат меъёрида бўлгани яхши, меҳмон истагидан ортиғи савобга кирмайди, дейсан. Аммо шоҳларнинг шаъну шавкатига бу муносиб эмас. Шоҳга шоҳона базму зиёфат муносиб эмасми, деган саволига, Арасту жавоб бериб дейдики, шоҳ – халқ ризқига посбон, халқ мулкининг посбони талон-торож ва беҳуда исрофгарчиликка йўл қўйиши мумкин эмас:

Чу шаҳ халқ ризқига бўлмиш замон[3],
Эрур ортуқ ўксук етурмак ямон.

Яъни: халқ молиға кафил бўлгандан кейин уни ҳаддан зиёд камайтирмоқ ёмон. Нақадар ҳаётий ва ҳамиша долзарб, замонавий фикрлар.

Улуғ шоир афв масаласида ҳам ўзига хос ҳаётий, ўлмас фикрларни баён этади. «Афв фазилатидаким...» деб бошланадиган бобда бу масала устида тўхталади. Навоий назарида афв ҳам жавонмардлик (футувват) шартларидан бири. Шоҳлар ичида обрў-эътиборлиси афв-карамда ном чиқарган жавонмардидир:

Ангадур жаҳон аҳлидин фардлиғ,
Ки ойини бўлғай жавонмардлиғ.

Жавонмардлик ойини – бу тасаввуф. Ориф дарвешларнинг ахлоқий фазилатлари айнан жавонмардлик амалиётида намоён бўлган. Шайхлар жавонмардликни тарғиб қилиб қолмай, балки қалб саховати билан одамларга лутфу марҳамат, мардликлар кўрсатиб, буни амалда исботлаганлар. Хўш, унда шоҳларнинг жавонмардлиги нимада кўринади?

Шоҳларнинг жавонмардлиги биринчи галда адолатпарварлик, афву карамда, золимлар қўлини боғлашда кўринади:

Ани бил жавонмард ёхуд карим,
Ки бедодидин бўлмағай эл бийм.

Демак, агар зулмидан халқ қўрқувда бўлмаса, осойишта яшаса, демак, подшо саховатли ва жавонмарддир.

---

[1] Жунун аҳли – жиннилар.
[2] Итлоф – талаф, нобудгарчилик.
[3] Замон – қўриқчи, кафил, посбон.

Шу тариқа, Навоий бу ерда тасаввуфдаги бир муҳим нуқтага тақалиб кетади: жавонмард шоҳ, дейди, у ўзи халққа зулм қилмайдигина эмас, балки зулмкорларга ҳам ҳаддан зиёд зулм қилмайди, уларни кечиради. Бошқача айтганда, зулмкорга зулм билан эмас, балки марҳамат билан муносабатда бўлиб, зулмни бартараф этиш маъқул. Улуғ шоир аслида зулмнинг зўрлик билан олдини олиш тарафдори. Шундай қилмаса, адолат қарор топмайди.

Бу ўринда гап жавонмардлик ва афв ҳақида бораётгани учун шоир золим кишини ҳам кечириш мумкин, деган фикрни ёқламоқда. Албатга, золим зулм қилишдан қайтмаса, тавба қилиб, айбига иқрор бўлмаса, уни жазолаш керак. Лекин агар гуноҳкор одам гуноҳини англаб етса, одил шоҳ олдида узрхоҳ бўлса, уни кечирса бўлади. Зотан, қасд олиш мардлар иши эмас. Мардлик ожизларни ҳимоя қилиш ва золимнинг золим эканлигини унинг ўзига исботлашдир.

Навоий гапни узоқдан бошлаб, инсонларнинг ҳаммаси бир жинсдан, лекин ҳаёт уларни турли шароитга солиб қўйган, турли ижтимоий мавқедадирлар. Шу учун биров ҳақида ҳукм чиқараётганда у ҳам мен каби одам, у ҳам Худонинг бандаси, агар мен унинг ўрнида бўлсам нима бўларди, дея фикр юритиш ва оқибатини ўйлаш керак бўлади, дейди:

Гуноҳдин тилар чоғда ҳақдин амон,
Ўзунгни аларнинг бири қил гумон.
Неким ўз қошингда эрур нораво,
Улусқа ани кўрма асло раво.

Ўзингга раво кўрмаганни ўзгага ҳам раво кўрма. Бу ҳам футувват шиорларидан. Аслида бу гаплар Искандарга насиҳат тариқасида айтилмоқда. Чунки Искандар кўп шоҳларни мағлуб қилиб, асир этди. Энди уларни менга нега қаршилик кўрсатдинг, дея қасд олиш баҳонасида қатл этиши керакми ёхуд агар улар афв сўраса, афв қилиш лозимми?

Навоий дейдики, подшо ғолиб бўлгандан кейин мағлублар итоат ҳалқасини бўйнига олса, афв этиш керак. Аммо афв сўрамаганни ҳам дарҳол ўлимга буюриш хато, бу жавонмардлик эмас. Ўлдиришга ҳамма вақт улгурасан, бировнинг жонини олишга шошилма, бу ишни имкони борича орқага ташла:

Ани қатл айлардаким жони бор,
Ҳаял айла ончаки имкони бор.

Искандарнинг улуғворлиги шундаки, у мағлуб шоҳларни ўлдирмади, балки итоат этганига тахту тожини қайтариб берди. Шу билан ўзи адолатпарварлик, карам ва саховат намунасини кўрсатди.

Навоий шу бобдан кейинги «ҳикмат»да яна бир муҳим масалани кўтаради. У ҳам бўлса афв ва тарбия масаласи. Одамларни афв билан яхшилик томонга буриш, гуноҳдан қайтариш мумкинми?

Нега ёмон ёмонлигидан қайтмайди, яхши эса ҳеч қачон ёмон бўлмайди?

Бунинг жавоби шуки, дейди Арасту (Навоий), Тангри одамларни яратганда ҳар бирига бир туғма хислат ато эта ди. Бунинг устига, одамлар фойда кўрмасалар бир ишни қилмайдилар, яъни одамни манфаат етаклайди:

Агар худ ғараз нафъи пинҳони йўқ,
Бировдан бир иш бўлмоқ имкони йўқ.

Яъни: агар кишида манфаат кўриш мақсади яширинган бўлмаса, у бирор ишга қўл урмайди. Афсуски, ақлли-ҳушли одамларда бу хислат кучли ривожланган. Лекин шуниси борки, одамлар жамиятда бир-бирининг хизматидан манфаатдордирлар ва шу уларни ўзаро боғлаб туради («Яратилган жамики махлуқотлар бир-бирига вобастадир»). Шундай қилиб, одамларнинг феъл-атвори туғма, бу уларнинг табиатида яширинган.

Шунинг учун ҳам арпа экиб, буғдой умидвор бўлма, нима эксанг, шуни оласан, дейди Навоий:

Қачон сочса туфроққа буғдой биров,
Йўқ имконким ул арпа қилғой даров.[1]

Ёмондан ёмонлик етади, яхшидан яхши ишлар содир бўлади ва ҳар қайсиси ўз ажрини олади. Бу – қонуният. Шунинг учун яхшини ёмондан ажратадиган адолатли раҳнамолар керак.

Албатта, Навоий бунда инсонга (ва умуман жами табиатга) хос уч хусусиятни кўрсатиб кетган: 1) одамнинг ахлоқига хос кўп жиҳатлар унинг наслида туғма ҳолда мавжуд бўлади ва у умрининг охиригача давом этади; 2) одам боласи аввало ўз манфаатига қараб бир ишга киришади, агар ўзига нафи тегмаса, қилмайди, яъни манфаат одамни ҳаракатга келтиради; 3) ҳар бир инсон ана шу манфаатларга тўқнаш келади, чунки одамлар худди шунга кўра ўзаро боғланган, бир кишининг манфаати бошқа бир неча кишининг фаолияти билан қондирилиши мумкин. Шу асосда одамлар ўзаро келишишга, муомала-муносабатда бўлишга мажбурдирлар. Яъни одамларни манфаат бир-биридан ажратади ва айни шу манфаатнинг ўзи уларни бирлаштиради. Бу ҳам – жамият қонуни. Шу қонунни назорат қилиш одил подшонинг вазифасидир.

Шу тарзда Искандар буни ҳам англади ва уни ўзига дастур қилиб олди. Бироқ, агар одамларнинг хислати туғма бўлса, унда тарбиянинг нима кераги бор? Одамни тузатиш иложи бўлмаса, мактаб, муаллим, пир, устозлар нима билан шуғулланади?

Бу ерда масала бу тарзда қўйилмаган. Навоийнинг мақсади одам табиати ва жамият бўлиб яшаш қонуниятини баён этиш бўлган. Чунки афв масаласи ўз-ўзидан нега одамлар турлича, нега савоб қолиб, гуноҳ билан шуғулланадилар, адолатни қўйиб, бир-бирига зулм қиладилар, деган саволларни келтириб чиқаради. Арасту ҳаким шу саволларга жавоб берди, холос.

Аслида эса Навоий тарбияга жуда катта аҳамият берган, зотан унинг барча асарлари инсон қусурларини кўрса тиб, камолот касб этишга ҳидоятдир, тарбия сабоғидир.

Бу ерда яна шуни эслатиш жоизки, «Садди Искандарий» достонида инсон табиатига хос туғма хислатларни кўрсатишга эътибор катта. Фақат бу «ҳикмат»да эмас, бошқа жойларда ҳам, чунончи ёшлик ва қарилик, баҳор ва қишда кайфиятнинг ўзгариши, мухолафатга берилиш ва ҳоказолар ҳақида соф илмий мулоҳазалар баён этилган. Масалан, йигитликда инсон табиатининг ўйин-кулгуга мойиллиги, ибодатни хуш кўрмаслиги ҳақида 36 та тиббий далиллар билан (36 та тиб истилоҳи ишлатилади) бу хислат исботлаб берилади, ҳар бир тоифадаги одамларнинг хос табиати тушунтирилади.

[1] Даров – ўриш

8. Давлатсиз жамиятнинг бўлиши мумкинми?

Низомий Ганжавийнинг «Иқболнома» асарида Искандар Шимолда Яъжуж-Маъжужлар йўлини тошу темирдан девор тиклаб тўсгандан кейин юришни давом эттиради ва йўлда бир обод мамлакатга дуч келади. Серсув яйловлар, боғу бўстонлари беҳисоб, экинзорлар яшнаб турибди. Халқи тўқ, ораста ва осойишта ҳаёт кечирмоқда. Далада молу ҳол, қўй-эчки бисёр, аммо чўпон йўқ; боғларда мевалар ғарқ пишган, бироқ боғнинг эшиги ҳам, қоровули ҳам йўқ; шаҳарлар обод, лекин дарвоза йўқ; дўконлар ҳеч қачон беркилмайди. Халқ бир-бирига қариндошлардай, туғишган биродарларидай меҳрибон, дилкаш, эътиқодда, имонда мустаҳкам. Эътиқодларининг асоси тўғрилик ва тўғрисўзлилик бўлиб, ёлғон, фитнакорлик, найранг каби шайтоний хулқдан бегонадирлар. Мол-мулкда ҳаммаси баробар. Искандар билан савол-жавобда улардан бири дейди:

Надорад зи мо кас зи кас мол беш,
Ҳама рост қисмем дар моли хеш.
Шуморем худро ҳаме ҳамсарон,
Нахандем бар гиряи дигарон.

(Бизда бировнинг моли бошқасиникидан ортиқ эмас. Молу мулкда ҳаммамиз тенгмиз. Ҳаммамиз бир-биримизни мартабада тенг деб биламиз, бошқалар йиғлаганда кулмаймиз). Яъни барчамиз бир-биримизнинг аҳволимиздан хабар олиб турамиз, бир-биримизнинг дардимизга ҳамдардмиз, демоқчи.

Мамлакатда шоҳ ёки ҳоким йўқ. Искандар улардан: нега сизларнинг подшоҳингиз йўқ, деб сўраганда, улар бундай жавоб берадилар: «Одамларимиз қаноатли, диёнатли бўлгани учун бир-бирлари билан мол-дунё, давлат-бойлик деб талашмайдилар, шу учун ўғри ҳам, қароқчи ҳам йўқ. Нафс кетидан қувмаймиз, баравар меҳнат қиламиз, ҳосилдан баравар баҳраманд бўламиз. Эккан буғдойимизнинг бир донаси етти юз дона бўлиб қайтади. Худо бизга қут-барака берган, биз ҳам Худога таваккул қилиб яшаймиз. Ғийбат, ҳасаддан холимиз. Ўзгалар айбига эмас, ўз айбимизга қараймиз. Барчамиз мамнунмиз, бутун олам аҳли билан меҳру шафқатда бўламиз, бошқалар бойлигига кўз олайтирмаймиз. Шундай бўлгач, бизга подшонинг нима кераги бор? Подшо низо-жанжалларнинг олдини олиш, табақа-тоифаларни келиштириш, ўғри ва каззобларни тутиб жазолаш учун керак. Бизда эса низо ҳам, ўғри ҳам йўқ».

Бу жавоб Искандарни ҳайратга солади. Одамларнинг хушнуд ва рози-ризо қиёфаси, нажиб ва ибратли хулқ-атвори, меҳнаткаш, ижодкорлиги, бир-бири билан иноқлигини кўриб, ўзи орзу қилган жамият худди шу шаҳар аҳли эканини англаб етади. Зотан, Низомий тасвири бўйича, Искандарнинг жаҳонгирликдан воз кечиб, пайғамбарлик қилиши, инсоният жамиятини ислоҳ қилишдан мақсади айни шу эди. Жаҳонгир шоҳ ер юзида адолат, тенглик ва эзгу хулқни жорий этмоқчи эди. Шу боис у ушбу шаҳар одамларининг сўзидан таъсирланиб дейди:

Агар сийрат ин аст, мо бар чием?
Агар мардум инанд, пас мо кием?

(Агар ахлоқу одоб, эзгу сийрат шундай бўлса, унда биз нимага арзиймиз? Агар чин инсонлар булар бўлса, унда биз ким бўлдик?)

Искандар назарида бу одамларнинг дини энг мақбул дин, ахлоқи, ишлари эса бутун жаҳонга ёйса арзийдигандир. Агар бу одамларни илгари кўрганимда жаҳонгирлик

қилишни ҳам, пайғамбарлик даъвосини ҳам йиғиштириб қўйиб, барчасидан воз кечардим, дейди Искандар:

Гар ин қавмро пеш аз ин дидаме,
Ба гирди жаҳон барнагардидаме...
Аз ин расм нагзашти оини ман,
Жуз ин дин набуди дини ман.

(Агар бу қавмни бундан олдин кўрганимда, жаҳонни кезиб юрмас эдим... Менинг эътиқодим буларнинг эътиқоди, расму одатидан ўзгача бўлмасди, менинг диним фақат шу дин бўларди).

Искандар йўлида учраган бу хушахлоқ ва покиза одамлар шаҳри, албатта, Низомий Ганжавийнинг (XII аср) хаёлий жамият ҳақидаги орзулари эди.

Хусрав Деҳлавийнинг «Оинаи Искандарий» асарида эса бундай жамият тасвири йўқ. Аммо Абдураҳмон Жомий «Хирадномаи Искандарий» достонида бу ҳақда махсус тўхталган. Жомий Низомий ғояларини қайта бошдан шеърга солиб, ривожлантиради:

Бар эшон на султон касе, на амир,
На зи эшон тавонгар касе, не фақир.
Баробар ба ҳам қисмати молашон,
Мувофиқ ба ҳам сурати ҳолашон.

(Улар устига бирор киши султон ёки амир эмас, улардан бирортаси бой ёки камбағал эмас. Мол-мулклари миқдори ўзаро баробар, аҳволлари – даражалари ҳам баробар).

Ўзаро уруш-жанжал, тортишиш-талашиш ҳам йўқ. Биров бировга қул эмас, эшиклари қулфсиз, эшиклари олдида қабр қазиб қўйилган. Зулм йўқ, одамлар қаноатли, адолатпарвар, имонлари мустаҳкам. Баробарлик бўлгани учун ҳирс-ҳасад йўқ, деб ёзади Жомий. Шаҳар аҳлининг сўзидан: «Агар бирор киши муҳтож бўлиб қолса, дарров ёрдам берамиз. Худога суяниб шукр қилиб яшаймиз. Шу боис кам бўлмаймиз».

Низомийда ҳам, Жомийда ҳам икки нарсага урғу берилганини кўрамиз: 1) мол-мулк тенглиги ва 2) жамият аъзоларининг маънавий-ахлоқий етуклиги. Улуғ Шарқ мутафаккирлари жамиятдаги бўлиниш ва айирмачилик, табақа ва тоифалар, мансаб ва даражаларнинг боисини мулкий тенгсизлик деб билганлар. Мол-мулкнинг тенг бўлмаслиги уруш-низолар, қонли тортишувларнинг келиб чиқишига бош сабабчи, деб кўрсатилади. Бу, албатта, ҳақ гап. Шўро давридаги Низомий ва Жомийга бағишланган тадқиқотларда улуғ шоирларнинг ушбу ғоялари социализмнинг дастлабки куртаклари деб кўрсатилган. Бундай олиб қараганда, юқорида кўриб ўтганимиз жамиятлар билан социализм ғоялари орасида қандайдир ўхшашлик борлиги сезилади. Аммо орада фарқ ҳам бор. Биринчидан, Низомий ва Жомий хусусий мулкни инкор этган эмаслар, фақат мулкий баробарлик ғоясини олға сурганлар. Социализмда эса хусусий мулк батамом инкор қилинади. Иккинчидан, Низомий ва Жомий баробарлик ва барқарорликнинг, демак, мулкий баробарликни сақлаб туришнинг ҳам асоси деб покиза ахлоқ ва дину диёнатда, яъни маънавиятда мустаҳкам туриш деб таъкидлашган. Ҳолбуки, социализм назариётчилари бунга эътибор бермаганлар ва динни зарарли унсур деб эълон қилганлар.

Учинчидан, Низомий ва Жомий тасвирлаган жамиятда подшо, яъни давлат (ва унинг тизими ҳам) йўқ. Социализмда эса диктатура кўринишидаги кучли бошқарув аппарати бўлганлигини биламиз.

Шу боис Шарқ мутафаккирлари ғояларини аллақандай сиёсий «изм»ларга боғлаб тушунтириш тўғри эмас. Бу – инсоният камолоти ва жамият такомиллашуви учун олиб борилган курашларнинг саҳифалари, орзу-армонлар, хаёл ва таклифлар, истиқболга мўлжалланган «лойиҳалар» эди. Яъни улуғ мутафаккирларнинг идеал инсон ва идеал жамият ҳақидаги фикрларидир. Бироқ бу шунчаки хаёл эмас эди, бундай жамиятларни ҳеч қачон амалга ошмайдиган хомхаёл, утопия десак, адолатдан бўлмайди. Низомий ва Жомий қарашлари, албатта, ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас. Бунгача, юқорида қайд этганимиздай, Маздак таклиф этган жамият (VI аср), Абу Наср Форобийнинг «Фозил кишилар шаҳри» (X аср) мавжуд бўлган. Маздак бойлар мулкини тортиб олиб, қашшоқларга бергани билан, мулкий баробарликнинг ахлоқий асосларини ишлаб чиққан эмас, у аъёнлар ва ер эгаларининг беҳад бойликларни қўлда сақлаши, иккинчи ёқда қашшоқ аҳолининг азоб чекишини адолатдан эмас деб ҳисоблайди. Бироқ у шоҳ ва унинг салтанатини ағдаришга чақирган эмас, у шоҳлик тартибини сақлаган ҳолда мулкдан тенг баҳраманд бўлишни талаб қилган.

Абу Наср Форобийда ҳам давлат ва давлат бошлиғи бўлиши маъқул, деб ҳисобланади. Фақат давлат бошлиғи (ҳоким) имом даражасидаги етук ахлоқли, доно киши бўлиши лозим, шу каби шаҳар аҳли – жамият аъзолари ҳам фозил кишилар бўлиши лозим, дейилади. Яъни, фозил кишилар фозил раҳбар атрофида уюшиб, унинг амру фармони билан иш қилсалар, саодатга эришадилар.

Давлат ва жамиятнинг ўзаро боғлиқлиги Ғаззолий, Низомулмулк (XI аср) асарларида ҳам қараб чиқилган. Имом Ғаззолийнинг «Кимёи саодат» асарида давлат раҳбари жамиятнинг юраги деб таърифланиб, жамият аъзоларининг доно, диёнатли раҳбар атрофида уюшиши Ҳақ таоло хоҳишига мувофиқ, деган ғоя ифодаланган. Аммо, Низомулмулкнинг «Сиёсатнома» асарида адолат, инсоф, тўғрилик, ҳалоллик каби ахлоқий сифатларга урғу берилса-да, масала реал ҳаёт билан боғлаб талқин қилинади ва марказлашган кучли салтанат ғояси қатъий ҳимоя қилинади. Шу асосда шоҳнинг жасур, доно, тадбиркор ва қатъиятли бўлиши талаб қилинади.

Низомулмулк қарашлари Амир Темурга маъқул тушган, «Тузуклар»да бунга ишора бор. «Ахлоқи Носирий», «Ахлоқи Жалолий», «Ахлоқи Муҳсиний» китобларида Форобий қарашлари сўфиёна-ирфоний маънолар билан қўшиб давом эттирилади, жамият асосларини мустаҳкамлашда маънавий-ахлоқий тамойилларга алоҳида эътибор қилинади. Аммо бу асарларда ҳам давлатсиз (шоҳсиз) жамият ҳақида фикр билдирилмаган. Демак, шоҳсиз саодатли жамиятнинг бўлиши мумкинлиги Низомий ва Жомийда бор, холос. Бу икки мутафаккир назарида одамлар комил хулқли, қаноат ва адолатни, меҳру шафқатни шиор қилиб яшасалар, ҳалол меҳнат қилсалар, юртлари обод бўлиб, ўзлари тўқ, фаровон яшаши мумкин. Демак, ҳамма нарса ахлоқ ва дину диёнатга боғлиқ. Жомийда «покиза жамият»нинг ахлоқи сўфиёна талқинга эга. Аммо булар тарки дунё қилган, хилватнишин сўфийлар эмас, аксинча, меҳнат қилиш, истеъдод ва қобилиятларини ишга солиб, жамиятга фойда келтиришни бурч деб биладилар. Бу ерда кўпроқ жавонмардлар жамияти ҳақида гапириш ўринли кўринади. Чунки Жомий тасвирлаган одамларнинг тушунча ва қарашлари, ният ва фаолиятлари, хулқу атвори айнан жавонмарддарга ўхшаб кетади. Шундай қилиб, тенг мавқе, тенг миқдордаги мулкка эга бўлган ва ўзаро биродар, баҳамжиҳат яшайдиган одамлар учун подшога ҳожат йўқ. Бундай жамият кишилари ўзларига тегишли масалаларни ўзлари кенгашиб, келишиб ҳал қиладилар. Бундай пайтда давлат ортиқча нарса. Низомий ва Жомийнинг фикри шу. Хўш, Навоийда-чи? Навоийнинг «Садди Искандарий» асарида бу ҳақда нима дейилган?

«Садди Искандарий»да шоҳсиз мамлакат ҳақидаги ҳикоя йўқ. Алишер Навоий ушбу ғояга ишора этувчи бирор бир байт ёки тамосил ҳам келтирмаган. Маълум бўладики, Навоий подшоҳсиз раият ва давлатсиз жамиятни тасаввур қилмайди. Жамият бўлиши учун давлат бўлиши зарур, подшо – олий ҳакам, қонун посбони. Подшо ва лашкар, подшо ва бошқарув тизими халқнинг осойишта ҳаёт кечиришига кафил, дейди Навоий. У бу масалада қадимги Юнон ҳакимлари ва Абу Наср Форобий тарафида. Зотан, «Садди Искандарий» асарининг ғоявий йўналиши, мантиқи шоҳсиз жамият ҳақидаги фикрни инкор этади. Ҳар қанча бу бир идеал, ижтимоий тенглик ва адолат рамзи бўлиб кўринмасин, бироқ одамларни бир қолипга солиш, бошқарув ва сиёсатга буткул барҳам бериш мушкул. Чунки одам табиати буни кўтармайди. Одамлар истеъдоди, интилиши, қизиқиши ҳар хил, демак, уларнинг яшаш тарзи ҳам турлича бўлиши табиий. Буни Навоий алоҳида таъкидлаганини юқорида кўрдик, яъни халқ «офаринишда бир» бўлса ҳам, аммо билим ва амалий фаолият, зеҳну заковатда бир эмас, дейди у. Биров ақлли, биров ўта ақлли, биров кам ақл, биров эса жоҳил. Чунки ҳар бир кишида Аллоҳнинг бир сифати акс этади, сифатлар эса турлича, «икки сифат бирдай» эмас. Шундай бўлгач, ахлоқ нуқтаи назаридан ҳам одамларни тенг бир ҳолга келтириб бўлмайди. Демак, уларнинг мол-мулки тенг бўлиши амри маҳол. «Садди Искандарий»да мунтазам равишда Арасту «Ҳикмат»ларининг келтирилиши бежиз эмас. Бу ҳикматлар асосан одамни илмий жиҳатдан ўрганиш асосида туғилган назарий хулосалардир. Шу орқали Алишер Навоий инсонни фақат ирфоний ғоялар, адабий тимсоллар андозасига солиб тасвирлашидан ташқари, уни тиббий-руҳий жиҳатдан ҳам тадқиқ этади, инсонга хос табиий хислатлар, унинг характерини белгилайдиган туғма хусусиятларни очиб кўрсатади. Нима учун? Чунки бу ҳам Искандарга ибрат эди, Искандар дунё кезиб, мўъжизаларни, ажойиботларни ўрганар экан, одам хилқати ажойиботлари, ҳикматини ҳам ўрганиши керак эди. Зотан, «Ҳикмат»ларнинг ҳаммаси Искандар саволларига жавоблардир. Шу жавоблар орқали Искандар инсондаги хилма-хил сифат ва қусурлар, ҳар бир фардда (индивидда) бўладиган ўзига хос хислатларни билиб олади, ташқи олам каби одамнинг ички олами ҳам турфа товланишлардан иборатлигини тушуниб етади.

Иккинчи жиҳатдан «Садди Искандарий» бу – тақдир ҳақидаги достондир. Искандарнинг жаҳонгирлиги тақдирнинг қистови эканини қайд этиб ўтилди. Аммо фақат бу эмас, балки бою камбағаллик, шоҳу гадолик ҳам тақдири азал ҳукми деб тушунилган. Суякларни кўтариб юрган дарвешга қараб Искандар дейди: «Сенга фақрни берди, менга шоҳликни», яъни дарвешлик сенинг тақдиринг, подшолик менинг тақдирим. Навоий мулкий тенглик ҳақида эмас, балки шоҳу гадонинг тенглиги ҳақида қайта-қайта тўхталади.

Бунинг маъноси нима?

Бунинг маъноси шуки, Навоий умуман мулкка эгалик қилиш билан ғурурланиш, мулкнинг киши ахлоқига таъсирини рад этмоқчи бўлади. Шоҳу гадо, очу тўқ, бою камбағал баробар деганда, Навоий инсоний моҳиятни биринчи ўринга қўйиш, инсон қадру қимматини молу мулк, мансаб – даража билан ўлчамасликка даъват этади. Шу боис у доно дарвешни мамлакат подшосидан баланд қўяди. Чунки дарвеш дунёвийлик тушунчасидан халос бўлган, маънавият мамлакатини забт этган одам. Ана Навоий фикрининг парвози қаерларга боради!

Шундай қилиб, мулкий баробарлик, яъни моддий дунёдаги баробарлик шариат наздида ҳам, тариқат наздида ҳам тўғри эмас. Чунки Пайғамбаримиз соллоллоҳу алайҳи васаллам нега одамлар тенг эмас, деган саҳобаларга қараб: «Худо сизларни тенг қилиб яратмаган бўлса, мен қандай қилиб тенг қилай?» деб жавоб берганлар ва кафтларини очиб бармоқларига ишора этганлар. Бундан ташқари «Агар подшо бўлмаса, одамлар бир-бирларини нобуд қиладилар», деган ҳадис ҳам бор. Шу сабабли ҳазрати Расулуллоҳ одил

ҳокимлар фаолиятига катта аҳамият берганлар ва адолатли подшо жаннатийдир, деган фикрни кўп марта такрорлаганлар. Кишиларнинг ризқи Аллоҳдан, ризқ эса бир ўлчовда эмас. Қобилият ҳам ҳар кимда ҳар хил. Бировга илмни беради, бировга савдога муҳаббатни, бировга ботирликни, бировга шоирликни.

Тариқат ва ирфон аҳли эса дунё касрат – кўплик ва хилма-хилликдан иборат экан, демак, инсонлар ҳам хилма-хил бўлиши керак, бу моддий-табиий оламнинг хусусияти, дейдилар.

Биз бу ўринда Низомий Ганжавий ва Абдураҳмон Жомийнинг инсон саодатини ўйлаб олға сурган улуғвор ғояларига қарши бораётганимиз йўқ. Бу андишадан узоқмиз. Бу икки зотнинг идеаллари ўз даври нуқтаи назаридан ҳам, ҳозир ҳам ҳайратланарли. Балки келажакда инсоният шунга қараб борар.

Форобий варианти ҳам, Низомий ва Жомий варианти ҳам, Навоий варианти ҳам замирида жамиятни такомиллаштириш, ўзини ўзи бошқаришга имкон, ихтиёр бериш ва шу йўл билан низолар, яширин сиёсий ўйинларнинг олдини олишга эришиш мақсади ётади.

Бу масалада Алишер Навоийнинг ўзига хос йўл тутгани бизни қизиқтиргани учун батафсилроқ тўхтаб ўтдик. Навоий давлат бошлиғи, яъни шоҳнинг маънавий етуклигига катта аҳамият берган, кўп нарса шунга боғлиқ деб ҳисоблаган. Шу боис Искандар қайси мамлакатга борса албатта у ерга одил бир кишини подшо қилиб кўтаради, раиятпарвар бўлиш, зулмнинг йўлини кесишга даъват этиб, подшо ва халқнинг ўзаро бир-бирига боғлиқлигини таъкидлайди. Навоий мулкий тенглик ғоясини эмас, балки бойликдан иложи борича муҳтожларнинг баҳраманд бўлиши, саховат ва карам ҳар бир одам хислатига айланиши лозимлиги ҳақида ёзади. Шундай қилиб, у жавонмардлик ғояларига бошқа томондан туриб ёндашади ва бу тариқатнинг талабларини қизғин тарғиб этади.

Воқеан, тарихда жавонмардлар давлати бўлганлиги маълум. Унда худди Абдураҳмон Жомий тасвирлагандай тенглик ва одил тақсимотгина эмас, шу билан бирга, олтин-кумуш каби зебу зийнат ва бойлик воситаларининг беқадр бўлгани, биров бировнинг молига мутлақо қарамаганлиги ҳақида ёзилади. Навоий буни биларди, албатта. Бироқ шунга қарамай, у одил ва ориф шоҳнинг бўлишини жамият учун зарур ҳисоблаган.

9.Искандар девори ёки халоскорлик миссияси

Алишер Навоий ўз асарини «Садди Искандарий», яъни «Искандар девори» деб номлаган. Аниқки, шоир бу билан Искандарнинг халоскорлик миссиясига алоҳида эътибор берган. Умуман, Искандарнинг юришлари замирида халоскорлик нияти ётади. Албатта, савол туғилиши мумкин, Искандар Зулқарнайн жаҳонгир подшо бўлса, жаҳонгирлик эса бошқа халқларни мутеъ қилишдан иборат, қандай қилиб бундай ҳолда халоскорлик ҳақида гапириш мумкин?

Бу ҳақ гап. Бошқа юртга босиб борган одам халоскор бўлолмайди. Искандар ҳам қудратли подшо сифатида жаҳон халқларини ўзига тобе қилиб, ягона дунёвий салтанат–империя тузиш мақсадида лашкар тортиб, Шарқу Ғарбни забт этади. Аммо Низомий, Амир Хусрав, Жомий ва Навоий тасвирига кўра, бу юришлар жойлардаги золим подшоларни адолат йўлига қайтариш, агар бунга кўнмасалар, уларни тахтдан маҳрум этиб, бошқа одил ҳукмдорлар билан алмаштиришдир. Шу боис Искандар қаерга борса, подшоларга насиҳат қилиб, халққа зулм қилмаслик, ўткинчи дунёда ўзини унутмасдан, раиятга қайишиш, хайрли, савоб ишлар билан шуғулланишга даъват этади. У турли ўлкаларда ҳар хил махлуқларга, ёввойи одамлар, одамхўр девларга дуч келади. Обод ўлкаларни ёвузлар ҳужумидан халос этиш, маданиятли шаҳарларни ваҳшийлар вайронагарчилигидан сақлаб қолишни ўз бурчи деб билади. Жумладан, Яъжуж-Маъжуж деган махлуқлар йўлига девор солиб, жабр кўрган халқни улар зулмидан халос этади.

Низомий Ганжавий ва Амир Хусравда ҳам, Жомий ва Навоийда ҳам Яъжуж ва Маъжуж (баъзан Яъжуж дейиш билан кифояланадилар) дуч келган жонзотни кемирадиган даҳшатли махлуқлар тўдаси сифатида тасвирланади. Навоий тасвирига кўра, улар қиличдан, найза ва ўқдан қўрқмайдиган, сон-саноғи беҳад, ҳатто ўзларининг ўликларини ҳам бирпасда ғажиб еб, яна йўлда давом этадиган очофат жонзотлардирлар. Улар тоғларнинг ғорларида яшайдилар, йилда икки марта уйғониб, худди чумоли тўдаси сингари инларидан чиқадилар ва дашту саҳро, водий ва тоғларда нимани кўрсалар еб қуритадилар.

Неким топиб ул қавм толон[1] этиб,
Бори шаҳру кишварни вайрон этиб,
Киши топсалар айлаб они ҳалок,
Талашиб емакка этин завқнок...
Емак бирла худ мутлақо тўймайин,
Ва агар тўйса ҳам донани қўймайин.

Уларнинг сочлари бўйлари баробар узун, супрадай қулоқдари «нажас танларини беркитиб туради», кўзлари ёниб туради, тирноқлари девнинг тирноғидай, юзлари сариғ, қизил туклари бўртиб чиққан, бурунларини тиллари билан артадилар, тишлари шундай ўткирки, тошу ёғочни бирпасда ғажиб майдалаб юборади. Хуллас, жирканч махлуқлар. Искандарга бу қавм ҳақида ҳикоя қилган кишилар таърифича, Яъжуж қавми атроф-жавонибни еб, яксон қилгач, ғорларга кириб уйқуга кетадилар. «Аммо улар уйғонганда, биз уйларимизни ташлаб, тоғу даштларга чиқиб кетишга мажбур бўламиз, аҳволимиз мана шундай оғир, сен бизни шу балодан қутқарсанг, ҳаққингга дуо қиламиз», деб ёлворади шаҳар халқи.

Яъжуж-Маъжуж ҳақида биринчи марта «Таврот»да тилга олинади (Гог-Магог). Қуръони Каримнинг «Каҳф» сурасида (83–98-оятлар) ҳам бу ҳақда хабар берилган. Шарқ шоирлари асосан шу Қуръон хабарига суянганлар. Қуръонда келтирилишича, Искандар Зулқарнайн кун чиқарга қараб қилган юришларида Яъжуж ва Маъжуж зулмидан азоб чеккан халқни учратади. Улар сенга бож тўлаймиз, бизни шу балодан қутқар, деб сўрайдилар. Искандар уларга қараб: «Парвардигорим берган қудратга таяниб сизлар билан Яъжуж-Маъжуж орасида бир маҳкам девор қурайин», – (18,95) деб бу ишни амалга оширади.

«Садди Искандарий» достонида бу воқеа тасвири анча батафсилроқ. Искандар Яъжуж қавми билан учрашгунча чумолисимон одамлар тўдасини асир олиб, уларни ўлдирмоқчи бўлганда, Мағрибнинг ёввойи қабилалари илтимос қилиб, шоҳни бу ниятдан қайтарадилар. Чунки чумолисимонлар мазкур қабиланинг посбонлари бўлиб, ёввойилар узоқ уйқуга кетганда, уларни қўриқлар экан.

Қабила аҳли шу музофотда бири олтин, бири кумушдан иборат икки тоғ борлиги ҳақида Искандарга хабар берадилар. Искандар бориб кўрмоқчи бўлганда, улар: у ерга бориш беҳад мушкул, йўлда хатар кўп, кишини ҳалок этувчи аждарҳо бор, сув йўқ, гармсел эсиб, баданни қуритади, бир даштда беҳисоб илонлар бижғиб ётади, у илонга қараган одам дарҳол ўлади, деб огоҳлантирадилар. Искандар бу гапларни эшитиб, олтин-кумуш тоғларни бориб кўриш ниятидан қайтади.

Навоийнинг бу ривоятни келтиришдан мақсади Искандар мол-дунё тўплаш учун юриш қилмаганини яна бир марта таъкидлашдир. Агар Искандар кўнглида хазина йиғишга иштиёқ бўлганда эди, у нима бўлса ҳам «олтин-кумуш» тоғини бориб эгаллаган ёки шу

[1] Толон – ғоратгарлик, талаб кетиш.

йўлда қўшини билан ҳалок бўлган бўларди. Зотан, ушбу тоғлар – бу нафс тимсоли, бойлик тимсоли. Бойликка интилиш йўли ҳалокатли йўл, демоқчи шоир, унинг илон-чаёнлари, ботқоғу гармсели, даҳшатли қийноқдари бор. Бу йўлнинг азоби дўзах азобидан ҳам баттардир.

Шу билан бирга, Яъжуж-Маъжуж ҳам тўймас ва тийинмас нафс рамзидир. Искандар улар йўлига девор қуриб, балойи нафс йўлини тўсди.

Искандар бу жирканч махлуқларни аввал ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлиб кузатади, улар қўзғолганда ҳеч бир лашкар дош беролмаслиги, уларни қириб, тугатиб бўлмаслигига кўзи етгач, бирдан-бир чора икки тоғ орасидаги дарани девор қилиб беркитиш билан улардан қутулиш мумкин, деган хулосага келади.

Донишманд ҳакимлар, темирчи, қурувчи усталарни йиғиб, улар ёрдами билан темир ва пўлатни «ҳафтжўш» қилиб эритиб, тошлар орасига тўкиб, олти ойда баланд бир девор тиклайди.

Ки неча минг устоду санъатгаре,
Тамом эттилар Садди Искандарий.

Натижада, Яъжуж қавми қанча тиришмасин, бу девордан ошиб ўтолмадилар.[1] Яъжуж-Маъжуж фақат нафснинг жирканч тимсолигина эмас, балки жаҳолат, ёввойилик рамзи ҳам. Улар маданий ҳаётга ўрганмаган, одамийлик қиёфа касб этмаган махлуқлар. Яъни, «Аллоҳнинг қаҳридан халқ бўлган» қавм. Демак, Искандар яхши ахлоқ эзгулик ва адолат қўриқчиси, айни вақтда шу билан бирга, цивилизация, кенг маънодаги маданийлашган инсониятнинг ҳимоячиси бўлиб майдонга чиққан бўлади. Буни асарнинг бошқа бобларида ҳам кўриш мумкин. Мағриб заминда (балки Африкадир?) кўп ёввойи қабилаларни, ярим яланғоч юрадиган кишиларни учратади. Улар билан баъзан жанглар ҳам олиб боради. Бироқ шуниси муҳимки, бу қабилалар таслим бўлгандан кейин Искандарга маданий одамлар каби яшаш, меҳнат билан шуғулланиш, илм-ҳунар ўрганиш ва Худога имон келтириб, аввалги ҳайвоний одатларини тарк этишга ваъда берадилар. Зеро, маданийлашиш аслида одамий моҳият касб этишдир. Маданиятсиз ёввойилар кўринишлари даҳшатли, қўпол бўлгани билан ожиз ҳамдирлар. Масалан, девсифат бир паҳлавонни обдан машқ кўрган қиз енгади. Чунки қиз ақл ишлатиб, чаққонлик билан ҳаракат қилиш орқали рақибини ҳолдан тойдиради. Ва асир олади. Навоий бу ҳикоя орқали куч ақл ва тадбирда, қўпол гавдада эмас, демоқчи. Зулм ва зўрлик ҳам маърифатсизлик, маънавий қашшоқлик белгиси. Маънавий юксалиш бора-бора инсон тийнатидан ваҳшийлик ва ҳайвонийлик хислатларини сиқиб чиқаради, уни руҳ ва қалб томон тарбиялаб боради.

10. «Мухолафат мазамматидаким...»

Алишер Навоий Доронинг муросага кўнмай, катта қўшин билан Искандарга қарши урушга киришиб, енгилиши муносабати билан одамлар орасидаги кин-ҳасад, низо ва жанжаллар, бир-бирига мухолафатда бўлишнинг зарарли оқибатлари устида ўй суради. Афсуски, одамлар Доро каби ўнлаб шоҳлар тақдиридан ибрат олмайдилар, бу фалак қанча султонлар, жаҳонгир, хонларни кўрди, баридан нишона шу қора тупроқ, холос. Шоир бу ҳақда кўп асарларида тўхтаб, аламли мисралар битган. «Ҳайратул-аброр» достонининг ўн тўртинчи ва ўн бешинчи мақолалари, «Садди Искандарий» асари эса бошдан охиригача

[1] Баъзи тадқиқотчилар Яъжуж-Маъжуж айни мўғул қавми бўлса ажаб эмас, зеро, «Искандар девори» аслида Хитой девори ҳақидаги тасаввурлар аксидир. Хитой девори эса мўғул тўдаси хавфининг олдини олиш учун қурилган, дейдилар.

шу ҳақдадир. Бундан ташқари, «Жаҳон қасриғадур су узра бунёд» деб бошланувчи таржеъбанди, «Даҳр боғики, жафо шориидир ҳар чамани» деб бошланувчи таркибанди, «Соқийнома»сида ҳам Навоий дунё бевафолиги ва унга кўнгил боғлашнинг хатолигини бот-бот уқтириб ўтган. Мана шу ўткинчи дунё деб одамлар ўзаро низо ва мухолифатга киришадилар, адоват, душманлик оловини ёқадилар:

Адоват ила кинадур ойинлари,
Туганмас адоват ила кинлари.
Жаҳон ичра мавжуд эрур неча хайл,
Ки боригадур кина қилмоққа майл.

Бу инсон боласининг ғоят салбий хислати, тузалмас иллат, деб танқид қилади улуғ инсонпарвар шоир. Бир касбдаги икки киши, ёнма-ён қўшнилар, ака-ука тортишиб, адоватда бўладилар. Шоир шуни қайд этадики, бу нуқсон, айниқса, аҳли давлат орасида ривожланган. Давлатлар, шоҳлар аро адоват бир тараф бўлса, бир давлат ичидаги турли гуруҳларнинг ўзаро кинахоҳлиги, бир-бирининг пайини қирқишга фитна тиғини чархлаб туриши иккинчи тараф.

Ҳатто шу даражадаки:

Қариндош топса қариндошини,
Дамодам тилаб кесгали бошини.

Натижада, ошнолар – бегона, улфатлар – ўзаро мухолиф, ота ўғилга, ўғил отага қилич кўтаради. Жаҳон мулкига кўз тиккан киши хотиржам, эмин-эркин яшолмайди. «Мулк элидин амонлик йироқ», дейди Навоий. Мухолифат охир-оқибат урушга олиб келади, орада халқ зарар кўради. Уруш қилувчилар турли баҳона ва «ғоялар»ни пешкаш қиладилар, аммо ҳақиқий мақсадлари бойлик, дунё талашишдир. Буни оддий одамлар англамайдилар: «фитна чанги халойиқнинг кўзини тўсиб қўяди, халқ бу чангу тўзон ичида ўзини ҳам топмай қолади».

Солиб элга мундоқ набарди[1] бало,
Гаҳе қатлу торожу, гоҳе жало.

Шундай қилиб, мол-дунё учун мухолафатга киришиш юксак инсоний фазилатга зид. Навоий кишилардаги бу хусусиятни мазаммат этар экан, «ҳикмат» таҳлилида Искандарга дарс бўладиган конкрет маслаҳатлар беради (Арасту тилидан). Яъни, биринчидан, агар мухолафат одамларга хуш келмаса, оқибати зарарли бўлса, биров бу ишни манъ этишга чорласа, киши ўзини четга олмасин. Агар ўзини четга олса, кечирилмас хато қилган бўлади. Иккинчидан, агар мухолафат аҳли ислоҳ ва муросага кўнмаса, қаттиқ ва қатъий далил-сабаблар келтириб, низонинг олдини олишга интилган яхши. Учинчидан, агар бу билан ҳам бўлмаса, унда низога киришиш мумкин, лекин мунда ҳам агар ғолиб бўлишга кўзинг етса бу қадамни қўйгил. Лекин кўзинг етмаса, юмшоқ сўзлар билан муомала қилиб, муросага чақирганинг дуруст. Ушбу «ҳикмат» ҳам ҳарбий тактика ва ҳам ҳаётий тадбирни ўзида акс эттиради. Доро муросага кўнмай, уруш бошлади, оқибатда енгилди, Искандар тадбир билан Дорони енгиб, дунёга ҳоким бўлди.

[1] Набард – жанг, уруш.

Навоий низоли масалаларни иложи борича тинч йўл билан, келишиб ҳал қилиш тарафдори. Бу Искандарнинг хислати ҳам. У қаерга борса, мамлакат ҳукмдорига мактуб юбориб, уруш-жанжалсиз тобеъликни бўйнига олишни маслаҳат беради, лашкар билан тўсатдан бостириб кириб, юртни вайрон қилмайди. Қаршилик бўлгандагина урушга киради (Кашмир подшоси Малу билан бўлган мунозара бунга мисол).

Бироқ Навоийнинг мақсади фақат шу эмас. У мухолафатни нуқсон сифатида танқид қилар экан, буни инсоннинг фожиаси, табиатидан ўрин олган ноқислиги деб билади. Мухолафат, айниқса, шоҳлар орасида кучли деган шоир, ажибки, буни ёш болалар хислати билан қиёслайди. Зеро, ёш болаларда «мени ки», «мен зўр» деган тушунчалар кўпроқдир. Бундан келиб чиқадики, мухолафат инсоннинг балоғатга етмаганлиги нишонаси. Маънавий балоғатга етган, дунё моҳияти, умр мазмуни, инсоний бурч маъноларини англаган сари одамлар бу низоларнинг маънисиз, арзимас эканини тушуниб етадилар. Искандар Навоий талқинида ана шуни англаган жаҳонгир подшодир.

11. Ҳам набию ҳам валию ҳам ҳаким

«Ҳайратул-аброр»нинг ўн тўртинчи мақоласига тамсил тариқасида Искандарнинг жаҳонгирлик саргузашти қисқача ҳикоя қилинар экан, охирида Искандарга таъриф бериб, Навоий ёзади:

Ҳам шоҳ ўлуб, ҳам валию ҳам набий,
Ҳикмат ила ҳам туз ўлуб машраби.

Шу мазмундаги байтни «Тарихи мулуки Ажам» асарида ҳам ўқиймиз:

Валоят била ҳикмату шоҳлиқ,
Нубувват ишидан ҳам огоҳлиқ.

Шу нуқтаи назардан «Садди Искандарий»га мурожаат қиламиз. Бу асарда ҳам охирида Искандар қуруқлик ва сув дунёсини сайр қилиб, мамлакатларни эгаллаб, қилган ишлари, ихтиро этган ажойиботлари (оламни кўрсатадиган кўзгу, устурлоб ясагани), Яъжуж йўлига девор қуриб, мазлум элни қутқаргани хусусида якуний бир бор ажратар экан, шоир қайд этади:

Жаҳон ичра мундоқ топиб шоҳлиқ,
Нечук шоҳлиқ, дониш огоҳлиқ,
Валоятдин илгида қувват доғи,
Нечунким валоят, нубувват доғи.

Демак, Искандарда тўрт сифат – тўрт мақом мужассам. Булар: Шоҳлик, Ҳакимлик, Валилик ва Набийлик.

Шоҳ бўлганда ҳам оддий бир мамлакат шоҳи эмас, балки жаҳон подшоси. Ягона дунё салтанатининг ҳукмдори!

Бироқ бу мартаба унга ўз-ўзидан келгани йўқ. Жаҳонгирлик гарчи унинг тақдирида ёзилган бўлса-да, аммо бунга у чуқур билими, ҳикмат ва фалсафадан хабардорлиги, маънавий-ахлоқий камолоти туфайли эришди. Чунки у малойик сифот, илоҳий замирли одам («Вужудинг Ҳақ этмиш малоик сифот, ки сенсиз даме бўлмасун коинот»). Искандар дунёга даҳшат солган қирғинбарот жанглар, талон-торож, ғоратгарлик билан хазина

йиққан жаҳонгир эмас (албатта, аслида Александр Македонский ҳам ғорат ва талончиликда бошқа жаҳонгирлардан қолишмаган, лекин Навоий тасвирлаган Искандар бутунлай бошқа), балки дунёни ҳикмат билан олиб, адолат ва тадбир билан бошқариш намунасини кўрсатган киши. Арасту, Афлотун каби ўнлаб илоҳий ҳакимлар унга маслаҳат бериб, илму дониш ўргатдилар ва илмни амалиётга татбиқ этдилар.

Натижада, Искандар жаҳонгирлик билан керилиб, ўзидан кетмади. Худолик даъво қилмади, аксинча, қудрати қанча кўпаймасин, шунча ўзини ҳақир ва ожиз ҳис қилаверди – дунёнинг бевафолигию умрнинг бебақолигини тушуниб етди. Шоҳлик унинг учун зўрлик ва ҳукмронлик воситаси, мумтозлик белгиси эмас, балки халқ ва Ҳақ олдидаги вазифа, бурч эди. Искандар бирор ерда ўз шахсини бошқалардан юқори қўймайди (ҳолбуки, ҳақиқатда у ақлу заковатда мукаммал бир инсон сифатида кўринади), билъакс, ҳар доим ўзини оддий фуқароларнинг бири деб таъкидлаб туради.

Баъзи тадқиқотларда Навоий тасвирида Искандар ижобийликдан салбий томонга қараб ўзгариб боради, яъни бошида тахтни рад этган шаҳзода, кейин эл қистови билан тахтга чиққач, жаҳонгирликка ружуъ қўяди, тинмай юришлар уюштиради, унинг адолат ҳақидаги гаплари ҳам эсдан чиқиб кетади, деган мазмундаги фикрларга дуч келамиз. Аммо ҳақиқатда бундай эмас. Искандар «Садди Искандарий»да моҳиятан ўзгармайди, яъни унинг тахту тожга бепарволиги охиригача сақланади. Жаҳонни олганда ҳам у дунё, молу мулк, тахту тож бир кунлик ташвиш ва ғамингга арзимайди, деган гадо дарвешнинг ҳикматини эсидан чиқаргани йўқ, балки бунга кўпроқ иқрор бўлаверади. Мана ўлими олдидан онасига ёзган хатида у нима дейди:

Ғамимда алам ҳузнидин фард бўл,
Бори олам аҳлиға ҳамдард бўл.
Неча сарвару бахти фархундасен,
Алар бандадур, сен дағи бандасен.
Керак бандаға иш сарафкандалик,
Не Ҳақдин келур айламак бандалик.
Неким Ҳақ ризоси ризоманд бўл,
Қазо ҳар неким қилса хурсанд бўл.

Шу учун Искандар қўлини тобутдан чиқариб қўйишни васият қилади, токи олам аҳли кўриб ибрат олсин:

Ки эл солиб ул сори ҳайрат кўзи,
Не ҳайрат кўзи, балки ибрат кўзи...
Кафи ичра олди жаҳон кишварин,
Бару баҳрнинг[1] лаъл ила гавҳарин.
Чу урди ажал илги табли раҳил,[2]
Бақо бўйниға солди ҳабли раҳил[3].
Жаҳондин шал илги[4] мисоли борур,
Нечукким чинор илги холи борур.

[1] Бару баҳр – қуруқлик ва денгиз.
[2] Табли раҳил урмоқ – кўчиш, кетиш ноғорасини чалмоқ.
[3] Ҳабли раҳил – судраб кетиш арқони.
[4] Шал илги – қуриган, шол бўлган қўл.

Жаҳондан ҳеч нарса олиб кетолмайсан, шу боис жаҳонга қаттиқ кўнгил боғлама. Шарқ мутафаккирлари асарларига бу ғоя чуқур сингиб кетган. Эрамиздан олдинги иккинчи минг йиллик ўрталарида тартиб берилган «Библия»нинг «Воиз» («Еккалиаст») китобида «ой остидаги олам нарсалари арзимас, ҳамма нарса ҳечдир, ҳеч нарса қалбни овутмайди» деган сўзлар мавжуд. Бу ғоя Фирдавсий «Шоҳнома»сида ҳисобсиз урушлардан сўнг қайта-қайта такрорланади. Аммо бунинг эвазига инсон таянадиган нима бор, ҳаётнинг, умрнинг маъноси нима, инсон нимада ўзини кўрсатиши керак, деган саволлар ҳам донишманд аждодларимизни банд этган.

Алишер Навоий учун бу саволларга жавоблар қуйидагича: 1) умрни яхши, савоб ишларга бағишлаб, яхшилик билан ном қозониш; 2) дунё неъматларидан баҳраманд бўлиб, бошқаларга ҳам ёрдам бериш, саховат ва адолатни унутмаслик; 3) илму ҳикмат ўрганиш, эл-юртни обод қилиш; 4) Аллоҳни ёдда тутиш, Унинг амрларини бажариш ва илоҳий маърифатга етишиш учун жидду жаҳд қилиш. Шунда одам умри беҳуда ўтмайди, инсон ўз бурчи, бу дунёдаги миссиясини адо этади ва афсус-надомат қилмайди.

Ана шу маъноларни англашда тасаввуф таълимоти ёрдам беради. Искандар орифона суҳбатларни берилиб тинглади, оламга орифнинг басират кўзи билан қараб, Аллоҳ сиррини, Унинг зоти ва сифатини англай бошлади, Сифат тажаллиси нуридан баҳраманд ўлароқ Зот қудратини мушоҳада этди.

Ровийлар ривоят қиладилар, тарих аҳли ҳам шунга қўшиладиларки, дейди Навоий «Садди Искандарий»да, Искандар ҳам вали (комил инсон) ва ҳам наби (пайғамбар) бўлди. Бунинг далили шуким, у оламни сайр қилиб чиқди. Муҳити аъзамни ҳам кезиб, сув ости ва қуруқликдаги ажойиботларни кўрди, риёзатлар чекти:

Риёзат басе чекмиш эрди тани,
Топиб тафсия[1] хотири равшани.
Бўлуб сайр итмоми[2] топқоч мақом,
Иши ҳам сулук[3] ичра бўлди тамом.
Валоят мақомида топиб ўзин,
Нубувват чароғи ёрутти кўзин.

Демак, Искандар юришлари сўфий сафарига тенглаштирилар экан, унинг риёзати ҳам сўфий (солики тариқат) риёзатига тенг деб қаралган. Бу риёзат Искандар тафаккури, қалбини тозалади, мусаффо этди, натижада қалби Аллоҳ нури билан равшанлашди. Сайр охирида мақомга эришгач, унинг ҳолати худди тариқат тарбиясини олган соликникига ўхшаб қолди, бошқача айтганда, тариқат йўлини босиб ўтгандай бўлди. Шундан кейин у ўзини валилик мақомида кўрди ва пайғамбарлик чироғи кўзини равшан этди.

Искандар сув остига тушганда, дунё пардаси кўзидан кетиб, ғайб илмини кашф этади, «анга барча махфий падидор (аён) эди», дунёни кўзгуда кўргандай мушоҳада этарди, деб ёзади Навоий.

Шундай қилиб, жаҳонгир шоҳ ориф дарвешга айланади, аниқроғи, орифлик мартабасига кўтарилади. Искандар учун бу жаҳонгирликдан ҳам афзал бўлган улуғ саодат эди. Халқ ҳам унинг сиймосида шоҳлик, ҳакимлик, валилик ва набийлик акс этгани кўриб турарди:

Билиб халқ шоҳи музаффар они,
Ҳакиму валию паямбар они.

[1] Тафсия – софланиш.
[2] Итмом – тамом, охир.
[3] Сулук – тариқат йўли.

Искандарнинг донишманд файласуф (ҳаким) ва пайғамбарлиги Низомийнинг «Иқболнома» асарида зикр этилган, Жомийда ҳам пайғамбарлик ҳақида ишора бор. Аммо Жомий донишмандлик (хирадманд) сифатига кўпроқ урғу беради. Навоийда ҳар тўрт сифат бирга олиб қаралган ва муҳими шуки, бу сифатлар бир-бирига боғлиқ деб тушунилади. Навоий наздида ҳакимлик ҳам, валилик ва набилик ҳам огоҳлик нишоналари бўлиб, бу уч сифат Парвардигорни таниш ва ўзини таниш орқали кишида пайдо бўлиши мумкин. Агар шоҳ огоҳ бўлса, демак, у бу сифатлар соҳиби бўла олади.

Искандарнинг пайғамбарлиги ҳақида Қуръонда ишора йўқ. Тилга олганимиз «Каҳф» («Ғор») сурасида Тангри таоло Мусога қараб дейди: «Ва сендан Зулқарнайн ҳақида сўрайдилар. Дегил, биз унинг аҳволидан сизга хабар берамиз. Ҳар жиҳатдан биз уни ерда қудратлантирдик ва ҳар нарсага (эгаллашга) йўл очдик ва унга йўл кўрсатдик, токи офтоб ботадиган жойгача борди...» (83–86- оятлар).

Демак, Искандар Худонинг азму иродаси билан қудратли подшо бўлгани айтилади, аммо пайғамбарлиги ҳақида ҳеч нарса дейилмаган.

Искандарга пайғамбарлик мақомини бериш Низомийга балки жаҳонгирлик ғоясини оқлаш учун керак бўлгандир, чунки шу орқали нафақат дину диёнат ўрнатиш баҳонаси, балки адолатни жорий этиш, оламни зулмдан халос қилиш ғояси ҳам мантиқий жиҳатдан асосланган, шекилли. Навоийнинг Искандаридаги пайғамбарлик аллақандай номинал унвондай туюлади. Яъни, валилик рутбасини эгаллаган одамда набилик ҳам бўлади, дегандай. Чунки Искандар Навоийда бирор-бир динни тарғиб қилувчи ёки яна шариат жорий этадиган одам сифатида кўринмайди[1]. Искандарнинг ўз ўлимини олдиндан билгани ва тушида кўрган манзара – олтин рангдаги осмоннинг зарҳалланган аскар совути бўлиб чиқишини валилик каромати дейиш мумкин. Бу ўринда бошқа жиҳатга диққатни қаратмоқчимиз: ҳикмат билан тасаввуф, ҳакимлик билан валилик ўзаро мувофиқ келадими? Зеро, сўфийлар файласуфларни ҳамиша ўзларининг рақиблари деб қараганлар, фалсафа ақлга суянади, ақл эса Аллоҳ илмини билишга қодир эмас, деб ўзларини файласуфлардан ажратиб кўрсатишга интилганини биламиз. Навоийнинг ўзида ҳам бу ғоя бор, буни унинг форсий қасидаларида кўрдик.

Бироқ «Садди Искандарий» достонида Алишер Навоий ҳикмат билан тасаввуфни қўшиш тарафдори бўлиб чиқади. Чунки бунда фақат «назарий ҳикмат» эмас, балки «амалий ҳикмат», яъни ахлоқ илми эътиборга олинган. Ахлоқ илми эса тасаввуф билан мазмунан яқинлашади.

Бундан ташқари, бу ерда гап Искандардай шахс устида бораётганини унутмайлик. Буюк шахснинг қамрови ҳам буюк, унинг фикр доираси, қизиқиш олами кенг. У – подшо, подшо эса амалиётчи. Искандар ҳам назарий-илмий масалалар билан қизиқади ва ҳам улардан хулоса чиқариб, уларни амалиётга жорий этмоқчи бўлади.

Хуллас, Искандар ҳакимлик ва валиликни бирлаштира олган экан, демак, бу икки соҳа бир-бирига мутлақо зид бўлмасдан, бир-бирини тўлдирадиган

---

[1] Тўғри, Навоий достонида Искандар «зардушт дафъиға ғулу» қилгани, «Макка азми»да Каъбани кўргани (Каъба Иброҳимдан қолган) ҳақида йўл-йўлакай қайдлар бор. Бир ўринда мана бу байт келади:

Қилиб элга ирсол ўз динини,
Тузуб мамлакат зебу ойинини.

Лекин Искандар келтирган дин қанақа, қайси шариатга асосланади? Бу ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Искандарнинг «Авесто» нусхаларини нобуд этгани, оташкадаларни бузгани тарихда маълум. Аммо у бунинг ўрнига бирор-бир дин жорий этгани ҳақида маълумот йўқ. Воқеан, у замонда Искандар ватани Юнонистонда кўпхудолик тасаввурлари ҳукмрон эди. Албатта, яна қайтарамиз, Навоий Искандари тарихий Искандардан тубдан фарқ қилади, бу мусулмон шоири нигоҳи билан яратилган бир бадиий тимсол. Шунга кўра, достондаги Искандарни мусулмон деб аташ мумкин бўлмаса-да, бироқ яккахудолик (тавҳид) ғоялари тарафдори деб билмоқ мумкин.

тафаккурий йўналиш бўлиб чиқади. Ҳақиқатан ҳам шундай. Ориф инсон ҳикмат билан қанча унумли қуролланган бўлса, илоҳий илмга ҳам шунча чуқур кириб боради. Шу каби файласуфларнинг кўпчилиги орифона билиш турини инкор этмаганлар. Қадимги юнон олимлари Сократ, Платон, Платин, ўзимизнинг алломалар – Форобий, Ибн Сино, Носириддин Тусий шундай кишилар эдилар. Ўз навбатида атоқли шайхлар Абусаид Абулхайр, Жалолиддин Румий, Нажмиддин Кубро, Азизиддин Насафий тасаввуфни ҳикмат билан қўшиш тарафдори бўлганлар.

Чунончи, Жалолиддин Даввоний (1424–1502) «Ахлоқи Жалолий» асарида дейди: «Инсон камолоти икки нарса билан боғлиқ: бири ҳикмати болиға[1] бўлса, иккинчиси қудрати фозиладир[2] Ҳикмати болиға илмий камолотдан иборат бўлса, қудрати фозила амалий камолотдан иборат.

Баъзилар ҳикматни фақат мавжудотнинг аҳволига тегишли (яъни, табиатга хос), унинг инсон нафси (ахлоқи) билан алоқаси йўқ дейдилар, яъни нафсдан ташқари ҳисоблайдилар...

Лекин бундай эмас. Ҳикмат асл маъносида тўғрисўзлилик ва фаолиятдаги тўғриликни англатади. Шундай экан, у ўз-ўзидан инсон ахлоқи билан алоқадордир. Шу нарса аниққи, инсон амалиётсиз, қуруқ «назарий илм»нинг ўзи билан камолга эриша олмайди...

Аҳли назар (ақлий билим эгалари)ни уламо (олимлар) дейдилар ва тасаввуф аҳлини урафо (орифлар) дейдилар. Уларнинг йўли бошқа-бошқа бўлса-да, лекин ҳар икки тоифа ҳам ҳақиқатда ҳакимлардирлар. Балки кейинги тоифа кўпроқ камолот даражасидадирлар. Чунки ладуний илмни Унинг Ўзининг даргоҳидан оладилар. Улар анбиёга яқин ва меросхўрдирлар. Ва ҳар икки йўл охир-оқибатда ўзаро мақсадда яқиндирлар. Иккала йўл тадқиқотчилари орасида ҳеч бир ихтилоф йўқ[3] ва ҳакимлардан (файласуфлардан) ҳеч бири сўфийлар йўлини инкор этган эмас.

Сўфийлар ҳам олимларга муҳтождирлар, зеро, агар солик расмий илмдан батамом холи бўлса ифрот (ҳаддан ошиб кетиш) гирдобидан ва шариат билан ҳикмат орасидаги мухолифатдан ҳам халос бўлолмайди. Эътидол –ўрталикни тутиш зарур, бўлмаса, ишнинг ривожи бўлмайди...»

1. Мавзунинг давоми ёки айрим хулосалар

Кўринадики, Жалолиддин Даввоний назарида ирфон билан ҳикмат[4], ҳаким билан валий, файласуф билан дарвеш моҳиятан ўзаро яқин. Айтиш мумкинки, ҳакимда валийлик ва валийда ҳакимлик хислатлари мавжуд. Шундай экан, уларни бир-бирига зид қўйиш, файласуфни сўфийнинг рақиби дейиш ҳам тўғри эмас. Шу ўринда Ибн Арабий шогирди ва Жалолиддин Румийнинг суҳбатдошларидан бўлган шайх Садриддин Кунявийнинг сўзларини келтириш жоиз.

Шайхдан сўрадиларки: «Қаердан қаёққа борасиз ва ўртада нима ҳосил бўлади?»

Шайх жавоб бериб деди: «Илмдан Асл манбага борамиз, ўртада ҳосил бўлгани дунёвийлик ва илоҳийлик ҳукми билан зоҳир бўлган икки тарафни бирлаштирувчи нисбатни янгилашдир» (Навоий. 17-жилд. «Насойимул-муҳаббат», 2001 й., 397-6.). Яъни, Аллоҳни – асл манбани илм билан билиш мумкин, дунёни ўрганувчи илм Илоҳ илмига пойдевордир, бу икки тушунча (дунёвийлик ва илоҳийлик)да зоҳир бўлган илмлар аслида

[1] Болиға – комил, етук, ҳикмати болиға – етуклик илми (назарий илм).
[2] Фозила – улуғлик, шараф. Қудрати фозила – улуғлик қудрати (амалий ахлоқ илми).
[3] Шундан кейин муаллиф Шайх Абусаид Абулхайр билан Ибн Сино мулоқоти ҳақидаги ривоятни келтириб, Абусаид: мен нимаики кўрсам, у билади. Ибн Сино эса: мен нимани билсам, у кўради, деган гапларини ажратиб таъкидлаган.
[4] «Ҳикмат – донолик ва тўғри кирдор кўрсатиш бўлиб, ашё - нарсалар ҳақида баҳс этувчи илм, башарий билимлар мажмуидир» (Ғиёсул луғот, Душанбе нашри, 1-жилд, 81-6.).

бирдир, улар нисбатини чуқур англаган, тўғри белгилай олган кишигина мақсадга эриша олади, демоқда Садриддин Кунявий[1].

Шу маънода Алишер Навоий ўз асарларида Афлотун ва Арастуни «ҳакими илоҳий» деб тилга олади, бу икки донишманд Искандар учун нафақат илму ҳикмат ўргатадиган устоз, балки руҳоний раҳбар ҳамдирлар.

«Ахлоқи Жалолий» муаллифи Абу Наср Форобийнинг фикрларини ривожлантиргани кўриниб турибди. Зеро, айнан Форобийнинг «Фозил кишилар шаҳри» асарида набийлик, валийлик ва ҳикмат, дин ва фалсафа орасидаги яқинлик масаласи кўтарилган. Улуғ файласуф фозил шаҳар ҳокими сифатларини таърифлар экан, унда илоҳийлик қудрати ва дунёвий илму дониш мужассам бўлиши шарт, дея уқтиради.

Маълум бўладики, Форобийнинг утопик жамият ҳақидаги қарашлари XV асрга келиб қайта жонланган ва мутафаккир зиёлилар фикрини банд этган. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асарида бу қарашларнинг таъсирини сезиш мумкин.

Абу Наср Форобийга кўра, набийликнинг биринчи белгиси донишмандлик, яъни файласуф бўлишдир. Зотан, Тангри таоло пайғамбарларни халққа раҳнамо қилиб юборар экан, уларга улуғ заковат, тенгсиз ақл ва ирфоний қувватларни берган бўлади. Воқеан, аслида ҳаким Аллоҳнинг севимли исмларидан бири. «Ҳикмат» деганда ҳам шариату тариқат аҳли кўпроқ Аллоҳ ҳикматини англайдилар. Қуръоннинг ҳам қатор сураларида «ҳикмат китоби», Аллоҳнинг ҳикмати, дея кўрсатилади. Аллоҳнинг чексиз илми, сиру асрори, мўъжизаларини Унинг ҳикмати деймиз. Олам ва одам ҳам Аллоҳ ҳикматининг кўриниши. Демак, пайғамбарлар, ҳакимлар, орифлар Аллоҳ ҳикматини қабул қилиб, билиб олиб, ҳаётга жорий этувчилардирлар. Зотан, адолат ҳам Аллоҳ ҳикматидир. Аллоҳ ҳикматидирки, олам бутун, доимий ҳаракат ва мувозанатда, ҳамма ва ҳар бир нарса ўз ўрнида. Шу боис, жамиятдаги адолат ҳам илоҳий ҳикмат асосига қурилиши керак, буни ҳакимлар ва набийлар, яъни ақли феъл эгалари амалга ошира оладилар.

Алишер Навоий набийлар ва ҳакимлар тарихини битта китоб қилиб, уни «Тарихи анбиё ва ҳукамо» деб номлаган ва бунда диққатни тортадиган яна бир жиҳат шуки, ушбу асарда Луқмон икки жойда тилга олинади: бир марта набийлар қаторида ва иккинчи марта ҳакимлар қаторида. Навоий шу муносабат билан ёзади: «Тарих аҳлидан баъзи ани ҳукамо силкида (қаторида) мазкур қилибтурлар ва кўпрак эл ани пайғамбар дебтурлар. Ва баъзи ривоятда шундоқтурки, нубувват ва ҳикмат орасида мухбир (хабар келтирувчи) қилди» (А. Навоий. Асарлар, 15-том, 1968, 231-6.). Демак, Луқмон ҳакимлик (донишмандлик) билан пайғамбарликни бирлаштирган шахс, Худо унга ҳар икки жиҳатни насиб этган.

Ва яна бир жиҳат муҳим. «Садди Искандарий» достонининг бошида тахту тожни тарк этган ва дарвеш маслагини қабул қилган шаҳзода ҳикояси келтирилса (1-ҳикоят ва 1-ҳикмат), асарнинг охирида Луқмон ҳикояти билан Луқмон сўзларига асосланган сўнгги ҳикмат келтирилган. Луқмон тилидан келтирилган фикрлар дарвеш бўлган шаҳзода фикрларига ҳамоҳанг. Луқмон ҳам дунё ва унинг бойлиги улуғ Илоҳий маънавият олдида арзимаслигини уқтиради. Шунча илминг билан вайронада яшамай, шоҳона муҳташам кошоналарда яшасанг ҳам бўларди-ку, деган саволга Луқмон бундай жавоб беради:

Ки чун қилмадим майл оламға ҳеч,
Мени ул дағи солмағай ғамға ҳеч.

[1] Сўфиёна таълимотда шариат, тариқат ва ҳикмат аҳли қарашлари жамланганлигини Азизиддин Насафий ҳам қайд этган. «Зубдат ул-ҳақойиқ» асарида у ёзади: «Тасаввуф аҳлининг фикрлари, ҳақиқатан олганда омухтадир. Яъни бир қисм шариат аҳлидан, бир қисм ҳикмат аҳлидан, учинчи қисм эса ваҳдат аҳлидан (олинган)». («Комил инсон ҳақида тўрт рисола», «Маънавият» нашр. 1997, 156-6.). Азизиддин Насафий «ваҳдат аҳли» деб ваҳдатул вужуд таълимоти тарафдорларини назарда тутган.

Муни кўрки, давриндин элтур чоғи,
Олур мендин ушбу бузуғни доғи.

Асардаги барча ҳикоялар каби бу ҳикоя ҳам Искандарга танбеҳ ва олам аҳлига ибратдир. Чунки шундан кейин Искандарнинг вафоти ҳақидаги боб келади ва шу билан асар якунланади. Яъни Искандар шунча буюклиги билан ажал қўлида ожиз, дунё на унга, на бошқага вафо қилмайди, деган фикр ўқувчига сингдирилади. Аммо Искандар, таъкидлаганимиздай, бу маънолардан бехабар киши эмас, у буларнинг ҳаммасини англаган, қалби огоҳ, «ҳакиму валию набий» мақомларини эгаллаб олган одам эди.

Шундай қилиб, қадимги юнон олимларидан (Платон, Аристотел) Форобийга ва ундан Навоийгача етиб келган орзу бўртиб намоён бўлади: подшо донишманд ва илоҳий ҳикмат эгаси бўлиши лозим! Афлотун фикри: «Бешак файласуфлар подшо бўлиши даркор». Аристотел эса бундай дейди: «Гарчи мансаб донишманднинг иши эмасдур, мансабни донишманд шахсга топширмоқ афзал».

Абу Наср Форобий қайдларидан: «Ҳукмдорларнинг сифатлари қаторидан фалсафий тафаккурга эга бўлиш зарурлиги жой олиши лозим». Ушбу ғоя Шарқда асардан асарга, рисоладан рисолага кўчиб келган. Бунда икки жиҳат бор: бири донишманд ҳакимга тахту тожни бериш (Афлотун ва Арасту фикри), иккинчиси – подшони донишманд ҳаким қилиб тарбиялаш (Форобий фикри).

Алишер Навоий кейинги фикр тарафдори, чунки Искандар тахт вориси сифатида шоҳлик мансабини эгаллайди ва шу билан бирга у донишманд ва ориф инсон сифатида вояга етади. Умуман олганда, Навоий дунёқарашига юнон файласуфларининг таъсири бор (Бу Ф.Сулаймоновнинг «Шарқу Ғарб» номли тадқиқотида яхши очиб берилган). Навоий исломий-ирфоний ғояларни фалсафий ҳикматлар билан омухта этиб, инсоният тафаккури мевалари яхлит бутунлик эканини исботлаган. Улуғ шоир тасвирлаган Искандар сиймосида бу мужассам. Искандар асли юнонлик бўлса-да, лекин у ҳинд, чин, форс илмини ҳам эгаллаб боради, дунё донишмандлари ҳикматидан фойдаланиб, Яъжуж балосини дафъ этган деворни қуради. Қанчадан-қанча ривожланмаган, маданиятдан орқада қолган қабила ва қавмлар орасига илму ҳикмат, дину диёнат зиёсини ёйиб, уларни инсоний ҳаёт кечиришга ўргатди. «Садди Искандарий»да, шундай қилиб, мамлакат раҳбарининг асосий тўрт сифати ҳақидаги қадимий қарашлар акс этган: 1) биринчи бошлиқ донишманд (файласуф) бўлсин; 2) биринчи бошлиқ қонун тарафдори бўлсин; 3) биринчи бошлиқ қўлида ҳокимият бўлсин ва 4) биринчи бошлиқда имом(раҳнамо)лик хислатлари бўлсин. Бу аслида фозил шаҳар ҳокимининг сифатлари, чунки Абу Наср Форобий санаб ўтган ўн икки хислат шу тўрт сифат ичига киради. Ҳазрат Навоийнинг ҳоким, ҳаким, валий ва набий деган сифатлар ҳақидаги фикрлари ҳам шунга уйғун.

Искандарнинг қонун ижодкорлиги адолат ва инсофни барқарор этишда кўринса, имомлиги халқ дилига йўл топиб, одамларни ўзига эргаштира олишда намоён бўлади. Шундай қилиб, дониш ва ҳикмат, шахсий қобилият ва илоҳий қудрат уни дунё халқларига подшо ва раҳнамо бўлишга олиб келади. Навоийнинг бир хулосаси шу. Аммо Искандар дунё молига ҳирс қўймади, ҳамиша дарвештабиат бўлди, бойликларини сахийлик билан бошқаларга тарқатиб, ўзгалар шодлиги, бахтини ўйлади, унинг жаҳонгирлиги – орифнинг сафаридай дунёни англаш учун сафарга чиққандай гап эди. Навоийнинг иккинчи хулосаси шу. Бироқ жаҳонни олган Искандардай улуғ шоҳ, «ҳакиму валию набий» ҳам дунёдан «холи илик ила» кетди. Бундан барча ибрат олсин, бу дунёда бир-бирига зулм қилмасин, мол-дунё деб бир-бирини қирмасин, ҳасад ва ҳирс ўтини ёқиб мамлакат бошига фалокат келтирмасин. Навоийнинг учинчи ва асосий хулосаси шу. Достонда бошидан охиригача

шоҳу гадо, ҳокимият ва маънавиятни қиёслаб боришдан мақсад ҳам шу эди. Навоий назарида илму ҳикмат ҳокимиятнинг дастёри эмас, балки раҳнамоси, қудратидир. Искандар халқлар подшоси, аммо у халқ билан бирга ва халқ дардига шерик, мушкулларни осон қилувчи халоскор ҳукмдор. Шу заминда Навоий тасаввуф ғояларининг эзгуликка хизмат қилувчи гуманистик аҳамиятини кўрсата олган.

«Садди Искандарий» достони охири фожиали тугаса ҳам (Навоийнинг бошқа асарлари сингари), аммо унда ҳаётни фалсафий таҳлил қилиш етакчилик қилади. Навоий 1) ота ва бола; 2) шоҳ ва раият; 3) шоҳ ва лашкар; 4) шоҳ ва аъёнлар; 5) устоз ва шогирд; 6) шоҳ ва дарвеш; 7) ҳикмат ва ҳукумат; 8) донишмандлик ва амалиёт; 9) тақдир ва тадбир; 10) инсон ва Худо; 11) адолат ва жавонмардлик каби ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-фалсафий масалалар устида мушоҳада юритади, инсон табиатини таҳлил қилади.

Аммо мутафаккир шоир асар марказига қўйган бош ғоя бу – ибрат ва огоҳликдир. Шу маънода асар охиридаги маҳзунлик ўзи билан бирга кучли ҳаётсеварлик оҳангини етаклаб келади. Илоҳийлик ва дунёвийлик, рационализм ва иррационализм, дидактиклик ва тасвирийлик, ҳикмат ва ҳикоят усуллари ва йўналишлари ажабтовур қўшилиб кетган. Шоир тафаккури қатламларининг кўплиги ва теранлиги кишини ҳайратга солади. Искандар адолат ва ҳикматга таянган жаҳон салтанатини тузади. Бу ғоя италян шоири А. Дантеда ҳам бор. Унинг «Монархия» асари шу мавзуга бағишланган. Бироқ Данте «Монархия»си умумжаҳоний эмас, балки бир мамлакатда ақлу заковат тантана қилган шоҳлик сифатида тасвирланган. Навоий Искандари эса бутун дунёда адолатли, орифона жамият – жавонмардлар салтанатини барпо этади. Искандар ҳеч ерда ўз мамлакати урф-одатини жорий этмайди, эгаллаган жойларидан молу мулкни зўрлик билан йиғиштириб олиб, Юнонистонга жўнатмайди. Ўз тилини зўрлаб ўргатмайди, маҳаллий халқларни камситмайди. Аксинча, улардан кўп нарса ўрганади ва айни вақтда ўргатади, яъни башарий билим, тажрибаларни жамлаб, яхшиликка хизмат қилдиради. Демоқчимизки, Искандарда мустамлакачилик хусусиятлари кўринмайди. У, таъкидлаганимиздай, халоскор подшоҳ.

Улуғ Навоийнинг улуғвор нигоҳи мана шундай хайрли, умумжаҳоний ва теран. Шу боис ҳам «Садди Искандарий» дунё адабиётининг шоҳ асарларидан бири деб тан олинган.

ФАҚР – КОМИЛ ИНСОН СИФАТИ

(Навоийнинг форсий қасидалари тадқиқоти)

ФОРСИЙДА СУХАН ПАРДОЗ АЙЛАБ

Ўзбек мумтоз адабиётининг бобокалони Мир Алишер Навоий форс тилида ҳам сўз додини берган мумтоз санъаткор эди. Икки тилда баробар ижод қилиб, беназир санъат кўрсатиш ва Абдураҳмон Жомий сингари устозлар таҳсинига сазовор бўлиш Навоий номини яна ҳам маҳбуб ва улуғвор қилган эди. Унинг «Фоний» тахаллуси билан яратган қасида, ғазал, рубоий ва марсиялари нафақат бадиий сўз усталари, шоиру фозиллар, балки тожикзабон халқ орасида ҳам шуҳрат қозонган. Шу боис Навоий бу шеърларни йиғиб, «Девони Фоний» номи билан алоҳида китоб қилиб тузган эди. Навоий айнан форсий асарлари билан Хўжа Ҳофиз, Саъдий Шерозий, Хоқоний Ширвоний, Анварий, Салмон Соважий, Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий эришган юксак ижодий чўққиларни забт этиб, бунда Шарқ шеърияти иқлимларини «якқалам» қилувчи бемисл истеъдодини намойиш эта олди. Бу эса Навоий адабий меросининг жаҳоншумул аҳамиятини кўрсатувчи далиллардан биридир.

Маълумки, Абдураҳмон Жомий ўз дўсти ва ҳамкору ҳамдасти бўлган Навоий асарларини юксак қадрлаб, муносиб баҳолар билан сарафроз этган. Навоий «қутби тариқат» Жомий билан қанчалик ҳаммаслак эканлиги ва бир-бирини қўллаб-қувватлашларини «Ҳайратул-мутаҳаййирин» асарида баён этади. Жомий «Ҳафт авранг» достонлари муқаддимасида Навоийга махсус байтлар бағишлаб, унинг салоҳияти, ижодий ютуқларига таҳсинлар айтадиким, Навоий буни «Ҳайратул-мутаҳаййирин»да ифтихор билан алоҳида таъкидлаб ўтади. Масалан, «Хирадномаи Искандарий» асарининг хотимасида Абдураҳмон Жомий Навоийнинг асарлари ҳақида тўлқинланиб ёзади:

Ба турки забон нақше омад ажаб,
Ки жодудамонро бувад муҳри лаб.
Зи чарх офаринҳо бар он килк бод,
Ки ин нақши матбуъ аз он килк зод!
Бубахшид бар форсий гавҳарон,
Ба назми дари дурри назмоварон.
Ки гар буди он ҳам ба лафзи дари,
Намонди мажоли сухангустари...

(Турк тилида ажойиб асарлар дунёга келди, бу асарлар сеҳргар шеър айтувчиларнинг лабига муҳр босди. Бу қаламга фалакдан офаринлар бўлсинки, бу қалам мақбул ва гўзал асарлар туғди. У форсий тилда гавҳар сочувчиларга ҳам дарий назмида дурлар тизиб бағишлади. Агар унинг туркий асарлари ҳам форс тилида бўлса эди, бу тилда шеър айтувчиларга мажол қолмас эди.)

Ҳазрат Навоийнинг ўзлари ҳам форсий шеърларини туркий асарлари билан баравар қадрлаб, «Девони Фонийда фахрия йўсинида қуйидаги қитъани келтирганлар:

Маънии ширину рангинам ба турки беҳад аст,
Форсий ҳам лаълу дурҳои самин гар бингари.

Гўё дар раста бозори сухан бикешодаам:
Як тараф дўкони қаннодию як сў заргари.
3-ин дўконҳо ҳар гадо коло кужо бошад харид,
3-он ки бошад ағниё ин нақдиро муштарий.

(Туркийда ширин ва ранг-баранг маъноларим (асарларим) беҳаддир. Агар боқсам, форсийда ҳам лаълу дурларим кўп. Гўё растада сўз бозорини очибман: бир томонда қандолат дўкони, иккинчи тарафда эса заргарлик дўконлари. Бу дўконлардан гадолар бирор нарса сотиб олиши қийин, чунки менинг нақдларим – асарларим харидори маънавий бой кишилардир).

Умрининг охирида ёзган «Муҳокаматул-луғатайн» асарида бўлса Навоий гўё сарҳисоб қилгандай туркий асарлари қаторида форсий тилни жамийки нозикликлари билан қанчалик пухта ва мукаммал билишини, улуғ форсийгўй шоирларни баланд қадрлашини айтиб, бунинг исботи сифатида форс тилида ёзган асарлари, уларга берилган баҳолар устида тўхтайди. Алалхусус, форсий қасидаларни номма-ном тилга олиб, уларнинг ёзилиш сабабини кўрсатиб ўтади. Бу ҳол шуни кўрсатадики, Навоий форсий қасидаларига алоҳида аҳамият берган. Зотан катта ижтимоий-фалсафий маънолар, дақиқ фикрларни ифодалайдиган қасидалар ёзиш анча-мунча шоирнинг қўлидан келмас эди. Хоқоний, Анварий каби форс шоирлари тафаккурий қасидани сарбаланд чўққига кўтарган эдилар. Бунда зариф ва латиф шоирона маҳорат билан бирга теран тафаккур, ҳаёт ва коинот, инсон ва табиат, ислом ва тариқат тўғрисида чуқур билим, боз устига орифона жўшқин қалб ҳаракати ҳам талаб қилинарди. Шу боис бўлса керак, Шарқ адабиётида фалсафий-орифона қасидалар муаллифи унча кўп эмас.

Навоий эса форс тилида олтита ана шундай юксак талабларга жавоб берувчи, сўз дурларидан тизилган қасидани ёзган. Бу қасидаларнинг ҳар бирига шоир қуйидагича ном қўйган: «Руҳул қудс» («Муқаддас руҳ»), «Айнул ҳаёт» («Ҳаёт чашмаси»), «Туҳфатул афкор» («Фикрлар туҳфаси»), «Қутул қулуб» («Қалблар қуввати»), «Минҳожун нажот» («Нажот йўли») ва «Насимул хулд» («Жаннат шабадаси»), Бу олти қасидани жамлаб, ҳаммасини «Ситтаи зарурия» («Олти зарурий қасида») деб номлайди.

Ҳажмига кўра қасидалар турлича: «Руҳул қудс» 132 байт, «Айнул ҳаёт» 106 байт, «Туҳфатул афкор» 99 байт, «Қутул қулуб» 120 байт, «Минҳожун нажот» 138 байт, «Насимул хулд» эса 129 байтдан иборат бўлиб, жами 724 байтдир.

Бу олти қасидадан ташқари Фоний «Фусули арбаа» («Тўрт фасл») номи билан яна тўртга форсий қасида ёзиб, уларда йил фаслларининг ҳар бирига хос хусусият ва бунинг инсон руҳиятига таъсирини тасвирлаган. «Фусули арбаа» қасидалари ва «Насимул хулд» қасидаси Ҳусайн Бойқарога бағишланган, «Туҳфатул афкор» эса ҳазрати Нуран – Абдураҳмон Жомийга бағишланган.

Шундай қилиб, Навоий-Фоний ўнта форсий қасида муаллифидир. Шоир «Ситтаи зарурия»нинг муқаддимасида биз учун муҳим бўлган яна бир хабарни келтиради: маълум бўлишича, ушбу туркум қасидалардан «Туҳфатул афкор» қасидаси биринчи ёзилган бўлиб, таълиф тарихи 1476 санасидир, қолган беш қасида эса Жомий вафотидан кейин (Жомий 1493 йилда вафот этган), 1494–1497-йиллар орасида ёзилган. «Туҳфатул афкор» қасидаси («Явми жамеъ, шаҳри ражаб») ва «Руҳул қудс» қасидасига («Ажаб» набошад таърихаш аз «ҳисоби қазо») тарих моддаси қўйилган. «Явми жамеъ, шаҳри ражаб» абжад ҳисобида 880 (1446), «ҳисоби қазо» сўзлари миқдоридан «ажаб» сўзининг сон миқдори чиқариб

ташланса, 899 (1494) келиб чиқади. Шундай қилиб, «Руҳул қудс» қасидаси 1494 йилда ёзилган бўлиб чиқади. Бошқа қасидаларга тарих қўйилмаган. Фақат муқаддимада «Ситтаи зарурия» 1497 йилда тартиб берилгани кўрсатилган. Демак, Навоий беш форсий қасидани 1494–1497 йиллар орасида ёзгани аниқ бўлади.

«Ситтаи зарурия» қасидаларини ёзишга Навоийни аввал устози Жомий, ул зот вафотидан кейин Султон Ҳусайн Бойқаро ундаганлар. Буни шоир «Ситтаи зарурия» муқаддимасида қайд этган: «Ҳамвора фармони лозимул ишора ва амри вожибул итоаи он Ҳазрат ин камтаринро бадон маъмур медошт, ки гоҳе инони суханро аз водии турки ба савби форсий мунсариф гардонад ва зимоми назмро аз адои туркона ба жониби луғати фурс мунъатиф созад. Ва агарчи инқиёди амри эшон бар сару чашм лозим буд ва иттибои он ба жону дил мутахатгам, аммо бар ҳасаби «ал умуру марҳунатун би авқотиҳо», дар айёми ҳаёти бо баракати Он Ҳазрат ба ҳасаби тақдир, бар он амр мажоли мубодарат набуд. Ва айёми нофаржом ба ҳеч ҳол мусоадат нанамуд. То он ки аз лисони каримул баёни ҳазрати Султони султонон нишони малазул сақлайн. . . бад-он навъ маъмур гашт».

(Ул Ҳазратнинг амру фармони менга итоат ва бажаришга вожиб бўлиб, ул киши бу камтарин бандани гоҳида сўз тизгинини туркий сўз водийсидан форсий сўз воҳасига буришим ва назмни туркий ададан форсий луғатга кўчиришимга ундар эдилар. Ва агарчи ул кишининг амрини адо этишни бош устига деб билсам, жону дилдан хоҳласам ҳам, аммо «беҳуда ишлар вақтнинг қотили» мақолига мувофиқ ул Ҳазратнинг тириклигида тақдир тақозоси билан бу ишга имкониятим йўқ эди. Нотинч кунлар ҳеч бир ишга мувофиқат қилмас эди. Токи бу хоҳишни ҳазрати Султоннинг карамли тили баёнидан эшитдим.. . бу ишга жазм қилдим).

Бунга сабаб «Туҳфатул афкор» қасидасининг машҳур бўлиб кетгани эди. Бу қасидани Навоий ўзи «Ҳайратул мутаҳаййирин» асарида хабар берганидай, Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» ва Абдураҳмон Жомийнинг «Лужжатул асрор» қасидаларига жавобан ёзган. Воқеа мана бундай бўлган: «Бир кун ул Ҳазрат *(яъни Жомий – Н. К)* хизматида эрдим ва ҳар навъ назмдан сўз ўтар эрди, – деб ҳикоя қилади Навоий. – Сўз асносида Мир Хусравнинг «Дарёи аброр» отлиғ қасидаси мазкур бўлди. Бу фақир гўё анинг таърифида муболаға қилдим ва муҳиқ(ҳақли) эрдим. Невчунким Мир Хусравдек кишидин мундоқ машҳурдурким, демиш бўлғайким: «Агар афлок ҳаводиси ва рўзғор навобидин менинг барча назмим замона саҳфасидин маҳв бўлса ва бу қасидам қолса, менга басдур. Невчунким ҳар киши ани ўқуса билурким, назм мулкида манинг тасарруф ва иқтидорим не мартабада эркандур».

Жомий Навоийнинг бу таърифини жим эшитиб туради, мажлис тарқалади. Бу орада Ҳусайн Бойқаро Навоийни ўзи билан бирга Марвга олиб кетмоқчи бўлади. Навоий «ижозат тилаш» учун пири Жомий хизматига борганда, Жомий хушнудлик билан фотиҳа ўқиб, оқ йўл тилайди ва қўйнидан бир ўроғлиқ қоғоз чиқариб Навоийга узатади. Навоий очиб ўқийди: бу Амир Хусравнинг «Дарёи аброр» қасидасига жавобан Жомий ёзган «Лужжатул асрор» қасидаси эди. Қасида Навоийга кучли таъсир этади ва у Марв йўлида ўзининг «Туҳфатул афкор» қасидасининг биринчи байти – матлаъини битиб, «бир бекдин» Ҳиротга, Жомий ҳазратларига юборади.

Навоийнинг «Агар Сизга маъқул тушса, лойиқ топсангиз, ёзиб тугатай», деган сўзига Жомий: «Албатта тугатсин», дея таъриф ва таҳсин билан мактуб битадилар.

Навоий бундан руҳланиб, Марвга боргунча от устида ушбу қасидани ёзиб тугатади ва яна Жомийга юборади. Абдураҳмон Жомий қасидани ўқиб, ниҳоятда хушнуд бўлади ва тўлқинланиб кетиб, Марвга, Навоийга қуйидаги сўзлар битилган мактубни жўнатади:

«Ҳарчанд бошдан то охиригача ҳар байт ва ҳар мисрада ҳар бир ҳарфига хотир фахрланиш нақдиналари суръати билан синчиклаб қараган бўлса ҳам, лекин ҳеч бир нуқсон қоралиги, сўз ҳуснига ва баён лутфига «кўз тегишни» дафъ этишга уринишдан бошқа ва ҳеч бир сохта нарсадан бу нуқсонларга камоли мақтов либосини кийган ҳолда фикр назарига ташланмади: пардозловчи гўзаллар чеҳрасини безаганда, зарарни йўқ қилиш учун нилдан чизиқ тортади».

Хуллас, Жомий қасидани нуқсону камчиликдан холи, аъло даражадаги шеър намунаси деб баҳолайди. Айни вақтда Жомий қасида мазмунига ҳам тўхталиб, шоҳлар дарвешлар хизматини адо этиши, улар сўзига қулоқ солиши лозимлиги дуруст ифодаланганини маъқул деб топади.

Жомий мактубга қўшиб туҳфа тариқасида Навоийга «такаллуф тожини тарк» этиш рамзи бўлган бир бўрк (қалпоқ) ва «жаҳондан қўл ювган киши қўлининг сувини артадиган» бир бўз рўмолча юборади.

«Туҳфатул афкор» қасидаси шуҳрат қозониб, аҳли илму адаб орасига кенг ёйилади, подшоҳ Ҳусайн Бойқаро ҳам ундан хабар топиб, «ўқиб таҳсин қилади».

Навоий шу ўринда бир нозик нуқтага гап орасида ишора этиб ўтади. Ушбу қасидаларда, яъни Амир Хусравда ҳам, Жомийда ҳам, Навоийда ҳам «салтанат тариқининг нафйи воқеъ бўлубдур» – салтанат ва подшолик иши танқид остига олинган, рад қилинган эди. Аммо шунга қарамай подшо Ҳусайн Бойқаронинг қасидани таҳсину таъриф этиши Навоийни бир оз хижолатга қўяди. Зукко шоир дўсти кўнглидаги бу айтилмаган гинани чиқариш мақсадида ушбу қасидалар руҳида яна бир қасида иншо этиш, унда фақат «дарвешлар маддоҳлиғини қилиб, аммо ҳукумат таврини тайин қилмасликка (*ҳукумат ҳақида гапирмасликка – Н.К.*) қарор қилади ва уни Ҳусайн Бойқарога бағишламоқчи бўлади. Шу ният билан қуйидаги матлаъни ёзиб яна ижозат олиш учун Жомийга юборади:

Хирқаи пурбахя, к-аҳли фақрро к-он дар бар аст,
Бар фарози олами маъни сипеҳру ахтар аст.

(Фақр аҳлининг эгнидаги ямоқ ва қуроқлардан тикилган хирқа маъни олами эгнида гўё осмон ва ундаги юлдузлар кабидир).

Жомий ҳазратлари бу ниятни ҳам қизғин маъқуллайдилар. Афтидан, Навоий нима сабабдандир бу қасидани ёзиб тугатмаган. Балки, шоир «салтанат нафйиси» (салтанатни инкор этиш) фикрида собит қолгани учун бу ниятидан қайтгандир? Ҳарҳолда, бу ҳақда бошқа маълумот йўқ. Лекин шу маълумотнинг ўзи ҳам Навоийнинг Жомийга, Ҳусайн Бойқарога муносабатининг нозик жиҳатларини англатиб, шу билан бирга, ўз маслагида собит эканидан далолат беради.

Жомий фақат мактубларида эмас, тазкира характеридаги «Баҳористон» асарида ҳам Навоий ижодига камоли қониқиш билан баҳо берар экан, «Туҳфатул афкор»ни намуна сифатида тилга олади: «Ва аз жумлаи ашъори форсии вай аст қасидае, ки дар жавоби қасидаи Хусрави Деҳлавий, ки мусаммост ба «Дарёи аброр», воқеъ шуда ва муштамил бар бисёре аз маонии дақиқа ва хаёлоти латифа. Матлааш ин аст:

Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сараст.

(Ва унинг форсий шеърлари жумласидан Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» номли қасидасига айтган жавобиясидирким, дақиқ маънолар ва латиф хаёлотга шомилдир).

Матлаъи будир:

Хусравлар (подшолар) тожини безаган лаъл бошдаги хом хаёлларни пишириш учун чўғдир.

Демак, Жомий «Туҳфатул афкор» қасидасини нафақат Навоий ижодида, балки бутун форсий адабиётда етук бадиий асарлардан бири деб ҳисоблаган.

Мана бу воқеа ҳам муҳим: «Туҳфатул афкор» қасидасида Навоий Нажмиддин Кубронинг итга назарлари тушганда ит ҳам валилик насибаси топгани воқеасига ишора қилиб, ўз пири Жомийга муҳаббатини изҳор этган:

Як назар фармо, ки мустасно шавам з-абнои жинс,
Саг чу шуд манзури Нажмиддин сагонро сарвар аст.

(Бир назар қил, токи ўз тенгдошларим аро мумтоз бўлайин, ахир ит Нажмиддин назарига мушарраф бўлганда, итларга сарвар бўлди).

«Фақру фано аҳлига мухлис ва ниёзманд» шаҳзода Кичик Мирзо бу байтни мактубига қўшиб, Самарқандга Хожа Аҳрори валига юборади. Одамлар Кичик Мирзони бу иши учун мақтаб дуо қилар эдилар, байт оғиздан-оғизга ўтиб ёд бўлиб кетади. Бироқ ҳазилкаш ва хуштаъблардан Мир Сарбараҳна Навоийга эътироз билдириб, «Сен камтарлик қилиб, ўзингни итга ўхшатибсан, аммо бу нисбат тенгдошларга тааллуқли бўлиб қолибди. Шоядки тенгдошлар бу ташбеҳдан ор қилиб қабул қилмағайлар. Ўзига нисбат берилган ташбиҳнинг бир жамоатга кўчиши яхши эмас», дейди.

Навоий «танқидга» қуйидагича жавоб қайтаради: «Ўзимни итга ўхшатибман, камтарлик қилиб эмас, балки нафсоният туғёнидан шундай қилдим. Абнойи жинс (замондошлар, тенгдошлар – Н.К.)ки дебман, сизни демайман, кўча-кўйда юрган бошқа итларни деганман».

Бу мутойиба ҳам оғиздан-оғизга ўтиб, Жомий қулоғига етганда, ул Ҳазрат деган эканлар: «Ул байти ўзи яхши байтдир, аммо жавоби ҳам ул байтдан яхшироқ воқеъ бўлубдир».

«Туҳфатул афкор» қасидаси ана шу тариқа ўз замонида ва ундан кейин ҳам юксак шеърий санъат намунаси сифатида шуҳрат қозонган эди. Аммо Навоийнинг бошқа қасидалари ҳам бадиий қиймат нуқтаи назаридан бундан кам эмас. Қасидаларнинг ҳар бир байти бир қуйма ҳикмат, фикр ва маънони баланд пардаларда ифодалаб келадиган, салобатли оҳангга эга шеърий бутунликдир. Ана шундай байтлар кетма-кет тизилиб келади, аниқ тартиб ва темир мантиққа риоя қилинади. Қасиданинг қоидаси шу: у шунчаки қофиядош байтлар тизимидан иборат эмас, балки муайян мавзу ва шу мавзуга лойиқ ғояларни бир-бир ифодалаб, муносиб ташбиҳ-образлар орқали зийнатлаб борилади.

Асар бошдан-охиригача бир вазн – бир оҳангга риоя қилиши, бошланиш (насиб ёки ташбиб) қисми, асосий қисм ва хотимадан иборат бўлиши шарт. Насибда асарнинг умумий мазмуни, яъни бош ғоя баён этилади, асосий қисмларда шу ғоялар чуқурлаштириб, талқиний-таҳлилий жиҳатга урғу берилади, хотимада фикр якунланиб, асар кимга бағишлангани, байтлар сони ва тарих моддаси қайд этилади.

«Ситтаи зарурия» қасидаларининг ҳар бири алоҳида хусусият ва услубга эга, чунончи, дейлик бирида қиёсий ташбиҳлар, бошқасида таҳлилийлик, яна бирида эса тасвирий ва таҳлилий усул етакчилик қилади. Масалан, «Туҳфатул афкор»да тамсил келтириш, араб ҳарфлари билан сўз ўйини қилиш (китобат санъати) асосий ўрин эгаллайди. Ҳар бир байтнинг биринчи мисрасидаги фикр иккинчи мисрада бир ташбиҳий мисол билан исбот қилиб борилади. Чунончи:

Ақлу ганжи некноми, ишқу ҳар дам оламе,
Хонадорий кори зан, лашкар насиби шавҳар аст.

(Ақл – яхши ном хазинасини сақловчи бўлса, ишқ ҳар дамда бир оламни олади. Ҳа, уйнинг эгаси – хотин, лашкар эса эр насибасидир).

Бунда ақл – номус хазинаси посбони хотин кишига ва ишқ лашкарни бошқарувчи эркак кишига ўхшатилган.

Аммо ҳамма қасидалар шу усулда эмас. «Руҳул қудс» самовий ва ердаги ҳодисаларни кетма-кет баён этиш, бу ҳодисаларнинг илоҳий қудрат натижаси эканини тафаккурий таҳлил билан очиб бериш орқали яратилган бўлса, «Айнул ҳаёт» қасидасида ҳам тамсил, ҳам баён, ҳам кўтаринки руҳдаги тасвирлар бор. «Минҳожун нажот» эса эҳтирос ва замирида танбеҳ – насиҳат оҳанги бор тил билан ёзилган. Бу қасидада одамзотнинг нуқсонларини очиб кўрсатишга шоир кўп эътибор қилади.

Аммо шу билан бирга, «Ситтаи зарурия» қасидалари ўзаро бир-бирига вобаста ҳам. Яъни 1-қасида илоҳий тавҳид – олам ягоналиги, Ягона абадий ва азалий борлиқ, Ягона Парвардигорнинг қудрат ва азимати, заррадан коинотгача жамики олам ишлари, ўзгаришлар, ҳаракатларни бошқариб, Ўз қудратини намоён этиши мадҳ этилса, 2-қасидада олам меҳвари Пайғамбар(соллаллоҳу алайҳи васаллам)нинг муборак меърожи, унинг дийдорига собиту сайёра, аршу курси, ою қуёш муштоқ-мунтазирлиги, малакларнинг Расули акрамни шод кутиб олиши, Парвардигор билан бўлган мулоқот тасвирланади; 3-қасидада фақр ва салтанат ўзаро қиёсланиб, фақрнинг улуғлиги, устуворлиги исботланади, 4-қасидада дунёнинг бебақо ва бевафолиги, фалак зулми тилга олиниб, одамларнинг ана шу ўткинчи, фоний дунёга меҳр қўймай, охират сари ўзларини чоғлаб бориши, руҳий-маънавий юксалишга эътибор қилиши кўрсатилади; 5-қасидада жаннатдан бадарға бўлган Одам Ато фарзандлари бани башарнинг чин инсонийлик – Комил инсонга хос бўлмаган нохуш ва номуносиб ахлоқий белгилари, нафс йўлида қилган ножоиз ишлари танқид қилинади ва 6-қасидада ана шу нуқсонлардан қутулишнинг йўли тариқат экани, тасаввуф ва тариқат – Комилликнинг бош йўли экани батафсил тушунтирилади.

Хуллас, олти қасиданинг ҳаммаси ўзаро вобаста мавзуларда яратилган бўлиб, бунда боғловчи бош мавзу – илоҳиёт ва илоҳиётга яқинлаштирувчи Комиллик тариқати ҳақидаги ғоялардир. Шу асосда «Ситтаи зарурия» яхлит бир туркум асарлар қиёфасини олган. Навоийнинг ўзи ҳам буни «Муҳокаматул луғатайн» асарида қайд этади: «Бу олти қасида ҳамду наът ва саноу мавъизатдур (насиҳатдир) ва аҳли тасаввуф ва тариқат тили била маърифат» баён этилибдир.

Қасида ёзишнинг қийинчилиги бу жанрнинг қатъий қофиялаш талаби ҳамдир. Дейлик, агар қасида 129 байт бўлса, бу 130 қофиядош сўзларнинг байт маънолари ва умуман асар мазмунига мувофиқ бўлиб келишидир. Қофия сўзлар агар такрор бўлса ҳам, аммо бошқа-бошқа маъноларда келиши кўзда тутилган. Масалан, «Туҳфатул афкор» да 100 та қофиядан 4 таси такрорланган, чунончи «сар» – 4 марта, «бар» – 3 марта, «дар» ва «раҳбар» 2 мартадан қайтарилади. Бироқ бу сўзлар ҳар гал янги маъноларда қўлланилганки, бу такрор деярли сезилмайди. Чунончи «сар» сўзи (бош) – бош оғриғи, бошида, чаённинг боши, бошдадир маъноларини ифодалаб қофия бўлиб келган.

Олти қасидада арузнинг уч вазни қўлланилган: «Руҳул қудс» ва «Қутул қулуб» қасидалари ҳазажи мусаммани маҳфуз баҳрида, «Айнул ҳаёт» ва «Туҳфатул афкор» рамали мусаммани мақсур, «Минҳожун нажот» ва «Насимул хулд» қасидалари ҳазажи мусаммани мақсур баҳрида ёзилган. Бу ҳар бир қасидага хос алоҳида салобатли маром ва оҳангни юзага келтиришга хизмат қилган.

Шу каби қасидаларда бошқа жанрлардан фарқ қилувчи бадиий санъатлар қўллаш ҳам кўзга ташланади. Бундай тафаккурий қасидалар албатта кенг омма учун эмас, балки сўз санъатини юксак англаган, сўфиёна – орифона истилоҳлар маъносини яхши тушунадиган, кенг маълумотли одамларга мўлжаллаб ёзиларди. Дақиқ маънони англаш учун диққат қиладиган нигоҳ, чуқур ғоялардан завқланадиган қалб керак бўлади. Навоий қасидалари ҳам анча диққатталабдир. Улар аввало фикрга, кейин қалбга таъсир этади, бошқача айтганда, шоир истилоҳлари маъноси, ғоялари йўналишини англамаган одам ундан завқлана олмайди. Масалан, «Руҳул қудс» қасидасидаги мана бу байтни олайлик:

Чу гашт мазҳари кулл, баъд аз он лақаб додаш,
Миёни мохалақуллоҳ олами кубаро.

(Кулл мазҳарига айлангач, унга яратилган нарсалар орасида олами кубаро (ёки кубро) деб ном бердинг.)

Бу байт мазмунини англаш учун «мазҳар», «кулл», «олами кубаро», «мохалақуллоҳ» каби фалсафий истилоҳлар маъносини билиш лозим. Яъни: «мазҳари кулл» – бу олам воқеа-ҳодисалари, Илоҳнинг қудратини ўзида акс эттирган Комил инсон – Одам Ато. Парвардигор ўз илмидан уни хабардор этди, исмларни, моҳиятларни ўргатди, ўз маърифатидан баҳраманд қилди. Натижада Одам улуғ олам (олами кубро)га тенг бўлди. Бу ерда «кулл» – умумий, жамийки деган маъноларни, «мазҳар» – акс эттирувчи деган маънони англатиб келади. «Мохалақуллоҳ» – нимаики Аллоҳ яратган бўлса демакдир.

Қасидаларда, шундай қилиб, Ўрта асрлар Мусулмон шарқи эришган фалсафий, ирфоний, илоҳий тушунчалар, Қуръон ҳикмати ва ҳадислар мазмуни чуқур акс этган. Навоий бунинг устига форс тилидаги жуда қадимий нодир сўзлар, турли илмларга оид истилоҳларни қўллайди. Ўқувчи бу истилоҳларнинг ўзинигина эмас, шу истилоҳлар билан тузилган сўз ўйинлари, бадиий санъатларни ҳам бемалол илғаб олса, шоир маҳоратининг нақадар баланд эканига гувоҳ бўлади.

«Руҳул қудс»даги буржлар тасвиридан:

Ба буржи Ақраб ба жунбиш оварди,
Чу каждуме, ки кунад хона дар қадим бино.
Фарози буржи дигар сохти камонхона,
Ки чарх тири бало афканад сўйи дунё.
Зи захми новаки ў Жаддиро рамонидй,
Ки жаст чун бузи кўҳи ба авж аз он пайдо.

(Бошқа буржда Ақраб – Чаённи қимирлатдинг, эски иморат остига уя қўйган чаёндай у қўзғалди. Бошқа бурж осмонини камонхона – Камон (Ёй) турадиган жой қилдинг, токи фалак ундан фойдаланиб, дунёга бало ўқини ёғдирсин деб. Шу Ёй ўқи яраси билан Эчки(буржи)ни ҳайдадинг, у эса худди тоғ эчкисидай сакраб у ердан кўринди).

Навоий бу байтларда Аллоҳнинг қудратини таъриф ва тавсиф этмоқда. Аммо бу таърифлар қуруқ баён эмас, балки шоирона образли тасвирлар билан берилади. Буржларнинг номи билан уларнинг халқ тасаввуридаги хосиятлари ва ердаги воқеалар бирга олиниб сўз ўйинлари, чиройли ташбеҳлар ҳосил қилинган. Шоир учун осмон жисмлари ҳам образ, жонли мавжудотдай тасвир мавзуидир. Шуниси ҳам борки, қасидаларнинг санъатлари, тасвирий воситалари ҳар бирида ўзгача ва улар умумий мазмунга уйғун.

Шоирнинг кенг қамровли нигоҳи, олам ва одамнинг бир бутунликда олиб қараши унинг қасидаларида ҳам яққол изини қолдирган. Улуғ санъаткорларнинг ҳаммасида бўлганидай, Навоий ҳам яхлитлик ва бутунлик қоидасига, изчил фикрий-шуурий тизимга амал қилиб, сўз қасрини бунёд этган. Олти қасидани, агар ўхшатиш жоиз бўлса, бемалол мустаҳкам пойдеворли, нақшу кошинлари ҳар хил, аммо бир услубда яратилган олти ошёнли улкан бинога қиёс қилиш мумкин. Ҳар бир ошён – бир ҳайрат хонаси, таважжуҳ ва тафаккур, тахайюл ва тасвир ҳайрати.

«Ситтаи зарурия» қасидалари «Девони Фоний»га киради. Устоз Ҳамид Сулаймон девоннинг Париж ва Истанбул нусхалари асосида ушбу қасидаларни 1968 йилда «Адабий мерос» мажмуасининг 1-сонида арабий ва кириллицада нашр эттирди («Туҳфатул афкор» Навоий асарлари 15 жилдлигининг 5-жилди иккинчи китобида 1965 йилда нашр бўлган эди). Қасидалар шундан кейин Душанбеда 1993 йили араб ёзувида «Ирфон» нашриёти томонидан «Девони Фоний» таркибида чоп этилган.

«Девони Фоний» ҳақида Ҳ. Сулаймон, А. Мирзоев, Ё. Исҳоқов, Ш. Шомуҳамедов, Э. Шодиев, Б. Валихўжаев, Р. Воҳидов, Н. Маллаев, Али Муҳаммадий, Ш. Шукуров каби олимлар фикр баён этдилар. Айтиш жоизки, кўпроқ татаббуъ ҳамда Навоий ва Ҳофиз масаласи олимлар диққатини жалб этган.

Аммо «Ситтаи зарурия» қасидалари М. Қодированинг «Айнул ҳаёт» қасидасига бағишланган мақоласини («Адабий мерос», 1-китоб, 109 – 112-бетлар) ҳамда «Туҳфатул афкор» ҳақидаги умумий фикрларни истисно эттанда, жиддий бир таҳлил қилинмай келди. М. Қодирова мақоласига келсак, муаллиф шўро олимларининг тасаввуф ҳақидаги чала ва нописанд қарашлари доирасидан ташқарига чиқмаганлиги, Навоий ниятини етарли англамагани кўриниб туради. Модомики, шоирнинг форсий ашъори унинг адабий меросининг ажралмас қисми экан, бу асарлар диққат билан ўрганилиши зарур деб ҳисоблаймиз. Шуларни назарда тутиб, биз «Ситтаи зарурия» қасидаларини алоҳида-алоҳида кўздан кечириб таҳлил этишни лозим топдик.

ПОК РУҲ МАДҲИДА

«Ситтаи зарурия»нинг биринчи қасидасини Навоий «Руҳул қудс» (Пок, муқаддас руҳ) деб номлаган. Қасида Аллоҳ таоло тавҳиди тасвирига бағишланган. Бутун олам ягона Руҳ қудрати ҳосиласи эканлиги, бу қудрат энг кичик заррадан чексиз коинот қадар ҳар бир ашё ва ҳаракатда намоён бўлиши баён этилади.

Қасиданинг матлаъи мана бундай:

Зиҳи ба хомаи қудрат мусаввири ашъё,
Ҳазор нақши ажаб ҳар замон аз ў пайдо.

(Бутун нарсаларга сурат бағишлаган – яратган Қудрат қаламига офарин. Ҳар лаҳзада бу Қаламдан минг-минг ажойиб нақш – суратлар пайдо бўлади).

Навоий достонларидаги биринчи бобларда ва барча «ҳамдия ғазаллари»да бўлганидай, ушбу қасидада ҳам тавҳид моҳияти тасаввуфнинг ваҳдатул вужуд таълимоти асосида талқин этилади. Яъни олам яхлит ҳолда яккаю ягона Парвардигор қудрати билан яратилган ва ана шу Руҳи мутлақнинг тажаллиси туфайли мавжудлик топади, у узлуксиз ҳаракат ва фаолиятдадир.

«Руҳул қудс» қасидасида ушбу беинтиҳо Қудратнинг нималарда кўриниши, Уни идрок этиш, англаш ва қатьий ишонч ҳосил қилиш (имон) масаласи ёритилган. Шу илоҳий қудрат туфайли еру осмон, ою қуёш бир мунтазамликда ҳаракат қилади. Қатра ҳам, уқёнус ҳам, зарра ҳам, қуёш ҳам, етти сайёра, тўрт унсур, тўққиз қават осмон, фалак ва малаклар мавжуд. Унинг лутфи билан ожизлар қудрат топиши ва аксинча, қудратлилар ҳақиру ночор бўлиши мумкин. Лайли ва Узрода ҳуснингни намоён қилиб, бу орқали Мажнун ва Вомиқни Ўзингга шайдо қилгансан, булбулнинг шавқию парвонанинг талпиниши ҳам Сен учундир, дейди шоир.

Қасида ўн икки қисмдан иборат. Биринчи қисм – насибда (9 байт) Илоҳий қудратга умумий таъриф берилса,

иккинчи қисмда (20 байт) одамнинг яратилиши, одам хилқати ҳақида сўз боради. Учинчи қисмдан еттинчи қисмга қадар (45 байт) йилнинг тўрт фасли таърифланади. Замон ва макон тушунчалари, фаслларнинг алмашиниб туриш қонунияти, турфа кўринишдаги рангли олам жилоларида Илоҳий қудрат сунъ ва синоатининг намоён бўлиши кўрсатилади.

Кейинги қисмда баҳор фаслининг қайталаниши тасвиридан собиту сайёраларнинг таъсири, сайёралар ҳақидаги қадимий тасаввурлар хусусида фикр баён этилади. Сўнгра ўн икки буржнинг ҳар бирининг тавсифи келади. Шу тасвир асносида Арш, Курси, малоикалар ифодали байтлар билан таърифланиб, ана шу бепоён оламда Пайғамбаримиз Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам Меърож кечаси яшин каби сайр этиб чиққанлари ва оний бир лаҳзада Аллоҳ ҳузурида бўлиб, тўқсон минг каломи илоҳийни тинглаб, қайтиб келганларида ҳали тўшаклари совумаганлиги ва бу Парвардигор кўрсатган бемисл мўъжизалардан бири деб айтилади:

Навад ҳазор сухан гуфта бозгардондй
Ки гарм буд зи сайре чунин ҳанузаш жо.

(Тўқсон минг сўз айтиб, яна орқага жўнатдинг,
Бу сайрдан қайтиб келганда ўрин ҳали иссиқ эди).

Шу тасвирлардан кейин Навоий Худованди Каримга илтижо этиб, бир неча байт муножот битади ва охирида қасиданинг ёзилиш тарихи(1494 йил), номланиши ҳақида маълумот беради. Қасида 132 байтдан иборат бўлиб, қуйидагича тугайди:

Умед он, ки ба анфоси қудсиям бахши
Такаллуме, ки сароям пайи ту ҳамду сано.

(Умидим шуки, менга қудсий нафас (нутқ) бағишласанг, токи Сенинг учун ҳамду санолар айтсам).

«Руҳул қудс» қасидаси Алишер Навоий дунёқараши, тафаккур оламини чуқурроқ ўрганишимизга ёрдам беради. Яъни шоирнинг олам ва одам ҳақидаги тушунчалари муайян тизимга эга: олам ўз-ўзидан мавжуд эмас, у яратилган. Уни Аллоҳ таоло яратган. Демак, борлиқ асосида айнан Аллоҳ таоло – муқаддас, пок нур (руҳ) ётади. Бу руҳ (нур)нинг қудрати чексиз, каттадир, кичикдир бирор нарса йўққи, ундан ташқарида бўлса, унинг қудратини ҳис этмаса.

Шу Қудратли Парвардигор оламни яратгач, одамни ҳам яратди ва унга улуғ мартаба берди:

Чу аз замин-аш бардошти ба сад эъзоз,
Ба мартаба гузарондй зи торами хузро.
Ба хоки жисмаш борони раҳмат афшонди,
К-аз он мулоимат овард тийнаташ пайдо.

(Лойдан ясаб, кейин уни ердан юз эъзоз билан кўтардинг, мартабасини осмон гумбазидан оширдинг. Тупроқ жисмига раҳмат ёмғирини сочдинг, шундан тийнати тириклик ва ҳаракатчанлик пайдо қилди).

Шундан кейин Навоий-Фоний одам баданининг тузилиши, унинг ички ва ташқи аъзолари вазифаси, жисм мўъжизавий мукаммаллиги, одам жисмининг тузилиши билан олам тузилиши орасидаги яқинлик хусусида ёзади. Одамдаги ҳар аъзо – асаб, қон айланиши, юрак, ҳиссий аъзолар барчаси Аллоҳ қудрати мўъжизаси, аммо булар орасида икки нарса одамни мумтоз этадиган яна ҳам улуғроқ мўъжизалардир. Булар ақл ва кўнгил. Агар инсон бадани бир мамлакат бўлса, кўнгил унинг шоҳи, ақл эса вазиридир:

Ғариб кишваре орости зи шаҳри бадан,
Ки мулк то малакут он чи ҳаст – ҳаст он жо.
Дар ў нишонди дилро ба тахти султони,
Ки шуд ба расми салотин хидеви мулкоро.
Хирад вазорати он шоҳро муайян шуд,
Гадойи шоҳу вазирон камина банда туро.

(Ғаройиб бир мамлакат туздингки, моддийликдан малаккача унда бор. Бу мамлакат тахтига дилни шоҳ қилиб ўгқаздинг, то у бу мулкни эгаллаб, ҳукмрон бўлди. Бу шоҳга ақлни вазир этдинг. Бундай шоҳ билан вазирларга гадо бу камина Сенинг бандангман).

Бу ташбеҳ-тамсилдан ижтимоий маъно ҳам келиб чиқади, яъни агар шоҳ поклик маснадида юрт посбони бўлса, вазир барча тадбир ва дастурларнинг мутасаддиси, ақлу заковат тимсоли бўлмоғи лозим. Бунда Навоийнинг дил-кўнгилни биринчи ўринга қўйганлиги ҳам диққатни тортади. Чунки, Навоий наздида кўнгил – Аллоҳ макони, демак, адолат, олий даражадаги билимдонлик, ғайб асроридан бохабарлик, инсон вужудини бошқариш Кўнгилга тегишли. Кўнгил – инсоннинг эътиқоди, иймони рамзи, ақл ҳам, билимлар тафаккур ҳам Кўнгилга тобеъ ва унга хизмат қилади. Бу ҳам сўфиёна таълимот ва ҳам шоирона идроку тасаввурга мос тушунчадир. Зеро, Олам Аршида Аллоҳ ҳоким бўлса, Инсон вужуди мулкида Кўнгил ҳоким. Инсоннинг ўзи эса, агар у комил бўлса, жамики махлуқотларга сарвар, яъни Аллоҳ халифаси. Аммо бу мартабани қозониш учун инсон ўз нафсига ҳоким бўлиб, Кўнгилга айланиши керак. Инсон шу учун суратда олами суғро, маънида олами кубро бўла олади.

Бу – Аллоҳ қудратининг улуғ мўъжизаси. Навоий ибораси билан айтганда, Инсон – ажиба. Яъни мўъжизавий ҳайрат тимсоли. Зеро, унда еру кўк, жонзотлар, ўсимликлар хусусияти жам, яна Аллоҳ омонати – Ақл ва Ишқни ҳам бўйнига олган:

Дар он ажиба намудори аз ҳама карди,
Амонатро ҳам додияш ба расми хафо.

(Бу ажибада ҳамма нарсани намоён этдинг, яширин сақлаш учун омонатингни ҳам бердинг).

«Яширин сақлаш учун» ибораси Қуръондаги «Мен банда қалбида муҳаббат бўлиб кирган яширин хазинаман» оятига ишорадир («Бақара» сураси, 151-оят).

Мана шу олами кубро (улуғ олам) бўлган инсон вужуди тўрт унсурдан (ҳаво, олов, тупроқ, сув), одамнинг мизожи ҳам тўрт хил: иссиқ, совуқ, ҳўл, қуруқ. Табиат ҳам тўрт фаслдан иборат: баҳор, ёз, куз, қиш.

Ушбу қасидада Аллоҳнинг қудрати намойиши бўлган тўрт фасл хусусиятлари бир-бир тасвир этилади: баҳордаги табиат жонланиши, гул-лолаларнинг барқ уриб очилиши, ёқимли шамоллар эсиши, ёмғирнинг ҳаётбахшлиги ва ҳоказо. Шу каби ёзнинг иссиғию саратон тафти, кузнинг сокинлиги, мудроқлаша бориш, пишиқчилик гашти, қишнинг шиддатли совуғи ҳам жонлантириб, инсон тасаввури ва ҳиссиётлари идроки билан боғлаб тасвирланган. Шоир баҳорни ёш бола, ёзни ўспирин, кузни етуклик, балоғатга етган одам, қишни умр адоғи сифатида ташбеҳ этади. Масалан, ердан майсаларнинг ниш уриши тасвири:

Ки дид пири фурўрехта ба хоки замин,
Ки сар баровард атфолон ба нашъунамо.

(Ёқимли баҳор насими таъсиридан қари ернинг тупроғи яшариб, ёш гўдаклар мисоли майсалар нашъунамо этиб бош кўтарди).

Ёки ёзнинг бошланиши ажойиб сўз ўйини ва жонлантириш санъати билан тасвирланган:

Фиканд оташи айёми сайф дар олам,
Чу барқи оҳ зи анфоси ошиқи шайдо.

(Ёзнинг оловини оламга туширди. Бу худди шайдо ошиқ нафасидан чақилган чақмоқдай эди).

Бу байтда «сайф» икки маъноли: 1) ёз ва 2) қилич. Шу боис қилич ва олов, қилич, олов ва чақмоқ қиёслаб олиниб, чиройли тасвир ҳосил қилинган. Яъни ёзнинг оташи қилич дами – чақмоқдай тушди. Бу иссиқлик шиддати ошиқ оҳининг шиддатини эслатади.

Кўринадики, шоир ташбиҳлари инсон кечинмалари ва ўзининг сўфиёна ғоялари билан боғлиқ ҳолда тузилган. Масалан, қишда дарахтларнинг яланғоч бўлишини ёв лашкари талаган шаҳарга, узун тунларни ёрнинг узун сочига, совуқ шиддатини барбод этган вабога ўхшатгани ҳам сўз санъати сеҳридан дарак бериб туради.

Бу ўринда шуни айтиш керакки, Навоий-Фонийнинг «Фусули арбаа» деб номланган тўрт форсий қасидаси ҳам фасллар таърифига бағишланган бўлиб, ундаги санъаткорона тасвир билан «Руҳул қудс» қасидаси тасвирлари яқин келади. Фарқ шундаки, «Фусули арбаа»да бу тасвирлар кенгроқ берилган.

Чунончи, «Саратон» қасидасининг матлаъи:

Боз оташи хўр сохт самандар саратонро,
Афўрхт чу оташкада гулзори жаҳонро.

(Қуёш олови яна саратонни самандарга айлантирди, жаҳон гулзорини оташкада – олов кўраси каби ёндирди).

Бунда ҳам сўз ўйини бор. «Саратон» ёзнинг иккинчи ойи номи ва қисқичбақа (бурж номи). Қуёш оловининг зўридан қисқичбақа самандар – ўт ичида яшовчи жониворга айланди, дея муболаға санъати ва ҳам яширин ташбиҳ санъатини ишлатади шоир. Гулзорни эса

муғларнинг олов ибодатхонаси - оташкада билан қиёс этган, яъни ёз баҳор гулзорини оловхонага айлантирди, деб тасвирлаган. Навоий «Саратон» қасидасида «олов» (оташ) образини ривожлатириб бораверади ва иссиқ ёзнинг аниқ лавҳаларини ашёвий тасвирлар билан қайта кўз олдимизга келтиради.

«Руҳул қудс»да ҳам, «Фусули арбаа»да ҳам табиат гарчи Парвардигор қудрати намойиши сифатида талқин этилса-да, аммо табиий ўзгаришлар, ҳарорат, ранг, муҳит алмашиниши инсон ҳиссиёти, кўзи орқали, қарашлари билан тасвирга туширилган. Бу юлдузлар, ой, қуёш, буржлар тасвирида ҳам аниқ сезилиб туради.

Шундай қилиб, «Руҳул қудс» қасидаси Аллоҳ таолонинг қудратига мадҳия. У яратган олам ажойиботлари тавсифи ва тасвиридир. Шоирнинг оламни ягона Пок Руҳ ижоди деб қабул қилгани, исломий-сўфиёна эътиқоди ҳар бир байтда чуқур акс этган. Бу ғоя қасида сўнггида муножот тариқасида яна бир бор хулосаланган:

Бузургвор Худоё, ба ҳаққи тасбеҳат,
Ки зокиранд бад-он хайли олами боло.
Ба зоти покат, к-аш мисл набваду монанд,
Ба файзи қудсат, к-аш шабеҳ набваду ҳамто.
Ба ҳурмати набиаллоҳ, ки ҳаст чун хуршед,
Ба фарри макраматаш хайли зарра жумла гувоҳ,
Ки то муқайяди дори фано бувад Фоний,
Бидор сирати ў дар тариқи фақру фано.

(Эй улуғвор Худованд, юқори олам хайли зикрингда бўлган тасбеҳу дуо ҳаққи, мисол ва ўхшаши йўқ пок Зотинг қиёси ва ташбиҳи бўлмаган покиза файзинг ҳаққи, қуёшдай порлоқ Набиюллоҳ ҳурмати, заррадан коинотгача ҳамма гувоҳ бўлган унинг мукаррамлиги нури ҳаққи, Фонийнинг, токи у бу фоний оламда ҳаёт қайдида экан, сийратини фақру фано тариқида тут. Вафотидан сўнг лутфу караминг ила сийла).

Бу сўзлар қасидани ўқиган одамнинг қалбини жунбишга келтиради, пок Парвардигорга муҳаббатимизни оширади, дилимизга илоҳий нур киритади. Шеърнинг, санъатнинг қудрати ва фазилати мана шунда.

Шундай қилиб, «Руҳул қудс» қасидасида:

Аллоҳнинг яккаю ягоналиги ғояси, яъни тавҳид ғояси дунё ҳодиса ва нарсалари хусусиятларини англатиш орқали исботланади. Бошқача айтганда, моддий дунёни идрок этиш орқали Аллоҳ қудрати, сифатлари идрок этилади. Илоҳий маърифат дунёда кўринган илоҳий ҳикмат воситасида тушунтирилиб, талқин этилган.

Алишер Навоийнинг Олам ягоналиги, олам асосида Мутлақ руҳ ётиши, Мутлақ руҳ Тажаллийси мўъжизалари, Олам ва одам орасидаги узвий алоқа борасидаги қарашлари фалсафий-сўфиёна маънолар билан, нозик ва ёрқин ташбиҳлар билан тушунтирилган.

Шоирнинг Пок Парвардигорга чексиз муҳаббати, Унинг мўъжизаларидан ҳайрати бундан ҳосил бўлган порлоқ бадиий тасвирларда намоён бўлган.

ҲАЁТ ЧАШМАСИ

«Ситтаи зарурия»даги иккинчи қасида Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам наътига бағишланган бўлиб, у «Айнул ҳаёт» («Ҳаёт чашмаси» ёки «Ҳаёт манбаи») деб номланган.

Маълумки, Навоий ижодида Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламга бағишланган наътлар кўп. Ҳар бир девон аввалида Парвардигор ҳамдидан кейин Пайғамбари Акрамга аталган наът ғазаллар келтирилади. Баъзи девонларнинг ўрталарида ҳам наът ғазал бор. Достонлар ҳам аввал Худованд ҳамди, сўнгра Пайғамбар наъти билан очилади. Бу – анъана. Худди шу сингари «Ситтаи зарурия» яхлит бир асар деб қаралгани учун биринчи қасида тавҳиди Бори таолони талқин этса, иккинчи қасида Пайғамбар Меърожи тасвирига бағишланган. Меърож Навоий-Фонийнинг алоҳида севган мавзуидир. Чунки Навоий ҳам, бошқа сўфий ёки мутасаввиф шоирлар ҳам Пайғамбар Меърожида тасаввуф ғояларига яқин нарсани ва сўфийларнинг руҳ уружи (кўтарилиши), тариқат мақомларини эгаллаб, Парвардигор ҳузурига мушарраф бўлиш ғоясининг исботини кўрадилар. Шу боис Меърож кечаси Расули акрамнинг Коинот бўйлаб сайри, Буроқ отида Жаброил(АС) жиловдорлигида етти қават осмондан ошиши ва Аршга яқинлашиб, Аллоҳ билан суҳбатлашиши катта шавқу завқ, қайноқ илҳом билан тасвирланади. Бу табиий, чунки ушбу мавзу ўз хусусияти ва моҳияти билан шоиронадир. Шу боис у буюк шоирлар илҳомини қанотлантирган. Ва, эътиборлиси шуки, Навоий достонлари, хоҳ ғазал, хоҳ қасидаларида бўлсин, ҳар гал ушбу мавзуни янги, тоза тасвирлар билан ёритади, айнан такрорламай, янги-янги усуллар қўллайди.

«Айнул ҳаёт» қасидасида ҳам асосан Меърож туни тасвирланган ва алоҳида йўл танланган. Қасида 106 байтдан иборат, аммо шундан 40 байти бевосита Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг Арш томон кўтарилишларига бағишланган, холос. 66 байт шеър эса ана шу Меърож кечасининг тасвири, яъни Расулуллоҳ йўлга чиққунларигача бўлган осмон ҳолати, собит ва сайёра юлдузлар, ер ашёлари бир-бир тасвирланади. Гўё бутун Коинот, фалак Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васалламнинг Меърожига тайёргарлик кўраётгани, ростланиб, безаниб, шукуҳланиб, интизорлик билан кутаётгани баён этилган. Зеро, бу алоҳида Тун, Парвардигор Ўз Расули, ҳабиби билан дийдор кўришган файзли, жозибали Тун эди.

Буни асарнинг биринчи байтидаёқ сезиш мумкин:

Ҳожибони шаб чу шодурвони савдо афгананд,
Жилва дар хайли бутони моҳсиймо афгананд.

(Тун ҳожиб – пардадорлари савдо чодирларини кўрганда ой юзли гўзаллар хайлига жилва – нур туширадилар).

Ташбиҳ ва тасвирнинг гўзаллигини қаранг! Бу ўринда савдо тайёргарлик, фаол ҳаракат маъносини англатади. Ҳожиб сўзи пардадордан ташқари, қўриқчи фаришталар маъносини ҳам ифодалайди. Ой юзли гўзаллар – сайёралар. Демак, тун фаришталари тараддудга тушиб, шоҳона чодирлар қуриб, сайёраларни безатдилар, демоқчи шоир.

Кейинги байт:

Сад ҳазорон кирми шабтоб аз шабистони сипеҳр,
Ламъаҳо бар пардаи шабгуни ғабро афгананд.

(Осмоннинг тоқидан юз минглаб ялтироқ қуртлар – юлдузлар ернинг қоронғи пардасига ёғдулар тўкадилар).

Шу тариқа, тасвир боя «Руҳул қудс» қасидасида бўлганидек икки ёқлама давом этади: бир томондан, ғоят оригинал ташбиҳ ва истиора, эйҳомлар билан осмон жисмларини таъриф этиш; иккинчи тарафдан, осмон жисмлари, ердаги ашёларни инсон идрокига,

ҳаётга яқинлаштириб, жонлантириб байтлар тузиш. Гўё самовий жисмлар ҳам образ ва ҳам моддий мавжуд ашёдай таассурот қолдиради ўқувчида. Биламизки, қадимда осмон жисмлари – сайёралар, юлдуз туркумлари, буржлар турли хислат ва хусусиятларга эга деб қаралган. Улар инсон тақдири ҳамда ҳаёт ҳодисалари билан вобаста қилиб тушунтирилган ва кўпининг номланиши ҳайвонларнинг номи (қисқичбақа, ҳўкиз, чаён, балиқ каби) ёки инсонга керак ашё-асбоблар (далв, тарози) ёинки инсон касб-кори (камон отувчи каби) билан боғлиқдир. Навоийда осмон жисмлари руҳлар макони, фаришталар жойи, улар гўё тирикдай этиб тасвирланади. Ушбу қасиданинг умумий руҳи бир хушнудлик, фараҳбахшлик бўлгани учун ҳар байт мазмунида ҳам бу сезилади. Коинот, борлиқни Аллоҳ яратган, жамики ҳаммаси Аллоҳга тасбеҳ айтади. Бироқ Меърож кечасида улар Аллоҳ ҳабибининг ташрифидан жунбишга келган ва худди жонли оламдай бу ҳодисадан сарафроздирлар.

Мана бу тасвирга диққат қилинг:

Ашкрезон наъш бар дўши банот аз сўги меҳр,
Жумла бар сарҳо паранди анбаросо афгананд.

(Етти оғайни юлдузларнинг ҳар бири меҳру муҳаббат йиғисидан бир-бирининг қучоғига бош қўйиб кўз ёши тўкадилар; ҳаммасининг бошида анбар ҳидли ҳарир ёпилган).

Қадимги илми нужумда Етти оғайнини Дубби акбар (Катта айиқ) ёки Банотуннаъш деганлар. Банотуннаъш – ўлик биродарлар дегани аслида. Аммо ана шу ўлик жисмлар ҳам Меърож туни жон ҳосил қилиб, шодликдан меҳр ёши оқизиб, анбар ҳидли ҳарирга ўраниб, Расулуллоҳни кутмоқдалар, дейди Навоий.

Ёки мана бу байтни олайлик:

Қутб чун пире ба тамкин в-ахтару анжум самоъ,
Чун муридон гирди пире пойбаржо афгананд.

(Қутб юлдузи худди вазмин пир каби, юлдузлар эса уни эшитиш учун муридлардай ўртадаги пирни ўраб олганлар).

Бу тасвир тариқат аҳли хонақоҳларидаги мажлисларга ишорадир: пир вазмин ва тамкин билан ўртада ўтиради, муридлари унинг атрофида тавозе билан ўтириб суҳбатини тинглайдилар ёхуд рақсу самоъ уюштириб, илоҳий жазба насибасини топадилар.

Шунақа чиройли ташбиҳлар билан осмон жисмларидан Миррих, Муштарий, Ой, Зуҳра, Насри воқеъ (Бургут), Савр (Ҳўкиз), Сурайё, Қавс (Ёй отувчи)ларнинг хусусиятлари қаламга олинади. Зуҳранинг чолғувчилиги, мутриб ва муғаннийларни атрофида жамлагани, камончининг найза билан Эчки (бурж номи)ни саҳрога қувгани ва бошқа жонли тасвирлар, шу каби юлдузлар, фалак посбони сифатида Ерда одамлар ором олиб ухласин учун уйғоқ туриши ҳақида сўз боради, аммо одамлар орасида шундайлари ҳам борки, тунларни бедор ўтказадилар:

Ғайри ушшоқи балокаш, к-аз ғами ҳижрон чу ман,
Наъраи «воҳасрато» бар чархи мино афгананд.

(Фақат мен каби балокаш ошиқлар бундан мустасно, чунки улар ҳижрон ғамидан «воҳасрато» наърасини чархнинг нилгун гумбазидан ўтказадилар).

Ҳа, Илоҳ ошиқлари тунларни нола чекиб ўтказадилар, маъшуқа – Худованд ёдида ёнадилар. Навоий ўзини ана шу балокаш ошиқлар зумрасига қўшган, зеро, шундай

бўлмаганида Навоий бундай оташин ҳислар оғушида қайнаб, ўлмас асарлар битмаган бўларди.

Алишер Навоий бундай «ишқу вафо» аҳли бўлган ошиқлар тавсифини давом эттиради:

З-оби чашми ҳасрат аввал дода зоҳирро вузу,
Оташ аз ботин ба жони ношикебо афгананд.
З-оҳи ҳасрат парда бар рухсораи ахтар кашанд,
З-ашки маҳжурий халал дар тоқи ҳазро афгананд.
Чун ба тавфи равзаи хилватгаҳи дил рў ниҳанд,
Бурқаи номаҳрами бар рўйи ҳуро афгананд.

(Зоҳир танани аввал ҳасрат кўз ёшлари билан таҳорат қилиб, поклайдилар, сабрсиз жонга ботин оловини юборадилар. Оҳу ҳасрат билан юлдуз юзига парда тортадилар, айрилиқ азоби ёшлари билан осмон гумбазини тешадилар; агар кўнгилнинг хилватхонаси тавофига юз бурсалар, ҳурлар юзига номаҳрамлик пардасини соладилар).

Демак, шоир тунги осмон тасвиридан ерга кўчар экан, гапни тунлари бедор ошиқлар аҳволини баён этишдан бошлайди. Ошиқ соликлар аҳволи яна бир неча байтда давом этиб, сўнгра тонг саҳарда шоҳ мулозимларининг ноғора чалиши, ғафлат ётган улус, насронийларнинг калисоларга ибодат учун бориши, роҳибларнинг монастир – дайрда уйғониб бутпарастликка машғул бўлиши, муаззинларнинг «Аллоҳу акбар» деб азон айтиши тилга олинади. Яъни ердаги турли эътиқодли одамлар ҳаётининг бошланиши кўз олдимизга келаверади. Шоир ҳатто майпараст риндлар, ёрини кутган йигит-қизлар ҳолатини ҳам чиройли қилиб чизади.

Эл уйғонганда, ҳар бири ўз мақсад йўлида ишга киришиб кетади. Аммо шу ўринда ҳам Навоий икки тоифа одамлар – ҳақпараст соликлар ва шаҳватпарастларни ажратиб кўрсатишни лозим топади: шаҳват ва гуноҳ аҳли ожиз, улар гуноҳларини яшириш учун ўзларини сувга урадилар, шошиб ювинадилар, ҳолбуки, ҳақпараст поклар масжидга йўл олиб, жойнамоз устида тоат қиладилар. Қозию муфти ва бошқа исботу иснодга ўрганган зоҳирбин олимлар ҳарифни мот қилиш учун юзни ювмасдан китоб жузвларига ташланадилар. Қозилар даргоҳидаги кофир ходимлар бир қисм кумуш учун юз мусулмоннинг уйини бузишга фатво чиқарадилар.

Шу тариқа ҳар хил тоифадаги одамларнинг номуносиб ва нодуруст хатти-ҳаракати баён этилади. Савдогарларни Алишер Навоий «девмардум» (девсифат одамлар) деб таърифлайди. Чунки, дейди у, бу тоифа қароқчилар гуруҳидан қолишмайди, улар бозорга фириб ва алдов учун уя қуриб олганлар. Савдогарлар:

Дар замони байъ чун туғён кунад «инсофашон»,
Бурёро туҳмати зарбафт коло афгананд.

(Савдо вақтида «инсофлари» туғён этганда, бўйрани зарбоф мато деб пуллайдилар).

Қанчалик заҳарханда, киноя ли кесатиқ бор бу байтда!

Қасиданинг бу қисмида яна пок тийнатли тақводор инсонларнинг ажзу ниёзи, ёлғиз Аллоҳга пок дил билан интилишлари баён этилиб, шундан сўнг Пайғамбар Меърожи тасвирига ўтилади:

Хожаи кавнайну фахри анбиё, к-асҳоби ў,
Соя бар хуршид, бал Арши муалло афгананд.

Гарди роҳаш ахтарон дар дидаи равшан кашанд,
Хоки пояш равшанон дар чашми бино афгананд.

(Икки дунё Хожаси, анбиёлар фахриким, унинг суҳбатдошлари Қуёшга, балки баланд Аршга соя соладилар. Унинг йўлининг ғуборини юлдузлар равшан кўзга суртадилар, оёғи тупроғини равшан кўзлилар кўрувчи кўзга қўядилар).

Жаннат ҳурлари пешвоз чиқиб, биҳишт эшигини супурадилар ва мушки анбар сепадилар, безаниб қарши оладилар. Меърож кечаси Арш аҳли Пайғамбар отининг пойандози қилиб юлдуз дурларини сочадилар. Фалакни кезувчи Бурокини етаклаб борарканлар, эгарини жавзоу, эгарпўшини меҳр (қуёшдан) қилганлар. Бир эмас, юз минг қуёш унинг қуёши олдида сўнади, чунки у ҳам рисолат (расуллик), ҳам нубувват (пайғамбарлик) соҳибидир.

Осмон жисмлари яна тилга олинади. Энди улар Меърож билан, Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сайри билан боғлаб тасвирланади.

Мана бу байт характерли:

Аз аҳодисат «саҳиҳе»ро равот андар рақам,
Бо рубоб аз ҳадди Батҳо то Бухоро афгананд.

(Агар ҳадисларинг саҳиҳ йўл билан рақам қилинса, дуруст йўлдан Маккадан Бухорогача етиб келади).

Бунда Имом Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий ва унинг шоҳ китоби «Жомеъус саҳиҳ»га ишора бор. Имом Бухорий орқали Бухоро Макка каби шариф бўлди, Пайғамбар ҳадислари маконига айланди, демоқчи ҳазрат Навоий.

«Айнул ҳаёт» қасидасида Пайғамбар сифатлари мадҳ этилиб, охирида Навоий ўзини умидвор умматлардан эканлигини айтиб, у кишидан шафоат этишларини тилайди ва қасида 106 байтдан иборат эканлигини ёзув орқали ишора қилади. Яъни «оби бақо» сўзининг ҳарфлари абжад ҳисобида бир юз олти бўлади.

Қасидада Навоийнинг санъаткорлиги, кенг қамровли шоирона нигоҳ билан қалам суриши кишини лол қолдиради ва у қалбга ҳузур бағишлайди.

«Айнул ҳаёт» қасидаси «Руҳул қудс» қасидасининг давомидай янграйди. «Руҳул қудс»даги ваҳдатул вужуд ғояси, коинотни кенг олиб тасвирлаш бунда ҳам мавжуд. Фақат бунда сайёра ва юлдузларнинг хоссаларини қўшиб тасвирлаш, ердаги инсонларга танқидий муносабат алоҳидалик касб этган. Навоий Комил инсон Муҳаммад Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламни оташин муҳаббат билан алқайди, шоирнинг Худога муҳаббати Пайғамбарга бўлган муҳаббатида давом этади. Сўфиёна туйғулар, қарашлар наби наътининг ичига сингдирилиб, шу нигоҳ мавқеидан «гуноҳкор» Ер бандаларининг ножоиз хулқу атвори танқид қилинган.

Қасида шу учун ҳам ўқувчига кучли таъсир этади.

ТАФАККУР ТУҲФАЛАРИ

«Ситтаи зарурия»нинг учинчи қасидаси – «Туҳфатул афкор» («Фикрлар туҳфаси»)да дарвешликнинг олий рутбаси фақр хусусида мушоҳада юритилади. Яъни: аввал Аллоҳ ҳамди, кейин Пайғамбар наъти, ундан кейин эса вали дарвеш таърифи келтирилган. Қасида шу боис ҳам Навоийнинг пири муршиди – буюк шоир ва сўфий Абдураҳмон Жомийга бағишланган.

Аммо «Туҳфатул афкор» қасидаси қиёс усулида, айтиш мумкинки, кўпдан-кўп тамсил – мисоллар билан ёзилган асардир. Бошқача қилиб айтсак, Навоий фақрнинг моҳиятини очиш учун унинг зидди бўлган сифатларни бу сифат билан солиштириб бораверади. Натижада, фақр ва ғайри фақр бўлган нарсалар нима эканлиги очилиб боради ва фақр Комил инсоннинг олий сифатлари мажмуи, идеал софлик ва поклик, фазлу каромат, юксак илоҳий ва айни вақтда инсоний сифатлар тажассуми деб улуғланади. Аммо шуни айтиш керакки, Навоийнинг ушбу қасидаси чуқур ижтимоий-ахлоқий мазмунга молик асар: унда жамиятнинг энг юқори қатлами – подшоҳ ва аъёнлардан тортиб, то табибу даллолларгача тилга олинган.

Қасида қуйидаги байт билан бошланади:

Оташии лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

(Подшолар тожининг безаги бўлмиш оловдай ёниб турган лаъл улар бошидаги хом хаёлларни пиширувчи чўғдир).

Демак, асарда бошиданоқ шоҳ ва шоҳликка нисбатан салбий муносабат кўзга ташланади ва бу бир неча байтда давом эттирилади:

Шаҳ, ки ёд аз марг н-орад з-ўст вайронии мулк,
Хусрави бе оқибат хусри билоду кишвар аст.
Қайди зийнат масқити фарру шукўҳи хусравист,
Шери занжири зи шери беша камсавлаттар аст.

(Ўлимни эсламайдиган шоҳ мамлакат вайроналигига сабаб бўлади, чунки оқибатсиз подшо юртга фалокат келтиради. Хусравлар – подшоларнинг дабдабаю ҳашамати зебу зийнатга берилиш(боғлиқлик)дир – ахир занжирбанд шер ўрмондаги шердан кўра камсавлатдир).

Бу байтлар Навоийга бағишланган тадқиқотларда, айниқса, «Девони Фоний» ҳақида ёзилган ишларда келтирилиб, шоирнинг шоҳу султонларнинг халққа жабру ситами, адолатсизлигини фош этиши тарзида талқин қилинади. Дарҳақиқат, Навоий бу байтларда подшони нафрат билан танқид остига олади, сўз ўйини қилиб («хусрави беоқибат» деганда у «хусрав» сўзининг араб ёзувидаги ҳолатига ишора этади: «хусрав»нинг оқибати – охирги ҳарфи олиб ташланса, у хуср, яъни фалокат маъносини берадиган сўзга айланади), охиратни ўйламайдиган, Худодан қўрқмайдиган подшо юрт учун, жамият учун фалокатдир, деб рўйирост айтади. Шоҳу амирлар мамлакатнинг энг нуфузли кишилари, подшоҳ Аллоҳнинг ердаги сояси деб ҳисобланган бир даврда бундай фикрни айтиш, албатта катта жасорат эди. Аммо бу шунчаки бир танқидий фикр эмас, балки тасаввуф мавқеидан, Жомий мавқеидан туриб айтилган фикр эди. Бундай дадил гапларни айтишга Навоийга тасаввуф ғоялари илҳом ва куч берган. Чунки сўфийлар ақидаси бўйича, подшо дунё ташвиши билан банд, дунёга, унинг молу мулки, давлатию савлатига боғланган шахс тимсоли. Шоҳ – дунёпарастлик, манманлик, дабдаба ва демак, нафс рамзи. Ҳолбуки, дарвешлик бунинг бутунлай акси. Дарвеш фақир дунё ва унинг молига, демак, тожу тахтга ҳам эътибор қилмайдиган, қалби Аллоҳ нури билан порлаган одам. Шоҳу гадо (дарвеш), шундай қилиб, бир-бирига тескари олам, бир-бири билан келишолмайдиган дунёқараш ва эътиқод соҳиби. Уларнинг наинки эътиқоди, балки ҳаёт тарзи, ахлоқи, сифатлари ҳам бошқа-бошқа.

Шоир айтмоқчики, шоҳликнинг ўзи шоҳни занжирбанд этади, зеро, шоҳлик дабдабани, зеб-зийнатни, олтин-кумуш тўплашни талаб қилади. Бусиз шоҳликнинг қиймати йўқ. Иккинчи томондан, ана шу дабдаба ва бойлик ҳам саробдай гап, хомхаёл, чунки у ўткинчи – фоний. Дарвеш эса фоний дунёнинг эмас, балки боқий оламнинг ошиғи.

Буни Навоий қасиданинг яна бир байтида аниқроқ қилиб тасвирлаган:

Лозими шоҳий набошад холи аз дарди саре,
Кўси шаҳ холию бонги ғулғулаш дарди сараст.

(Шоҳликнинг зарурияти бош оғрикдан холи эмас, шоҳ ноғорасининг ичи бўш, аммо ғулғулали овози бошни оғритади).

Бу ерда диққат қилсангиз, шоҳликнинг ўзи керакми, деган савол қўйилган. Модомики, шоҳлик дабдаба ва ҳашаматдан бошқа нарса эмас экан, модомики у нафс қўриқчиси экан, демак, у ортиқча, балки зарарли ҳам. Аммо Навоий батамом бу хулосага келган эмас. У бу масалада, Жомийдан фарқли ўлароқ, бошқа бир қарашга эгаки, бу ҳақда бошқа жойда тўхталамиз.

Ҳозир эса «Туҳфатул афкор» қасидаси хусусидаги фикрни давом эттириб, қайд этамизки, Навоий подшолардан кейин келадиган мансабдорлар – вазир, садр, фақиҳ, қозиларнинг «хусусият»ларини ҳам санаб ўтади. Яъни: вазир вазминлик билан ўз ўрнида бошини эгиб ўтирса-да, аммо хаёли пора олишда, садр бўлса, қачон биров бир нарса кўтариб келади, деб эшикка тикилади, фақиҳ шариат қонунчилиги (фиққ)ни ҳийла-найранг домига айлантирган, ҳийлагар қози эса, ришва ундириш учун юз ёлғон «далиллар»ни гувоҳликка келтиради.

Булардан ташқари, воизу мулло, шайху муфтилар ҳам тамадан холи эмас.

Тамагир воизнинг гадодан фарқи йўқ, унинг минбардаги сўзи бошқаю, қиладиган ишлари бошқа. Риёйи шайхнинг сўзлари эса кўнгилни музлатиб, зимистон қилади, унинг тасбеҳи расволик уруғидир:

Тухми расвойи диҳад бар донаи тасбеҳи зарқ,
Оре-оре, дона жинси хешро боровар аст.

(Иккиюзламачилик, макр тасбеҳи доналари расволик уруғи мевасини беради. Ҳа-да, ҳар қандай дона ўз жинсини кўпайтиради).

Бу ташбиҳни «Ҳайратул аброр»нинг «риёйи шайхлар» бобида ҳам қўллайди шоир. Зотан, Навоийнинг бундай шайху сўфийларга нафрати бисёр. Чунки булар энг пок эътиқод – тариқат эътиқодини бадном қилганлар, обрўсизлантирганлар. Риёйи шайхлар тариқатдан дунёвий манфаатни кўзлаб, дарвешликнинг ўзига ишончини сусайтирардилар.

Шундай қилиб, кишидаги фақрга зид ахлоқий белгилар қуйидагилардир: тожу тахт ҳирси, зебу зийнатга берилиш, ўлимни – охиратни унутиш, манманлик, дабдабага ружу қўйиш, тама (қаноатсизлик) ҳаромхўрлик, риёкор бўлиш, макр-ҳийла, гадойлик, жаҳолат, ёлғон сўзлаб кишиларни алдаш, ноҳақ ҳукм чиқариш, лоф уриш, фалсафа сотиш, очкўзлик, фаҳшга берилиш, булғаниш ва ҳоказо.

Булар бир-бирини чорловчи салбий хислатлар. Албатта, Навоий замонида ҳам ҳамма мансабдорлар шундай бўлмагандир, ҳалол ва инсофли қозию муллалар ҳам бор эди. Аммо бу ўринда гап бошқа нарсада. Навоий, биринчидан, фақрни улуғлаш учун салбий хислатларга урғу бераётгани маълум. Иккинчидан, Навоий демоқчики, дунё билан, мансаб билан боғланган одам мутлақ тамасиз, мутлақ одил бўлолмайди. Мансабнинг барчасида

бу нуқсон бор. Чархнинг ўзи золим, қонхўр бўлгач, яхши одамларни ситамга қўйгач, одамлардан нима гина. Чархнинг ўзи маккор ва золим:

Гумбази ахзар ки хунрезист кораш, дур нест:
Барги ҳино ахзар омад, лек рангаш аҳмар аст.

(Бу кўк гумбаз – осмоннинг иши қон тўкишдир, бу ажаб эмас, чунки ҳинонинг барги кўк бўлса-да, аммо сувининг ранги қизилдир).

Шундай қилиб, шоир тафаккури чуқурлашиб, қамров сатҳи кенгайиб боради. Зулму ситам қилиш, бир-бирини талаш, ҳирсу ҳавас кетидан қувиш инсонга табиатдан ўтган меросмикин бу? Бўлмаса, нега инсонга бир бурда нон топиш шунча қийин, шунча азоб? Нега луқма пайида одам боласи сарсону саргардон:

Душман аст аз доғи озор он ки ҳастат лўқмахўр,
Ханжар аст аз нуқтаи, онро ки гўйи ҳанжар аст.

(Луқмахўр аъзонг озор етказувчи душманингдир, ҳанжар – томоғ деганинг аслида ханжардир).

Бу ўринда Навоий яна сўз ўйини ишлатиб, ажойиб ғояни ўқувчига етказади. Араб ёзувида «ҳанжар» (томоқ) сўзидаги «ҳ» ҳарфининг устига нуқта қўйилса, бу ҳарф «х»га, сўз эса «ханжар»га айланади. Яъни бир нуқта томоқни ханжарга айлантиргани каби луқмахўрлик ҳам озор доғлари (нуқталар) билан куйдириб қийнайди. Шоири аъзам бунда дунё ишлари луқмахўрлик – томоқни банд қилишдир, деган фикрни олға суриб, умумлашма фалсафий хулосага келади. Чунки фалак, осмону ер, табиат шундай қурилган ва шунга асосланади.

Бироқ, Навоий Жалолиддин Румий каби ушбу ғояни чуқурлаштиришга берилмасдан, ўзининг асосий мақсади – Фақр сифатлари таърифига ўтиб кетади. Яъни Навоийда бевосита ижтимоий-ахлоқий жиҳатга кўпроқ урғу берилади. Навоий учун Инсон ахлоқининг ноқисликлари сабабини очиб, бундан халос этиш йўлини кўрсатиш муҳим.

Шунга мувофиқ Фақр билан ғайри фақр қиёси қасидада изчил давом этади.

Хўш, Фақрнинг фазилатлари нималарда кўринади? Навоий таърифича, Фақрнинг қуйидаги белгилари бор: қаноат ҳайкали бўлиш, яъни тама, очкўзлик, молпарастлик фикрини тарк этиш; Аллоҳ берган оз неъматга шукр қилиш, сабрли бўлиш, ички, ботиний оламни бойитиш билим ва фаросатда, камтарлик, хокисорликда намуна кўрсатиш; хуштавозе, хушсухан, хушхулқ бўлиш; тилни озордан, қўлни ситамдан сақлаш; кўнгилни поклаб, Аллоҳ нури билан тўлдиришга интилиш, мансабу мартабаларга учмасдан, шоҳу гадога баробар муомала қилиш; ички саранжомлик, осойишта-ораста ҳаёт кечириш. Яъни Аллоҳ билан ҳам, Аллоҳ яратган борлиқ билан ҳам, жамият билан ҳам сулҳу келишувда, рози-ризоликда яшаш.

Алишер Навоий буни бир неча байтда ҳаётий тамсил-ташбиҳлар билан тушунтириб берган. Чунончи:

Раҳравонро фоқаву неъмат кунад манъи сулук:
Аспи раҳ он аст, к-ў не фарбеҳу не лоғар аст.

(Қашшоқлик ҳам, кўп неъмат ҳам Ҳақ йўлига кирган йўловчини сулукдан манъ этади: йўл юрадиган от семиз ҳам, ориқ ҳам бўлмаслиги керак).

Бу фикр Баҳоуддин Нақшбанд таълимотидан, яъни Қаноат талабидан келиб чиқади. Чунки бир қанча сулукларда мутлақ камбағаллик тарғиб қилинган, дарвеш, гадо каби дарбадар юриш лозим, деб уқтирилган. Навоий эса, Хожа Аҳрор каби, Жомий ҳазратлари каби бунга рози эмас. Дарвеш, солик – гадо эмас, у агар оч бўлса ҳам, ҳаддан зиёд нафсга берилса ҳам Ҳақни унутади. Ҳақ йўлидаги солик қорин ғамидан ҳам, дунё ғамидан ҳам фориғ бўлсин. Шунда у ҳиммат билан руҳий-маънавий манзилларни босиб ўтади.

Қаноат – Аллоҳ тақдирига, берган ризқига рози бўлиб яшаш, ҳам кўникиш, исён қилмаслик, «ҳўлу қуруққа» бирдай чидаш демак. Шундай қилган одам Маънавият мулкининг шоҳи бўлади.

Яна бир мисол:

Чин ба абрў-афканад шиддат, ки шахсаш рост ҳилм,
Мавж аз обе н-овард сарсар, ки номаш мармар аст.

(Шахсида ҳилм – мулойимлик бўлган одам қошида чимирилиш шиддати кўринмайди, зеро, мармар устидан оқадиган сувда тўлқин ва тўфон бўлмайди).

Тарашланган мармар тахталари устидан оқадиган сув деярли билинмайди – шунчалик майин оқади. Навоий пир тарбиясини кўрган сўфийни ана шу тарашланган мармарга ўхшатиб, сўфийнинг ҳалим, мулойим ва кўнгли нозик бўлишига ишора этмоқда.

Соликнинг ҳар туки фаҳшга берилган одамга отилган ўқ, ҳар бир сўзи дилларга малҳам, ҳар бир қадами эзгуликка ҳидоятдир. Қалби маънолар кони бўлган ҳақиқий сўфий кўринишда ҳақир, кичкина бўлса ҳам, аммо у ақлу заковатда пешво бўлиши, бир неча одамнинг ўрнини босиши мумкин. Бундай мардлар қалби ғайбдан хабар беради:

Марди раҳбинро дили махфинамо, в-он жоми Жам
Хизрро оби ҳаёт оинаи Искандар аст.

(Йўлни кўрувчи эраннинг қалби махфий илмларни акс эттиради ва бу худди Жамшиднинг жоми бўлиб, Хизрга оби ҳаёт ҳам, Искандарнинг оинаси ҳам шудир).

Бу уч тушунча, яъни «Жоми Жам», «Оби Ҳаёт», «Оинаи Искандар» ўзаро маънодошдир. Чунончи, ривоятга кўра, шоҳ Жамшид шундай бир қадаҳ ихтиро қилган эканки, ундаги шароб оламни кўрсатиб турар ва ичгани сайин камаймас экан. Искандар Зулқайнар ҳам шундай бир оина-кўзгу ясаттирган экан, у оламни акс эттириб тураркан. Хизр эса ер остига тушиб тириклик суви – оби ҳаётни топиб ичганлиги боис, абадий тирик экан. Навоий дейдики (бу бошқа шоирларда ҳам бор), Хизр топган оби ҳаёт ҳам, Искандар оинаси ва Жамшид жоми ҳам шу дарвиш қалбидир. Чунки бу қалбда нафақат мавжуд олам, балки Аллоҳнинг ғайб илму ҳикмати акс этгандир. Аллоҳ илми эса – ҳаёт чашмаси, ундан баҳраманд одам абадиятга дохил бўлади.

Аллоҳ илмини топган дарвиш Комил инсон бўлади ва у яхлит Кўзга – чашмага айланади: «Комилнинг кўзи – Хизр чашмасидир… бу икковидан бирини топсанг абадий умр топасан», дейди Навоий.

Фақр мартабасини эгаллаган дарвешнинг муҳим сифати ошиқлик, Ишқ кишини бетоқат этади, сафарга чорлайди, аммо ана шу оташ уни камолга етказади. «Ишқсизликдан дил қоронғидир, ишқ билан у оловланиб туради», дейди шоир.

Шу тариқа Навоий ўз идеали фақир дарвеш сифатларини баён этади, анъанавий тушунчаларни янги ташбиҳ ва ғоялар билан теранлаштиради. Фақр аҳли учун фано (дунё) мулкидан бақо (абадият) оламигача бир қадам йўл, шоҳлар ҳам бундай одамларга хизмат

қилиши, босган қадамини ўпиши лозим. Валиюллоҳ даражасига кўтарилган фақир инсон ўз қадр-қиммати, салоҳият – нуфузи билан шоҳдан устундир. Шундай бўлгач, агар шоҳ дарвеш бўламан, бу мартабани эгаллайман деса, Худога яқинлашаман, Худонинг дўстлари ҳузурини қозонаман деса, заррин тождан воз кечиш керак:

Тожи зар бигзор, эй мавзиу наздики гузин,
Қурб мемонад чу шуд айне, ки ақрабро сар аст.

(Олтин тожни ташла, эй саройни макон қилган ва Худога яқинлашишни танла. Зеро, чаён боши бўлган ъайн олиб қўйилса, қурб – яқинлик қолади).

Навоий заковати шундаки, у зимдан тожни чаёнга ўхшатади. Дарҳақиқат, Ақраб буржига диққат билан қарасангиз, у тожга ўхшайди ва чаённинг ранги билан олтиннинг ранги ҳам ўхшаш. Шоир бу байтда гарчи номи тилга олинмаган бўлса-да, Иброҳим Адҳам воқеасига ишора қилади: Иброҳим Адҳам Балхда тахт-тожини ташлаб, дарвеш жандасини кийгани маълум. Яъни тахтда ўтириб, подшолик тожини кийиб, фақру фано мартабасига яқинлашиш мумкин эмас.

Дарвишнинг ахлоқи намуна ва ибрат. Бошқаларга у сабоқ бўлиши лозим. Шунинг учунми ёки ўзининг танқидий фикрларини чуқурлаштиришни кўзлабми, Навоий қасиданинг иккинчи қисмида яна жамиятдаги иллатларга диққатимизни қаратади. Бироқ, фарқ шундаки, энди умумий танқидий муносабат ўрнини бир-бирига зид хислатлар (одил ва золим, ростлик ва ёлғончилик, ёмон-яхши каби) қиёси эгаллайди.

Масалан, мана бу байтда золим ва одил шоҳлар қиёсланган:

Золиму одил на як сонанд дар таъмири мулк,
Хук дигар дар шиори мулку деҳқон дигар аст.

(Мамлакатни бошқаришда одил ва золим одам бир хил эмас – Ерни шудгор қилишда қобоннинг иши бошқа, деҳқоннинг иши бошқа).

Одил киши, одил шоҳ Навоий назарида маънавияти дарвеш маънавиятидан сув ичган одамдир. Золим эса бундан мутлақ бебаҳра одам. Шунинг учун дарвештабиат одил подшо иши деҳқон каби юртини обод қилиш бўлса, золимнинг фаолияти қобон каби экинзорни яксон қилиб, вайрон этишдир. Золим – ҳайвон, қобон, у одам эмас. Одам хислати бўлса, золим бўлмайди, одил бўлади.

Мана бу тасвир ҳам диққатни тортади:

Мулкро аз мавкиби ду шаҳ вазад боди футур,
Чун зи «қайсар» «қай» сар омад, нукта ҳосил сарсар аст.

(Икки шоҳнинг олишувидан мамлакатга путур етади, зеро «қайсар»нинг (қай) қисми тушса, «сарсар» ҳосил бўлади.

Қайсар – Рум подшохларининг лақаби, умуман подшо дегани, сарсар – совуқ шамол, бўрон. Навоий фикрининг мағзи шуки, бир мамлакатда битта подшо бўлиши шарт. Бўлмаса, подшолар орасида низо кўтарилиб (Навоий буни темурий шаҳзодалар орасидаги олишувларда кўриб турган), мамлакат осойишталиги хавф остида қолади. Шоҳнинг боши кетса, мамлакат ҳам бошсиз қолади. Энди мана шундай ҳолатда кўнгил хотиржам бўлиши мумкинми? Йўқ, дейди шоир. Кўнгил тинч ва осойишта бўлиши учун мулку давлат ташвишидан холи бўлмоқ лозим:

Дил, ки набвад жамъ дар мадҳи ҳаёташ қўтаҳист,
Аз парешонй қасираш хони он, к-ў қайсар аст.

(Ўз ҳаёти давомида жамъ бўлмаган дил нуқсонлидир.
Паришонликда «қайсар» сўзини «қосир-нуқсонли» ўқиш ҳеч гап эмас).

«Дилнинг жамъ бўлиши» ибораси фақат ҳаётдаги хотиржамликкина эмас, тасаввуфда бу соликнинг юқори мартабалардан бирини эгаллашини ҳам англатади. Яъни одам то ўзи Аллоҳ билан яқинлашиб, бутун вужуди билан Унга боғланмаса, фикрлари, қиёслари, нияти бир нуқтага бирлашмайди, жамъ бўлмайди. Буни бошқача қилиб айтсак, туйғулар, фикр ва ирода бир ваҳдатга келганидагина Аллоҳ ваҳдатини англаш мумкин ва шунда қалб осойишталик топа олади.

Аммо Навоий бу ғоядан кўра кўпроқ ҳаётий қиёсларга эътибор қилади: подшолар мулк, тож талашиб овора, улар қалби ҳеч тинчимайди, ҳолбуки, оддий деҳқон ёки косиб ўз ҳунари билан ризқ топиб, қўллари қабарса-да, қалби тинчдир:

Марди косибро зи ранжи касб бар каф обила –
Шуд далели гавҳари мақсуд, к-аш даст андар аст.

(Косиб кишининг кафтлари-да меҳнат зўридан қабариб, пуфакчалар ҳосил бўлган. Бу мақсад гавҳарини қўлга киритишнинг далилидир).

Шоир қабарган пуфакчаларни гавҳар доналарига ўхшатади. Бу билан ҳам меҳнат аҳлини ва ҳам «гавҳари мақсуд» – Ҳақни излаб риёзату ранж чеккан дарвешларни улуғлаган.

Навоий тасвирига кўра, ёлғончи ҳокимлар, эл молига кўз тиккан фирибгар амалдорлар ҳам паришон, нотинч, асабий ва носоғлом одамлардир. Унинг наздида жабр қилувчи амирдан кўра, ётар ери қора тупроқ бўлган дарвеш афзал, чунки дарвешнинг юки енгил, қалби озод. Зеро, шер минорага чиқолмайди, аммо ожиз чумоли ғизиллаб чиқиб кетади.

Демак, Қудрат ташқи кўринишда, тожу тахтда эмас. Дарвешлар, оддий хоксор инсонлар, уларнинг кўриниши ожиз бўлгани билан, аслида маънавий бақувват ва қудратлидирлар. Зеро, уларнинг қудрати – бу уларнинг эътиқоди, пок ахлоқи, азим ҳиммат билан Маънавият оламидан куч олишларидир:

Шуд сироти мустақими саждасозон рости,
Шоҳроҳи раҳрави хома хутути мистар аст.

(Эътиқодли бандаларнинг рост, устувор йўли тўғрилик бўлди – қаламнинг шоҳ йўли чизғич – мистар хатидир).

Ростлик Ҳақ йўли, Ҳақнинг Ўзи ҳам Ростликдир. Рост йўлдан юрган одам охир-оқибат Ҳақнинг ҳақиқатига айланади, яъни руҳи пок бўлиб, Пок Парвардигор борлиғидан нишона бериб туради.

Қасидага Навоийнинг ақл ва ишқ, зоҳир ва ботинни қиёсловчи байтлари ҳам кирган, шу каби яна бир қанча тамсиллар орқали ахлоқий ноқисликларни мазаммат этган.

Унинг тасвирига кўра, дарвешни нафақат жамиятдаги ўзгаришлар, зиддиятлар безовта қилади, балки коинотдаги ўзгаришлар ҳам унинг парвосига келмайди, у фалак зарбалари, замонлар ўзгаришини хотиржам кутиб олади.

«Ҳақ сари олиб борадиган йўллар кўп, дейди Навоий, аммо энг яқин йўл – бу фақр йўлидир, чунки бу Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам йўллари». Пайғамбар алайҳиссалом эса «ал фақру фахри» (фақирлик менинг либосим) деганлар.

Фақирлик йўлига кирган киши Расули Акрам соллаллоҳу алайҳи васаллам суннатларига тўла риоя қилади:

Андарин раҳ он ки дорад гом бар гоми Расул,
Аршпарвозест, к-ў раҳрав, ҳам раҳбар аст.

(Бу йўлда кимки Расул қадамига қадамини тўғрилаб юрса, Аршга парвоз этади, чунки Расул бунда ҳам йўлдош ва ҳам йўлбошчидир).

Шоир Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг Меърожига ишора этган: Расул ўзи Аршга парвоз қилди. Унга эргашганларга ҳам у раҳбар бўлади. Ушбу ғоя Баҳоуддин Нақшбанд тариқатининг ўзагини ташкил этади. Зеро, нақшбандия тариқатни шариат билан мувофиқлаштирган, шариат арконлари ижроси орқали, Пайғамбар ишларига, сўзларига қатъий риоя қилиш орқали Ҳаққа етишишни талаб қилган. «Бизнинг тариқимиз Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам этакларидан маҳкам ушлаш («урватул вусқо») ва у кишининг изларидан изма-из боришдир», деган эди Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари.

Навоий бу йўлнинг изчил давомчиси деб Абдураҳмон Жомийни кўрсатади:

Ҳомии шаръи наби Жомий, ки жоми шаръро
Дошта бар каф лаболаб аз шароби кавсараст.

(Наби шариатининг ҳимоячиси Жомийким, шаръ жомини қўлида ушлабдир, бу жом кавсар шаробидан тўладир).

Шундан кейин у ўн тўрт байтда пири ва дўсти Жомий салоҳиятига юксак баҳо беради, Жомийнинг илму адаб, фазлу камолда ягоналиги, илоҳий маънолар дуррини сочиб асарлар битганлиги айтилади. Шу билан бирга Жомий хоксор, унинг эшиги маърифат ва маънавиятга ташна одамлар учун ҳар доим очиқ. Жомий Навоий назарида маънавият салтанатининг подшоҳи, зеро шоҳлар унинг остонаси тупроғини ўпишга тайёр. Навоий қасида охирида шу мантиқдан келиб чиқиб яна шоҳу гадо мавзуига қайтади, яъни:

Подшоҳе, к-аш гадои фақр гаштан орзуст,
Чун гадое бошад он, к-аш подшоҳи дар сар аст.

(Фақр гадоси бўлишни орзу қилган подшоҳ худди подшоҳликни орзу қилган гадо кабидир).

Аммо «шоҳнинг муддаоси фақр йўлида ғов», яъни шоҳлик – дунёга эгалик қилиш фикри, фақр эса, дунёдан қочиш фикридир. Булар бир-бирига зид. Шу боис, дейди Навоий, шоҳ «бошидаги муддаони улоқтириб ташласа, фақрга муносиб бўлади». Улуғ мутафаккир адиб қасида бошида баён этган фикрини охирида яна аниқроқ, ёрқинроқ ифодалаган.

Шундан кейин Навоий пири муршиди Жомийдан имдод ва дуо тилаб, қасидани тугатади.

Ушбу қасида юзасидан фикрларимизни хулоса қиладиган бўлсак, қуйидаги жиҳатларни таъкиддаш лозим бўлади:

«Туҳфатул афкор»да мансаб ва мансабдор шахслар ахлоқи билан дарвеш ва тариқат аҳли ахлоқи қиёсланган ва фақр маънавий етукликнинг олий намунаси деб таърифланган.

Шунга кўра, шоҳлик ва фақирлик орасида катта жарлик борлиги айтилиб, фақир дарвеш шоҳ ҳашаматидан устун қўйилган.

Яъни Маънавият Салтанатдан баланд, бу иккиси орасида доимий кураш боради, аммо салтанат аҳли ҳар қанча интилгани билан фақр аҳли даражасига етолмайди.

Агар шоҳ фақр мартабасини орзу этса, унда салтанат орзусидан воз кечсин.

Фақр аҳли билан меҳнат аҳли (косиб, деҳқон) ранжу заҳмати ва ахлоқи орасида яқинлик борлиги қайд этилган. Бу Навоийнинг муҳим фикрларидан бири.

Қасида бадиий жиҳатдан ғоят юксак савияда ёзилган, унда икки жиҳат яққол ажралиб кўзга ташланади: бири – ҳар бир байтни тамсил санъати билан қуроллантириб (иккинчи мисрада) фикрни ойдинлаштириш бўлса, иккинчиси – кўплаб сўз ўйинлари, муаммо санъатидан фойдаланишдир. Бунда, айниқса, араб ёзуви хусусиятларидан унумли фойдаланган, қайсиким таҳлил давомида бир нечтасини кўриб ўтдик.

«Туҳфатул афкор» қасидаси Алишер Навоийнинг шоҳ асарларидан бири бўлиб, унда абадул-абад аҳамиятини йўқотмайдиган, ҳамиша долзарб ғоялар ифода этилган.

ТАВАККУЛ ТАЛҚИНИ

Дунё ўткинчи, фалак золим, умр бебақо, бу бебақо фоний дунёга ҳаддан ташқари меҳр қўйиш хато. «Қутул қулуб» («Қалблар қуввати») қасидаси ана шу ҳикматни баён этиш билан бошланади ва бу ақидани Навоий батафсил тушунтиради. 120 байтлик қасиданинг 55 байти шунга бағишланган. Қасиданинг биринчи байти қуйидагича:

Жаҳонки марҳалаи танги шоҳроҳи фаност,
Дар ў мажўй иқомат, ки раҳи шоҳу гадост.

(Жаҳонким, фано деб аталадиган каттакон бир йўлнинг торгина манзилидир, унда маскан қурма, зеро бу шоҳу гадонинг ўтар йўлидир).

Шоир демоқчики, шоҳ ҳам, гадо ҳам бу дунёда абадий эмас, дунёнинг ўзи вақтинчалик бўлгандан кейин, унда абадий қоламан деб тиришиш бемаъниликдир. Бу шундай бир манзилки, унга оёқ қўймасдан, кўчингни кўтар деб туради, бу йўлнинг на боши бор, на охири, бу даштда кезувчиларнинг мақсади нима экани ҳам номаълум.

Модомики, Одам Ато ва Момо Ҳаво ўтиб кетган экан, юз минглаб азизлар, набию вали, олиму фозил умрини адо этган экан, демак, бизга ҳам у вафо қилмайди. Дунёни ташлаб кетиш ота-боболардан мерос, буни ҳеч ким ўзгартира олмайди. Минг йил агар умр кўрсанг ҳам бир лаҳзадай гап – худди бир нафас олгандай ўтиб кетади. Ажабланарлиси шундаки, ана шу тор макон одам боласига беҳудуд бўлиб туюлади, янада ажабланарлиси, бу тангу тор дунёда бир осойиш – роҳат йўқ, яшашнинг ўзи қийин, устига-устак яна фалак ҳам жабр ўтказади бизга. Бу осмон, бу тубсиз чарх гўё одам қатлига нишини тўғрилаб турган чаёндай.

Хўш, Алишер Навоийнинг бу тасвирларидан мақсади нима?

Бошиданоқ таъкидлаймизки, Навоий бу фикрлар баёни билан бадбин бир кайфият туғдириш, дунё ҳаром, дунё шайтон тегирмони, дунёни тарк этиш керак, деган ғояни илгари сурмоқчи эмас. Улуғ гуманист шоирнинг мақсади бошқа. Бу мақсад эзгуликка, инсонни огоҳ этишга қаратилган мақсаддир.

Биринчидан, шоир ҳаддан зиёд дунёпарастликни, Худони, демак, чин инсоний моҳиятни унутиб қўйишга борадиган қусурларнинг илдизини очиб кўрсатишни ният қилади. Бу илдиз айнан мол-дунёга беҳад меҳр қўйиш касофатига бориб тақалади. Ушбу ғоя Шарқ фалсафасида кенг ишланган ва етакчи ғоя эди. Улуғ мутафаккирлар ҳар қадамда инсон

боласига мурожаат қилиб, дунё ҳаммадан қолади, сен буни англа, дунё абадият жойи эмас, дунё руҳ учун зиндон, дунёга келибсанми, агар сен ўзингни ҳайвондан афзал деб билсанг, яхши амаллар, хайрли ишлар қил, Парвардигорни ёдингда тут, ақлу заковатинг, имону эътиқодинг билан умрни ўтказиб, охират учун тайёрлан, охират эса – абадий ҳаётдир, деган фикрларни илгари суришади.

Иккинчидан, Алишер Навоий ушбу қасидада майдонни кенг олиб, қазо ва қадар масаласини қўяди. Инсон ҳам, у туғилиб ўсадиган макон ҳам, борингки, бутун борлиқ Аллоҳ ҳукмида, Аллоҳнинг иродаси билан ҳаракатда. Биз фалакдан нолиймиз, аммо фалакнинг ихтиёри ўзидами? Йўқ, фалак ҳам бечора, у Тақдири азал асбоби, холос:

Зи чарх низ на дон ихтиёри ин гардиш,
Ки ў ҳам андар гардиш забуни дасти Қазост.

(Бу айланиш ихтиёрини чархдан ҳам деб билма, чунки у ҳам айланишда Қазо қўлида мутедир).

На чарху осмон, на қуёш ва сайёралар, на бирор зарра Қазо ҳукмидан ташқари эмас. Йилнинг фасллар бўйлаб айланиши, ўзгариш – эврилишлар, гулнинг очилиш ва сўлиши, кечаю кундуз, туғилиш ва ўлиш – ҳамма-ҳаммаси Қазову қадар иши, бари Парвардигор томонидан белгиланган. Ҳашаматли тоғлар, даҳшатли денгиз, ундаги наҳанг, ўрмон арслони ҳам Қазо олдида ожиз, балки чумоли билан шер, фил билан пашшанинг қудрати Аллоҳ жалла жалалоҳу наздида тенг. Инсон буни англаши керак.

Учинчидан, ҳамма нарса ҳаракатда, фаолиятда, Ер тинч бўлиб кўринади, аммо бу юзаки қараганда шундай, аслида тупроқ ичида, Ернинг қатламларида минг-минг турли ҳаракат бор, ўзгариш, талпиниш бор. Аллоҳ бирор жонзотга, бирор заррага осуда ҳаёт бермади.

Шунданки, бизнинг ҳам оромимиз йўқ, бир лаҳза бўлса-да тинч туролмаймиз, гардишдамиз; меҳнатсиз, заҳматсиз мурод ҳосил бўлмайди:

Ба ҳеч шайъе зи ашъё зи жинси махлуқот
Агар қавию заифу агарчи шоҳу гадост.
Ба даҳр коме бе меҳнате муяссар нашуд,
Ба ғайри Қодири бе чун, ки Холиқи ашёст.

(Махлуқотдан, у улкан, кучли ёки кичик, заиф бўлсин, шоҳ ёки гадо бўлсин, бирор нарса ёки кимса дунёда меҳнат-машаққатсиз мақсадига эришмайди. Фақат Қодир Аллоҳким, У жами ашёнинг Яратувчисидир).

Ҳа, машаққатсиз бир нарсага эришиб бўлмайди. Демак, меҳнат, интилиш ҳаёт қонуни – Аллоҳ белгилаган Тақдир қонунидир.

«Барча нарсани У белгилаган, Халлоқи оламнинг амру иродаси шу», дейди Навоий.

Бу ерда Навоий талқинида таваккул масаласи бошқача ҳал қилинган. Таваккул, яъни Қазову қадар масаласи Ислом дунёсида қадимдан баҳсу мунозара мавзуси бўлиб келган. Чунки бунинг замирида инсон иродаси, эрки масаласи бор. Жами нарсалар Аллоҳ иродаси билан амалга ошса, унда Инсоннинг ўз ихтиёри қаерда қолади, унинг ақлу заковати, режалари нимага керак, деган саволлар келиб чиққан. Бу баҳс айниқса калом илмида қизиган. Муътазила, ашъарийлар, Имом Ғаззолий, Имом Мотурудий, фиқҳ имомларининг бу ҳақда ўз қарашлари бор.

Бироқ Навоий «Қутул қулуб» қасидасида бу баҳсга қўшилиб кетмаган, шу каби таваккулнинг сўфиёна талқини ҳам берилмаган. Балки инсон ҳаёти учун зарур бўлган хулосани баён қилиш

билан чекланган, яъни: бутун борлиқни Аллоҳ яратган ва ундаги жамийки нарсалар, жонзот ва одамлар Қазо ихтиёрида. Шу каби Борлиқнинг доимий ҳаракатда бўлиши инсоннинг ризқ-рўзи учун талпиниши ва ҳоказолар ҳам ана шу Қазо ичра бўладиган Ҳаракат туфайлидир. Мутафаккир адиб қазову қадарни фаолият, интилиш билан боғлайди.

Ваҳоланки, бу масалада ризқ Аллоҳдан экан, Унга интилиш, меҳнату машаққат чекишга на ҳожат, дегувчилар ҳам бўлган.

Бошқа масала – ўткинчи дунёда шариат аҳкомини ижро этиш, яъни дунёдан камолот билан, қалб ва руҳни тозалаб ўтиш. Зотан, бу ҳам ҳаракат, интилиш. Демак, Инсоннинг умри гарчи қазо қўлида бўлса ҳам, аммо унинг яшаш учун интилиши, амри маъруфни адо этиши, тариқатга кириб, Тангри сари сафар қилиши ўз ихтиёрида.

Ҳазрат Навоий шу мавқедан туриб, инсонларга насиҳат қилиб, туз йўлни тутиш, имкони борича шариатни адо этиш лозимлигини уқтиради. Қасиданинг иккинчи қисми шу фикр баёнига бағишланган. Худонинг яккаю ягоналиги, Холиқ ва Розиқ экани, барча борлиқнинг Яратувчиси эканига иймон келтириш ҳар бир бандanинг биринчи вазифасидир:

Баёни муътақидотат, ки ном шуд имон,
Ки гуфтанаш ба забон, дoштан ба дил шуд рост.
Нахуст дoштани зоти поки Ҳақ медон,
Бад-ин тариқ, ки боқист, балки айни бақост.

(Эътиқодинг баёники, номи имондир ва тилда айтиб, дилга тўғри жойлашинг лозимдир – бунинг биринчиси Ҳақнинг зоти покини боқий, азалий, балки бақонинг моҳияти, чашмаси, жавҳаридир деб билмоқ ҳисобланади).

Барча борлиқ – фоний, ўткинчи, фақат Ҳақ субҳонаҳу ва таоло боқий, абадий ва азалий. Биз инсонларнинг умид ва орзуларимиз, манбаи куч-қудратимиз соҳиби ҳам шу абадий барҳаёт Зоти покдир. Биз Унга қараб ўзимизни ростлаймиз, Ундан-да мадад сўраймиз ва Унга суянамиз, У белгилаган йўлдан юрмоқ – олий мақсад!

Вужуди Ўст, ки Ў ҳасту, буду, хоҳад буд,
Ба нисбати Аҳадият ба хурди ҳамду саност.
Сифати Ў набувад мунҳасир ба чуну ба чанд,
Ҳаёту илму иродат ба қудрату асмост.

(Унинг пок вужуди абадий, У бор эди, У бордир, У бор бўлади. Аҳадият нисбатига кўра ҳамду сано фақат Унга лойиқ. Унинг сифатлари «қандай ва қанча» сўроқлари билан чегараланмайди, Ҳаёт, Илм, Иродат, Қудрат, Исмлар фақат Ундандир).

Навоий шундан кейин иймон калимасининг бошқа шартлари, чунончи, У яратган фаришталар, У юборган осмоний китоблар, Унинг Расулига, ўлимдан кейин қайта тирилишга, ҳамма яхши ва ёмон ишлар қадар-тақдирдан эканига ишонишни, намоз, рўза, закот, ҳаж йўл-йўриқларини ҳам тушунтириб, сўнгра қўшимча тақво ва тоат билан шуғулланадиган одамлар рутбасини улуғловчи байтлар битган. Шоирнинг уқтиришича, инсон руҳи учун энг керакли озуқа ТАҚВОдир. Шариат сурункали парҳезни буюрмаган бўлса ҳам, дейди Навоий, аммо аҳлуллоҳ (тариқат аҳли)нинг риёзатлари раводир. Бундай инсонлар зикру самоъ билан, суҳбат билан қалбни порлатиб, юмшатиб борадилар. Улар шу йўл билан риё хатаридан ҳам, дунё ишқидан ҳам халос бўладилар.

Бироқ Навоий бу қасидада ҳам номаъқул ва номақбул ахлоқ танқидидан ўзини тиёлмаган. Қасиданинг 18 байти ана шу танқидий фикрлар баёни учун ажратилган. Хўш, бу номақбул

ахлоқ нимадан иборат? Бу қасиданинг мавзуидан келиб чиқадиган талаблардир: шариат аҳкомини бажаришда ҳийла ишлатиш, яъни Худони алдаш йўлидан бориш, чунончи, рўза тутиб, бошқалар ошидан ифтор очиш(«Бева хотин уйидан ғазо ейиш»), намозни шуҳрат – манманлик учун ўқиш, ҳажга савдогарлик учун бориш ва ҳоказо.

Пиёлаҳои пуропур хўри зи номарди,
В-аз он ба хотири ту дам-бадам хаёли зиност.

(Номардлик шаробидан пиёла-пиёла тўлдириб ичасан ва шунда хаёлинг ҳар замон зинодадир).

Яна тағин ювинмасдан, халқ орасида мардликдан ғавғо соласан. Навоий шу ерда муҳим бир фикрни келтиради: зинокор одам ришвахўрликка берилади, ҳаром ишлардан ҳазар қилмайди, тўнғиз гўштини ҳам еяверади, тақво ва иффат ҳақида яхши билимга эга бўлсада, бироқ ҳар бир хотинга зино назари билан боқади.

Навоийнинг мана бу байти ҳам хийла аччиқ:

Ажабтар он, ки занатро ба мардаке чун ту
Ҳамин муомила рафтааст, худ ҳаминат сазост!

(Ажабланадиган жойи шуки, сенинг хотининг ўзингга ўхшаган эркак билан худди шундай муомала қилади, дарҳақиқат сенинг жазонг шу!)

Шунга қарамай, «дили шайтон ва девларга ватан» бундай одамлар яна улуғворлик даъво қиладилар:

Ба ин лаимию дилмурдаги ҳама даъват
Зи иффати Закариёу исмати Яҳёст.

(Тағин бу пастлик ва ўлик қалб билан Закариё иффатинию Яҳё пайғамбар исматини даъво қиласан).

Хуллас, Навоий ахлоқсизликни қаттиқ ҳажв остига олади, нафратини тўкиб солади. Бундай одамларда ҳаё, бурд, диёнат қолмаганидан куйинади. Афсуски, бу фақат Навоий даврида кўринган ахлоқсизлик белгиси эмас. Бу Навоийгача ҳам, Навоийдан кейин ҳам, мавжуд эди ва бизнинг замонда ҳам, турмуш «замонавий» шаклларда намоён бўлмоқда.

Демак, улуғ шоирни маънавий қиёфанинг амалий томони, бевосита ахлоқ билан боғлиқ жиҳатлари кўпроқ қизиқтирган. У қайси мавзу устида фикр юритмасин, албатта, уни ҳаёт билан боғлайди, инсоний нуқсонларни танқид остига олиб, қаттиқ танбеҳ беради. Унинг насиҳати танбеҳга, танбеҳи танқидга, танқиди эса ғазабли инкорга айланиб кетади.

Бошқа қасидаларда бўлгани каби «Қутул қулуб»да ҳам ҳазрат Навоий ўзини гуноҳкорлар зумрасидан ҳисоблаб, Парвардигордан мағфират тилайди ва қасиданинг «Кутул қулуб» деб номланиш сабабини айтиб (тақво, шариат аҳкомини адо этиб, дунё фонийлигини англаб, боқий дунёга пок қайтиш – қалбларнинг қуввати), ўз тахаллусини келтиради:

Зи ғайри хеш раҳон лутф карда Фониро,
Насиб соз тариқи фано, ки айни бақост.

(Эй Навоий, лутф кўргузиб, Фонийни ўзингдан ўзга нарсалардан халос эт, фано тариқи – йўлини унга насиб эт, чунки фано йўли айни бақодир).

«Қутул қулуб» қасидаси ўзидан кейин келадиган «Минҳожун нажот» қасидасига боғланиб кетади, бунда кўтарилган ахлоқий масалалар унда хийла кенгайтириб қаламга олинган.

* * *

Кошки Унга хизмат қилсайдик бутун,
Тоату тоқатда туриб туну кун,
Унинг ёди билан олибон нафас,
Ўзга нарсаларни қилмасак ҳавас.
Жисмимиз, руҳимиз У билан бўлса,
Кўнглимиз раҳмоний нур ила тўлса.
Нафсу ҳирсга қарам бўлмасдан токи,
Озоду хотиржам яшасак кошки.
Сўфийлар иймони насиб этсайди,
Нажмиддин ўз муродига етсайди.

НАЖОТ ЙЎЛИ

«Ситтаи зарурия» дебочасида ушбу қасидани Навоий-Фоний «Туҳфат ун-нажот» деб атайди.

Қасиданинг ўзи эса арабий ёзувда «Қасидаи минҳожун нажот» деб келтирилган бўлса, кирилл ёзувида «Қасидаи минҳожун нажот татабуи Хоқоний – Анварий» деб номланган. Афтидан, кейинги номланиш тўғри бўлиб кўринади. Қасида қуйидагича бошланади:

Зиҳий, аз шамъи рўят чашми мардум гашта нуроний,
Жаҳонро мардуми чашм омади аз айни инсоний.

(На хушким, юзингнинг шамидан одамларнинг кўзи равшанлашди – нурли бўлди. Жаҳонга сен инсонийлик ҳақиқати (кўзи) бўлганинг учун сен жаҳон кўзининг гавҳарига айландинг).

Бу матлаъда уч маъно мужассам: 1) Одам Атонинг ҳали жаннатдан қувилмаган пок вужуди; 2) Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам нури; 3) Комил инсон вужуди. Ҳар учала маъно ҳам бир-бирига боғлиқ. Яъни одам Парвардигор томонидан яратилганда ҳамма фазилати билан мукаммал эди, унда Нури Раҳмоний акс этган бўлиб, у жаҳон кўзининг гавҳаридай азиз ва мукаррам эди. Чунки Одам Атода Муҳаммад Мустафо нури азалдан мавжуддир. (Худо биринчи яратган нарса – Логос, Калом ҳам шу нурдир). Ҳазрати Одам сафиюллоҳ – Одам Ато ва Муҳаммад Мустафо Комил инсон тимсолидирлар. Комил инсон эса жаҳон кўзи, яъни одамийлар одамийси ҳисобланади. Инсонийликнинг жавҳари – ҳақиқати Комил инсонда зуҳр этади, у кўз сингари ўзгаларни кўрадию ўзини кўрмайди, яъни ўзи учун эмас, ўзгалар учун яшайди.

Навоийнинг:

Қаро кўзим, келу мардумлиқ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросиға мардум каби ватан қилғил, –

деган машҳур байти ҳам худди шу маънони ифодалайди.

Энди қасидага қайтайлик. «Минҳожун нажот» қасидасининг насиби (бошланма қисми) мана шу Комил инсон – Ҳазрати Одамнинг Тангри қудрати билан яратилиши, унинг жаннатда Ҳаво билан осуда ва бахтли ҳаёти, Одам Атонинг таърифу тавсифига бағишланган. Ўн бир байтда шоир Одам тупроғининг фаришталар томонидан Ердан келтирилгани, вужудининг тилсимоти Худонинг илми ҳикмати билан тикланиб, ақлу дониш ва билим суви билан қорилгани, Аллоҳ илмига мушарраф бўлгани учун барча мавжудотларга сардору сарвар экани, шу боис малоиклар унга сажда қилгани, аммо Иблис кибру ҳаво юзидан саждага бўйин эгмагани айтилади.

Навоий Иблисни «ваҳший қуш» деб атайди. Инсон эса Тангри наздида энг мукаррам зот бўлди ва Худонинг халифасига айланди. Бироқ мардуд (рад этилган) ва малъун (лаънатланган) Иблис қасд олишга чоғланиб, сенга ман этилган дарахт мевасини едирди ва Аллоҳ таоло сени жаннатдан чиқариб юборди, дейди Навоий.

Шоир буни афсус ва ачиниш ҳисси билан тилга олади:

Намедонам чи шуд бо он, ки Ҳақ «лотақраба» фармуд,
Гирифти бо рафиқат нуктаи он душмани жони?
Магар з-он рўз гандум синаи худ чок зад з-он ғам,
Ки аз чи душманат фармуд тарки банда фармоний.

(Билмадим, нима бўлдию Ҳақ «узоқлашинг» деб буюрди. Сен ахир нега рафиқинг (Ҳаво) билан жонлар душмани Иблис сўзига кирдиларинг... Ўша кундан бери, яъни сизлар буғдой егандан бери бу ғамдан буғдойнинг сийнаси чок (буғдой донасидаги ёриққа ишора), душманинг (Иблис) сенга фармонга бўйинсунмасликни ўргатди, сен негадир ҳийлани англамадинг).

Навоийнинг фикри бўйича, бу Иблис аслида Нафс эди. Нафс қутқуси Одамни комилликдан, жаннат роҳатидан дунё биёбонига қувғин қилди:

Чи расвоист, к-он навъ одами комил зи боғи хулд
Шавад дар дашти ғам саргашта чун ғўли биёбоний.
Сияҳ рўйию, даргаҳ рондагию ғурбату меҳнат,
Чи буд ин жумларо боис ҳамин як ҳаззи нафсоний.

(Қандай расволикким, шундай бир комил одам жаннатдан қувилиб, саҳро деви каби ғам даштида саргардон бўлса... Бу юз қоралик, улуғ даргоҳдан қувилиш, азобу уқубатнинг барчасига сабаб ўша нафсоний лаззат эди).

Кўринадики, бунда Қуръондаги оятлар асос қилиб олинган. Қуръонда Одам Атонинг жаннатдан қувилиши ва инсон зотининг дунёдаги азобу меҳнатлари, айрилиқ ва қийноқлар, ғаму андуҳ шундан бошлангани кўп ояти карималарда зикр этилади. Аллоҳ бандасини шайтон сўзига кирмасликка, бандаликни тарк этмасдан, итоатгўй бўлиб яшашга даъват этади. Инсон ўз аслига қайтиши учун ўша гуноҳларини унутмай, бу гуноҳларини тоат-ибодат билан ювиши, такомиллашиб бориши даркор. Шунда у яна жаннатга қайтади.

Алишер Навоий бу ғояни ўз қасидасига асос қилиб олар экан, Одамнинг жаннатдан қувилишини буюк бир фожиа сифатида талқин этади. Жаннатдан ҳайдалиш – бу поклик оламидан, руҳлар оламидан, Парвардигор ҳузуридан ҳайдалиш, бу роҳатдан азобга, фаришталикдан ҳайвонийликка томон ҳаракат деб қаралади.

Бироқ шуниси таскин берадики, Аллоҳ таоло бандаларига яхши, солиҳ амаллар билан шуғулланиб, савоб ишлар қилсалар, зикру тоатда бўлсалар, яна жаннатга қайтишга ваъда

берди, иккинчидан, Аллоҳ инсонларни Ер юзида жамики нарсаларга қўриқчи – посбон қилиб қўйди:

Вале мулки жаҳонро ёфти ҳукми жаҳонбони.
(Жаҳон мулкига жаҳонбонлик ҳукмини топдинг).

Бироқ муҳими фақат бу эмас. Муҳимроқ жиҳат шуки, Навоий қасиданинг асосий қисмини инсон нуқсонларини очиб кўрсатиш ва бу нуқсонлардан қандай қилиб қутулиш ҳақида ёзади, инсонни ахлоқий-маънавий камолот сари ҳар доим, ҳамиша кураш олиб боришга даъват этади. Бир юз ўттиз саккиз байтли қасиданинг саксон олти байти айнан шу ғоя талқинига бағишланган. Навоий-Фоний наздида Одамнинг жаннатдан қувилгани қанчалик ачинарли ва фожиали бўлса, унинг ўзини, ўз бурчи, олий вазифаларини англамай, ғофил бўлиб, ҳирсу ҳавас, ёлғон ва риё, танпарварлик, фаҳшга берилиши ҳам шунча фожиали ва ачинарли. Шу боис шоир хийла кескин ва сатирик оҳангда иллатларимизни ойнада кўрсатгандай бирма-бир кўрсатиб ўтади. Ҳар бир иллат, ҳар бир нуқсу бадахлоқлик нечоғли инсонни тубанликка олиб бориши, унинг ўша жаннатий номига иснод келтиришини таъкиддайди. Одамлар буни англамайдилар, бугина эмас, улар қабиҳ ишларини эътиқод-имон билан беркитмоқчи бўладилар. Навоийнинг мазамматлари байтдан байтга кучайиб боради, байтдан байтга биз турли хилдаги нуқсонлар, камчиликларнинг фалокат келтирувчи поэтик шарҳини ўқиб борамйз. Шоир бу билан одамларни огоҳлантиради. Натижада асарни ўқиб, қадам- бақадам ҳақиқий тақво ва ҳалоллик, ростгўйлик ва тўғрилик йўли нима эканини англаб борамиз.

Хўш, улуғ шоир наздида ёмон ва ғайриинсоний ҳисобланган «хислатлар» қайсилар?

Қасидани бир бошидан ўқиган одам қуйидаги нуқсонлар Навоийнинг рад этувчи сатирик баҳосига «сазовор» бўлганини кўради: ғофиллик, гуноҳ қилиб тавба қилмаслик, имонининг сустлиги, золим нафс талабларини Парвардигор муҳаббатидан устун қўйиш, ўзини ҳар хил рангга киритиб, турлича товланиб юриш, мусулмонман деб керилиб, мусулмончилик ишидан бехабарлик, такаббур-манманлик, хасислик, риёкорлик, ҳийла-найранг, фирибгарлик, лаззатпарастлик, фаҳшга берилиш ва ҳоказо.

Баъзи мисолларни келтирамиз:

Жаҳон равшан зи нури офтоб, аммо ту чун хуффош,
Ҳама дар пардаҳои зулмати шаб жаста китмоний.

(Жаҳон қуёш нуридан равшан, аммо сен бойўғли каби тун пардалари ичида яшириниб учасан).

Қуёш бу ерда Аллоҳ тимсоли. Оламни Аллоҳ нури ёритиб турса-да, аммо сен қуёшга тоқат қилолмайдиган бойўғли каби яширин иш қиласан, яширин фикрдасан. Бу ўринда Навоий мунофиқ, имонини нафсига сотган одамлар ҳақида гапирмоқда. Улар Худога ҳам ишонмайдилар, гарчи Худонинг қудрат ва ҳикмати кундай равшан бўлса ҳам. Уларнинг ичида «кофир нафс» шунчалик ўрнашиб олганки, бунга қул бўлиб, «Ла илиҳа иллаллоҳ» («Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ») деган имон калимаси ҳам бундайларнинг қоронғи қалбини ёритмайди, балки бу қалбга киролмайди ҳам. Чунки паришон қалбга нур кириб жойлашмаганидек, «айниган қатра» ичига оби ҳайвонни жойлаш қийин.

«Сенинг бу ислому имонингдан кофирлар қаҳ-қаҳуриб кулади, ўзингга боқ, уялгин бундай «мусулмонликдан», дейди куюниб Навоий. Бундай одамларнинг тушунчаси шунчалик торки, деб давом этади шоир, улар жаннатни худди дунёдаги ўзларининг маишат ва фаҳш

асбоби бўлган нарсалар каби тасаввур этадилар. Яъни жаннат ҳурларини гўзал қизлар деб, Тубони бир оддий дарахт деб, Кавсарни маҳалладаги ҳавз деб ўйлайдилар. Ҳолбуки, Қуръон оятлари рамзий маънога эга, жаннат ашёлари тасвири ҳам тимсол ва рамзлардир. Уларни дунё нарсаларига тенглаштириш бемаънилик ва хато:

Зиҳи кўри ба боғи офариниш, к-аз сари ғафлат
Фалакро нилуфар донию, тубиро гияҳ хони.

(Бу қандай кўргуликки, ғафлат ва нодонлик оқибатида фалак – осмонни сувдаги нилуфар гуллар, жаннатдаги Тубо дарахтини эса гиёҳ деб тушунса).

Бундай одамлар Қуръондан ҳам фақат ўз нафсоний манфаатини кўзлаб фойдаланадилар, муқаддас китоб оятлари кўзига олтин тангалари бўлиб туюлади, уларнинг намозу рўзаси ҳам сидқидилдан эмас, балки риё ва халқни алдаш учундир. «Халқ кўрсин деб масжиддан ҳаммадан кейин чиқасан, намозда юз хил найранг ўйлайсан, бунақа намозхонликдан кўра роҳиблик юз марта яхши», деб ёзади Навоий. Шу каби шариатнинг бошқа шартларини ҳам ҳийла- найранг юзасидан бажарадиганлар бор. Рўзани аксар тутмайсан, агар тутсанг ҳам, нонни тежаш учун тутасан.

В гар аз ғояти ислом майли ҳаж куни ногоҳ,
Матои Макка пурси аз гарони ёхуд арзони.
Агар суди накў уммед бошад бор барбанди,
Дар ин ҳаж фарқ кай бошад дар исломию насроний.

(Ва агар ислом талаби билан ногоҳ ҳажга бормоқчи бўлсанг аввал Маккадаги матоларнинг қиммат ёки арзонлигини сўрайсан. Агар яхши фойда олиш умиди бўлса юкни ортиб, йўлга тушасан. Бундай ҳажда мусулмонлик билан насронийлик орасида қандай фарқ бор?)

Ҳолбуки, ҳажга манфаат учун, тижорат ишини юргизиш учун эмас, балки холисанлиллоҳ Каъба зиёрати учун, пок Парвардигор амрини бажариш учун борилади. Навоий фош этишни давом эттириб, бундай одамлар агар тижоратдан наф кўришни умид қилмасалар, «кам сармоялик, йўл хавфу хатари ва жисмоний заифликни» баҳона қилиб, ҳажга бормай қўя қоладилар, дейди.

Модомики, XV асрда, Навоий замонида ана шундай тижоратчи «ҳожилар» бор экан, демак, иллатнинг тарихи узоқ ва бизнинг замондаги тожир «ҳожилар» ўшаларнинг давомчиси бўлиб чиқади. Навоий учун бу нафақат шариатга зид иш, балки одамийлик ахлоқига ҳам зиддир. Биз бундай «ҳожилар» ҳақида беш ярим аср муқаддам ҳазрат Навоий тили билан бундай дейишга ҳақлимиз:

Бувад имонат он, исломат ин, эй «мўмини муслим?»
Жуз ин ҳам кофириҳо бошадат дар парда пинҳони.

(Имонинг шуми, исломинг буми, ҳайф сенга, эй «мўмину муслим» номини кўтарган. Бундан бошқа кофирликлар сенда парда ичида яширинган).

Алишер Навоий бу қасидада танқид остига олган одамларининг касбу кори, машғулоти ва ҳоказоларига қарамаган. Буни айтишимизнинг сабаби шуки, бошқа асарларида, чунончи «Маҳбубул-қулуб» ва «Ҳайратул-аброр»да у золим подшо, риёкор шайх, ришвахўр шайхул ислом ёки вазиру амир, тамагир қози ва ҳоказо ҳақида алоҳида-алоҳида олиб фикр билдиради. Ушбу қасидада эса, умуман ахлоқий ноқисликлар, ўзини, ўз одамийлик

аслияти, аввал бошда Худо ато этган раҳмоний хислатларни барҳам бера бориб, шайтоний белгилар касб этган одамлар хусусида аччиқ-аччиқ, заҳарли ва фош этувчи мисраларни тизиб, уларнинг ташқи қиёфаси, фаолиятини ҳам, ички олами, бузуқ ниятларини ҳам ўқувчи кўз олдида намоён қилади. Қасидада нафс йўлида дину имонидан кечган, нима бўлса ҳам бойлик орттиришни ўйлайдиган, ёлғон ва алдовни ҳаёт қоидасига айлантирган одам қиёфаси чизилган. Қасиданинг ҳар бир байтида битта салбий хусусият ғоят гаъсирчан ва мос-мувофиқ ўхшатиш ёки истиора, муболаға билан очиб берилади. Баъзан битта ёмон хислат бир неча байт орқали тасвир этилади.

Бу ўринда яна бир фикрни айтмоқчимиз. Қасидани ўқиган одам даҳшатга тушиб, битта одамда шунча камчиликлар бўлиши мумкинми, дейиши мумкин. Асарни бу тарзда тушуниш хато. Бу ерда битта ёки бир гуруҳ одамлар ҳақида гап бораётгани йўқ. Навоий умуман инсонлардаги салбий хулқни, одам боласига хос нуқсонларни бўрттириб баён этган, аммо бу бўрттириш тагида ҳақиқат ётади: инсон – улуғ, инсоннинг ақлу заковати, ҳиммат-шижоати таҳсинга лойиқ.

Аммо инсоннинг тубанликлари ҳам чегарасиз, тубанлашган одамдан кўра тубанроқ махлуқ йўқ дунёда. Навоий Комил инсон идеали тарафида туриб, ана шу тубанликлар жамул жамини инсонга қайғуриб танқид қилади. Ҳа, Навоий танқидлари, сатираси инсонни ёмон кўриши, бадбинлик натижаси эмас, балки инсонни юракдан севгани, унга қайғургани, унга бу тубанликлардан нажот топиш йўлини кўрсатишга бел боғлаганидир. Шунинг учун ҳам қасидани «Нажот йўли» деб номлаган, ахир.

Шунинг учун у нажот йўлини баён қилишдан олдин «осий бандаларнинг» гуноҳларини хийла батафсил шеърий таҳлилдан ўтказади, сатирик тасвирни қалинлаштириб, қалаштириб бораверади. Шундай экан, биз ҳам шоир фикрлари мағзига янада чуқурроқ кириб бориб, тағин бир нечта мисолларни кўздан кечиришни лозим топдик.

Инсонни тубанликка тортувчи шайтоний хусусиятлар уни турли кўйларга солади, инсон ўзининг салоҳияти, ботиний собит қадр-қийматини, шарафини йўқота боради. Фалакнинг кажрафторлиги одамнинг ҳийлалари олдида ҳеч нарса бўлмай қолади. Атрофдагиларнинг кўзига «улуғвор», «валию уламо» бўлиб кўринишга интилиш, ўзини Ғаззолий ё Каттонийдай аллома қилиб кўрсатишга тиришади. Аммо аслида на қалбда бир нур, на бошда илму ҳикматдан нишон бор. Аксинча, фикру зикри чиройли кийинган зеболар билан айш қилиш, фаҳшдан лаззат топишдир. Қорун деган одам, ривоятда айтилишича, беҳисоб олтин жамлаб, хасислигидан уни яшириб ҳеч кимга фойдаланишга бермаган. Охири ер ёрилиб, Қорунни бойлиги билан ютиб юборган экан.

Навоий шу ривоятни мисол келтириб дейди: «Агар сенга Қорун хазинасидан бойлик насиб этса, бу бойлик учун дунё мулкини бузиб, вайрон этишга ҳам тайёрсан».

Бундай одамлар қалбида фақат ёмонлик, бадбинлик уруғи кўкаради, улардаги ҳирс ва ҳаво оловидан юзлаб деҳқон хирмонлари ёнади. Бироқ, қизиғи шуки, бу йўлда кўз ёши тўкасан, ўзингни баъзан афтода, ожизу мазлум қилиб ҳам кўрсатасан. Одамнинг ҳийла-найранги олдида шайтон ҳам ип эшолмайди. Шу ўринда Навоий қизиқ бир мисолни келтиради:

Фаришта, филмасал, дар шакли инсон гар шавад зоҳир,
Намояд роҳи шайтонат, ки жўйи баҳри меҳмони.
Лаболаб роҳи райҳониш дори то куни масташ,
Сиришта доруии беҳушй андар роҳи райҳонй.

(Агар, масалан олайлик, фариштa одам суратида пайдо бўлса, шайтоний ниятинг уни меҳмон қилиш пайига тушади ва унга сен райҳоний ранг (кўкиш) майни тўлдириб тутқазасан, токи маст бўлсин деб. Ҳам райҳоний майингга беҳуш қиладиган дори қўшиб ичирасан).

Қандай ажойиб тасвир, таниш лавҳа. Қанчадан-қанча фариштa табиат одамлар мана шунақа фитначи найрангбозлар домига тушмаган дейсиз бу дунёи дунда! Аммо одам осмондаги фариштага ҳам панд беради, уни ҳам алдаб домига туширади, мақсади – фариштадан ҳам манфаат топиш.

Малак эмин намонад аз ту бо ин девфеълиҳо,
Наметарси зи қаҳри эзиди, эмин чи сон мони?

(Фариштa ҳам ҳатто сенинг девфеъллигингдан омон қолмайди, Тангри таоло қаҳридан қўрқмайсан, (аммо) ўзинг қандай омон қоласан?) деб фарёд қилади шоир.

Одам ичидаги дев бўш қўйилгач, у ҳеч нарсадан тап тортмайди, унинг олдида Фиръавну Намруд ҳам оддий хизматкордай гап.

Навоийнинг ҳажв кучи, нафрати ошиб кетгач, қуйидагича сатрларни битган:

Зи бас тори либосат он чунон кисват куни худро,
Ки не доман зи вай фаҳм гардад, не гирбоне.
Чу кирми қаз ба сад расвоият берун кашанд аз вай,
Ки ҳам гўри ту буда ҳам кафан аз айни печоний.

(Ўзингни шундай либосга ўрайсанки, унинг на этаги, на ёқаси билинади. Худди пилла қуртидай сени ундан ташқарига тортиб оладилар. Шундай ўранибсанки, гўё бу либос ҳам гўринг ва ҳам кафанингдир).

Қимматбаҳо матолар билан олифталик учун ясан-тусан қилиб кийиниш, беўхшов, ярашмаган кийимларни кийишни Навоий мана шунақа заҳархандали ташбиҳлар билан масхаралаб тасвирлаган.

Навоий наздида булар бариси инсоннинг маънавий ноқислиги, ғофиллиги белгиларидир. Бири ўзига ярашмаган либослар кийиб кулгу бўлса, бошқаси дарвеш жандасини кийиб, ўзини шайхизамон қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Ваҳоланки, унинг «хирқасининг қатида юзта бут яширинган». Мақсад – тамагирлик. Яшаш учун Худони ҳам, бандасини ҳам алдаш, риё домини қуриб, мурид овлаш. Манманлик учун уйининг токчаларини олтин суви билан ёзилган Қуръон билан безайди, бироқ бирор оятини дуруст билмайди, осмондаги юлдузларни ҳам дуру гавҳар деб йиғиб олишга чоғланади. Яна аянчлиси шуки, ичидаги ҳасади пўртана ўраб, ўзига яхшилик қилганга ҳам зиён етказади. «Агар сени биров мақтаб кўкларга кўтарса, иззат қилса, – деб ёзади Навоий, – сен эвазига уни қўлингдан келса ер билан яксон этасан».

Шу тариқа, қасидада Аршдан тушган ана шу руҳоний хилқат Инсони комилнинг Ердаги ғафлат ва ноқисликлар домига тушгани, ўз асли, моҳиятини унутиб, одамийлик шаъну шарафини ерга урувчи ишлар (хотинбозлик, бадмастлик, олифтагарчилик, касофат ва надомат келтирувчи қилиқларни қилиш) билан банд бўлиши мазаммат қилинади. Буларнинг ҳаммасини Навоий адашиш, жаҳолат белгиси, руҳни ўлдириб, нафсни парвариш этиш оқибати деб талқин этади:

Ажаб набвад, ки руҳат мурдау ту зиндаи нафси,
Ба жойи файзи руҳонет будани ҳаззи нафсоний.

(Ажаб эмаски, сенинг руҳинг ўлиб, фақат нафс билан тириксан. Руҳоний файз ҳаловати ўрнига нафсоний лаззатга берилгансан).

Мана бу ташбиҳга диққат қилинг: «Саги мардон бувад нафсу ту аз саг сийрати гашта». (Нафс мард инсонлар –валиларнинг итидир, сен эса бу итни ўз моҳиятинг – сийратингга айлантирибсан). Шоирнинг нафсга нафрати шундай қаҳрли.

Руҳоний ҳаловатга эришиш учун нафсоний лаззатдан воз кечмоқ керак. Агар киши одамийлик рутбасида тураман деса йўл фақат шу.

Алишер Навоий, юқорида айтганимиздай, бирор-бир ижтимоий гуруҳ, табақа ёки касб эгаларини ажратиб олиб, танқид остига олган эмас. Қасида умуман инсоний ноқисликларни ошкор этишга бағишланган ва бу ноқисликлар камми-кўпми аксар инсонларда бор. Жамиятда бу ноқисликлардан холи одамни топиш қийин.

Ва, шу нуқтаи назардан Навоий ҳам ўзини «ноқис бандалар» қаторига қўшгани диққатимизни тортади:

Худовандо, манам он бандаи золим ба нафси худ,
Ки сад чандин, ки гуфтам оядам аз нафси зулмонй.
Агар сад дўзахи дигар бисозй баҳри таъзибам,
Сазоворам ва гар ҳам бахшиям ҳастат ба осоний.

(Эй Худованд, ўз нафси билан золим бўлган бандалардан бири менман, золиму хор этувчи нафсга гирифторлигим айтганларимдан юз карра кўпдир. Агар яна юзта дўзах яратиб азобласанг ҳам сазоворман. Аммо агар кечирсанг ҳам Сен учун бу осондир).

Ҳа, Аллоҳ раҳимли, кечиримли. Аммо гуноҳлари кечирилган инсон комилликка эришадими? Йўқ, у афв этилади, бироқ нуқсу ажзи қолади. Комиллик, демак, аввало инсоннинг ўзига боғлиқ, унинг ўзи гуноҳи нуқсини англаб, буларни тарк этиши ва фазилату руҳоний рушд касб этиши шарт. Мана шунда Инсон шарафи, руҳоний шараф қайта тикланади ва Комиллик мартабалари эгаллаб борилади. Нажот йўли мана шу.

Алишер Навоий ўзини нафси золимга банда бўлганлар қаторига қўшади. Лекин Навоий қандай улуғ инсон эди, унинг умр йўли савобу эзгуликлар йўли эди. Унинг асарларидаги эзгу ва нурбахш ғоялар, унинг минглаб одамларга етказган мурувватy саховати, адолат пойдорлиги учун қилган амаллари мана асрларким, ибрат ва намуна бўлиб келмоқда. У ҳаётда инсонийлик тимсоли эди. Бироқ шундай инсон ҳам ўзини бегуноҳ, баркамол ҳисобламаган, у яна уч нарсани урғулаб, умид қиладики, шояд Парвардигор шу уч нарсани инобатга олиб, гуноҳларини кечирса. Шоир таъкид этади: 1) исёну ноқислик пайдо бўлганда, бу билан керилмасдан, билъакс, тавба қилдим, пушаймон бўлдим; 2) феълимда қусур юз берганда ҳам Расули акрам соллаллоҳу алайҳи васалламга дилдан садоқат кўрсатиб, «ҳамиша раҳмоний тавфиқ билан комил бўлдим» ва 3) Ҳазрати Махдум (Жомий) хизматини адо этиб турдим.

Ҳазрат Навоийнинг ўзини «зулмоний нафс»га гирифторлар қаторига қўшиши қасиданинг умумлаштирувчилик хусусиятини ошириб, таъсирчанлигини яна ҳам кучли қилишга сабаб бўлган. Умуман шоирнинг ушбу қасидани ёзишидан мақсади одамлар қалбини уйғотиш, гумроҳлик, ғофилликдан огоҳлантириш эди.

Буни Навоий асар охирида ўзи таъкидлаган:

Мусалсал з-ибтидои офариниш то бад-ин соат
Сухан дар як қасида рондам аз рўи сухандони.
Ба ҳар байташ китобе дарж кардам-сарбасар ҳикмат,
Ба ҳар як дурж пинҳон сохтам сад гавҳари конй.
Баёни ҳоли худ з-инсоф кардам, в-он гаҳ авсофаш,
Бувад ҳам баҳра гирад аз таважжуҳои виждоний.
Чунон бедор кардам аҳли оламро аз ин гулбонг,
Ки н-ояд хобашон то ҳашр аз андўҳу пазмоний.

(Одамнинг яратилиш ибтидосидан шу дамгача бўлган (инсон аҳволини) бир силсилада, бир қасидада сухандонлик билан битдим. Ҳар бир байтга бошдан-оёқ ҳикматдан иборат бир китоб маънони жойладим ва ҳар бир сандиқча ичига юз гавҳар доналарини солдим. Инсоф юзасидан ўз ҳолимни ҳам баён этдим, чунки ҳар қачон ўқувчи менинг фикру андишаларимдан бохабар бўлсин, виждони қўзғалсин. Бонг уриб, олам аҳлини шундай уйготдимки, Қиёматгача андуҳ ва соғинчдан уйқулари келмагай).

Дарҳақиқат ҳам шундай. Навоий қасидаларининг ҳар бир байти бир ҳикмат, уларда олам-олам маъно мужассамлашган. Шоир бетараф кузатувчи эмас, мушоҳадалари аниқ нишонга тегадиган, фикрлари тиғдай ўткир, бир-бирини тўлдирадиган ва қувватлантирадигандир. Бу фаол ва инсонпарвар тафаккурнинг инсон тақдирига, унинг кирдикорига ачиниши. Навоий инсонни худди ўша илк яратилиш хилқатидай покиза ва комил руҳдай бегуноҳ кўришни хоҳлайди, заминий ҳаётдаги адашишлар, булғанишлардан ачинади ва бундан қутулиш, аслини англашга даъват этади, бонг уриб фарёд чекади. Инсонни севиш, гуманизмнинг моҳияти Шарқда ана шундай идрок этилган. Яъни Инсоннинг нуқсонлари, табиий талпинилари билан эмас, балки инсондаги инсоний моҳиятни севиш ва шуни кўпайтириш учун курашиш.

Навоийнинг форсий қасидалари ҳам шундай қарашни ифодалайди. Аммо бу қарашлар ҳамон аҳамиятини йўқотмаган, ҳамон инсон ўша касалга мубталодир. Навоийнинг сўзлари шу боис бугун ёзилган янги асардай жаранглаб турибди, унинг фарёдига биз бугун ҳам қулоқ солишимиз, ибрат олиб ўзимизни маънавий ўнглашимиз даркор.

КОМИЛЛИК ЙЎЛИ

«Насимул хулд» (Жаннат шамоли) Навоийнинг «Ситтаи зарурия» номи билан жамланган форсий қасидаларининг охирги-хулосавий қасидасидир. Шоир олдинги қасидаларида тилга олган тасаввуф ҳақидаги, фақр мартабаси ва унга эришиш йўллари ҳақидаги фикрларини янги поэтик талқинлар билан чуқурлаштирган ва бир тизимга олиб келган. Бу қасидада олдинги қасидаларда кўринган танқидий қарашлар йўқ. Бунда инсон покланиши ва комилликка эришиши учун нималар қилиши лозимлиги, тариқат одоби ва усуллари, пир ва мурид орасидаги муносабатлар, Ҳақ йўлига кирган одам олдига қўйилган талаблар бирма-бир баён этилади. Хуллас, Алишер Навоийнинг нақшбандия тариқати, тасаввуф ҳақидаги қарашлари яхлит тизимда шеърий тил билан ифодалаб берилади. Шоир назарида инсон ахлоқини такомиллаштириш, унинг руҳий-маънавий оламини юксалтириб, инсонийлик шарафига мушарраф этишнинг энг тўғри йўли – тариқат, инсон суяниши ва қалбидан жой бериши лозим бўлган ғоя – тасаввуф ғоясидир. Шу маънода «Насимул хулд» қасидасининг нақшбандия тариқатининг шеърий баённомаси, ўзига хос дастури деса бўлади. Алишер Навоийнинг бошқа асарларида ҳам сўфийлик йўли, нақшбандия тариқати хусусида фикр

юритилган. Аммо ҳеч ерда бу таълимот ушбу қасидадагидай батартиб ва батафсил қилиб баён этилмаган.

«Насимул хулд» Хоқоний Ширвоний, Амир Хусрав ва Абдураҳмон Жомий қасидаларига татаббуъ усулида ёзилган. Асар тасаввуфнинг муҳим масалаларидан бири – Ишқ ва Ақл қиёси билан бошланади. Чунончи:

Муаллим Ишқу пири Ақл шуд тифли дабистонаш,
Фалак дон баҳри таъдиби вай, инак, чархи гардонаш.

(Ишқ – муаллим, кекса Ақл эса унинг мактабининг ўқувчи боласи бўлди. Фалакни унинг тарбияси билан машғул бўлган деб бил, айланувчи чарх ҳам).

Аммо Ақл Ишқ учун муносиб шогирд эмас. Чунки Ақл Ишқдан кекса, унинг тили дудуқ, фаҳму фаросати чегараланган. Бир умр уриниб унга бир сабоқ ўргатиб бўлмайди ва агар мабодо шунча вақт ичида бирор нарса ўзлаштирилса ҳам дейлик, лекин бир соат давомида буни хотираси лавҳидан ювиб ташлайди, деб ёзади шоир. Нега Ақл бунақа нодон ва ўтмас? Нега Навоий Ақлни пастга урган, ахир биз ақлни инсоннинг энг улуғ фазилати, илоҳий неъмат деб биламиз-ку.

Гап шундаки, тасаввуф аҳлининг ақидаси бўйича ақл Аллоҳни ва Аллоҳ олами – ғайб оламини билишга ожиз. Ақл инсонни улуғлайди, аммо у дунёвий ўлчов ва мантиқ билан, далил-исботлар билан чегараланади. Шулардан ташқарига чиққанда ақл ночор бўлиб қолади. Зеро, Парвардигорни билишда ақлий усуллар натижа бермайди. Инсон рационал (ақлий) билишдан иррационал (ғайри ақлий) билишга ўтиб, ғайб олами билан қалб ва шуури боғланса, ғайбдан башорат бера бошласа, ўшанда у чин сўфий, комил инсон бўлиши мумкин. Қалб эса Ишқ макони. Иррационал билиш, яъни ирфоний тафаккурнинг бош йўли ва суянган усули – ана шу ишқдир. Ишқ шу боис ҳам ақлдан устун. Шу боис ҳам ақл унинг таълимини ололмайди, Ақл Ишққа шогирд туша олмайди, чунки Ишқ билан кашф этиладиган билим, туйғу, ҳузур-ҳаловат ақлга бегона. Ишқ ва Ишқдан туғилган жазба сўфийни олий мақомларга олиб чиқади, муродига етказади.

Навоий таърифига кўра, Ишқ – нур, Ақл – зулмат; улар ўзаро бирлашиши мумкин эмас:

Аз он устоду шогирди натижа кай шавад ҳосил,
Ки он шуд нуру ин зулмат, ба ҳам омехт натвонаш.

(Бу устоз-шогирдликдан натижа чиқиши қийин, чунки у (Ишқ) нурдир, бу (Ақл) эса зулматдир, уларни бир-бирига қўшолмайсан).

Айнан Ишқ инсонни нуқсон ва нодонликдан ҳимоя қилиб, ирфон илму маърифатига тўйдиради. Шу Ишқдирки, инсон руҳини поклаб, ҳирсу нафс чангалидан халос этади ва Жаннатга олиб боради.

Шундан кейин Навоий сўфийлар тасаввуридаги жаннат таърифига бир неча байт бағишлайди. Бу жаннат боғининг сарв дарахти имон боғининг алифларидир, унда Ҳақ субҳонаҳу каломи оҳанги тинмайди, анҳорларда муқаддас сувлар равон, ҳавзи Хизр чашмасидек зулол ва абадий ҳаёт бергувчи, гулистонининг гуллари офтоб варақлари каби гўзал ва порлоқ. Бу гулшан, дейди Навоий, маърифат боғи бўлиб, у Комил инсон маконидир.

Демак, жаннат деганда шоир икки нарсани – солиҳ бандалари учун Парвардигор охиратда инъом этадиган дорулбақони ва Комил инсон кўнглини назарда тутади. Комил инсон маърифат боғининг посбони, Яздони пок асрорининг ошноси. Лекин Комил инсон

бу шарафни Ишқ туфайли топди. Ишқ ниҳоний ганж – ботиний оламини обод қилиб, зоҳир олами – бадан мулкини вайрон этди.

Қасидада йигирма байт Комил инсон таърифига бағишланган. Шоирнинг таърифлари баланд пардаларда жаранглайди, бу таърифларда чексиз муҳаббат, ҳавас ва соғинчли армон ифодаланган.

Масалан:

Хушо жамъияти ботин бад-инсон солике, Фоний,
Ки ҳифзи инчунин ганже кунад зоҳир парешонаш.
Хушо маъмурии мулки дили он раҳрави комил
Ки шуд шаҳри бадан аз баҳри поси ганж вайронаш.

(Бундай соликдаги ботиннинг жамлиги – кўнгил осойишталиги қандай яхши, эй Фоний. Унинг зоҳирий паришонлиги ботинидаги ганжни қўриқлайди. Бу комил йўловчининг қалб мулкининг ободлиги қандай яхшиким, бадан шаҳри ботин ганжини қўриқлаб, хароб бўлди).

Навоий тасвирига кўра, Комил инсон сифатлари қуйидагилардан иборат: ботиний олами саришта, зоҳирий кўриниши паришон, бадан мулки эътиборсиз, вайрона, ички олами – қалби эса обод ва нурафшон, ботинда васл дарёсига чўмган, аммо ташқи кўринишда жисми ахлоқий-илоҳий фазилатлар касб этиб, маърифат уммонида нур кемасидай сузади. Доим хафий зикр билан банд, аммо кийгани жанда хирқа. Уни маломат қиладилар, бироқ унинг дилида Аллоҳнинг Воҳид исми алифдай мустаҳкам туради. Бир кўз очиб-юмгунча Мағрибу Машриқни кезиб чиқади, қуёш каби оламни нигоҳи қамраб олган. Нафсоний лаззатни тарк этган, ҳиммати осмон қадар олий. Агар важдга берилса, фалак унинг этаклари остига тушади. На дунё воқеалари, на фалак ҳодисалари уни чалғитолмайди, ахир Арш фариштаси Нуҳ тўфонидан қўрқадими?!

Кўринадики, бу таъриф-тавсифларда нақшбандия тариқати талаблари ифодаланган. Зоҳирга эмас, ботинга эътибор бериш, зоҳир – хароб, аммо ботин – қуёшдай порлоқ. Ботиний хотиржамликца яшаб, зикрни ҳам ботиний ижро этиш, маломат тиғига дучор бўлса-да, парво қилмай, дилда Воҳиди азални сақлаш. Хуллас, зоҳир ва ботин тазоди изчил қиёслаб борилади.

Бундан кейин Навоий ана шу мартабага талабгор одам учун зарур бўлган ишлар баёнига ўтади. Яъни бу мартабани эгаллаш учун: 1) нопок нафс баҳридан ўтиш; 2) гуноҳлардан пушаймон бўлиб, тавба қилиш; 3) бир комил муршид топиб, унинг раҳнамолигини қабул қилиш лозим. Қизиғи шундаки, Навоий бу йўлга кириш ҳеч қачон кеч эмас ва ҳеч ким учун йўл беркитилмаган, деган фикрни айтади. Бошқача айтганда «ёмон табиати маълум бўлганлар ҳам агар улар яхшилар шевасига мойил бўлсалар» тариқатга кириши мумкин, чунки бу Худованди Каримнинг тавфиқидир.

Аммо тариқат йўли осон йўл эмас. Бу йўлда кўп риёзатлар чекиш керак, кўп хавфу хатарни, руҳий қийноқларни бошдан ўтказиш лозим. Айниқса, нафс билан курашиш осон кечмайди. Навоий буни ўзига хос ташбиҳлар силсиласи билан тасвирлаб кўрсатади. Чунончи, солик олдига баҳор селию фалак ўргимчаги, бало тоғларию тубсиз денгиз наҳанглари, саҳро аждарҳоси қутқу солиб, ваҳм билан келади. Буларнинг барчаси руҳий изтироблар рамзи. Юз хил бало ва офатлар, ҳирс-эҳтирос шерининг ўкиришлари, ноумидлик ва маъюслик ҳолатлари, шайтоний васвасаларни солик Пир раҳнамолигида енгиб ўтади. Аввал шариат амрлари тўкис бажарилиши керак. Сўнгра, «кофир нафсни банд этиб дил султони ҳузурида мусулмон қилиш» лозим.

Нафсни ром этишни Навоий ўрмон арслонини ром этишга ўхшатади. Нафс яна ёввойи фил, тўн ичидаги заҳарли илон, биёбон девига ташбиҳ қилинади. Нафс, охир-оқибатда – бу ўша Одам Атони жаннатдан бадарға қилинишга сабаб бўлган шайтони лаиндир.

Чу гашти душмани Одам, ки масжуди малоик буд
Бурун карда зи баҳри донае аз боғи ризвонаш.

(Фаришталар сажда қилган Одамнинг душмани – шайтон туфайли у бир дона учун (*бир дона буғдой – Н. К.) жаннат боғидан маҳрум бўлди*).

Модомики, Отамизни шундай мағлуб этган экан, дейди Навоий, бу авлодларга меросдирки, аъзомизга зулм тоши, юракка азоб ниши бўлиб туради.

Агар кимки бу душман устидан ғалаба қилса, уни мардликда Рустамдан ортиқ билмоқ керак. Агар солик муршид амридан ташқари чиқмаса, нафс девини шубҳасиз забун этади. Бироқ шайтон сенга турли макру ҳийла қилади, шу боис нафсни доимий итоатда тут.

Шундан сўнг қасидада доимий таҳорат, тунларни дуо ва муножот билан уйғоқликда ўткариш фойдаси, нақшбандия сулукига хос зикр тушириш тартиб-қоидаси баён этилади.

Вале он зикр бояд он чунон дар хотир овардан,
Ки жуз мазкур набвад огоҳ аз даъвию бурҳонаш.

(Аммо бу зикрни хотирда шундай махфий бажариш керакки, ундан фақат Аллоҳнинг Ўзи хабардор бўлса етарли).

Бу – айнан зикри хафий, яъни ҳазрати Хожамиз Баҳоуддин Нақшбанд тариқатининг талабидир.

Шоир фақр ҳақида ҳам анча кенг тўхтаб ўтади. Риёзатнинг натижаси фақру фано, яъни илоҳий ахлоқ соҳиби бўлиш. Фақрнинг белгилари деб Навоий Қаноат, Шукр, Таваккул, Ризо, Ҳақ сиррига огоҳликни тилга олади. Фақир одамнинг дили равшан, риё ва макрдан холи, раҳму шафқатга лиммо-лим бўлади. Фақр дунё маҳбубини севишни инкор этмайди, аммо бу мажозий ишқ ҳақиқий ишқ учун восита бўлсагина мақбулдир.

Буте к-ат ҳаст – маҳбуби мажози дорияш пинҳон,
Ба маҳбуби ҳақиқий ансаб омад сирру китмонаш.

(Агар бир бут – маҳбуби мажозинг бўлсаю уни пинҳон тутсанг, унинг сирру рози маҳбуби ҳақиқийга муносиброқдир).

Бу фикр тасаввуфдаги дунёвий (мажозий) муҳаббат билан илоҳий (ҳақиқий) муҳаббат муносабатларини тушунтиришга анча аниқлик киритади.

Навоий фикри бўйича, фақр мақомига эришган одам учун кароматлар, башоратлар ҳам муҳим эмас, зеро, каромат кўрсатиш ҳам риёнинг бир хили, шунинг учун бунга «маҳлиё бўлма», дейди шоир. Фақр мартабасида инсонда мурувват ва шафқат ҳисси ниҳоятда ривожланади, бундай мартабада киши душманни ҳам кечиради:

Адў гар қасди жонат кард, чун қодир шуди бар вай,
Зи тақдири Ҳақаш медон, яқин пас дил маранжонаш.

(Агар душман жонингга қасд қилса, лекин сен ундан ғолиб келсанг, буни Ҳақнинг тақдири деб билиб, уни ранжитма).

Фақрга кирган одам Ҳақ билан сирлашар экан, буни сир сақлаши, кўз-кўз қилмаслиги лозим. Шу тариқа, агар «Туҳфатул-афкор» қасидасида фақр мартабасининг улуғворлиги, унинг шоҳлик ва салтанатдан устунлиги ҳақида сўз борса, «Насимул хулд»да Фақрнинг

моҳияти, белги ва фазилатлари, фақрга кўтарилиш йўллари гўёки таҳлил этилади, батафсил тушунтирилади.

Ушбу қасида Ҳусайн Бойқарога бағишланган. Навои-Фоний назарида Ҳусайн Бойқаро шоҳ бўлса-да, фақр мартабасини қозонгандир:

Бувад оини дарвешони комил ин равиш бингар,
Чи зебо ояд ар зоҳир кунад шоҳони давронаш.
Зи шоҳон низ набвад лоиқи ин рутба, жуз шоҳе,
Ки дарвеши зи шоҳи бартар аст аз айни ирфонаш.
Шаҳи дарвешваш, султони фақроин, ки аз Эзид
Фарози тахти шоҳи фақру дарвешист дар шонаш.

(Комил дарвешларнинг эътиқод-оини шундай, кўргин: агар буни замон шоҳлари ҳам зоҳир этсалар қандай яхши бўларди. Шоҳлардан ҳам бунга лойиқлари йўқ, фақат ирфони моҳиятидан дарвешлиги шоҳлигидан устунлиги кўриниб турган шоҳгагина бу насиб этилган. Дарвештабиатли шоҳ, фақр эътиқодли султонки, Эзид таоло унинг шаънига фақру дарвешликни шоҳлик тахтидан баланд қилибдир).

Юқорида «Туҳфатул афкор» қасидаси муносабати билан Навоий «ҳукумат таврини» танқид қилмай, «дарвешлар маддоҳлиғида» бир қасида ёзиб, Ҳусайн Бойқарога бағишлаш нияти бўлганини, матлаъни айтиб Жомий назаридан ўтказгани, аммо қасиданинг ўзи ёзилмай қолганини қайд этган эдик. Балки ана шу «Насимул хулд» қасидасини ёзиш билан Навоий ниятига эришгандир. Чунки бу қасидада ҳам салтанат ва ҳукумат тилга олинмаган.

Хуллас, «Ситтаи зарурия» қасидалар туркуми дарвешлик ва фақр ғояларини тараннум этиш, инсонни шарафлаш, илоҳийлаштиришнинг йўли тариқат эканини кўрсатиш билан якун топади.

Бу – улуғ мутафаккир Навоийнинг эътиқоди, ҳислари, шуурини қамраб олган муқаддас ғояларининг ифодасидир.

ТАТАББУЪ – ИЖОДИЙ МУСОБАҚА

Алишер Навоий «Ситтаи зарурия» таркибига кирган ҳар бир қасидага сарлавҳа қўяр экан, улардан тўрттаси салафларга татаббуъ тарзида ёзилганини қайд этади. (Бу ҳақда шоир туркум муқаддимасида ҳам маълумот берган). Чунончи: «Туҳфатул афкор» Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» қасидасига, «Қутул қулуб» Анварий қасидасига, «Минҳожун нажот» Хоқоний ва Анварий қасидаларига, «Насимул хулд» эса Хоқоний қасидасига жавоб тарзида ёзилган деб кўрсатилади[1]. Шу боис ушбу ишимизда Навоийнинг татаббуъотда кўрсатган маҳорати устида қисқача тўхтаб ўтишни лозим топдик, чунки бусиз «Ситтаи зарурия» ҳақидаги илмий кузатишимиз тўлиқ бўлмай қоларди. Албатта, татаббуъ тарзида ёзилган тўртала қасида устида тўхтаб ўтишга имконимиз йўқ, чунки бу татаббуъларнинг ҳар бири бир алоҳида ишни талаб қилади[2].

---

[1] Алишер Навоий. Ситтаи зарурия. «Адабий мерос» тўплами. 196 8 й., 1-сон, 195, 211, 217, 225, 233-бетлар.

[2] Юқорида қайд этганимиздек, «Туҳфатул афкор» қасидаси ҳақида адабиётшуносликда фикрлар билдирилган. Жумладан, Ш.Шукуровнинг «Навоийнинг «Туҳфатул афкор» қасидаси ва унинг адабий традиция билан боғлиқлиги тўғрисида» («Навоий ва адабий таъсир масалалари» китобида. «Фан» нашр., 1968, 191–205-бетлар) номли мақоласида Навоий, Хусрав Деҳлавий ва Абдураҳмон Жомий қасидалари ўзаро қиёсланган. Аммо қасидалардаги асосий мазмун – тасаввуфий ғоялар талқини назардан четда қолган.

Афзалиддин Хоқоний Шервоний (XII аср) форс адабиётининг улуғ намояндаларидан бири, айниқса, фалсафий қасидалар ёзишда шуҳрат қозонган шоир. Унинг:

Дили ман пири таълим асту ман тифли забондонаш,
Дами таслим сари ушру зари зону дабистонаш.

(Кўнглим – таълим пири, мен эса тили чиққан гўдак шогирдиман; унинг дарсида Қуръон ўқиб тоатда турибман, тиззанинг усти унинг мактабидир[1]) деган байт билан бошланувчи қасидасига қирқдан ортиқ шоирлар татаббуъ боғлаганлар. Булар орасида Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий, Соиб Табризий, Мирзо Бедил кабилар бор[3]. Шавкат Шукуров Хоқоний қасидаси «Миръотус сафо» («Софлик кўзгуси») деб номланган дейди[4]. Бироқ Хоқоний қасидасига ном қўйган эмас, балки Хусрав Деҳлавий ўз жавобиясини шундай номлаган, бунга Жомийнинг ишораси ҳам бор[5]. Шунга биноан Жомий Хоқоний ва Амир Хусрав қасидаларига жавобан ёзган қасидасига «Жилоур руҳ» («Руҳнинг жилолари») деб ном қўяди.

Шундай қилиб, Навоий Амир Хусрав ва Жомий татаббуъларидан хабардор бўлган ва фақат Хоқоний асарига жавоб айтиб қолмасдан, балки ҳар учала қасидани ҳам эътиборга олиши лозим эди. Шуни айтиш керакки, машҳур асарларга татаббуъ қилиш (буни «назира», «жавобия» ҳам деганлар) айтиш Шарқ адабиётида бир анъана эди. Татаббуъ ҳақида Шарқ ва Ғарб олимлари кўп фикрлар баён этганлар[6]. Баъзилар буни ижобий ҳодиса десалар, баъзилар салбий ҳодиса сифатида баҳолаганлар. Лекин нима бўлганда ҳам, буни умумжаҳоний адабий-эстетик ҳодиса деб қараш лозим. Чунки бунинг кўринишлари Ғарб адабиётида ҳам мавжуд. Данте, Шекспир, Боккаччо, Гёте ижоди бунга мисолдир. Шарқда бу ҳодиса хийла қоидалаштирилгани, анъана тусини олгани билан ажралиб туради.

Қисқа қилиб айтганда, татаббуъ – бу ўзига хос ижодий мусобақа, машҳур асарнинг мавзуи ва шаклини сақлаган ҳолда уни мазмунан ривожлантириш, янги ғоялар, фикрлар, адабий санъатлар орқали тўлдириб, янги руҳдаги (баъзан ҳатто мазмунан биринчи нусхага зид келадиган) асарни вужудга келтириш, ўз санъати, маҳоратини намойиш этиш, ижодкор сифатида ўз қарашларини замон ўқувчиларига етказиш воситаси эди. Алишер Навоий татаббуот устаси эди. Унинг татаббуълари ўз дунёқараши, улуғ адиб ва мутафаккир сифатидаги эстетик эътиқодининг меваларидир. Форсий қасидаларда ҳам биз шу фазилатни кўрамиз.

Энди «Насимул хулд» қасидасини Хоқоний, Амир Хусрав ва Жомий асарлари билан қиёслашга ўтамиз. Қасидаларнинг ҳаммаси ҳам бир мавзу, яъни дарвешлик йўлини улуғлашга бағишланган.

Хоқоний қасидаси 113 байт (ЎзФА Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондидаги 182 ва 11298 – VII қўлёзмалар), Хусрав Деҳлавий асари 203 байт (шу фонддаги 9661-қўлёзма), Абдураҳмон Жомий қасидаси 130 байт, Алишер Навоийники эса 129 байт. Демак, татаббуълар ҳажм жиҳатидан катта, айниқса, Хусравники қарийб икки баробар кўп. Анъанага кўра вазн ва қофияланиш тартиби сақланган.

Афзалиддин Хоқоний қасидасининг матлаъини юқорида келтирган эдик. Амир Хусрав қасидаси мана бундай бошланади:

---

[1] Бунда дарвешларнинг тиззани қучоқлаб, бошни тизза устига қўйиб муроқаба – тафаккурга берилиш ҳолати, танҳоликда хомуш ўтириб илоҳий сиру асрорини идрок этишга берилишлари назарда тутилади.
[3] Ш.Шукуров мақоласи кўрсатилган китоб, 191-бет.
[4] Ш.Шукуров, ўша жойда.

Дилам тифл асту пири ишқ устоди забондонаш,
Саводул важҳ сабқу масканат кунжи дабистонаш.

(Дилим – гўдак, ишқ пири унинг тил билгувчи доно устози; сабоғим (ёхуд ўтган ишларим) юз қаролик бўлиб, мискинлик, ожизлик бурчаги мактабидир).

Абдураҳмон Жомий матлаъи:

Муаллим кист? – Ишқу кунжи хомуши дабистонаш,
Сабақ нодониу доно дилам тифли сабақхонаш.

(Муаллим ким? Бу – ишқдир ва жимжитлик бурчаги унинг мактабидир; сабоқи нодонлик, аммо менинг доно дилим унинг қўлида сабоқ олади).

Алишер Навоийда:

Муаллим ишқу пири ақл шуд тифли дабистонаш,
Фалак дон баҳри таъдиби вай инак чархи гардонаш.

(Ишқ – муаллим, кекса ақл эса мактаб ўқувчиси бўлди, бу ўқувчи боланинг тарбияси билан фалак шуғулланади деб бил, фалак эса доимо айланишда).

Ушбу матлаъларданоқ шоирларнинг ниятлари, бир-бирига яқинлиги ва ўзаро фарқлари кўзга ташланиб туради. Хоқоний учун кўнгилнинг ўзи таълим пири, демак, ишқ рамзи ҳам шу кўнгил. Кўнгил уни Илоҳ йўлида тарбиялайди, Кўнгилнинг мактаби бўлса тиззанинг устида, таълим усули – хомушлик, яъни муроқаба-мушоҳадага берилиш, ботин олами билан суҳбат қуриш. Кўнгилнинг Қуръони каримдан оладиган сабоқлари ҳам зоҳирий жиҳатга эътибор қилувчилардан фарқ қилади – Кўнгил Қуръони Каримдан Аллоҳ ишқи, Аллоҳ нафаси, Аллоҳ руҳининг кайфиятини туяди, шунга таслим бўлади. Демак, Хоқоний учун бош йўлбошчи, пири муршид – ишқи илоҳий макони бўлган Кўнгилдир. Ишқ ва Кўнгил унда бирга олиб қаралади. Шоир ўзини шу Кўнгил шогирди деб тақдим этади.

Амир Хусравда-чи? Амир Хусрав Ишқ ва Кўнгил (дил)ни бир-биридан ажратиб, икки нарса деб қарайди ва ишқни – пир, дилни эса шогирд сифатида кўрсатади. Унда хомушлик (жимжитлик), тизза устига бош қўйиш йўқ. Бунинг ўрнига мискинлик ва ўз гуноҳлари, нуқсонларини англашни мактаб ва асосий сабоқ деб тилга олади (албатта, Хоқонийнинг «дами таслим» иборасида ҳам ожизлик, ризолик маъноси бор).

Ишқни муаллим сифатида талқин этиш Жомий ва Навоий матлаъларида давом эттирилган. Демак, улар бу ўринда Амир Хусрав билан фикрдошдирлар. Жомий, шунингдек, Хусравга эргашиб, дилни (кўнгилни) шогирд бола деб атайди. Бироқ Хусравдан фарқланиб, мактабни хомушлик бурчаги, дейдики, бунда у Хоқоний иборасидан фойдаланиб, омухта маъноли бир байт яратгани маълум бўлади.

Навоий гарчи ишқни муаллим – устоз деб ифодаласада, аммо кекса ақлни шогирд деб оладики, бундай қиёс Хоқоний, Хусрав ва Жомийда йўқ. Навоий матлаъида дил (кўнгил) тилга олинмаган. Шундай қилиб, Хоқоний матлаъи мазмуни Навоийга келиб хийла ўзгарган, яъни кўнгил билан ўзини қиёслашдан ишқ билан ақлни қиёслашга қараб ривожланган – Хоқонийда яширин тарзда кўринган сўфиёна маъно Навоийда аниқ ифодага, ёрқин ва равшан баёнга эга бўлган. Навоий Хусрав ва Жомийдаги ишқ ва дилни қарама-қарши қўйиш (ишқ – муаллим, дил – шогирд) усулидан воз кечган. Воқеан, Навоий бу билан Хоқонийга қайтгандай бўлиб кўринади, аммо аслида у шу матлаъданоқ навбунёдкорлик

кўрсатиб, янги мазмунли асар ёзишга жазм қилганини ва салафлариникидан жиддий фарқ қилувчи йўл тутганини билдирган. Навоий матлаъида киноя бор: аслида ҳаётда ақлли, доно одамлар ёшларга таълим беради, ақл устоздир. Лекин тасаввуфда бунинг тескариси – ақл эмас, балки ишқ устоз. Мазкур маъно Хоқоний, Амир Хусрав ва Жомий қасидалари ичида акс этган. Навоийнинг маҳорати шуки, у ушбу маънони асар бошига олиб чиқиб, асосий урғуни шунга қаратади, фикрни фаоллаштиради. Навоийнинг фалакни мураббий деб олишига ҳам шу нуқтаи назардан қарасак, масала ойдинлашади: фалакнинг иши, дунё ишлари сўфий учун сабоқ, ибрат мактабидир.

Қасидаларнинг умумий мазмунини қисқа-қисқа баён этсак, улар орасидаги фарқ яна аниқроқ намоён бўлади.

Хоқоний матлаъдан кейин бир неча байт дарвешлик хислатларига бағишлайди, ўзининг «хомушлик», «тизза», «мактаб» ҳақидаги фикрларини изоҳлаб тушунтиради: ҳар қандай тизза мактаб бўлолмайди, агар одам ичида дарддан Нуҳ тўфони бўлсагина унда тизза усти таълим жойи бўла олади, бундай киши учун илми қол ҳам, Каъба зиёрати ҳам ортиқча, Нуҳ тўфони унинг тўпиғига келмайди. Ушбу мактабнинг талқини жимлик ояти, исбот-далиллар, дунё таълими бош оғриғи. Дарвешлик таълими хомушлик кўрасида тобланиб пишади, одамни най каби гўё қилади, бундай пайтда кўнгил ўзи сўзлай бошлайди. Дунё илми абжад ҳисоби каби, Ҳақ илмига етишганнинг хотирасидан у бир зумда ўчади, дунё мактаби - нодонлик, умр шу таълим билан ўтмоқда, мен ҳануз абжад ўқийман, ҳануз гўдакман, ҳануз ақл билан кериламан. «Ҳануз ақл мени ёш болалардай қўғирчоқлар билан ўйнатади, бу дунёнинг соққа ўйнатувчиси уни (ақлни) ҳайрон қилмиш» дейди шоир. Фалак айланиши, кун-тун алмашиниши, ҳаёт ташвишлари ҳам Хоқоний учун қўғирчоқлар ўйнашдай гап. «Ақл табиат йўлидан юришга мажбур, деб давом эттиради Хоқоний, чунки Мусо нафсининг бешиги Фиръавн хайли қўлидан ўтиши муқаррар».

Яъни: Мусо пайғамбарликни англагунча унинг бешиги Фиръавн қўлидан ўтди, у Фиръавн қўлида тарбия топди. Бу ерда Фиръавн – дунё, табиат, нафс тимсоли; Мусо – руҳ, илоҳий ишқ тимсоли деб олинган. Демак, инсон руҳи нафсни четлаб ўтолмайди, дунё риёзати – бу қисмат. Аммо шу даражада қолиб кетса у гўдаклигича қолади, у етилмайди, Инсон сифатида, Руҳ сифатида табиатдан ўзиб кетолмайди. «Ер – доя, сен – гўдак. Сен сут эмасан, у эса қонингни сўради. Унинг бўстонидан озикланганинг боис қонинг совуқдир» (ер мижози совуқлик тимсоли, бу ерда шунга ишора қилиняпти).

Хоқоний дарвешлик мартабасини таърифлар экан, ана шу инсоний улғайиш ғоясини қизғин тарзда тарғиб қилади. Шунга кўра, қасидада нафсни ром этиш зарурати хусусида гапирилади, дарвешнинг ҳимматига алоҳида эътибор берилади. Ҳиммат – бу қуёш каби баланд бўлиш, порлаб нур таратиш, Исо каби руҳга айланиш, Сулаймон каби пайғамбарлик ва шоҳлик тахтида ўтириш, барчадан озод бўлиб, барчага нафъ етказиш, Фақрга дилни қурбон этиш:

Маро чун даъвати Исист иде ҳар замон дар дил,
Дилам қурбони иди Фақру ганжи гови қурбонаш.

(Мен учун Исо даъвати ҳар дам кўнгилда байрам қўзғатгани сабабли дилим Фақр байрами қурбони ва қурбонлик молининг хазинасидир).

Дарвеш ҳиммати унинг мартабасини белгилайди, ҳиммат қанча улуғ бўлса, мартаба ҳам шунча баланд бўлади. Бу йўлда дарвеш ҳеч нарсадан қўрқмаслиги керак. «Сафар қил, бу олам ва унинг устидаги оламдан ҳам ўтиб кет. Чунки кўнгил ҳар иккисидан ҳам ўтиш(кечиш)га

муштоқ» деб ёзади Хоқоний.

Шундан кейин дунёнинг ўткинчи, бебақолиги, манман деган шоҳлар, султонлар номнишонсиз йўқлик қаърига кетгани ҳақида ёзиб, («Қадархон ўлди, Самарқанд насиб бўлмади, Маликшоҳ кетди, Хуросон – ўз юрти уни қабул қилмади») икки байтда дарвеш ва шоҳ қиёси берилади. Чунончи: «Султонлик тожини орзу қилган дарвеш дарвеш эмас. Дарвешлик ва султонликни бир деб билган одам дарвешдир». Шундай «султондил дарвеш» бўлгилки, дарвешликнинг оёғи тупроғини султонликка тож этгил.

Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам бунинг тимсоли деб якунлайди Хоқоний.

Хоқонийда файласуфлар билан важд йўлида илм топган валийларни қиёслаб, файласуфлар илмини камситиш ҳам бор.

Шу каби қасидада дунёга, бойликка нафрат ҳисси ҳам сезилади, золимларни мазлумлар оҳидан қўрқишга даъват этилади.

Хуллас, умумлаштирсак, Хоқоний қасидасида:

1)дарвешлик дарди ва унга етишиш йўли, бунда ботиний муроқабанинг, кўнгилни порлатишнинг асосий талаб эканлиги, ақлий таълим эмас, важдий риёзатнинг устунлиги ҳақида;

2)табиат, дунё инсон учун кишан, унинг руҳий парвозига ғов, табиат – ақл бешиги, вояга етмаганлик рамзи эканлиги ҳақида;

3)бу кишандан ҳиммат билан қутулиб, илоҳий оламга етишиш ва бунинг қийинчиликлари, неъмати – шарофати ҳақида;

4)дунёнинг, шоҳларнинг ўткинчи, фонийлиги, дарвеш эса шоҳликни орзу қилмай, шоҳу гадога баробарлиги ҳақида;

5)файласуф донишмандлар илмининг чекланганлиги ҳақида сўз боради.

Амир Хусрав қасидасида ҳам шу ғояларни учратиш мумкин. Аммо унда бу ғоялар талқини ўзгачароқ, шоҳ ва дарвеш муносабати ҳам унда бошқа тарзда ифодаланган. Яна шуни айтиш керакки, Амир Хусравнинг бутун ижодида бўлганидай, «Миръотус сафо» қасидасида ҳам жўшқин ҳиссиёт, қалб ҳарорати сезилиб туради. Амир Хусрав қасидасининг ҳажман катталиги дарвешлик рутбасига етишишнинг қийинчилигини баён этиш алоҳида эътибор берганидан ҳосил бўлган. Масалан, у мол-дунё ва фақирлик, сахийлик ва бахиллик, шоҳ ва дервеш қиёсига етмиш бир байт бағишлаган.

Қасидада дарвешлик истеъдоди алоҳида истеъдод эканини, ҳар қандай устоз ҳам устоз саналмаслиги, ҳар қандай шогирд – мурид ҳам бу номга лойиқ эмаслиги баён этилгандан кейин, бундай истеъдоднинг биринчи шарти ташқи суратлар, шакл-нақшларга маҳлиё бўлмай, моҳият – маънони идрок этиш муҳим, деган фалсафий ғоя олға сурилади. Тўти кўзгуда ўзини кўриб, шу суратга ошиқ бўлади. Кўп одамлар ҳам худди шундай: улар ўзларига, ўз суратлари, дунё суратларига маҳлиёдирлар. Ҳақиқат нима эканини англаб етмайдилар. Ҳолбуки, ўзликни англаш айнан инсоннинг илоҳий моҳиятини англашдир. «Ўзингга ўзинг шундай арзимас, ҳақир кўрингинки, токи кўзгуда ўзингни кўрганингда, ўзингни тополмай қолсанг» дейди шоир. Бунинг маъноси: сен ўзингни унутмасанг, ўзингдан воз кечмасанг, Аллоҳни тополмайсан. Унга етишолмайсан деганидир. Ўз сурати, дунё билан, зоҳирий нарсалар билан масту бехуд бўлганлар дарвеш бўла олмайди. Сўфий наинки бу дунё, балки у дунё хаёлидан ҳам воз кечиши лозим. «Хослар дилида хаёл сиғмаслиги керак, чунки офтоб нури оинага тушса, у кўринмай кетади». Шу тарзда Амир Хусрав дарвешликни топиш учун, ақлий ўлчовлар, дунёвий ўлчовлардан қутулиб, руҳий парвозга шайланиш, «Симурғ каби қанот қоқиб учишни, Жаброил мақомидан ўтишни» тавсия этади.

Шоир инсоний нуқсонларни қаттиқ танқид остига олади, одамларнинг қорин ғамида ўзини ўтга-чўққа уришини тубанлашиш деб баҳолайди. Дарвеш очликка, йўқсилликка

чидаши керак. Мана шу ўринда Хусрав шоҳларни дунёга берилиш тимсоли деб дарвеш ахлоқи билан шоҳ ахлоқини қарама-қарши қўяди. Шоҳга ялинма, унинг олдига нон деб борма, бу энг паст иш дейди у.

Зиҳи гумроҳии хожа, ки сери жўяд аз султон,
Ки гар олам шавад луқма нагардад сер султонаш.

(Султондан қорин тўйғазишни исташ дарвешнинг гумроҳлигидир. Ахир агар олам егулик – луқма бўлиб қолса ҳам султон тўймайди-ку!)

Шоҳлар неъмати – ҳаром. «Сен султон дастурхонида қайла ва қовурдоқ деб ўйлаган нарсалар аслида мазлум, бечораларнинг юз пора қилинган ва пиширилган дилларидир», деб ёзади нафрат билан Хусрав. Чунки подшо зулм қилмай ҳукмронлик қилолмайди, чунки у дунё ишқи, тахту тож ишқи билан ўртанган, шунга гирифтор шахс. Подшо тожидаги лаълу дурлар унинг аъёнлари мискинлар кўзидан оқизган қон томчиларидир, шоҳнинг ўзи эса «дунё ўлаксаси устида турган ўлаксахўрдир». Сўнгра Амир Хусрав дунёнинг бебақолиги, фалак зулми, илмий-ақлий мушоҳаданинг ожизлиги, Афлотун, Ибн Синолар илми кишини Худога олиб боролмаслиги ҳақида ёзган. Фақат Фақр нури билан порлаган қалбгина Ҳаққа ва ҳақиқатга олиб боради.

Кўринадики, Амир Хусрав асарида танқидий руҳ кучли, у дарвешлик ва шоҳликни ўзаро зид қўйиб, улар орасида улкан жарликни кўради. Бироқ унда табиатни «айбдор» қилиш йўқ.

Абдураҳмон Жомий Хоқоний ва Хусрав анъанасини давом эттириб, дастлабки байтларда ҳар қандай одамда шогирд бўлиш қобилияти бор деб ўйлаш хато эканини таъкидлаб, дафъатан Фақр таърифига ўтади ва бунга ўттиз беш байтни бағишлайди.

Зи хоки фақр дар кўи иродат сохтам кохе,
Ки камхориву камхобиву камгўист арконаш.

(Иродат кўчасида фақр тупроғидан шундай қаср бино қилдимки, унинг устунлари кам ейиш, кам ухлаш ва кам гапиришдир).

Шундан сўнг ушбу «қаср»нинг фазилатлари, у орқали ваҳдат осмонига етишиш, ирфон булоғидан баҳраманд бўлиш мумкинлиги баён этилади, яъни дарвешликнинг бош мезони – фақр мақомини кашф этиш. Фақр инсонни комиллик кўзгусига айлантиради, қалб кўзи очилади, олам, одам асрори кашф бўлади, дейди Жомий.

Жомийда ана шу фикр чўққисидан одамлардаги ахлоқий нуқсонлар танқид қилинади, нафсни енгиш хислати улуғланади. «Биҳишт керак бўлса, дил оламига юз ўгир, чунки дўзах – сенинг нафсинг, ёмон феълларинг унинг белгисидир».

Жомийда ҳам шоҳу дарвеш қиёси бор. Аммо бунда у Хусрав Деҳлавий каби кескин, нафратли муносабат билдирмайди. Шунга қарамай, Жомий учун ҳам шоҳ ва дарвеш – икки келишмас қарама-қарши қутб: дарвеш – нафсдан озод, шоҳ – нафс бандаси; дарвеш – ҳеч кимга зулм қилмайди, шоҳ зулм қилишга мажбур; дарвеш – абадий ҳаёт ошиғи, шоҳ – шу дунё ошиғи ва ҳоказо. Мана бу байт эса Хусрав руҳидадир:

Шаҳ оташдону оташгира ин мушти авони хас,
Ки баҳри хонумонҳо сўхтан башанд аъвонаш.

(Шоҳ – ўчоқ, посбонлари эса – ўтин ёқувчи, аъёнлари ўчоқдан чўғ олиб, хонумонларни ёндиришга кўмаклашадилар).

Абдураҳмон Жомий дунёнинг риёкорликлари, фалак зулми, ситамкор одамлар ҳақида тўхталар экан, зулм аҳлига таслим бўлишни рад этади ва ёмон ахлоқли, зулмпеша кишиларга шафқат қилмасликка чақиради.

Ҳануз озори мардум хўи ту ногашта, з-он бигсил,
Чу бехи хор маҳкам гашт, натвон кандан осонаш.

(Одамларга озор бериш феълинг хислатига айланмасдан ундан воз кеч, чунки тиканнинг илдизи маҳкам бўлгач, уни юлиб ташлаш қийиндир).

Жомий ҳам фалсафа билан диний-тасаввуфий илмларни солиштириб, фалсафани рад этади. «Ҳикмат истасанг Маккага бор», яъни Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам илмини эшит, деб уқтиради.

Охирида Хоқоний қасидасининг тили мураккаблигини қайд этиб, шеъриятда ўта санъатбозлик хунукликка олиб келади, дейди.

Ҳақиқатан ҳам, Хоқонийга нисбатан Амир Хусрав, Жомий ва Навоий услублари анча содда ва равондир. Алишер Навоий қасидасининг таҳлили ва насрий таржимасини юқорида келтирдик. Қиёслаган одам орадаги фарқларни дарҳол сезади. Шу боис биз бу ўринда «Насимул хулд» қасидасини қайта бошдан таҳлил қилмоқчи эмасмиз. Фақат шуни айтмоқчимизки, Навоий қасидаси шаклан Хоқоний ва Амир Хусрав қасидаларини эслатиб турса ҳам, аммо мазмун-маъно, талқин ва тасвир нуқтаи назаридан жиддий фарқ қилади. Бу фарқ энг аввало қуйидаги нуқталарда кўзга ташланади:

Навоий: а) шоҳу гадони қиёслаш ва шоҳни нафй этиш (танқид қилиш), шоҳликни нафрат билан тилга олишдан; б) табиатни, еру кўкни инсоннинг душмани деб ҳисоблашдан; в) сурат ва маънони чоғиштириш каби фалсафий мушоҳадакорликдан; г) Афлотун, Суқрот, Ибн Сино номи билан боғлиқ фалсафа илмини бадном қилишдан; д) дунёнинг ўткинчилиги, фалак зулмини изоҳлашдан (бу маъно Навоий-Фонийнинг бошқа қасидаларида ифодаланган); е) жабр-зулм аҳлига муносабат билдиришдан; ж) дарвеш ахлоқига тўғри келмайдиган нуқсонларни танқид қилишдан (бу маъно «Минҳожун нажот» қасидасидан кенг ўрин олган) воз кечган.

Бунинг ўрнига асосий эътиборни Фақр мартабасига, комилликка эришиш босқичларини баён этишга, солик тарбияси усуллари, нақшбандия тариқати талабларини изчил таъриф-тавсиф қилишга эътибор қилган. Натижада унинг қасидаси мазмунан бир йўналишдаги асар бўлиб чиққан, тариқат одоби чуқурроқ талқин этилган.

«Насимул хулд»да Хоқоний, Хусрав Деҳлавий, Жомийнинг асарларидаги ифода-иборалар ҳам деярли учрамайди. Хизр, Исо, Мусо, Фиръавн, Нуҳ номлари билан боғлиқ тасвирлар бор, аммо ўзига хос тоза тасвир билан намоён бўлган. Масалан, Хоқонийда:

Худ он касро, ки рўзи шуд дабистон аз сари зону,
На то Каъбаш бувад жудию, не то соқ тўфонаш.

(Тизза усти мактаби насибаси бўлган кишига Каъба ҳам керак эмас, Нуҳ тўфони ҳам тўпиғига келмайди).

Навоийда:

На бокаш з-он, ки ғарқоби ҳаводис сар кошад бар чарх,
Чи ғам суккони гирди аршро аз Нуҳу тўфонаш.

(Дарвеш мақомига эришган одам ҳодисалар сели осмонга кўтарилса ҳам қўрқмайди; Арш атрофидагиларга Нуҳ ва унинг тўфонидан нима ташвиш).

Навоий қасидасида олдинги қасидаларнинг бирор мисра ёки бирикмаси айнан тазмин қилинган эмас. Ҳолбуки, татаббуъ қоидасига бу зид эмас. «Туҳфатул афкор»да Хусрав ва Жомийнинг бир нечта сатри тазмин қилиб олинган (иқтибос санъати).

Навоий қасидасининг тили содда ва равон. Бу жиҳатдан у Жомий асарига яқин.

Навоий қасидаси Ҳусайн Бойқарога бағишланган, олдинги қасидалар ҳеч кимга бағишланмаган.

Шундай қилиб, бу қиёсий таҳлилимиз шуни кўрсатдики, Шарқ адабиёти, жумладан, қасидачиликда ҳам сўфиёна ғояларни тасвирлаш расм бўлган ва бу ғоялар асрдан асрга ривожланиб борган, ҳар бир давр ва муҳитнинг тасаввуфга бўлган қарашлари, қолаверса, ҳар бир мутафаккир шоирнинг ўз фикр-мулоҳазалари билан тўлдирилган ва шуни акс эттирган. Хоқоний Шервонийнинг хийла мураккаб тасвирли мушоҳадалари, кескин фикрлари Навоийга келиб бир оз дидактик оҳангга эга бўлган, комил инсон ахлоқини шарафловчи асар тусини олган. Алишер Навоий «Ситтаи зарурия» қасидалар туркуми билан форс-тожик тилида улуғ асар яратишга қодир беназир маҳоратини намойиш этиб, қасидачилик жанри, сўфиёна бадиий сўз хазинасини бойитди. Ушбу қасидалар айни вақтда ўзбек адабиётининг ҳам бебаҳо мулкидир. Уларни ўрганиш ва таржима қилиш шу жиҳатдан ҳам аҳамиятлидир.

ИЛОВА

«НАСИМУЛ ХУЛД» ҚАСИДАСИ

Муаллим ишқу пири ақл шуд тифли дабистонаш,
Фалак дон баҳри таъдиби вай, инак чархи гардонаш.

Дабистон бин, муаллимро ки бошад аз раҳи маъни,
Аносир чор девору равоқи чарх айвонаш.

Ажаб каж-маж забон тифле, ки устоде бад-ин диққат,
Ба умре як сабақ омўхтан натавонад осонаш.

Ажабтар он ки баъди умре ар донист дар соат,
Зи лавҳи хотири худ пок шўяд з-оби найсонаш.

Чи гўи тифле, к-он пири хазаф даъвии доной,
Расонд он жо ки гуфтанд аҳли дарду шавқ нодонаш.

Аз он устоду шогирди натижа кай шавад ҳосил,
Ки он шуд нуру ин зулмат, ба мехт натвонаш.

Ки таълиме ки гўяд ин муаллим сарбасар ёбй,
Масун аз нуқси жаҳлу комил аз оини ирфонаш.

Намояд раҳ ба сўи гулшане, к-аз ғояти нузҳат,
Бувад тубй қади хўроу кавсар лаъли ризвонаш.

Магў тубй, ки бошад сарвҳои он чаман яксар
Алифҳои, ки ёбй жилвагар дар боғи имонаш.

Зи бас зебу назорат аз каломи поки субҳонй,
Шуда «жаннота тажри таҳтаҳул анҳор» дар шонаш.

Зулоли чашмаи Хизр омада як соғар аз ҳавзаш,
Мисоли сафҳаи хуршед як вард аз гулистонаш.

Насими Исавианфос суккони хушоинаш,
Забури лаҳни Довудй зи мурғони хушилҳонаш.

Зи санги резаи анҳор аз бас жавҳару қиймат,
Ҳижил сад раҳ дури уммонию лаъли Бадахшонаш.

Ба фарроши ў хас рўфта аз дам Исии Марям,
Ба дарбонй ба каф карда асо Мусои Имронаш.

Чунин гулшан набошад ғайри боғи маърифат, эй дил,
Чи кард ороста аз баҳри комил сунъи яздонаш.

Чи комил он, ки аз таълимҳои ин муаллим ёфт,
Шараф вайронаи зоҳир, захоир ганжи пинҳонаш.

Аз он вайрона ҳар чуғз омада з-онсон ҳумоюнфар,
Ки андар соя баҳри касби давлат рафта султонаш.

Ва-зин ганжи Каёнӣ камтарин гавҳар бад-он қиймат,
Ки гар ғоиб шавад мулки Жаму Кай нест товонаш.

Хушо, жамъияти ботин бад-ин он солике, Фонӣ,
Ки ҳифзи инчунин ганже кунад зоҳир парешонаш.

Хушо, маъмурии мулки дили он раҳвари комил,
Ки шуд шаҳри бадан аз баҳри поси ганж вайронаш.

Ба зоҳир хор дар пои бараҳна рафта, дар маънӣ
Бурун оварда ҳур аз нуги мижгонҳои сӯзонаш.

Ба зикри ботинӣ доим ва лекин ҳирқаи сад чок
Гули жаннат, ки бар авроқ бошад байти Қуръонаш.

Зи сартопо маломат, лек зоти воҳидаш дар дил,
Алифсон дар маломат омада шамъи шабистонаш.

Ба қатъи роҳи ҳасти хай фишонаст чашми мустаъжил,
Чу абри раҳмату дурҳои баҳри файз боронаш.

Ба ботин ғарқи даръёи вусул, аммо ба зоҳир даст
Ба жисми муктасиб кишти раҳон аз баҳри Уммонаш.

Ба таййи арз аз Машриқ ба Магриб турфат ул-айне,
На дар рӯзе хиром аз коҳили меҳри фалаксонаш.

Бараш аз ҳиммати олию тарки ҳаззи нафсонӣ,
Фалак чун шоҳиди марду ду холи чеҳра кайвонаш.

Кӯҳан хирқа, ки дар важду самоъ афганда аз гардан,
Ба домонии чарх афтода хуш тавқи гиребонаш.

Шуда аз бас ҳақорат чархи аъзам нуқтасон маръй,
Чу гоҳи важд дар давр омада паркори домонаш.

Магасмонанд ғавғо дар малоик омада ҳар сӯ,
Чу гашта паҳн хони ваҳдат андар зикри меҳмонаш.

Масеҳо субҳи фитрат файзъёб аз поси анфосаш,
Хизр дар шоми зулмат журъанўш аз оби ҳайвонаш.

На бокаш з-он, ки ғарқоби ҳаводис сар кашад бар чарх,
Чи ғам суккони гирди Аршро аз Нуҳу тўфонаш.

Ту, эй дил, гар ҳаме хоҳй, к-аз атвори чунин комил,
Ки аз аҳди алас афтода бо Ҳақ рост паймонаш.

Насибе бошадат, в-он филҳақиқат, гар муяссар нест,
Мадад ногашта тавфиқи Илоҳ аз лутфу эҳсонаш.

35. Вале он ҳам, ки таъби бадманаш бар шеваи некон,
Шавад моил, нишоне бошад аз тавфиқи субҳонаш.

Агар марди раҳй, аз нафси нопокат гузар, в-онгаҳ,
Даро дар шориъи даште ки паймуданд поконаш.

Вале аввал баробар ғусле аз ашки пушаймонй,
Хуш он, к-ў Ҳақ насозад з-ин пушаймонй пушаймонаш.

Пас он гаҳ гар тавонй муршиди комил ба даст овар,
Ки раҳ дур асту пурбиму мусофиркуш биёбонаш,

Ажаб водй ки дўзад пои раҳравро ба ҳар гоме,
Ба маънй васли мақсад бар замин хори муғелонаш.

40. Гирифтор омада насраини гардун чун магас ҳар сў,
Ба доми торҳои анкабут аз баргу аъзонаш.

Баҳорашро бувад селоб ҳар жониб сароб он гаҳ,
Самум аз бас мулавван тоза гулҳое ба алвонаш.

Фазояшро ба ҳар гом омада сад офати муҳлик,
Ки ёбй аждаҳо дар қатъи он аз жон ҳарасонаш.

Ду сад кўҳи бало дар вай кашида теғи хунрезе,
Ба доман санг бар ҳар сў зи баҳри сангборонаш.

Ҳазораш баҳри офат ғарқи ҳар гирдоб сад гардун,
Ба ғаввоси хирад не соҳилаш пайдо, на поёнаш.

45. Наҳангашро чу моҳии замин ҳар рўз ду тўъма,
Вале аз илтиҳоби жўъ деги меъда тафсонаш.

Ҳазорон беша дар вай лек бар ҳар барг бинвишта,
Зи хатти обкаш жуз ҳарфҳои яъсу ҳирмонаш.

Вале дар бешаҳо афтода оташҳои жонсӯзе,
Ки фавқи сабзаи гардун кашида шӯъла ниронаш.

Ба ҳар манзил баланду пастии он дашт то ҳадде,
Ки афтода суре боло, сурайё монда поёнаш.

Раҳе з-инсон ки шарҳ омад чу пеши роҳрав афтад,
Яқинаст (ин), ки бе раҳбар намудан қатъ натвонаш.

Бувад он роҳбар аз рӯи маъно муршиди комил,
Ки дар қатъи чунин роҳ аст ҳар душворй осонаш.

Нахуст он муршидат андар раҳи дин ҳар чи фармояд,
Ҳаме бояд қабулаш кардану пазруфтан аз жонаш.

Бувад фарз аввалат маъмур кардан нафси кофирро,
Пас андар ҳазрати Султони дил кардан мусулмонаш.

На фармуда риёзатҳои гуногун кужо гардад,
Мулоим он чунон кофир, ки орй зери фармонаш.

Зи фарқи пили ҳинду кам намуда зарбаи чангак,
Чи мӯраш гар забун гардат кунад бо хок яксонаш.

Ба чӯби сахту занжири мукаррар шербон гар худ,
Наранжонад, гужо гардад мулоим шери дарронаш.

На шер ин, хирси рӯбаҳбоз, бал рубоҳи хирсойин,
Ки шерони жаҳон омад забуни макру дастонаш.

Раҳе ин гуна пурофат, туро ин навъ ҳамроҳе,
Ки шогирдон бувад дар раҳзанй сад деву шайтонаш.

Ба водие чунин ҳоил нашояд шуд ба ҳамроҳй,
Ки тобиъ ҳаст дар ҳар гом сад ғӯли биёбонаш.

Фароғи раҳ чи сон бошад, даруни пераҳан афъй,
Фурӯ рафта таҳи ҳар мӯй баҳри қатл дандонаш.

Чй афъй, кирми шуме, муҳлике мақсудро монеъ,
Набурда раҳ ба мақсад то накушта шоҳи Кирмонаш.

Чу гашта душмани одам, ки масжуди малоик буд,
Бурун карда зи баҳри донае аз боғи ризвонаш.

Падарро карда чун мағлуб, бар авлод маврусист
Бар аъзо санги бедодаш, ба сина неши хизлонаш.

Касе, к-ў бар чунин душман шавад ғолиб, тавон гуфтан,
Ки дар мардонагй Рустам набошад марди майдонаш.

Ту аз амри чунин муршид агар наниҳй қадам берун,
Забунат гардаду дигар хилофат набвад имконаш.

Вале маъмур шуд будант з-онсон, ки мебояд,
Зи ҳар чи саъбтар з-он набвад ин дон саъбтар з-онаш.

Туро гўяд, ки чун аз макру шайди нафс ворастй,
Ҳамедор аз паи осоиши жон зору ранжонаш.

Вузуи доимиро вирди худ кун, кишвари ҳасти,
Агар хоҳи, ки созй зон пурофат сел вайронаш.

Фаноу равшаниро аз қиёму гиръяи шаб дон,
Ки шамъ ин кард то доданд жои меҳри рахшонаш.

Хавотир баҳри дилро ҳамчу амвожи паё-пай дон,
Ки бас кишти ки гардад ғарқа аз осеби туғёнаш.

Киро ёрои таскини чунин амвож бошад, жуз
Сулаймон эҳтишоме он ки бод омад ба фармонаш.

Ба дил нафю субути «Ло Илоҳ» овар ба «Иллаллоҳ»,
Бадонсон, к-омада таълимат аз муршид бадонсонаш.

Мурод аз «Лоилоҳ»ат «мовсиволлоҳ» бошад андар
дил,
Задан нафъи улуҳият зи таҳқиқоти фаҳдонаш.

Зи «Иллаллоҳ» маъбуди ҳақиқй боядат мақсуд,
Ки насси «Қулҳу Аллоҳу аҳад» шуд шоҳиди шонаш.

Вале он зикр бояд он чунон дар хотир овардан,
Ки жуз мазкур набвад огаҳ аз даъвию бурҳонаш.

Алифҳо боядат мисморҳо, то дўзияш дар дил,
Бадон исботу нафй онсон, ки монад ақл ҳайронаш.

Дилат чун аз раҳи ботин ба Ҳақ шуд восили мутлақ,
Ба зоҳир ҳам риоят шаръро вожиб ҳамедонаш.

Салоти хамса к-омад панжаи исломро қувват,
Адо месоз маъри дошта одобу арконаш.

Закот аз бист як шуд, лек чун шуд бистро дода,
Бале шукронаро доданд карда қарз мардонаш.

Ба савмат жумла аъзоро зи(но) машруъ шуд монеъ,
Валекин савми дил омад зи манъи ёди раҳмонаш.

Пас он гаҳ истетоат шарти ҳаж медону амни раҳ,
Ки натвон по ниҳод аз рӯи зоҳир дар биёбонаш.

Вале бас роҳрав сарпо бараҳна меҳр сон рӯзе,
Шуда ин роҳу по буда ба чорӯм чархи гардонаш.

Ба рафтан Мӯр чун озурда гардад дар таҳи пое,
Ки ҳар мӯр аждаҳо омад зи рашки васли жононаш.

Аз он бар жисми лоғар жандаи пашмин кашад солик,
Ки ноҳамвории нафси ҳашинро ҳаст сӯҳонаш.

Ҳазорон доғ аз санги риёзат бар тани сӯфи,
Бувад як сӯю бас як сӯй дар дил доғи ҳирмонаш.

Агар журмат дар мезони маҳшар кӯҳи Қоф омад,
Ба як оҳи надомат метавонӣ кард парронаш.

Туро сад баҳри тоат гар бувад, лекин риё олуд,
Чи гӯй баҳри тоат беҳ ки гӯй баҳри исъёнаш.

Даруни тира аз нақши дирамҳо ҳаст мадхалро,
Зи берун пурдирам з-онсон, ки гӯй шакли ҳамъёнаш.

Агар сад жон баҳо дода хари дасти тариқи фақр,
Худоят дорад арзонӣ, ки бигрифтасти арзонаш.

Аду гар қасди жонат кард, чун қодир шудӣ бар вай,
Зи тақдири Ҳақаш медон яқин пас дил маранжонаш.

Хӯри хокистар авло з-он бувад кас сифла нон жӯйи,
Агар худ қурси маҳ бошад таҳи хокистаре нонаш.

Зи Ҳақ жӯ ҳар чи жӯй, балке аз Ҳақ ҳам мажӯ з-он рӯ,
Ки бежустан расад ҳар чи намуда қисми инсонаш.

Балое, к-аз Ҳақат ояд ба жойи неъматаш медон,
Бажо гар шукри он неъмат наёри ҳаст куфронаш.

Дили равшан ки чоҳи риёзат афганӣ, бинӣ Ба тахти
Мисри иззат оқибат чун моҳи Канъонаш.

Ба тарки зарқ шайхи ҳийлагарро нест жуз нуқсон,
Чи ёбад суд бозоре, ки шуд бар баста дўконаш.

95. Ту сирри Ҳақ агар дорй ниҳон, набувад ажаб гоҳе,
Ки сирри бут ниҳон дорад даруни сина раҳбонаш.

Буте, к-ат ҳаст маҳбуби мажозй дорияш пинҳон,
Ба маҳбуби ҳақиқй ансаб омад сирру китмонаш.

Ризои дўст жустан он бувад, к-ат ҳар чи пеш ояд,
Шавй розию аз тақдир донй суду нуқсонаш.

Ба панди воизи ғофил маяфкан гўшу з-он бигзар,
Ки дар хобаст аз ғафлат ҳамон афсона ҳазъёнаш.

Машав машъуфи амри хориқи одат дар ин водй,
Ҳама гар во намояд таййи арзат шайхи Харқонаш.

100. Бувад оини дарвешони комил ин равиш, бингар
Чи зебо ояд ар зоҳир кунад шоҳони давронаш.

Зи шоҳон низ набувад лоиқи ин рутба, жуз шоҳе,
Ки дарвеши зи шоҳй бартар аст аз айни ирфонаш.

Шаҳи дарвешваш, султони фақроин, ки аз Эзид,
Фарози тахти шоҳй фақру дарвешист дар шонаш.

Абулғозй сипеҳри салтанат Султон Ҳусайн омад,
Ки то одам бувад аждоди султон ибни султонаш.

Магў султон, ки султонони олам ҳаст худдомаш,
Аз он маънй ки собит гашт нисбат хон бини хонаш.

105. Ба гоҳи мулкдорй бандагон Дороу дороваш,
Гаҳи сомони кишвар чокарон Сосону Сомонаш.

Паи ороми боғи мулкдорй гулшани даҳраш,
Дар ў ду мавзеъи базм омада Эрону Туронаш.

Гаҳи оин санои нописанд оини Жамшедаш,
Ба вақти мулкбахшй мухтасар мулки Сулаймонаш.

Жанобаш он чунон олй ки гар чўб аз кафи ҳожиб
Фитад, бошад пас аз сад қарн жо бар фарқи кайвонаш.

Хитобаш он чунон нофиз, ки бар кўҳ ар шавад ворид,
Сароби дашти нобудй шавад ажзои ларзонаш.

110. Яке аз човишони камтараш Гўдарз бин Кашвод,
Яке аз чокарони лашкарй Соми Наримонаш.

Бувад бўстони хулқу ў, ки созад мурдаро зинда,
Насими руҳбахше, к-ояд аз насрину райҳонаш.

Ҳавои жуди ў бошад, ки дар фасли баҳори ў,
Садаф чун чарх сад пурдур шавад аз абри найсонаш.

Чу атбоқи фалак бошад ҳазорон густаронида,
Кашида чун шавад дар рўзи бори ом шелонаш.

Ду сад чун Ҳотаму Бармак барад сад сол аз он рўзй,
Чи рўзи жашн бошад бар замин нонрезаи хонаш.

115. Ба рўи кисравон нури сужуди хоки даргоҳаш,
Ба пушти қайсарон хатти нишони чўби дарбонаш.

Ҳаворо қатраи борон ба-дон навъе, ки бишкофад,
Бадонсон бигузарад аз жисми хоро нўги пайконаш.

Бувад теғаш чу жаллоде, ки пўшад кисвати аҳмар,
Зи хуни хасм чун пўшида гардад жисми уръёнаш.

Чунон гар абри боранда дарояд барқ дар хоро,
Дили сангиндилонро пора созад чашми гиръёнаш.

Шаҳо, дар мадҳат ин назми маро ҳар кас ки бар хонад,
Нагардад мултафит бо шеъри Хоқонию хоқонаш.

120. Пас аз вай соҳири Ҳинди, чунон ин назм худ орост,
Ки «Миръот ус-сафо» шуд ном аз табъи сухандонаш.

Дигар шуд орифи Жомй «Жилур-руҳ» – ро нозим,
Мушарраф сохта аз наъти фахри оли Адмонаш.

«Насимул хулд» кардам номи ў дар мадҳи шаҳ з-он рў,
Ки жонро ҳаст ҳар байте насим аз хулду ризвонаш.

Зи руҳи ин ду истимдод кардам назди Ҳақ, лекин,
Дилам ҳар жо зи Ҳақ мехост фоиз, шуд бадонсонаш.

Ба Жомй гар надорам роҳи даъво андар ин маъно,
Ки ҳаст устоди ман в-ин назм гашта зеби девонаш.

125. Ба Хусрав ҳожати даъво набошад з-онки хонанда,
Шавад воқиф чу ояд дар назар ҳам ину ҳам онаш.

Агар жавҳарфурўшон баҳри савдо сўи Ҳиндистон,
Баранд ин тўҳфаро ё тожири дарё ба Шервонаш.

Зи руҳи Хусравам ояд ду сад инсофу сад таҳсин,
Зи Хоқони малолатҳо, ки кардан шарҳ натвонаш.

Ҳамеша то ки дар маръои дашти дилкаши олам,
Раият чун рама, султони одил ҳаст чўпонаш.

Дар ин маръо раият сад ҳазорон бод беш он навъ,
Ки ҳар якро бувад чокар ҳазорон хону қоонаш.

«НАСИМУЛ ХУЛД»
(«Жаннат шабадаси») қасиданинг насрий таржимаси

1.Ишқ муаллим, кекса ақл эса мактаб ўқувчиси бўлди. Бу ўқувчи боланинг тарбияси билан фалак шуғулланади деб бил, фалак эса доимо айланишда[1].

2. Муаллимнинг мактабини кўр: маъно юзасидан олиб қараганда унинг деворлари тўрт унсур (ҳаво, сув, олов, тупроқ) бўлиб, осмон равоқи эса айвонидир.

3.Ажабки, бу боланинг тили ҳали ўнгланмаган(дудуқ), устоз бундай болага диққат билан сабоқ ўргатса ҳам, умри давомида у бир дарсни осонликча ўзлаштира олмайди.

4. Яна ажаброғи шуки, агар у умри давомида бир соатлик сабоқни ўзлаштирса-да, аммо хотираси лавҳидан найсон суви ювгандек ўчириб юборади.

5. Нима ҳам дердинг, бу «бола» аслида қоқ суяк қария бўлиб[2], доноликнинг даъвосини шу жойга етказдики, дарду шавқ аҳли (ошиқлар) уни нодон дедилар.

6. Бу устоз-шогирдликдан бирор натижа чиқармиди, ахир ишқ – нур, ақл эса – зулмат, улар бир-бирлари билан омухта бўла олмайди.

7. Бу муаллим берадиган таълимга разм солсанг, шуни аниқ англайсанки, у ноқислик ва жаҳлдан ҳимояланган ва ирфон йўл-йўриғи билан тўлдирилгандир.

8. Бу таълим шундай бир гулшанга йўл бошлайдики, унда ғояти покликдан ҳурлар қадди Тубо дарахтидай, Кавсар эса ризвонининг лаълидир[3].

9. Тубо демаким, ул чаман сарвлари бошдан-оёқ иймон боғидаги алифга ўхшайдилар[4].

10. Пок Парвардигор каломи – Қуръондан шундай зийнат ва назар олганким, «жаннат боғлари остидан оқаётган ариқлар»[5] ибораси унинг шаънига мувофиқдир.

11. Унинг ҳавзидан олинган бир қадаҳ сув Хизр чашмаси (обиҳаёт) кабидир. Гулистонидаги бир гул қуёш саҳифаси мисолидир.

12. Исо нафасли шабада доимий унинг хушбўидир. Ёқимли овозли қушларининг куйи Довуд «Забури»нинг садосидай[6].

13. Ариқларининг майда тошларидан шундай жавҳар ва бошқа қимматли тошлар чиқадики, Уммонларнинг дурлари ва Бадахшон лаъли унинг олдида юз карра хижил бўлади.

14. Марям ўғли Исо ўз нафаси билан унинг фарроши бўлиб, хас супуради, Мусои Умрон эса унинг эшигида қўлида ҳассаси билан қоровуллик қилади.

15. Эй кўнгил, бундай гулшан маърифат боғидан ўзга нарса эмас, невчунким уни Яздон қудрати Комил инсон учун яратиб безагандир.

16. Тағин шундай комилликки, ушбу муаллим таълимларидан вайрони – зоҳири ҳам, яширин хазинаси – захираси ҳам шараф топти.

17. Бу «вайрона»дан[7] ҳар бир бойўғли бахт қуши – ҳумодай бўлиб, шундай парвоз этдиларки, унинг соясида султонлар давлатни идора қилмоқдалар.

18. Бу каёний ганждан энг кичик гавҳари шундай қийматга моликки, агар Жамшид ва Кайқубод мулки ғойиб бўлса ҳам уни товонига арзимайди.

19. Эй Фоний, ички олами – ботини хотиржам бундай солик қандай яхши, чунки бундай ганжни қўриқлаш зоҳирни паришон этади.

20. Бу комил йўловчи кўнгил мулкининг ободлиги қандай яхшиким, бадани шаҳри маърифат хазинасини сақлаш учун вайрон бўлди[8].

21. Зоҳирда яланг оёқларига тикан кирган, аммо маънида бу тиканни офтоб қизиган киприклари учи билан ташқарига тортиб чиқаради.

22. Доимо ботиний зикрда, аммо юз жойи йиртиқ хирқаси жаннат гулидирким, варақларида Қуръон байтлари битилган.

23. Бошидан-оёқ маломат, аммо Худонинг Воҳид зоти дилида маломат сўзидаги алифдай тун шамъи мисол нур сочиб туради[9].

24. Ўз борлиғи йўлини босиб ўтиш учун шитоб билан олдинга интилган кўзлари ёшли, бамисоли раҳмат булутидекким, ёмғири файз денгизи дурларидир.

25. Ботинда васл дарёсига ғарқ бўлган, аммо зоҳирда фазилату ҳунар касб этган қўли билан Уммон денгизида кема суради[10].

26. Бир кўз очиб-юмгунча, Машриқдан Мағрибгача бўлган масофани босиб ўтади, кўкдаги Қуёшдай чарчашни билмайди.

27. Нафсоний лаззат таркида олий ҳиммати фалакдай кенг, осмон мардлигига шоҳид ва кайвон чеҳрасидаги икки холидир.

28. Важду самоъда бўйнига илган эски хирқаси осмон этагига мос келади, ёқаси эса чарх ҳалқасига мувофиқ.

29. Этагининг паргори – циркули важду самоъ пайтида айланганида, чархи фалак ҳам кичрайиб, нуқтадай бўлиб кўринади.

30. Фаришталар пашшадай ҳар томонга ғавғо кўтариб, зикр пайтида ваҳдат дастурхони атрофида меҳмон бўладилар.

31. Яратилиш тонгида Исои Масиҳ унинг нафаси эҳтиромидан файз топган; Хизр зулмат шомида унинг оби ҳайвони (тириклик суви)дан ичади.

32. Фалакка ҳодисалар гирдоби бўлишидан кўрқмайди; ахир Арш атрофидагиларнинг Нуҳ тўфонидан нима ғами бор!

33. Эй кўнгил, сен Азалда Ҳақ билан аҳду паймони тўғри бўлган шундай Комилнинг феъл-атворидан –

34. Насиба олишни истасанг ва агар ҳақиқатда бу муяссар бўлмаса ҳам, Илоҳнинг лутфу эҳсонидан мадад олишга ўзингни чоғла.

35. Аммо табиату хислати ёмон бўлганлар ҳам агар яхшилар йўриғига мойил бўлсалар, бу ҳам Худованди Каримнинг тавфиқи нишонасидир.

36. Агар йўл киши (солик) бўлсанг, нопок нафснинг баҳридан ўт ва ундан кейин поклар босиб ўтган биёбон йўлига киргин.

37. Аммо аввало пушаймонлик кўз ёши билан ювин (тавба қил), бу пушаймонликдан Ҳақ пушаймон этмаган киши бахтиёр, албатта.

38. Шундан кейин қўлингдан келса, комил бир муршид топ, чунки йўл узоқ, хатарли ва биёбони мусофиркушдир.

39. Бу шундай водийки, ҳар қадамда мақсад васлига манъ бўлиш учун муғилон тиканлари йўловчи оёқларини ерга тикади.

40. Насрайни гардун[11] ўргимчак торлари тузоғига пашшалар каби ҳар томонда илинади.

41. Баҳорида ҳар тарафда сел сувлари оқади, аммо (бу селоб) саробдай кўринади, ёзининг иссиқ шамоли тоза гулларни алвон-алвон қилиб кўрсатади.

42. Фазосида (кенглигида) ҳар қадамда юз ҳалокатли офат, уни босиб ўтаётган аждаҳони ҳам жон таҳликасида кўрасан.

43. Унда икки юз бало тоғи фалакка қон тўкувчи тиғ тортиб туради, тошбўрон қилиш учун этагида тош тўла.

44. Юз чархи гардун минг-минг офат гирдобига ғарқдир, ақл ғаввосига на қирғоғи, на адоғи кўринади.

45. Наҳанги Ерни кўтариб турган балиқ каби ҳар куни икки марта овқат ейди[12], аммо очлик алангасидан меъдасининг қозони ҳамиша қизиган.

46. Унда минг-минг ўрмон бор, аммо ҳар бир баргда унинг томири хати билан фақат ноумидлик ва андуҳ ҳарфи ёзилган.

47. Ўрмонларида жонни куйдиргувчи аланга бор, унинг шуъласи осмон гумбази билан туташган.

48. Ҳар манзилда бу чўлнинг баланд-пасти шу даражадаки, ҳўкиз юқоригаю, сурайё эса пастга тушгандир[13].

49. Шарҳини қилганим бундай йўл солик – йўловчи олдига тушгач, аниқки, у раҳбар – йўлбошчисиз буни босиб ўтолмайди.

50. Бу раҳбар маъно юзасидан комил муршид бўлмоғи даркорки, унинг олдида бундай йўлни босиб ўтиш осондир.

51. Бу муршид пиринг биринчи галда дин йўлида нимаики буюрса, жону дилдан қабул этиб, бажаргин.

52. Аввалambор кофир нафсга амр қилиш, яъни нафсини бўйсундириб олишинг фарздир, кейин уни (нафсни) кўнгил султони ҳузурида мусулмон қил[14].

53. Ҳар хил риёзатларни буюрмасдан ул кофир нафсни фармонинг остига олиб ром этолмайсан.

54. Чангак зарбаси билан ул ҳинд филининг бошига уриб, чумолидай забун қилиб, тупроқ ила баробар қил.

55. Агар дарранда шерни шер ўргатувчи занжир ва қаттиқ чўп билан уриб турмаса, ул шер ром бўлармиди?

56. Бу шер ҳам эмас, балки тулки ўйнатувчи айиқдир, йўқ, айиққа ўхшаш тулкидир, зеро, жаҳон шерлари унинг макру ҳийласига гирифтор бўлганлар.

57. Бундайин офатлари кўп йўл, сенга бундай йўлдош, қайсики қароқчиликда юз дев ва шайтонлар унга шогирддирлар.

58. Ҳар қадамда юз биёбон ғаддор девлари тобеъ бўлган нафс бу водийда сенга ҳамроҳлик қилолмайди.

59. Кўйлагинг ичида илон бўлса, қандай қилиб йўлда хотиржам юрасан, ҳар тукинг остига бу илоннинг қотил тиши йўналтирилган.

60. Қанақа илон дегин, у шундай бир шум қуртки, ҳалокат келтириб, мақсад йўлини тўсади. У Кирмон шоҳини ўлдирмай[15] мақсадга олиб бормайди.

61. У фаришталар каттаси Иблис каби Одамга душмандир, ўша туфайли Одам бир дона буғдойни еб жаннатдан қувилди.

62. Отамизни шунақа мағлуб эггандан кейин, бу ҳол, демак, биз авлодларига меросийдир, яъни шайтон аъзоларимизга бедодлик тоши отиб, сийнамизга алам нишини санчиб туради.

63. Агар кимки бундай ғаддор душман устидан ғолиблик қилса, мардликда Рустами достондан ҳам қудратли марди майдондир.

64. Сен агар ана шунақа муршиди комил амридан қадамингни ташқари қўймасанг, бу нафс деви забун бўлиб (енгилиб), бошқа халақит беришга имкони қолмайди.

65. Аммо нафсни амирингга олишга муваффақ бўлганингдан сўнг ҳам ҳар доим ҳушёр бўлиш лозим. Чунки нафс ҳар қандай ёввойи ҳайвондан ёмонроқ ёввойидир.

66. Пир сенга дейди: нафснинг макру ҳийласидан қутулган бўлсанг ҳам, жоннинг осойиши учун ҳамиша уни ранжу азобда сақла.

67. Агар бу пурофат селдан борлиқ мамлакати вайрон бўлишини истасанг, доимий пок юришни ўзингга расму одат қил[16].

68. Нурга етишиш ва фоний бўлишни тунги уйқусиз йиғилар авжидан деб бил, зеро, шам шундай ҳолат билан тунни ўтказади.

69. Кўнгил хавотирини устма-уст келадиган тўлқинлар деб бил, бу тўлқинда қанчадан-қанча кемалар ғарқ бўлган.

70. Бундай тўлқинлардан таскин беришга шамол фармонида бўлган Сулаймон ҳашаматли одамдан бошқа ким ҳам журъат этарди.

71. Дилдан барча нарсани суриб қўйиб, «ла Илаҳа» (илоҳ йўқ)ни «иллаллоҳ» (Илоҳдан бошқа)га келтириб собит қил, бу зикрни пиринг қандай таълим берса, шундай бажар.

72. «Ла Илаҳа»дан мақсад қалбдан Илоҳдан ўзгани чиқаришдир, (бу орқали) Унинг ваҳдонияти (ягоналиги) таҳқиқи орқали улуғлик топишдир.

73. «Иллаллоҳ»дан мақсад ҳақиқий маъбуд – Аллоҳдирки, «Қулҳу Аллоҳу аҳад» (Деди: Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ)[17] хати шаънига гувоҳдир.

74. Аммо бу зикрни хотирада шундай такрорлаш керакки, зикр этилгандан бошқа даъво ва исботидан огоҳ бўлмасин.

75. Алифлар бу исбот ва инкорни тикиб маҳкамловчи михлар бўлсинлар, дилда шундай топсинки, токи ақл ҳайрон қолсин.

76. Кўнглинг ботин йўлидан Ҳаққа мутлақ восил бўлгач, зоҳирда ҳам шариатга риоя этишни вожиб билиш лозим.

77. Беш вақт намоз – Ислом панжасининг қуввати бўлди, уни одоби ва асосларини сақлаган ҳолда бажариб тур.

78. Закот йигирмадан бир бўлди, аммо (қолган) мард одамлар йигирмани ҳам бериб, қарзни узиш шукронасини қилдилар.

79. Рўзанг шариатга хилоф нарсалардан вужудинг – аъзоларингни сақлайди, аммо дил рўзаси Раҳмонини ёдлаб туришга ман бўлувчи нарсалардан сақлагувчидир.

80. Шундан кейин билгилки, агар ҳаж қилмоқчи бўлсанг, бунда йўл азобига чидаш берадиган қувват бўлиши керак, зеро, бунда зоҳир юзасидан ул биёбонга оёқ қўйиш мушкул.

81. Аммо кўп йўловчи – соликлар борки, қуёш мисоли бошу оёқ яланг ҳолда бу йўлни босиб ўтадилар ва тўртинчи фалакка оёқлари бориб етади.

82. Йўл юришда чумоли оёқ остида гарчи озурда бўлсада, жон васли (йўли)да қилинган жаҳду ҳаракатдан ҳар бир чумоли аждарҳога ўхшаб кетади.

83. Солик – йўловчи ориқ баданига шунинг учун жун жанда киядики, бу жанда дағал нафсни текисловчи эговдир.

84. Риёзат тошидан сўфий танида минг яра – доғлар бир ён, аммо дилдаги умидсизлик, маҳрумлик доғи бир ёндадир.

85. Агар сенинг гуноҳинг Маҳшар куни ўлчовида Қоф тоғича бўлса ҳам, бир пушаймонлик оҳи билан уни ўчириб юборишинг мумкин.

86. Сен агар юз тоат денгизида чўмилсангу, аммо у риё билан булғанган бўлса, бундай тоат денгизидан исён денгизи афзал.

87. Қоронғи ичинг дирамлар нақши – суратидан тўлган, ташқаридан қараганда сен гўё дирам тўлдирилган ҳамёнга ўхшайсан.

88. Агар сен юз жон бериб, фақрни сотиб олсанг, Худо ишингни ўнглабди, чунки арзонга олибсан.

89. Агар душман жонингга қасд қилса-ю, бироқ сен ундан ғолиб келсанг, буни Ҳақнинг тақдири деб бил ва уни ранжитма.

90. Сифла – хасис, пасткашдан нон тилаб егандан кўра, (агар унинг кул остидаги нони ой парчаси бўлса ҳам) кул еган афзалдир[18].

91. Нимаики истасанг Ҳақдан тила, балки Ҳақдан ҳам тилама, чунки инсон ризқи, қисмати тилаб, излаб юрмаса ҳам етказилади.

92. Агар Ҳақдан бало етса ҳам неъмат деб қабул эт, агар бу неъмат шукрини адо этмасанг, куфрдир.

93. Риёзат қудуғини қазиб, кўнгилни равшан этганингда кўрасанки, Канъон ойи каби Миср тахтида иззатда ўтирасан[19].

94. Ҳийлагар шайхнинг макрни ташлаши ҳам фақат нуқсондир – дўконлари ёпилган бозордан кимга фойда.

95. Агар сен Ҳақ сиррини яширин тутсанг, ажаб эмас, зеро баъзан роҳиб ўз ичида бутнинг сирини сақлаб юради.

96. Агар гўзал бир мажозий маҳбубинг бўлса ва сен уни яширин сақласанг, унинг сири маҳбуби ҳақиқийга муносиброқдир.

97. Дўстнинг – Худонинг ризосини излаш бошингга нима тушса, олдингга нима келса, бунинг зиён ва фойдасини тақдирдан деб, рози бўлмоқдир.

98. Ғофил воиз пандига қулоқ солма, қўябер, у уйқусида афсона айтаётган одамга ўхшайди.

99. Агар шайх Харақоний[20] бўлиб, кароматлар кўрсатса ҳам ғайри одатий (хориқулодда) ишлар, «каромат»ларга учма.

100. Комил дарвешлар йўриғи – тариқати шудир, қарагин, агар буни давр шоҳлари зоҳир этса қандай гўзал иш бўлади.

101. Шоҳлардан ҳам ҳаммаси бу мартабага лойиқ эмас, фақат бир шоҳки, унинг учун ирфоний моҳият юзасидан қараганда, дарвешлик шоҳликдан баланддир.

102. Дарвешваш (дарвеш табиатли) шоҳ фақр эътиқодли султонким, Эзид таоло шоҳлик тахтини бериб, дарвешлик фақрини ҳам унга насиб этган.

103. Салтанат осмонининг Абулғозиси Султон Ҳусайндир, қайсики султонзодалик насаби Одам Атога бориб тақалади.

104. Султон дема, ахир олам султонлари унинг ходимидирлар. Зеро, шу маънодаки, Хон ибн хонлик нисбатининг барқарорлиги шунга далолат этади.

105. Мулкни бошқаришда Доро ва Доро кабилар унинг бандаси, мамлакатни безаш, тартибга келтиришда Сосон ва сомонлар чокари – хизматкоридир.

106. Дунё гулшани унинг учун мамлакат боғининг орому тинчлигини таъминлаш жойи, бу гулшанда иккита базм мавзеи бор – бири Эрон, иккинчиси Турон.

107. Тартиб-қоида вақтида Жамшид қоидалари мақтови писанд эмас, бойлик бағишлаш, яъни саховат вақтида Сулаймон мулки кичрайган бўлиб қолади[21].

108. Остонаси шундай баландки, агар ҳожиб (эшик оғаси) қўлидан бир чўп тушиб кетса, юз асрдан кейин ҳам кайвон қасрининг томидан жой олиб тураверди.

109. Хитоби – фармони шу қадар шиддатлики, агар тоққа бориб етса, тоғнинг аъзоси тебраниб, йўқлик даштида саробга айланади.

110.Гўдарз бин Кашвод – кичик лашкарбошиларидан бири, Соми Наримон лашкарининг чокарларидандир[22].

111. У яхши хулқ бўстони бўлиб яхши сўз билан ўликни тирилтиради, унинг насрин ва райҳонидан руҳбахш хушбўй ҳидли насим эсади.

112. Унинг сахийлиги ҳавоси шундайки, баҳорида осмон юлдузларга тўлгандай юз садаф найсон булутидан дурга тўлади.

113. Фалак табақлари (қаватлари) каби халқ учун минг-минг дастурхонлари ёзилган.

114. Байрам кунларида дастурхонидан тушган ушоқда Ҳотам ва Бармак кабилардан икки юзтаси ҳар кун нон ейди[23].

115. Даргоҳининг тупроғи – хусравларнинг сажда қиладиган жойи, қайсарлар орқасида эшиги қоровули таёғининг хати нишони (бор).

116. Ёмғир томчилари ҳавони тешиб ўтганидай, ўқининг учи қаттиқ тошни худди шундай тешади.

117. Қиличи қизил кийим кийган жаллоддайдир, зеро, унинг душман қонидан ялонғоч жисми ёпилгани каби.

118. Ёмғир ёғдираётган булутдан яшин чақнаб тошга (уриб ёрган каби), унинг ёшли кўзи (олови) тошдай қаттиқ кўнгилларни поралаб юборади.

119. Эй шоҳим, кимки сенинг мадҳингда битган назмимни ўқиса, Хоқоний ва унинг хоқони шеърига илтифот қилмайди.

120. Ундан кейин ҳиндистонлик сеҳргар (Х. Деҳлавий) бу назмга оро берди, унинг сухандон табъидан «Миръатус сафо» юзага келди.

121. Яна орифи Жом – Жомий «Жилоур руҳ» қасидасини ёзди, Оли Адмон (Идмон?)[24] наъти фахри билан мушарраф қилди.

122. Мен эса қасидамни Шоҳ Ҳусайн Бойқаро номига атаб «Насимул хулд» деб номладим, шунинг учунки ҳар байти киши жонига жаннат шабадаси каби ёқимлидир.

123. Шу иккиси (Хусрав ва Жомий) руҳидан ҳақ йўлида мадад олдим, аммо кўнглим Ҳақдан нима тиласа, орттирдим (қўшдим).

124. Шу маънода Жомийдан даъвом йўқ, чунки ул менинг устозимдир ва қасидаси девонини безаб турибди.

125. Хусравга эса даъвонинг ҳожати йўқ, чунки ўқувчи меники ва уникини ўқиса, фарқига етади.

126. Агар гавҳарфурушлар сотиш учун Ҳиндистонга элтсалар ёки бу туҳфани дарё тожири Ширвонга олиб борсалар

127. Хусрав руҳидан менга икки юз инсоф ва юз таҳсин келади, Хоқонидан эса малолликлар келадики, унинг шарҳи қийиндир.

128. Оламнинг дилкаш дашти яйловида, ҳамиша раият подаю, одил султон чўпон каби бўлар экан.

129. Бу яйловда раият яна юз минг навъ бўлсин ва ҳар бир қавмнинг султони Ҳусайн Бойқарога чокар бўлсин.

ИЗОҲЛАР

1. Бу байт ва кейинги бир неча байтда ишқ билан ақл қиёсланади. Тасаввуф аҳли эътиқодига кўра ақл билан Худони билиш қийин, чунки ақл мантиқий далиллар, яъни дунёвий ўлчамлар билан иш кўради. Худо эса дунёвий ўлчамлардан ташқари, у ғайбдир. Уни идрок этишга инсон ақли ожиз. Уни фақат қизғин ва қайноқ ишқ билан билиш мумкин. Ишқ ғайб билимларининг эшигини очади, иррационал туйғуни қўзғатиб, Илоҳ оламига шерик этади. Шу боис Ишқ мактабида ақлнинг таҳсил олиши ўринсиз, ақл ишқдан ҳеч нарса ўрганолмайди, ақл фалак олами билан чегараланади, ундан нари ўтолмайди.

2. Ақлнинг ожизлигига ишора. Ақл дунё каби кекса ва ожиз, ишқ эса ҳамма вақт ёш, у ҳар бир кўнгилда янгидан туғилади. Ошиқнинг устози ИШҚдир. Ақл чегаралангани учун нодондир.

3. Навоий Комил инсон қалбини (маконини ҳам) жаннат гулшани деб таърифлаган. Тубо дарахти Комил инсон қаддига, ризвон лаъли эса Комил инсон сўзига ишорадир.

4. Араб ёзувида «иймон» иккита алиф бор. Шоир шуни назарда тутмоқда.

5. Кўръон ояти («Бақара» сураси, 182-оят).

6. «Забур» Довуд пайғамбарга нозил этилган осмоний китоб бўлиб, 150 қўшиқ-мадҳиядан иборат. Довуд бу қўшиқларни жуда ёқимли овоз билан куйлаган дейишади.

7. Тасаввуф таълимоти бўйича, комил инсоннинг ички олами – ботини обод ва гўзал бўлиб, жисми – ташқи олами, «вайрона» бўлади. Харобод ҳам шу маънодадир.

8. Ривоятларга кўра хазина вайроналарда сақланар экан, шунга асосланиб Навоий Комил инсоннинг бузилган бадан шаҳри ботиний маърифат хазинасини сақлайди, демоқчи.

9. «Маломат» сўзининг ўртасида араб ёзувида «алиф» ҳарфи бор. Бундаги алифни Навоий Воҳид Худо зотига қиёслайди. Зеро, алиф абжад ҳисобида бир сонини ифодалайди.

10. «Қўли билан Уммон денгизида кема суради» жумласи Комил инсоннинг ҳар икки оламни сайр этиши ва касбу ҳунар билан кун кўриб, илоҳий файзни инсонлар орасига ёйишига ишорадир.

11. Насрайн иккита юлдуз демак, яъни Насри воқеъ ва Насри Тойи юлдузлари. Улар осмон кенглигида ўргимчак тўрига илинган пашшадай кўринади, дейди шоир.

12. Ўрта асрлар одамлари тасаввурида Ерни балиқ кўтариб турган, «у ҳар куни икки марта овқатланади», деганда кеча ва кундузнинг алмашиниши назарда тутилган. Шу каби инсон нафси ҳам ўша наҳанг каби уйқуда ва бедорликда умрни еб бораверади.

13. Ҳўкиз (савр) – иккинчи буржнинг номи. Сурайё – олти юлдуздан иборат юлдузлар туркуми, Парвин ҳам дейилади. Байтнинг мазмуни: «чўлнинг баланд- пастлиги шунақаки, пастда жойлашган савр юқорига чиқиб, юқорида жойлашган сурайё пастга тушгандай». Бунда тажнис санъати ҳам қўлланилган.

14. 39–57-байтлар нафс офатлари ҳақидадир. Навоий нафсни ўргимчак, наҳанг, шер, сел, гармсел, ўрмон, илон, қутурган фил ва ҳоказоларга ўхшатиб тасвирлаган. Жумладан, нафсни кофир дейиш унинг бўйсунмаслиги; кофир – ёмон ахлоқ, мусулмон эса яхши ахлоқ соҳиби. «Нафсни мусулмон қилиш» деганда уни ром этиш, итоат қилдириш маъноси ифодаланган.

15. Бу байтда «кирм» (қурт) ва Кирмон (Эрондаги шаҳар номи) сўзлари воситасида сўз ўйини – тажнис санъати қўлланилган.

16. «Борлиқ мамлакатининг вайрон бўлиши» – жисмни, зоҳирий кўринишни вайрон этишдир. Шундай бўлмаса, ботин обод бўлмайди, деб тушунилган. Бунинг учун доимий пок юриш лозим.

17. Қуръондаги «Ихлос» сурасининг 1-ояти.

18. Бу байтда нонни (кўмочни) кул остида пиширишга ишора қилинган.

19. Бу байтда Юсуф қиссасига ишорат қилинган: Юсуфни акалари қудуққа ташлайдилар, савдогарлар уни қутқариб қул қилиб сотадилар. Миср подшосининг вазири сотиб олади, вазирнинг хотини Зулайҳо унга ошиқ бўлади, аммо ҳазрати Юсуф алайҳиссалом уни рад этади. Шунда туҳмат билан Юсуф зиндонга ташланади. Аммо у Миср маликининг тушларини таъбир қилиб, зиндондан қутулади ва вазир лавозимини эгаллайди. «Канъон ойи», шундай қилиб, Юсуф алайҳиссаломдир.

20. Абулҳасан Харақоний (XI аср) тасаввуф шайхларидан бўлиб, кашфу кароматлари кўп бўлган. Навоий шунга ишора қилган.

21. Жамшид, Доро, Сосон – қадимги Эрон шоҳлари, сомонлар – сомонийлар сулоласи, Сулаймон – қадимги яҳудий шоҳи ва пайғамбар Саломон (эрамиздан олдинги IV аср)дир.

22. Гударз, Соми Наримон – лашкарбошилар, «Шоҳнома» персонажлари.

23. Ҳотам – сахийликда машҳур Ҳотами Тойи бўлса, Бармак – Ҳорун ар-Рашиднинг номдор вазири бўлиб, у ҳам сахий бўлган экан.

24. Жомий қасидаларида Оли Адмон тилга олинмаган, Навоий нимани назарда тутгани номаълум.

ТАФАККУР ВА НАФОСАТ ХАЗИНАСИ[1]

ТАРЖИМАМИ Ё ТАЛҚИН?
(«Хамса»нинг насрий баёни хусусида)

Қадим Шарқнинг кўп асрлик бадиий-эстетик тажрибалари, адабий анъаналари, ҳикмат ва заковатини бир карра якунлаган қомусий мазмундаги «Хамса» айни пайтда сўз санъатининг бебаҳо ганжинаси ҳамдир. Жаҳонни ҳайратда қолдирган ўткир нигоҳ, нозик табъ, бемисл истеъдод нурлари бу асарда бутун борлиғи билан жилоланди. Шеърият даҳоси маснавий майдонида ўзлигини, ўз дунёсини кўрсатишга тўлиқ имкон топди, сўз гавҳарларидан пойдор беш нафосат қасри бунёд этди. Бадиий маҳорат юксак даражада қадрланган, сўз санъатининг аълоси – шеър, шеъриятнинг эътиборли жанри – маснавий, шоирлар куч синашадиган майдон – хамсанавислик майдони, маснавийнинг энг баркамол намунаси – Низомий «панж ганжи» деб тан олинган пайтда Алишер Навоий туркий тилда қалам суриб, унга тенг келадиган, кўп фазилатлари билан ундан юксак янги мўъжиза яратди, бадииятнинг баланд чўққисини эгаллади. Бу – даҳо шоирнинг буюк жасорати эди! «Хамса» – мукаммал ва мураккаб асар, эъжоз мақомидаги – энг баланд мартабадаги санъат обидаси. Улуғ санъат обидаларини соддалаштириб, тарғиб қилиш, гўзаллик дунёсини идрок этишга йўл қидириш ҳамма халқлар, ҳамма замонлар учун хос эзгу анъана. «Хамса»га шарҳ боғлаш, уни ўрганиб, тарғиб-ташвиқ қилиш Навоий ҳаётлигидаёқ бошланган эди. Кейинчалик вужудга келган мухтасар нусхалар, Низорий, Ғарибий каби сўз усталарининг соддалаштирилган достонлари, эл орасида кенг тарқалган «Хамсаи беназир»лар шу хайрли ҳаракатнинг давоми тарзида дунёга келган, «авомуннос ҳам баҳра олурмикан, деб назмни наср тариқида... баён қилиш» (Умар Боқий) муҳим маърифий иш сифатида қадрланган.

Улуғ шоир меросини, ўлмас ғояларини халқ орасига ёйишнинг синалган воситаси – насрлаштириш анъанаси совет даврида ҳам давом эттирилди. Бизнинг кунларга келиб ўзбек адабий тилида кўп ўзгаришлар юз берган, Навоий асарларидаги ифода тарзи, хусусиятлари, луғатининг маълум даражада архаиклашгани кўзга ташланиб қолган эди. Бинобарин, китобхонлар насрий баёнга катта эҳтиёж сеза бошладилар. Ҳатто махсус луғат ва изоҳлар билан чиқарилган нашрлар ҳам Навоий назмининг нозик томонларини идрок этишга ҳали етарли тайёргарлиги бўлмаган кишиларга оғирлик қиларди. Шу сабабли аслида шоир меросини тадқиқ ва тарғиб қилишнинг муҳим қисми – «Хамса»ни насрлаштириш, айниқса, Навоий таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан жонланиб кетди. Шарқ классик адабиётининг донишмандлари Садриддин Айний, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Амин Умарий бу ишнинг биринчи ташаббускорлари бўлдилар. Шунингдек, Боқий домла, Порсо Шамсиев, Солиҳ Муталлибов, Иноят Махсум, Юнус Латиф, Шариф Ҳусайнзода, Ҳоди Зариф, Тўхтасин Жалолов, Қутбиддин Муҳиддинов, А.Лазизов сингари адабиётшунос олим ва мутахассислар ҳам жалб этилган эди. Ғ.Ғулом «Фарҳод ва Ширин»ни, А.Умарий ва Ш.Ҳусайнзода «Лайли ва Мажнун»ни, И.Махсум ва Ю.Латиф «Садди Искандарий»ни насрга айлантирдилар. Бу достонлар шеърий матни билан биргаликда

[1] “Гулистон” журналининг 1981 йил 2-сонида эълон қилинган.

(бир саҳифаси назм, бир саҳифаси наср) 1940–1941 йилларда нашр қилинди. Бир неча йил ўтгач, ана шу асар қайта нашр этилди. «Гулистон» журнали эса 1938–41 йиллар давомида адабиётшунос Т.Жалоловнинг «Хамса талқинлари» асарини эълон қилди.

Маълумки, ўша даврда «Хамса»нинг илмий-танқидий матни яратилмаган эди. Шу туфайли насрлаштирувчилар бир неча қўлёзмани қиёсий ўрганиб, улар орасидан нисбатан эътиборлиларини танлаб олиб, фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Ғ. Ғулом «Фарҳод ва Ширин»нинг насрий вариантини ёзиш жараёнида етти қадимий қўлёзмани ўрганиб чиққанини сўзбошида таъкидлаб ўтади. Шунда ҳам олим ўз ишидан қониқмасдан, кекса мутахассисларга мурожаат этган, уларнинг маслаҳатлари асосида асарнинг насрий матнини янада пухталаштиришга эришган.

Садриддин Айний «Хамса» достонларини қисқартириб, уларни батафсил шарҳ-изоҳлар, илмий таҳлил ва талқинлар билан 1940 йили нашр этгирди. 1947 йили бу китоб қайта босилди. Тушириб қолдирилган боблар ва парчаларнинг эса қисқача мазмуни баён этилгани сабабли асар ҳақида умумий тасаввур ҳосил бўлади. Илмий шарҳ билан наср ва назмнинг узвий келиши асардаги инсоний ғоялар моҳиятини очишдан ташқари шоир маҳоратини кўрсатишга ҳам кўмаклашган. С. Айнийдан фарқли ўлароқ Ғ. Ғулом, И. Махсум, А. Умарий ва Ш. Ҳусайнзодада «Хамса» достонларининг ҳар бир байти унинг конкрет маъноси ва ибора-образлари билан биргаликда насрга кўчирилган.

Бу насрий ифодалар атоқли адабиётшунос олим, филология фанлари доктори П.Шамсиев тайёрлаган илмий-танқидий матни асосида тузатилиб, 1974–1978 йиллар мобайнида қайта босиб чиқарилади. «Лайли ва Мажнун»ни Н. Норқулов ва В. Раҳмонов, «Фарҳод ва Ширин»ни профессор А. Ҳайитметов, «Сабъаи сайёра»ни И. Махсум нашрга тайёрлаганлар. А. Ҳайитметов, бундан ташқари, «Хамса»нинг биринчи достони – «Ҳайрат ул-аброр»нинг ҳам насрий баёнини тайёрлади. Бу достон илгари насрлаштирилмаган эди. Шу тариқа, «Хамса»нинг тўлиқ насрий баёнига эга бўлдик. Янги нашрда ҳам аввалги тажрибалар давом эттирилиб, байтма-байт насрлаш усулига риоя қилинган. Шу билан бирга, жумлалар орасидаги ўзаро боғланиш, нутқий равонликка эришиш учун зарур сўз ва бирикмалар киритилган, қисқача изоҳ-тушунтиришлар берилган. Изоҳлар «Лайли ва Мажнун» билан «Фарҳод ва Ширин»нинг янги нашрида ҳошияларда, «Сабъаи сайёра», «Садди Искандарий»да асосан матн ичида келтирилган. Турган гапки, ҳар қандай насрлаштириш – бу шеърий асарни маълум даражада шарҳлаш демакдир. Шу сабабли насрлаштирувчи хоҳласа-хоҳламаса «ўзидан қўшиши»га мажбур, чунки акс ҳолда шоир кўзда тутган мазмун-маънолари очилмайди. Лекин бу иловалар Навоий маъноларини ойдинлаштириш мақсадида киритилсагина жоиздир.

Албатта, ҳеч бир насрий баён гениал шоир шеъринг ўрнини босолмайди, унинг латиф маънолари, санъатини бутун гўзаллиги билан акс эттиришга ожизлик қилади. Бинобарин, Навоий сўзидан чинакамига лаззатланиш ниятида бўлган одам шоир асарларини асл ҳолида мутолаа қилиши даркор. Насрий баёндан мақсад эса, «Хамсаи беназир»нинг мазмуни, фикр-ғоялари ва қаҳрамонларининг кечинма-ҳиссиётларини имконият доирасида асарнинг руҳи, шоир санъатларини сақлаган ҳолда ҳозирги замон китобхонига соддароқ йўл билан етказишдир. Бу тадбир шоир ижодига муҳаббатимизни янада кучайтириб, жавоҳирлар эшигини очиш учун бизга калит бўлиб хизмат қилади.

Аммо мураккаб шеърий асарни насрий ифодага кўчириш унчалик осон иш эмас. Достонлар сюжетини оддий тил билан сўзлаб бериш ҳоллари ҳам учраган. Лекин бу усул асар тўғрисида тўлиқ тасаввур беролмайди. Шеърий асарнинг ифода-образларини насрда акс эттириш орқалигина унинг теран маъноларини ёрқин кўрсатиш мумкин. Зеро, Навоий шеърида маъно унинг шаклий ифодалари, санъатларидан ажралмасдир. «Хамса»дек муаззам шеърий обидани насрлаштириш катта меҳнат ва билимдонликни талаб қилади. Бунда фақат ҳозирги, замонавий филологик маълумотнинг ўзи кифоя қилмайди, классик адабиётнинг нозик томонларини, минг йиллар мобайнида шаклланган тасаввур-тушунчалар, халқ онгида қадимдан сақланиб келаётган афсона ва ривоятлар негизида яратилган ташбеҳ-истиораларни; шоир яшаган даврнинг кенг илмли зиёлисига мўлжалланган тагдор киноя-рамзларни чуқур фаҳмлайдиган нуқтасанж, нуктадон кишигина Навоий байтларининг мазмунини тўла англаб, бизга тушунтириб бера олади. Насрий баён муаллифлари шундай қобилият, билим эгаси эканликларини амалда кўрсатганлар.

Шуниси ҳам аниқки, «Хамса»даги ҳар бир достоннинг ўзига хос тили, алоҳида ритми, образлар олами бор. Бу насрлаштириш пайтида яққол кўзга ташланади. Масалан, «Ҳайратул-аброр» – ягона сюжетга эга бўлмаган фалсафий-дидактик асар. Уни Навоий дунёқарашининг баённомаси дейиш мумкин. Достонда шоир сиймоси зукко мутафаккир донишманд шахс сифатида намоён бўлади: дунёнинг тузилиши ва унда инсоннинг ўрни, инсон ва улуҳият, инсон ва табиат, руҳ ажойиботлари, инсоннинг яратувчанлик қудрати, жамият ва шахс, салтанат ва раият, яхшилик ва ёмонлик, ишқ ва вафо, илму маърифат – хуллас, улуғ шоир замонасининг хилма-хил актуал масалаларини қаламга олиб, уларга жавоб қидиради. Шунга кўра, «Ҳайрат ул-аброр»да фалсафий истилоҳлар, тасаввуф тушунчалари, илмий-назарий муҳокамалар кўп. «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи сайёра» ишқий достонлар бўлганлиги сабабли уларда дардли, ҳаяжонли тасвирлар кўп. Достонларнинг ҳар бирида бу хусусиятлар ғоят ўзига хос тарзда ифода этилган, чунки шоир тасвирий воситалардан фойдаланганда, таносубият қонунига риоя қилиб, образларни асарнинг умумий руҳи, мавзуи, қаҳрамонлар характери ва фаолиятига боғлаб қўллайди, шу хислатларнинг ўзидан ташбеҳ ва ифодалар, ажойиб сўз ўйинлари ижод этади. Чунончи, «Сабъаи сайёр»нинг қолипловчи ҳикоясида, «Лайли ва Мажнун»дагидек, севги кечинмаларини ифодаловчи лиризм, эҳтирос, қалб туғёни, фикрлар баҳсига асосланган драматик тўқнашувлар яратилган бўлса, ички қиссаларда эпик ҳикоя тарзи кўпроқ кўзга ташланади. Етти кишвар, етти хил ранг, етги қаср, етти гўзал, етти сайёр (мусофир) тасвири бир-бирига чирмашиб кетиб, бир-бирини тақозо этади, асарда ажиб образлар дунёсини вужудга келтиради. «Садди Искандарий»да эса шоир яна фалсафа ва ҳикматга мурожаат қилади, умумбашарий, умумжаҳоний масалалар устида ўй суради. Искандарнинг ҳар бир юришидан муайян хулоса чиқаришга интилади. Бу ерда кўп фанларга оид истилоҳотларни шеърий байтларга сингдиради. Биргина 42-бобнинг ўзида қадимги тиб илмига оид 36 истилоҳ 45 марта ишлатилган. Умуман олганда, шу бобда юз элликка яқин арабий-форсий сўз ва иборалар учрайдики, уларни изоҳсиз тушуниш қийин.

«Хамса»нинг барча достонларида улуғ санъаткорнинг улкан ғайрат ва иродаси, қалбининг сўнмас алангаси уфуриб туради, ҳатто соф илмий мавзулар ҳақида ёзганда ҳам у ўз фикрларини шоирона қалбдан ўтказиб, ҳароратли мисралар орқали ифодалайди. Ҳар бир байт – яхлит қуйма бир ҳикмат, улар мақол каби жаранглайди. Шу сабабли «Хамса»

достонларини шарҳлаш, насрий баёнга ўтказиш муҳим бир тадқиқотни амалга ошириш билан баробар, деймиз. Чунки Навоий мисраларининг маъносини чақиш учун ўнлаб луғат китоблари, қомусларни варақлашга, қиёсий-таҳлилий ишлар ўтказишга тўғри келади. Оддий адабиётшунос Навоийга мурожаат этганда фақат ўзини қизиқтирган масала атрофида фикрлайди, шунга жавоб излайди, насрлаштирувчи бўлса, достонларнинг ҳамма жиҳатига, катта-кичик барча хусусиятларига, ҳар бир иборага диққат қилиши лозим. Шоир сўзининг қудрати, нафосати ва жозибаси насрлаштирувчи кўзи олдида бус-бутун намоён бўлади. «Хамса» шарҳининг қийинчилиги яна шундаки, унда арабий-форсий лексика ва ташбеҳларнинг кўплигидан ташқари, туркий тилнинг қадимий таркиботлари, грамматик хусусиятлари кучли акс этган.

Насрлаштирувчилар қийинчиликларни енгиб ўтиб, улуғ шоир ғоялари ва санъатларини ҳозирги адабий тил орқали китобхонга имкон қадар тўлароқ етказишга интилганлар. Лўнда ва содда жумлалар аксарият асар мазмунини аниқ ифодалайди. Насрий ифода муаллифлари зарурат туғилганда бир байтни бир жумлага мослаб кетишдан чекиниб, шоир фикрлари ва ҳиссиётнинг оқимини бузмаслик мақсадида ўзаро боғланган байтларни бир мураккаб жумла шаклида ифодалайдилар. Бу эса насрга хос усулни, равонликни вужудга келтирган. Кўшилган сўз ва бирикмалар, жумлаларнинг вобасталиги ва мантиқий яхлитлигини таъминлашга ёрдам берган. Ҳатто насрда акс этиши мушкул ҳисобланган кўп маъноли иборалар, сўз ўйинлари, истиораларнинг мазмуни ҳам баъзан яхши тушунтирилган. Бунинг учун насрлаштирувчилар аввало ҳозирги тилимиздаги энг муқобил сўзни топиб, ўша ибора ўрнида қўллаш билан, иккинчидан, агар уни бир сўз билан ифодалаш мумкин бўлмаса, қўшимча изоҳ ва иловалар, аниқликлар киритиб, муддаога эришганлар. Шу тариқа Алишер Навоий бир қанча ибора-истиоралари, хилма-хил фанларга оид истилоҳлари, ишора ва киноялариниг мағзи чақиб берилган. Бунга ҳар беш достоннинг насрий баёнидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. «Хамса» сарлавҳаларидаги жумлаларнинг қати бузилмаган. Шоир сажълари – ички қофиялари кишига завқ бағишлайди. И. Махсум бу усулни достонларнинг матнида ҳам қўллайди, у Навоий шеъринининг таъсирига берилиб, ҳатто айрим байтларни насрлаштирмай асл ҳолича келтиради.

Шу тарзда «Хамса» байтларининг интонацияси, мароми, забту зарди сақлангани учун қалби қалбимизга пайванд шоирнинг муносабатлари, туйғулари шиддати, қаҳри ва меҳри, муҳаббати ва ғазабини, муҳокама-мунозараларию фахрия ва мадҳиялари руҳини сезиб турамиз. Лайлининг мунг тўла ҳасратли мактублари, Мажнуннинг Каъба остонасида ётиб, «Лайли, Лайли» дея чеккан фиғони, Фарҳоднинг Хисравни мулзам этган ўтли жавоблари насрда ҳам қулоғимиз тагида янграб тургандек. Достонлар насрини ўқиб, Навоий қаҳрамонларининг кураш изтиробларига ҳамдам бўламиз, ҳаяжонларини баҳам кўрамиз.

Хуллас, «Хамса» насрий баёнининг янги нашри анча фазилатларга эга. У мазмун жиҳатидан ҳам, тилининг равонлигига кўра ҳам илгариги нашрларга қараганда хийла такомиллашган бўлиб, Алишер Навоий достонларининг оммалаштириш борасида олға қўйилган янги қадам сифатида баҳоланиши лозим. Аммо шунга қарамай, бу нашр ҳам камчиликлардан холи эмас. Бундан ташқари, достонларни чоп этиш тартиби, уларни шарҳлаш ва безаш хусусида баъзи мулоҳазаларни айтиб ўтишга тўғри келади.

Насрий ифодалардаги дафъатан кўзга чалинадиган камчилик – бу унда ҳали кўпчилик китобхонларга тушунарли бўлмаган сўз ва ибораларнинг кўплигидир. Биз юқорида қайд

этдикки, насрлаштирувчилар турлича изоҳлаш йўли билан байтларнинг мазмунини очишга интилган-у, аммо ҳамма жойда ҳам бунга тўла муваффақ бўлганлар деб айта олмаймиз. Умуман, бу ерда Навоий ибораларининг ҳаммасини сақлаш, архаизмдан қочмаслик шартмикан, деган савол туғилади. Нега деганда, агар биз байтларни фақат вазн ва қофиядан озод қилиб, уларнинг ифодаларини шоирнинг ўз сўзлари билан жумлага тизиб кетаверсак, насрлаштиришдан кутилган мақсадимиз амалга ошмайди – шеърни тушунмаган киши бу жумлаларни ҳам тушунмайди. «Шум кампирнинг қизи қанча хунук бўлса ҳам, унинг кўзига беҳиштдаги ҳур бўлиб кўринади. Қобилиятсиз шоирга: Нима еяпти?» деб юрма дейман, нима бемаъни гап гапирса, унинг ўзига сеҳр бўлиб туюлади. Ит қозондаги ошга тилини текизгани учун юз қоралик белгиси сифатида юзи қизил бўлди» («Ҳайратул-аброр», 108- бет). «Шум кампирнинг қизи» шароб эканини, юзи қаролик – шармандалик ва қора рангга бўялиш, юзи қизиллик эса хижолат ва калтак зарбидан қизариш эканини шарҳ-изоҳларсиз Навоий шеърини тушунмаган китобхон англаб етармикан? Ёки «Фарҳод ва Ширин»даги бино қуриш манзараси: «Одам болаларининг тўдасига безовталик тушган, одам болалари оламга ғулғула солган пайт эди. Тўрт ишбоши иш устида шундай айланардиларки, бу етти кўкнинг саргардон бўлиб айланишини эслатарди. Усталардан ишга қониш нияти кетган, бир нафас тинмас ва таянмас эдилар» (33-бет). Бу парчанинг мазмуни қуйидагича бўлиши керак эди: «Одамлар орасида безовталик ҳукмрон, кишилар оламга ғулғула солгудек серҳаракат эдилар. Тўрт ишбоши қурилиш майдонида шундай жавлон уриб айланардиларки, бу етги кўкнинг саргардон айланишини эслатарди. Усталар ишлаб чарчамасдилар, улар бир дам тинмас, ҳордиқ олмас эдилар».

Бундай парчалар «Лайли ва Мажнун»да ҳам анча учрайди. Чунончи: «Унинг яширин хазинаси шараф айвони, хазиначиси эса лутф мезонидир, маъно тангаларини зарб урувчи, узлат ҳарамидаги ички розлар маҳрами. Унинг диққати калавасининг учи сертугун... У фазилатнинг Тур тоғидаги Мусоси, қаноатнинг Қоф тоғидаги Анқоси...» («Лайли ва Мажнун», 4-бет). Бу парчанинг мазмуни эса шундай бўлиши мумкин: «Унинг (Низомийнинг) яширин хазинаси асарлари шараф қасридир, бу хазинани лутфу марҳамат тарозуси ўлчайди (яъни, асарлари назокат, латифлик намунаси), у маъно тангаларини зарб қилувчи, узлат хосхонаси сирларининг сирдоши (яъни, дунё ишларидан чекиниб, илм билан шуғулланадиган, тафаккурга берилган одам). Нозик табъининг иплари сертугун (яъни, ижодида кўп маънолилик, мажоз, киноя кўп»)... у фазилат тоғининг Мусоси (афсонага кўра, Мусо Тур тоғига чиқиб Худо билан сўзлашган), қаноат тоғининг Анқоси, яъни кўринмас қушидир». Мураккаб истиоралардан тузилган гаплар, шоир асосан шеър талабига қараб қўлланган махсус бирикмаларни шу даражада айнан такрорлашга ҳожат бўлмаса керак. Бундай вақтда мазмунни табиий насрий жумлаларда, бир қадар соддалаштириб, керакли шарҳлар киритиб баён этиш маъқул кўринади. Изоҳ ва шарҳнинг кўпайишидан қўрқмаса ҳам бўлади, чунки китобхонга Навоий маъноларини тушуниш муҳим, мақсад достонларнинг ифода-образларини сақлаб қолиб насрлаштириш экан, бундан бошқа чора йўқ. Ҳозирча ҳошияда ва матн ичида келтирилган тушунтиришлар етарли эмас. Жуда кўп арабча-форсча сўзлар, махсус истилоҳлар, бир неча маъноли ибораларизохланмай қолиб кетган. Масалан: журм (гуноҳ), аду (душман), жойиростон (нариги дунё), рўзи (тақдир, ризқ), мил (масофа ўлчови), муаббир (таъбирчи), фард (якка, жудо, шахс) жўйбор (серсув ариқ), донишвар (донишманд), отабек (шаҳзоданинг тарбиячиси), шабохун (тунги ҳужум),

гулфом (гулсимон), амна ва танбул (доривор ўсимликлар япроғи), руҳи равон (жон) каби. Буларнинг бир қисми ўрнига бемалол ҳозирги тилимиздаги сўзларни қўллаш мумкин, изоҳталаб жойларни эса тушунтириш жоиздир. Навоий асари бундан ҳеч нарса йўқотмайди.

Иноят Махсум матн ичида изоҳлашнинг уч хил усулидан фойдаланган: қавс ичида сўзнинг иккинчи маъносини келтириш (мунчоқ (юлдуз), хушхабар (мужда) каби), «яъни» изоҳловчиси орқали шарҳлаш («кўзимни муздимга тиккан, яъни шоҳга қилган яхшилигимга яхшилик тилаган бўлсам», «махтумлари, яъни муҳтарам хожалари сингари» ва сўзма-сўз таржимага мурожаат этиш («ҳадд- чегара», «тожир-савдогар», «риёзат-меҳнат» ваҳоказо). Булар яхлит усуллар, албатта. Бироқ ортиқча изоҳлар ҳам бор. «Сабоҳат – гўзаллик», «фан – ҳикмат», «байзо (тухум)» дейиш ўрнига уларнинг биттасини – ҳозирги тилимиздан олинган сўзларни ишлатиш етарли эди. Насрлаштирувчилар шоирнинг сўз бойлигини кўрсатиш пайида бўлганлар. Яхши ният. Шубҳасизки, бу бебаҳо мулкдан фойдаланишимиз, жорий адабий тилимизда қўллашимиз шарт. Бироқ буни шу миқдорда бирданига амалга ошириб бўлмайди. Шу сабабли, фикримизча, насрий баёнда Навоий асарларидаги архаикани ўз ҳолича қолдириб, изоҳлаб ўтириш тўғри эмас, негаки, бундай сўзлар кўп ва уларнинг ҳаммаси «таржима» қилинса, баён тили ғализ бўлиб қолади. Бинобарин, бу лексикани ҳозирги тилимизга кўчириб, фақат образли ифодаларни сақлаган ҳолда (шунинг ўзи ҳам Навоий услубини яққол билдириб туради), уларнинг кўчма маъноларини шарҳлаш кифоя. Сабаби, улуғ шоир асаридаги ифода, ташбиҳларнинг хилма-хил маънолари насрда тўлиқ акс этмаслиги аниқ, улар учун қўшимча шарҳ бериш керак бўлади.

Моний Дилором таърифида дейди:

Уду сандал била ясаб анга чанг,
Зуҳраваш чалмоқ айлабон оҳанг.
Хожа баъйин тилаб паривашнинг,
Зуҳра – бир, муштарий вале юз минг.

Насрий баёнда: «Хожа унга уд ва сандал ёғочлардан чанг асбобини ясатиб берган. Агар Зуҳра юлдузига ўхшаш у гўзал шу чангни чалиб куйлайдиган бўлса, хожа у паривашни Зуҳра у ёқда турсин, Муштарию яна юз минг юлдузларга ҳам алишмайди» («Сабъаи сайёра», 18-бет). Бу парчада насрлаштирувчи мажозий маъноларни матн таркибида ифодалашга ҳаракат қилган, лекин мақсад амалга ошмаган, қолаверса, маъно мавҳум бўлиб қолган.

Аслида шундай бўлиши керак: «Уд ва сандал (хушбўй тарқатувчи ёғочлар)дан унга чанг ясатиб берди. Зуҳра каби соҳибжамол Дилором уни чала бошлади. Хўжаси Дилоромнинг баҳосини айтган, аммо бу гўзал (Зуҳра) – битта, харидорлари (Муштарийси) – юз мингта».

Навоийнинг маҳорати шундаки, бир йўла ҳам образларнинг мажозий кўчма маъносини, ҳам конкрет маънони бера олади. Зуҳра – сайёра, шу билан бирга, қадимий тасаввурларга кўра, у санъат ҳомийси, гўзал созанда суратидадир. Муштарий ҳам – сайёра, унинг хислати эса харидорлик, Зуҳрага ошиқлик экан. Шоир чиройли ташбиҳ воситасида Дилоромнинг санъаткорлиги, тенгсиз ҳусни ва харидорлари – ошиқларининг беҳисоблигини айтган. Байтларни ихчам равишда равон ва тўғри насрлаштириб, кейин қўшимча шарҳ билан образларни тушунтириш лозим эди. Меҳинбону саройидаги соҳибжамол қизларнинг бирини Навоий «адвор даври ичра раққос» деб таърифлайди. Ғ. Ғулом тайёрлаган нашрда

бу: «кўк доиралари ичида ўйинга тушади» дейилган. А. Ҳайитметов эса «чирмандага чир айланиб, ўйин тушадиган раққоса» тарзида ўзгартирган. С. Айний шу муносабат билан ёзган эди: «адвор – қадимги нота, мусиқа усули ва айни рақс тури ҳам». Демак, бир байт орқали шоир қизнинг ҳам мусиқа илмининг билимдони ва ҳам моҳир раққоса эканлигини тавсиф этган. Ғ. Ғулом ва А. Ҳайитметов вариантларида истиоранинг биттадан маъноси акс этган, холос. Шу каби мазкур парчадаги ҳақойиқ, русум, балоғат сўзлари ҳам бирданига икки-уч маънода қўлланилган, яъни, ҳақойиқ – мавжудот ҳақидаги илм, фалсафа, ҳақиқатлар; русум – расм-одат, расм чизиш санъати, мантиқ илми; балоғат – камолот, тил ва адабиёт, сўзга моҳирлик. Бу усул шоирга фақат образлик, тасвирийликни вужудга келтириш учун эмас, балки гояни, фикрни чуқурроқ, кенгроқ баён қилиш учун имкон яратган. Вафони у «жавҳари фард» дейди («Ҳайратул-аброр», VIII мақола). Жавҳар – қимматбаҳо маъдан, лекин Шарқ файласуфлари модданинг энг кичик зарраси – субстанцияни ҳам жавҳар деганлар. Навоий шеърда ҳар икки маънони назарда тутади. Насрий баёнда бунга изоҳ берилмагани учун вафо – қимматбаҳо нарса деган мазмунгина ифодаланиб, вафо – киши ахлоқининг мағзи, тамал тоши деган мазмун тушиб қолган. Фарҳод билан Хисрав ўртасидаги машҳур мунозара

«Деди: – Қайдин сен, эй мажнуни гумроҳ?
Деди: – Мажнун ватандин қайда огоҳ?»

байти билан бошланади. Насрий ифоданинг янги нашрида мажнун сўзи тентак деб ўзгартирилган. Ғ. Ғулом нашрида бу сўз асл ҳолида келтирилади. Бу тўғри эди. Чунки, гарчи мажнуннинг луғавий маъноси тентак бўлса ҳам, лекин у орқали шоир, аввало, ошиқлик, садоқатни ифодалаган. Шу сабабли Хисрав йигитни «жинни», дея камситса-да, Фарҳод мажнунлик номи билан фахрланади.

«Хамса» насрий баёнида баъзан муаллифнинг қарашлари, ижодий концепциясига путур етказадиган жиддий нуқсонлар ҳам учрайди. Дилоромни Хитойдан олиб келадилар, Баҳром унинг ҳузурига кирганда, қиз ўрнидан туриб таъзим бажо келтиради. Шоир бу учрашувни «Шоҳиға банда, банда анга шоҳи», деб ғоят бурролик билан ифодалайди. И.Махсум баёнида бу мисра: «Ўрнидан туриб қуллуқ қилди, шоҳ эса унга лутфу марҳамат кўрсатди», тарзида насрийлаштирилган. Сиртдан қараганда, унчалик эътибор қиладиган хатога ўхшамайди, аммо насрлаштирувчининг бу ерда шоҳни бандаликдан «халос этиши» асарнинг умумий мазмунига зиддир. Дилором Баҳром ихтиёрига ўзини топширибгина қолмай, Баҳром ҳам унга қул бўлди-ку ахир! Бу асарнинг тугуни, шоир тасвирлашни ният қилган можароларнинг ибтидосидир. Зеро, Навоий наздида ошиқ агарчи шоҳ бўлса ҳам маъшуқа олдида у қул. Баҳром ҳудди шу қоидага риоя қилмагани ва шоҳлик ғурури устун келгани учун Дилоромни чўлга улоқтириб, кейин унинг фироқида куйиб-ёнади. Асар охирида шоҳнинг батамом ишқ домига тушиб, шоҳликни унутгани ҳам шуни тасдикдайди. Ёки яна бир мисол. «Садди Искандарий»нинг биринчи «Ҳикмат»ида жаҳонгирлик ва дарвешлик масаласида Арасту билан Искандар орасида савол-жавоб бўлади. Унда Навоийнинг асосий ғояларидан бири – дарвешликнинг (дунё ишларидан ўзини четга тортган ҳақпараст кишилар эътиқодининг) шоҳликдан афзаллиги баён этилган. Бу достоннинг бутун мазмуни ана шу ғояни исботлашга хизмат қилади, чунки Искандар дунёни фатҳ этиб, ҳеч нарсага эга бўлмади,

дунё Искандардан ҳам қолади. Жаҳонгирлик, босқинчиликнинг олдини олишга, тож-тахтга сиғинишга қарши қаратилган ғоя эди бу. «Ҳикмат»даги «Неким аслдин топти маъзуллуқ, Иши фаръ ила бўлди машғуллуқ», байтининг ташлаб кетилгани ва ундан кейингисининг мазмуни нотўғри ёритилгани натижасида юқоридаги ғоя очилмай қолган.

Алишер Навоий муқаддима бобларда салафлари изидан борганини камтарона қайд этса ҳам лекин ўз асарларини пастга урган эмас. Аксинча, аксарият ўринларда улардан ўзиб кетганини Низомий ва Хусравдаги камчиликларни такрорламаганини фахр билан тилга олади. «Лайли ва Мажнун»нинг насрий баёнида бўлса ўқиймиз: «Ўйлаб кўрсам, олдинги иккитасини чуқур мулоҳаза билан ёзмаганман» («Ҳайратул-аброр» билан «Фарҳод ва Ширин» назарда тутилмоқда – Н.К.). Бу фикрни шоир ўзига нисбатан эмас, балки одоб доирасида туриб Низомий ва Хусрав достонларига нисбатан билдирган:

Айтилғон икиси бетааммул,
Ул навъки айладим тахайюл.

«Ул икиси» деганда улуғ ўзбек шоири ўша икки устозини назарда тутган. Чунки шу бобда ўзидан илгари ёзилган «Лайли ва Мажнун»ларнинг дарддан холилигини танқид қилади. Бир абзац аввал қониқиш билан тилга олган ўз асарларини Навоий сал ўтмай шу тариқа камситиши мумкинмиди? Йўқ, албатга!

Баъзан унча мураккаб бўлмаган оддий байтлар ҳам насрда нотўғри ифодаланганини кўрамиз. Чунончи, Навоийда:

Яна илм таҳсили айлар киши,
Агар истаса рушд топқай иши.
Ишидан анга ҳосил ўлмас фароғ,
Емай кўп узун кеча дуди чароғ.
Ики бошда ёнса чароғи анинг,
Тун ўртаси тинғай димоғи анинг.

Яъни: «Илм таҳсил қиладиган одамлар агар камолот касб этишга умидвор бўлсалар, узун кечалар чироғ тутунини ютмасдан мақсадга етолмайдилар, агар уларнинг икки томонида чироғи ёниб турса, ярим кечага бориб фикрлари тиниқиши мумкин». Насрий баёнда: «Илм таҳсил қиладиган одамлар ҳам камолот топиш умиди бўлса, қилаётган ишини охирига етказмай қийналиб юрган пайтларида. Узун кечада чироғ дудини кўп ҳидламаслик учун, туннинг икки бошида чироғини ёндириб, ўртасида ётиб миясига ором берса дуруст бўлади» («Садди Искандарий», 100-бет). Кўриниб турибдики, бир қанча ортиқча сўзлар воситасида баён этилишига қарамай, тескари маъно келиб чиққан.

Шунга ўхшаш айрим сўзларнинг хато тушунилиши матн мазмунини чалкаштирган. Харчанг (қисқичбақа) – сув арслони («Фарҳод ва Ширин»), ғабғаб (ияк остидаги чуқурча) – юздаги кулгич («Сабъаи сайёра»), бадхоҳ (ёмон ниятли, душман) – олчоқ («Садди Искандарий»), рубъи маскун (дунёнинг одам яшайдиган тўртдан бир қисми) – дунёнинг сокин қитъаси («Фарҳод ва Ширин») деб хато шарҳланган. Навоийда: «Йигитлик ва ўрта ёшлик даврлари... айш-фароғат чоғи ҳисобланади» дейилса, насрий баёнда: «Ёшлик ва

қарилик даврлари ҳам... айш-фароғат чоғи ҳисобланади», деб нотўғри тушунтирилган («Садди Искандарий», 100-бет). Насрлаштирувчилар шоир қўллаган таҳрир, озода, меҳнат сингари сўзларни ўзгартирмасдан келтираверганлар, ҳолбуки, уларнинг ҳозирги маъноси билан илгариги маъноси орасида катта тафовут бор: таҳрир – ёзиш, яратиш, банддан озод қилиш; озод (озода) – эркин одам, хўжа, фориғ, аслзода, феодал; меҳнат – машаққат, азоб, заҳмат, фаолият маъноларида қўлланиб келинган.

«Садди Искандарий»да Алишер Навоий Самарқанд табиатини жўшиб тасвирлар экан, Зарафшон дарёси ва унинг қирғоғидаги тепалик (ҳозирги Чўпонота) ҳақида ёзади:

Хамул пуштаки Кўҳак топди исм,
На пушта, жаҳон ганжи узра тилисм...
Ки мансуб эрур анга Кўҳак суви,
Нединким эрур жори андин қуйи.

Ҳамул тўпа олидин андоқ оқар,
Ки ошиқ-бошу, ашки дер, ким боқар.

Яъни: «Ул тепанинг номи Кўҳакдир (Чўпонота), йўқ, уни тепа дема, балки жаҳон хазинасининг тилсими де... Дарё шу тепалик пастидан оққани учун у ҳам кўҳак деб аталади. Дарё ўша тепалик ёнидан шундай оқадики. Унга қараган одам тепаликни ошиқнинг бошию дарёни унинг кўз ёши деб тасаввур этади». Насрий ифода бўлса: «Бу Зарафшон дарёси тепаликда жойлашгани учун (?) «Кўҳак» деб ном бердилар. Йўқ, бу тепалик эмас, жаҳоннинг бойлиги устига қурилган тилсимдир... Шу тепаликдан пастга қараб қуйилгани учун ҳам Зарафшонни Кўҳак дарёси дейдилар. Бу сув шу тепаликдан қуйига шундай оқардики, кўз югуртирган киши тепаликни ошиқнинг бошию, сувини унинг кўз ёши деб тасаввур қиларди» (104-бет).

Самарқанд Африкада ёинки Америка қитъасида эмас, шундайгина икки қадам жойда, кўпчилигимиз уни кўрганмиз ва Зарафшоннинг қаердан, қандай оқишини биламиз. Ҳеч замонда дарё тепаликдан пастга қараб оққанми? Зарафшон ҳам, Чўпонота ҳам Навоий давридан бери ўз ҳолатини ўзгартирган эмас. Мазкур парча Навоийга бағишланган илмий адабиётларда бир неча бор шарҳланган. Бу насрлаштирувчининг ҳам, нашриёт муҳаррирларининг ҳам диққатидан четда қолмаслиги керак эди.

«Садди Искандарий»нинг насрий баёнида Хуросон ва Кашмир тасвири ва Чин хоқони тадбирларига бағишланган бобларида ҳам ғализ, ноаниқ жумлалар анча. Оддий мисол: Навоий қофия тақозоси билан Кешни Каш шаклида қўллаган бўлса, насрий баёнда ҳам у «Каш» деб келтирилган, ваҳоланки, Шаҳрисабзнинг қадимий номи Кеш эканини яхши биламиз. Ақалли, қисқача изоҳ берилса, китобхон чалғимайди. Хуллас, «Хамса»нинг насрий баёнини пухталаш учун ҳали анча-мунча ишларни амалга ошириш керак, шекилли. Камчиликлар устида кўпроқ тўхталаётганимиздан мақсад ана шу каттакон ишларнинг қиммати ва аҳамиятини камситиш эмас, албатта. Билимдон олимларимиз, адибларимизнинг бир неча йиллик машаққатли меҳнати самараси бўлган бу нашр Навоий сўзига ташна адабиёт мухлисларининг хонадонидан мустаҳкам жой олди. Йўл қўйилган камчиликларни кўрсатишдан мурод – келажакдаги нашрларда уларни бартараф этиш ва насрий матнни янада такомиллаштиришга даъватдир.

Зеро, «Хамса» достонлари ва уларнинг насрий баёни бундан кейин кўп марталаб нашр этилиши муқаррар. Улуғ Навоийнинг муборак таваллудига беш ярим асрдан ошди, унинг буюк ижоди бўлмиш «Хамса»нинг яратилганига ҳам 510 йилдан кўп бўлди. Шу муносабат билан уни тадқиқ ва тарғиб қилиш ишларини яна ҳам кучайтириш керак. Жумладан, достонларнинг насрий матнини бир китоб ҳолида босиб чиқарилса дуруст бўларди. Шунда асрлар бўйи турли сабабларга кўра юзага келган маъно ноаниқликлари, ғализликлар эътиборли нусхаларга қараб тузатилишидан ташқари, улардаги насрий баён усулини ҳам муштарак бир тарзга келтириш, такрорий шарҳ-изоҳлардан қутилиш имкони туғиларди. Чунки достонларда такроран учраб турадиган тарихий номлар, ифодалар, ташбиҳ-образлар анча. Ҳар бир насрий баёнчи уларни ўзича шарҳлаган. Оқибатда чалкашлик ва кишини чалғитувчи хилма-хиллик юзага келган. Кейин, агар «Хамса» миқёсида олиб қарайдиган бўлсак, бу такрорий шарҳлар кўп жойни эгаллаши ҳам бор. Масалан, Хизр «Ҳайратул-аброр» баёнининг 45-саҳифасида «яшил», «кўк» маъноларини билдиради, деб изоҳланса, 48-саҳифага келиб, «диний афсонага кўра, обиҳаёт сувини топган пайғамбар номи», дейилади. «Сабъаи сайёра» баёнида эса «Хизр – ҳаёт рамзи» (80- бет) деб кўрсатилган. Сал ўтиб, Навоий тилидан «худди рост йўл кўрсатувчи Хизрдек» жумласи келтирилади. Эҳтимол, муаллиф тасвир мутаносиблигини таъминлаш учун образни қўллаганда ҳар сафар унинг шеърий мантиқ талаб этган қиррасинигина назарда тутади, шунга кўра насрлаштирувчи ҳам ўша жиҳатни изоҳлаб кўрсатишга ҳаракат қилган, дейишлари мумкин. Лекин бу тўғри эмас. Негаки, биринчидан, Навоий кўп маъноли образнинг бирон белгисини тажнисга олганида, қолган маъноларни назардан соқит қилмайди, иккинчидан, битта сўзга ҳар ерда ҳар хил изоҳ бериш яхши эмас. Келтирилган изоҳларнинг ҳаммасини йиққанда ҳам, шоир қўллаган образнинг маъноларини тўлиқ ифода этолмайди. Шу сабабли бундай бадиий унсур вазифасида келган афсонавий ва тарихий номлар, географик атамалар, махсус ибораларни бир ерга жамлаб, китоб охирида батафсил шарҳлаш қулай ва фойдалидир. Шунда Алишер Навоий маҳоратининг сеҳрли китобхон кўзи олдида янада равшанроқ намоён бўлади. «Хамса»нинг насрий баёни яхлит китоб ҳолида нашр қилинса, уни шоирнинг ғояларини ёрқинлаштирадиган чиройли, бамаъни расмлар билан безаш ҳам осонлаштиради. Нега деганда, мавжуд нашрлардаги безаклар кишини унчалик қаноатлантирмайди. «Ҳайрат ул-аброр» баёнига чизилган ифодали расмлар, чиройли муқовалаш кейинги достонлар нашрида давом эттирилмади.

Улуғ Навоийнинг бебаҳо меросини чуқур илмий тадқиқ этиш, унинг ўлмас ғояларини оммалаштириш борасида тобора янги-янги ютуқлар қўлга киритилмоқда, совет даврида шаклланган навоийшунослик фани жадал ривожланмоқда. «Хамса»нинг ҳар бир достони ҳақида алоҳида тадқиқотлар, монографик ишлар ёзилди, унинг илмий-танқидий матни тайёрланди. Бироқ ана шу буюк санъат обидасининг ҳали ўрганилмаган томонлари кўп, ёритилмаган масалалар талайгина. Аввало шуки, асарнинг тўлиқ изоҳ ва шарҳлар, илмий кўрсаткичлар билан таъминланган академик нашрига эга эмасмиз. Шунингдек, Навоий тилининг изоҳли луғатини нашр этиш ҳам чўзилиб кетди. Шоирнинг услуби, поэтикасини ўрганиш, лирикаси, достонлари ва бошқа асарларини қиёсий-типологик таҳлилдан ўтказиш – навбатдаги вазифалардир. Ўрни келганда яна бир муҳим гапни айтиб ўтмоқчимиз: шоир асарларининг аксарият нашрларида достонларнинг муқаддима ва хотима боблари (баъзан ички боблар ҳам) ташлаб кетилган, ора-орадан парчалар,

байтлар қисқартирилган. Шу нарсани насрий баёнларда ҳам кўрамиз. Бу ҳол қандайдир нохуш одат тусига кириб бормоқда. «Хамса» достонларининг насрий нашрларини кўздан кечирганимизда «Ҳайратул-аброр»дан 21 боб, «Фарҳод ва Ширин»дан 8 боб, «Лайли ва Мажнун»дан 6 боб, «Сабъаи сайёра»дан 9 боб, «Садди Искандарий»дан 9 боб, хуллас, жами 53 боб тушириб қолдирилганини кўрамиз. Демак, яхлит бир достон ҳажмидаги матн ташлаб кетилган. «Ҳайрат ул-аброр»нинг бутун боблари, ҳикоячалари бир-бири билан боғлиқ – бир мунтазамликдадир; ундаги қарашлар, фикрлар, ақидалар ўзаро узвий алоқадор. Мутафаккир шоир инсоннинг моҳияти нима, деган саволни қўйиб, тафаккур изланишлари, олам асроридан ҳайратланишни ажойиб бир тарзда ҳикматга тизади. Асарнинг «Ҳайратул-аброр» дея номланиши ҳам шундан. Лекин худди ана ўша боблар ва Навоий фалсафасининг мағзини ташкил этадиган нақшбандия тариқати боблари ўн беш томликда ҳам, насрий баёнда ҳам йўқ. Тўғри, шоир диний ақидаларни, идеалистик қарашларни баён қилган. Аммо бу фикрлардан у айнан гуманистик ғояларини, эзгу идеалларини тарғиб этиш йўлида фойдаланади, далил қидиради ва динни ниқоб қилиб олган риёкорларни фош этади. Шундай экан, шоир асарларини тўмтоқ тарзда босиб чиқариш, уни «яшириш»га энди ҳожат бўлмаса керак. «Садди Искандарий»нинг бир «Ҳикмат»ида кечаси ухламай чиқадиган уч тоифа кишилар, яъни: косиблар, илм таҳсил қилувчилар ва ибодат билан шуғулланувчи гўшанишинлар ҳақида ёзилган. Насрий баёнда кейинги тоифага оид парча йўқ. Нима сабабданлиги номаълум. Ахир, бу Навоийнинг даврга, замонасига қарашлари зиддиятли, «у ўз даврининг фарзанди» деймиз, шундай бўлгач, ҳар бир одам унинг меросини бутун ҳолида мутолаа қилиб, бунга ўзи қаноат ҳосил этса яхши эмасми? Агар «Худо», «дин», «иймон» сўзлари учрайдиган асарларни ҳадеб тарашлайверсак, ёки «қисқартириб» ташласак, унда «Илиада»ни, «Шоҳ Эдип»ни, «Илоҳий комедия»ни умуман ўқимаслигимиз керак. Данте поэмасининг «Жаннат» қисмида христиан дини ақидалари баралла ифодаланган. Лекин шоир бу билан художўйликни тарғиб этган эмас, балки буни буюк покликка даъват деб тушунган. Улуғ Навоий ҳам худди ана шу мақсадда қалам суради.

Алишер Навоий ижоди – улкан бадиий хазина, маънолар кони. Бу хазина ҳар бир авлод тақдири, ҳар бир давр мазмуни билан уйғунлашиб, мангу яшайди. Ҳар бир янги китобхон уни янада чуқурроқ эгаллашга, янада тўлароқ, муфассалроқ тушуниб, кўпроқ баҳраманд бўлишга интилади. Шу тариқа у халқ юрагига сингиб бораверади. Шоирнинг умри унинг асарларининг барҳаётлигида, асарларининг барҳаётлиги эса халқ муҳаббатининг чексизлигидадир.

---

[1] Мақола 1988 йил «Муштум» журнали 6-сонида босилган.

[2] Навоийнинг сатирик асарлари А. Абдурашидовнинг икки жилдлик тадқиқотида яхши тақлил қилинган (А. Абдурашидов. Навоий сатираси. «Фан» нашриёти, 1965).

НАВОИЙ НАФРАТИ[1]

Меҳри буюк инсонларнинг қаҳри ҳам буюк. Адолат ва эзгулик, ишқ ва илоҳий покликни куйлаб, сахий қалбли, ҳалим ва меҳрибон, олиму оқил одамларни шарафлаган Алишер Навоий айни замонда зулм ва зўравонлик, қабоҳат ва разолат, бадкирдорликни қаттиқ қоралади. Золим подшолар, риёкор муфти-шайхлар, ришвахўр қозилар, боринғки, халқ молига кўз тикиб, талончилик, фирибу найранг билан кун кўришга одатланган жамики ҳаромхўрлар – улар қайси табақа ёки ижтимоий гуруҳдан эканидан қатъи назар – улуғ шоирнинг нафратига дучор бўлган[2]. Замона зарбаларидан задаланиб, «басе иссиғ-совуғ кўрган», турли тоифадаги турли одамлар билан мулоқотда бўлиб, уларни обдон ўрганган, синаган Навоий умрининг охирларида яратган «Маҳбубул-қулуб» асарида ёзади: «Яхши-ямоннинг феълини билибмен ва ямону яхши хислатларин тажриба қилибмен». Шу ҳам аёнки, ҳақсизлик ва ҳамоқатга ички нафрат, ёмонликни бутун кўринишлари билан ёмон кўриш туйғуси унда ёшлигидан шаклланган эди, бу туйғу йилдан-йилга кучайиб, мустаҳкамланиб, аниқ ижтимоий муносабатга айланади. Даҳри буқаламуннинг фитналарини кузатган шоир шунга аминки, ҳар ерда хайрнинг ёнида шарр, карамли киши қаршисида лаим бор, кўнгилга малҳам бўладиган одамлар билан бирга наштардай захм етказувчилар, нўши жон дўстлар муқобаласида заҳри қотил тутиб турган ҳосид рақиблар яшайди. Яна шуни ҳам билдики, одилдан кўра золим кучлироқ, ростдан кўра ёлғоннинг қўли баланд. Шунда шоирнинг меҳри қаҳрга мубаддал бўлади, нафосатни куйлаган тили қабоҳатни тилка-пора қилувчи бурро тиғ тусини олади. Воқеан, Навоийнинг беомон ҳажвиёти унинг улуғ инсоний муҳаббатининг адолат ва инсоф қамчисидир. «Маҳбубул-қулуб»ни варақлаймиз: «Золим ва жоҳил ва фосиқ подшолар зикрида. Одил подшоҳ кўзгу ва бу (яъни, золим шоҳ) анинг учасидур (орқасидир), ул ёруғ субҳ, бу анинг қоронғу кечасидур. Мулк бузуғлуғидин замириға жамъият ва улус парешонлиғидин хотириға амният. Ободлар анинг зулмидин вайрона, кабутар токчалари бойқушга ошёна».

Улуғ адиб одил шоҳни Худонинг неъмати, золим ҳокимни эса Тангрининг улус бошига юборган жазоси деб таърифлайди, золимлик Навоийда мавҳум тушунча эмас, унинг белгилари, аломати бор. Золим шоҳ бегуноҳларнинг қонини тўкиш, бераҳмлик, фисқу фасодни кучайтириш, талончилик, бедодликни авж олдириш билан машҳур бўлади. Ношоиста ва малъун, қаллоб кимсалар уни ўраб олади, халқ доим қўрқувда, таҳликали андишада яшайди. У ҳақ сўзга қулоқ солмайди, ҳақ сўзни айтганлардан шафқатсиз ўч олади: «Кўп хизмат оз саҳв била олида нобуд ва кўп ҳақ ва рост оз хато била илийда номавжуд». Агар тўғри одамлардан хато тополмаса, туҳматни ишга солади, агар бу ҳам унга ёрдам бермаса, («Носавоб хаёли туз чиқмаса»), ҳеч бир асоссиз одамларни азоб исканжасига солиб, роҳатланади. У ўзини ҳаммадан доно, ҳаммадан оқил ва баланд ҳисоблайди, лаганбардор хушомадгўйлар атрофида парвона, «қора қузғунни оқ туйғун, ёруқ кунни тийра тун» дегувчилар унинг ҳарифи, маслаҳатгўйи. Донишмандларни эса у ўзининг ашаддий душмани деб билади: «Чин дер элга жон хатари, хайрга далолат қилғувчига ўлум зарари. Ҳақ анинг қошида ботил, хирадманд анинг ақидасида жоҳил».

Ана шу тариқа, Ҳақ ва ҳақиқатни қувғин этган, хирадманд одамларга қирғин келтирган подшо, Навоийнинг кўрсатиши бўйича, ўзи ҳам доимо таҳликада яшайди, ҳаммадан

ҳадиксирайди. Гина, қасд, оммавий қатл унинг асосий шуғлига айланади: «Қатл учун жон бермак шиори, эл молу жонига қасд шикори», яъни тирик, бегуноҳ кишиларни ўлдириш – унинг асосий мақсади, элнинг молу жонини тортиб олиш – унинг ови. Кўриниб турибдики, шоир подшони оддий бир одам сифатида олиб қараб (бундай дейишимизга сабаб шуки, дин аҳли шоҳларни Худонинг ердаги сояси, тил тегизиб бўлмайдиган мутлақ ҳоким деб тушунтирардилар), унинг золимлигини аввало ахлоқидаги қусурлар билан изоҳлайди. Золим подшода ёмон одамда бўладиган жамики салбий хислатлар мужассам: у фосиқ ва жоҳил, баднафс ва шаробхўр, раҳмсиз, калтафаҳм ва калтабин. Бундай шоҳ шариатни, дину диёнатни ҳам оёқ ости қилади, унинг учун муқаддас ёки мўътабар нарса йўқ, унинг қасри мақбара ва масжидларнинг ғишидан тикланган, бу қасрнинг «пардалари риштаси эл жонидан, лаълию шингарфи (қизил нақшлари) улус қонидин». Ана шунинг учун, дейди шоир подшога хитоб қилиб, сен манманликни, такаббурни тарк эт, ўзингни бошқалардан баланд тутма. Сен наинки оддий одамлар қаторисан, балки «уларнинг кўпрагидин ожизу афгандасан» (бечора, ҳақирсан). «Ҳайратул-аброр»да Навоий подшони оддий одамлар билан қиёслаб ёзади:

Лек ҳунар ичра, камол ичра ҳам,
Хулқи хушу лутфи мақол ичра ҳам,
Ҳам равиши, адлу ҳам инсоф аро,
Ҳилму ҳаёю бари – авсоф аро,
Шаръ тариқида, ибодатда ҳам,
Ҳақ йўлида тақвию тоатда ҳам
Сен тушубон йўл наҳажидин йироқ,
Кўпраги сендин юрубон яхшироқ.

Бу улуғ жасорат эди – подшолар ахлоқини муҳокамага қўйиш, уларнинг саркаш хулқ-атвори, чекланмаган фаолиятига дахл этиш, халқ тарафида туриб, шоҳ ва ҳокимлар жабр-зулмини қаҳру ғазаб билан фош қилиш, уларни «сен даҳи бир бандасен» деб аршдан ерга тушириш билан қаноатланмай, ақлий камолот, инсофу диёнатда оддий халқдан паст турасан, дейиш учун ҳазрат Навоийдай пайғамбарона журъат ва қаҳрамонлик лозим эди.

Алишер Навоий нафақат золим шоҳнинг ўзини, балки унинг муҳити, у раҳнамо бўлган ижтимоий табақаларнинг ҳар бирини, зинама-зина кўздан кечириб, «муносиб таърифини» келтиради. Мулкни вайрон этишдан хурсанд, раият азобидан роҳатланадиган шоҳнинг «вазири ҳам ямон, андоққи фиръавн наёбатида (ноиблигида) Ҳомон». Ҳомон – қадимги Миср подшоларининг золимликда ном чиқарган вазири, у элга жабр қилганидан ўзи ҳам охири ит азобида вафот этган. Золим вазирни Навоий авровчи илонга ва ниш санчадиган чаёнга ўхшатади, улар «мулкни барбод берувчилар ва мулк аҳли йиғиштурғонларни йитиргувчилар» (йўқотувчилар)дир. Вазирнинг мамлакат тақдири учун жавобгарлиги шоҳдан кам эмас, балки кўпроқ. Чунки вазир идора дастури, хазина ва девонга соҳиб ихтиёрдир; сиёсат тариқи, раияту лашкарийлар, ўзга амалдорлар билан муомала, солиқлар миқдори, хуллас, барча иқтисодий-маъмурий ишларни вазирлар бошқарар эдилар. Навоийнинг фикрича, вазир шоҳни тўғри йўлга бошлайдиган маслаҳатгўй, донишманд ва инсофли одам бўлмоғи лозим. Ҳолбуки, замона вазирлари ноинсофликда машҳур («инсоф

гавҳари бу ноинсофлар жоасидин» нобуд). Шунинг учун ғазаби ичидан тошиб чиққан шоир жабр тиғини халққа қаратган бундай ситамкорларга ўлим тилайди: «Неча бу ниш мазлумларга санчилғай, умид улки, бошлари ажал тоши била янчилғай...». Бу қаҳрли дуо Шайх Саъдийнинг «Гулистон» асарида золим подшолар ҳақида айтган сўзларига ҳамоҳанг: «Мурданат бех, ки мардум озори» – элга озор бергандан кўра ўлганинг яхши! Ноқобил садрлар (юқори мансабли амалдорлар), «фосиқ ва бадмаош» лашкарбошилар, турли хизматларни адо этувчи таъмагир мулозимлар, қозию муфти-фақиҳлар ҳам шоирнинг ёндирувчи ғазаби оташидан бебаҳра қолмаганлар. Чунончи, садр бедиёнат ва бидъатчи, «нокас ва омий», фисқу фужур ботқоғига ботган, талаба ва мударрисларнинг, муҳтож мусофирларнинг нонни тортиб оладиган, наҳс ва нажас кимса; баҳодирлик лофини урадиган лашкарбоши эса, куну тун майхўрликдан бош кўтармайдиган, худпараст, «худнамо ва худоро» ясан-тусан қиладиган киши; муфтии фақиҳ (қонун ҳимоячиси) эса «бир дирҳам учун юз ҳақни ноҳақ этгувчи... бир сабат узум учун бир боғни куйдирмақдан ғами йўқ ва бир ботмон буғдой учун бир хирманни совурмоқдан алами йўқ» одам сифатида зикр этилади. Динини дунёга сотган муфти қандай қилиб шариат посбони, ҳақиқатнинг, адолатнинг ҳимоячиси бўлиши мумкин? Ёинки қозини олайлик: у ўз мавқеига кўра ҳаммадан юқори туриши керак, ҳукм қилурда ошною бегона, шоҳу гадо анинг қошида баробар бўлиши жоиз. У шаръий ҳийлаларни фош эта оладиган, «ришвахўр муфтиларни» ожиз этиб, ҳақни ўрнида қарор топтирадиган одам бўлсин, дейди Навоий. Лекин агар қози садру амалдорга дастёрлик қилса, «алар базмига май келтуруб», муҳтасибу муфти билан бодапаймолик қилса, бундай кишварда қонун забун, ўғрилар забардаст, «маноҳий (ношаръий, ман қилинган ишлар) мундоқ беҳисоб бўлғай, ислом ва шариатга не иззат ва не ҳисоб бўлғай!»

«Маҳбубул-қулуб»да шундай эҳтирос билан бозор олиб-сотарлари, шаҳна ва зиндонбонлар, тили бошқаю дили бошқа воиз-насиҳатчилар, тамагир созандалар, бесавод котиблару жоҳил, бешафқат муаллимлар ва ҳоказо қирққа яқин ҳар хил тоифа-табақа вакиллари, касб-кор эгалари мансаб-мавқеига қараб танқид нишонига олинган ва ҳажв тегирмонида туюлиб, улардаги иллатларнинг ижтимоий зарари дона-дона таъкидлаб ўтилган.

Аммо булар орасида Алишер Навоийнинг энг кўп нафратини келтирган ижтимоий тип – бу риёкор шайхлардир. «Ул шайхким, минбар уза афсунға берур йўл», «Хонақода ҳалқаи зикр ичра ғавғо қилди шайх», «Мени ишқдан ман этар сода шайх» деган мисралар билан бошланувчи ғазалларида, «Ҳайратул-аброр»нинг тўртинчи мақолотида ва «Маҳбубул-қулуб» асарининг ўттиз саккизинчи бобида («Риёйи шайхлар зикрида» деб номланган) ташқи кўриниши билан ички олами бир-бирини инкор этадиган на рангбоз шайхларнинг ҳажвий қиёфаси яратилган. Хўш, Навоий нега шайхларни бунча ёмон кўради? Аслида ким бу шайхлар? Шайхнинг вазифаси ўзи нимадан иборат? Шайх – пир, раҳнамо дегани. Араблар қабила бошлиқлари, кўпни кўрган, ўз қавмини тўғри йўлга бошлайдиган, донишманд қарияларни «шайх» деб эъзозлаганлар. Навоий даврида эса шайх деганда тасаввуф тариқатининг пешволарини назарда тутганлар. Улар дунё ишларидан ўзларини четга олиб, фақру фано сулукини ихтиёр этар, тану руҳларини пок этиб, илоҳий дийдор ёдида тоат-ибодат билан машғул эдилар. Маърифат майидан сармаст бу мўътабар зотлар ҳақида Навоий тўлқинланиб дейди:

Ҳар сориким ўлуб, Ҳақ кўруб,
Қилгувчини фоили мутлақ кўруб.
Туз йўл ила қотеъи водий алар,
Ким итуруб йўлини ҳодий алар...
Борлиқ асбобини фоний билиб,
Йўқлиқ ўти ичра ўзин кул қилиб.
Куйдурубон чун бу хаёлотни,
Ёрутуб ул кул била миръотни...

Тасаввуф шайхлари хонақо, работларда умргузаронлик қилиб, вақф ерлардан келган даромад ёхуд ўз касб-корлари эвазига ҳалол луқма билан қаноатланар; на сиёсат, на раёсат ишларига қизиқмас, салотину вузаро, амиру умаронинг туҳфа-инъомига эътибор қилмас, муридларга ҳам шуни таълим берадилар.

Бироқ шайхларнинг бари шунақа қалби тоза, дилдан ҳақ йўлида ўзлигини қурбон этган некахлоқ одамлар эмас эди. Халқнинг тариқат аҳлига эътиқодини кўрган нопок ниятли кимсалар бундан шахсий манфаатлари учун фойдаланиш пайига тушадилар. Улар хонақо, работларда уя қуриб олиб, ўзларини кошиф-каромат соҳиби қилиб кўрсатар, макру ҳийла тузоғини ёйиб, соддадил одамларни илинтирар ва текин даромад орқасида айшу ишратда яшардилар. Алишер Навоий айнан мана шу сохта, риёкор шайхларни танқид тиғи остига олган эди. Чунки булар маънавиёт рукнларини кемиришга чоғланган, иймон-эътиқодга чанг солган энг хавфли унсурлар эдилар. Ёлғон, мунофиқлик энг пок, муқаддас маскан – ибодатгоҳга кириб келди, кўнгил саждагоҳини булғади. Бу ҳол Навоийдай мутасаввуф, иймони пойдор шоирнинг қалбини қийнаб, ташвишга солиши муқаррар эди. У бундай шайхларни шайтон малайи, элни йўлдан оздирувчи иблис деб атайди, уларнинг алдамчилиги ва жоҳиллигини ғазаб билан фош қилади. Шоирнинг сўзлари аччиқ ва зарбали. Шайхнинг ташқи кўриниши, юриш-туриши, феъл-атвори нохуш ва номақбул экани масхарали оҳангда, кишининг нафратини келтирадиган ибора-ташбиҳлар билан чизиб берилган. Мана, диққат қилинг, Навоий шайхни қанақа сўзлар билан «сийлайди»: «Шайхи риёйи – раънолик жилванамое, мисдур олтин била рўкаш, таши хушнамо ва ичи нохуш, сурати дарвешваш ва маъниси саросар ғаш. Оросталиги барча қайд ва каромати барча шайд». Яъни олтин қопланган мисдай ясама, ичи пуч, сурати дарвешу сийрати фосид.

Шоир шайх таърифини келтирар экан, ёва (маъносиз сўз), ях, зарқ (иккиюзламачилик) ҳарза (лаққи), ҳазён (сафсата), таблис (найранг), зуҳд, ёлғон, шайтанат (шайтонлик), идбор (бадбахтлик), ҳуққабоз (қиморбоз), ўғри, каззоб каби сўзлардан фаровон фойдаланди. Ҳар бир «таъриф-тавсиф»да, ҳар бир сўзда дарғазаб нафасидан сачраган ўт-аланга билиниб туради, у гўё душманини устма-уст найза санчиб маҳв этаётган ботир жангчига ўхшаб кетади. Навоийнинг тизма мусажжаълари тасвиридан ҳосил бўлган шайх қиёфасидан риё ёғилади. Унинг кўзи, нутқи, ҳаракатларида Риё. Риё уни зарпечақдай ўраб-чулғаб олган, етмиш икки томирига ёйилган. Навоийнинг бутун ғазаби, нафрати ва раддияси ана шу Риё сўзида мужассамлангандай. Риё-макр, риё-мунофиқлик, риё-фитна ва алдов. Салбий маъно англатувчи барча сўзларнинг мазмун-мундарижасига сарлавҳа бу сўз. Шунинг учун шайхни «таърифловчи» қолган ташбиҳлар йиғилиб, шу сўзга келиб боғланади ва маълум бўладики, бу ташбиҳлар шоир нафратини жамулжам этган «риёйи хирқапўш» иборасининг

шарҳ-изоҳидир. Чунончи, риёкор шайхнинг кийими – найранг, фириб нишонаси, унинг иплари – «макр риштаси», нақшлари – «наҳс фалакининг юлдузлари». Шайхнинг тасбеҳи – халқни алдаш тузоғи, ҳассаси – ҳийла уйига сутун ёхуд риё денгизи кемасининг эшкаги каби:

Риё баҳри ичра тамаъ заврақин
Солибдур асодин тутуб хода шайх.

Унинг оғзи нопок, сўзларидан қабоҳат ҳиди келиб туради, у ўғирлик қилиш, ҳаром ишлардан ҳам қайтмайди. Навоий ҳар бир асарида шайх риёкорлигининг турли томонларини янги-янги «сифат»лар билан очади. «Хонақоҳда ҳалқаи зикр ичра ғавғо қилди шайх» деб бошланувчи ғазалда зикру самоъ (самоъ – сўфийларнинг рақсу қўшиқ билан давом этадиган ҳол мажлисларидир, бу алоҳида руҳий ёришиш, илоҳий қалбда илоҳий нурнинг порлашини яқинлаштирадиган восита деб қаралган. Аммо риёйи шайхлар буни қуруқ ҳою ҳавас йиғинларига айлантирган эдилар) жазавасига тушган, ғавғою даъвосидан одамларнинг жонига теккан шайх тасвирланади. У оғзидан кўпик сочиб, бемаъни сўзлар айтиб, ёқимсиз овоз чиқаради, банги, девонага ўхшаб, ўзини ҳар кўйга солади, хилватда қорнини тўйғазиб олиб яна чилла ўтирибман, рўзаман, дея «асру кўп нодонни» ўз тузоғига илинтиради. «Мени ишқдан манъ этар сода шайх» ғазалида бўлса кўп тўполон қилмайдиган, ўзини соддаликка солган муғамбир риёкорнинг башараси очилган. Ғазалда қофия бўлиб келган сўзларнинг ўзи асар қаҳрамонининг ким эканини бизга аён этади: у ҳар қанча мулойим-содда бўлиб кўринишга тиришмасин, аслида лода, яъни ақлсиз, аҳмоқ одам, афтода. ожиз бўлиб туюлгани билан, лекин ношаръий ишларга омода (тайёр), ўзини эранлар қаторига қўшадию, аммо юриш-туриши, ороланиши модалар (хотинлар)га ўхшаш. Қўлида тасбеҳ, эгнида хирқа бу мўмин-қобил ва «содда» одамнинг агар жаҳли чиқса борми, уни «биҳим» – ҳайвондан фарқ қилолмайсиз. Хуллас, кўз олдингизда тили бошқаю дили бошқа, сўзи ишига тўғри келмайдиган авом фиреб, шаклу шамойил ичига яширинган шаҳватпараст мунофиқ бир кимса намоён бўлади. Бундай одамдан ёруғлик чиқмайди, чунки у маърифат тариқини залолат (гумроҳлик) тариқига алмаштирган дейди шоир:

Ёруқлик эмас мумкин андин, ки бор
Залолат тариқида афтода шайх.

Риёйи шайхнинг муридлари ҳам ўзига ўхшаган:

Ёва кўп айтурда бири чирчирак,
Чарх кўп урмоқда бири фирфирак.

Кейинги мисол «Ҳайрат ул-аброр»дан олинди. Кўриниб турибдики, бу ерда энди Навоий шайх кирдикорини фош этиш учун фақат қаҳру ғазабни сочиш билан чегараланмай, кулги усулидан ҳам фойдаланади, аммо бу оддий, беозор кулги эмас, балки заҳарханда, объектни яхлит салбий ҳодиса сифатида бутунлай инкор этувчи, шармандаи шармисор қилувчи аччиқ кулги. «Ҳайратул-аброр»да тасвирланишича, шайхнинг атрофида тўпланган кишилар

ўзларини «муҳаққиқ» (Ҳаққа етган), «ориф» (илоҳий маърифатни эгаллаган) сўфийлар деб, пирларини «Хизр паямбар» деб от қўйиб, овоза тарқатадилар. Шайх ҳам тўрда ўзини Зуннун ҳис этиб, керилиб ўтиради (Зуннун Мисрий назарда тутилади, у тасаввуфнинг атоқли пешволаридан бўлган). Шайхнинг бутун иши тақлидчиликдан иборат, у улуғ сўфийларга тақлид этиб, тариқат русумини амалга оширмоқчи бўлади. Лекин юраги тоза бўлмагани, асл ҳақиқат нима эканини англамагани учун барча ҳаракати сохта, ясама бўлиб чиқади. Навоий масхаралашни давом эттириб, риёйи шайхни бозорларда ҳар хил ўйинлар кўрсатадиган кўзбўямачилар ва эчки ўйини ташкил қилиб одамларни кулдирадиган қўғирчоқбозларга қиёслайди:

Турфа соқолин осибон кулгудек,
Эгри яғоч узра чиқиб учкудек.
Учкуча ҳам йўқ ишида тўғрилик,
Ул тутуб ўғри, бу қилиб ўғрулик.

Ҳа, чинакам ҳажвий образ бу. Битта шайхнинг ўзи эмас, «водии зулмат аро ул турфа хайл»нинг ҳам устидан ҳукм чиқарилган: шайх – деви лаин, «руҳни нафс олида қул айлаган» одам, у орқасидан эргашган қавмини тўппа-тўғри жаҳаннамга олиб боради, бироқ «кўнглида юз ит ўлубу гандараб» қолган, яъни ичи чирик, бадбўй бу қавмга томуғ ҳам ҳайф. Чунки:

Бу эл эрур борча ямондин ямон,
Кимки йўқ андин ямон – андин ямон.

Демак, ғазалларда ва «Маҳбубул-қулуб»да шайхнинг ички ва ташқи олами бир-бирига зид экани тазод таърифлар, қаҳрли, фош этувчи «сифатлашлар» воситасида очилган бўлса, «Ҳайратул-аброр»да бу усул масхаралаш, кулги-мазах усули билан қўшилиб, образ янада ёрқинлаштирилган, ҳажвнинг зарбаси, таъсир кучи ортган. Аммо «Ҳайратул-аброр» достонида яна бир жиҳат киши диққатини тортади. Бу – шайх риёкорлигининг асл сабаби, моҳиятини кўрсатиб беришдир. Дарҳақиқат, бунча худнамолик, сохта тоату ибодат, ғавғо-овозадан шайхнинг мақсади нима? Фақат нодон, жоҳил кишиларни атрофига йиғиб, муридни кўпайтиришми? Бу ҳам бор, албатта. Лекин Навоийнинг келтиришича, шайх ва унинг «хайли»нинг бундан ҳам «олийроқ» мақсадлари бор:

Борчага мақсуд буким, ахди жоҳ
Кўрсалар ул шайх ила бу хонақоҳ.

Яъни, самоъ ва зикрга тушиб, вовайло қилиш, турфа найранглардан асосий мақсад шоҳу шаҳзодалар, юқори мансабли амалдорларнинг эътиборини қаратиш, улар кўзига ўзларини «фақру қаноат» гўшасидан жой олган тақводор дарвеш қилиб кўрсатиб, катта-катта инъомларга сазовор бўлиш эди. Шу тариқа, шайхнинг бутун ният-аъмоли, фикру хаёли бойлик жамлаш билан банд, у – нафс бандаси («Чангаки нафс олида хору залил» – нафс қармоғида ҳақиру забун), шу нафски уни турли найранглар ишлатишга мажбур этган,

риё хирқасини кийдириб, турфа қиёфага киришга мажбур этган. Навоий буни наинки инсон зотига ношоиста хулқ, балки улуғ бир азоб деб ҳисоблайди, инсон боласининг нафс олдидаги ожизлигига ачинади:

Субҳаналлоҳ, бу не нафси лаим,
Нафсни қўйгил, не азоби алим.
Рўзи учун мунча фусунсозлиқ,
Мансаб учун мунча дағобозлиқ!

«Лаим» – паст, ифлос; «алим» – аламли, тоқат қилиб бўлмайдиган дард; рўзи – ризқ, кун ўткариш воситаси; фусунсозлик – афсун қилиш, найранг кўрсатиш; дағобозлик – фирибгарлик, макр қилиш.

Ҳа, шунча найранг, шайтон каби макр тўрини тўқишдан ғараз қорин тўйғузиш, кун ўтказиш, мансаб – амалга чиқиб, керилиб юриш. Нақадар пастлик, нақадар шум ният! Бироқ риёкорлик фақат шайхга хос эмас, фақат шайх нафс учун ўзини дўзах ўтига ташлаган десак, Навоий умумлашмалари доирасини торайтирган бўламиз. Улуғ мутафаккир ҳажвиётининг қудрати шундаки, у ёмон хулқли бадният одамларнинг салбий жиҳатларини қаҳр ўтига ёндириш, уларнинг зарарини кўрсатиш баробарида, жамиятни ва одамларни таҳлил этиб, мазкур иллатлар қаердан келиб чиқишини ҳам излашга интилар экан, тасаввуф таълимотининг теран хулосаларига суяниб, нафс ҳамма тоифа ва даражадаги номақбул ишларнинг бош сабабчиси деган фикрга келади. Шоҳнинг золимлиги, жабр-ситамга берилиши, вазирнинг фитна билан шуғулланиши, қозининг ҳақни ноҳақ деб қонунни бузиши, созанданинг камбағал тўйига эмас, бой хонадонига қараб йўрғалаши, назмбоз шоирнинг минг машаққат билан бир байт битиб, юз даъво пешкаш этиши, чайқовчининг Худо номи билан қасам ичиб, бирни ўнга пуллаши, хуллас, ҳамма-ҳаммаси «рўзи учун» қилинаётган «фусунсозлик»ларнинг турфа кўринишидир. Ҳаммасининг асосида тамаъ, молу дунёга ҳирс ётади. Ўша нафским, дажжолдай халқни аврайди, жунун чархипалагига солиб, гир-гир айлантиради. Алишер Навоий бу фалсафий умумлашмалар аро хаёл сурар экан, Аҳраман ва Ҳурмуз, Дев ва Инсон, Раҳмон ва Шайтон, Рост ва Ёлғон, Ёруғлик ва Зулмат курашининг рамузи, узоқ тарих қаъридан халқ хотирасида нақшланиб келган афсоналарнинг нечоғли ҳаётий ва азалийлигига иқрор бўлади. Аммо унинг инсонпарварлик туйғуси, эзгуликка, ҳақиқатга меҳри, жамиятда Яхшиликнинг ғалабаси учун курашишга иштиёқи, оламшумул инсоний қалби бу ҳол билан келишолмайди ва у Дажжол (Қуръонда айтилишича, охирзамонда ер остидан, яъни дўзахдан чиқиб, баҳайбат эшакка миниб одамлар орасида юрадиган, ўзининг қимматбаҳо матолари, ноз-неъмати билан кишиларни аврайдиган махлуқ. Нафс тимсоли), Ёлғон ва Зулматга аниқроғи, шу кучларни мужассам этган одамларга қарши курашга бел боғлайди ва жамиятни тузатиш учун одамлар ахлоқини тузатиш керак, одамлар тийнатидан Нафс, Тамаъ, Ҳирс ва Зулмни суриб чиқариш, йўқ этиш шарт деб уқтиради:

То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жониға бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.

Бу ажойиб рубоий Алишер Навоийнинг «Вақфия» асарида келтирилган. «Вақфия» – шоирнинг васиятномаси, шу асарда у бор ер-мулкини мадраса, хонақолар (буларни ҳам ўзи қурдирган), ихтиёрига топширгани, бу мулкдан келадиган даромадни қандай сарфлаш лозимлиги ҳақида кўрсатмалар ёзиб қолдиради ва баҳонада подшо билан ўзи орасидаги муносабатлар, ҳиммат, карам, адл, инсоф тўғрисида, дунёнинг бебақолиги, фано ва фақр хусусида фикр юритади. Гап орасида вазирлик даврида давлат мулкига заррача хиёнат қилмагани, Илоҳни ва инсофни ҳамиша ёдда тутиб «мусулмонлар маслаҳати» (яъни халқ фойдаси), подшонинг «муборак хотири учун» кўшиш қилганини қайд этиб, яна қуйидагиларни ёзади: «Бу жиҳатдин хирад ҳокими одили ҳукми била ростлик сиёсатгоҳида ғараз ўғрисини фано дорига осиб, инсоф дорул қасосида ҳирс қароқчиси бўйнин қаноат қиличи била уруб, вужуд шаҳрида муддао қасрини риёзат ёмғури била йиқиб, нафсоният боғида орзу ниҳолин инқитоъ илиги била кўнгариб, амал мазраида таваққуъ хирманин фақр ўти била куйдуриб, ул хирман кулларин фано елига совурдум». Бу парчани ҳозирги тилга таржима қилсак, қуйидагича бўлади: «Бу жиҳатдан (яъни, халқ ва давлат манфаатини ўйлаганим учун) ақлнинг одил ҳокими ҳукми билан ғараз ўғрисини фано дорига осдим, яъни шахсий манфаат – молпарастлик ниятини дунёга эътибор қилмаслик, дунё молини писанд қилмаслик эътиқодига қурбон этдим; инсоф қасосхонасида ҳирс қароқчиси бўйнини қаноат қиличи билан кесиб, вужуд – жисм шаҳрида дунёвий, жисмоний талаблар қасрини ранжу машаққат, яъни ўзини тийиш азоби ёмғири билан йиқдим; нафс боғидаги орзу-ҳавасни – ҳолини юз ўгириш, яъни маишату масарратга эътибор қилмаслик кўли билан қўпориб, орзу-умид майдонидаги ниятлар хирманини фақр-дарвешлик ўти билан куйдириб, ул хирман кулини фано – Аллоҳ ёдида ўзидан ва ўзликдан воз кечиш елига совурдим». Бошқача айтганда, Навоий тариқат йўлига кирганим, унинг нафсни маҳв этиш талабларини сўзсиз бажарганим учун шоҳ молига ва бошқа бойликларига эҳтиёж кўрсатмадим ва шу учун ҳам инсоф ва адолат йўлидан чекинмадим, демоқчи. Демак, ҳақиқий дарвешлик сулуки, тариқатга қалбан ва руҳан таслим бўлиш – инсофли ва одил бўлишнинг ягона йўли деб қаралган. Зотан, ўз нафсини жиловлай олмаган одам бошқалардан ҳалоллик ва тўғриликни талаб қила олмайди, ўзи покиза инсоф посбони бўлган кишигина мамлакатни, элни ҳалол, покиза, амну амонда сақлай олади; қароқчи ва ўғрининг, қиморбоз ва порахўрнинг жазосини беради. Дарҳақиқат, Алишер Навоий ва унинг ҳаммаслаклари тасаввуфнинг тарбиявий ролига алоҳида аҳамият бериб, жамият ахлоқини фақат шу йўл билан тозалаш мумкин деб ўйлаганлар. Шундай бўлгандан кейин тасаввуфни реакцион оқим, одамларни бадбинликка ўргатиб келди, дейишга ҳақлимизми? Йўқ, албатга. Ҳолбуки, бизга ўн йиллар давомида шундай деб ўргатиб келдилар. Навоий сатирасини тадқиқ этганда ҳам бу нарса эътиборга олинмади, аслида улуғ ўзбек шоирининг бирон-бир асарини, жумладан, ҳажвий асарларини ҳам тасаввуфдан ажратиб таҳлил этиб бўлмайди. Тасаввуф – Навоий учун синов тоши, барча ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-эстетик масалалар келиб тасаввуфга тақалади ва у орқали изоҳланади, ўз баҳосини олади. Шу нуқтаи назардан қараганимизда «Реакцион руҳонийлар турли йўллар билан омманинг онгини заҳарлар, уларнинг феодал зулмига қарши қаратилган ҳаракатларига тўсқинлик қилар ва ўз «ваъз-насиҳат»ларида кишиларни тақдирга тан беришга чақирар эдилар» («Ўзбек адабиёти тарихи», 8-синф дарслиги, 72-6.) қабилидаги фикрларни Навоийга боғлаб баён этиш улуғ шоир ниятларини тушунмаслик ёинки тушуниб туриб, атайлаб нотўғри талқин

қилиш, унинг шаънига туҳмат гапни айтиш билан баробар. Буни Навоийга нисбат бериб, унинг обрў-нуфузига таяниб, олға суриш, ўқувчилардан ҳақиқатни яшириш ўша улуғ шоир нафратига сазовор бўлган риёкор шайхнинг ишини такрорлашдир. Зеро, унда ҳам, бунда ҳам ғараз – манфаатга қараб одамларни алдаш бор, ҳақиқатдан юз ўгириш бор. Навоий ҳеч қандай «реакцион» (реакцион дегани тараққиётга зид одам дегани) руҳонийлар хусусида гапирмаган, унинг учун ёмон, имонсиз, фирибгар шайх ва яхши, ҳақиқий, имонли шайх бор; одил подшо билан бирга золим подшо бор; диёнатли қози баробарида бедиёнат, порахўр қозилар бор, вассалом. Навоий умуман руҳонийларни рад этган, умуман шоҳларни танқид қилган эмас; риёкор шайхни, золим шоҳни танқид этиб, дарвеш сўфини, одил шоҳни чин юрақдан мақтаган, намуна қилиб кўрсатган. Боз устига Навоий халқни «хонақоҳларга яқинлашмасликка чақиради», деб ўргатиб келдик болаларга. Бу ноҳақ гап. Навоий риёкор шайхлар макрига учмаслик кераклигини уқтирган, аммо умуман хонақога, масжидга борманглар, шайхларга эргашманглар деб бирор жойда айтган эмас ва у бундай дейиши мумкин ҳам эмас эди. У ҳамма нарсада, ҳамма жойда ростлик, тўғрилик амал қилишининг тарафдори; шоҳ ҳам, шайх ҳам, қози-мулло ҳам рост сўзласин, ҳақ йўлида туриб, рост аъмол кўрсатсин, дейди. Шуни ҳам айтмоқчимизки, гарчи Алишер Навоий XV аср кишилари, шоҳлар, шайху қозилар ҳақида ёзган бўлса-да, унинг қарашлари умуминсоний ахлоқий қадриятлар билан алоқадор бўлиб, ҳамма даврларга тааллуқлидир.

Ҳа, улуғ Навоий ҳақ, бутун чоралар билан пок ахлоқли инсон учун, адлу диёнат, ҳақиқат ғалабаси учун курашиш лозим, баднафслар, ҳирсу ҳавас бандалари – нопок шахсларни фош этиш, Навоий каби уларни умумхалқ нафратига гирифтор қилиш шарт, шунда қонун ҳам ўз кучини кўрсата олади, жамият ҳам тузалади, чинданам:

То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.

ОБИҲАЁТ
(Хулоса ўрнида)

Алишер Навоий Шарқ мумтоз адабиётининг барча жанрида бемисл маҳорат кўрсатиб, ўлмас бадиият дурдоналарини яратгани ўз замонидаёқ улуғ адиблар, нуктасанж мунаққиддар томонидан эътироф этилган.

Чунончи, улуғ форс-тожик шоири Абдураҳмон Жомий «Туркий тилда қалам тебратиб балоғат ва фасоҳат майдонида от сурган Навоий агар бу асарларни форс тилида яратганида, форсигўйларга сўз қолмасди» деса, султон ва шоир Ҳусайн Бойқаро Навоий ҳақида ёзган «Рисола» асарида «Назм тариқининг барча навъида соҳибқиронлик мақомини эгаллабдур», деб баҳо беради унга. Шарқнинг яна бир улуғ арбоби Бобур Мирзо бўлса туркийда ҳеч кимнинг «онча кўп ва хўб шеър» айтмаганини қайд этади.

Навоий даҳосининг буюклиги, аввало, шоирнинг ниятлари улуғворлигидан келиб чиқади. Навоийнинг нияти нима эди? Навоийнинг нияти ўз она тили – туркийнинг туганмас имкониятлари, қудрати ва қувватини намойиш этиш эди ва ул зот бу буюк ниятга эришди: туркий тилда қиёмига етган ва адабий чўққиларни забт этиб, ажойиб лирик шеърлардан тузилган тўрт девон («Хазойинул-маоний») ва «Хамса»ни яратди. Бундан ташқари, туркий тилда тарихий, илмий асарлар, «Лисонут-тайр» каби рамзий-сўфиёна достон, мактубот, Абдураҳмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад каби фавқулодда истеъдодли одамлар ҳақида «ҳолот» – маноқиблар ёзди.

«Хамсатул-мутаҳаййирин» асари Жомийга бағишланган. Шоир уни форс тилида ёзса ҳам бўларди. Аммо Навоий уни туркий тилда битди. Чунки туркий тилда хоҳ назм, хоҳ наср бўлсин, ҳар қандай жанр, усул ва оҳангда асар ёзиш мумкин ва зарур, деган фикрни шу тариқа исботламоқчи бўлди.

Улуғ шоир ўзининг тарихий вазифасини «Муҳокаматул-луғатайн» асарида яхши баён этган. Унда келтирилган фикрларнинг мазмуни шундан иборатки, салтанат араблар қўлида бўлганида араб тилида адабиёт гуллади, «сорт салотини (султонлари)» мустақил бўлганида форсигўй шуаро зуҳур қилдилар, «то мулк араб ва сорт салотинидин турк хонларға интиқол топди (*ўтди – Н.К.*)», турк тилида ёзадиган шоирлар пайдо бўлдилар. Бироқ Навоий эътирофича, «форсий... шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади».

Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро қалбида бу улуғ дард, ватан ва халқ олдидаги тарихий бурч бўлган. Улуғ шоир бутун истеъдоди, умрини шу муқаддас вазифани адо этишга бағишлаган. Навоий фикрларидан яна шу нарса ҳам аёнлашадики, то ўз давлати, шоҳу султони бўлмас экан, она тилининг қадру эътибори бўлмайди ва бу тилда шоҳона асарлар яратилмайди.

Буларни қайд этиб, шуни айтмоқчимизки, Алишер Навоийнинг буюклигини, аввало, туркий адабиёт майдонида, сўнгра эса Шарқ адабиёти ёки жаҳон адабиёти миқёсида олиб қараб аниқлаш лозим. Навоий – туркий халқларнинг, биринчи галда, ўзбекларнинг ифтихори, шу тилдаги адабиёт даҳоси, ўзбек адабий тилини ҳам амалий, ҳам назарий асослаб берган зот. Бу – унинг ҳеч қачон унутилмайдиган тарихий хизмати.

Навоий асарларида мусулмон Шарқида туғилган илғор ғоялар, ислом ва тасаввуф

таълимоти жамулжам этилганки, бу асарларнинг ҳар бири абадулабад сўнмас маънавий хазина бўлиб қолади. Шу боис Навоий асарлари ўзидан кейинги барча туркигўй шоир-ёзувчилар ижодига кучли таъсир этди. Бир ёғи Хитой, бир ёғи Ҳиндистон, бир ёғи Кичик Осиё, бир ёғи Кавказ, бир ёғи Волгабўйи ва Сибиргача чўзилган иқлимлар, мамлакатларда яшовчи туркий халқлар бу маънавият хазинасидан баҳраманд бўлиб, Навоий асарларини шарҳлаб, таржима қилиб ўрганди, ҳозиргача татаббуълар ёзиб келмоқда.

Навоийни Шарқ адабиёти майдонида олиб қараганда ҳам унинг салоҳияти юксаклигича қолади. Эрон, Покистон, Афғонистон, Тожикистон ва бошқа мамлакатларда Навоий форс-тожик адабиётининг жонкуяр ҳомийси ва улуғ зуллисонайн шоир сифатида адабиёт тарихида ҳурмат билан тилга олинади. Шуниси маълумки, Алишер Навоий форсий тилда ҳам кўп ва хўб асарлар ижод этди. Айниқса, унинг ғазал ва қасидалари машҳур. Хоқоний, Хусрав Деҳлавий каби устозлар қасидаларига тенг келадиган ўн битта қасидаси сўз санъатининг ажиб дурдоналари ҳисобланади. «Фарҳод ва Ширин», «Мажолисун нафоис» асарларининг қайта-қайта таржима қилиб келинаётгани ҳам шоир ижодининг қанчалар эътироф этилаётганидан далолатдир.

Энди агар Навоий ижодини дунё адабиёти майдонида олиб қарайдиган бўлсак, улуғ шоиримизнинг мавқеи яна ҳам ортади. Улуғ зот тарихда тутган ўрни билан, ижодининг салоҳияти, кўлами, ранг-баранглиги билан, инсонийлик ғояларининг замонлар оша долзарб аҳамият касб этиши билан, энг асосийси, умумбашарий аҳамиятга молик таълимотнинг чуқур мазмунга эгалиги билан улкан адиблар қаторида туради.

Албатта, ҳар бир даҳо санъаткорнинг ҳам ўз дунёси, ижодий йўналиши бор. Жумладан, Алишер Навоийнинг ҳам. Аммо, агар биз жаҳон адабиётини ўрганиб, барчасини бир-бир элакдан ўтказсак, Навоий ўрта аср бадиий тафаккури ва шеърияти тарихида алоҳида ўрин эгаллайдиган улкан сиймо бўлиб гавдаланади.

Алишер Навоий ижодининг жаҳон адабиётидаги мақомини тиклаш учун, менимча, қуйидага энг муҳим ишларни амалга ошириш лозим:

а) шоир ижодини қиёсий усулда кенг ўрганишга киришиш, яъни уни туркий ва форс-тожик адабиёти билан изчил қиёсий таҳлил қилиб, Навоий кашф этган бадиий ютуқлар, унинг сўз оламига, фикр ва ғоялар дунёсига қўшган янгиликларини жаҳонга кўрсатиш;

б) Навоий ғояларининг умумбашарий моҳиятини очиб берадиган илмий асарлар яратиш;

в) дунё шарқшуносларининг шоир ижодига муносабатини яхлит ҳолда ўрганиш, бу ижодни камситишга қаратилган айрим фикрларнинг асоссиз эканини илмий исботловчи тадқиқотлар яратиш ва уларни хорижий тилларга ўгириб, дунёга тарқатиш;

г) Навоий ижоди бўйича халқаро анжуманлар, йиғинлар ташкил этиш;

е) замонавий технологиядан фойдаланиб, Навоий асарларини тарғиб этиш;

ж) Навоий асарларини янгидан хорижий тилларга таржима қилиш, буни рағбатлантириш.

Навоий асарларининг ҳозирги китобхонлардан узоқлашиб бораётгани, ҳар қанча ачинарли бўлмасин, аччиқ ҳақиқат. Лекин шоир асарларига меҳр қўйган одам унга барибир яқинлашиб бораверади. Бу меҳрни ўқувчиларда шакллантириш учун биринчи галда, қийин бўлса ҳам, шоир асарларини асл ҳолида ўқиш ва ёдлашга эътибор қилинса, шоирнинг армони, орзулари, фикрлари тўғри тушунтирилса...

Бу соҳанинг оқсаётганига сабаб – Навоий асарларини тўғри тушуниб, яхшилаб

ўқувчиларга етказиб берадиган ўқитувчилар кам. Ҳатто олий ўқув юртларида ҳам мумтоз адабиётни яхши тушунадиган мутахассислар тобора камайиб кетяпти. Ҳанузгача тасаввуф луғати йўқ. Навоийни эса бусиз тушуниш мумкин эмас.

Навоий ғояларининг туб моҳияти, илоҳий-тасаввуфий мағзи бир четда қолиб кетмоқда. Навоий оламни Аллоҳ яратган яхлит борлиқ, Яратувчининг қудрати ва гўзаллигининг кўзгуси деб билади. Шоир инсонга ҳам, унинг ахлоқий такомилига ҳам шу нуқтаи назардан қарайди.

Шоир ижодини бутун таркибий қисмлари, мураккаблиги билан идрок этмас эканмиз, унинг буюклигини ҳам тасаввур қилолмаймиз. Шарҳлар, насрий баёнлар тузиш, изоҳли луғатлар ҳам яратиш керак.

Навоий ижоди – бир калит. Бу калитни қўлга киритган одам мумтоз адабиёт сирларини эгаллайди, ҳам Шарқ маънавияти хазинасига эшик очади.

Навоий – мен қайта-қайта мурожаат қиладиган, қайта-қайта ўқиб, лаззатланадиган, қалбим тўридан жой олган шоир. Гўдакликда биринчи бўлиб қулоғимга чалинган шеърлар Ҳофиз Шерозий билан Алишер Навоийники бўлган. Навоийнинг раҳматли онамдан қолган эски бир сайланма девонини мўътабар тутиб, ҳамон сақлаб юраман.

Навоий шеърларини ҳар гал ўқиганда, янги-янги маънолар топганимдан қувониб кетаман. Навоий ҳақида сўз айтганим, айрим шарҳлар билан бул зоти шариф асарлари маъносига йўл топганимдан бахтиёрман.

Навоий ижоди – бамисоли бир обиҳаёт чашмаси. Ундан ичган сари қалбингиз тозаланиб, нурланиб боради, маънан ва руҳан улғаясиз, куч оласиз. Шундай буюк шоирни бизга ато этган Парвардигорга минг бора шукур қилиб, бу зоти мукаррамдан бир умр ибрат олиб яшаш биз учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

МАЪНОЛАР ОЛАМИГА САФАР

АРУЗИЙ ТАЛАФФУЗ

Мураккаб адабий ва илмий-ирфоний асарларни шарҳлаш бизда қадимий анъана. Ибн Сино, Ибн Арабий, Жалолиддин Румий, Хўжа Ҳофиз, Мирзо Бедил асарлари турли даврларда шарҳ этилгани маълум. Баъзан алоҳида асарлар, баъзан бутун-бутун девонлар ёхуд алоҳида олинган асарлар (масалан, Саъдий Шерозийнинг “Гулистон” асари) маъно-мазмуни, ибора ва истилоҳлари тушунтирилган. Бу биринчидан, машҳур асарлар ғоялари, маъносини соддароқ тарзда кенг ўқувчиларга тақдим этишга кўмаклашса, иккинчидан, шу баҳонада янги-янги асарларнинг яратилиши, ўлмас инсоний туй-ғулар, тафаккур ва ақлий-ижодий кашфиётларнинг ривожи, тўлишиб боришига сабаб бўлган.

Жумладан, улуғ ўзбек шоири Низомиддин Алишер Навоий асарлари ҳам асрлар давомида турли даражада, турли тилларда изоҳланиб, шарҳланиб келинган. Бу унинг ўлмас ғояларидан кенг омманинг завқланишига кўмаклашган, таълим-тарбиясида муҳим рол ўйнаган.

Бадиий асар, жумладан, ғазални шарҳлашнинг ўз талаблари бор. Аввало айтиш керакки, шарҳ бу ҳамма вақт асарнинг ўзини англаш учун ёрдамчи восита, у ҳеч қачон шоир асарининг ўрнини боса олмайди. Шарҳ, шу каби, том маънодаги адабий танқид ёхуд тад-қиқот ҳам эмас, гарчи унда тадқиқотий ва интерпретацион хусусиятлар бўлса ҳам. Шарҳнинг бош мақсади, таъкидлаганимиздай, асарнинг (жумладан, ғазалнинг) қийин иборалари, кўп маъноли мураккаб ўринларини соддароқ қилиб тушунтиришдир. Шундай бўлгач, қадимги шарҳларда кўпроқ истилоҳлар, тасаввуфий-ирфоний ибораларнинг мағзини чақишга эътибор қилинган. Шу каби асардан-асарга, даврдан-даврга ўтиб келган тушунчаларнинг маъно ўзгаришлари, тимсол ва тамсиллар изоҳланган. Бунда дастлаб сўзларнинг луғавий маъноси, сўнгра тамсил (образ) сифатидаги роли, кейин шу асосда шаклланган маъно жилолари, оригинал бадиий нафосати, ифодавийлик жозибаси ҳақида гапирилган.

Биз ҳам Алишер Навоий ғазалларини шарҳлаганда шу усулдан фойдаландик, яъни: 1) асар тилидаги ҳозирги китобхонга тушунилиши қийин сўзлар луғатини бериш; 2) байтларнинг насрий баёнини тақдим этиш ва 3) ғазалнинг умумий мазмун-маъноси, бадиий хусусиятлари устида мулоҳаза юритиш. Ўйлаймизки, бу анча қулай усул бўлиб, амалий аҳамияти кўпроқ.

Энди бир икки оғиз сўз ғазал хусусиятлари ва ғазални ўқиш, ундаги сўзларни талаффуз этиш ҳақида. Зеро, ғазалдаги маъноларни тушуниш билан бирга ғазални ўз вазни-оҳанги билан ўқиш, талаффуз этиш ҳам жуда муҳим. Аслини олганда ғазални тушунмай, ундаги сатрларни тўғри ўқиш амри маҳол, шу каби ҳар бир ғазал ўз вазни билан ўқилмаса, ундаги маънолар ёрқин ва таъсирчан чиқмайди. Воқеан, ғазал – бу мусиқа, шу боис ундаги сўз ва иборалар ҳам нозик, нафис, дилрабо. Битта сўзгина эмас, битта товуш ёки қўшимча нотўғри талаффуз этилса, оҳангига тушмаса, бутун асарнинг оҳори тўкилади, ғализлик ва дағаллик юз беради. Ғазал, айниқса, Алишер Навоий ғазаллари ғоят санъаткорона тикилган ҳарир матога ўхшайди, ундаги айни шу нафислик, куй маромини озгина бузсангиз, сўзни белгиланган баҳр талабига риоя қилмасдан талаффуз этсангиз, ҳарир мато чок-чокидан ситилиб кетади. Эсдан чиқармайликки, Навоий ғазалларининг аксари рамал (фоилотун,

фоилотун...) ва ҳазаж (мафоийлун, мафоийлун...) баҳрларида ёзилган. Муаллиф буни ўзининг “Мезон ул-авзон” асарида алоҳида қайд этиб, ҳар бир баҳрнинг имконият ва хусусиятлари, туркий тилни арузга тушириш йўлларини белгилаб берган.

Алишер Навоий асарларининг вазн хусусиятлари ҳақида профессорлар И. Султон, А. Ҳожиаҳмедов, А. Аъзамов, Д. Салоҳий, Н. Жабборов, Б. Тўхлиев, доцент И. Адизовалар яхши тадқиқотлар олиб бориб, талабаларга ёрдам берадиган фойдали амалий маслаҳатларни баён этганлар.

Аммо, шунга қарамай, радио ва телевидение эшиттиришлари, ёш ҳофизларнинг мумтоз қўшиқларни ижро этишларига диққат қилсак, Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳий ғазалларидаги сўз ва ибораларнинг бузиб айтилиши, арузий оҳангга мутлақо тўғри келмайдиган хониш ва декламациялар шоҳиди бўламиз. Бу кишини хафа қилади. Афтидан, нафақат филолог толиби илмлар, балки журналистлар, театр актёрлари, санъат даргоҳларида таҳсил олувчилар, айниқса, консерватория талабалари мумтоз шеъриятни ўқиш, куйга солиб айтиш, хиргойи қилиш, сўзларини талаффуз этишни жиддий ўрганишлари лозим. Кузатишлар ғазални ўқиш ва куйлашда қуйидаги камчиликлар борлигини кўрсатмоқда. Чунончи:

1. Аруз вазнини билмаганлик оқибатида асарни бармоқ вазнига солиб ўқиш;
2. Ғазалдаги барча сўзларни сидирғасига сунъий равишда чўзиб ўқиш;
3. Арузнинг турли баҳрларида ёзилган ғазалларни бир хил баҳрда талаффуз қилиб, оҳанглар рангба-ранглиги, ҳар бир асарга хос жилони йўқотиш;
4. Асардаги сўзлар ва иборалар, мумтоз шеъриятга хос тил хусусиятларини бузиш.

Аввало шуни таъкидлаш жоизки, аруз вазнида ёзилган асарлар, айниқса, ғазаллар майин, оҳиста ўқилишини талаб қилади, асар сўзларидаги ҳар бир бўғинга урғу бериш, баланд овозда зўр бериб (баъзан қичқириб) ўқиш мумкин эмас. Бу аруз вазни табиатига зиддир. Ғазал –латиф ва нозик маъноли жанр бўлганлиги учун уни нафақат куйга солиб, қўшиқ қилиб куйлаганда, балки, қироат қилиб ўқиганда ҳам ана шу майин, нафис оҳанг бузилмаслиги лозим. Бунинг учун эса аруз вазни, унинг баҳрларидан яхши хабардор бўлиш талаб қилинади. Негаки, айнан, “фоилотун”, “мафоийлун”, “мустафъилун”, “фаўлун” каби шартли талаффуз ўлчовлари, уларнинг ўзаро алоқаси, қандай товушлардан тузилганини билган одамгина сўзлардаги товушларнинг қисқа ва чўзиқлигини англаб етади ва товушлар комбинациясидан ҳосил бўлган баҳрни илғаб олади. Арузда сўзлардаги товуш ва бўғинлар баъзан алоҳида, баъзан эса бир-бири билан қўшилиб талаффуз этилади.

Чунончи, Навоийнинг қуйидаги машҳур байтини олайлик:

Оразинг ёпқоч кўзумдин тўкилур ҳар лаҳза ёш,
Ўйлаким пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғоч қуёш.

Рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун) баҳрида ёзилган ушбу байт сўзларининг тақтеъи (фоилотунларга тақсимланиши) қуйидагича:

О – ра – зинг – ёп / қоч – кў – зум – дин / тў – ки – лур – ҳар / лаҳ – за – ёш
Фо – и – ло – тун / фо – и – ло – тун / фо – и – ло – тун / фо – и – лун

Ўй – ла – ким – пай/ до – бў – лур – юл / дуз – ни – ҳон – бўл / ғоч – қу – ёш
Фо – и – ло – тун / фо – и – ло – тун / фо – и – ло – тун / фо – и – лун

Кўринадики, вазн чорчўбасига тушириш учун ёпқоч, пайдо, юлдуз, бўлғоч сўзларининг

аввалги бўғинлари ўзидан олдинги сўзга қўшиб талаффуз қилиниши керак. Аммо бунда табиий ва равон чиқиши, сунъийлик юз бермаслиги керак.

Энди товушларни чўзиб талаффуз қилиш ҳодисасига келсак, албатта, аруз вазнида ёзилган шеърларда бу жиҳатга эътибор қилиш лозим. Лекин бу дегани ҳамма унли товушлар чўзиб талаффуз қилинади, деган гап эмас. Чунончи, форсий ва туркий мумтоз шеъриятда кўпинча "о", "и", "е", "у" унлилари баҳр талабига қараб баъзи жойда чўзиқ талаффуз қилинса (яъни бир ярим ёхуд икки бўғин ўрнида), баъзан бир оддий тўлиқ бўғин тарзида талаффуз қилинади. Чунончи, "Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасун" мисрасида ишқ сўзи бир бўғин сифатида талаффуз қилинса, "Ишқ эрур дурру кўнгул дурж анга" мисрасида ишқ сўзи чўзиб (бир ярим бўғин ҳажмида) талаффуз қилинади. Шу каби Навоийнинг "Лайли ва Мажнун" достонидаги "Эй ишқ, ғариб кимёсен" мисрасидаги ишқ сўзи ҳам икки бўғин ҳажмида чўзиб айтилади. Айтиш керакки, осмон, офоқ, остона, моҳпайкар, моҳрў, ошно каби сўзлардаги "о" унлиси кўп ҳолларда чўзиб талаффуз қилинади. Шунингдек, ёпиқ бўғинлар ва охирида икки ундош ёнма-ён келган сўзлар ҳам арузий шеърда чўзиб айтилади. Масалан, дўст, аржманд, судманд, мустаманд каби сўзлар шулар сирасига киради.

Энди туркий тилдаги "а" товуши ҳақида. Форс ва араб тилларида "а" қисқа унли ҳисобланса, туркий шеъриятда у гоҳ қисқа, гоҳида чўзиқ унли ўрнида келади. Айниқса, Навоий девонларида буни сезиш қийин эмас. Шоирнинг:

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,
Не балолиғ кун эдиким ошно бўлдум санга.

Байтнинг тақтеъи:

Фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун. Яъни: рамали мусаммани маҳзуф. Бизни қизиқтираётган нарса шуки, байт радифидаги санга сўзининг охирги унлиси "а" чўзиқ унли сифатида қўлланилмоқда. Демак, бунда "а" товуши "о" ўрнида келган. Шунга асосан, санга сўзини санго деб ёзиш ҳам мумкин. Бундай сўзларда диққатни тортадиган яна бир нарса шуки, "нг" тарзида икки ундош билан ёзиладиган товуш аслида бир ундош (?)дир ва у бир товуш сифатида талаффуз қилинади.

Албатта, бу ерда аруз баҳрларининг барча қоидалари устида тўхтамоқчи эмасмиз. Бироқ мумтоз шеъриятимизда аруз вазни талаби билан узоқ йиллар анъана сифатида шаклланиб қолган жиҳатларга қисқа тўхтаб ўтишни жоиз деб ҳисоблаймиз. Булар қуйидагилардан иборат:

1) Икки хил кўринишда талаффуз қилинадиган сўзлар. Чунончи: гаҳ-гоҳ, шаҳ-шоҳ, маҳ-моҳ, не-на, бўлур-ўлур, эди-эрди, даға-доғи, яна-ёна, барча-борча, Аллоҳ-Оллоҳ, яра-ёра, кофир-кофар, билан-била-ила, учун-чун, Мусо-Мусий, Исо-Исий, Фаредун-Афредун, Искандар-Сикандар, Лайли-Лайло, бараҳман-барҳаман, гулистон-гулситон ва ҳоказо. Шу каби ташдид – икки ундош ёнма-ён келган икки, етти, саккиз, тўққиз, сирр, дурр каби сўзлар вазн талаби билан баъзан ики, ети, тўқиз, сир, дур шаклида ёзилиши ҳам мумкин.

2) Айрим атоқли отлар ва қўшимчаларни қисқартириш ёки эквивалентини айтиш. Масалан: Жамшид-Жам, Жаброил-Жибрил, Ҳабибуллоҳ-Ҳабиб, агар-гар-ар, лекин-лек, кошки-кош, балки-бал каби.

3) Сингармонизм (унлилар мувофиқлиги) ҳодисасининг тўлиқ амал қилиши: бўлур, этуб, бўлубтур, кўзум, ўкунч, кўнгул ва ҳоказо.

4) Уюшуқ бўлаклар кетма-кетлигида "ва" боғловчиси ҳамма вақт "у" деб талаффуз қилинади.

5) Мумтоз адабиётда Хитой мамлакати – Хито (ёки Чин), Арманистон – Арман, Европа – Фаранг, Уйғуристон – Хутан, Туркия – Рум (Румо) тарзида, қадимги юнон олимлари номи арабийлашган шаклда (Арасту, Афлотун каби) келтирилган.

Ғазални ўқиш "ёйи ваҳдат" (е) билан келадиган сўзлар баъзан "и" деб, аксинча, изофа бўлиб келган "и"ни "е" деб ўқиш ҳам ғазал маъносининг бузиб талқин қилинишига сабаб бўлмоқда. "Ёйи ваҳдат" (е) бир киши ё бир нарсага ишорадир. Изофа бўлиб келган "и" эса *–нинг* қўшимчаси (қаратқич келишиги)га тўғри келади. Масалан: "Ваҳдате бўлғай муяссар жом била май ичраким, Жому май лафзин дегон бир сўз ила қилғай адо" байтининг маъноси қуйидагича: "Жом билан май орасида шундай бир бирлашув, ягоналашув ҳосил бўлдики, жом билан май сўзларини бир сўз билан ифодалаш мумкин бўлади, яъни уларнинг маъноси бир тушунчада мужассамлашади". Агар бу байтнинг биринчи сўзини "ваҳдати" тарзида ўқисак, ҳеч бир маъно чиқмайди.

Навоийнинг "Қаро кўзум" деб бошланадиган ғазали Тошкент ироқи куйида ашула қилиб ижро этилишини биламиз. Баъзи хонандалар ғазалнинг "Навоий, анжумани шавқ жон аро тузсанг, онинг башоқлиқ ўқин шамъи анжуман қилғил" деган мақтаъидаги "анжумани шавқ"ни "анжуману шавқ", "шамъи анжуман"ни "шамъу анжуман" тарзида талаффуз қиладилар. Ниҳоятда қўпол хато бу! "Анжумани шавқ" шавқу-завқ, руҳий кўтаринкилик йиғини. Анжуману шавқ-чи? Йиғилиш ва шавқ демак. Маъно йўқолган, ғазал таровати, шоир ҳислари бутунлай йўқолган. Шу каби шамъу анжуман бирикмаси (шамъ ва йиғин) ҳеч бир маъно ифодаламайди.

Ёки олайлик, Зебуннисо ғазали билан айтиладиган "Самарқанд ушшоғи"ни. Ғазалнинг охирги байти қуйидагича:

Закоти ҳусн агар медиҳи барои Худо,
Биё, ки Зебуннисо ҳамчу ман гадо инжост.
(Худо йўлида ҳусн закотини бермоқчи бўлсанг,
Келгинки Зебуннисо мен каби гадо бундадир).

Бу қўшиқни ўндан ортиқ хонандалар ижро этадилар, аммо ҳаммаси ҳусн сўзини ҳусни деб талаффуз қиладилар. Энди диққат қилинг: закоти ҳусни бу иборанинг на тожик тилида, на ўзбек тилида бирор маъноси чиқмайди. Ҳамма гап шундаки, қўшиқни дастлаб ижро этган киши ҳусн сўзини чўзиб талаффуз этган. Бу – аруз вазни талаби, шундай қилмаса оҳанг бутун бўлмайди. Кейинги ижрочилар бу чўзиқликни "и" деб шу андоза билан талаффуз қилишни одат қилганлар. Улардан лоақал бирортаси шоиранинг китобини варақлаб ўқимаган, бир-биридан ўзлаштириб, хатони такрорлаб келмоқдалар.

Шунингдек, ғазалдаги сўзларни ҳозирги кўринишда талаффуз қилиш ҳам оҳангни бузишга олиб келади. Шамъни шам, ғайрни ғайир, васлни васил, тамаъни тама, суръатни сурат (ёки аксинча), қатъни қат, манъни ман тарзида ўқиб, ҳам сўз маъноси ва ҳам вазнни бузувчи "ғазалхонлар" анча. "Шамъи шабистон" дейиш ўрнига "Шами шабистон" дейиш маҳбуба жамоли таърифида айтилган ибора ўрнига рангсиз, таъсирсиз ташбеҳни тақдим этиш билан баробар.

Шу тариқа, мумтоз шеърият, жумладан, Навоий ғазалларининг ўзига хос тили, тасвирий воситалари ва арузий оҳангларга мувофиқлаштирилган жиҳатлари бор. Навоий ғазалиётида аруз вазнининг рамал ва ҳазаж баҳрлари кўп қўлланилган. Айниқса, рамал баҳрида ёзилган ғазаллар кўпчиликни ташкил этади, айтиш мумкинки, девонларнинг қарийб ярми шу баҳрда ёзилган ғазаллардан иборат. Шунга қарамай, ҳар бир ғазалнинг мазмун-маъно-

сидан келиб чиқадиган ритмий хусусияти бор, ҳар бири алоҳида жозиба ва таъсир кучга эга.

Бу муқаддимани ёзишдан мақсад шуки, биз ўсиб келаётган авлодга мумтоз шеъриятни англаш, ундан руҳий лаззатланишни ўргатар эканмиз, ғазал, рубоий, достонларнинг ҳар бирини ўз вазни-оҳангида ўқиш, ғазал мутолааси қандай бўлишини ҳам таълим бериб боришимиз лозим. Мактаб ва олий ўқув юртларида адабиёт дарслари, тўгаракларда шунга эътибор қилинса яхши бўларди. Шу каби радио ва телевидение каналларида, театр саҳналарида чиқиш қиладиган ғазалхон бошловчилар, сухандонлар тарбиялаш лозим. Айниқса, мумтоз қўшиқларни ижро этувчи хонандаларни бу жиҳатдан пухта саводхон қилиш керак. Улар Лутфий, Навоий, Бобур, Машраб ғазалларини оҳанги билан ифодали ўқиш маҳоратини эгаллашлари шарт. Шу каби ҳофизлар ҳам нафақат мусиқа чалишни, нотани билиши, балки, айни вақтда доимий равишда шеърий асарларни ўқиб бориш, сўз санъатининг чинакам мухлиси бўлиши даркор. Шунда унинг қўшиғи яна таъсирчан, дилтортар бўлади.

1-ғазал

Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-ҳудо,
“Ёр аксин майда кўр”, деб жомдин чиқди садо.

Ғайр нақшидин кўнгул жомида бўлса занги ғам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.

Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир синғон сафол,
Жом ўлур гетийнамо, Жамшид – ани ичган гадо.

Жому май гар буйладур, ул жом учун қилмоқ бўлур,
Юз жаҳон ҳар дам нисор, ул май учун минг жон фидо.

Дайр аро ҳуш аҳли расво бўлғали, эй муғбача,
Жоми май тутсанг, мени девонадин қил ибтидо.

Токи ул майдин кўнгул жомида бўлғач жилвагар
Чеҳраи мақсуд, маҳв ўлғай ҳам ул дам моадо.

Ваҳдате бўлғай муяссар май била жом ичраким,
Жому май лафзин деган бир исм ила қилғай адо.

Сен гумон қилғондин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо.

Ташналаб ўлма, Навоий, чун, азал соқийсидин
“Ишрабу, ё айюҳал-аташон” келур ҳар дам нидо.

ЛУҒАТ

1. **Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-ҳудо** – Қуёш косасининг аксидан ҳидоят (йўл кўрсатувчи, раҳнамолик қилувчи) нурлари порлаб чиқди.
2. **Ёр** – дўст, севгили. Аммо бу ерда Худованд маъносида келтирилган.
3. **Акс** – илоҳий нурнинг тажаллиси, жилоланиб, порлаб кўриниши.
4. **Май** – ичимлик. Орифона маънода илоҳий тажаллийдан сархушлик, муҳаббат завқининг тўлиб-тошиши.
5. **Жом** – май ичиладиган идиш, коса. Бу ерда 1) ориф инсон қалби ва 2) илоҳий тажаллий акс этган моддий дунё, борлиқ маъноларида келган.
6. **Ғайр** – Аллоҳдан бошқа нарсалар, яъни дунё. Ғайр нақ-ши – дунё ташвишлари.
7. **Соқий** – 1) яқин дўст; 2) маъшуқа; 3) пири комил; 4) Парвардигор. Бу байтда пири комил маъносида келтирилган.
8. **Майи ваҳдат** – бирлик, ягоналик майи. Орифона маънода Худо дийдорига ошиқ инсоннинг қалбида илоҳий нур порлаб, унинг руҳининг Мутлақ руҳ билан қўшилиши ва шу

туфайли олий маънавий лаззат топиши. Айни пайтда илоҳийлик ва моддийликнинг бирлашуви, жамулжам бўлишини ҳам англатади.

9. **Масаллик** – каби, ўхшаган, бамисоли.
10. **Ғамзудо** – ғамни, дунё ташвишини кеткизадиган.
11. **Зарф** – идиш.
12. **Синған сафол** – сафол коса парчаси, кўчма маънода синиқ кўнгил, хоксорлик.
13. **Гетийнамо** – оламни кўрсатувчи.
14. **Жамшид** – қадимги Эрон подшоларидан.
15. **Нисор** – бағишлаш, туҳфа қилиш.
16. **Дайр** – зардуштийлар ибодатхонаси, бутхона, насроний роҳиблар йиғиладиган жой, шунингдек, дунё маъноларида ишлатилади. Тасаввуфда ориф инсонлар мажлиси, пири комил ҳузури. Чунончи, дайр пири шу маънодадир.
17. **Муғбача** – зардуштий оташпарастлар ибодатхонаси (дайр)нинг хизматкори. Тасаввуфий маънода пирнинг сўзи ва насиҳатлари, файзу тароватини муридларга етказувчи киши.
18. **Девона** – илоҳий жазба теккан ошиқ инсон.
19. **Ибтидо** – бошланиш, аввал, бошланадиган жой.
20. **Чеҳраи мақсуд** – мақсад юзи. Аллоҳ нурининг порлаб намоён бўлиши, илоҳий ҳақиқатнинг аёнлашуви.
21. **Маҳв бўлмоқ** – йўқолиш, кўринмай қолиш, эриб, қоришиб кетиш.
22. **Моадо** – Аллоҳдан ўзга нарсалар, яъни моддий дунё.
23. **Ваҳдат** – бирлашиш.
24. **Лафз** – сўз, ибора.
25. **Нафй** – танқид, инкор.
26. **Майхона** – комил инсон мажлиси, орифлар суҳбат қиладиган жой.
27. **Зоҳид** – умрини тақво ва тоат билан ўтказадиган пар-ҳезкор одам.
28. **Азал соқийси** – Аллоҳ таоло.
29. **“Ишрабу ё айюҳал-атшон”** – ичингиз эй ташналар (Қуръон, Бақара сураси, 60-оят)
30. **Нидо** – овоз, садо.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Эрталаб чиққан қуёш косасининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди ва Худонинг жамолини унинг тажаллисида кўр, деб оламдан садо чиқди.

2. Эй соқий, агар Худодан ўзга ташвишлар, моддий дунё ғаму андуҳи кўнгил оинасини кир қилган бўлса, бу кир – зангни фақат илоҳий тажаллий нури, шу нур зав-қи билан ювиш мумкин.

3. Бу нур, бу май шундай ажойибки, унга бир синган сопол коса бўлаги – фақир киши кўнгли ҳам идиш бўлиши мумкин, ўшанда жом – бутун оламни кўрсатадиган бўлади ва бу жомдан май ичган, яъни тажаллий нуридан баҳра топган одам, гадо бўлса-да, ўзини подшодай ҳис этади.

4. Агар жом билан май шунақа бўлса, бу жом учун юз жаҳонни бағишласа, бу май учун минг жонни фидо қилса арзийди.

5. Эй пир сўзини келтирувчи, пир мажлисида ҳушёрлар ҳушини йўқЎҲотиб, бехуду расво бўлиш учун йиғилган экан, агар пир муждаси, сўзини етказмоқчи бўлсанг, буни мен девонадин бошлагин.

6. Шунда бу илоҳий нур – майдан кўнгил жоми ёришиб кетиб, чеҳраи мақсуд – Аллоҳ жамоли намоён бўлади ва ўша заҳоти Аллоҳдан бошқа нарсалар йўқолади.

7. Шундай ҳолатда май билан жом, яъни илоҳий тажалли билан дунё ёки кўнгил орасида бир яқинлик, бирлашиш юз берадики, "жом" ва "май" сўзларини талаффуз қилган одам ҳар иккисини бир ном (сўз) билан ифодалаши мумкин.

8. Эй зоҳид, сен ўйлаётган жому майни айтаётганим йўқ, чунки бу сен назарда тутган жому май эмас, билмасдан дарвешларни маломат қилма.

9. Эй Навоий, азалий зот – Парвардигори олам тажаллиси нуридан бебаҳра бўлма, чунки Унинг ўзи ўз каломида "Ичинг, эй ташналар!" деб қўйибди.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Алишер Навоийнинг тўрт девондан иборат "Хазо-йин ул-маоний" ("Маънолар хазинаси") номли лирик шеърлар тўплами ушбу ғазал билан бошланади. Анъанага мувофиқ ғазал матлаъи (биринчи байти)нинг биринчи мисраси араб тилида битилган. Худди шу арабча жумла мазмуни кейинги байтларда давом эттирилади ва шоир назарда тутган маънолар бирин-кетин равшанлашиб, турли ташбеҳ-тимсоллар, истилоҳлар билан ўқувчига етказилади.

Бугина эмас, ушбу ғазал ўзидан кейин келадиган ғазаллар учун маълум маънода дастурий хусусиятга эга. Яъни унда улуғ шоир дунёқарашининг асосий йўналиши акс этган ва у кейинги ғазалларда давом эттирилган. Шу маънода мазкур ғазал маъноларини тўғри тушунган одам Навоий девонларидаги бошқа ғазалларни ҳам англаб етишга калит топади ва шоир идеаллари оламига кириб боради.

Ғазалда оламнинг илоҳий моҳияти ва буни англаган инсон завқу шавқи, қалб сурури ифодаланган. Ҳудудсиз бу олам Яккаю ягона Аллоҳнинг тажаллий нури билан барҳаёт, мунаввар ва жозибали. Шаксиз, шу қудрат барча жисмларни бир-бири билан вобаста этади, улуғ мунтазамликда сақлайди, барқарор ва пойдор этади. Ушбу нур Қуёш кўринишида беқиёс неъмат бўлиб, ҳар саҳар порлаши, барча жонзотлар, жумладан, Инсон қалбини шодликка лиммо-лим этиши аён ҳақиқат. Аммо Қуёш ҳам бир тимсол, бир ташбеҳ, холос. Илоҳий ҳақиқат, тажаллий бундан-да улкан, ул жами борлиқни, жумладан, қуёшни ҳам қамраб олади. Бу Ҳақиқат ва беинтиҳо Қудратни ориф инсон, пири комил англаб етади. Буни англаган ориф, вали зотлар ҳам қалблари порлаб, шу маърифат нурини бошқа талабгорларга етказадилар. Ёр акси билан ошно этадилар.

Диққат қилсангиз, ғазалда **жом** ва **май** истилоҳлари бошидан охиригача бир-бири билан боғлиқ, аммо хилма-хил талқинларда давом этган. Жом моддий дунё ва май эса Ёрнинг тажаллисини акс эттирувчи ва унга боғланган кўнгил ишқи туғёнини англатувчи тимсоллар экан, бунда уч маъно бир-бири билан боғлиқ ҳолда зуҳур этади: 1) илоҳий нур жилоси; 2) дунё; 3) инсон қалби. Инсон агар фақат дунё ташвишлари (занги) билан боғланса, у Илоҳий нурдан бебаҳра қолади. Ҳолбуки, инсоннинг олий мақсади – ўз Аслиятини идрок этиш ва Унга қайтишдир. Шу боис у кўнгил кирларини ювиб, уни Аллоҳ нури акс этган жомга айлантириши лозим, чунки ана шу даражага етган одам дунёнинг ўзи Аллоҳ жамоли акс этган мазҳар ва жом эканини англаб етади. Шунда инсон ўзини қудратли, мукаммал ҳис этади ва фақир, хоксор бўлса ҳам бу муҳаббат оташида пишиб, подшо Жамшиддан-да кучлироқ сезади. Бунда қуйидаги ривоятга ишора ҳам бор: дейдиларки, шоҳ Жамшид майни ихтиро қилгандан кейин, донишмандлар кўмагида шундай бир жом ясатган эканки, агар унга май тўлдирсалар, бутун олам ва унинг воқеа-ҳодисалари акс этар экан. Жамшид, бутун оламни

шу жомда кўриб турар экан. (Искандар ясаттирган кўзгу ҳам шундай хусусиятга эга бўлган дейишади).

Алишер Навоий шу ривоятларга ишора қилиб, биринчидан, ориф инсон қалби ҳам оламни ва илоҳий тажаллийни кўрсатадиган кўзгудир, чунки у Ишқ, илоҳий сирлар, ҳикматларга тўла деган ғояни ифодаласа, иккинчидан, дарвешнинг синиқ кўнгли (“син-ғон сафол”) Жамшид каби шоҳлар қадаҳидан ҳам эътиборлироқ, қимматлироқ бўлиб, айни шу “синиқ кўнгиллар” Илоҳ нурини акс эттириб, дунёни кўрсата олади, деган фикрни билдиради.

Ана шу “синиқ кўнгиллар” садоқати, муҳаббати уларни пири комилларга яқинлаштиради ва улар тажаллиёт майини биринчи бўлиб ичадилар ҳол мартабасига кўтариладилар ва бундай вақтда улар учун жом ва май, яъни дунё ва Илоҳ қўшилиб кетади. Парвардигор қудрати, жамолини бутун моҳияти билан ҳис этиб, сархуш бўладилар.

Навоий бу ўринда Илоҳий тажаллий билан моддий олам инсонда бирлашган деган ваҳдат ул-вужуд таълимоти ғоясини олға суради: май билан жом орасида шундай бир Ягоналик ҳосил бўладики, қайси дунё, қайси Илоҳ эканлигини ажратиш мумкин бўлмай қолади.

Шундан кейин шоир дарвешлар тилга оладиган “май”, “майхона” сўзларини тушунмай, уларни мазаммат этадиган зоҳирбин, маънолар сирридан бехабар зоҳидни танқид қилади ва Қуръон оятига ишора этади. Бу оятда Мусо пайғамбар ўз қавмини Мисрдан олиб чиқиб кетаётганда, қавм Мусога чанқоқликдан нолиб мурожаат қиладилар. Шунда Мусога “Ҳассангизни қояга уринг” деган ваҳий келади. Парвардигорнинг бу муждасини эшитган Мусо ҳассасини қояга урганда, булоқ пайдо бўлиб, шарқираб сув оқади...

Яъни Аллоҳ қудратининг чек-чегараси йўқ, олам Унинг нури билан тўлиқ экан, буни англаш, бунга етишиш ва моддий ҳаёт билан маънавий ҳаётни файзли, мазмунли қилишга интилиш лозим, деган ғоя Навоий ғазалининг мағзини ташкил этади. Шоир айни шу фикрни қатор асарларида ифодалаб, ҳаёт маъноси, инсонийлик маъносини руҳий юксалиш билан боғлаб талқин этади. Кейинги ғазаллар шарҳи бунга мисолдир.

2-ғазал

Зиҳи ҳуснунг зуҳуридин тушуб ҳар кимга бир савдо,
Бу савдолар била кавнайн бозорида юз ғавғо.

Сени топмоқ басе мушкилдурур, топмаслиғ осонким,
Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо.

Чаман оташгаҳига оташин гулдин чу ўт солдинг,
Самандардек ул ўтдин кулга ботти булбули шайдо.

Не ишка бўлди беором кўзгу аксидек Мажнун,
Юзи кўзгусида аксини гар кўргузмади Лайло.

Қуёшқа гаҳ қизормоқ, гоҳе сарғармоқ эрур андин,
Ки сунъунг боғида бор ул сифат юз минг гули раъно.

Недин юз гул очар ишқ ўтидин булбул киби Вомиқ,
Юзунгдин гар узори боғида гул очмади Узро.

Каломингни агар Ширин лабида қилмадинг музмар,
Недин бас лаъл ўлур Фарҳоднинг қон ёшидин хоро.

Жамолинг партавидин шамъ ўти гар гулситон эрмас,
Недин парвона ўт ичра ўзин солур Халилосо.

Малоҳат бирла туздунг сарвқадлар қоматин, яъни
Ки мундоқ зеб бирла ул алифни айладинг зебо.

Қаноатнинг далилин инзиво қилдинг, яна бир ҳам
Далил ушбуки қониъ ҳарфидин халқ айладинг анқо.

Навоий қайси тил бирла сенинг ҳамдинг баён қилсун,
Тикан жаннат гули васфин қилурда гунг эрур гўё.

ЛУҒАТ

1. **Зиҳи** – офарин, қойил, ажойиб.
2. **Зуҳур** – кўринмоқ, намоён бўлмоқ, ошкора бўлмоқ.
3. **Савдо** – ҳою ҳавас, девоналик, ташвиш, орзулар, хаёллар, уриниш-интилишлар.
4. **Кавнайн** – икки дунё.
5. **Бозор** – *кўчма маънода*: ташвиш-талашишлар, муомала-муносабат, дунёвий ҳаёт.
7. **Пинҳон** – яширин, кўринмас.
8. **Пайдо** – равшан, очиқ, кўринадиган.

9. **Оташгаҳ** – олов кўраси, ўчоқ, оловли жой. “Чаман оташгоҳи” – гулзор, очилган қизил гуллар.

10. **Самандар** – афсонага кўра, оловда туғилиб, олов ичида яшайдиган жонивор.

11. **Шайдо** – ошиқ, ошуфта, масту девона.

12. **Сунъ** – санъаткорлик, яратиш, ижод қилиш.

13. **Узор** – юз, чеҳра.

14. **Музмар** – яширин, беркитилган, нарсанинг замирида яширинганлик.

15. **Хоро** – қаттиқ, тарашланмаган тош.

16. **Партав** – нур, шуъла, чақин, сафо.

17. **Гулситон** – гулистон.

18. **Халилосо** – Халил каби. Халил – Иброҳим пайғамбарнинг лақаби, Худонинг дўсти дегани. Қуръонда келтирилишича, у подшо Намруд томонидан гулханга ташланган, аммо ёнмаган.

19. **Малоҳат** – мулойимлик, жозибадорлик, дилкашлик.

20. **Сарвқад** – тик ва гўзал қомат.

21. **Инзиво** – узлат, гўшанишинлик, одамлардан ўзини четга олиш.

22. **Қонеъ** – қаноатли одам.

23. **Анқо** – Афсонавий қуш, топилмас, кўринмас қуш, Симурғ.

24. **Алиф** – араб ёзувининг биринчи ҳарфи. Тикка бўлганлиги учун гўзал қоматлар унга ўхшатилган.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Эй Тангрим, ажойибки, Сенинг ҳуснингнинг намоён бўлиши – порлашидан ҳар кимда бир талпиниш ҳосил бўлибдир. Бу ташвиш, орзу-ҳаваслардан икки дунёда юз хил ғавғолар юз берибди.

2. Сени топмоқ жуда қийин, балки топмаслик осонроқ, чунки кўринишинг яширин, аммо яширинганинг кўринишингдир.

3. Гулзорлар, боғларга оловранг гуллардан ўт-аланга солдинг, ошиқи шайдо булбул бу гулзор – оловга ўзини самандардек отиб, кулга айланди.

4. Агар Лайлининг юзи кўзгусида аксинг кўринмаса эди, Мажнун бунча беором бўлмаган бўларди.

5. Қуёшнинг баъзан қизариши (шафақ), гоҳида сар-ғайиши (кундузи) Сендиндир, зеро санъатинг боғида юз минг раъно гуллар сифати мавжуд.

6. Узро юзининг гули яшнаб очилмаганда, Вомиқ булбул каби бунчалик ишқ ўтида ёниб куйламаган бўларди.

7. Сўзингни Ширин лабида яширмаганингда, Фар-ҳоднинг қонли ёшидан қаттиқ тош лаълга айланармиди?

8. Сенинг жамолинг порлашидан агар шамънинг шуъласи гулистондай бўлиб кўринмаганида, парвона Иброҳим пайғамбардай ўзини оловга ташлармиди?

9. Сарвқомат гўзал инсонлар қоматини дилкаш, жозибали қилиб яратдинг, яъни гўё ул алифни чиройли қилиб безатдинг.

10. Қаноатнинг далилини узлат деб белгиладинг, яна шуки “қонеъ” сўзидан “Анқо” сўзини келтириб чиқардинг.

11. Навоий қайси тил билан Сени мақтасин, ахир тикан жаннат гулининг васфин қилишда соқовдир.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Бу ғазал девондаги биринчи ғазалнинг бевосита давомидир. Биринчи ғазалда ифодаланган моддийлик ва илоҳийликнинг бирлиги (ваҳдати) ҳақидаги фикр иккинчи ғазалда, айтиш мумкинки, мисоллар билан тушунтирилган. Яъни Аллоҳ тажаллиси борлиқни қамраб олгани, ҳаракатга келтириб туриши, жумладан, инсон зоти, уни ўраб олган муҳит, ҳаётнинг балқиб, яшнаб туриши, товланишлар, интилиш ва талпинишлар, яралиш ва бузилишлар, муҳаббатнинг узилмас торлари-ю, азоб-нашидаси – ҳаммаси шу Тажаллиёт зуҳуридан эканлиги тасвирланади. Аммо буни ҳамма ҳам идрок этмайди, ваҳдат ул-вужуднинг бу сиррини англаган одам, ҳаёт маъноси, инсонийлик маъносини чуқурроқ англаб етади, дейди шоир. Аллоҳ зотини ҳеч ким кўра олган эмас, лекин унинг сифатлари, нури бутун борлиқда мавжуд. Шу боиским, булбул гулга талпинади, гулзор ҳусну жамоли уни мафтун этади, у ўт ичида пайдо бўлган самандардай, ўзини гулзор олови ичига отади. Худди шу каби парвона ҳам айни шу илоҳий қудрат туфайли шамъ шуъласига талпинади ва оловга қўшилиб ёнади. Шу қудрат, шу куч Вомиқни Узрога, Мажнунни Лайлига, Фарҳодни Ширинга ошиқ қилиб қўйган. Чунки Узро, Лайли, Ширин жамоли – ҳар бири бир мазҳар. Яъни тажаллиёт нури акс этган нуқта, марказ. Вомиқ, Мажнун, Ширин бу нуқталарда Илоҳнинг нурини кўриб, унга бехуд ва беқарор бўлиб талпинадилар, шу мазҳарга етишиш билан Аллоҳнинг ўзига ошиқликларини исботлайдилар, яъни сифатдан Зотга қараб борадилар. Лекин бунга покланиш ва қаноат йўли олиб боради, дейди Навоий. Зеро, қаноатнинг дали парҳез, сабру тоқатдир. Бунда сўз ўйини ҳам бор, яъни араб ёзувида “қаноат”, “қонеъ”, “анқо” сўзларининг ўзаги бир:

Бундан ташқари, “қонеъ” – тўйинган, рози деган маъноларни англатса, “Анқо” – ҳеч қачон кўзга кўринмайдиган, аммо бор бўлган афсонавий қуш номи. Ана шундай рамзларни яратган ҳам Худонинг ўзи, дейди Навоий.

3-ғазал

Эй, сафҳайи рухсоринг азал хаттидин иншо,
Дебочайи ҳуснунгда абад нуқтаси туғро.

Заррот аро ҳар зарраки бор, зикрингга зокир,
Амтор аро ҳар қатраки бор, ҳамдинга гўё.

Машшотайи сунъунгдурур улким, нафас ичра
Кун кўзгусин ақшом кулидин қилди мужалло.

Кун шакли юзунг саждасидин бўлди мушаккал,
Тун туррраси қаҳринг елидин бўлди мутарро.

Сунъунг қилибон субҳни ул навъ мушаъбад,
Ким меҳр ўти оғзидин этар ҳар нафас ифшо.

Гўёки куяр оғзи ул ўт ҳирқатидинким,
Анжумдин ўлур обилалар гирдида пайдо.

Муҳтож Сенинг даргаҳингга хусраву дарвеш,
Парварда Сенинг неъматингга жоҳилу доно.

Гул юзида булбул сенинг асрорингга нотиқ,
Шамъ ўтида парвона Сенинг ҳуснунгга шайдо.

Ушшоқ аро, ё Рабки, Навоийға мақоме
Бергилки, Сенинг ҳамдингға бўлсун тили гўё.

ЛУҒАТ

1. **Сафҳа** – саҳифа.
2. **Рухсор** – юз.
3. **Азал** – бошланиши йўқ замон, азалий, ибтидосиз қадимийлик.
4. **Дебоча** – кириш, муқаддима, бошланиш.
5. **Абад** – чексизлик, чексиз давомийлик, туганмас замон.
6. **Ушшоқ** – ошиқлар.
7. **Заррот** – зарралар.
8. **Зикр** – номини тилга олиш, эслаш, Зокир – Аллоҳ исмини тилга олиб юргувчи одам.
9. **Амтор** – ёмғир томчилари, ёғин.
10. **Ҳамд** – мақтов.
11. **Машшота** – пардозчи, юзни, сочни безайдиган одам.
12. **Мужалло** – сайқал берилган, жилоланган.
13. **Мушаккал** – шаклга кирган, шаклланган.

14. **Турра** – зулф, соч.
15. **Мутарро** – тароватли, тоза.
16. **Субҳ** – тонг.
17. **Мушаъбид** – найрангбоз.
18. **Ифшо** – фош қилмоқ, ошкора этмоқ.
19. **Ҳирқат** – аланга, ҳарорат, иссиқлик.
20. **Анжум** – юлдузлар.
21. **Обилалар** – қавариқлар, пуфакчалар.
22. **Гирд** – атроф, айлана.
23. **Парварда** – тарбияланган, парвариш қилинган.
24. **Асрор** – сирлар.
25. **Туғро** – подшоҳ фармонининг ифода белгиси, шоҳона унвон.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Эй, Сенинг юзинг саҳифасида азалийлик хати битилган, ҳуснинг китоби аввалида абадийлик муҳри – унвони мавжуд.

2. Борлиқдаги жами зарралар исмларингни зикр этади, ёмғирнинг ҳар қатраси ҳамдингни айтади.

3. Сенинг қудрату санъатинг безакчиси бир нафасда кундузнинг кўзгусини тун кули билан тозалаб жило берди (бунда занглаган кўзгуни кул билан тозалаш назарда тутилмоқда).

4. Қуёшнинг шакли Сенга сажда қилиш ҳолатидан ҳосил бўлган. Туннинг сочи қаҳринг шамолидан тозаланади.

5. Санъатинг тонгни шундай ҳийлагар қилибдирки, у қуёш тафтини ҳар дамда оғзидан намоён қилиб туради.

6. Ул олов ҳароратидан, гўё оғзи куйгандай атрофида юлдузлардан сув пуфакчалари – қавариқлар пайдо бўлади.

7. Сенинг ҳузурингга подшо ҳам, гадо ҳам муҳтож бўлиб, интилади. Нодон ҳам, доно ҳам Сенинг неъматинг билан парвариш топади.

8. Гул юзига шайдо булбул Сенинг сиррингни сўзлайди, парвона ҳам шамъ шуъласига Сени деб талпинади.

9. Ё Раббим, Навоийга шундай мақом бергилки, Сенинг мақтовингга тили гўё бўлсин.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Бу ҳам Навоийнинг ҳамд ғазалларидан. Бироқ ҳамд ғазаллар ичида муножот оҳангига йўғрилган ва Қуръон оятлари мазмуни ўзига хос тамсил ва ташбеҳларда бўртиб ифодаланганлари ҳам бор. Келтирилган ғазал шундай хусусиятга эга. Чунончи, матлаъда, Аллоҳ таолонинг замон ва макондан ташқари, балки замон ва маконни қамраб олувчи, уни яратувчи азалий ва абадий Зот эканлиги, бу Зотнинг ҳусну жамоли, қудрати ва яратувчилиги (сонеъ – сунъ эгаси эканлиги) таъкидланади. Шундан кейин бутун олам Аллоҳга зикр айтиши, шукроналар қилиши, кеча ва кундуз, тонг ва шом, оламу одам унга тобеълиги тараннум этилади. Улуғ шоир Худо қудратини тоза, қалбга таъсир этадиган ташбеҳ – тамсиллар воситасида таъриф этади. Чунончи, машшота (юзни пардозловчи) санъаткорлиги кундуз

кўзгусини кеча кули билан тозалаб, жилолантирди, дейиш билан кеча (тун)ни кундузсиз, кунни тунсиз тасаввур қилиш қийин, зеро Парвардигор ўзаро зидликни бир-бирига боғлиқ қилиб яратган. Бу – илоҳий ҳикмат: тунсиз кун, кундузсиз тун чиройли эмас ва бутун бўлмайди. Кундуз (қуёшнинг) мунаввар шакли. Худонинг меҳрига, тунни Унинг қаҳрига ўхшатганда ҳам, шу ҳикмат назарда тутилган.

Тонгда икки хил хислат бор: биринчидан, у қуёшнинг чиқиши, кундузнинг бошланишидан дарак берса, иккинчидан, тонг алдамчи ҳамдир, яъни баъзан кун ёришгандай бўлиб туюлса-да, аслида ҳали тун тугамаган бўлади. Буни “ёлғон тонг” ҳам деганлар: “субҳи козиб”, “субҳи содиқ” (ёлғон тонг, чин тонг). Навоий шунга ишора қилиб тонгни найрангбоз деб айтади ва тонгни ҳар лаҳзада оғзидан олов чиқариб, одамларни алдайдиган ва айни пайтда ҳайратлантирадиган масхарабозга ўхшатади. Яъни тонг ҳар лаҳзада Қуёш чиқишидан нишона бериб туради, демоқчи. Аммо ташбеҳ бағоят гўзал ва тоза. Навбатдаги байтда ушбу ташбеҳ яна давом эттирилган: тонгнинг отишидан олдин юлдузлар осмонда ёрқинроқ кўринади, бу гўё ўт ҳароратидан масхарабознинг оғзи куйиб, лаблари гардишида қабариқлар пайдо бўлган кабидир. Кейинги уч байтда Тангри таолонинг ризқ берувчилик, одиллик сифатлари таърифланади ва бутун мавжудот Ундан баҳра олиб, Унга интилиши айтилади.

4-ғазал

Ул паривашким, бўлубмен зору саргардон анго,
Ишқидин олам манга ҳайрону мен ҳайрон анго.

Ўқларингдин дамбадам таскин топар кўнглум ўти,
Бордурур бир қатра сув, гўёки ҳар пайкон анго.

Бир диловардур кўнгулким, ғам сипоҳи қалбида
Оҳи новак, тоза доғедур қизил қалқон анго.

Новакининг парру пайконида рангин тус эрур,
Ёки кўнглумдин чу паррон ўтди, юқмиш қон анго.

Номайи шавқум не навъ ул ойға еткой, чунки мен
Эл отин ўқур ҳасаддин ёзмадим унвон анго.

Хизри хаттингнинг ажаб йўқ сабзу хуррам бўлмоғи,
Лаб-балаб чунки су берур чашмайи ҳайвон анго.

Эй хушо муғ кўйиким, рифъат била зийнатда бор
Меҳр анго бир шамсаву кўк тоқидур айвон анго.

Истамиш булбул вафо гулдин, магарким жоладин
Бағри қотмиш ғунчанинг, баским эрур хандон анго.

Қилмамиш жонин фидо жононға етмас дер эмиш,
Эй Навоий, ушбу сўз бирла фидо юз жон анго.

ЛУҒАТ

1. **Париваш** – парига ўхшаш, пари каби гўзал, тасаввуфий маънода парда ичидаги хаёлий маҳбуб.
2. **Саргардон** – йўлини йўқотган, ҳайрон, боши айланган.
3. **Пайкон** – камон ўқининг металдан қилинган ўткир учи.
4. **Диловар** – жасур, қаҳрамон, ботир.
5. **Сипоҳ** – қўшин.
6. **Қалб** – қўшиннинг ўртаси.
7. **Новак** – ўқ, камон ўқи, киприк.
8. **Паррон** – учиб бораётган, учаётган.
9. **Ҳасад** – бу ерда: рашк, қизғаниш.
10. **Унвон** – адрес, нишон маъносида.
11. **Чашмаи ҳайвон** – тириклик суви булоғи. Тасаввуфий маънода илоҳий файз манбаи ва комил инсон қалби.

12. **Хизр** – ҳамиша тирик, тириклик суви – оби ҳаётни ичган пайғамбар, валий зот, тасаввуфий маънода илоҳий мужданинг сўфий кўнглига нозил бўлиши, хушхабар.

13. **Сабзу хуррам** – яшил, яшнаб турган майсалар.

14. **Лабболаб** – лиммо-лим, лиқ тўла.

15. **Муғ кўйи** – оташпарастлар кўчаси, тасаввуфий маънода пир ҳузури, ошиқ дарвешлар талпинадиган висол мақоми.

16. **Шамса** – иморатлар пештоқидаги нақш, қубба.

17. **Кўк тоқи** – осмон гумбази.

18. **Рифъат** – кўтарилиш, баланд мартаба, юксаклик.

19. **Зийнат** – безанган, зеб берилган.

20. **Яшил хат** – маъшуқа юзидаги туклар, тасаввуфий маънода барзах – моддий ва руҳоний олам ўртаси, бақо чегарасини айтганлар. Ҳақ юзининг аёнлашуви, мутлақ жамолнинг пайдо бўлишини ҳам англатади.

21. **Ўқ** – киприк. Тасаввуфий маънода Илоҳнинг иноятн, Маҳбуби азалий назарининг ошиқ қалбига нур бўлиб тушишини айтганлар.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Ул парисифат соҳибжамол мени шундай мафтун ва беҳуш қилибдурки, унинг ишқида сарсонлигимга қараб, олам аҳли менга ҳайрон, мен эса ул гўзалнинг жамолига ҳайрону девонаман.

Ёки: парда ичидаги ул руҳоний (хаёлий) гўзал иш-қида шундай ovораманки, олам бу аҳволимга ҳайрону мен эса, Унга ҳайронман.

2. Эй гўзал пари, киприкларинг ўқидан (ёки ул илоҳий назарнинг қалбимга тушишидан) кўнглим ўти пасайди, чунки ўқинг учидаги темир тиғ гўё қатра сувдай бу оловни ўчиради.

3. Кўнгил шундай бир баҳодирки, ғам лашкари ўртасига ҳужум қилганда, унинг оҳи ўқдай бўлса, янги яраси – доғи қизил рангли қалқон кабидир.

4. Ёр ўқи (кипригн)нинг патлари ва темирдан қилинган учи рангли тус олган, балки бу ўқ юрагимни тешиб учиб ўтганда оққан қон унга юқмишдир?

5. Ишқ шавқида ёзган мактубим ул гўзал парига қандай қилиб етсинки, мен одамлар ул пари исмини ўқиб, хабардор бўлмасин деган фикр билан мактуб устига нишони – отини ёзмадим.

6. Сенинг Хизрдай абадий ҳаёт нишонаси бўлган тукларингнинг яшнаб туриши ажаб эмас, чунки ҳаёт булоғи уни тириклик суви билан суғориб турибди.

7. Муғлар кўчаси (пири комил ҳузури) қандай яхши, унинг мартаба ва ҳашамати шундай баландки, гўё Қуёш унинг пештоқидаги чиройли қубба, осмон гумбази эса бир айвондай гап.

8. Булбул гулдан вафо – боқийлик истагани қизиқ ёки жала ёғавериб, ғунчанинг бағри қотиб қолганидан, булбулга бу хандон гулдай кўриниб, абадийлик нишонасидай туюлгандир?

9. Жонини фидо қилмаган одам Жононга етмайди, деганлар, шу боис эй Навоий, ушбу сўзнинг маъносидан келиб чиқиб, юз жоним бўлса ҳам бари Ёрга фидо бўлсин дейман.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Ушбу ғазал Алишер Навоийнинг ошиқона ғазаллари сирасига киради. Аммо бу ерда ошиқоналик билан орифоналик муайян маънода қоришиб кетган. Зеро, “ошиқона” дегани ишқ-муҳаббат завқи ва изтироблари, ёр жамоли васфи ва бу жамолга етишишга интилувчи кўнгил кечинмалари ҳиссиёти, ҳаяжон ва талпинишларини тасвирловчи лирик асардир. Муҳаббат бир вақтнинг ўзида ҳам олам ва одам гўзаллиги, ҳам илоҳий Ёр жамолига қаратилган бўлиши мумкин. Гарчи орифона фалсафада моддий оламни мажоз, Мутлақ руҳни ҳақиқат (ҳақиқий мавжудлик) деб ажратилган бўлса-да, аммо бу икки тушунча батамом бир-бирига зид деб қаралмаган. Аксинча, мажозий олам тасвиридан мақсад Ҳақиқатни чуқурроқ англаш, Уни инсонга яқинроқ қилиб тасаввур этиш кўзда тутилган. Ҳазрат Навоий тили билан айтганда, “айни ҳақиқатдир мажоз”. Бундай қараш ваҳдат ул-вужуд таълимоти моҳиятидан келиб чиқади. Негаки бу таълимотга кўра, Мутлақ руҳ (Парвардигор) ҳамма ерда мавжуд. Олам гўзаллиги, ҳаётнинг нашъу намоси, жумладан, инсон зоҳирий ва ботиний гўзаллиги, камолоти ҳам шу Мутлақ руҳ туфайли ва унинг ҳикмати, файзу тароватн натижасидир. Шу боис гўзал инсон (у чиройли аёл, навқирон йигит, қалби дониш ва карамотга лиммо-лим мўйсафид бўлиши мумкин)га муҳаббат орқали илоҳий қудрат кашф этилади. Буни аввалги ғазаллар шарҳида ҳам кўрдик[1].

Келтирилган ғазалда ҳам мана шундай тасвир усули қўлланилган (Навоийнинг жуда кўп ғазалларида буни мушоҳада этиш мумкин). Яъни ошиқ соҳибжамол инсонни кўриб, унинг ҳусну жамолига мафтун бўлганидан девонадай бўлиб қолади, одамлар ошиқнинг бу аҳволига ҳайрон. Албатта, бу тасвирда анъанавийлик йўқ эмас, бироқ у тоза ва завқу шавқ қўзғатадиган ташбеҳлар билан жонлантиради. Ошиқнинг бехуду шайдолигига сабаб ёр кипригидир (нозли қараши, карашма). Киприк камон ўқига ўхшатилган, бу ўқ тўғри ошиқ юрагига бориб тегади, демак, маъшуқа ошиққа эътибор қилган, унга назар ташлаган. Ана шу назар бир томондан, ошиқни хурсанд этган бўлса, иккинчи томондан изтироб ва азоб ўтига гирифтор этган. Ошиқ шунинг учун ҳам маъшуқа жамолига ҳайрон бўлиб, қалбида ишқ олови ёнса-да, аммо унинг киприклари қалбига тегиб, бу ўтни ўчиради, чунки ўқнинг учи темирдан, темир эса сувга ўхшайди, дейди шоир. Шундан кейин бу ўққа бардош берган кўнгилнинг яралари, бу яралардан оққан қизил қонлар тасвирланган. Ғазалда ёр юзининг туклари Хизр кийими ранги (Хизр ҳар доим яшил либос билан тасаввур қилинади, чунки у абадий ҳаёт рамзи) ва майсазорга ўхшатилган. Бу – ошиққа ҳаёт бағишлайдиган баҳорий ранг ва илоҳий булоқ кабидир. Бу ўринда рамзийлик ва реаллик, илоҳийлик ва моддийлик бир-бирини тўлдириб, бири иккинчисини изоҳлаб, ажойиб лавҳа тасвирини вужудга келтирган. Ушбу байтдан кейин келадиган байт ҳам олдинги байт мазмунини давом эттириб, пири комил ҳузуридаги маънавий мулоқот таърифига бағишланган ва булбулга ўхшаб зоҳирий – ўткинчи гўзалликка эмас, балки ҳақиқий Моҳиятга ошиқ бўлиш, бу Моҳиятни англаш, идрок этишга даъват этароқ, Навоий бунинг мушкуллигини ҳам ғазал мақтаида қайд этади: жонни фидо этмагунча Жононага етиш мумкин эмас.

5-ғазал

Кўргали ҳуснингни зору мубтало бўлдум санго,
Не балолиғ кун эдиким ошно бўлдум санго.

Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санго.

Мен қачон дедим: вафо қилғил, манго зулм айладинг,
Сен қачон дединг: фидо бўлғил манго, бўлдум санго.

Қай парипайкарға дерсен: телба бўлдунг бу сифат,
Эй парипайкар, не қилсанг қил манго, бўлдум санго.

Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим, аввора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санго.

Жоми Жам бирла Хизр суйи насибимдур мудом,
Соқиё, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санго.

Ғусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санго.

ЛУҒАТ

1. **Мубтало** – боғланган, гирифтор, шайдо, ғамга боғланган.
2. **Пайкар** – сурат, ҳайкал, жусса, жисм.
3. **Жоми Жам** – Жамшид жоми. Биринчи ғазалдаги изоҳга қаранг.
4. **Хизр суйи** – тўртинчи ғазал изоҳига қаранг.
5. **Жоҳ** – мансаб.
6. **Ғусса** – ғам, ғусса чанги – ғам чолғуси, ғам-алам куйини таратган чанг.
7. **Наво** – а) куй; 2) бойлик, бутунлик, гармония. Бенаво – номукаммал, қашшоқ, ғариб.
8. **Ушшоқ** – ошиқлар.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Ҳуснингни кўрай деб сенга зору асир бўлиб қолдим. Сенга ошно бўлганим куним қандай балолик кун экан?

2. Сендин кўнгил узай деб ҳар қанча уринмайин, лекин кун-кундан баттарроқ сенга боғланиб қолдим.

3. Мен қачон сенга: менга вафо қил, деб айтдимки, менга устма-уст зулм қилмоқдасан, сен қачон менга фидо бўлгил дедингки, сенга фидо бўлмадим?

4. Қайси пари қоматли гўзалга бу хилда ошиқи девона бўлдинг, деб сўрайсан. Эй пари қоматлигим, манга не жабру жафо қилсанг ҳам розиман, чунки сени севиб, девонанг бўлиб қолдим.

5. Эй кўнгул, улуғлар, донолар насиҳатига мен қулоқ солмадим, энди сен ҳам овора бўладиган бўлдинг, Бошимдаги юз бало камлик етмагандек, сен ҳам бир бало бўлдинг (ёки мен сенга бир бало бўлдим).

6. Жамшид жомидаги май – васл сархушлиги ва абадий ҳаёт рамзи Хизр суйи насибам бўлсин десанг, мансабдан кечиб, дарвеш бўл.

7. Навоийдек сен маҳбубага асиру бенаво бўлмагунча ошиқлар орасида ишқ алами куйини эшитмадим.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Навоийнинг ушбу ғазали анча машҳур, хонандаларимиз уни қўшиқ қилиб куйлайдилар. Ғазал муҳаббат мавзуида бўлиб, ошиқ ва маъшуқа орасидаги айтишув (диалог)га асосланган: маъшуқа ноз-фироқ кўргузади, ошиқни қийнайди. Ошиқ эса буни писанд қилмай, ҳамма балолар, жабр-зулмга чидайди ва ишқида содиқ эканини исботлаб бораверади. Ғазал матлаидан бошлаб ошиқликнинг азоб экани, муҳаббат дилни оҳанрабодай тортиб, тинч қўймаслиги, маъшуқа қанча ўзини олиб қочса, ошиқ шунча телбаларча унга интилиши тасвирланади. Шунга яраша *мубтало, жафо, вафо, бало, фидо, телба* сўзлари иштирокидаги байтларда икки хил характер, яъни нозу карашмали маъшуқа ва қийноқлар гирдобида қолган умидвор ошиқ образлари яратилган. Олтинчи байт ғазалда мазмунан алоҳида ажралиб туради. Албатта, бу байт ҳам аввалги байтлар билан боғланган. Аммо бунда шоир муҳаббат мавзуидаги ушбу ғазал ҳам орифона маънога эга эканини таъкидлаб ўтгандай бўлади. Чунончи, Жамшид жоми ва Хизр суйи (оби ҳаёт) – бу пири комил қалби, бу қалб Аллоҳ нури билан мунаввар. Навоий дейдики, агар мансабу давлатни тарк этиб, дарвеш бўлсам, ана шу абадий илоҳий файз насибам бўлади. Соқий деганга ҳам пири комил, ҳам ёри азиз, маъшуқа назарда тутилади. Яъни соқийга – пирга етишиб, ишқ нурига ғарқ бўлиш учун дарвеш бўлиш керак. Охирги байт ҳам шунга боғлаб юборилган.

6-ғазал

Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайҳун аро,
Ахтари саъде ҳилол ичра кезар гардун аро.

Англамон: Жайҳунда ул ой кема бирла сайр этар,
Ё ҳилолу меҳр аксин эл кўрар Жайҳун аро.

Кемадин ҳар дам чиқиб рангин су кўзум қонидек,
Анда ёр андоқки мардум дидайи пурхун аро.

Боргил, эй Мажнунки, ул ой заврақидек тез эмас
Жўнгким, Лайло аморисин чекар ҳомун аро.

Олма хум гирдобидин бир лаҳза соғар заврақин,
Баҳри ғамдин истасанг махлас бу даҳри дун аро.

Баҳр мавжидин мушавваш бўлмасун деб хотиринг,
Мавж урар юз баҳри ғам бу хотири маҳзун аро.

Дур бўлур баҳр ичра пинҳон, назмидин шаҳ мадҳида,
Баҳр ёшурмиш, Навоий, ҳар дури макнун аро.

ЛУҒАТ

1. **Заврақ** – қайиқ.
2. **Жайҳун** – Амударё.
3. **Ахтари саъд** – бахт юлдузи.
4. **Ҳилол** – янги ой.
5. **Гардун** – чархи фалак, осмон.
6. **Меҳр** – қуёш.
7. **Мардум** – одамлар, бу ерда кўз қорачиғи.
8. **Пурхун** – қонга тўла, қонли.
9. **Жўнг** – кема.
10. **Амора** – одам ташиш учун туяга ортиладиган кажава.
11. **Ҳомун** – саҳро, чўл.
12. **Соғар** – шароб ичадиган коса, пиёла, қадаҳ.
13. **Махлас** – халослик, қутулиш.
14. **Даҳри дун** – дунё.
15. **Мушавваш** – паришон, ташвишли, беором одам.
16. **Маҳзун** – ғамли, ташвишли.
17. **Макнун** – яширин, дурри макнун – садаф ичидаги марварид.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Қуёшдай юзи порлоқ ул гўзал Амударёда қайиқ ичида сайр қилмоқда деманг, балки гўё янги ой ўроғи ўртасида осмонни кезаётган бахт юлдузи деб айтинг.

2. Амударёда ул ой кема ичида сайр этаяптими ёки одамлар янги ой билан қуёш аксини дарёда кўрмоқдаларми, билмай қолдим.

3. Кемадан ҳар дамда рангли суюқлик – қизил шароб менинг ҳижронда оқаётган қонли кўз ёшимдай оқаётир. Кемадаги ёр (шу боис) қонли кўз ичидаги қорачиққа ўхшайди.

4. Эй Мажнун, нари бор, ахир кажавасига Лайли ўтирган туянинг суръати ул отнинг кемаси (қайиғи)дай тез эмас.

5. Бу пасткаш дунё ғами денгизидан қутулмоқчи бўлсанг хумнинг гирдобидан бир лаҳза қайиқ мисоли май косасини олма.

6. Ушбу денгиз (ғам денгизи)дан сенинг хотиринг паришон бўлмасин деб бу ҳазин ва ғамли дилимда юз денгиз ғами тўлқинланади.

7. Дур денгиз тубида яширингандай, шоҳ мақтовидаги Навоийнинг назмини денгиз ҳар бир яширин гавҳар ичига беркитмиш.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Етти байтли мазкур ғазални икки қисмга ажратиш мумкин: а) 1-4 байтлар ва б) 5-7 байтлар. Аввалги қисм байтларда маҳбубанинг Жайҳун (Амударё)да кемада сайру саёҳати тасвирланган. Дарёдаги кема (қайиқ) ва унда ўтирган маҳбуба осмонда сайр этадиган ҳилол ва ёрқин бахт юлдузига ўхшатилган. Ғоят чиройли ташбеҳ! Бу Навоий хаёлоти, бадиий санъаткорлигининг мўъжизаларидан биридир. Лайли минган туянинг саҳро кемасига ўхшатилиши ҳам жозибали. Зотан, туяни саҳро кемаси дейиш халқ орасида машҳур. Лекин Навоийнинг мақсади фақат туяни саҳро кемасига ўхшатиш эмас, балки дарёда кемада сайр қилаётган ёрининг Лайлидан гўзалроқ экани, ҳатто кеманинг суръати карвондан тезроқ эканини таъкидлаш бўлган.

Ғазалнинг иккинчи қисмида шоир завқли ташбеҳлар тасвиридан бирданига андуҳли оҳангга ўтади ва *денгиз, тўлқин, қайиқ, гирдоб* сўзларини ошиқнинг изтиробли кечинмаларини ифодалашда қўллайди. Афтидан, дарёда сайр этаётган ёрга етишиш дарди ошиқни қийнаб, умр, дунё, ҳаёт ҳақида ўйлашга мажбур этгандай бўлади ва май сақланадиган идиш – хумни денгизга, пиёлани эса қайиққа ўхшатиб, дунё ғамидан халос бўлишнинг бирдан-бир йўли шу майдан ичиб, ҳамма ғамни унутишга чорлайди. Албатта, май, хум, соғар бу ерда тасаввуфий маънога эга, яъни: май – илоҳий ишқ, тажалли – ёр нуридан баҳра олиб, ҳол мақомига эришиш, хум – илоҳий тажаллий манбаи, орифи комил кўнгли, соғар – шу нурдан баҳра олиш, мушоҳадага берилиш – илоҳий насиба.

Шоир қаҳрамони ана шу насибага интилиб, юз ғам денгизи дуч келса ҳам рози бўлишга тайёр.

Хўш, бу қисмлардаги ғоялар орасида қандай боғланиш бор? Боғланиш шуки, биринчи қисмда зоҳирий ҳаёт гўзаллиги шавқу завқи тасвирланган бўлса, иккинчи қисмда ботиний ҳаётга ташналик акс этган. Аслида ҳар икки жиҳат ҳам бир-бирига боғлиқ. Мажоз – ҳақиқат, ҳақиқат – мажоз бўлгач, зоҳирдан ботинга ва ботиндан зоҳирга қараб бориш ҳам мантиқий ҳолдир.

7-ғазал

Кўнглум ўртансун агар ғайрингға парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамким санинг шавқингни парво айласа.

Ҳар киши васлин таманно айласам, навмид ўлай,
Ҳар киши ҳамким сенинг васлинг таманно айласа.

Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам, чиқсун кўзум,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснунгни тамошо айласа.

Ғайр зикрин ошкоро қилса, лол ўлсун тилим,
Қайси бир тил ҳамки зикринг ошкоро айласа.

Рашкдин жонимға ҳар наргис кўзи бир шуъладур,
Боғ аро ногаҳ хиром ул сарви раъно айласа.

Йўқ оғиздин нукта айтур маҳвашимдек бўлмағай,
Гар қуёш ҳар заррасидин бир Масиҳо айласа.

Офият жонимға етти, эй хуш ул муғким, мени
Бир қадаҳ бирла харобот ичра расво айласа.

Келтурунг дафъи жунунимға парихон, йўқ табиб,
Ким ул ансабдур пари ҳар кимни пайдо айласа.

Субҳдек бир дамда гардун қўймағай осорини,
Ногаҳ аҳли сидқ кўнгли меҳрин ифшо айласа.

Даҳр шўхига, Навоий, сайд бўлма нечаким,
Кун узори узра тун зулфин мутарро айласа.

ЛУҒАТ

1. **Ғайр** – ўзга, бегона, дунё.
2. **Парво** – эътибор.
3. **Таманно** – орзу.
4. **Навмид** – ноумид.
5. **Сарви раъно** – гўзал қоматли маҳбуба.
6. **Нукта** – сўз, ҳикматли сўз.
7. **Маҳваш** – ой юзли, ойдай.
8. **Офият** – тинчлик.
9. **Муғ** – оташпараст руҳоний, тасаввуфий маънода ориф инсон.
10. **Харобот** – хароб бўлган жой, тасаввуфий маънода: пири комил ҳузури.

11. **Жунун** – девоналик, жиннилик дарди.
12. **Парихон** – афсунгар, дуохон, азойимхон.
13. **Ансаб** – энг муносиб, лойиқроқ.
14. **Осор** – асарлар, белгилар, излар, нишоналар.
15. **Аҳли сидқ** – валий инсонлар.
16. **Ифшо** – фош қилинган, очилган, ошкора.
17. **Узор** – юз.
18. **Мутарро** – тозаланган.
19. **Даҳр шўхи** – дунё гўзали, дунё безаги, ҳаёт.
20. **Сайд** – ов.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Сендан ўзгага эътибор қилса, кўнглим ўртаниб ёнсин, сенинг шавқингни пайдо қилган бошқа кўнгиллар ҳам ўртансин.

2. Бошқа маҳбубалар васлини истасам, ноумид бўлай, Сенинг васлингни тилаган ҳар бир киши ҳам шундай бўлсин.

3. Агар ўзгаларнинг ҳусну жамолига маҳлиё бўлиб қарасам, кўзим чиқсин, сенинг ҳуснингни тамошо айлаган бошқа кўз ҳам оқиб тушсин.

4. Сендан бошқанинг номини айтсам, тилим тутилсин, номингни зикр этган бошқа тил ҳам шундай бўлсин.

5. Агар ул раъно қоматли нигорим боғ аро сайр айласа, наргисдай чиройли кўзлари рашкдан жонимга шуъладай бўлиб ёндиради.

6. Қуёш ҳар заррасидан бир Исо яратса ҳам у менинг тор оғизли (оғзи кўринмайдиган) ой юзли гўзалимдай бўлолмайди.

7. Хурсандман ул пири комилданки, бир қадаҳ май тутиб (илоҳий муждадан баҳраманд этиб), ўз ҳузурида бехуду маст этди ва жонимга роҳат, осойишталик бағишлади.

8. Девоналигимнинг даволаш учун дуохон ё табиб келтиринг, чунки кимники бир пари пайкар гўзал шайдо айлаган бўлса, унга шу муносибдир.

9. Агар сидқ аҳли – вали инсонлар кўнгли Унинг меҳрин фош этса, осмон тонг ёғдуси каби ўз нурини бир лаҳза қўймай тўкаверади.

10. Ҳар қанча тун зулфини тозалаб, хушбўй таратиб, кундуз юзига ёпса ҳам, эй Навоий, дунё гўзалига ов бўлма.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Навоийнинг ушбу ғазалини рашкнома деса ҳам бўлади. Ошиқнинг ўз маъшуқасига ишқи шунчалик кучлики, у ҳеч кимни унга яқинлаштиргиси келмайди, иложи бўлсаю, маҳбубасини барча ғайр ва бегона кишилардан яширса, ҳеч ким у ҳақда гапирмаса, ҳатто номини тилига олмаса. Шу боис ҳар бир байт бир илтижоли қасамдай жаранглайди, яъни ошиқнинг ўзи ҳам ёрдан ўзгага боқмасликка онт ичади. Ҳа, ҳақиқий муҳаббат ана шундай, у фақат севган ёр васфини талаб қилади, ўз ёрини барчадан устун деб билиб, бутун вужуди, фикру ўйи билан ёр ёди билан яшаб, унга талпинади. Рашк ва қизғаниш ахир муҳаббат кучидан нишона. Севмаган одамда рашк бўлмайди.

Аммо Навоий, ҳар галгидай, бу ғазалда ҳам яна ошиқона ҳиссиётлар тасвиридан орифона фикрлар баёнига ўтади, бошқача айтганда, муддаоси пири комил ҳузури эканини қайд этиб ғазални якунлайди.

8-ғазал

Даҳр элидин нафъ агар йўқтур, зарар ҳам бўлмаса,
Марҳам ар йўқтур кўнгулга, ништар ҳам бўлмаса.

Олам аҳлидин агар йўқтур жигаргун соғаре,
Кошки юз минг қадаҳ хуни жигар ҳам бўлмаса.

Маҳвашимким бўлмағай васлидин уммиди ҳаёт,
Хуштурурким жонға ҳажридин хатар ҳам бўлмаса.

Бедилеким бехабар тушгай биров ҳижрониға
Не балодур гаҳ-гаҳе андин хабар ҳам бўлмаса.

Соқиё, неткай мени ул навъ қилсанг мастким,
Ақлу ҳушимдин нишон, балким асар ҳам бўлмаса.

Ким тузай мастона шоҳи Ғозий авсофида савт,
Бу кўнгул гар бўлса ўз ҳолида, гар ҳам бўлмаса.

Эй Навоий, сен чекарсен оҳ, лекин яхшидур
Ул парийнинг зулфи бу ел бирла дарҳам бўлмаса.

ЛУҒАТ

1. **Нафъ** – фойда.
2. **Марҳам** – малҳам, дори, даво.
3. **Ништар** – тиғ, жарроҳлик тиғи, найза.
4. **Жигаргун** – жигарранг, қон рангига ўхшаш.
5. **Соғар** – 7-ғазал шарҳига қаранг.
6. **Хуни жигар** – жигар қони.
7. **Соқий** – 7-ғазал шарҳига қаранг.
8. **Авсоф** – таъриф-тавсиф, мақтовлар.
9. **Савт** – куй, оҳанг.
10. **Дарҳам** – паришон бўлган, ёйилган, чирмашган.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Замона аҳлидин фойда етмайди, аммо қани эди зарар ҳам етмаса; дил дардига малҳам қўймаслар, лекин кошкийди ханжар ҳам санчиб турмасалар.

2. Қизил шароб тўлдирилган коса тутмайдилар, лекин қани эди жигарни қон этувчи юз минг азоблари ҳам бўлмаса.

3. Ул маҳвашки, васлига етиб, ҳаёт гаштин суриш муяссар эмас, лекин айрилиғу ҳижронидан жонга хабар етмаса ҳам яхши бўларди.

4. Бир гўзал ишқига дил бериб, ўзидан бехабар бўлиб қолган ошиқи зорнинг аҳволидан ҳам ҳар замон хабар бўлмаса, қандай мусибат.

5. Эй соқий, мени боданг бирла шундай маст қилгилки, ақлу ҳушимдан бирор нишона қолмасин.

6. Балки кўнгил ўз ҳолида бўлса ёхуд беҳол бўлса ҳам Шоҳи Ғозий – Ҳусайн Бойқаро таърифида бир куй яратайким, олам қойил қолсин.

7. Эй Навоий, сен оҳ чекасан, аммо ул паризоднинг зулфи оҳингнинг ели билан чирмашиб, ёйилиб кетмаган бўлса яхши бўларди.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Ушбу ғазал маълум даражада Навоийнинг ҳасби ҳолини ифодалаб, улуғ шоирнинг атрофидаги замондошларидан зада бўлган кўнглининг дардини ифодалайди. Шу боис дастлабки байтларда нола ва норозилик оҳанги балқиб намоён бўлади. Жафокорлик, нозик қалбларга ништар санчиш фақат Навоий яшаган давр кишиларига хос эмас эди. Ҳамма замонларда ҳам софдил, беғараз инсонлар, айниқса, Навоий каби буюк шоир ва мутафаккирларни атрофидагилар кўролмаган, ҳасад қилиб, зиён етказиш, табъини хира этиш пайида бўлганлар. Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”, “Ҳайрат ул-аброр” асарларида, бир қанча лирик асарларида замона аҳлидан нолиши шундан. “Кимгаким бир вафо қилдим жуз жафосини топмадим”, деб нолийди ва афсус чекади шоир. Навоий юзлаб одамларга меҳру мурувват кўргузди, тарбиялади, ўқитди, ҳожатини чиқарди, аммо уларнинг аксари бунинг эвазига шоир шаънига доғ туширдилар, бевафолик қилдилар. Ана шуларнинг ҳаммаси бир улуғ Дард бўлиб Навоий юрагини эзарди ва шеърларига кўчарди. Кошки бу одамлар вафо қилмасалар ҳам, жафоу жабр кўргузмасалар ёки ишқ аҳлининг насибаси шумикин, деб ўксийди шоир. Ана шу дард уни дунёдан зада қилиб, хароботга, идеаллар, эзгу хаёллар оғушига етаклаган.

Яна бир муҳим ишора шуки, шоир ана шу кайфиятда султон Ҳусайн Бойқаро васфини тилга олади, унинг дийдорини қўмсайди. Демак, Султон Ҳусайн Бойқаро нафақат шоҳ, мамлакат ва миллат сардори, балки Навоий каби дили Дардга тўла инсонларнинг маънавий ҳамдарди, таскин ва тамкин берувчиси бўлган. Зеро, пок дил пок дилга талпинади.

9-ғазал

На хуш бўлғай иковлон маст бўлсақ васл боғинда,
Қўлум бўлса анинг бўйнидаю оғзим қулоғинда.

Даме васл ичра волиҳлиғ била рухсорим эгнида,
Яна бир дам ниёзу ажз ила бошим аёғинда.

Тутуб гоҳе занахдонин мукаррар айласам бот-бот,
Кўруб гуллар очилғон бодадин рухсори боғинда.

Шимиб ютсам гаҳе ҳайвон суйидек завқдин, кўргоч
Тарашшуҳ бодадин гул яфроғи янглиғ дудоғинда.

Гаҳе кўз суртаримда, йўқса ҳар ён шодлиғ ашким
Гул узра қатра шабнамлар кеби сиймин сақоғинда.

Гаҳе бехудлуғумдин сесканиб тутсам адаб расми,
Белига чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда.

Не келса тонгла келсин, бир тун усрук ётса ҳам хушдур
Киши гул чоғи бир гул хирманин тортиб қучоғинда.

Қачон даврон манго бир бўйла ишратни раво кўргой,
Ки ўргатмиш мени ўртарға ҳижрон дарди доғинда.

Навоий, сен киму ишрат майи билмасмусенким, ит
Агар қон ичса ҳам боши керактур ўз ялоғинда.

ЛУҒАТ

1. **Вола** – мафтун, шайдо.
2. **Ниёз** – талабгорлик, эҳтиёж, илтижо.
3. **Ажз** – ожизлик.
4. **Занахдон** – ияк, жағ, сақоқ. Тасаввуфий маънода маҳбуб лутфи.
5. **Мукаррар** – такрор, қайта-қайта.
6. **Бода** – ичимлик, май. Тасаввуфий маънода илоҳий нусрат ва ишқ.
7. **Рухсор** – юз.
8. **Ҳайвон суйи** – Хизр ичган абадий тириклик суви.
9. **Тарашшуҳ** – суюқликнинг сизиб чиқиши, намоён бўлиши.
10. **Дудоғ** – лаб.
11. **Сиймин сақоқ** – кумушдай ияк.

12. **Ифрот** – ҳаддан ошиш, чегарадан чиқиш.
13. **Ялоғ** – итлар овқат ейдиган идиш, ялоқ.
14. **Усрук** – маст, сархуш.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Иккаламиз васл боғида дийдор кўришишдан, ишқ ғалабасидан шоду хуррам оламни унутиб бехуд бўлсак, қўлим ёрнинг бўйнидаю, оғзим қулоғида бўлса, қандай яхши бўларди.
2. (Шунда) бир нафас васл шайдолиғи ичра юзимни эгнига суртиб, яна бир нафас илтижо билан унинг оёғига бошимни қўйсам эди.
3. Гоҳида иягини тутиб қайта-қайта силасам ва шароб таъсирида юзи гулшанида очилган гулларни кўриб завқлансам.
4. Гоҳида гул япроғига ўхшаш лабларини ишқ завқидан Хизр ичган тириклик сувини ичгандай шимиб ютсам.
5. Гоҳида шодлигимдан оққан кўз ёшларим кумушдай иягига шабнам қатрасидай томганини кўриб, яна завқим тошса.
6. Гоҳида шавқиму завқим ошганидан одоб қоидасидан чиқиб, белидан қучоғлаб олганимда сесканиб кетсам.
7. Қиёмат куни нима бўлса бўлар, киши гул очилган баҳор айёмида бир гул хирмани – жононани қучоғига олиб бир кеча бўлса ҳам, бехуду маст бўлиб ётса яхшидир.
8. Даврон менга қачон шундай ишратни раво кўрар экан, мени васл хурсандлигига эмас, айрилиқ дарду доғини чекишга ўргатди.
9. Эй Навоий, сен киму васл майининг ишратини суриш қайда. Ахир билмайсанки, ит қон ичса ҳам бошини ялоғидан кўтармайди.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Бу асарда Навоий лирик қаҳрамони орзуларининг ажойиб тасвири келтирилган. Аммо ана шу хаёлий лав- ҳаларни шоир реал ва ниҳоят жозибали, жонли гавдалантира олган. Бир-бирига муштоқ севишганларнинг васл боғидаги учрашуви, бир-бири дийдоридан лаззатланиши, ошиқнинг нозик, баъзан эса ўзини тутолмай қилган “қўполроқ” хатти-ҳаракати ўқувчига кучли завқ берадиган даражада таъсирчан, жонли тасвир этилган. Ошиқ ёрининг бўйнига қўлини қўйиб, қулоғига муҳаббатдан сўзламоқда, яна бир лаҳзадан кейин белини қучади, юзларини силайди, лабларидан ўпади, кўзларини ёр юзига суртади. Бу муҳаббатнинг ғалабаси, ширин висол дамларининг нозик ҳолатларини дилкаш ва эсда қоладиган деталлар билан тасвирлаш санъати, Навоий лирик маҳоратининг дурдона намунаси. Тўққиз байтлик ғазалнинг етти байтида севишган қалбларнинг мулоқоти ва бундан роҳатланиши, ажиб инсоний кечинмалар худди буюк бир рассом чизгандай бадиий сўз воситасида етти хил ҳолатда кўрсатиб берилган.

Бироқ саккизинчи байтга келганда, бу тасвир Навоий хаёлининг маҳсули экани маълум бўлади. Шоир бир ўкинч билан: қани эди, замону даврон менга ҳам шундай бир васл дамларини насиб этсайди, ёр васлидан лаззатланиш бир кеча бўлса ҳам бир умрга татигулик, умргагина эмас, икки дунёга арзигулик ва қиёмат куни нима жазо бўлса ҳам, аммо ана шундай висол оқшомидан воз кечмас эдим, деган Хайёмона фикрни баён этади. Бироқ ана шун-

дай ширин дамлар Навоийга ўхшаганларга насиб этиши мумкин эмас, у “ишрат майидан” маҳрумлигини ғазал мақтаида аламли тарзда қистириб кетади.

Ўқувчиларда бу ғазалдаги тасвирларда орифона маънолар ҳам борми, деган савол туғилиши мумкин. Зеро, агар *бода* деганда илоҳий файз нусрати ва ишқ назарда тутиладиган *ниёз* Аллоҳга талабгорлик, *маст- лик, усрук* – пир сўзидан сархушликни англатадиган бўлса, шу каби *васл, занахдон, лаб* (дудоқ), *бел, ҳайвон суви* каби сўз ва иборалар кўпинча тасаввуфий маънога эга бўлса, унда ғазалдаги тасвирда сўфиёна маъно назарда тутилган эмасми?

Албатта, Навоийнинг бу ғазалида ҳам тасаввуфий маъно бор. Бу хаёлий ҳолатларни пири комилга интилган талабгор кишининг руҳий кечинмалари билан қиёслаш мумкин. Аммо, камина назарида ғазалда дунёвий севги тасвири устунроқ ва умуман олганда эса, юқорида кўрганимиздай, Алишер Навоийнинг ошиқона ғазалларида ҳам орифона маънолар акс эттирилган ва бу “мажоз усулида” ижод қилувчи шоирларда бир усул, анъана эди.

10-ғазал

Ё раб, улус ниҳони эмастур ниҳон санга,
Не дей ниҳон ғамимки, эрур чун аён санга.

Қайси макон аро сени истайки, кавнда
Сенсиз эмас маконею, йўқтур макон санга.

Амрингдин айру тилга такаллум йўқ, не айб,
Гар ҳамд айта олмаса, бу безабон санга.

Эй кош, топса жону кўнгул онча қурбким,
Жонни кўнгул, кўнгулни фидо қилса жон санга.

Зоҳир қилурда ҳожат эрур ҳазратингда тенг
Султони асру сойили бехонумон санга.

Изҳори ажз этарда жанобингда бирдурур
Неши синуқ сингак била пили дамон санга.

Чун пашша ожиз ўлдики, юз менча қурби бор,
Ҳайҳот, агар етарни мен этсам гумон санга.

Ҳақ сирридин, Навоий, агар истасанг, нишон,
Жаҳд айлагилки, қолмасун аввал нишон санга.

Ё раб, бу хаста улча таманно қилибдурур,
Чун бор аён санга, неси айлай баён санга?

ЛУҒАТ

1. **Улус** – одамлар, халқ, қавм.
2. **Ниҳон** – яширин.
3. **Кавн** – дунё, борлиқ.
4. **Такаллум** – сўзламоқ.
5. **Ҳамд** – мақтов.
6. **Безабон** – тилсиз.
7. **Кош** – кошки.
8. **Қурб** – яқин.
9. **Ҳазратингда** – олдингда, ҳузурингда.
10. **Сойил** – гадо.
11. **Бехонумон** – уй-жойсиз.
12. **Ажз** – ожизлик, бечоралик.
13. **Жанобингда** – олдингда, таъзимингда.
14. **Неш** – ниш.

15. **Пили дамон** – фил, ҳайбатли фил.
16. **Нишон** – белги.
17. **Жаҳд** – курашмоқ, интилиш.
18. **Таманно** – орзу.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Эй Раббим, одамларнинг яширин сири Сен учун яширин эмас, барчаси Сенга аёндир (шу боис) яширин ғамимдан нимани сўзлайки, у Сенга аёндир.
2. Сени қайси макондан (жойдан) излайки, борлиқда Сенсиз бирор жой топилмайди, аммо Сенинг маконинг йўқ.
3. Сенинг амру фармонингдан ташқари тилга сўз келмайди, шу боис бу тилсиз банданг ҳамдинг – сифатинг-ни таъриф этолмаса айб қилма.
4. Кошки эди, жон ва кўнгил шундай бир яқинликка эришсаки, жонни кўнгил, кўнгилни жон сенга фидо қилса.
5. Агар карамингнинг булоғи жўш урса, замон подшоҳию уй-жойсизнинг ҳожатини тенг чиқарурсан.
6. Ҳузурингда бандаликни изҳор этишда ниши синган пашша билан ҳайбатли фил баробардирлар.
7. Пашша ожизу ҳақир бўлса ҳам мендан юз баробар қадру эътибори бор. Ҳайҳот, агар Сенга етишишни истасам шу пашшачалик қадрим бормикин?
8. Эй Навоий Ҳақ таоло сирридан агар бирор нишона билмоқчи бўлсанг, шунга жаҳд қилгилки, сенинг ўзингдан нишон қолмасин.
9. Ё Раб, бу хаста қулинг, шунча орзу қилибдир, бу Сенга аёндир, уни баён қилишга ҳожат борми?

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Бу ҳам Навоийнинг ҳамд ғазалларидан. Шоир Парвардигор қудрати, улуғворлигини васф этиш баробарида, Унинг сифатларини бир-бир санаб ўтади, чунончи: 1) инсолар юрагида кечаётган фикру ўйлар, сирру асрор Аллоҳ таолога аён, гарчи бу сирларни кишилар ошкор этмасалар ҳам. Шоир айтмоқчики, одамнинг қандай экани, ахлоқий фазилати, ният-орзулари Худо наздида яширин эмас. Мунофиқ, риёкор ҳар қанча нияти, ички оламини яширмасин, Аллоҳ барини кўриб, билиб турибди. Шу боис дилдаги ғамни ҳам, Аллоҳ билади, уни айтиб, нола чекишга ҳожат йўқ дейди Навоий. Тилнинг гўёлиги, истеъдоду қобилиятни ҳам Унинг Ўзи беради. 2) Аллоҳнинг макони йўқ, аммо ҳамма жойда У бор, ҳозиру нозир. Бирор бир иш, ҳаракат, ўзгариш, ривожу инқироз Унинг амридан ташқарида эмас. 3) Худо одамларни табақаларга бўлгани, ҳар кимга бир насиба бергани аниқ, аммо Унинг лутфу марҳамати олдида барча тенг, балки ниши синган пашша ҳайбатли филдан кўра, оддий бир гадо юрт подшосидан кўра азизроқ ва қадрлироқдир.

Навоий ана шу қиёслардан кейин ўзининг ҳақир аҳволини тилга олиб Аллоҳга муножот этади, карамингдан бебаҳра этма деб илтижо қилади. Бироқ бунинг учун, дейди шоир киши буткул Аллоҳ ишқига ғарқ бўлмоғи даркор, яъни фоний, бенишон бўлиши лозим. Буни ғазалдаги *гардиш* ёки *бозгашт* (қайтиш) ҳам дейдилар. Яъни лирик кечинмалар ёхуд орифона – фалсафий мушоҳадалардан сўнг тасвирланган ғояларга ўз муносабатини баён этиш, якуний хулосани баён этиш. Бу ғазал мақтаъида ҳам матлаъда айтилган фикр муаллифнинг ботиний нияти изҳори билан боғлаб юборилган.

11-ғазал

Ёрдин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ,
Мулкким султони йўқ, жисмедурурким жони йўқ.

Жисмдин жонсиз не ҳосил, эй мусулмонларким, ул
Бир қаро туфроғдекдурким, гулу райҳони йўқ.

Бир қаро туфроқим, йўқтур гулу райҳон анго,
Ул қаронғу кечадекдурким, маҳи тобони йўқ.

Ул қаронғу кечаким йўқтур маҳи тобон анго,
Зулматедурким, анинг сарчашмайи ҳайвони йўқ.

Зулматеким, чашмайи ҳайвони онинг бўлмағой,
Дўзахедурким, ёнида равзайи ризвони йўқ.

Дўзахеким, равзайи ризвондин ўлғой ноумид,
Бир хуморедурким, анда мастлиқ имкони йўқ.

Эй Навоий, бор анга мундоғ уқубатларки, бор
Ҳажрдин дарди, ва лекин васлдин дармони йўқ.

ЛУҒАТ

1. **Ёр** – биринчи ғазал шарҳига қаранг.
2. **Маҳи тобон** – тўлин ой.
3. **Сарчашмаи ҳайвон** – тириклик суви булоғи.
4. **Равзаи ризвон** – жаннат боғи.
5. **Хумор** – талвин мақоми, маҳбуба ишқини қўмсаш, касрат пардаларининг кўтарилиши, тажаллийси, яқинлашган ҳолат.
6. **Мастлик** – кўнгилнинг ишқ ғалабасидан бехудлиги, фано филлоҳ ҳолати.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Ёридан айрилган кўнгил худди султонидан ажралган мамлакатга ўхшайди, султони – бошлиғи йўқ мамлакат эса жонсиз жисм кабидир.
2. Эй мусулмонлар жони йўқ жисм (бадан)дан нима фойда, ахир жонсиз жисм гулу райҳони – ҳаёти йўқ қора тупроқдай гап.
3. Гулу райҳони йўқ қора тупроқ эса бамисоли порлоқ тўлин ойи бўлмаган қоронғи тун кабидир.

4. Тўлин ой порлаб турмаган қоронғи кеча оби ҳайвон – тириклик суви йўқ зулматдир.
5. Ҳаёт чашмаси бўлмаган зулмат ёнида жаннат боғи бўлмаган дўзахдекдир.
6. Жаннат боғидан умидсиз дўзах ишқ бодасидан тўймаган, моддий оламнинг рангбаранг жилоларидан узилмаган, касрат пардаларини батамом ёриб чиқмаган кўнгил кабидир.
7. Эй Навоий, Ёр ҳажридан дарди бор, аммо васл умидидан давоси йўқ одамнинг азобу уқубатлари шунақа бўлади.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Ажойиб шоирона санъаткорлик намунаси, ўзига хос бир-бирига уланиб кетган ташбеҳлар занжири. Байтлар аро боғланишдан ташқари, мисралар аро мантиқий изоҳ – бадиий шарҳ усули қўлланилган. Ғазалнинг бош ғояси – ёридан айрилган ошиқ кўнгил ҳолатлари ва қийноқларидир. Улуғ шоир ошиқнинг ана шу ҳолатини бирин-кетин султони йўқ юртга, жонсиз жисмга, ҳаёт нишонаси кўринмайдиган қора тупроққа, қоронғи кечага, ер ости зулматга, дўзахга ўхшатади.

Биринчи байт – мақтаъдаги маъно ҳам ўқувчи диққатини дарҳол ўзига тортади: ёрсиз кўнгил султонсиз юрт ва жонсиз жисм каби бузулиш, хароб бўлишга маҳкум. Демак, султон (подшо, раҳбар) мамлакатнинг жони, мамлакат бутунлиги, яшнашининг гаровидир, бошқача айтганда, мамлакат жисм бўлса, подшо унинг жони, ҳаёт бағишловчи кучидир. Бу ерда Навоийнинг муҳим сиёсий-ижтимоий қараши ҳам акс этганини кўрамиз. Кейинги байтлардаги ташбеҳлар ана шу ғояни изоҳлаш ва мустаҳкамлашга хизмат қилган. Кўнгил бутунлиги Ёр билан, жисмнинг соғломлиги, фаолияти жон билан, мамлакат бутунлиги, ободончилиги одил ва доно шоҳ билан. Бу ерда “сарчашмаи ҳайвон”, “зулмат” иборалари алоҳида изоҳни талаб қилади. Навоий ушбу ташбеҳ орқали Хизр пайғамбар афсонасини назарда тутмоқда. Ривоятга кўра, ер остида зулмат (қоронғилик) дунёси бор бўлиб, унда оби ҳаёт булоғи мавжуд. Ана шу булоқдан ичган одам ўлмасдан абадий яшайди. Искандар Зулқарнайн ер устидаги дунёни олгандан ке-йин, ер ости мамлакатини ҳам забт этиб, ҳаёт булоғидан ичиш ниятида ер остига отланади. Аммо Хизр ундан олдин ер остига тушиб, булоқ сувидан ичади ва абадий ҳаётга мушарраф бўлади. Ҳазрат Навоий шу ривоятга ишора қилиб, Ёр васлини абадий ҳаёт бағишловчи булоқ сифатида тасвирлайди. Ёрнинг васли шу боис жаннат боғи ҳузурини билдирса, ҳижрон азоби дўзах азобига тенглаштирилган. Бунда ҳам биз шоирнинг абадий ҳаёт, Буюк комиллик фароғатига интилган қалби пок инсонлар армони тасвирини кўрамиз.

12-ғазал

Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт,
Зулфи сунбул, юзи гул сарви гуландомимға айт.

Буки лаъли ҳасратидин қон ютармен дам-бадам,
Базми айш ичра лабо-лаб бодаошомимға айт.

Ком-талху бода-заҳру ашк рангин бўлғанин
Лаъли ширин, лафзи рангин, шўхи худкомимға айт.

Шоми ҳижрон рўзгоринг тийра нечун қилди, деб
Сўрмағил мендин бу сўзни, субҳи йўқ шомимға айт.

Ул пари ҳажрида нангу номким тарк айладим,
Кўнгул отлиғ ҳажр водийсида бадномимға айт.

Эй кароматгўй, ишим оғози худ исён эди,
Шамъи раҳмат партави еткайму анжомимға, айт.

Йўқ Навоий бедил ороми ғам ичра, эй рафиқ,
Ҳолини зинҳорким кўрсанг дилоромимға айт.

ЛУҒАТ

1. **Насими субҳ** – тонг ели. Тасаввуфий маънода илоҳий нур тажаллиси.
2. **Сунбул** – хушбўй, ҳалқа-ҳалқа гулли гиёҳ, маҳбубанинг зулфига ўхшатилади.
3. **Сарви гуландом** – гулдай чиройли сарвқомат одам.
4. **Лаъл** – қизил лаб. Тасаввуфий маънода пир сўзининг қиймати, маъшуқа каломининг бебаҳолиги.
5. **Бодаошом** – шароб ичувчи.
6. **Ком** – оғиз, мурод-мақсад, орзу, бахт.
7. **Талх** – аччиқ.
8. **Ашк** – кўз ёши.
9. **Лафз** – сўз.
10. **Худком** – ўз мақсади, фойдасини ўйлайдиган киши.
11. **Тийра** – қоронғи.
12. **Нангу ном** – ор, номус, обрў-эътибор.
13. **Кароматгўй** – башоратчи, ғайбдан хабар берувчи.
14. **Оғоз** – бошланиш.
15. **Исён** – бўйин товлаш, тоатсизлик, гуноҳ.
16. **Партав** – шуъла, порлаш.
17. **Шамъи раҳмат** – Аллоҳ нури, тажаллийси.

18. **Анжом** – охир, якун.
19. **Бедил** – дилсиз, дилини маҳбубага топширган, ошиқ.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Эй тонг ели, аҳволимни юзи гулдай чиройли, сочи сунбулдай хушбўй, қомати сарвдай тик ва гул каби нозик дилга ором бергувчи ёримга айт.
2. Унинг лаълдай қизил лаби ҳасратидан бот-бот қон ютишимни қизил майдан пиёлани лиммо-лим тўлдириб ичаётган ва айш қилаётган маҳбубимга етказ.
3. Оғзим аччиқ (ёки бахтим қора), ичаётган бодам заҳар, қон йиғлаётганимни лаъли лаби ширин, сўзлари гўзал ва ранг-баранг, ўзига бино қўйган шўхи жононимга айт.
4. Ҳижрон шоми ҳаётингни нега қоронғи қилди деб мендан сўрама, буни тонги йўқ шомимга айтгин.
5. Паридай ул гўзал маҳбуба фироқида ор-номусдан айрилганимни ҳижрон водийсида оввора кўнгил отлиғ бадномимга айт.
6. Эй башоратчи, менинг ишимнинг бошланишининг ўзи итоатсизлик, саркашлик (гуноҳ) эди, аммо охирида шамъи раҳмат – илоҳий файз нури етадими менга, шундан хабар бер.
7. Эй дўст, Навоийнинг ғам ичида дилсиз орому қарори йўқ, бу аҳволимни агар кўрсанг, албатта, дилоромимга айт.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Ошиқона бу ғазалда севгувчи қалбнинг фиғону ноласи акс этган. Ёр узоқда, у шодлик боданўшлиги, ҳаёт гаштини суриш нашидаси билан банд. Ошиқ эса ҳижрон азобини тортмоқда, у шу аҳволидан ёрини хабардор этмоқчи бўлади, бунинг учун тонг шамолига мурожаат этади.

Умуман тонг (субҳ) тамсили, тонгга мурожаат Шарқ шоирларида анъанавий усуллардан ҳисобланиб келган. Бироқ Навоийда бу усул янги тасвирий воситалар билан намоён бўлган. Шоир ошиқ аҳволи ва маъшуқанинг бепарволигини ташбеҳлар тазоди – қиёслаш йўли билан очиб беради. Айни вақтда бу ёр жамоли – васфини ҳам ўз ичига олган.

Ёрнинг юзи гулга, зулфи (ҳалқа сочи) хушбўй гиёҳ сунбулга, қадду қомати тик ўсадиган чиройли сарв дарахтига ўхшатилган. Ошиқ ҳижронда аламлар ютади, у ҳам бода ичида, аммо бу унинг учун заҳардай аччиқ, ҳар замон ёрнинг лаълдай қизил лаби, яъни пурмаъно сўзларини қўмсайди, шу ширин лаблардан ўпиб, роҳатлангиси келади. Мана шундай икки ҳолатни зид қўйиб тасвирлаш кейинги байтларда ҳам давом этган. Олтинчи байт ўзига хос мазмунга эга: Навоий ошиқликни ўзига хос исён деб таърифлайди, яъни маҳбубага бундай шайдолик зоҳирий қоидалар, расм-русумларга тўғри келмайди. Лекин охирида у Илоҳий тажаллий нурига етишиш, шамъи раҳмат шуъласини кўришдан умидвор. Шу мақсад ошиқни овунтиради ва азоблари унутилади.

13-ғазал

Ҳусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон айлагач.

Юзни гуллардин безабму бизни қурбон айладинг?
Ё юзунгга тегди қонлар бизни қурбон айлагач?

Тийғ ила пайконларинг етти кўнгул бўлғоч хароб,
Сув қуюб, тухм экдинг, ул кишварни вайрон айлагач.

Қон эмаским ёпти гулгун ҳулла жаннат хозини,
Ишқ мақбули шаҳид айларда урён айлагач?

Ошкор айлаб юзин кўзумни ҳайрон айлади,
Ёшурун олди кўнгул кўзумни ҳайрон айлагач.

Жонда қўйғоч нақди ишқин қилди кўнглумни ҳалок,
Ўлтурур маҳрамни султон ганж пинҳон айлагач.

Эй Навоий, ишқ агар кўнглунгни мажруҳ этмади,
Бас недурким қон келур оғзингдин афғон айлагач.

ЛУҒАТ

1. **Анбарафшон** – анбар сочувчи, хушбўй ҳид таратувчи (анбар – балиқ меъдасидан олинадиган юмшоқ мумга ўхшаш хушбўй модда).
2. **Кишвар** – мамлакат, юрт.
3. **Ҳулла** – янги ҳарир либос.
4. **Хазин** – хазина эгаси, хазинабон.
5. **Мақтул** – қатл этилган, ўлдирилган.
6. **Шаҳид** – қурбон бўлган, ўлган.
7. **Урён** – яланғоч.
8. **Ошкор** – намоён этиш, кўрсатиш.
9. **Нақди ишқ** – ишқ, ишқ ҳақиқати, ҳақиқий ишқ.
10. **Ганж** – хазина, бойлик.
11. **Афғон** – дод-фарёд, фиғон.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Юзида анбардай хушбўй сочини ёйганда (маъшуқанинг) ҳусни яна ҳам ортади, у гўзалроқ бўлиб кўринади, зеро шамчироқнинг ипини кесиб, тозалаб ёйсалар, у яна ҳам равшанроқ ёнади.

2. (Эй Ёр), юзингни гуллар билан безаб, бизни қурбон айладингми ёки бизни қурбон қилаётганингда қонимиз юзингга сачрадими?

3. Кўнглим харобу беҳол бўлганда тийғинг ва кипригинг келиб етти. Гўёки кўнгил мамлакатини вайрон этгач, сув қуйиб янгидан уруғ эккандайсан.

4. Бу қон эмас, балки жаннат хазиначиси ишқ йўлида қатл бўлган шаҳидни яланғочлаб, ёпган гул рангли либосидир.

5. Яширин равишда кўнглим кўзини ҳайрон этгач (Ёр) юзини очиб, кўзимни ҳайрон қилди. (Ёки: юзини очиб кўзумни ҳайрон этгач, яширин равишда кўнглимни забт этди).

6. Ишқнинг нақди – баҳосини жонимга қўйгач, у кўнглимни ҳалок айлади, зотан, агар султоннинг ишонган одами хиёнат қилиб, хазинани яширса (ўзлаштирса), султон албатта уни ўлдиради.

7. Эй Навоий, агар ишқ кўнглингни мажруҳ этмаган бўлса, унда нега оҳу нола, афғон чекканингда оғзингдан қон келади?

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Ғазал мақтаъида Ёр ҳусни таърифи, зулфини ёйганда яна ҳам чиройлироқ бўлиб кўриниши шамъ учини силкитиб тозалаганда равшанроқ шуълаланишига ўхшатилган. Бунда юз, зулф, анбар, шамъ тимсоллари воситасида гўзал юзнинг жилоси, порлаши тасвирланган.

Айни шу юз очилиши, порлаб нур таратиши кейинги байтларда давом эттирилган ва бунинг ошиқ қалбига таъсири муносиб бадиий образлар қиёси орқали хушоҳанг бир тарзда гавдалантирилган. Чунончи, қизил гул ва қон, камон ўқининг учи ва сув, қон ва гулранг либос, ишқ ва ганж ташбеҳларининг мутаносиб рангларидан устакорона фойдаланган. Натижада моҳир рассомнинг ранг тасвиридай мазмунан ҳазин бўлса-да, чуқур орифона маъноси билан кишини ром этувчи лавҳа ҳосил бўлган. Умуман, ранглар, ташбеҳлар қиёсидан санъаткорона фойдаланиш Навоийнинг севган усулларидан. Ушбу ғазалда эса Ёр жамолининг порлаб кўриниши ва ошиқ кўнглининг бундан изтироби, садоқати тасвирланган. Ошиқ ишқ йўлида қурбон бўлса ҳам мақсадидан қайтмайди, ахир ишқ йўлида шаҳид бўлганлар Аллоҳнинг марҳаматига нойил бўлиб, жаннатнинг гулгун либосини киядилар. Бу байтда ажойиб бир ишора бор: Ҳақ йўлида шаҳид бўлганлар, дейилади ислом манбаларида, кафан қилинмасдан ўз ки-йимлари билан кўмилиши лозим. Аммо нариги дунёда уларга жаннат гулидан тикилган гулла – гулгун ҳарир либос ҳадя этилади. Демак, Навоий наздида чин ошиқнинг мартабаси ниҳоятда улуғ.

Ушбу ғазал байтларида орифона маънолар ҳам бор. Аммо биз бунга бу ерда тўхтамадик, чунки Навоийнинг поэтик дунёси, бадиий хаёлоти бу ғазалда кўпроқ дунёвийдир.

14-ғазал

Ноумиде мен киби борму экин жононидин,
Жонға етган кўнглидин, кўнгли тутулғон жонидин?

Фард ҳушу сабридин, маҳжур зуҳду илмидин,
Айру шаҳру мулкидин, овора хонумонидин?

Танға меҳнат равзани очқон яқонинг чокидин,
Жонға риҳлат навҳасин тузган кўнгул афғонидин?

Ҳам салоҳ уйин қаро айлаб туганлар дудидин,
Ҳам бало юзин қизил қилғон алифлар қонидин?

Мен дағи бир кун салоҳ аҳли эдим, эй порсо,
Бу уқубатлар аро қолдим биров ҳижронидин.

Жомима ҳар давр қуй, соқий, ҳалоҳил заҳриким,
Таҳ-батаҳ қондур ичим тоси нигун давронидин.

Эй муғанний, туз мақоми навҳаким, чиқмоқдадур,
Хаста жон жисм уйи отлиғ кулбайи аҳзонидин.

Жон берур ҳар дам Навоий, не ажаб гар берса жон
Қулки айрилғой бегидин, бек неким, султонидин.

Ростликда сарви озоде йигитлик боғидин,
Покликда лаъли рахшоне эранлик конидин.

ЛУҒАТ

1. **Фард** – якка, ёлғиз, ажралган.
2. **Маҳжур** – айриликда, ҳижронда қолган одам.
3. **Меҳнат** – азоб-уқубат, машаққат, қийноқ.
4. **Равза** – эшик, дарча, мўри.
5. **Риҳлат** – кўчиш, нариги дунёга сафар.
6. **Навҳа** – нола, фиғон, куй.
7. **Салоҳ** – тузатилган, парҳезкорлик, тўғрилик.
8. **Бало** – офат, бадбахтлик, зарар, жафо.
9. **Порсо** – парҳезкор, тақводор одам.
10. **Давр** – бу ерда май косасининг ўтирганлар даврасида навбат ба навбат айланиб келиши назарда тутилган.
11. **Таҳ-батаҳ** – ич-ичигача, буткул.

12. **Тоси нигун** – осмон (тўнтарилган идиш).
13. **Муғанний** – чолғувчи, қўшиқчи.
14. **Сарви озод** – тикка ўсадиган дарахт тури.
15. **Эран** – мард, тариқатга ўзини бағишлаган киши.
16. **Ҳалоҳил** – ўлдирувчи, қотил.
17. **Туган** – доғ, яра, жароҳат изи.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Мен каби ёр васлидан умидини узган, шу боис кўнгил азобидан жони қийналган, жони эса кўнглидан зада;
2. Ҳуши ва сабридан жудо бўлган тақво ва илмидан, шаҳру мамлакатидан айрилган, уй-жойидан адашган овора;
3. Ёқасининг йиртилганидан танаси илма-тешик бўлган; дилининг фиғони зўридан ўлим ноласини чекган;
4. Яралар (доғлар) азобидан осойишталик, соғлиқ уйини хароб этган ҳамда бало зарбаси туфайли оққан қонлардан балонинг ўзининг ҳам юзини қизил қилган одам борми?
5. Эй парҳезкор зоҳид, мен ҳам бир вақтлар кўнгли бутун, ақлу ҳуши жойида бўлганлар зумрасидан эдим, аммо бир маҳбуб фироқида бу ғаму андуҳлар ичида қолдим.
6. Эй соқий, қадаҳимга ҳар гал навбатим келганда май ўрнига қатл этувчи заҳр қуй, негаки фалак зулмидан ичим қонга тўлгандир.
7. Эй чолғувчи (қўшиқчи), навҳа-айрилиқ ноласини чалким, хаста жоним бу ҳазин, ғамхона жисм отлиғ бу кулбадан чиқмоқдадир.
8. Навоий, ҳар дамда жон беришга тайёр тур, негаки қул беги, бек нима, султонидан ажралганда жон берса ажаб эмас.
9. Ул санамнинг қадди шундай гўзалки, ёшлик боғининг чиройли дарахти – тик ўсувчи сарвни эслатса, покликда мардликнинг конидан топилган нур таратувчи лаъл сингаридир.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Ошиқнинг айриликдаги изтироби дастлабки тўрт байтда кетма-кет изтиробли, ҳазин оҳангда тасвирланган. Бу ҳол кейин тўртинчи ва бешинчи байтларда изоҳланади, яъни ноумидлик сабаблари талқини берилади. Умуман олганда, мумтоз адабиётимизда ошиқ ҳолатларини ҳазин ва ғам-алам ичида кўрсатиш ўзига хос анъана эди. Бунинг икки сабаби бор: бири шуки, мумтоз шоирларимиз, жумладан, Алишер Навоий идеаллар – орзу-армонларга ошуфталик, маъшуқага етишиш дарду изтиробида қалам тебратганлар. Идеаллар билан реал ҳаёт эса кўпинча мувофиқ келмайди, Навоийнинг ўзи қайд этганидай, “аҳли замондан яхшилик” кутиш, вафо исташ хато. Аммо кўнгил ўзгармас, содиқ ва вафодор ёр истайди, дардкаш, дилга малҳам, танга роҳат берувчи, нафақат ҳиссий кечинмалар, балки муборак ва улуғвор ғояларга шерик, ҳаммаслак кишини қўмсайди.

Иккинчи томондан, юқорида қайд қилинганидай, ҳар бир “реал тасвирлар”, яъни мажозий образлар тал- қини тагида, илоҳийликка – Ҳақиқатга интилувчи ошиқ қалби кечинмалари ётади. Ҳақиқатга ошиқлик эса реаллик орқали борар экан, реалликнинг синовлари – қийноқларини бошидан ўтказиши муқаррар. Келтирилган ғазалда ҳам бунга ишоралар

анча. Масалан, жонон – бу Мутлақ руҳ, унга етишгунча ошиқда умидсизлик ҳам, ноумидлик ҳам бўлаверади, то тажаллиёт нурини идрок этмаса, талпинишлари давом этаверади. Шу йўлда у девоналардай бехуду бесабрдир. Навоий қаҳрамони ҳам аввалида хотиржам, ақлу ҳуши жойида, расм-русумлар, ахлоқу одоб доирасида ўзини тутадиган одам бўлган. Аммо илоҳий ишққа гирифтор бўлгач, хонумони, бору йўғини унутади. Кўнгил уйи бузилади, салоҳиятдан паришонликка юз тутади. Тўртинчи байтда “бало” сўзи орқали сўз ўйини ясалган: “бало” ошиқни синаш учун юбориладиган синов ва ҳамда маъшуқнинг ўзи маъносида келади. Бу сўз араб ёзувида қуйидаги шаклга эга:

Бундаги алиф эса, баланд қомат, гўзал маҳбуба қаддига ишорадир. Шоир “алифлар” деб ўқ (пайкон)га ҳам ишора қилган. Яъни маҳбуб отган ўқлар юракка тегиб, сачраган қонидан унинг ўзининг юзи ҳам қизил бўлади, демоқчи. “Қон” сўзи кейинги байтларда борлиги шу тасвирнинг ёркинроқ қилиб берилганидир. Маъшуқа гўзаллиги, аммо бевафолиги, бундан ошиқнинг қийналиши бир-биридан чиройли, шу билан бирга, бир-бирини қувватлантирадиган ва муболағали ҳолати тасвирланиб, ўқувчини мафтун этадиган лирик тасвир юзага келтирилган.

15-ғазал

Ёридин ҳеч ким менингдек зору маҳжур ўлмасун,
Жумлаи оламда расволиққа машҳур ўлмасун.

Мен бўлай овора то ишқимдин айлаб гуфтугўй,
Оти онинг ҳар киши оғзиға мазкур ўлмасун.

Жонима бедоду зулмни, ё Раб, ул миқдор қил,
Ким анинг ошиқлиғи ҳар кимга мақдур ўлмасун.

Мен худ ўлдум, лек ҳар ошиққи бордур покбоз,
Навҳа тортиб мотамим тутмоққа маъзур ўлмасун.

Панд ила кўнглум уйин қилма иморат, эй рафиқ,
Бизни бузди ҳаргиз ул, ё Рабки, маъмур ўлмасун.

Кечалар ул гул чекар эрмиш қадаҳ, эй тонг ели,
Воқиф ўл, ҳолимни айтур чоғда махмур ўлмасун.

Ёр васлиға қувондим, қовди кўйидин мени,
Эй Навоий, ҳеч киши давлатға мағрур ўлмасун.

ЛУҒАТ

1. **Зор** – бечора, интизор.
2. **Маҳжур** – ҳижронда, айриликда.
3. **Гуфтугўй** – сўзлаш, гапириб юриш.
4. **Мазкур** – тилга олиш, зикр этиш.
5. **Мақдур** – қудратга эга, имконият, қудрат доирасида.
6. **Покбоз** – содиқ ва ғаразсиз ошиқ, ҳалол.
7. **Маъзур** – обод этувчи, тузатувчи.
8. **Иморат** – тузатиш, обод этиш, уй-жой.
9. **Рафиқ** – ўртоқ.
10. **Маъмур** – обод, тузатилган.
11. **Қадаҳ чекмоқ** – қадаҳда май ичиш.
12. **Махмур** – хуморли, маст.
13. **Қовди** – қувди.
14. **Кўй** – кўча, гузар.
15. **Ўлмасун** – бўлмасун.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Ҳеч ким мен каби ёридан айрилиб, зору нола қилмасин, бутун оламда маломатга қолиб, беобрў бўлмасин.

2. Майли мен унинг ишқини ҳикоя қилиб, оғизларга тушиб, овора бўлайин, минг-минг розиман. Аммо унинг оти ҳар кимнинг тилида айтиладиган бўлмасин.

3. Ё Раб унинг зулму ситамини жонимга шунчалик кўп етказгинки, унга ошиқ бўлишни бошқаларнинг қурби етмасин, яъни бу ошиқлик бахти бошқаларга насиб этмасин.

4. Мен-ку унинг ишқида ўлдим, лекин содиқ ошиқлар менинг мотамимга оҳу нола чекиб, аза тутишга ўзини мажбур қилмасин.

5. Эй дўст, насиҳатларинг билан кўнглимни кўтаришга уринма (кўнглим уйини тузатаман деб ўйлама), кўнглимиз уйини ул бевафо бузди, илоҳо, бу бузилган иморат ҳеч обод бўлмасин.

6. Эй тонг ели, гул юзли санамим, кечалари қадаҳда май сузиб ичармиш, сен ҳушёр бўл, менинг ҳолимни унга айтаётганингда, у маст бўлмасин (чунки маст чоғда қулоғига гап кирмайди, эътибор қилмайди).

7. Ёрнинг васлига етиб, қувондим, аммо у (аччиғланиб) мени қувиб юборди. Эй Навоий, ҳеч киши давлатга мағрур ўлмасин.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Бу ғазалда мураккаб иборалар, сўз ўйини ёхуд қочириқлар йўқ. Навоий бунда ҳам содда ва равон бир усулда ошиқнинг ёр айрилиғида кўнглидан кечган ҳиссиётларини, ҳасратли оҳангда баён этган. Ошиқ зору саргардон, атрофдагилар уни маломат қиладилар, устидан куладилар. Аммо у бундан хафа эмас, аксинча, унинг ёрига ишқи шунча зўрки, не бало келса чидашга тайёр, майли мен расво бўлайин, девона, телба деб устимдан кулсинлар, лекин унинг номини тилимдан қўймагайман, қанча азоб бўлса ҳам чидайман, фақат унинг номи бошқалар оғзига тушмасин, бошқалар унинг ишқи дардини чекиш бахтига муяссар бўлмасин, деб Аллоҳга илтижо қилади ошиқ. Бу муҳаббатнинг кучи, севги садоқатининг изҳори. Ошиқ ёрини қизғанади, у фақат меники, менинг бахтим, менга ҳеч ким шерик бўлмасин дейди. Бешинчи байт анъанавий равишда “бозгашт” (қайтиш) бўлиб, ошиқ ёрига бўлган беғубор ҳисларини шиддатли оҳангда, қиёсли ташбеҳлар билан изҳор этгач, бировларнинг унга насиҳат қилиб бу йўлдан қайтаришларини хоҳламайди. Аксинча, ошиқнинг бахтиёрлиги айни ана шу бехуду расволик, висол йўлидаги аламлар чекишидадир. Шу боис ишқ билан бузилган кўнгил уйини ишқдан халос бўлишга чорловчи панд эмас, балки ишқнинг ўзи тузатади. Мана шундай тасвирлар билан ғазал мақтаъида яна бир ҳолат чизилади: ошиқ ёр васлига етиб, хурсанд бўлганда, ёри уни ҳузуридан қувиб юборади. Яъни маҳбуб ҳузури доимий ором ва шодлик жойи эмас, у нозик табъ подшолардай озгина “беадаблик”ка ҳам чидамайди. Яъни айрилиқ ҳам, васл ҳам ошиқ учун синов, дарддир.

16-ғазал

Жунун водийсиға мойил кўрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузулғон рўзғоримни.

Фалак бедодидин гарчи мени хокий ғубор ўлдум,
Тилармен топмағайлар тўтиёлиқға ғуборимни.

Шак эрмас партаве тушгач, уйи ҳам, рахти ҳам куймак,
Чу гўристон гадойи сирмагай шамъи мозоримни.

Деманг қай сори азм эткунг, манга йўқ ихтиёр, охир
Қазо илгига бермишмен инони ихтиёримни.

Туганди ашки гулгун, эмди қолмиш заъфароний юз,
Фалак зулми бадал қилди хазон бирла баҳоримни.

Диёрим аҳли бирла ёрдин бошимға юз меҳнат,
Не тонг бошим олиб кетсам, қўюб ёру диёримни.

Ёмон ҳолимға бағри оғриғой ҳар кимсаки кўргай
Бағир парголасидин қонға булғанған узоримни.

Ҳаётим бодасидин саргаронман асру, эй соқий,
Қадаҳға заҳри қотил қуй, дағи дафъ эт хуморимни.

Жаҳон таркини қилмай чунки тинмоқ мумкин эрмастур,
Навоий, қил мени озод ўртаб йўғу боримни.

ЛУҒАТ

1. **Жунун водийси** – жиннилик, девоналик саҳроси, бехудлик – ошиқлик, ошуфталик дунёси. Мажнун ҳолатига ишора.
2. **Хокий** – тупроқдан ясалган.
3. **Тўтиё** – сурма каби кўз дориси, рухнинг кукуни.
4. **Рахт** – асбобу анжом, тўшак, кийим-кечак.
5. **Қазо** – илоҳий ҳукм, тақдир.
6. **Илик** – қўл.
7. **Инон** – юган, лажом.
8. **Ашк** – кўз ёши.
9. **Заъфароний** – сариқ, гуллари сариқ рангли хушбўй гиёҳ дори. Кўп истеъмол қилган кишининг ранги сарғаяди, заифлашади.
10. **Бадал** – алмаштириш.

11. **Паргола** – бўлак-бўлак, парча-парча.
12. **Узор** – юз.
13. **Бода** – олдинги шарҳларга қаранг.
14. **Сирмамоқ** – юлиб олмоқ, чимчиламоқ.
15. **Бедод** – зулм, жабру жафо.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Нола-фиғонлар қилаётган харобу дардкаш жонимни девоналик водийси сори боришга мойил кўраяпман. Бу аҳволда бузилаётган хону моним, рўзгоримни бира тўла вайрон бўлишини истайман.

2. Гарчи тупроқдан қорилган бу таним фалак зулми туфайли ғуборга айланган бўлса-да, лекин бу ғуборимни ҳеч ким ҳатто кўзига суртмовчи бўлганда ҳам топишларини хоҳламайман.

3. Қабристонда яшовчи гадо агар мазорим устидаги шамънинг учини юлиб олганда, кулбаси ҳам, кўрпа-тўшаги, асбобу анжоми ҳам куйиб кетишига шубҳам йўқ.

4. Қайси томонга сафар қиласан, деб сўраманг, чунки менда ихтиёр йўқ, ихтиёрим тизгини қазо қўлидадир.

5. Йиғлайвериб, қонли ёшларим ҳам тугади, энди заъфар гулидай сарғайган юзим қолибдир, нима қилайки, фалакнинг зулму жафоси баҳоримни хазон – кузга алмаштирди.

6. Диёрим аҳли ҳам, ёр деб севганим ҳам бошимга юз кулфату азоб келтирдилар, шунинг учун агар ёру диёримдан кечиб, бошимни олиб кетсам ажабланманг.

7. Кимки менинг бағрим пора-пора бўлганидан қонга булғанган юзимни кўрса, ёмон ҳолимга ачиниб, юраги оғрийди.

8. Эй соқий, ҳаётимнинг майидан беҳад безор ва бехуду паришонман. Қадаҳга май ўрнига заҳардан қуй-да, мени бир йўла хумордан ҳам, сархушликдан ҳам халос эт.

9. Зеро дунёни тарк этмасдан, киши тинмайди, эй Навоий, мени бир йўла йўғу боримдан қутқар.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

“Ғаройиб ус-сиғар” девонидан жой олган ушбу ғазал юксак ғоялари, ҳазин, аммо қудратли бир инсоний дард-нинг янграши билан ажралиб туради. Бу ғазал асрлар давомида қўшиқ қилиб куйланган, ҳозир ҳам у хушовоз ҳофизларимиз ижросида баланд пардаларда жаранглаб, қалбларни ларзага келтиради.

Навоий гўё кўнгил кечинмалари, ҳаётга ошуфта ва айни пайтда унинг зарбаларидан эзилган қалб ноласини куйлаган. Шеърни ўқиганда фалак жафоси, қазо ихтиёридаги ҳаёти чеккан аламлар, ёрга етолмаслик алами қўшилиб улкан Дард бўлиб портлагандай туюлади. Бир томондан, муҳаббат қийноқлари, ҳижрон азобидан ҳайрону саргардонлик. Иккинчи томондан, диёр аҳлининг нобоблиги, ошиқ аҳволини англамасдан, жафо қилишлари, “юз меҳнат” тошини ёғдиришлари лирик қаҳрамонни (демак, Навоийнинг ўзини ҳам) руҳан эзади, у ана шу нотанти замон ва нобоб макондан қочиб кетмоқчи! Бундай руҳий азоб айниқса, улуғ мутафаккир, бемисл шоир, буюк ниятлар йўлида тунни тун, кунни кун демай, ижод қилаётган, инсонларга фақат яхшилик қилишни одат қилиб олган ҳазрат Навоийни

эзарди. Айнан шунинг учун унинг асарларида шодликдан кўра ғам, фараҳли дамлар тасвиридан кўра инсон нуқсонларидан задалик, фожеъ кайфият етакчилик қилади. Иккинчи томондан, Навоий нафақат инсонлар, турли тоифа ва табақа кишиларини ўрганди, балки у дунёнинг ўзини, умрни, ҳаёт моҳиятини мушоҳада этади. Ҳаётда таянч-ҳақиқат излаш, бир қониш, руҳий-маънавий асиллик булоғидан баҳраманд- ликни топмоқчи бўлади. Аммо, афсус, дунёда буни топиш имкони йўқ. Шу боис орифларга қўшилиб, барчасидан озод бўлишга даъват этади. Албатта, Навоий сўфий эмас, умр бўйи у Ҳусайн Бойқаро хизматида бўлди, давлат хизматини адо этиб, шеър ёзишни ҳам бир кун бўлсин, канда қилмади.

Аммо унинг лирик қаҳрамонининг кайфияти орифлар, мажнунсифат ошиқлар кайфиятига эш. Бу Навоийнинг идеали, эрк ҳақидаги орзуси эди. Келтирилган ғазалнинг мақтаъи шундан далолат беради.

17-ғазал

Тийра кулбамға кириб, жоно, ўлумдин бер нажот,
Зулмат ичра Хизрға ул навъким оби ҳаёт.

Сода кўнглум ичра лаълингнинг хаёли тушгали,
Шишаедурким, анинг ичига солмишлар набот.

Оразинг меҳрида оғзингдур гадолиғ қилғоним,
Ҳақ сени хуршид қилмиш, заррае бергил закот.

То кўнгулдан бош чиқармиш ҳар тараф пайконларинг,
Қуш боласидек бўлубтурким, бўлур темурқанот

Васл умидиға тилармен умр, лекин войким,
Сенсизин кўрсам тирикмен, ўлтирур мени уёт.

Истасангким, ул қуёш чиққач санга қилғай тулуъ
Эй кўнгул, ғам сели еткач, тоғдек тутқил сабот.

Ишқинг ўтин гар Навоий десаким айлай рақам,
Сўзидин куяр қалам, қурур қора, эрир давот.

ЛУҒАТ

1. **Тийра** – қоронғи.
2. **Зулмат** – афсонага кўра ер ости мамлакати, қоронғи ер ости.
3. **Оби ҳаёт** – қоронғи ер ости мамлакати чашмаси, абадий ҳаёт бағишловчи сув.
4. **Сода** – тоза, шаффоф, тиниқ.
5. **Закот** – исломда мол-мулк солиғи.
6. **Пайкон** – камон ўқининг ўткир учи, найза, ўқ.
7. **Темирқанот** – эндигина қанотларини учишга шайлаётган қуш боласи.
8. **Тулуъ** – офтобнинг нур сочиб чиқиши.
9. **Сабот** – чидам, тоқат.
10. **Қора** – ёзиш учун тайёрланган қора рангли суюқлик, тушь, сиёҳ.
11. **Давот** – сиёҳдон.
12. **Сўз** – сўз ва тафт, ҳарорат.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Эй жонажон маҳбубам, ер ости зулмат дунёсида ҳаёт суви Хизрга абадий умр бағишлагандай, сен ҳам қоронғи кулбамга кириб, мени ўлимдан халос эт.

2. Лаълдай лабингнинг хаёли софу покиза кўнглимга тушубдир, бу худди шишадан ясалган идишга новвот солинганидай бўлиб кўринади.

3. Юзингнинг қуёши (меҳри)ни тилашдан мақсадим (нуқтадай тор) оғзингдир, Ҳақ таоло офтоб мисоли яратибдир (нурингдан) бир зарра менга закот бер.

4. Ўқларинг (пати билан бирга) кўнглимнинг турли томонидан тешиб чиқибдилар. (Кўнглим) гўё эндигина темирқанот бўлган қуш боласига ўхаб қолибди.

5. Васлинг умидида Худодан умр тилайман, аммо войким, сенсиз тирик юрганимни кўрсам, уят мени ўлдиради.

6. Эй кўнгил, агар ул қуёш чиққандан кейин сенга нур сочиши (қараши, тажаллий этиши)ни истасанг, ғам сели оқиб келганда, тоғдек сабру тоқат қилиб чидагин.

7. Агар Навоий сенга бўлган ишқини ёзаман деса, сўзи (ҳарорати)дан қалам куяди, сиёҳ қурийди ва сиёҳдон эриб кетади.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Бу ҳам Навоийнинг мажоз усулида яратган ошиқона ғазалларидан. Аммо қўлланилган ташбеҳлар, тасвирий воситалар ўзига хос тароват, янги жилога эга. Ошиқнинг кўнгли топ-тоза, артилган шишадай шаффоф, шу боис Ёр жамоли бутун товланиши, мафтункорлиги билан унда акс этади. Шоир бу байтда гўзал Ёр лабини лаълга, шу лаълнинг хаёлини шиша идишга солинган новвотга ўхшатган. Дарҳақиқат, новвотни шиша идишда сақлаш халқимизнинг қадимий одатларидан. Аммо лаъл – қизил, рангига кўра у новвотга ташбеҳ бўла олмайди. Навоий эса ана шу номувофиқликни мувофиқлаштириш учун лаълнинг хаёли, яъни лаълдай лаб ҳақидаги ўй-хаёлини новвотга ўхшатган. Бу эса бағоят гўзал, санъаткорона тасвир. Ошиқнинг ички олами ҳам бунда намоён бўлган.

Учинчи байтдаги тасвир ҳам ажойиб: Ёр юзи қуёшга ўхшатилмоқда. Лекин шу қуёш ичидан у нуқтадай оғизни изламоқда. Оғизни нуқта деб айтишимизга сабаб бор. Мумтоз адабиётда Ёр оғзининг торлиги, баъзан кўриниб кўринмай туриши гўзаллик белгиси деб қаралган. Қадимгиларнинг эстетик завқи, идроки мана шундай. Бироқ бунинг тагида орифона маъно бор. Оғизнинг торлиги комил пирнинг ниҳоят нозик сирри ва валининг қудсий нафасига ишорадир. Айни шу маънода Ёр қуёшга тенглаштирилган ва унинг зарралари – нури (сўзи, ҳикмати) ошиқ учун оби ҳаётдир. Шу пири комилдан баҳраманд бўлиш йўлида у гўё гадо ва закот талабгори. Кейинги байтдаги ёр киприклари ўқидан мажруҳ бўлган дил ҳолатининг тасвири – ўқларнинг патини жўжа қушчанинг эндигина учиши ўрганиб, типирчилашига ўхшатиши ҳам покбоз ошиқнинг садоқат изҳори. Ошиқ тоғдай саботу матонатли бўлиши, ёр тарафидан, ҳаёт чархпалагидан келган балоларга чидаши шарт. Бўлмаса у ошиқи содиқ эмас. Ана шундай ошиқларнинг дили ёниқ ва ҳарорати атрофдагиларга ҳам таъсир этувчидир.

Ғазалнинг мақтаъи – охирги байти бағоят гўзал, уни *ҳусни мақтаъ* десак хато бўлмайди. Чунки бу байтнинг образ – ифодаларигина эмас, ҳароратли оҳанги ҳам дилга қўзғолон солади. Шоир муҳаббат қудратини ажо-йиб ташбеҳлар тизими орқали васф этган, кечинмалар туғёнини тараннум этган.

18-ғазал

Лолагун тўн ичра, ё раб, ул ғазоли Чин эрур,
Ё кўзумнинг мардуми қон ёш ила рангин эрур.

Билмон, оёким, шафақ ичра эрур заррин ғазол,
Лолагун тўн ичра ёхуд ул ғазоли Чин эрур?

Айламиш гулдаста банд сунъ тўну жисмини,
Санъатиким, арғувон барги аро насрин эрур.

Қадмудур бу ё эрур шингарф ила ёзғон алиф,
Белму ё тореки, лаъл ичра анга таскин эрур?

Кўнглум ичра солди ул тўн акс ёхуд бўлди қон,
Халқ кўнглин қон этарга, ваҳ, бу не ойин эрур?

Бир қадаҳ гулгун май, эй соқий, тўла тутким, кўнгул
Ул бути гулгунқабо бедодидин ғамгин эрур.

Эй Навоий, қатл учун гар худ қизил тўн кийди ёр,
Басдур ул тўн ранги, не муҳтожи қатлу кин эрур?

Дема тоғу лола даҳр ичра – ажал қаплони бил,
Ким кийиклар қонидин бошдин-аёғ рангин эрур.

ЛУҒАТ

1. **Лолагун** – лоладай, лоладай қизил рангли.
2. **Ғазол** (ғизол) – оҳу, кийик.
3. **Чин** – Хитой.
4. **Кўз мардуми** – кўз қорачиғи.
5. **Рангин** – рангли, қизарган, ранг-баранг.
6. **Арғувон** – қизғиш гулли дарахт.
7. **Шингарф** – қизил бўёқ, қизил ранг.
8. **Таскин** – тинчланиш, хотиржам бўлиш, жой олиш.
9. **Ойин** – одат, йўл-йўриқ, қоида, урф.
10. **Гулгун** – гул каби, гул рангли, қизил.
11. **Кин** – ўч, қасос.
12. **Насрин** – оқ рангли хушбўй гул.
13. **Сунъ** – ясаш, яратиш, маҳорат.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Лола рангли (қизил) тўн кийган ёрим Хитой оҳусимикин, ёки кўзимнинг қорачиғи қонли ёш билан қизариб кўринмоқдамикин?
2. Шафақ ичидаги олтин оҳу (тимсоли)ми ёки у лола рангли Хитой оҳуси (кийиги)микин?
3. Қизил тўни ва жисмини гулдаста каби маҳорат билан шундай бирга боғламишки, у гўё қизил гулли арғувон дарахти япроқлари орасидаги насрин (оқ хушбўй гул)га ўхшайди.
4. Бу қадмикин ёинки қизил ранг билан ёзилган алифмикин, нозик белимикин ё бир тордирки, лаъл ичида сокин жой олибдир (маскан тутибдир)?
5. Бу қизил тўннинг акси кўнглимга тушибдир ёки (кўнглим унинг таъсирида) қон бўлибдир. Одамлар кўнглини қон этиш учун, э воҳ, бу қанақа одат бўлди?
6. Эй соқий, бир қизил майдан бир қадаҳ тўлдириб қуй, зеро кўнглим ул қизил тўнли санам жафосидан ғамлидир.
7. Эй Навоий, агар ёр қатлим учун қизил тўн кийган бўлса, ўша тўннинг ранги етарли, қасд этиш, қасос олишга ҳожат йўқ.
8. Дунёдаги тоғ ва лола (қувончи)дан гапирма, уларни ажалнинг қоплони бил, бу тоғу тошлар (дунё) ки-йиклар қони билан бўялгандир.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Алишер Навоий ғазаллари орасида алоҳида-алоҳида ранглар тасвири, маъшуқнинг турли рангли либосларда кўриниши ва бунинг ошиқ аҳволи-руҳиясига таъсирига бағишланганлари ҳам бор. Чунончи, қизил либос кийган маъшуқа жамоли бир неча ғазалларда мавжуд.

Ушбу ишқий ғазалда эса *қизил рангли тўн* кийган маҳбуб жамоли тасвири яратилган. Ана шу тасвирни бўрттириш ва ранглар жилосининг ошиқ қалбига таъсири учун турли поэтик қиёслар, ташбеҳлар қўлланилган. Чунончи: *қизил тўн, лола, қонли, ёш, бағир қони, шафақ, гулдаста, арғувон дарахти, қизил ранг, лаъл, қизил май* каби зоҳирий кўриниши ўхшаш нарса ва ҳодисалар билан чоғиштирилади, турли бадиий санъатлар ҳосил қилинади, умуман ранглар дунё гўзаллигининг асосий воситасидир, ранглар мутаносиблиги эса кишининг нафақат кўзини, балки қалбини ҳам қувонтиради. Навоий ғазалида ҳам ошиқ қизил либос кийган маҳбуб жамолидан сархуш, аммо шоир шунда ҳам фақат айни ранглар қўзғатган завқни тасвирлаш баробарида ошиқнинг юрагидаги ранго-ранг кечинмаларни ҳам кўрсатишга муваффақ бўлади. Ошиқ ёрнинг қизил тўни унга нақадар ярашгани, у худди Хитой ва Хўтан оҳусидай чиройга тўлганини айтиб, айни вақтда бу қонга беланган кўз қорачиғига ўхшашини ҳам қайд этади. Ёинки қизил тўн кийган ёр ишқи кўнглини қон қилганини ҳам айтиб ўтади. Бу ғазалнинг ўзига хослиги яна шундаки, унда мақтаъдан кейин бир байт илова қилинади (Навоийда яна бир нечта шунақа ғазаллар бор). Агар мақтаъда маҳбубнинг қизил тўни ошиқ қатли учун етарлидир, деган фикр баён этилган бўлса (балки қизил тўн кийган жаллод назарда тутилгандир?), илова байтда бу фикр ривожлантирилиб, дунё гўзаллиги, гулу лоласи абадий эмаслиги, замон гардиши, ажал қоплони уларни нобуд қилиб туриши ҳақида бир фалсафий мушоҳадани айтиш билан асар маъно-мазмунини кенгайтирган.

19-ғазал

Оташин гул баргидин хилъатки жононимдадур,
Хилъат эрмас, ул бир ўтдурким, менинг жонимдадур.

Оташин лаъледурурким, анда музмар бўлди жон,
Оташин гул баргидин хилъатки жононимдадур.

Жон қуши хунобидин тутмиш малоҳат нахли ранг,
Ё либоси лолагун сарви хиромонимдадур.

Қатл биймидур, тараҳҳумнинг доғи уммеди бор,
Бу либоси олким, ул номусулмонимдадур.

Васл шоми куймаган парвона шояд қолмағай,
Бу шафақгун ҳуллаким шамъи шабистонимдадур.

Тутмасун гул суҳбатидин сарв ўзин кўп сарфароз,
Эй сабоким, ул тўни гулгун менинг ёнимдадур.

Соқиё, гулранг май солиб кетур паймонаким,
Зуҳд биймидин халал фақр ичра паймонимдадур.

Эй Навоий, истама жон булбулин ҳар гулдаким,
Ул тўни гулгун, лаби гулбарги хандонимдадур.

ЛУҒАТ

1. **Оташин** – оловдай.
2. **Хилъат** – тўн, устки либос.
3. **Музмар** – яширилган, беркитилган, махфий, ичида.
4. **Хуноб** – қонли ёш, қайғу ёши.
5. **Малоҳат** – чирой, ҳусн, дилкашлик, жозиба, мазали.
6. **Бийм** – қўрқув.
7. **Тараҳҳум** – раҳм-шафқат.
8. **Ол** – қизил.
9. **Ҳулла** – безакли, нафис матодан тикилган кийим.
10. **Паймона** – қадаҳ, ичимлик пиёласи.
11. **Паймон** – аҳд, келишув, ваъда.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Жононим кийган олов рангли гулдай нафис тўн (устки либос), тўн эмас у гўё менинг жонимдаги ўтдир.

2. Жононим устидаги олов рангли гулдай либос шундайин олов каби лаълдирки, унда жон яширингандир.

3. Ё бу жон қуши хуноби – қонли кўз ёшидан ранг олган малоҳатли (тароватли, жозибали) ниҳолдир ёки сарви хиромоним (гўзал қоматли ёрим) устидаги лоларанг либосдир.

4. Бу қизил либос ул кофир ёр эгнида экан, қатл қўрқуви мавжуд, аммо раҳму шафқатидан умидим ҳам бор.

5. Бундай шафақдай қизариб кўринган нафис либос шамъи шабистоним – тунларни ёритувчи шамъдай гўзал ёрим эгнида экан, васл шомида ушбу шамъга талпиниб ёнмаган парвона қолмаса керак.

6. Эй сабо (тонг шамоли), гулдай либос кийган маҳбуба менинг ёнимда бўлса. сарв дарахти гул билан суҳбат қилаётгани (бирга, ёнма-ёнлиги) билан мақтаниб, кеккаймасин.

7. Эй соқий, менга гул рангли (қизил) май тўлдирилган қадаҳни келтиргин, зеро зуҳду тақво хавфи фақрдаги аҳду паймонимга халал бермоқда.

8. Эй Навоий, жон булбули тўни гулга ўхшаган, лаби гул баргидай кулиб турган ёримда экан, уни ҳар қандай гулга ошуфта бўлишини истама.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Бу ғазалда ҳам дастлабки олти байти *олов, гул, ўт, лаъл, хуноб, лолагун, шафақгун, гулгун, гулранг* каби қизил рангли ашёлар воситасида ясалган тасвирларга бағишланган. Бу тасвирлар: 1) ёрнинг қизил либосда гўзал сурат касб этганини кўрсатиш; 2) шунга монанд тасвирий манзара яратиш ва 3) бунинг лирик қаҳрамонга таъсирини намоён этиш учун хизмат қилган. Бундай асарларда Алишер Навоийнинг бадиий сўздан фойдаланиш маҳорати, бемисл санъаткорлиги ярқ этиб кўзга ташланади. Ҳар бир сўз, ибора, ташбеҳ тасвирланаётган объектга нечоғлик муносиб ва ўқувчида завқ уйғотувчи, ҳайратга солувчи хусусиятга эга. Жононнинг либоси гул баргидай нафис, у худди алангадай барқ уриб туради. Олов шуъласига диққат қилсангиз ҳам қизғишлик, ҳам нафислик, ҳам ҳароратни сезасиз, барқ уриб очилган гул ҳам худди оловдай ял-ял ёнади, қизил тўн кийган маҳбуба ҳам ана шундай жозибали ва шу боис у ошиқ қалбига ўт солади, ўртайди, ёндиради. Навоий дейдики, жоним ана шу ўт ичида ёки ўтдай қип-қизил лаъл орасига қизил лаблар қатига яширинган. Ажо-йиб тасвир!

Бу ғазалда ҳам қизил либосли ёрнинг қотиллигига ишора қилинган (4-байт). Албатта, қатл аввалги ғазалда ҳам, бу ерда ҳам кўчма маънода, яъни ошиқнинг жони жонона ихтиёрида, у хоҳласа ошиқ жонини олиши ёки унга жон ҳадя этиши мумкин. Аслида бундан ошиқ ҳам хафа эмас. Мажнун Лайли ишқида жон берганидан хурсанд, фақат Лайлига етишса бас. Иккинчидан, қизил ранг – қон ранги, қурбонлик белгиси. Ошиқи зор қурбон бўлиш хавфидан қутулмайди. Аммо, ушбу байтда Навоий раҳму шафқат ҳақида ҳам гапиради. Жонона ошиққа раҳм қилиб, унинг жонини олмаслиги ҳам мумкин. Бунда ишлатилган “номусулмон” сўзи кофир маъносида бўлса ҳам (кофирлар раҳмсиз бўлади, демоқчи), лекин уни соф диний маънода тушуниш ноўрин. Бу ерда у маъшуқа сифатларидан бири сифатида қўлланилган, яъни маъшуқадан шафқат кутиб бўлмайди, у ошиқни буткул маҳв этишга тайёр. Ўқувчиларга равшан бўлсин учун еттинчи байтдаги “фақр” тушунчасига изоҳ бермоқ лозим. Бу тушунча байтда зуҳдга қарама-қарши маънода келтирилган. Зуҳд тақводорлик маъносида ишлатилади. Аммо жаннат умидидаги тақво. Фақр эса, фақат Худованд талабидаги орифона ниёзмандликдир. Яъни Худодан бошқа нарсаларга кўнгил боғламаслик, ихтиёрни батамом Аллоҳга топшириш.

20-ғазал

Жилваму айлар қизил тўн бирла ҳар ён ул пари,
Ё магарким лолазор ичра кезар кабки дарий?

Телбалар қатли қизил қилмиш либосин, оҳким,
Бир йўли девоналар қониға кирмиш ул пари.

Ҳулласин хуноблиғ жон риштасидин қилди чарх,
Бўлди жонлар жони, ваҳ-ваҳ, ул париваш пайкари.

Оразинг нақшимудур қонлиғ кўнгулда жилвагар,
Ё шафақдин бўлди толиъ офтоби ховарий.

Ич шафақгун майки, гардун қотиледурким, эрур
Янги ой бирла шафақ тиғу либоси аҳмарий.

Қон уза кўнглум юзунг шавқидин андоқ хастадур,
Ким эрур гулгун ҳарир оллида онинг бистари.

Ул пари лаълида жонинг, эй Навоий, бўлди маҳв,
Лаългун кисватда маҳв этгандек ўзни ул пари.

ЛУҒАТ

1. **Кабки дари** – хушовоз, сайроқи тоғ каклиги.
2. **Ховарий** – шарқлик, шарқий.
3. **Аҳмарий** – қизил.
4. **Бистар** – тўшак.
5. **Ҳарир** – ипак, шойи мато.
6. **Кисват** – кийим.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Қизил тўн кийиб олиб ҳар томонда сайр этаётган ул паридай гўзалликни ёки сайроқи тоғ каклиги лолазор орасида кезиб юрибдимикин?

2. Телба ошиқларини қатл қилганидан, қонлар сачраб либосини қизил рангга бўябди, йўқ-йўқ, дод дейманким, ул пари бир йўла девона ошиқлар қонига кириб олибди.

3. Унинг нозик кийимини чархи фалак қонли жон ипидан тўкибдир, шу боис ул парига ўхшаш гўзалнинг зебо ҳайкали (қомати) жонларнинг ичига жойлашган.

4. Қонли кўнгил ичида жилва қилаётган юзингнинг суратими ёки шарқдан чиқаётган офтоб шафақ шуъласи орасидан юз кўрсатдими?

5. Шафақ рангли (қизил) май ич, чунки фалак шундай бир жаллод (қотил)ки, янги ой (ўроғи) ва шафақ унинг қиличи ва қизил либосидир.

6. Қонаган (қонли) кўнглим юзингнинг шавқидан шундай беморки, унинг гулдай қизил нафис шоҳи либоси олдида унинг тўшаги бор.

7. Эй Навоий, худди ул пари лаъл рангли (қизил) либос ичида беркиниб олганидай, жонинг унинг лаъли (лаби, сўзи) ичида йўқолди.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Бу қизил тўн кийган жонон таърифига бағишланган учинчи ғазал. Аммо ҳар бир ғазалда ушбу таъриф алоҳида-алоҳида тасвирга эга. Ҳар бир ғазалда қизил ранг билан боғлиқ ўзига хос ташбеҳлар қатори ва улар воситасида лавҳа, ҳолатларни чизиш маҳорати кўзга ташланади. Бошқача айтганда, жонон уч ғазалда уч хил лирик тимсол қилиб гавдалантирилган. Чунончи, биринчи ғазалда маъшуқнинг қизил тўн кийиб чиқиши аввал Хитой (Чин) оҳусига, кейин гулдаста ва ичида оқ савсан гул ўсган арғувон дарахтига ўхшатилади. Қон, шафақ, қизил бўёқ билан ёзилган алиф ташбеҳлари ҳам бир-бирини тўлдириб келган.

Иккинчи ғазалда қизил тўн ловуллаган олов шуъласига ўхшатилади-да, кейин лола, лаъл, хуноба ташбеҳлари орқали тасвир ривожлантирилиб, маъшуқнинг ошиқ қалбига солган изтироблари бир-бир чизиб кўрсатилади.

Учинчи ғазалда қизил тўн кийган жононнинг паридай нозиклиги, гул сайрига чиқиб жавлон уриши, жилвалар қилиши ва бу лолазор оралаб юрган тоғ каклиги (какликнинг бўйин патлари, қанотлари усти қизғиш рангда бўлади)га ўхшаб кетиши тасвирланади, яъни “қизил либос кийган жонон лолазор сайлида” деган бир чиройли сурат ўқувчи кўз олдига гавдалантирилади. Демак, бошқа ғазалларда бўлганидай, бу уччала ғазалда ҳам Алишер Навоийнинг манзара, ўзига хос бир лавҳа яратиш ва шу лавҳанинг ошиқ дилига хилма-хил таъсирларини тасвирлаш маҳорати кўзга ташланади. Аммо ҳар бир ғазалда алоҳида санъаткорлик, алоҳида ҳолатлар тавсифи бор. Ҳар уччала ғазалда марказий ташбеҳ ёки калит сўз – бу қизил тўн. У ҳар бир ғазалда ҳар хил турдош рангли ашёлар билан чоғиштирилиб, янги-янги бадиий тасвирлар ҳосил қилинган. Биринчи ғазалда жононнинг кийиниши – ташқи тасвирига кўпроқ эътибор қилинган, иккинчи ғазалда қизил либосда кўринган жононнинг ошиқ қалбига олов солиши, уни ишқ азобида қийнаши тасвирланган бўлса, учинчи ғазалда қизил либосли жононнинг хатти-ҳаракати, жилва-карашмасини кўрсатиш кўпроқ назарга тушади. Шу ўринда яна бир хусусиятни таъкидламоқчимиз. Маълумки, ғазал – лирик жанр, у куй билан, нафосат билан йўғрилган бўлиши керак. Яъни: 1) оҳанг майинлиги, латофати; 2) сўз, иборалар латофати, нозиклиги; 3) қофия, радифлар нозиклиги ва 4) бадиий санъатлар нозиклиги ўзаро уйғун бўлмоғи лозим. Навоий ғазаллари бунинг ёрқин намунаси. Қизил тўн кийган жонон таърифи ва бундан ошиқ жонида пайдо бўлган руҳий ғалаёнлар тасвирида ҳам ана шу латофат, нозик тасвирларни кузатамиз. Айниқса, учинчи ғазалда бу ёрқин намоён бўлган. Биринчи байтдаёқ жонон *парига* ўхшатилади. Пари нима? Пари – руҳ, халқ тасаввури бўйича у гоҳ кўринади, гоҳ кўринмайди, чунки у – самовий хилқат. Маъшуқ парига ўхшатилар экан, демак, унинг ниҳоятда нозиклигига ишора қилинмоқда. Кўкимтир парлари ва қизғиш тавқли (бўйнидаги парлари тавқ дейилади) тоғ кийиги ҳам ғоят гўзал ва нозик қуш. Маъшуқа паридай нозик бўлгани учун ҳам сархуш ошиқлар қонига кирган. Қизил либосли жонон худди қон ичидаги малакдай. Ул жонон париваш бўлгани сабабли жонлар ичидаги жондир, яъни руҳдир, дейди шоир. Мақтаъда Навоий бу фикрни аниқ-равшан баён этган: ул пари ўзини лаъл

рангли (қизил) либос ичига яширгани каби ошиқнинг жони ҳам жонон лаъли (қизил лаби) ичига яшириниб, ғойиб бўлган. Бош- қача айтганда, ошиқ ва маъшуқ бирлашиб кетган. Бу ўринда яна бир изоҳга эҳтиёж бор: ўқувчида қандай қилиб бир одам иккинчи одамнинг лабида йўқолиши мумкин, деган савол туғилиши мумкин. Бунга жавоб шуки, *лаъл лаб* деганда тасаввуфда маъшуқа сўзининг ботини, нозик маъноси, шунингдек, илоҳий нафас, йўқликдан борлиқни вужудга келтирган Аллоҳ каломи англашилади. Яъни бу калом барчани қамраб олади, ошиқ бу каломни вали зотлар муждаси билан ошиқ вужудига сингиб, унинг жонини эгаллаб олади. Мана шу тариқа, *пари* сўзининг тасвири нозик ибора ва ишоралар орқали орифона маънони ифодалашга хизмат қилган.

21-ғазал

Жонға чун дермен: “На эрди чиқмоғинг кайфияти?”
Дерки: “Боис ўлди жисм ичра маразнинг шиддати”.

Жисмдин сўрсамки: “Бу заъфингға не бўлди сабаб?”
Дер: “Анго бўлди сабаб ўтлуғ бағирнинг хирқати”.

Чун бағирдан сўрсам, айтур: “Анда ўт тушди манга,
Ким кўнгулга шуъла солди ишқ барқи офати”.

Кўнглума қилсам ғазаб, айтурки: “Кўздиндур гунаҳ,
Кўрмайин ул тушмади бизга бу ишнинг туҳмати”.

Кўзга чун дерменки: “Эй, тардомани юзи қаро,
Сендин ўлмиш телба кўнглумнинг балову ваҳшати!”

Йиғлаб айтур кўзки: “Йўқ эрди манго ҳам ихтиёр,
Ким кўрунди ногаҳон ул шўхи маҳваш талъати”.

Эй Навоий, борча ўз узрин деди, ўлгунча куй,
Ким санго ишқ ўти – ўқ эрмиш азалнинг қисмати.

ЛУҒАТ

1. **Мараз** – касаллик, яра.
2. **Заъф** – заифлик, беморлик.
3. **Барқ** – чақмоқ.
4. **Туҳмат** – айблаш, ноҳақ ёмонлаш.
5. **Тардоман** – ахлоқсиз, бузуқ, гуноҳкор.
6. **Ваҳшат** – ёлғизлик қўрқинчи, ваҳима, хавф.
7. **Ногаҳон** – бирданига, тўсатдан.
8. **Маҳваш** – ойга ўхшаш, ойдай чиройли.
9. **Ўқ** – бу ерда маънони кучайтирувчи юклама.
10. **Хирқат** – иссиқлик.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Жонга: “жисмдан жудо бўлиб чиқишингнинг боиси нима?” деб сўрасам, жон: “жисм ичидаги касаллик (дард)-нинг зўрайиб кетиши сабаб бўлди”, деб жавоб берди.

2. Жисмдан: “бу дардингга нима сабаб бўлди?” деб сўрасам, у: “ёнаётган бағримдаги оловнинг иссиғи сабаб бўлди”, деб айтди.

3. Бағирдан бунинг сабабини сўрасам, у: “Ишқ чақмоғининг ҳалок этувчи учқуни кўнгилга шуъла сол-ганда, менга ҳам олови келиб етди”, деди.

4. Аччиқланиб кўнглимни сўроққа тутсам, дейди: “Бу кўзнинг айби, агар у (жононни) кўрмаганда эди, бизга бу ишнинг гуноҳи (туҳмати) тушмаган бўларди”.

5. Кўзга: “Эй бузуқ ахлоқли, юзи қора, телба кўнглим бошига тушган бало ва унинг даҳшатли қўрқуви сендин экан”, деб ғазаб қилсам,

6. (Кўз) йиғлаб айтадики: “Менда ҳам ихтиёр йўқ эди, тўсатдан ул ой юзли шўхнинг юзи кўриниб қолди”.

7. Эй Навоий, барча (аъзолар) ўз узрини айтди, энди ўлгунча ишқ оловида ўртан, негаки сен учун ишқ ўтида ёниш тақдири азалнинг қисмати экан.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Ушбу ғазалда ҳам ишқ-муҳаббат қудрати, унинг ошиқ вужудини қамраб олиб безовта этиши, қийноқлари тасвирланади. Аммо, бу доимий мавзу ҳар бир ғазалда алоҳида усул, алоҳида бадиий тасвирий воситалар орқали намоён бўлганидек, бу ғазалда ҳам улуғ шоир кутилмаган ажойиб таъсирчан тасвир усулини қўллаган. Лирик қаҳрамон ёр ҳажрида азоб чекаётир, аммо бу дарднинг изтироби шу даражадаки, жон жисмни тарк этишга тайёр. Шу боис ошиқ (лирик қаҳрамон) аввал жоннинг бу ҳолатидан ташвишланиб, уни сўроққа тутади: нега жисмни тарк этмоқчисан?

Жон эса жисмнинг касалликка учраб қолгани ва бу оғриқ шиддатига тоқат қилмаётганини айтади. Шундан кейин жисмга савол берилганда, жисм бунга бағир (жигар)даги оловнинг ҳароратини сабаб қилиб кўрсатади. Ўз навбатида бағир кўнгилдаги ишқ чақмоғини шуъласи менга тегди. Натижада шу офатга гирифтор бўлдим, дейди. Кўнгил эса кўзни айбдор қилиб кўрсатади. Лекин кўзда ҳам айб йўқ эди, зеро “ул шўхи маҳваш” юз кўрсатганда кўз беихтиёр унга қараган эди. Яъни Ишқнинг инсон аъзолари, кўнгли, бутун вужудини қамраб олишига сабаб Ҳусннинг жилва қилиши эди. Бу гўзал маҳбуб илоҳий тажалли экани аниқ. Шу нур, шу оҳанрабо зиё пок қалбларга жойлашиб олгач, уларнинг қон томирларида оқа бошлайди, ҳислари, фикр-ўйи, руҳиятини буткул банд этади ва ошиқ Ҳусн- нинг мазҳаридан манбаига қараб бориш, Унга етишиш иштиёқида ўртанаверади. Алишер Навоий учун мазҳар муҳаббати ҳам (“мажозий муҳаббат”), манба муҳаббати (“ишқи ҳақиқий”) бир вақтнинг ўзида назарда тутилган, шоир бу икки тушунчани бир-бирига зид қўймайди, аммо улар орасидаги фарқни инкор ҳам этмайди.

Шундай қилиб, ғазалда байтлар аро бир-бирига уланган “занжирий узвийлик” давом этади ва мақтаъда шоир ишқ ошиқ аҳлининг азалий қисмати эканини қайд этиш билан, асосий муддаони баён этиб ўтган. Ғазал енгил ўқилади, ортиқча мураккаб санъаткорлик ишлатилмаган. Бироқ ғазални ўқиган одам муҳаббат дардига гирифтор ошиқнинг руҳий қийноқлари “ўз-ўзи билан” суҳбати, ўкинчли ва айни вақтда тагзаминида ошиқликдан, ишқдан насиба топганидан рози одамнинг ҳолати, “ботиний монологи”дан огоҳ бўлади. Айни вақтда буюк шоир санъаткорлиги “якпора” ғазаллар, айтиш мумкинки “сюжетли” лирик шеър яратиш маҳоратига шоҳид бўлади.

22-ғазал

Бир кун мени ул қотили мажнуншиор ўлтурғуси,
Усрук чекиб, жавлон қилиб, девонавор ўлтурғуси.

Гар заъф ила ожизлиғим кўнглига раҳме солса ҳам,
Бошимға етгач секретиб, беихтиёр ўлтурғуси.

Васли аро гар ўлтурур, жонимға юз минг шукр эрур,
Чун қолсам ондин бир замон, ҳижрони зор ўлтурғуси.

Ошиқ бўлурда билмадим мен нотавони хастаким,
Ҳажр ўлса, ҳам куйдургуси, васл ўлса, ёр ўлтурғуси.

Майдон аро, эй аҳли дин, кирманг тамошосиғаким,
Юз кўрмайин ул кофири чобуксувор ўлтурғуси.

Лаълинг закоти май тутуб тиргузмасанг, эй муғбача,
Дайр ичра мен дилхастани ранжи хумор ўлтурғуси.

Дерлар Навоий қатлиға гул-гул очибтур оразин,
Кўргунча они, войким, бу хор-хор ўлтурғуси.

ЛУҒАТ

1. **Усрук** – маст, сархуш.
2. **Заъф** – 22-ғазал шарҳига қаранг.
3. **Зор** – фарёд, ғамгин, дардли, бечора, заиф.
4. **Чобуксувор** – чавандоз, отни чапдастлик билан бошқарадиган одам.
5. **Муғбача** – олдинги шарҳларга қаранг.
6. **Дайр** – 1-ғазал шарҳига қаранг.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Бу қотил маҳбубам бир кун мени Мажнунга ўхшаб ўлдириши аниқ; балки масту бехудларча ўйнаб-ўйнаб, жилва қилиб, девоналар каби ўлдиради.

2. Агар мабодо заиф ва ожизлигим кўнглида раҳм пайдо қилса ҳам, лекин бошимга от чоптириб (сакратиб) келганда, беихтиёр ўлдириши муқаррар.

3. Агар васлига етганда ўлдирса, жоним билан юз минг шукр қиламан, чунки агар ундан бир дам жудо бўлиб қолсам, ҳижрон азоби ўлдиради.

4. Мен ожиз ва хаста ошиқ бўлганда билмабманки, агар ундан ажралсам, ғам куйдиради, агар васлига эришсам, ёр ўлдиради.

5. Эй дин аҳли (шариат аҳли), у от ўйнатиб майдонга кирганда, сиз тамошо қилишга кел-

манг, чунки чавандоз кофир юзини кўрсатмасдан ўлдиради (ёки: у сизни юзингизга қарамай қатл этади).

6. Эй муғбача, лаъл лабинг закоти учун май тутиб, мени тирилтирмасанг, дайр ичида мен бечорани хумор (майга ташналик) азоби ўлдиради. Ёки: "Эй ориф пирнинг сўзи-нафасини келтирадиган хизматкор, шу нафас (лаъл) қийматининг закоти – майдан қуйиб, мени тирилтир, бўлмаса, Пир мажлисида шу нафасга интизор бўлиб, жон бераман, ташналик мени ўлдиради).

7. Дейдиларки, Навоийни қатл этиш мақсадида ёрнинг юзи гулдай очилибди, аммо войким, бу юзни кўришдан бурун хору зорликда ўлдиради.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Келтирилган ушбу ғазалимизда ўз ҳусну жамолига маҳлиё, сархуш, ўйноқи от минган ва ошиқларини қийнашдан ҳузурланадиган маҳбуба тимсоли чизилган. У – бепарво ва сармаст, гўзалликда танҳо, телбаларча от чоптириб, ҳаммани ўзига қаратган, қалбларга ғулғула солган киши. Ғазалнинг дастлабки икки байти маҳбубанинг ана шу рафтори, бехудлигини тасвирлашга бағишланган. У айнан ана шу хислатлари билан ошиқнинг жонини олади, чунки унинг кўнглида ўз ошиғига раҳм йўқ. Иккинчи байтда ҳам шу ҳақда гап боради. Ошиқлар табиий равишда заиф ва дардманд деб таърифланади. Зеро, ишқ уларни эзганлиги бир томон, иккинчи томондан, ошиқ ҳамма вақт ўзини камтарин, талабгор, чорасиз қилиб кўрсатиши шарт. Бўлмаса у ошиқ эмас, зўрлик билан маъшуққа етиб бўлмайди. Бунда фақат илтижо, тавалло ва таманно йўлидан борилади.

Шунга асосан, Навоий ошиқ тилидан гапириб, кошки дардманд ва ожизлигим маҳбуб қалбига раҳм солсайди, деган умидбахш фикрга боради. Лекин бунга ишонмайди, зеро маҳбубнинг хислати чарс, унда раҳму шафқат йўқ. Шу боис отини чоптириб (сакратиб) бошимга етиб келса, "беихтиёр ўлдиради", дейди ошиқ алам билан.

Қизиғи шундаки, агар васлига етганда, ўлдирса, хурсанд бўлардим, шукр қилардим, лекин ундан ажралсам ҳам ўламан, чунки фироққа чидай олмайман, дейди ошиқ. Демак, ошиқнинг тақдири шунақа: у ёр васлига етса ҳам, ундан ажралиб қолса ҳам ҳалок бўлиши аниқ.

Бешинчи байтда бу ғазалда алоҳида ажралиб туради. Чунки бунда шариат аҳлининг муҳаббатга муносабати ифодаланган. Шариат ва расмий дин аҳли яхшиси бундай саркаш, "девонавор" маҳбубларни кўришга майдонга чиқмаслиги маъқул. Зеро, у бундай одамларга юзини кўрсатмайди ва айни шу иши билан уларни бенасиб этади.

Дейдиларки, Навоийни ўлдириш учун эса юзини очибди, юзи очилган гуллардай жозибали. Аммо юз минг войким, бундай юзни кўргунча неча хорликлар чекиб, жон бераман, деб ҳасрат чекади шоир.

Ҳа, ошиқлик – фидойилик. Ишқ кўнгилни яйратади ва айни вақтда минг қийноққа солади, ўз олови билан хом вужудимизни пиширади, юксалтиради. Фақат юксалиш дарди, Илоҳ дардида ёнган одамгина чин ошиқ бўла олади.

23-ғазал

Ул қуёш оқ уйдаву мен музтарибман ҳар сари,
Ўйлаким фонусдин парвона қолғой ташқари.

Садқаси бўлмоқ эрур мақсуд мен саргаштаға,
Оқ уйи давриға буким айланурман ҳар сари.

Ичкари ул гул тувурлуғни кўтармаслар, нетай,
Эй сабо фарроши, бир лутф айлабон ул ён дари.

Парда кетгоч, мен заифи зорға осон эрур
Йўлларидин чиғнинг солмоқ ўзумни ичкари.

Оқ уй ичра ҳар недур зоҳирдур ул юз тобидин,
Шамъ бўлса уйда, ташқардин бўлур зоҳир бари.

Гар фалак хиргоҳи бўлса пеши хонанг, не осиғ,
Умр хайли чунки кундин-кунга келмас илгари.

Эй Навоий, ул маҳи хиргаҳнишин ҳифзи учун
Кўзунак эрмаски, ҳар сори тикилмиш кўзлари.

ЛУҒАТ

1. **Музтариб** – изтироб чекувчи, паришон, бетоқат.
2. **Саргашта** – сарсон, овора, паришон.
3. **Тувурлуғ** – ўтовининг туйнугига ёпиладиган кигиз.
4. **Дори** – йўлиқмоқ, ҳозир бўлмоқ.
5. **Чиғ** – ўтоқ, чодирнинг атрофига ўраб қўйиладиган бўйра.
6. **Тоб** – ҳарорат, товланиш, порлоқлик.
7. **Хиргоҳ** – чодир, ўтов.
8. **Осиғ** – фойда, нафъ.
9. **Кўзунак** – қўриқчи.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Қуёш юзли гўзал маҳбубам оқ ўтов ичида ўтирибди, мен эса ўтовнинг (уйнинг) атрофида паришон айланиб юрибман. Бу худди фонус ташқарисида қолган парвонага ўхшайди.

2. Ёрнинг оқ уйи (ўтови) атрофида саргардон айланишимдан мақсадим унга жонимни садқа қилмоқдир.

3. (Ичкарига қарай десам) ул гўзал ўтирган ўтовнинг дарчасига осиб қўйилган кигизни

ичкаридан кўтариб, дарчани очмайдилар. (Шунинг учун ёлбораман) эй сабо шамоли (уй тозаловчиси), бир марта лутф айлаб, ул дарча кигизни кўтар.

4. Парда (кигиз) кўтарилса, мен бечора ошиқи зорга ўтовни ўраб турган чиғ (бўйра)ни кўтариб ичкари кириш осон бўлади.

5. Оқ ўтов ичи ул ойнинг юзи порлашидан ҳаммаёқ ёруғ ва кўриниб туради. Ахир унда шамъ ёниб тургач, ташқаридан ҳамма нарса кўриниб туради.

6. Уйингнинг олдида фалак чодири бўлса ҳам фойдасиз, зеро умрнинг йиллари (йилларнинг суворийлари) олдинга эмас, орқага қараб кетади.

7. Эй Навоий, чодир (ўтов)да ўтирган ой юзли ёрни қўриқлаш учун кўзлари ҳар томонга тикилган кўзанак – қўриқчи эмассан.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Бу ғазалда ажойиб манзара чизилган: ёр оқ ўтов ичида, аммо ошиқ ташқарида, худди фонус ичидаги шамъга етолмай, ташқарида қолган парвонадай. Ошиқ ўтов атрофида безовта, бетоқат бўлиб айланади, ичкарига назар солиш иложи йўқ, чунки ўтов дарчалари ҳам кигиз билан беркитилган, ўтовнинг атрофи эса чиғ – қамишдан ёки новдадан тўқилган (бўйрага ўхшаш) мато билан ўраб чиқилган. Ошиқ тонг елига мурожаат қилиб, дарчадаги ёпинчиқ наматни кошки кўтарсанг, шунда мен чиғни суриб ичкари қарардим, деб ёлборади. Шу аснода оқ уй (ўтов)нинг сурати чизилади: ичкарини ёр жамоли шамъдай ёритган, таш-қари эса қоронғи (ҳижрон тунидай).

Бундай тасвир ғазалга аниқ ҳаётий мазмун бағишлаган, Навоий уста рассомдай оқ кигиздан тикланган ўтов, унинг ичидаги соҳибжамол ёр ҳуснидан ёришиб кетган ўтов, ўтов атрофида нима қилишини билмай, сарсону ҳайрон айланиб юрган ошиқ ҳолатларини чизади. Умуман, Алишер Навоий ғазаллари орасида ана шундай манзарали тасвирлар анчагина бор. Чунончи, ёр гоҳ кемада дарё сайрида, гоҳ ўтовда. Гоҳ чопқир от миниб майдонда чавгон ўйнаётган ҳолатда, гоҳ лола сайрида. Гоҳ боғ ичида айланиб, гул тераётган ҳолатда тасвирланади. Бу манзаралар ўқувчи кўз олдида ошиқнинг кечинмаларини янада жонли, реал ва жозибали қилиб кўрсатишга хизмат қилади. Умуман, келтирилган ғазал устида сўз бораётганда шуни айтиш керакки, Навоий замонида баҳор бошланиши билан шаҳар аҳли, бутун-бутун хонадонлар далага кўчиб чиқар, майсазорлар устида ўтов тиклаб, чорвасини боқиб семиртиришдан ташқари, қиш учун ёғ, қурут, қатиқ ғамлаганлар. Бундан ташқари, бу ўзига хос бир хушнудлик кайфиятини пайдо қилган, сайру тамошо ўрнида ўтган. Айниқса, аъёнлар, мулкдорлар учун дала сайри ўзига хос байрам тусини олган. Ҳусайн Бойқаронинг оиласи, сарой аҳли билан Ҳиротдан ташқарига чиқиб ўтоқ тикиши, ҳар хил спорт ўйинлари ташкил этиб, дилхушлик қилиши Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ” асарида кенг тасвирланган. Бундай анъанавий сайру гашт (лола сайри)ларида Навоий ҳам иштирок этган.

Демак, жонли манзаралар тасвирига бағишланган ғазаллари унинг лирикасидаги алоҳида қатлам бўлиб, улуғ шоир санъаткорлиги, маҳоратининг муҳим қиррасини белгилайди. Бундай ғазалларда одатда *таносуб* санъати қўлланган бўлади. Яъни тасвирланаётган воқеага муносиб ранглар, бир-бирига мос ашёлар қаламга олиниб, улар орасидаги ташқи ва ички ўхшашликдан гўзал, қалбни қувонтирадиган лавҳа чизилади. Келтирилган ғазалда ҳам оқ уй (ўтов)га мувофиқ, шамъ, қуёш, фонус, ой ташбеҳга олинганки, улар мутаносиб бир завқ берадиган гўзалликни вужудга келтирган.

24-ғазал

Зиҳи ҳар лаҳни булбул савтининг зотингға исботе,
Жаҳон боғида ҳар гул яфроғи ҳуснунгға миръоте.

Вужуди зарранинг мумкин эмас, то собит ўлмас меҳр,
Не ҳожат зарра хайлидин қуёш зотиға исботе?

Бўлуб зотингда ожиз ҳар сифат ичинда мавсуфе,
Онингдекким қила олмай сифотинг шарҳини зоти.

Хирад зотингни ташбеҳ этгали ҳар фикрким айлаб,
Такаллум анда йўл топмай, магар ҳайҳот-ҳайҳоте.

Не қаҳринг заҳридин эмин бўлуб ҳар сокини масжид,
Не лутфунг бодасидин ноумид аҳли хароботе.

Не зарра бўлса мақбулунг қуёшдин зарра қилғондек,
Қуёшни заррадин айлаб шараф бирла мубоҳоте.

Навоий зикри отингдур, умиди улки, қутқорсанг
Они от истамакдин, балки андинким бўлур оте.

ЛУҒАТ

1. **Савт** – оҳанг, хониш, куй.
2. **Зот** – бирор нарсанинг асли, моҳияти, Худонинг моҳияти назарда тутилмоқда.
3. **Миръот** – кўзгу.
4. **Лаҳн** – куй, наво.
5. **Хайл** – тўда, қавм, гуруҳ, тоифа.
6. **Мавсуф** – сифатланган, таърифланган, шуҳрат қозонган, бирор сифат эгаси.
7. **Хирад** – ақл, фикр, билим.
8. **Такаллум** – нутқ, гапириш.
9. **Сокин** – ўтирган, маскан топган, жойлашган.
10. **Бода** – ичимлик, май.
11. **Харобот** – бу ерда пир ҳузури, комил инсонлар йиғини, майхона.
12. **Мубоҳот** – муболаға, ноз-фироқ қилиш, фахрланиш.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Эй ажабки, булбул хонишининг ҳар бир оҳанги Сенинг зотингга бир далил – исбот, жаҳон боғидаги ҳар гул япроғи – Сенинг ҳуснингнинг кўзгуси.

2. Қуёш порлаб кўринмагунча зарранинг борлиғи – вужуди аён бўлмайди (мавжуд бўлмайди), шундай экан зарра тўдаси орқали Қуёшни исботлашга ҳожат борми?

3. Ҳар бир сифатинг ичра сифатланган (нарса) Зотингни таърифлашга ожиз (ёки Зотингга муҳтож), чунки унинг (сифатланганнинг) зоти Сени шарҳлаб, тушунтириб беролмайди.

4. Ақл Зотингни турли нарсаларга ўхшатиб, фикр-мулоҳаза юритади, бироқ буни сўзлаб беролмай, “ҳайҳот, ҳайҳот” билан чекланади.

5. Масжидда тоат учун ўтирганнинг ҳар бири қаҳринг тиғидан ҳимоя қилинмаганидек, аҳли харобот (дарвешлар, қаландарлар) ҳам лутфу марҳаматингдан ноумид эмас.

6. Қайси бир зарра Сенинг қабулингга мушарраф бўлса (Сенга мақбул бўлса), қуёш заррасидай шараф топади ва қуёш бу заррадан ғурурланиб шарафли бўлади.

7. Навоийнинг зикри кеча-кундуз Сенинг отингдир, аммо умидим шуки, уни ном (от) чиқариш, ғурурланишдан сақласанг, балки ном чиқаришга боис бўладиганлардан ҳам халос этсанг.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Бу шоирнинг анчайин мураккаб орифона ғазалларидандир. Гап шундаки, Аллоҳнинг Зотини ҳеч ким кўрган эмас, уни борлиқдаги ашёларда акс этган сифатлари орқали таниш мумкин. Аммо ана шу сифатларни таниш, билиш ва улар орқали Парвардигори олам зотини таниб олиш ҳам осон эмас.

Ғазалнинг биринчи байтидаёқ ваҳдат ул-вужуд таълимоти ғояси булбул ва гул тимсоллари воситасида баён этилган: булбул гулга ошиқ, ёниб куйлайди, бу ошуфталик, ошиқлик изҳори. Аммо аслида булбул гулга шунинг учун беқарор ошиққи, гул – Аллоҳ жамоли акс этган кўзгу, гулнинг ҳар бир япроғида шу нур жилоланиб туради. Гул ва булбул шу учун Шарқ шеъриятида кўп тилга олинади. Лекин аслида бунда Табиат ва Инсон назарда тутилган. Гул – Табиат, Аллоҳ яратган борлиқ тимсоли, гулнинг нафислиги, латофати эса, Аллоҳ тажаллиёти, ҳуснининг рамзи. Булбул бўлса ана шу Ҳуснга мафтун инсондир. Инсоннинг кую қўшиғи, кўнгил нолалари, шавқу завқи, руҳий парвози, ижодкорлик мўъжизаси – ҳамма-ҳаммаси ана шу Аллоҳ Ҳуснига мафтунлиги, ундан мадад олиши, руҳланиши, бехудлиги туфайлидир.

Кейинги байтларда ғазал мақтаъидаги мазкур ғоя янги далиллар билан тушунтирилган: Қуёш ҳар бир заррани ёритгани каби Аллоҳ бутун коинот ва унинг ашёларини қамраб олади, қуёшнинг зоти исбот талаб қилмаганидай, Аллоҳ зоти ҳам исбот талаб қилмайди. Ақл Аллоҳ зотини исботлашдан ожиз, фикрлар, муҳокамалар билан бунга йўл топиб бўлмайди. Худонинг исботи Худонинг ўзи. Умри масжидга қатнаб, тоат билан шуғулланган Худо қаҳридан холи бўлмаганидай, майхона (пири комил йиғини) аҳли ҳам унинг марҳаматидан умидвор. Яъни: мен шариатнинг барча шартларини бажардим, жойим жаннатда тайёр, деб ўйлайдиганлар адашади. Зеро, кимнинг дили пок ва Худога яқинлигини Унинг ўзи билади. Бир зарра Худо қабулига мушарраф бўлса, унинг жойи Арши аълода ва Қуёш шунча азимати билан шу зарра билан ғурурланиши мумкин. Ғазал матлаъида шоир ўзини ожизларнинг ожизи, заррадан камроқ ҳисоблаб, ному нишонсиз бўлсам кошки, чунки ном Уники, инсон – банда, банда зарра каби Қуёшда йўқ бўлиб кетиши керак, деган фикрни баён этади.

25-ғазал

Эврулай бошингғаю беҳушу ҳайронинг бўлай,
Бир замон садқанг бўлай, бир лаҳза қурбонинг бўлай.

Хони васлингдин агар қовса рақибинг, рағмиға
Кўнглум истардек тахайюл бирла меҳмонинг бўлай.

Нетти жон топсам висолингдин лабингнинг холидек,
Кўзу зулфунгдин неча масту паришонинг бўлай.

Хушдурур васлинг майидин ҳар тараф хирқамда доғ,
Неча, жоно, мубталойи доғи ҳижронинг бўлай.

Гарчи бандангман, мени озод қилма лутфдин,
Ким қуюндек садқайи сарви хиромонинг бўлай.

Танни жилванг вақти туфроғ айлай, эй чобуксувор,
То бошингға эврулурға гарди майдонинг бўлай.

Эй Навоий, гунгу лол истар эсам тонг йўқ сени,
Тобакай озурди фарёду афғонинг бўлай.

ЛУҒАТ

1. **Эврулмоқ** – айланмоқ.
2. **Хон** – дастурхон.
3. **Рағм** – хор тутиш, назарга илмаслик; аксига, бировнинг майлига тескари иш қилмоқ.
4. **Тахайюл** – хаёл қилмоқ, тасаввур этмоқ.
5. **Хирқа** – дарвешлар кийими.
6. **Тонг йўқ** – ажаб эмас, ҳайрон ўлмоқ.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Эй ёри азиз, бошингда айланай, ҳуснинг ишқида беҳушу ҳайронинг бўлай, бир нафас садқангу бир лаҳза қурбонинг бўлайин.

2. Агар рақибинг (душманинг, талабгоринг) васлинг дастурхонидан мени қувса, унинг қасдма-қасдига (аксига) тасаввуру хаёлимда кўнглим истаганча меҳмонинг бўлайин.

3. Худди лабингнинг холидай висолингдан жон топсам на бўлур, ҳам кўзингдан масту зулфингдан паришонинг бўлайин.

4. Васлинг майидан дарвешлик хирқамнинг ҳар жойида доғлар пайдо бўлгани яхши, аммо эй жоним, қачонгача айрилиқ доғига мубтало бўлайин?

5. Агар банданг бўлсам ҳам менга лутфу марҳамат кўргузиб, озод қилма, токи қуюн каби сарвдай қаддингнинг садқаси бўлайин.

6. Ҳуснинг жилва қилган вақтда, эй чопқир от минган гўзалим, танимни тупроқдай гард-гард қилай, токи сен майдонга от чоптириб кирганда, ғубордай кўтарилиб, бошингдан айланайин.

7. Эй Навоий, соқов ва лолу ҳайрон ҳолатда сени истасам, айб қилма (ажаб эмас), ахир қачонгача ҳажрингда фарёду фиғон чекиб, азоб тортайин?

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Ҳар бир ғазалда Ёр жамоли ва унга ошуфта ошиқнинг дил изтироблари алоҳида тарзу тароват, майин, латиф ташбеҳларда куйлангани каби бу ғазалда ҳам лирик ҳислар ўзига хос муносиб бадиий санъатлар билан ифодаланганини кўрамиз. Ошиқ – бетоқат, Ёр учун қурбон бўлишга тайёр, у ўз севгилисининг жамолидан тўймайди, унинг атрофида гиргиттон бўлишга, бошидан юз марта айланиб, парвонадай ишқини изҳор этмоқчи. Шоир ана шу садоқат туйғусини бўрттириб тасвир этади. Ошиқ рақибини кўрарга кўзи йўқ, бироқ уни қувишга қурби етмайди, чунки Ёри рақиби билан бирга. Аксинча, рақиб уни қувиб ҳайдайди. Ана шунда у хаёлан рақибидан ўч олади, яъни хаёлида рақиб истагини писанд қилмай, Ёр меҳмони бўлади. Ажойиб кашфиёт, ажиб бир тасвир! Ёки учинчи байтга эътибор қилинг. Ошиқ Ёр лабидаги холга ҳаваси келади, чунки у васл оғушида – Ёр билан бирга. Қанийди мен ҳам шу хол каби висолдан жон топсам, яйрасам, муродимга етсам, ҳолбуки мен Ёр кўзидай маст, зулфидай паришон ҳолман, дейди ошиқ. Хол – аслида тасаввуфда ваҳдат нуқтаси, яъни зоҳирий олам мушоҳадасидан ботиний олам мушоҳадаси орқали куллиётга етиш, Аллоҳ жамоли моҳиятини идрок этишга ишора. Бироқ бу ғазалда холнинг ушбу маъноси билан реал инсоний гўзаллик белгиси сифатидаги мазмуни бирлашган. Бошқача айтганда, реаллик ва рамзийлик, илоҳий маъно дунёвий маъно билан бирлашгандир. Шу боис ошиқ хол бўлгиси келади, яъни Ёр васлига етиб, ваҳдатни исботлашга чоғланади. Кўзнинг ошиқни маст қилиши унинг жонон жамолининг аёнлашуви – кўринишидан бехуду беҳуш бўлишга ишорадир. Умуман, кўз инсоннинг моҳиятини акс эттиради ва кишининг кишига таъсири ҳам аввалambор кўз орқали кечади. Шу боис маъшуқа кўзи ошиқ дилини ром этувчи қудратли нурга эга. Зулф эса паришонлик ва ҳижрон рамзи. Зулф ошиқларнинг юзини беркитади (юз – моҳият, манба бўлса, зулф, соч – уни ёпувчи парда). Зулф – моддий дунё касратига ҳам ишора этади. Дунё эса паришонлик, ҳижрон, изтироб жойи. Дунёни тўла забт этиб, англаб, юзни очган дарвеш Ҳаққа етади. Кейинги байтдаги “васлинг майи”, “хирқа доғи” иборалари ҳам шу талқиннинг давомидир. Бешинчи байтда чиройли ташбеҳ бор: биринчи мисрадаги *озод* (эркинлик) сўзи билан иккинчи мисрадаги *сарвихиромон* сўзлари ўзаро маънодош.

Шу тариқа, қалбни туғёнга солувчи ҳам илтижо, ҳам ёлбориш, садоқату фидойиликни ифодаловчи шеър ҳосил бўлганки, бу улуғ шоир мўъжизаларидан бири сифатида юз минглаб инсонлар қалбини сархуш ва мафтун этувчи куйдай жаранглаб ҳузур бағишлаб келди, уни қайта-қайта ўқигинг, завқу шав-қингни баҳам кўргинг келади.

26-ғазал

Бировки амр хилофидин айлагай эъроз,
Агар улус шаҳидур йўқ анинг киби муртоз.

Риёву ужбу ҳасад дафъин эт фано билаким,
Кетар бу дору ила мунча мухталиф амроз.

Амалға боқмаки бебаҳри фазл эрур яксон,
Фузайли Бармакий ўлсун, Фузайли Аёз.

Замона аҳлини бу коргоҳ аро билгил,
Зуруфеким тўладур анда мухталиф ағроз.

Ҳалоки нафс вали нутқи билки, риштайи куфр
Кесар ишига Али зулфиқоридур миқроз.

Замона мушкунгга кофур қотти, кўз очғил,
Ки чун кўз оллидадур бўлмас айламак иғмоз.

Савод жаҳлини юб, вақт эрурки уйғонсанг,
Ки умр шомиға субҳи ажал кетурди баёз.

Фақир ёшурун оҳиға боқмаким, ўртар
Жаҳонни, гарчи эрур бу чоқин иши иймоз.

Бўлур ўлукка Навоий ҳадиси жон берса,
Нединки файз эшигини боғламайдурур файёз.

ЛУҒАТ

1. **Эъроз** – узоқлашиш, қочиш, юз ўгириш, қайтиш.
2. **Муртоз** – риёзат, тақво билан нафсини тарбиялаган, тийинган одам.
3. **Риё** – кўз бўямачилик, ўзини кўз-кўз қилиш, алдаш, сохта тақводорлик.
4. **Ужб** – манманлик, такаббурлик, ўзига оро бериш.
5. **Фано** – йўқолиш, тугаш.
6. **Амроз** – касалликлар, “мараз”нинг бирлик шакли.
7. **Коргоҳ** – ишхона, дунё, фалак.
8. **Зуруф** – “зарф” сўзининг кўплиги, идишлар.
9. **Ағроз** – ғаразлар, мақсад, ниятлар.
10. **Миқроз** – қайчи.
11. **Кофур** – мижозни совутадиган оқ рангли дори, камфара.

12. **Иғмоз** – яшириш, беркитиш.
13. **Иймоз** – ялтираш, ярақлаш, ёришиб кўриниш.
14. **Файёз** – файз етказувчи, лутфу карам қилувчи.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Худо амрига хилоф иш қилишдан ўзини сақлайдиган одам, агар у халққа шоҳ бўлса ҳам, риёзату тақво (дарвешлик)да унга тенг келадигани йўқ.
2. Фано (ўзини Худога топшириш) билан риёкорлик, манманлик, такаббур ва ҳасадни дафъ эт, бу хилма-хил касаллик – дардларга дори фақат шудир.
3. Амалу мансабга эътибор қилма, зеро фазилатдан баҳрасиз одамлар, улар Фузайл Бармакий бўлсин ёхуд Фузайл Аёз – бир хилдирлар.
4. Агар билсанг, замона кишилари бу дунёи дунда гўёки ичига хилма-хил касалликлар тўлдирилган идишларга ўхшайдилар.
5. Нафсни ҳалок этувчи куч – бу вали инсонлар нутқи – нафаси деб бил, бу нутқ худди Ҳазрати Али каримуллоҳ қиличидай нафс риштасини кесувчи қайчидир.
6. Замона сочингни оқартирди, кўзингни оч, нимаики кўз олдингда бўлса уни яшириб бўлмайди.
7. Жоҳиллик қоралигини (ёки қоралик жаҳлини) ювиб, уйғониш вақтинг келди, чунки умр шомиға (қоронғилигига) ажал тонги (ёруғлиги) баёз (нома)ни келтирди.
8. Фақир дарвешнинг яширин оҳини эътиборсиз қолдирма, чунки бу чақин ялтираб кўринса ҳам, аммо жаҳонга ўт солиши мумкин.
9. Навоийнинг сўзи ўликни тирилтириши мумкин, зеро файзу карам етказувчи Зоти муккаррам лутфу марҳамат эшигини беркитмайди.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Танбеҳ усулида ёзилган ушбу ғазалда нафси амморани жиловлаш, умрни огоҳлик билан эзгу ишларга бағишлаб ўтказиш ғояси ифодаланган. Ғазалда танқид ҳам, огоҳликка даъват ҳам, тариқат йўлига кирган фақир кишиларнинг ботиний олами гўзаллигини ибрат қилиб кўрсатиш ҳам бор. Аллоҳнинг амру фармонига амал қилиб яшайдиган одам, Навоий назарида чин инсондир, бунинг акси ўлароқ риёкор, такаббур, ҳасадчи одамлар Аллоҳ наздида ҳам, бандаси наздида ҳам беэътибордирлар, уларни чин инсон деб бўлмайди. Навоий бундай одамларга ўз нуқсонларини англаб, тариқат риёзати, Ҳаққа чин юракдан юз ўгириш билан дафъ этишни маслаҳат беради. Зеро, фақат ёмон хислатларни йўқотиш – фоний этиш билан, нафс васвасасини енгиш билан ичдаги ахлоқий иллатлар, маразларни тузатиш мумкин. Шоҳ учун ҳам, гадо учун ҳам риёзат нафси амморани енгиб, покланишнинг энг мақбул доруси. Риёзатда бўлган одил подшо тахтда ўтирса ҳам, у чин дарвеш ва демак “одамийлар одамийси”дир. Инсон амалу мансаби билан эмас, эзгулик йўлидаги ишлари, хулқи билан фозил ва улуғ. Шу муносабат билан Навоий машҳур дарвеш Фузайл Аёз билан Аббосий халифаларнинг машҳур вазири Фузайл Бармакийни солиштиради. Бири оддий дарвеш, иккинчиси буюк донишманд вазир, аммо Худо олдида уларнинг қайси қадрли? Қайсиники, инсоний фазли (Навоий бунда сўз ўйини ясаган) баланд бўлса, ўшанинг қадри баланд, яъни Худованд уларнинг амалу мансаби ёки танлаган йўлига қараб эмас, балки илоҳий фазлдан

баҳрамандлигига қараб баҳолайди. Шу муносабат билан Навоий ўз замонаси (ва барча замонлар) одамларини ажойиб бир ўхшатиш билан танқид остига олади. Яъни бу дунёдаги одамлар худди ичига турфа касалликлар тўлдирилган идишлар кабидирлар. Ажойиб ташбеҳ! Қанақа касалликлар булар? Ҳар ҳолда жисмоний касалликлар эмас, балки айтиб ўтилганидай, нафс касалликлари – манфаат учун турланиш ва товланишлар, алдов, ҳасад, панд бериш, ёлғон, тилёғламалик, мансабпарастлик, зулм, талончилик ва ҳоказолар. Навоий ана шу касофатларни Алининг зулфиқоридай кесадиган қайчи билан қирқиб ташлашни тавсия этади (Алининг зулфиқори қайчидай икки тиғли бўлган). Навоийнинг яна бир ташбеҳи муҳим: эй одам боласи, дейди шоир куюниб, мушкдай қора сочинг кофурдай оқарди. Энди кўзингни оч, аҳволингга қара, буни яшириб бўлмайди, умр оз қолди, ўзингни тузат, нафс кетидан қувишни йиғиштир. Мана шундай насиҳат оҳангида бошланган ғазал охирида бир танқидий руҳ касб этган, улуғ гуманист шоирнинг азалий қайғуси – инсонни ғафлатдан уйғотиш, ёмон хислатлар, интилишлардан халос этишга чорловчи даъватномадай жаранглаган. Шоир ҳақли равишда: Навоий сўзлари ўликка жон бағишлайди (у “ўлик” деб камолга эришмаганларни назарда тутмоқда), зеро Файёзи олам – Тангри таолонинг карами, файзи эшиклари биз учун очиқ, биз унга лойиқ бўлсак, мушарраф бўламиз.

27-ғазал

Ийди рухсоринг кўруб, бўлди улус ҳайрон санга,
Эй улус ийди юзунг, жоним менинг қурбон санга.

Шамъ эмас ердин, кавокиб чархдин байрам туни,
Ким эрур ер-кўк туман минг кўз билан ҳайрон санга.

Ийдгаҳда гард эмас, балким етишгач мақдаминг
Қўпти ердин садқа бўлмоқ истабон майдон санга.

Хусрави анжум дегайсан секретур кўк тавсанин,
Ийдгаҳда кимки кўрса рахш ила жавлон санга.

Чатр шаклидин самовий барча офат даъфиға
Тенгри айлабтур насиб ўз ҳифзидин қалқон санга.

Нотавон жисмимға байрамлиқ била бер суҳбате,
Ким кўнгул уммедвору мунтазирдур жон санга.

Неча байрамларда кийган жандасин фақр аҳлининг
Хор кўрма, эйки хилъаттур неча алвон санго.

Ийдгоҳ аҳлин даме қилма паришон, эй сипеҳр,
Ким эрур бу жамъ бир-икки замон меҳмон анга.

Эй Навоий, дурри назминг хутбадек топқой шараф,
Лутф ила қилса назар байрам куни султон санга.

ЛУҒАТ

1. **Ийд** – ҳайит байрами.
2. **Кавокиб** – юлдузлар.
3. **Мақдам** – қадам.
4. **Анжум** – юлдузлар.
5. **Тавсан** – чопқир от.
6. **Рахш** – от (Рустами достон оти).
7. **Чатр** – соябон.
8. **Алвон** – ранг-баранг.
9. **Хутба** – подшо сайлаш (подшоликка эътироф қилиш) дуоси.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Шодлик кайфиятидан яшнаган юзингнинг байрамини кўриб, халқ сенга ҳайрон бўл-

ди. Дарҳақиқат, юзингни кўриш халқ учун байрам, менинг эса жоним сенга қурбон.

2. Байрам кечаси фақат ердаги шамълар эмас. кўкдаги юлдузлар ҳам порлаб турибди. Еру кўк гўё минг-минг кўз билан сенга ҳайрон бўлиб тикилгандай.

3. Байрам майдони – ийдгоҳга қадаминг етгач, ғубору чанг кўтарилди. Аммо бу ғубору гард эмас, балки сенга садқа бўлмоқ учун майдоннинг ўзи кўтарилиб, пешвоз чиқди.

4. Ийдгоҳ майдонида от миниб кирганингни кўрган одам сенга қараб: бу юлдузлар подшоси осмон тулпорини ўйнатиб турибди, дейди.

5. Бошинг устидаги соябон гўё сени самовий офатлардан сақлаш учун Тангри ато қилган қалқон кабидир.

6. (Эй ёр) менинг нотамом жисмимга қувват бўлсин учун байрамлик туҳфа тариқасида суҳбатингга мушарраф эт, чунки кўнглим бундан умидвор ва жоним сенга мунтазирдир.

7. Сенинг кийган кийимларинг қимматбаҳо ва ранг-баранг, аммо фақир дарвеш устидаги бир неча йиллик жанда кийимни кўриб, унга таҳқир кўзи билан қарама, уни хор тутма.

8. Эй фалак, ийдгоҳда йиғилганларни ҳар сари тўзғитиб юборма, зеро бундай байрамона йиғинлар йилда бир-икки марта келадиган меҳмондай гап.

9. Эй Навоий, агар байрам куни султон санга марҳамат юзидан бир назар қилса, назмингнинг дури (маънолари) подшоларга тахтга ўтириш ҳуқуқини берувчи хутба – дуодай шараф топар эди.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Ўзига хос лирик лавҳа чизилган: шаҳар ва қишлоқларда рамазон, қурбон ҳайитлари (ийд) кенг нишонланиб келинади. Одамлар шаҳарлардаги байрам қилинадиган жой – ийдгоҳга йиғиладилар, ўйин-кулги, хурсанд-чилик давом этади. Ана шундай пайтда байрам шодлигидан юзи яшнаган яқин кишингиз – азиз инсон от суриб, ийдгоҳ майдонига кириб келса, кўнгиллар яна ҳам фараҳ ва хурсандликка тўлади. Навоий ана шундай воқеанинг шоҳиди бўлади. Нафақат ошиқ дили, балки бутун халқ гўзал чеҳрани кўриб ҳайрон қоладилар, шодлик устига шодлик, ийд устига ийд қўшилиб кетади. Лирик қаҳрамонимиз ёр жамолини кўриб, ўзини қурбон қилишга тайёр. Ғазал асосан ана шу гўзал манзара ва ундан ошиқ кўнглида пайдо бўлган шодиёна – нажиб кечинмаларни тасвирлашга бағишланган. Бунда, кўпчилик ғазалларда бўлганидай, маҳзунлик ва айрилиқ дарди изҳори йўқ. Аммо шоирнинг маҳорати шундаки, ана шу латиф манзарани ниҳоят жонли, нозик бир усулда гавдалантирган. Гўзал ёр ташрифидан одамларгина эмас, майдон ҳам очилиб, яйраб кетгандай. Бу инсонга садқа бўлмоқ учун гўё “майдоннинг ўзи кўтарилиб пешвоз чиққандай”. Байрам кечаси эса ердаги сон-саноқсиз шамълар, чироқлар баробарида юлдузлар ҳам ёрқин порлаб, базмга қўшилгандай ва шу аснода “еру кўк минг туман кўз билан” маъшуқни тамошо қилаётгандай, гўё бу инсон юлдузлар шоҳи каби осмон тулпорини миниб, ўйнатиб тургандай туюлади. Ёрнинг соябони ҳам илоҳий маъно касб этиб, уни офатлардан ҳимоя қилаётган самовий қалқон, деб таърифланади. Ёрни ана шундай самовий ташбеҳлар билан тасвирлагандан сўнг Навоий “кошки байрамлиқ туҳфаси сифатида мени суҳбатига муяссар этса”, деб умид билдиради ва ўзини фақир дарвешлар қаторига қўшиб, хор этмасликларини илтижо қилиб сўрайди ва: байрам куни султон назарига тушсайдим кошки, деган орзуни билдиради.

Ғазал охиридаги ана шу ишора балки ушбу ғазал Ҳусайн Бойқарога бағишлангандир, деган фикрга олиб келади. Ахир султон ҳар байрамда майдонга ташриф буюриб, раиятни қутлаган ва бирга хурсандчилик қилган. Нима бўлганда ҳам, ўқувчи кўз олдида фараҳли

бир шодиёна дилхушлик манзараси гавдалантирилган, бир лирик лавҳа чизилган.

28-ғазал

Манга не манзилу маъво аён, не хонумон пайдо,
Не жонимдин асар зоҳир, не кўнглумдин нишон пайдо.

Хирад махфий, бадан фоний, кўнгул ғойб, тараб маъдум,
Бори саҳл эрди, бўлса эрди ул номеҳрибон пайдо.

Шикебу ақлу ҳуш итмиш, қарору сабру жон кетмиш,
Не ғам, гар бўлса ул ороми руҳу қути жон пайдо.

Хаёли жонда пайдодур, сўзи афғонда пайдодур,
Ўзи ҳам, ваҳ, нетай, оллимда бўлса бир замон пайдо.

Ўлар ҳолатдамен онсиз, тарабдин ўлмайин кўрмай,
Деманг таъжил ила ул умр бўлса ногаҳон пайдо.

Қиёмат эрди ул маҳким, юз очти, эй мусулмонлар,
Бўлунг воқифки бўлди фитнайи охирзамон пайдо.

Кесар юз сарвни ҳар дам, қилур юз нахлни хуррам,
Таажжуб, кўрки бу гулшанда эрмас боғбон пайдо.

Ҳазар қилмоқ қазо жаллодидин бўлмаски, йиллардур
Қилур қатл, уйлаким, не тийғ эрур зоҳир, не қон пайдо.

Санга жон шавқдин берди Навоий, йўқ ажалдинким,
Ажал топқунча эрмас ул заифу нотавон пайдо.

ЛУҒАТ

1. **Хирад** – ақл.
2. **Маъдум** – йўқ, йўқолган, яширин, кўринмас.
3. **Саҳл** – осон.
4. **Шикеб** – сабр, тоқат, ором.
5. **Итмоқ** – йўқолмоқ, тугамоқ.
6. **Қут** – қувват, озуқа.
7. **Таъжил** – шошилинч, тез, зудлик.
8. **Маҳ** – ой.
9. **Нахл** – ниҳол.
10. **Ногаҳон** – бирданига, тўсатдан.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Менинг манзилим, муқим турадиган яшаш жойим ҳам, қаердалигим ҳам маълум эмас. Жонимдан бирор белги, кўнглимдан нишон ҳам йўқ.

2. Ақл кетди, жисмим ҳам йўқдай. Кўнглим ғойиб бўлган, хурсандлик кўринмайди. Лекин агар ул номеҳрибон (ёр) пайдо бўлсайди, буларнинг (ўз ҳолига) қайтиши ҳеч гап эмас эди.

3. Орому тоқатим, ақлу ҳушим йўқолди, дилда қарорим йўқ, жоним ҳам кетибдир; бироқ агар ул ороми жоним, руҳимнинг қуввати, жон озиғи пайдо бўлсайди, бу йўқотишлардан ғам чекмасдим.

4. Унинг хаёли – суврати жонимда пайдо, сўзлари фиғону ноламда кўриниб турибди, қанийди унинг ўзи ҳам бир лаҳзада олдимда пайдо бўлиб қолса.

5. Усиз (уни кўрмасам) ўлар ҳолатдаман (чунки у яширин), ўлиш қувончидан кўролмайсан, деманг, бордию бирданига ул гўзал Ёр (умр) пайдо бўлиб қолса, жисмимга қайта жон киради.

6. Ул ой қиёмат эди. Юз очгандан кейин эй мусулмонлар, огоҳ бўлинг, чунки энди охирзамон фитнаси юз беради.

7. Ҳар дамда юз ниҳолни (навқирон ошиқларни) кесади ва юз сарвга (сарвқоматларга) жон бағишлаб, шод этади. Ажаб ҳолатки, бу боғда боғбон кўринмайди.

8. Қазо (тақдири азал) жаллодидан қочиб қутулиб бўлмайди, унга чап бериш, ундан нафратланиш бефойда. Бу жаллод йиллар, асрлардирки тийғсиз, қон тўкмай юз минглаб одамларни қатл этади.

9. Эй Навоий, сенга Аллоҳ жон шавқини (рағбати, орзуларини) бердими ёхуд ажал истагинимми, зеро ўлмагунча ул заифу нотавон пайдолик – ҳақиқий борлиққа эга бўлмайди.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Ишқ изтироби, пайдову пинҳон, гоҳ кўринадигандай, аслида яширин Ёр ёди билан ақлу ҳуши, сабру тоқатини йўқотган ошиқ ҳолати тасвирланган бу ғазалда. Ошиқнинг дарди ҳаддан зиёд, шу даражадаки, у уй-жойи, манзил-маконини ҳам эслай олмайди. Лекин, агар Ёр олдимда бир лаҳза пайдо бўлганда ҳамма-ҳаммаси қайта тикланган, ақлу ҳушим ҳам жойига келган, орому осойишталигим яна барқарор бўларди дейди ошиқ ва буни уч байт давомида янги-янги ташбеҳлар, кетма-кет келтирилган оҳангдош тамсиллар орқали куйлайди, ўқувчининг қалбини ҳам маҳзун туйғуларга тўлдиради. Айрилиқ – маҳзунлик, оғир дард. Шоир буни бўрттириб кўрсата билган.

Аммо тўртинчи байтдан бошлаб ўзга бир фикр баён этилади. Яъни дастлабки уч байтда ошиқнинг айриликдаги соғинчи, соғинч дардида бехудлиги ва Ёрнинг кўринмаслиги, пайдо эмаслиги тасвирланса, тўртинчи байтда Унинг хаёли – сурати жонда пайдолиги, сўзлари ошиқнинг нола-фиғонида эшитилаётгани – пайдолиги ҳақида гап боради. Бешинчи байтда Ёрнинг умуман яширинлиги – пинҳонлиги айтилади. Ва қўшиб қўйиладики, ошиқ Ёрни кўрмоқ учун ўлишга ҳам рози, аммо кўрмаса ҳам, айриликда "ўлар ҳолатда"дир. Бу фикр бошқа иборалар билан олтинчи байт-да ҳам такрорланади. Бу қандай Ёр? Нега у ҳам пайдо, ҳам пинҳон?

Алишер Навоийнинг тўрт девонида "пайдо" радифли тўққизта ғазал бор. Уларда Тангри таолонинг Зоти пинҳонлиги, дунё кўзгу сифатида шу мукаррам Зотнинг тажаллисини акс эттириши, инсонларнинг бир-бири ва дунё гўзаллигини севиши ана шу тажалли нури туфайли экани устида шоирона мушоҳада боради. Сўз юритаётганимиз ғазалда ҳам шу маъно акс этганини сезиш мумкин. Аммо бу фикр ғоят нозик ва бир умумлашган ҳолда давом этади. Зийрак китобхон диққат қилса, реал маҳбубдан айрилган ошиқ аҳволи тасвирини ҳам, Тангри таоло жамолини қидираётган, шунга ошуфта ва интизор солик дарвеш кечинмаларини ҳам сезиши мумкин. Шу боис кейинги байтларда боғбони кўринмайдиган боғ, ундаги бир ёқда яшнаётган сарвлар (навқирон инсонлар), иккинчи ёқда қуриб кетаётган ниҳоллар (жон бераётган бебахт ошиқлар) тасвирланган. Навоий ушбу фикрни қазоу қадар ишига келтириб боғлайди: инсон тақдир занжирида, қисмати азалдан белгиланган, дейди. Ҳақиқий жононга етишиш учун эса фоний бўлмоқ лозим. Шоир хулосаси ана шундай.

Бироқ, инсон буни англаган тақдирда ҳам дунёдан умид узолмайди, ҳаёт ана шу "пайдоу

пинҳон” занжири ичида давом этаверади.

29-ғазал

Менмудурменким, санинг васлинг муяссардур манга,
Бахти гумраҳдин қачон бу қисса бовардур манга.

Ҳақ тануқтурким, тирикликдин манго сенсан мурод,
Йўқса оламнинг йўқу бори баробардур манга.

Эй кўнгул, ғаввоси баҳри васл ўлубмен, не ажаб,
Ким насиб эмди ўшул покиза гавҳардур манга.

Не учун базми висол ичинда ичмай бодаким,
Кўзию оғзи букун бодому шаккардур манга.

Ою хуршидингни йиғ, эй чархи гардунким, бу дам
Ҳамдам ул ой чеҳралиғ хуршид пайкардур манга.

Сарвни ўртаб, суманни елга бер, эй боғбон,
Ким букун ҳамсуҳбат ул сарви суманбардур манга.

Қўрқарам ҳирмон саҳобин ёпмағай, фаҳм этса чарх,
Ким шабистон меҳр шамъидин мунаввардур манга.

Эй Навоий, ҳеч билмонким топибмен васлини,
Ё магарким жумлайи олам мусаххардур манга?

ЛУҒАТ

1. **Гумроҳ** – йўлини йўқотган.
2. **Тонуқ** – гувоҳ.
3. **Ғаввос** – денгизга шўнғиб, дур қидирадиган одам.
4. **Хуршид** – қуёш.
5. **Суман** – ёсуман, хушбўй оқ гул.
6. **Ҳирмон** – бенасиблик, маҳрумлик.
7. **Саҳоб** – булут.
8. **Шабистон** – кечаси, тун.
9. **Меҳр** – қуёш.
10. **Мусаххар** – қарам, биров ихтиёрига ўтиш.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Менми сенинг васлингга эришган одам, бу қиссага ким ҳам ишонарди, ахир бахти қоралигим ҳаммага аён-ку?

2. (Аммо) Ҳақ таоло гувоҳки, тирикликдан муроду мақсадим сенсан; бўлмаса бу оламнинг бор ёки йўқлиги менга баробардир.

3. Эй кўнгил, унинг васли денгизи ғаввоси бўлиб қолибман, энди ажаб эмаски, ўша соф гавҳар менга насиб этса.

4. Нега энди висол базмида бода ичмай, ахир унинг бодомдай кўзию шакардай ширин оғзидан лаззатланиш бахтига эришдим.

5. Эй осмон, ой билан қуёшингни бир ёққа йиғиштириб қўй, чунки ҳозир юзи ойдай, қомати қуёшдай (гўзал) менга ҳамдамдир.

6. Эй боғбон, сарв дарахтини кесиб ёқиб юбор, суман гулини шамолга соч, негаки бугун қади сарвдай чиройли, юзи суман гулини доғда қолдирадиган ул гўзал суҳбатдошимдир.

7. Қоронғи тун унинг васли қуёши шамъидан менга кундай ёруғдир, аммо (ҳийлагар) Фалак бу бахтимни кўрса, рашк қилиб, маҳрумлик булутини юбориб, Ёрим юзини беркитмаса деб қўрқаман.

8. Эй Навоий, ёрнинг васлига эришибманми ёки йўқми, билмай қолдим. Ёхуд бутун олам ихтиёримга ўтиб (кўзимга шундай кўриндимикин)?

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Ёр висолига эришган, дийдор кўриб, қалби қувончга тўлган ошиқнинг ҳолати тасвирланган ушбу ғазалда. Бундай мазмунли ғазаллар “Хазойин ул-маоний” девонларида кўп эмас. Чунки Навоий ғазалларининг аксари ошиқнинг Ёр жамолига муштоқлиги, изтиробларини тасвирига бағишланган. Ҳатто маҳбубанинг шўхликлари, ранг-баранг кийинишлари, жилва-истиғноси, ҳусну жамоли хилма-хил тазоду ташбеҳлар билан таъриф-тавсиф қилинганда, ажойиб жозибали лавҳалар тасвири ичида кўрсатилаётганда ҳам ошиқнинг бундан дилхушлиги, яйраши, бахтиёрлиги камдан кам кўзга чалинади. Аксинча, маъшуқ қанча ноз этса, шўхлик қилса, гўзал либосларда жилва қилса, ошиққа шунча қийин, у шунча руҳий изтироб чекади, ҳайрат ва бехудлик ичра ғарқ бўлади.

Келтирилган ғазалда эса севишганларнинг васл дамлари тасвирланган: ошиқ бу бахтдан шунчалик хурсанд-ки, бунга ўзи ҳам ишонқирамай туради, “менга ҳам бахт кулиб, ёр васлига етишиш муяссар бўлар эканми?” деган гумонли фикр кўнглидан ўтади. Ғазал айнан ана шу фикр баёни билан бошланган. Аммо шоир, бу ишққа садоқати, вафодорлиги туҳфаси деб баҳолайди, зеро унинг бу ёруғ дунёда бирдан-бир мақсади ёр васлига етишдир. Васл – энг буюк неъмат, энг улуғ бойлик. Умр мазмуни, қиммати ҳам шу билан белгиланади. Лирик қаҳрамон (ошиқ) ўзини денгизга шўнғиб, гавҳар қидирувчи ғаввосга ўхшатади ва васл гавҳарини топганидан беҳад қувонади.

Ва бу базмини қизитиш учун ошиқ бода ичиб, сархуш бўлади, ўз ёрининг жамолини табиатнинг барча гўзалликлари жам бўлган хилқат деб билади, шу боис сарв, гул, ой, қуёш каби гўзаллик ташбеҳларини писанд қилмайди. Бунда осмонга мурожаат қилиб, “ою қуёшингни йиғиштир” деб, боғбонга қараб, сарвни ўтга сол, суманни (оқ гулни) шамолга совур, деб айтиши бир томондан хурсандчилигини ифодалаб келса, унинг ҳаяжони, учрашув лаззатидан бехудлиги, бахтиёрлигини шоён этса, иккинчи томондан маъшуқ гўзаллигини

ҳеч нарсага ўхшатиб бўлмаслигини ҳам англатади.

Албатта, бу мажозий тасвир замирида тасаввуфий маънолар ҳам бор. Умуман, Навоий каби улуғ шоирлар ғазалларини икки гуруҳга ажратиб (орифона ва ошиқона ғазаллар) ўрганар эканмиз, шунга амин бўламизки, ошиқона ғазаллар "соф дунёвий" мазмундаги асарлар эмас, шу каби орифона ғазалларни ҳам буткул дунёвий ғоялардан холи деб бўлмайди. Ҳар икки гуруҳ ғазаллар ҳам инсон фикри, маърифати ва ҳиссиётларини ифодалайди. Орифона ғазалларда илоҳий маърифатга эришиш йўли бевосита, тўғридан-тўғри талқин этилса, ошиқона ғазалларда бу мақсад дунёвий кечинмалар, касрат оламининг ранг-баранглиги, бунга ошуфталик ва ана шу ошуфталик замиридаги илоҳий гўзалликни кашф қилиш, идрок этиш, бунинг минг-минг кўринишдаги йўллари, қийноқлари тасвирланади. Бунда "мажоз" (сурат, касрат) ва "ҳақиқат" (илоҳий нур) бир-бирига зид қўйилмайди, бири қабул қилиниб, иккинчиси инкор қилинмайди, балки мажоздан Ҳақиқатга, суратдан Маънога қараб бориш кузатилади. Навоий дунёқарашининг бош йўналиши мана шу! Унинг лирик асарлари ҳам, эпик шеърияти ҳам бус-бутун ана шу ғояга асосланган. Зеро, улуғ шоир ва унинг салафлари, айниқса, пири муршиди Абдураҳмон Жомий назарида Инсон ва Коинот ўзаро вобаста, Инсонда моддийлик ва илоҳийлик жамулжам. Инсон шуни англаши, ўзидаги ва демак коинотдаги илоҳийликни кашф этиши, бу сирдан воқиф бўлиши лозим. Табиат – Мутлақ руҳ ижоди ва кўзгуси. Инсон эса кўзгу маркази. Шундай бўлгач, Илоҳни севиш Инсонни севиш орқали боради. Инсондаги нажиб сифатлар қанча кўп бўлса, у шунча севимли, у шунча илоҳийлашган, илоҳий сифатларга йўғрилгандир. Шу боис орифлар, комиллар кўпроқ севимли ва азиздирлар. Шу тариқа, мажозийлик орифларда ҳам бор. Аммо бу мажозийлик энди фатҳ этилган, илоҳийликка кўприк бўладиган, англашилган мажозийликдир.

Таҳлил қилаётганимиз мазкур ғазалда ҳам бу аниқ кўриниб турибди. Айниқса, учинчи байтдаги *гавҳар, баҳр*, тўртинчи байтдаги *бода* сўзлари бунга ишорадир. Чунончи, баҳр – Ҳақнинг бепоён ва кўп маъноли сифатлари денгизини англатади, бутун коинот ана шу Денгиз мавжлари билан мавжуд ва ҳаракатда. *Гавҳар* эса ана шу илоҳий сифатлар маъноларининг моҳият-маъносини англатади. *Бода* – ишқдир ва ишқ орқали илоҳий кашфлар, ғалабаларга эришишни билдиради. Яъни ориф инсон ишқидан сархушу маст бўлиш воситаси. Айни шу маънода ғазал мақтаъида Навоий шунча сархуш ва шодманки, ёр васлига етдими ёки етмадими – билмай турибман, балки бу ҳолатим тасвири бир хаёлдир ёки бутун олам меники бўлдимикин? деган фикрни билдиради. Жумладаги оламни "забт этиш" ҳам ана шу ишқ гавҳарига эга бўлиб, мажозий дунёнинг илоҳий моҳиятига етишишдир.

30-ғазал

Тун оқшом келди кулбам сори ул гулрух шитоб айлаб,
Хироми суръатидин гул уза хайдин гулоб айлаб.

Қилиб мужгонни шабравлар киби жон қасдиға ханжар,
Белига зулфи анбарборидин мушкин таноб айлаб.

Қуёшдек чеҳра бирла тийра кулбам айлагач равшан,
Манга титратма тушти зарра янглиғ изтироб айлаб.

Кулуб ўлтурдию илкин чекиб ёнида ер берди,
Такаллум бошлади ҳар лафзини дурри хушоб айлаб.

Ки: Эй зори жафокаш ошиқим, менсиз нечуктурсен, –
Мен ўлдум лолу айта олмадим майли жавоб айлаб.

Чиқарди шишаи май доғи бир соғар тўло қўйди,
Ичиб, тутти манга юз навъ нозосо итоб айлаб.

“Ки эй, мажнун, пари кўрдунг магарким, тарки хуш эттинг?
Такаллум қил, бу соғарни ичиб рафъи ҳижоб айлаб”.

Ичиб фарёд этиб туштум аёғиға бориб ўздин,
Мени йўқ бодаким, лутфи анинг масти хароб айлаб.

Аниким элткай васл уйқуси ишрат туни мундоқ,
Навоийдек нетар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб.

ЛУҒАТ

1. **Тун оқшом** – кечқурун, кеча кечқурун.
2. **Шитоб** – шошилинч, шитоб айлаб – шошиб, ошиқиб.
3. **Хай** – тер.
4. **Мужгон** – киприк.
5. **Шабрав** – тун қароқчиси.
6. **Анбарбор** – анбар (хушбўй модда) сочувчи, ифор таратувчи.
7. **Мушкин** – мушк (оҳу киндигидан олинадиган қора рангли хушбўй модда) ҳиди.
8. **Илик** – қўл.
9. **Такаллум** – сўзлаш, гапириш.
10. **Дурри хушоб** – тоза, ялтироқ марварид.
11. **Соғар** – қадаҳ, коса.

12. **Нозосо** – нозланиб, ишва билан.
13. **Итоб** – қаҳр, ғазаб, карашма, ноз, маломат.
14. **Рафъ** – кўтарилиш, юксалиш.
15. **Элтикай** – элитмоқ, ром этмоқ, уйқу келтирмоқ.
16. **Таноб** – арқон, белбоғ, ип.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Ул гул юзли ёр кечқурун кулбамга шошиб кириб келди, тез юрганидан гул юзида тер томчилари гулоб қатрасидай намоён эди.
2. Киприкларини худди тун қароқчиларидай жоним қасдига ханжар қолган эди, мушкдай қора, анбар ҳидини таратувчи зулфини белига ўраб олган эди.
3. Қуёшдай юзи билан қоронғи кулбамни ёритгач, менинг вужудимда худди зарра нур ичида тебрангандай, изтироб билан титратма пайдо бўлди.
4. У эса (бу аҳволимга) кулиб, ўтирди ва ёнидан менга жой бериб, ҳар бир сўзини тоза дур каби тизиб, гапирди:
5. “Эй зору балокаш ошиқим, менсиз нечуксиз?” Мен эса, тилим тутилиб, ҳеч нарса жавоб айта олмадим.
6. Қўйнидан бир шиша май чиқарди ва бир қадаҳ тўлдириб ўзи ичди, кейин менга ҳам нозланиб, бир қадаҳ май тутди.
7. Менинг ҳайронлигим кўриб деди: эй мажнун, нима, пари кўрдингми, ҳушингдан айрилибсан? Сен бу соғарни ичиб сўзла, пардаларни кетказиб, юксак мартабаларга кўтарилгин.
8. Мен майни ичиб, фарёд чекиб оёғига беҳуш бўлиб йиқилдим. Йўқ-йўқ, мен бода ичганимдан эмас, балки унинг лутфу марҳаматидан масту хароб бўлдим.
9. Ишрат туни васл уйқуси шундай элитган киши Навоийга ўхшаб маҳшар (қиёмат) тонгигача уйқуни тарк этиб нима қилсин?

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Бундан олдин шарҳлаганимиз ғазалдай (29-ғазал) бу ғазалда ҳам севишганлар учрашуви тасвирланган. Аммо бу ерда бошқа манзара, ўзга ҳолат тасвири берилган, ўзга бир инсоний характер кўзга ташланади. 29-ғазалда маъшуқ сокин, ҳалим, камсухан инсон бўлса, бу ғазалда тасвирланган маъшуқ шиддаткор, нозу итобли, фаол, ҳаракатлари чаққон, сўзлари кескир ва буйруқ, амру фармон оҳангидадир. У шитоб билан кириб келади ва тап тортмай, ошиқни қўлидан ушлаб, ёнига ўтказади, ундан ҳол-аҳвол сўрайди, сўнгра ўзи билан бирга олиб келган шаробни косага қуйиб ичади, яна қуйиб ошиққа тутқазади. Хуллас, биринчи байтда айтилган кечқурун ошиқ кулбасига шитоб билан кириб келиш ҳаракати бутун ғазал давомида ривожлантириб борилади, унинг хатти-ҳаракатларида изчил кетма-кетлик, ўзига хос тезкор кишининг хусусиятини тафсилотлар орқали кўриб, ҳис қилиб турамиз. Маъшуқнинг акси ўлароқ, ошиқ бу шитоблардан ҳайрону лол бўлади, ўзини йўқотади, пари теккан одамдай эсдан оғиб қолади.

Ахир узоқ кутган, интиқ бўлиб йўлига кўз тутган кишингиз кечқурун бирдан эшикни очиб хандон чеҳра билан кириб келса, аҳволинг нима кечади? Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳам ҳайрону лол бўлиши шундан эди.

Бундай тасвир, айтиш мумкинки, воқеабанд лирик тасвир ўқувчига алоҳида завқ беришдан ташқари, жонли лавҳадай эсида сақланиб қолади. Муҳаббатнинг, севгининг қудрати шундаки, ошиқ ёрнинг ҳукмфармо қуёшдай чеҳрасини кўргач, бир зарра мисоли титрайди, гўё ўзини буткул маҳв этиб, изтиробга ғарқ бўлади. Зеро, ошиқ ёрнинг бу ташрифини кутмаган эди. Навоий буни айтмайди, аммо ғазал маъносидан шу нарса сезилиб туради. Кутилмаган ташриф ва тезкор, суръатли ҳаракатлар ошиқни шошириб қўяди, у ҳам хурсанд, ҳам ҳайрон, ҳам ўзини ғоят ноқулай сезади. Битта ғазалда шунча маъно, шунча нозик ва дилрабо тасвирлар. Бундай “лиро-эпик” тасвир, яъни нозик воқеабанд ғазалларнинг ўзига хос услуби шундаки, уларда ташбеҳлар, таърифу тавсифлар ҳам “воқеа”га мослаб келтирилади ва ошиқ-маъшуқларнинг муносабатлари, хислатларини очишга йўналтирилади.

Ушбу ғазалда ҳам Навоий шундай йўл тутган. Шу боис у сўз санъатининг беназир намунаси сифатида асрлардан-асрларга, авлодлардан авлодларга ўтиб, қалбларга ҳузур бағишламоқда, руҳиятимиз қудратига қудрат қўшмоқда.

31-ғазал

Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимға айт,
Йиғларимнинг шиддатин гулбарги хандонимға айт.

Буки онинг аҳду паймонида мен ўлсам дағи
Яхши фурсат топсанг, ул бадаҳду паймонимға айт.

Буки онинг зулфи зуннорида диним ҳосили
Куфр ила бўлмиш мубаддал, номусулмонимға айт.

Буки қилмишмен жаҳону жонни онинг садқаси,
Юз туман жону жаҳондин яхши жононимға айт.

Буки юз жон садқаси қилсам пушаймон бўлмағум,
Васлиға бир ваъда қилғондин пушаймонимға айт.

Буки юз минг фитна кўзлуг бўлса пайдо онсизин,
Қилмағум наззора ҳаргиз, кўзи фаттонимға айт.

Буки чок айлаб яқо, усрук чиқар эл қасдиға,
Мен ўлуб эл жон топар, бебок нодонимға айт.

Даҳр боғи гуллари ҳуснин вафосиз эрканин
Юзи гул, жисми суман, кўйи гулистонимға айт.

Эй Навоий, ҳеч гулшаннинг сенингдек хушнаво
Булбули йўқ эрканин шоҳи сухандонимға айт.

ЛУҒАТ

1. **Гулбарги хандон** –яшнаб очилган гул.
2. **Зуннор** – насроний роҳибларнинг белига боғлаб юрадиган арқони; тасаввуфда хизмат қилиш аҳди.
3. **Мубаддал** – алмашинган, айрибош қилинган.
4. **Наззора** – қараш, тамошо қилиш.
5. **Ҳаргиз** – асло, ҳеч қачон.
6. **Фаттон** – мафтун қилувчи, жозибали.
7. **Бебок** – қўрқмас, бепарво, эътиборсиз.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Эй тонг ели, аҳволимни бориб хиромон юрадиган сарв (шамшод) қоматли гўзалимга айт. (Фироқида ғам чекиб) йиғлаётганим шиддатини очилган гулдай кулиб турган хандон чеҳра ёримга айт.
2. Унинг аҳду паймонига содиқ қолиб мен ўлиб қолсам, сен қулай фурсат топсанг, буни ўша аҳду паймони ёмоним (ёлғончи маъшуқам)га айт.
3. Унинг зулфи ўрамларида (арқонида) динимнинг натижаси куфрга айланганини номусулмон ёримга айт.
4. Жаҳониму жонимни унга садқа этганимни юз минг жаҳону жондан афзал яхши жононимга айт.
5. Бир эмас, юз жонни унга садқа қилишга тайёрман, буни васлига етишишимга бир марта ваъда қилиб, кейин пушаймон бўлган ёримга айт.
6. Кўзлари мафтункоримга шуни ҳам айтгилки, усиз юз минг мафтункор кўзим гўзаллар қошимга келса ҳам ҳеч назар солмасман.
7. Ёқа йиртиб, элни (ишқида ўлдириш) қасдида девонага ўхшаб майдонга чиққач, мен ўлиб, эл жон топишини ўша чапани сиффат, бепарво нодонимга айт.
8. Дунё боғи гуллари чиройи бақосиз ва вафосиз эканини юзи гулдай чиройли, жисми (бадани) сумгандай оқ ва нафис, кўчаси гулзор ёримга айт.
9. Эй Навоий, дунёнинг бирор гулшанида сен каби хушнаво булбул йўқ эканини сўзга уста, сухандон шоҳимга айт.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Атоқли хонандаларимиз севиб куйлайдиган ғазаллардан бири бу. Ошиқнинг ўз ёрига садоқати ифодаланган. Навоий ана шу садоқат туйғуси, фидойиликни байтдан байтга янги-янги ифодалар, ўхшатиш, истиоралар билан кучайтириб, ёрқинлаштириб бораверган. Аммо ана шу санъаткорона ташбеҳларни сабо (тонг ели)га мурожаат оҳанги уюштириб, бир тизимга келтирган ва ошиқ кечинмалари билан маъшуқа тийнати орасидаги зиддият ҳам алоҳида бадиий санъат сифатида ярқ этиб намоён бўлган. Чунончи: ошиқ ҳижрон азобида йиғласа, маъшуқа гулдай очилиб, кулиб туради; ошиқ аҳду паймонга содиқ бўлса. маъшуқа аҳдни бузади, сўзида турмайди; ошиқ жону жаҳонини бағишлаб, ишқ йўлида фидо бўлишга тайёр, маъшуқа эса васлга ваъда қилиб, ваъдасини бузади ва ҳоказо. Бу, бир қарашда анъанавий усул: ошиқ ҳар балоу қийноққа чидайди, у вафодор, содиқ, маъшуқа эса ҳийлагар, карашмали ваъдасида турмайдиган ва ҳоказо.

Аммо ана шу анъанавийликка Навоий янги руҳ бағишлайди, янги тароват ва жозиба киритади. Тўққиз байтли ғазалнинг олти байти “буки” деган олмош сўз билан бошланади ва асарга алоҳида бир оҳанг бағишлаган. Бундан ташқари, тасвирланаётган маъшуқнинг шўху шаддодлигини, ўзини эркин тутишини англатувчи тасвирлар ҳам умумий мазмунга муносиб. У бепарво, қўрқмас, ёқавайрон юрадиган, ўзини эркин тутадиган одам. Демак, ўзига хос хислатли одам. 31-ғазалда ҳам шунга ўхшаш тасвирнинг гувоҳи бўлган эдик, бироқ, улар орасида умумий жиҳатлар билан фарқланувчи феъл-атвор ҳам бор. Унда маъшуқ ошиқ руҳиятини буткул эгаллаган, ўз измига солиб олган бўлса, бу ғазалдаги маъшуқ ошиқдан узоқда. Бунда васл ҳақида гап йўқ, бўлмаса сабога мурожаат қилишга ҳожат қол-

масди. Бунда кўпроқ ошиқ кечинмаларига эътибор қилинган.

Бир-икки оғиз сўз ғазалнинг учинчи байти ҳақида. Бунда “ёрнинг зулфи зуннорида диним ҳосили куфр билан алмашди” деган ғоя мавжуд. Хўш, нима учун ёрнинг зулфи зуннорга ўхшатилган ва нега у динни кофирлик билан алмаштиради? Умуман, Навоийдек комил мусулмон шунақа ибораларни ишлатиши мумкинми? Шоирнинг шунга ўхшаш фикрлари бошқа асарларида ҳам учраб туради, бунда бир мақсад, яширин маъно бўлиши муқаррар. Буни тасаввуф таълимотига таяниб, аниқлаш мумкинлиги кўриниб турибди.

Зуннор насронийларнинг кийим устидан белига боғлайдиган ипи. Тасаввуфда у тариқат йўлида хизмат қилиш, Худога бандаликда мустаҳкам туриш учун аҳду паймон қилиш, риёзату камолотга бел боғлашни билдиради. **Зулф** деб эса Ёрнинг сочини айтадилар. **Соч** тасаввуфда бир нечта маънога эга. Биринчидан, у илоҳий юзни (манбани) беркитиб турувчи моддийлик, дунёни англатса, иккинчидан, у мутлақ жамолнинг тажаллиётини ҳам билдиради. Ҳар икки ҳолда ҳам у Мутлақ жамол ва жалол манбаи – юзни беркитиб туради. Шу маънода зулф куфр белгиси дейилган, чунки **куфр** сўзининг маъноси беркитиш, ёпиб қўйишдир. Лекин бунда чин ваҳдатга эришиш назарда тутилган, зеро касрат оламини (дунёни, зулфни) англаш, унда акс этган тажаллиёт нурида Аллоҳ сифатларини идрок этиш билан Ваҳдат оламига яқинлашиб борилади. Куфр ҳақиқий имонга, номусулмонлик чин мусулмонликка айланади. Навоий байтида шу маъно назарда тутилган. Яъни Ёр зулфи зоҳиран қарашда динни куфрга айлантирган бўлса-да (зулф айни вақтда зуннор ҳам), аслида у Аллоҳ ваҳдатига яқинлаштирувчи восита ҳам. Бунда илоҳийлик ва моддийлик орасидаги вобасталик ўз ифодасини топган.

32-ғазал

Зулфунг очилиб, орази дилжў била ўйнар,
Ҳинду бачаи шўхдурур, су била ўйнар.

Ул шўх кўнгул лавҳин этиб тийра нафасдин,
Бир тифлдур, алқиссаки, кўзгу била ўйнар.

Ўйнай-ўйнай боғлади уйқумни фусундин,
То ғамзаси ул наргиси жоду била ўйнар.

Тонг йўққи, кўзунг бўлса кўнгул бирла мулоиб,
Мажнунға ажаб йўқ, агар оҳу била ўйнар.

Бир лўлии бозигар эрур чамбар ичинда
Холингки, ўшал ҳалқаи гесу била ўйнар.

Зоҳид била нафс этса тамасхур, не ажабким,
Ит сайд қилур вақтда тулку била ўйнар.

Муғ дайрида маст ўлса Навоийни кўрунгким,
Бир олма киби гумбади мину била ўйнар.

ЛУҒАТ

1. **Дилжў** – кўнгил овловчи, кўнгилни банд этувчи, орази дилжў – кўнгилни овловчи чеҳра.
2. **Тийра** – қора, қоронғи, ғамли, зангли.
3. **Тифл** – гўдак.
4. **Жоду** – сеҳргар, мафтун этувчи.
5. **Тонг** – ажаб, тонг эмас-ажаб эмас.
6. **Мулоиб** – найрангбоз, ўйинчи, ҳийлагар.
7. **Бозигар** – ўйинчи, найрангбоз, кўзга бойлағич.
8. **Гесу** – узун соч, кокил, бурамли ўрилган соч, аёлларнинг узун сочи.
9. **Тамасхур** – масхарабоз, масхара бўлиш.
10. **Сайд** – ов.
11. **Муғ дайри** – оташпарастлар ибодатхонаси, тасаввуфий маънода пири комил ҳузури.
12. **Гумбади мину** – мовий осмон, кўк гумбази.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Сочингнинг ҳалқалари очилиб (ёйилиб), кўнгулни асир этувчи юзинг билан ўйнаётир,

гўё у сув ўйнаётган ҳинду боласига ўхшайди.

2. Кўзгу билан ўйнайдиган гўдакка ўхшаб, бу шўх бола қора қилувчи нафаси билан кўнгилни хира қилди.

3. Ул шўх ғамза билан жоду кўзларини ўйнатиб, кўнглимни афсун этиб уйқуга солди.

4. Ажаб эмаски, кўзинг кўнгил билан ўйнаб, дилхушлик қилса, зеро Мажнуннинг саҳрода оҳу билан ўйнагани ажабланарли эмас.

5. Сочинг ўрамлари ичида ўйнаётган холинг гўё чамбар (дорбозлар ҳалқаси) ичидаги бир ўйинчи лўлига ўхшайди.

6. Зоҳид нафс билан масхарабозлик қилса (нафсга масхара бўлса) ажабланмаслик керак, зеро ит ов пайтида тулки билан ўйнайди.

7. Оташпарастлар ибодатхонаси (майхоналарда) Навоий ишқдан (илоҳий нурдан) сархуш бўлса, боқсангиз у худди осмон гумбази билан ўйнаётган олмага ўхшайди.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Ўқувчи завқига завқ қўшадиган дилрабо тасвир бор бу ғазалда. Маҳбуба зулфи (сочи) нинг гўзал юз узра ёйилиши, буни кўрган ошиқ қалбининг ҳаяжонлари, асиру мубтало бўлиб, сеҳрланиб қолиши кетма-кет келтирилган қатор ташбеҳлар тасвири тўлишиб, ёрқинлашиб бораверган. Қора соч аввал қора танли ўйинқароқ, шўх ҳинд болага, сўнгра сеҳргар одамга ўхшатилади. Кейин зулф ва юз қиёсига кўз ва кўнгил, хол ва чамбаракка уланиб кетади. Шоир кўнгилни кўзгуга ўхшатар экан, шўх бола кўзгу билан ўйнаб, унинг юзини кир қилмоқда, дейди. Бу ерда қора зулфнинг сувдай соф кўзгу юзини беркитишига ва шунинг учун ҳам кўнгилни хира бўлишига ишора қилмоқда. Яъни ҳинду бача кўзгуни ўйнаб, хира қилганидай, қора соч ҳам юз узра ёйилиб, кўнгилни “тийра” (қора) қилаётир. Зеро, юз – ошиқ талпинадиган нур манбаи, шу боис соч уни беркитса, ошиқ ранжийди, зулмат ичида қолади. Аммо шоир буни бу ғазалда хушнудлик ва шавқу завқ ҳолатида тасвирламоқда.

Кўнгил кўзгусини ўйнай-ўйнай маҳбуба ошиқни жоду қилиб ухлатади. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади, дейди шоир, ахир Лайлининг наргис кўзи сеҳри Мажнунни шундай аврадики, бечора ошиқ саҳрога чиқиб кетиб, оҳулар билан ўйнайдиган (яшайдиган) бўлди. Бунда маҳбубанинг наргис кўзи билан оҳунинг кўзини қиёслаш ҳам бор.

Шоир маҳбубанинг гўзал юзи, наргис кўзи билан бирга чиройли холини ҳам тавсиф этиб ёзади: қора зулфинг ўрами ичидаги холинг гўё чамбар (айланма ҳалқа) ичидаги қора танли лўлига ўхшайди. Демак, биринчи байтдаги “шўх ҳинду бача” ташбеҳи иккинчи байтда кўзгу билан ўйнаётган гўдак, учинчи байт- да жодугар наргис кўз, тўртинчи байтда оҳу билан ўйнаётган Мажнун, бешинчи байтда чамбар ичидаги “бозигар лўлий” ташбеҳлари билан уланиб, яхлит бир қаторни ташкил этади ва маҳбуба қора зулфининг кўнгилни банд этувчи бадиий шарҳини тавсифини беради.

Натижада ғазалда муҳаббатнинг туганмас туйғулари уммонидан бир кечинма тараннум этилиб, кўнгилга хушнудлик бахш этади, гўзал чеҳраларнинг нозик тасвирлари чексизлиги, бундан қувват топадиган ишқнинг қудрати намоён бўлади. Ғазалдаги олтинчи байт- да шоирнинг ишқдан бехабар зоҳид устидан кулиши тасвирланган: зоҳид тарки дунё қилгани билан аслида нафсдан қутулган эмас, унинг нафсга муносабати овчи итнинг тулки билан “ўйнаётганига” ўхшаб кетади. Зеро, бу ҳам масхарабозлик, фирибгарликдир, бунда зоҳид ҳар қанча риё ва порсолик қилмасин, аммо нафс домига тушиши муқаррар.

Ғазал мақтаъида шоир илоҳий ишқ майидан сархуш ошиқ ҳолатига ишора қилиб, бундай беҳуд одам Тангрининг беҳудуд олами олдида бир зарранинг титраб ўйнаши кабидир, дей-

ди. Хуллас, жоду, ўйин, фусункорлик асарда бошидан охиригача турли маънода давом этган.

33-ғазал

Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим,
Лекин ул камроқ топилди, гарчи бисёр истадим.

Кимгаким жоним фидо айлаб соғиндим ёр эрур,
Эрмас эрди ёрлиғда чун вафодор истадим.

Билмадим олам элида йўқтурур мутлақ вафо,
Ваҳки умре улча йўқтур, соғиниб бор истадим.

Улки топилмас башар жинсида, ваҳ, ғафлат, кўрунг,
Ким парий хайлида мен девонаи зор истадим.

Сирри ишқимни, кўнгул, кўз бирла фош этмак не тонг,
Қалби тардоманни чун мен соҳибасрор истадим.

Шайх бирла хонақаҳдин чун ёруғлуқ топмадим,
Дайр пири хизматиға кўйи хаммор истадим.

Эй Навоий, чун рафиқе топмадим бу ғуссадин,
Ўзни бекаслик балосиға гирифтор истадим.

ЛУҒАТ

1. **Башар жинси** – одам авлоди, одамлар.
2. **Тардоман** – ахлоқсиз, бузуқ, гуноҳкор.
3. **Кўйи хаммор** – мастлар кўчаси, майпарастлар гузари, тасаввуфда пири комил ҳузури, ошиқлар жойи.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Бутун умрим давомида қийналиб дунё аҳли орасидан бир вафодор ёр изладим. Аммо бундай одам кам топилди, гарчи мен кўп истадим.
2. Кимники жоним фидо қилиб ёр деган бўлсам, аслида у менга вафо қилмади, мен эса вафодор ёр истаган эдим.
3. Билмадим, балки олам элида ҳеч ҳам вафо йўқдир, афсуски мен бир умр вафо деб қидирибман.
4. Одам авлодида бўлмаган нарсани мен ғофил банда парийлар хайлида бор деб ўйлабман.
5. Ишқ сиррини кўнгил, кўз орқали фош этса ажаб эмас, чунки мен (нодон) бузуқ қалбни

сирларимга эга этиб қўйибман.

6. Сўфийлар хонақоҳида шайх билан яшаб ёруғлиқ топмагач (кўнглим ёришмагач), майпарастлар кўчасидаги майхона пири ҳузурини истадим.

7. Эй Навоий, бу ғамлар ичида қийналиб бир ўртоқ топмадим, охири ўзимни ёлғизлик балосига гирифтор истадим.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Алишер Навоий девонларида замондан ва замон аҳлидан зодалик кайфиятини ифодаловчи бир туркум ғазаллар бор. Шулардан бир нечтаси навоийшуносликка оид тадқиқотларда кўриб чиқилган. Айтиш жоизки, бундай ғоялар ҳазрат Мир Алишер Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб", "Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер", "Ҳайрат ул-аброр", "Мажолис ун-нафоис" асарларида ҳам бор. Мавжуд тадқиқотларда бу ғоялар Навоий яшаган замоннинг нобоблиги, шоир билан давр орасидаги зиддиятларнинг инъикоси деб талқин қилинган. Албатта бу ҳам бор. Лекин масалага кенгроқ қарайдиган бўлсак, бундай ҳасратли фарёдлар, норозилик кайфияти фақат бир давр, бир муҳит одамларининг дарду алами эмас. Бундай кайфият Навоийдан кейинги ижодкорлар асарларида ҳам қайта-қайта зуҳур этди ва умуман, дунё адабиётида турли даврларда, турли жанрларда ёзилган асарларда инсоннинг улуғворлигини кўрсатиш баробарида унинг ноқисликлари, тубан хислатларидан куйиниш, буни бўрттириб тасвирлаш, баъзан Навоийдай ҳасрат, алам оҳангида, баъзан ҳажв ва масхара қилиш йўсинида кўрсатиб бериш бор ҳақиқат. Бу – инсонларнинг инсонийлигини қайта тиклаш, огоҳлантириш даъвати аслида.

Иккинчи жиҳатдан, мазкур дардли ғоялар Навоий каби улуғ шахсларнинг кечинмалари ифодаси ҳам. Зеро, одам қанча буюк бўлса, унинг ҳаётга муносабати ҳам шунча теран ва залворли, қалби шунча нозик ва нажиб туйғуларга бой бўлади. У ўзига ўхшаган юксак дидли, қайноқ қалбли, маънавий олами бой, денгиздай беҳудуд ва гулдай нозик, наводай дилрабо дили бор одамларни қўмсайди, шулар билан суҳбат қургиси, дардини ёзгиси, йиғиси келади. Навоий "ёр" деганда ана шундай буюк, комил инсонларни назарда тутган. Яъни ёр бу ерда ҳамдард, ҳаммаслак, ҳамкору ҳамният одам; туйғуси, қарашлари дилга яқин Дўстдир. Улуғ шоир ана шундай Дўст қидирарди. Бундай одамлар эса камдан кам. Кўпчилик шоирдан мадад истар, унга суяниб ишни битирар, ҳожатини чиқарар, ўзини яқин тутиб манфаатини кўзларди. Юзлаб одамлар Навоий ҳимояси соясида яшардилар, яхшилик, саховат кўрардилар, лекин ишлари битгач, уни унутардилар, яхшилик эвазига баъзан билиб, баъзан билмай, ёмонликлар ҳам қилардилар. Бу эса шоир дилини оғритарди. Ва, умуман, Навоий каби зотлар атрофида қанча одамлар парвона бўлмасин, улар ёлғизлик азобини чекардилар (афсуски, ҳозир ҳам шундай). Уни тушунадиган, руҳий мадад бўладиганлар кам эди. Балки бу ҳам бир қонуният, бир фожиали ҳолдир.

Шунда шоир гоҳ фалакдан, гоҳ ўз тақдиридан, гоҳ ёлғизлигидан нолиб шеър ёзарди, аламини асарлари қатига сингдирарди. Афсуски, аксар Навоий каби буюк шахсларнинг зиддиятли, мураккаб ички дунёси ижод завқидан туғилган пўртанали руҳий парвозию озурда дилининг дардларини бирга олиб тушунмаймиз, бир ёқлама баҳо берамиз.

Ушбу ғазални ўқиганда, ҳам реал инсоний кечинмаларнинг изҳори, шикоят ва ҳасрат оҳангининг шиддат билан оқиб келаётганига гувоҳ бўламиз ва бу дастлаб бизни руҳий тушкунликка сола бошлайди. Бироқ Навоий сўзларининг қудрати шундаки, унинг замирида вафо ва садоқат, яъни одамийлик хислатларини тиклашга даъват бор. Агар чин инсон

бўлсангиз, ёрликни, дўстликни унутманг, деган фикр балқиб туради. Хуллас, Ҳаёт зиддиятлар, қарама-қаршиликлар тўқнашувидан иборат экан, табиийки унда руҳий кўтаринкилик билан тушкунлик ҳолатлари ҳам мавжуд. Ва бу ижодкор шахсларда теранроқ намоён бўлади, чунки улар жамият кўзгуси, виждон алангасидирлар. Ушбу ғазалдаги тушкунлик замирида руҳий кўтаринкиликнинг афзаллиги, акс мазмуннинг ёруғлик ва беҳбудлик эканлиги шоёни ҳақиқатдир. Шу боис шоир умид билан: "олам элида мутлақ вафо йўқдай" бўлиб кўринса ҳам, "соғиниб бор истадим", дейди. Умидли дунё ҳикматини эсга олади, зеро улар абадий эмас, соғинч, умидворлик билан умрга маъно қўшиш, таскин, тасалли бериш яхшироқ. Бунинг устига, ана шу соғинч илоҳий ишқ сирри билан кишини боғлайди, чунки айни ана шу сир руҳга қувват, дилга мададдир, буни хонақо шайхи ҳам англаши қийин. Шу боис лирик қаҳрамон дайр пири – илоҳий ишқ билан қалби тўлган орифни истаб, ошиқлар кўчасига боришни истайди.

Шу муносабат билан ғазалнинг бешинчи байтини ўқувчилар тўғри тушунишларини хоҳлардим. Бунда шоир *кўнгил, кўз, қалб* тимсолларини қиёслаб, ошиқ ҳолатидаги бир жиҳатни тасвирлаб берган, яъни ошиқ ишқини қанча яширмасин, у ошкор бўлади, чунки кўз билан қалбга ишониб бўлмайди, кўз кўрганини қалбга етказади, қалб эса ўзгариб турувчи, беқарор ва "бузуқи". Бунда араб тилидаги "қалб" сўзининг турфа маъноларни билдиришига ишора бор: қалбнинг бир маъноси юрак бўлса, яна бир маъноси – ўзгариб туриш ("қаллоб"), яна бир маъноси беқарорлик, ишониб бўлмайдиган нарса. Шу учун уни "бузуқи" ҳам дейдилар. Шундай экан, уни сирларга посбон қилиб қўйса, ошиқни не кўйларга солади, дейсиз?

Навоий бунда ҳам инсондаги хусусиятларнинг хилма-хиллиги, бевафоликларни таъкидлаб, ўз ёлғизлигини баён этишга имкон топган.

34-ғазал

Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим,
Жон басе қилдим фидо, ороми жоне топмадим.

Ғам била жонимға еттим, ғамгусоре кўрмадим,
Ҳажр ила дилхаста бўлдум, дилситоне топмадим.

Ишқ аро юз минг маломат ўқиға бўлдум нишон,
Бир камонабрўда тузлукдин нишоне топмадим.

Кўнглум ичра сарв ўқдур, ғунча – пайкон, гул – тикон,
Даҳр боғи ичра мундоғ гулситоне топмадим.

Ҳусн мулки ичра сендек шоҳи золим кўрмадим,
Ишқ кўйида ўзумдек нотавоне топмадим.

Кўп ўқудим Вомиқу Фарҳоду Мажнун қиссасин,
Ўз ишимдин булажаброқ достоне топмадим.

Ул амон ичинда бўлсун, эй Навоий, гарчи мен
Бир замон ишқида меҳнатдин амоне топмадим.

Табъ ганжидин маоний хурдасин юз қатла ҳайф,
Ким нисор этмакка шоҳи хурдадоне топмадим.

ЛУҒАТ

1. **Ғамгусор** – ғамхўр, меҳрибон, ғамни аритувчи.
2. **Дилситон** – кўнгилни овловчи, дилбар, мафтун этувчи.
3. **Камонабрў** – қошлари ёйдай.
4. **Тузлук** – тўғрилик, ростлик.
5. **Пайкон** – найза, ўқнинг ўткир учи.
6. **Гулситон** – гулистон.
7. **Булажаб** – ажойиб, ҳайратланарли.
8. **Меҳнат** – уқубат, қийналиш.
9. **Табъ** – истеъдод, қобилият.
10. **Хурда** – нозиклик, кичик нуқсон.
11. **Хурдадон** – нозикфаҳм, нозик маъноларни тушунадиган одам.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Кўп кишиларга меҳру мурувват кўрсатдим, лекин улар орасидан бирорта меҳрибон топмадим. Жонимни фидо қилиб, яхшиликлар қилдим, аммо жонимга ором бўладиганини топмадим.

2. Ғам-қайғу жонимни қийнади, бироқ бирор ғамхўр топмадим, айрилиқ дардида дилим хаста бўлди, лекин дилни овитувчи, малҳам бўладиган киши топмадим.

3. Ишқу муҳаббатда юз минг маломат ўқига нишон бўлдим, аммо қоши ёйдай гўзалларнинг бирортасида тўғриликдан нишона топмадим.

4. Кўнглим ичида сарв – ўқ, ғунча – ўқнинг ўткир учи, гул – тикандай (азоб беради). Дунё боғида бу каби гулистон кўрмадим.

5. Ҳусн мамлакатида сендай золим шоҳни кўрмаганман, ишқ кўчасида ўзим каби бир ожизу нотавон топмадим.

6. Вомиқ, Фарҳод ва Мажнун ҳақидаги қиссаларни кўп марта ўқидим, аммо ўзимнинг саргузаштимга ўхшаган бир достон топмадим.

7. Эй Навоий, гарчи мен унинг ишқида бир лаҳза азобу уқубатдан амонлик кўрмаган бўлсам ҳам, аммо ул ёрнинг амонликда саломат бўлишини хоҳлайман.

8. Истеъдод хазинасидаги нозик маъноларим юз карра ҳайф бўлди, чунки уларни бағишласам, (тўкиб сочсам) десам, бирор бир нозикфаҳм шоҳ тополмадим.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Бу ва бундан кейин келадиган 36 ва 37-ғазалларда ҳам юқорида 34-ғазалда ифодаланган дарду ҳасрат, шикоят оҳангининг давомини кўрамиз. Бундай мазмунли шеърлар Алишер Навоий девонларида анча. Умуман, Навоий ижодида руҳий трагизм кайфияти устун. Бу: 1) дунёнинг бевафолиги; 2) дўстларнинг, ёрнинг бепарволиги ва дилга озор бериши; 3) ижодкор қалбини тушунмаслик; 4) адолатсизликлар, бахтсизликлар алами; 5) гўзалликни ҳис қилмаслик, унинг қадрига етмаслик, 6) манманлик ва манфаатпарастлик; 7) руҳий лаззат, инсоний шавқу завқни англамаслик, беписандлик, майдакашликлардан зада бўлиш, олий мақсадларни анг- ламаслик ҳолатлари билан Сўз қудрати, Илоҳий мўъжиза бўладиган ижод маҳсулидан лаззат топиш орасидаги тўқнашувлар, зиддиятлар фожиасидир. Шу боис ушбу ғазалдаги бир қарашда шахсий кечинма бўлиб кўринган туйғулар фиғони Улуғ қалб билан жамият орасидаги зиддият сифатида олиб баҳоланиши керак. Лирик қаҳрамон меҳрибон, вафодор дўст тополмаганидан куюнади, фиғон чекади. Яхшилик қилиб, эвазига ёмонлик кўрган, меҳрибонликлар кўргузиб, ўзи меҳрга – эътибору эътирофга зор бўлган одамнинг кечинмалари акс этган, шундай ҳолга тушган одам тимсоли чизилган. Балки идеал орзулар, ниҳоятсиз Гўзаллик олами, Мутлақ комиллик билан рангсиз, майда манфаатлар, ноқис иллатлар оғушидаги реал турмуш орасидаги абадий антитеза, номутаносибликдир бу.

Балки яхшилик қилиш, меҳрибон, гўзаллик ошиғи бўлган кишининг тақдири шундайдир? Ахир ошиқлик – изтироб ва маломат азобини чекиш, ниёзу илтижо бўлса, маъшуқа хислати, бунинг акси ўлароқ, нозу карашма, вафосизлик, ошиқни азоблар, балолар билан силаш. Бу – Шарқ ғазалчилиги анъанаси, ошиқ “юз минг маломат ўқиға мубтало бўлса” ҳам, маъшуқада ўзига нисбатан меҳру вафо кўрмайди, маъшуқа уни алдайди, ҳийла қилади, бир кўриниб, бир кўринмай қолади.

Ғазалда ошиқ қалбнинг азоб ичра қийналишлари тоза ва таъсирчан ташбеҳ – истиоралар билан тасвирланган: кўнглим ичида сарв – ўқ, ғунча – ўқнинг учидаги тиғ, гул – тикан дейди ошиқ. Сарв – ёр қомати, ғунча – ёрнинг лаблари, гул – ёр юзига ташбеҳ қилинади аслида. Лекин Навоий қаҳрамони учун бутунлай тескари ҳолат: у маҳбуба ишқи маломатидан шундай азобдаки, маҳбубанинг қомати ўқдай, лаблари ўқнинг ўткир учидай, юзи эса тикандай бўлиб кўнглини яралаган. Бу ярадан кўнгил қип-қизил қонга тўлиб худди гулистондай бўлиб кўринади. Олам бундай гулистонни (гулзорни) кўрмаган, дейди шоир ҳаяжонланиб.

Лекин шунга қарамай, шоир маъшуқани қарғамайди, ундан кўнгил узмайди, аксинча, мен ишқингда бир лаҳза осойишта – омонлик топмаган бўлсам ҳам, аммо сен омон бўл, деб дуо қилади. Мана сизга ошиқ садоқати, ишқнинг кучи, муҳаббатнинг қудрати! Навоий ҳар бир ғазалида ана шу беинтиҳо қудратни турли лавҳаларда, ҳолат ва кечинмалар тасвири билан

тараннум этади. Шу боис бу ғазаллар ҳеч қачон эскирмайди ва жозибасини йўқотмайди.

35-ғазал

Бўлмиш андоқ мунқатиъ аҳли замондин улфатим,
Ким ўзум бирла чиқишмас ҳам замоне суҳбатим.

Эй хуш улким тутмиш эрди ваҳш била саҳрода унс,
Мудҳиш аҳволе мангоким, бор ўзумдин ваҳшатим.

Истарам қочмоқ адам водийсидинким, киргали
Вомиқу Фарҳоду Мажнун бас ғулудур хилватим.

Тўлғанурмен ўзлугумдин чиққали, буким эрур
Дард водийсида саргардон қуюндек ҳайъатим.

Эй ажал, тан хирқасин куйдурки, бўлмиш бас оғир
Бу маломат ўқлари бирла тикилган кисватим.

Эй фалак, анжум ушоқ тошин йиғиб бошингға ур,
Чун фано майхонаси хиштидин ўлди турбатим.

Åтти кўкни кўк варақлардай совурғай ҳар тараф,
Токи минойи аро чирмашса оҳи ҳасратим.

Қўй дуру фирўза баҳсиниким, нужуму чархни
Нилуфар барги уза шабнамча кўрмас ҳиммматим.

Лаълдек бошим осилсин ғарқаи хуноб ўлуб,
Лаъл тиккан салтанат тожиға бўлса рағбатим.

Турфа кўрким, халқ номи бирла умрум бўлди сарф,
Турфароқ буким, бировга ёқмади бир хизматим.

Эй Навоий, икки оламдин кечиб топтим висол,
Бу ики бутхонадин эрмиш бу йўлда офатим.

ЛУҒАТ

1. **Мунқатиъ** – узилиш, кесилиш.
2. **Ваҳш** – ваҳший, ёввойи.
3. **Мудҳиш** – даҳшатли, ғуссали.
4. **Адам водийси** – йўқлик водийси, дунё.

5. **Ғулу** – ҳужум, ҳаддан ошиш, бостириб келиш.
6. **Кисват** – кийим, тўн.
7. **Турбат** – қабр, сағана.
8. **Тоқи минойи** – зангори гумбаз, осмон.
9. **Нужум** – юлдузлар.
10. **Ком** – бахт, мурод-мақсад, ҳузур-ҳаловат.
11. **Бутхона** – дунё, икки бутхона – дунё ва охират.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Замона кишилари билан алоқамни узиб, улардан шунчалик безор бўлганманки, баъзан ўзим билан ўзим ҳам суҳбатим қовушмайди, ўзим билан ўзим чиқишолмайман.
2. (Шундай экан), саҳрода ваҳший ҳайвонлар билан дўстлашган яхшироқ, менинг аҳволим эса шундай даҳшатли (ғуссали)ки, ўзимдан ўзим қўрқиб кетаман.
3. Адам – йўқлик водийси, яъни дунёдан қочиб чиқиб кетишни истайман. Зеро, хилват жойим ҳам Вомиқ, Фарҳод ва Мажнун нолаларидан шовқин-сурон, қий-чувга тўлиқдир.
4. Ўзлигим – вужудимдан чиқиб кетиш (тарк этиш) учун тўлғонаман, негаки Дард водийсида бу хаста таним қуюндай сарсону саргардондир.
5. Эй ажал, вужудим хирқаси, яъни танамни ёндириб ташла, зеро маломат ўқлари билан тикилган ки-йимим жуда оғирлашиб қолди.
6. Эй фалак, юлдузларни майдалаб, кичик-кичик тошлардай йиғиб бошимга ур, чунки энди қабрим фано – йўқлик майхонаси хиштидан ҳосил бўлди.
7. Ҳасратимнинг оҳу ноласи нилий гумбаз, яъни осмонга кўтарилса, кўк рангли етти осмонни еттита кўк варақлардай ҳар тарафга учиргай.
8. Дур билан фируза мақтовию ташбеҳини қўй, чунки осмон ва ундаги юлдузларни нилуфар гулига қўнган шудринг (шабнам)чалик кўзга илмайман.
9. Агар лаъл билан тикилган салтанат тожига рағбатим бўлса, бошим лаълдек осилсин ва қонга ботсин.
10. Ажабланадиган жойи шуки, халқ бахти, ҳожатини чиқариш йўлида умрим сарф бўлдию, лекин яна ажаброғи шуки, бировга бирор хизматим ёқмади.
11. Эй Навоий, икки оламдан воз кечиб Худо висолини топдим, маълум бўлдики, бу йўлда мени қийнаган, бошимга офатлар келтирган шу икки бутхона, яъни дунё ва охират экан.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Ўн бир байтлик бу катта ғазал Навоий ижодида алоҳида ўрин тутади. Ғазалда реал ҳаётдан норозилик, “аҳли замон”дан задалик кайфиятини ифодаловчи ва ўқувчини ҳайратга солувчи ташбеҳлар, изтиробу алам тўла иборалар бирин-кетин тизилиб келади. Натижада баъзан Навоийнинг одамзотдан нафрати уфуриб тургандай туюлади: вафо кўрмаган, нажиб, нозик туйғулари қадрланмаган, қалбига яқин ҳамдард, ҳамсуҳбат топмаган одамнинг фиғон-ноласи, Дардномаси бўлиб янграган бу ғазал Танам, вужудим Дард водийсида қуюндек саргардон, деб оҳ чекади лирик қаҳрамон. *Дард водийси...* Ажойиб ибора. Лирик қаҳрамон ана шу Дард водийсида кезган саргардон ҳолатини таърифлайди, йўл топиб, бу Водийдан қутулиб чиқишга талпинади. У хилватга чекинмоқчи, лекин қалби азобда, ўтга

ўхшаган Вомиқ, Узро, Лайли, Мажнун, Фарҳоду Ширин нолалари тўрт томондан эшитилиб туради, ғавғо қилиб бостириб келади.

Шунда у ажалга мурожаат қилиб, бу изтиробли ҳаётдан ўлим афзаллиги, жонини топширишга рози эканлигини изҳор этади, фалакка мурожаат қилиб, юлдузларни тошдай тўдалаб бошига отишни сўрайди, оҳу ноласи осмонга ўрласа, осмон қаватларини кўк варақлардай учириб юборишга қодир эканини айтади. Бу ташбеҳлар бирин-кетин қаторлаштириб келтирилганидан замин аҳли, замон одамларидан безор кишининг руҳий ҳолати ғоят ишонарли ва таъсирчан чиққан. У исён қилмайди, балки одамлардан – адам водийсидан безор бўлиб, қутулиш йўлини излайди, қафасга тушган қушдай типирчилайди, баъзан эса ноилож қолган арслон мисол ўкиради. Бу ғазалда энди Навоийнинг бир қанча ғазалларидагидай, ошиқлик дарди билан бу ишқни англамаган одамлар орасидаги зиддият тасвири эмас, балки асарнинг аввалидан охиригача дунё аҳли, дунёнинг ўзидан норози Инсон руҳининг безовталиги, шиддатли ҳайқириғи тасвирланган. Лирик қаҳрамон назарида дунё бойлиги, тожу тахт, мансаб-обрў ҳам арзимас ва қадрсиз. Унинг учун гул баргидаги шабнам гавҳар ва ферузадан гўзал ва қимматли, лаъл билан безанган тождан кўра қизил гул ёки шу гулда ифодаланган Ҳақ жамоли идроки юз карра лаззатлироқ.

Ана шу маънода Навоий бу дунё ва охиратни ҳам бутхона, яъни манфаатлар, тамаъ ва истак-орзулар бутхонаси, бутхонага меҳр қўйган кишилар эса бутпарастлардир дейди, бу бутхоналар офатидан қутулибгина Руҳоният саодатига эришиш мумкинлигини таъкидлайди. Нақадар буюк ҳиммат, улуғвор ният бу! Ҳақиқий одамийлик бахти руҳоний олам кашфида!

36-ғазал

Бу кун аҳли жаҳондин хастахотирмен, жаҳондин ҳам,
Демон аҳли жаҳон бирла жаҳон, биллаҳким, жондин ҳам.

Мени жону жаҳондин ҳажр вақтиким малул этгай,
Ватан ё мулкдин худ ким десун, бал хонумондин ҳам.

Кўнгулдин жонға еттим, эй ажал, неткай халос этсанг
Мени ул телбадин, ул телбани мен нотавондин ҳам.

Не айрилмоқ дурурким ёр то айрилди, айрилмиш
Кўнгул мендин, фиғон кўнглумдину ўтлар фиғондин ҳам.

Манга жононсиз ўлмак яхшироқ, эй Хизр, юз қатла
Кетурсанг мужда ўлмоқ бирла умри жовидондин ҳам.

Нафас қатъ ўлди ул юз фурқатидин, кўзгу келтурманг,
Ки мен эмди қутулдим ибтилосиз имтиҳондин ҳам.

Ямон-яхшиға кўп зулм этмагилким, гар будур даврон
Қутулғунг кимки андин яхшироқ йўқ, мен ямондин ҳам.

Итига тўъма, дарбониға бўлсун муттако, ўлсам,
Таним ул кўйдин олманг, бошим ул остондин ҳам.

Фақиҳу Каъба, ринду майкада, хушдур Навоийким,
Сенинг ёдинг била мундин эрур озоду ондин ҳам.

ЛУҒАТ

1. **Хастахотир** – кўнгил совиши, хафа бўлиш, безор бўлиш.
2. **Худ** – ўзи, асли.
3. **Мужда** – хушхабар.
4. **Жовидон** – абадий.
5. **Қатъ ўлмоқ** – узулмоқ, тўхтамоқ.
6. **Ибтило** – мубтало.
7. **Тўъма** – егулик, насиба, озуқа.
8. **Дарбон** – эшик қўриқловчиси.
9. **Муттако** – суянчиқ, таянч.
10. **Фаҳиҳ** – фикҳ илми (шариат қонунчилиги) мутахассиси.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Бугун жаҳон аҳлидин ҳам, жаҳоннинг (дунёнинг) ўзидан ҳам совудим, безордирман. Жаҳон ва ундаги одамларни қўя туринг, Худо ҳақи, жонимдан ҳам бездим.

2. Мени ҳижрон вақтида жону жаҳондин тўйибди деманг, балки ватан, мулку хонумондан ҳам малолдаман (безорман).

3. Кўнгил изтиробларидан тўйдим, эй ажал, мен ул телба (кўнгил)дин, кўнгилни мен ожиздан халос этсанг, нима бўларди?

4. Бу қандай айрилиш бўлдики, ёр мендан айрилгач, кўнгил мендан айрилиб, фиғон кўнгилдану ўтлар фиғондан ҳам айрилди.

5. Эй Хизр абадий умрдан юз марта хушхабар келтирсанг ҳам, мен учун жононсиз ўлмоқ афзалроқ.

6. Ул юзни кўришдан маҳрум бўлдим, фироқида нафас олишим тўхтади, жони чиқдими, нафас олаяптими, деб синаш учун кўзгу келтирманг, чунки мен мубталолик синовидан ҳам қутулдим.

7. Ёмону яхшига зулм қилаверма, зеро агар замон шундай давом этса, сен яхши кишилардан ҳам, мен ёмондан ҳам қутуласан.

8. Агар ўлсам ёр итига озуқа ёки дарвозабонига суянчиқ бўлайин, сиз танамни ул кўчадан, бошимни ул остонадан олманг.

9. Фақиҳ (шариат билимдони) учун Каъба, ринд учун майкада (пир ҳузури) азиз. Аммо Навоий учун қандай яхшики, у фақат Аллоҳ ёдида яшаб, ундан ҳам, бундан ҳам озоддир.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Ушбу ғазалда ҳам юқоридаги ғазалларда бўлганидай, руҳий изтироб, қалб дарду ҳасрати ифодаланган. Аммо бу энди ёлғизлик кўнгил бекаслигининг дарди эмас. Юқорида кўрган ғазалларимизда ижтимоий табақалар мавқеидан ҳосил бўладиган нохуш кайфият, ахлоқий қарашлар, яшашни қулайлаштириш, “шоҳу гадо”, “бою камбағал” баробарлигини ёқлаш, инсоний сифатларни ижтимоий мавқеи манманлигидан устун қўйиш, ҳукмронлик тафаккуридан ҳосил бўлган номақбул кибру ҳаво, зулму ситамга берилишни мазаммат қилишга йўналтирилган фикрлар ва булардан-да устунроқ турувчи олий маъноларга интилиш чақинларининг ялтираб кўриниши акс этган. Шоир ҳар бир ғазалида мутафаккир, ижодкор инсон дилининг беҳуда истакларини, юксалиш, соғинч, қониқмаслик туйғуларини ифодалайди. Шуларга мувофиқ келмайдиган заминий муносабатлар, манфаатлар ва манфаатчалар гирдобидан қутулиб чиқиш, озод бўлиш истакларини куйлайди.

Келтирилган ғазалимизда эса, бу ғоялар ишқ ва айрилиқ ғоялари билан қўшилиб зуҳур этган. Матлаъда гарчи “аҳли жаҳон” ва жаҳондан задалик ҳақида гап борса-да, аммо иккинчи байтдан бошлаб, бу задаликнинг боиси ёрдан ажралиш – ҳажр азоби экани айтилади. Ғазалда *Кўнгил* тимсолига алоҳида урғу берилади. Бошқача айтганда, фироқ азоби ҳам, Ёр жамоли соғинчи ҳам, жами покиза туйғулар Кўнгилда жамланган ва Кўнгил орқали ўзини намоён этади. Ошиқ учун ёрдан айрилиш Хизр суви – оби ҳаётни ичиб, абадий умр топишдан кўра, ўлиш яхшироқ. Ёр шунчалик азиз ва қадрли. Ошиқнинг умр мазмуни, тириклиги, саодати ҳам Ёр билан бирга бўлишдир, деб тасвирланади.

Навоий бу ғазалда эл орасида кенг тарқалган ўлаётган одамнинг юзига кўзгу тутиш тад-

бирини тасвирлаб беради. Яъни умри тугаб бораётган одамнинг оғзи олдига кўзгуни келтириб кўрадилар: агар нафас олаётган бўлса, кўзгу терлайди, агар нафас олиши тўхтаган бўлса. кўзгу терламайди, демак беморнинг жони узилган бўлади. Навоийнинг қаҳрамони одамларга мурожаат қилиб, мен Ёр фироқида жон бердим, кўзгу келтириб ўтирманг, бу азоблардан энди қутулдим, дейди. Энди жасадимни Ёр итларига беринг ёки унинг дарвозасини қўриқловчисига суянчиқ этинг, токи бошим ёр остонасида қолсин. Мана шундай ҳазин, аммо садоқат мадҳияси бўладиган пурмаъно сатрлар билан Навоий муҳаббат қудратини, вафодорлик ҳиссини баён эта олган. Бундай фонийлик аслида орифлар назарида боқийликдир, боқий озодликка эришишдир. Бундай озодликни на Каъба зиёрати, на хонақо шайхи, на харобот пири туҳфа этолмайди. Бу фақат чин ошиққа насиб этилган бахтдир.

Ғазал ана шундай кўтаринки руҳда якунланган.

37-ғазал

Тун оқшом келдию келмас менинг шамъи шабистоним,
Бу андуҳ ўтидин ҳар дам куяр парвонадек жоним.

Не ғам, кўргузса кўксум порасин чоки гиребоним,
Кўрунмас бўлса кўксум ёрасидин доғи пинҳоним.

Ғамидин дурри макнундек, сиришким оқти Жайҳундек,
Музайян қилди гардундек жаҳонни ашки ғалтоним.

Фалак ҳам тўлди кавкабдин, қуёш ҳам туши ашҳабдин,
Келиб тушмасму маркабдин менинг хуршиди рахшоним.

Жаҳонни зулмат этти чаҳ, бу зулмат ичра ўлгум, ваҳ
Манго бўлсанг не Хизри раҳ, етиб, эй оби ҳайвоним.

Дема кўкдин қуёш кетмиш, фалакка тийралик етмиш
Ул ой ҳажрида тор этмиш фалакни дуди афғоним.

Қуёш қочиб юзин ўйди, шафақ ўтқа тушиб куйди,
Фалакка доғлар қўйди ғамингдин сўзи пинҳоним.

Навоий киби ҳижрондин бу оқшом ўлдим афғондин
Ғамим йўқ буйла юз жондин, етиб гар келса жононим.

ЛУҒАТ

1. **Шамъи шабистон** – тунни ёритувчи шамъ, яъни маҳбуба.
2. **Пинҳон** – яширин.
3. **Дурри макнун** – қимматбаҳо, яширинган гавҳар.
4. **Сиришк** – кўз ёши.
5. **Жайҳун** – Амударё.
6. **Музайян** – безанган, зийнатланган.
7. **Ашки ғалтон** – дона-дона кўз ёши.
8. **Кавкаб** – юлдуз.
9. **Ашҳаб** – оқ от, бўз от.
9. **Маркаб** – от, улов.
10. **Гардун** – осмон, фалак.
11. **Хуршид** – қуёш.
12. **Чаҳ** – қудуқ.
13. **Хизри раҳ** – йўл бошловчи Хизр.

14. **Оби ҳайвон** – тириклик суви.
15. **Дуд** – тутун.
16. **Ўйди** – ўйиб олмоқ, яширмоқ.
17. **Доғ** – тамға, қиздирилган темир билан инсон ёки ҳайвон баданига босилган нишон, из, нақш, яра, жароҳат; ғам-андуҳ, тиббий муолажа тури; куйган жой.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Оқшом бошланиб, ер юзини тун қоплади, аммо менинг шамъи шабистоним – тунни ёритувчи шамъим келмади. Бу ғам ўтидан ҳар нафасда жоним парвонадай куяди.
2. Кўксимнинг пора бўлганини ёқамнинг чоклари кўрсатса ғам емайман, кўксимнинг ёриқларидан яширин доғ-яралар кўринмаса ҳам парво қилмайман.
3. Унинг ғамидан қимматбаҳо дурлардек кўз ёшим Жайҳун дарёсидай оқди, бу кўз ёшим томчилари худди юлдузлардай осмонни безади.
4. Фалак юлдузлар билан тўлди, қуёш оқ отидан тушди, нега энди менинг чарақлаган қуёшим отидан тушиб ёнимга келмайди?
5. Қоронғилик жаҳонни (тубсиз) қудуққа айлантирди, мен бу қоронғилик ичида ўламан ахир, ул оби ҳайвоним – суюкли ёрим етиб келиб, Хизр каби йўлбошчи бўлиб, мени қутқарсайди кошки.
6. Кўкдан қуёш кетиб қолди, коинот зулматга чул-ғанди, дема. Бу ул ой фироқида фалакни қоплаб, зулматга чўлғаган, қуёшни беркитган менинг оҳу афғонимдир.
7. Бу яширин ёнишимдан қуёш қочиб, юзини беркитди, шафақ ўтга тушиб куйди, фалак юзига доғлар тушди.
8. Ҳижрон ичида Навоий каби фиғон чекиб ўлмоқдаман, аммо унинг йўлида юз жон берсам ҳам ғам чекмасман, фақат Жононим етиб келса бас.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Ошиқнинг ҳижрону айрилиқ дамларида чеккан соғинч изтироблари, дардли кечинмалари тасвирланган мазкур ғазалда. Айтиш керакки, тасвир ўқувчининг қалбини ҳаяжонга соладиган даражада кучли ва таъсирчандир. Навоийда, биламизки, ошиқнинг Ёрдан жудолик лаҳзаларини ифодаловчи ғазаллар анча. Уларнинг бир нечтасини юқорида кўриб ўтдик. Аммо ҳар бир ғазалда ўзгача оҳанг, мафтун этувчи санъаткорлик қўлланилади ва табиийки, бу айни ҳолатга мос бўлиб тушади. Гоҳ ёрининг сафарга кетгани, гоҳ ваъдасига вафо қилмай келмагани, бепарволик ва ўйинқароқлик қилгани, гоҳида ошиқни синаш учун атайлаб ҳижрон азобига солиши, ранг-баранг кийимлар кийиб, безаниб ҳуснини кўз-кўз этиши, ошиқни бадтар қийнаши, гоҳида саман от чоптириб майдонга кириши ва кўзларни, дилларни қувонтириб, ҳайратга солиши жозибали чизилади. Ушбу ғазалда эса Ёр ёдида тунни бедор ўтказган, ўз дардини еру осмонга сўйлаб, қалбидаги аламу илтижо, ўксиниш ва умидворлик ҳисларини тўкиб солаётган, фиғонидан осмонни ларзага келтираётган ошиқ аҳволидан хабардор бўламиз. Хабардор бўламизгина эмас, балки унга шерик бўлгимиз, у билан бирга фиғон чеккимиз келади. Шоир ажойиб бадиий санъатлар қаторини тизиб чиққан: айрилиқ ғаму андуҳи ичра қийналаётган ошиқ назарида тун тубсиз қудуқдай, олам зимзиё. Фақат маъшуқ юзининг офтоби бу қоронғиликни ёритиши, дилга нур бағишлаши мумкин. Навоий Ёр ҳажрида йиғлаётган ошиқ кўз ёшини гоҳ дур, гоҳ дарё (Амударё), гоҳ юлдузларга ўхшатади. Осмон тўла юлдузлар, қуёш отдан тушиб қасрига кирган (ботган) (ушбу жонлантиришнинг ўзи ажойиб санъат: қуёш сафарга чиққан шоҳга ўхшатилмоқда), аммо Ёрдан дарак йўқ. Ошиқ фиғону ноласи фалакни беркитади, ёнаётган шафақ ҳам аслида менинг оҳу нолам ўтининг доғи – нишонаси, деб ҳасрат чекади ошиқ.

Шу тариқа, Ёрга умидвор, васл умидида қийналаётган ва тунни бедор ўтказган ошиқ

туйғулари тараннум этилади. Ғазал сатрларининг ички қофиялари, ҳамоҳанг сўзлар ташбеҳу истиоралар қатори бу ҳолатни кучайтирган яхлит бир куй, бир дардли қўшиқ вужудга келган.

38-ғазал

Гар жафо қил, гар вафоким, дилситоним сен менинг,
Гар мени ўлтур, агар тиргузки, жоним сен менинг.

Хоҳ раъно қад била борғил ёнимдин жилвагар,
Хоҳ кел қошимғаким, сарвиравоним сен менинг.

Кўнглум ичра сенсену ишқинг, не дей ҳолим сенга?
Чун бу янглиғ маҳрами рози ниҳоним сен менинг.

Жилва айлаб ҳар замон афғону оҳим қилма айб,
Ҳам сен-ўқ чун боиси оҳу фиғоним сен менинг.

Лаълидин бир-икки сўз мазкур қил, эй хаста жон,
Бори бу бир-икки дамким, меҳмоним сен менинг.

Телбалардин гарчи рад қилдинг мени, лек англағил,
Ким пари рухсоралардин танлағоним сен менинг.

Ўлди меҳрингдин Навоий, бевафо дебсан ани,
Эртаки нозик мизожи бадгумоним сен менинг.

ЛУҒАТ

1. **Рози ниҳон** – яширин сир.
2. **Сен-ўқ** – сенинг ўзинг.
3. **Мазкур қил** – тилга ол, гапир.
4. **Рухсора** – юз, парирухсора – паридай чиройли юзли.
5. **Эртаки** – қадимги, азалдан, кўпдан бери.
6. **Нозик мизож** – кўнгли нозик, нозик табъ, юмшоқ табиатли.
7. **Бадгумон** – ёмон фикрларга борадиган, шубҳа билан қарайдиган одам.
8. **Дилситон** – дилбар, дилни мафтун этувчи.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Агар жафо қилсанг ҳам, вафо қилсанг ҳам майли, чунки, барибир кўнглимни олгансан; мени ўлдирасанми, тиргизасанми – бу сенинг ишинг, чунки менинг жоним сенсан.

2. Истасанг раъно қад билан ёнимдан жилва қилиб ўт, истасанг зебо қаддингни намойиш этиб ёнимга кел, чунки барибир, сен мен учун энг зебо қоматли, шамшоддай гўзал соҳибжамолимсан.

3. Нимасини айтай, кўнглим ичида сендан ва сенинг ишқингдан ўзга ҳеч нарса йўқ, ана

шундай, яширин сирларимга маҳрамим ҳам сенсан.

4. Ҳар дамда жилва қилиб, оҳу фиғон чекишларимни айб этма, зеро оҳу фиғонимнинг сабабчиси сенсан.

5. Эй ишқ дардида хаста жоним, ёрнинг лаъл лабидан бир-икки сўз ҳикоя қилиб бер, зеро бу бир-икки лаҳза меҳмонимсан менинг.

6. Гарчи телбалардан бири деб рад қилган бўлсанг ҳам, бироқ билиб ол: пари юзлилардан танлаганим сенсан.

7. Навоий меҳру муҳаббатингни қўмсаб ўлди, сен эса уни бевафо дебсан. Эй менинг нозик табъли, бадгумоним, аразчим.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Бу ғазалда ҳам Ёрга вафодорлик туйғуси, садоқат ҳисси ифодаланган. Умуман, ошиқлик – бу аввало содиқлик, ошиқ ҳар қандай шароитда, қанча азоб чекмасин, маҳбуба жафо қилса, ўзини олиб қочса, ҳатто мазах қилса ҳам, садоқат кўрсатиши, васл умидида яшаши лозим. Ошиқда ноз-истиғно, араз ва кина бўлмайди. Ошиқ – талабгор. Маъшуқа эса ноз қилиши, аразлаши, ошиқни синаши мумкин. Мумтоз адабиётимизда бу қатъий анъана. Айниқса, мажозий ишқ ғояси тараннум этилган ғазал ва рубоийларда бу аниқ кўзга ташланиб туради. Ушбу ғазалда ҳам ҳазрат Навоийнинг лирик қаҳрамони (ошиқ) севгилисига мурожаат қилиб, менга жафо қилсанг ҳам, вафо қилсанг ҳам, барибир сени севаман, ёнимдан бепарво ўтиб кетсанг ҳам, олдимга келиб табассум қилсанг ҳам муносабатим, туйғуларим ўзгармайди, деб худди онт ичгандай, дилидаги гапларни тўкиб солади. Зеро, маҳбуба ишқи ошиқнинг бутун вужудини қамраб, кўнглидан жой олган. Ғазалнинг дастлабки икки байтида ҳаракатлар тазоди ифодаланган: жафо ва вафо, ўлдириш ва тирилтириш; ёр ёнидан жилва билан ўтиб кетиш ва ёр ёнига келиб туриш. Бу орқали шоир ошиқ садоқати билан бирга маъшуқа хислатларини тасвирлашга муваффақ бўла олган. Жафо қиладиган ҳам, вафо қиладиган ҳам маҳбуба, ўлдирадиган ҳам, тирилтирадиган ҳам унинг Ўзи. Яъни вафо қилса – тирилтиради, агар жафо қилса – ўлдиради. У ошиқ қалбини ҳаммадан кўра теранроқ англайди, чунки у ошиқнинг яширин сирларига маҳрам. Бешинчи байтда муҳаббат дардида жон бераётган ошиқ ҳолати ифодаланган, яъни шоир жонга мурожаат қилиб, Ёрнинг лаълдай лаблари – сўзларини такрор қил, зеро сен мен учун бир-икки дамлик меҳмон бўлиб қолдинг, дейди. Ёр васлидан умидини узган одамнинг ҳасрати бу, албатта. Аммо бу фикрнинг замирида бошқа маъно ҳам бор: ошиқнинг жони – унинг Ёри. Шундай экан, маъшуқа вафо қилмаса, рад этса, жон ҳам у билан бирга кетади. Яна бир маъно шуки, дунёнинг ўзи, умр кайҳоний – илоҳий миқёсда олганда, бир-икки дам, холос. Ошиқу маъшуқлар бир-бирининг дийдорига тўймай фоний бўладилар (Лайли ва Мажнун каби) ёки Илоҳ васли нашидаси ҳам шундай қисқа... Олтинчи байт мазмуни буни тасдиқлайди. Бунда *телба* ва *пари* сўзларига диққат қилинг: халқ орасида пари кўрган ёки пари теккан одам телба, девона бўлади, деган гап бор. Навоий шунга ишора қилиб, ошиқ тилидан: эй маҳбуба мени телба деб рад этдинг, лекин бунинг сабабчиси сенинг ўзинг, чунки сенинг паридай юзингни кўриб, мен шу аҳволга тушдим, дейди.

Ғазалда тасвирланган маъшуқа нафақат жафокор, балки мафтункор ҳусну жамол эгаси бўлиш билан бирга, нозик табиатли, бадгумон, сал нарсага аразлайдиган, ошиғини баъзан жеркиб турадиган, фиғону ноласини ёқтирмайдиган киши сифатида кўринади. Бу фикр мақтаъда аниқ ифодаланган: ошиқ висол истаб, меҳр истаб жон бердию, аммо маҳбуба уни бевафо деб айблайди. Навоий шунда ҳам ҳазиломуз, меҳрли сўзлар билан маҳбубани сийлайди: “Эй менинг қадимий эркатойим, нозикмижозу бадгумоним”. Ана шундай, ошиқ ҳеч

қачон маъшуқадан хафа бўлмайди, унинг ҳамма нозини кўтаради, ҳамиша унга меҳрли, хуш ёқадиган сўзлар айтади.

Навоий наздида ишқ қудрати, шундай буюк.

39-ғазал

Бақо дашти нечук қатъ ўлмасун айлаб мурур айём,
Ки ҳар манзил анга бир кундуру, ҳар дам анга бир гом.

Бўлур манзилда турмоқ муддате гом урмамоқ кўп вақт,
Бу манзил қатъию бу гомдан бўлмас даме ором.

Ажойиб қатъи бир манзилда гомедурки ўрнидин
Киши тебранмайин ҳам қатъ ўлур, ҳам солилур ноком.

Бу янглиғ манзилу гоми зарурий чун эрур воқеъ,
Ҳам авло Каъбаи мақсуд сори боғламоқ эҳром.

Сулуку сайр кўрмишки гар чилланишин қари
Ва ёхуд чилла ичра тифл тенгдур анда субҳу шом.

Эрур бу турфаким мундоқ сулуку сайр аро солик
Эмас ўз ихтиёри бирла не оғозу не анжом.

Бу андин турфароқким, етмайин мақсадқа мингдин бир,
Бу йўл қатъида туфроқ ўлдилар йўл топмайин итмом.

Мусофирким, бу йўл оллиға тушкой турфатул-айне,
Агар ўз ҳолидин ғофил бўлур, бўлғой бағоят хом.

Илоҳий, йўл эрур беҳад қотиқ, манзил йироқ асру,
Навоий бирла сен бўлсанг, етар манзилга аввал гом.

ЛУҒАТ

1. **Бақо дашти** – мангулик саҳроси, абадийлик биёбони, абадий борлиқ, ўзгармас борлиқ, фанонинг зидди.
2. **Қатъ** – узилиш, тамом бўлиш, кесилиш.
3. **Мурур** – юриш, кечиш, ўтиш.
4. **Айём** – кунлар, давр, замон, вақт.
5. **Гом** – қадам.
6. **Дам** – нафас, лаҳза.
7. **Солилур** – солинади.
8. **Ноком** – бахтсиз, омадсиз, мақсадига етмаган, ночор.
9. **Каъбаи мақсуд** – мақсад Каъбаси, кўнгил, Аллоҳ, Ҳақ таоло ҳузури.

10. **Эҳром** – ҳожилар кийими, қатъий ният белгиси.
11. **Сулуку сайр** – тасаввуфда тариқат йўли, сафари, руҳоний чиниқиш босқичлари.
12. **Чилланишин** – чилла ўтирадиган, тариқат талабларидан бири.
13. **Тифл** – гўдак, чақалоқ.
14. **Оғозу анжом** – бошланиш ва охир.
15. **Итмом** – тамомлаш, охирига етказиш.
16. **Турфатул-айн** – кўз очиб юмгунча вақт.
17. **Авло** – яхшироқ, маъқулроқ.
18. **Солик** – тариқатга кирган одам, йўловчи.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Тариқатдаги ҳол мартабаси адоғига нега етмайин- ким, кунлар, давр тўхтовсиз ўтмоқда, бунда ҳар бир манзил – бир кун, ҳар лаҳза – бир қадамдай гап.

2. Манзилда бир муддат туриб қолиш кўп вақт қадам ташламоқдир – бу манзилни босиб ўтиш ва бу қадам ташлашдан бир лаҳза ором олиш, тўхташ мумкин эмас.

3. Бу бир манзилни қадамлаб босиб ўтишнинг ажо-йиблиги шундаки, киши ўрнидан қўзғолмаса ҳам, у адоғига етади ва яна мақсадига етмай қолади.

4. Бундай манзил ва уни босиб ўтиш зарурий экан, демак Каъбаи мақсуд – Ҳақ ҳузурига етишиш учун қатъий ният қилиш (бел боғлаш) яхши.

5. Бундай руҳоний тариқат сайрини киши кўрганми? Унда чилла ўтирган қари билан чиллали чақалоқ тенг, кеча ва кундуз, тонг ва шом ҳам баробардир.

6. Яна ажойиби шундаки, бундай руҳий-маънавий сайр, Худо дийдорини истаб сафар қилишга йўловчи (солик) ўз ихтиёри билан кирган эмас ва яна шуниси ҳам борки, бу йўлнинг бошланиши ва охири ҳам йўқ.

7. Ва яна ҳам ажойиброғи шуки, тариқатга кирганларнинг мингдан бири мақсадига эриша олмайди, бу йўлни босиб ўтиш учун ўзлари тупроққа айландилар, аммо йўл тамом бўлмади.

8. Сафарга чиққан одам (солик, мусофир) агар бир лаҳза ўз ҳолидан бехабар бўлса, мақсадга етолмай, хом ҳолда қолади.

9. Йўл беҳад қаттиқ, манзил жуда узоқ, лекин Парвардигоро, Сен Навоий билан бирга бўлсанг, ўша манзилга у биринчи қадам қўйиб, мақсадига эришади.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Навоийнинг орифона ғазалларидан бири бу. Орифона ғазалларни ҳам бир неча турга бўлиш мумкин. Чунончи: 1) тасаввуф истилоҳларини қўллаб, ушбу таълимот асослари, талабларини тушунтиришга бағишланган ғазаллар; 2) ваҳдат ул-вужуд фалсафаси асосида ҳақиқий ва мажозий ишқни солиштириб тушунтиришга бағишланган ғазаллар; 3) фақру фано мақомига кўтарилган ошиқи покбоз ҳолатларини тасвирловчи ғазаллар, ишқдан руҳий озодлик топган кишининг изҳори дардини ифодаловчи ғазаллар ҳам шу қаторга киради.

Келтирилган ғазалда эса тасаввуф истилоҳлари шарҳи ҳам, тариқат йўлига кирган йўловчи (солик)га дуч келадиган қийинчиликлар, бундан соликнинг руҳий ҳолатлари ҳам

бирга олиб тасвирланган. Чунончи, *бақо, манзил, гом, сулуку сайр* каби тушунчалар ғазал байтларида қайта-қайта тилга олиниб, шулар атрофида фикр баён этилади. Чунки ушбу ғазалда тариқат кишисининг Аллоҳ томон руҳий-маънавий сайру сафари тасвирланган. Бундай сайрда нафақат фоний бўлмоқ талаб қилинади, балки шу билан бирга, бақо даштини босиб ўтиш ҳам лозим бўлади. Бақо дашти деб бу ерда Навоий сайри иллаллоҳ (Аллоҳ томон сайр)ни назарда тутган. Сайр иллаллоҳ Сайид Жаъфар Сажжодий луғатида бундай тушунтирилган: “Аллоҳ томон сайрининг ниҳояти бор ва бу шундан иборатки, солик Худони танигунча сайр қилиши керак ва у Худони танигандан кейин сайр иллаллоҳ тугайди ва сайр филлаллоҳ (Аллоҳда сайр) бошланади. Ва сайр филлоҳнинг охири йўқ” (“Фарҳанги мусталаҳоти урафо”, 242-б.).

Демак, солик бақо даштини босиб ўтмасдан мақсадга эришолмайди. Бақо дашти (сайри иллаллоҳ) ҳам бир неча манзиллардан иборат. Манзил деб тасаввуфда руҳий-маънавий юксалиш босқичлари – мақомотлар назарда тутилади. Навоий тасвиридаги солик – иродали, қатъият билан олий мақсадга интилувчи шахс. Шу боис у ҳар куни бир манзил – мақомни ўзлаштириши мумкин. Зеро, ҳар нафас олиш унинг наздида бир қадам босишдай гап, дейди шоир. Бу байт мазмунида Аллоҳ томон интилган одам учун вақт тушунчасининг нисбийлиги ҳам баён этилган. Солик учун макон ва замон писанд эмас, бунда руҳ ҳаракатда, парвозда, жисм эса ҳатто бир жойда туриши ҳам мумкин. Шунинг учун солик муайян манзилда “тўхтаб тургандай” бўлса-да, аммо манзилни босиб ўтишдан бир нафас тинчимайди. Ана шундай ўрнидан қўзғалмасдан зарурий руҳий қадамлар ташлаб олға бориш насиб этилган кишига Каъбаи мақсуд – ғайб олами, Аллоҳ ҳузурига тайёрланиш (эҳром боғлаш) мумкиндир. Бундай одамни беинтиҳо муҳаббат оҳанрабодай тортади, унинг чилла ўтириши ҳам шарт эмас. Қизиғи шундаки, деб тасвирлайди шоир бу сулуку сайрда соликнинг ихтиёри ўзида эмас, у “саргузашти”нинг бошланиши ва охирини ҳам ҳис қила олмайди. Яна ажойиброғи шундаки, бу йўлга ният қилиб кирганларнинг мингдан бири мақсадига эришади ёки йўқ, кўплари йўлнинг охирини тополмай (охирига етолмасдан), ҳалок бўладилар. Ана шундай оғир йўл бу. Бу йўлга кирган йўловчи бирор лаҳза ўзидан ғофил бўлмаслиги керак, яъни ҳеч бир ҳолатда чалғимасин, фақат ва фақат олий мақсад – Ҳаққа етиш ишида ёнсин. Аммо агар Аллоҳ сен билан бирга бўлса, бу беҳад оғир йўлни босиб ўтиш мумкин дейди, Навоий ғазалнинг охирги байтида. Демак, валилик, Ҳаққа восил бўлиш Худо танлаган одамлар насибасидир.

40-ғазал

Фалакдин гар сенга ҳар лаҳза юз қайғу келди ўтру,
Агар ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор, эмас қайғу.

Ва гар ҳар тийраликка бир ёруғлуқни инонмассен,
Йиғи кўр чархдин ҳар шом доғи субҳдин кулгу.

Камол истар эсанг сидқ аҳлидин, қилма кўнгул тийра,
Мукаддар айламас хуршид субҳ анфосидин кўзгу.

Сафо аҳлига гулрухлар хаёлидин тағайюр йўқ,
Қачон гул акси тушмаклик била гулранг бўлғой су.

Тиларсан ғафлатингни рафъ этиб, огоҳлар нақлин,
Ки ғофил элга ул афсоналардин кам бўлур қайғу.

Фано нақди жаҳонингға чу эрмас бир замон маълум,
Дирам нақдиға умрунг ҳар замон сарф этмагил асру.

Жунун занжирида ошиқ ёнида ҳийлагар зоҳид,
Киши кўрса тасаввур айлагай шер оллида тулку.

Кўнгул миръоти ичра жилвагардур ёру сен ғофил,
Ториқма ҳажридин кўпким, эмассен ёрдин айру.

Фанонинг ҳам фаносин истагил, васл эрса комингким,
Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушбудур, ушбу.

Кетур бир бода, эй соқийки, ичсам қолмағай боқи,
Фанодин, бал бақодин ҳам замирим лавҳида белгу.

Навоий дайр аро маст ўлса, шоҳдин паноҳ, андин
Ўтарда тутқуси албатта бир соғар чиқиб ўтру.

ЛУҒАТ

1. **Фалак** – осмон, тақдир.
2. **Ўтру** – қарши, рўпара.
3. **Гар** – агар.

4. **Тийралик** – қоронғилик, зулмат.
5. **Чарх** – осмон.
6. **Субҳ** – тонг.
7. **Сидқ аҳли** – садоқатли, самимий, ростгўй кишилар, ориф сўфийлар.
8. **Мукаддар** – хира тортган, занг босган, кирланган.
9. **Хуршид** – қуёш.
10. **Анфос** – нафаслар, еллар.
11. **Сафо аҳли** – пок қалблилар, валилар.
12. **Гулрух** – юзи гулдай чиройли.
13. **Тағайюр** – ўзгариш, бошқа тусга кириш.
14. **Рафъ этмоқ** – юксалмоқ, баландга кўтармоқ.
15. **Огоҳлар** – валилар, ориф пирлар.
16. **Ғофил эл** – ирфондан бехабар кишилар.
17. **Афсоналар** – бу ерда: ҳикоя, ривоят, нақл.
18. **Жунун** – жиннилик, девоналик, Илоҳ ишқи билан маст киши.
19. **Бақо** – абадийлик, ўзгармаслик.
20. **Нақд** – бор нарса, насянинг тескариси.
21. **Дирам** – қадимий пул бирлиги.
22. **Миръот** – кўзгу.
23. **Тулку** – тулки.
24. **Фано** – ёмон ахлоқнинг йўқолиши.
25. **Ком** – мақсад, ният.
26. **Тариқ** – йўл.
27. **Восил** – етишиш.
28. **Бода** – ичимлик.
29. **Лавҳ** – тахта, варақ.
30. **Дайр** – оташпарастлар ибодатхонаси, майхона, мажозан: пир даргоҳи.
31. **Соғар** – қадаҳ, май ичиладиган идиш, мажозан: ориф инсон қалби.
32. **Асру** – кўп, жуда, беҳисоб, аниқ.

БАЙТЛАРНИНГ НАСРИЙ БАЁНИ

1. Агар фалакдан сенга ҳар лаҳзада юз ғаму қайғу ёғилса ҳам, лекин ҳар бир қайғудан кейин бир шодлик, севинч муяссар бўлса, бу қайғуни қайғу дема.

2. Агар ҳар қоронғилик баробарида бир ёруқнинг борлигига ишонмасанг, унда шомда еру осмонлар қорайиб, кўз ёшидай ялтираган юлдузлар тонгда йўқолиб, шодлик кулгуси – тонгнинг отишини кўргин.

3. Агар содиқ одамлар суҳбатидан баҳра олиб, камолотга етишни истасанг, кўнглингни ториқтирма (қора қилма) негаки, қуёш тонг ели билан кўзгуни ғуборли қилмайди (балки поклайди), яъни дилни нохуш этмайди.

4. Авлиёлар – соф кўнгиллиларда гулрухлар хаёлидан ўзгариш бўлмайди, яъни улар бунда бемаъни хаёлларга бормайдилар. Ахир гулнинг акси тушганда тоза сув гул рангига кирганини кўрганмисан?

5. Ғафлату билимсизлигингни орифлар ривоятлари билан (огоҳ этиб), юксалишни истайсан, зеро ғофиллар бу нақлу ривоятларни эшитсалар, уйқулари қочиб, кўнгиллари уй-

ғонади.

6. Ҳаётингда бақога эришишнинг аниқ йўли маълум эмас, аммо сен ҳечам пул-бойликни кўриб, умрингнинг нақдини шунга сарфлама.

7. Ошиқни жинни деб занжирбанд қилганлар, унинг ёнида ҳийлагар зоҳид турибди. Бу манзарани биров кўрса, шер олдида тулки турибди деб тасаввур қилади.

8. Кўнгил кўзгусида Ёр – Худо жилваланиб турибди, аммо сен бундан хабарсиз. Фироқида кўпам қийналиб, қайғу чекма, зеро сен Ёрдин айри эмассан.

9. Агар мақсадинг Ҳаққа етишиш бўлса, фанонинг ҳам фаносини истагил, яъни буткул маҳв бўлгил, чунки восил бўлмоқнинг бирдан-бир йўли фақат шудир.

10. Эй соқий, бир коса ишқ шаробидан келтир, охиригача ичай, токи замирим лавҳи – варағида фанодан ҳам, балки бақодан ҳам белги-нишона қолмасин.

11. Навоий пири ориф ҳузурида ишқдан бехуду беҳуш бўлса, шоҳ (ориф пир, подшо, севгили зот), паноҳига олиб, бу манзилдан ўтаётганда албатта қаршисидан чиқиб, бир қадаҳ тутқуси.

ҒАЗАЛНИНГ УМУМИЙ МАЗМУН-МАЪНОСИ

Фалакдан шикоят, тақдирнинг эврилишларидан задалик ғояси Навоийнинг ғазалларида ҳам, достонларида ҳам акс этганини кўриш мумкин. Ушбу ўн бир байтлик ғазал ҳам шу мазмундаги байт билан бошланади. Аммо фарқ шундаки, шоир ана шу фалакдан ёғиладиган қайғуларга кўмилиб, оҳу афғон чекмайди, балки “юз қайғу” баробарида “бир севинмак бор” бўлса, бу қайғу қайғу эмас, деган фикрга урғу беради. Яъни юз қайғуни бир севинч, шодлик лаҳзаси енгади. Зотан, ҳаёт фақат ғамдан, ёхуд фақат севинчдан иборат эмас. Ҳаётда ғаму шодлик, ташвишу қувонч, меҳнату роҳат, айрилиғу висол дамлари бирга юради. Шоир ана шу зиддиятлар занжирини ўқувчи эсига солиб, тун ва кун, шом ва тонгни мисолга келтиради: ҳар тундан кейин кун келади, ҳар шом қоронғулиги орқасида мусаффо тонг ёруғлиги намоён. Шундай бўлгач, умид билан, шавқу завқ билан яшаш, шодлик дамлари қадрига етиш керак.

Алишер Навоий ана шу оптимистик, руҳий бардамлик ғоясини инсоннинг руҳий-маънавий камолоти билан боғлаб тасвирлайди. Зеро, олий мақсадларга интилган, покланиш йўлига кирган одам учун ҳар қандай ғам-ташвишдан кўра сафо аҳлига эргашиб, кўнгул кўзгусини ғуборлардан тозалаши лозим. Сафо аҳли – орифлар кўнгли ҳам қуёш каби нур таратиб, инсон зотини мунаввар этади, улуғ мақсадларга сафарбар этади. Шоир шу фикрлар изҳоридан кейин комил инсонлар сифатлари, хислатларини таърифлайди ва буни ривожлантириб бориб, яна орифона истилоҳлар шарҳи ор-қали (фано, бақо, дайр, соғар) ғафлатга берилмасликка даъват этади. Зеро, ғафлатнинг ўзи қалбни хиралаштиради, қайғуни кўпайтиради, жумладан, бойлик, дирам тўплаш ҳирси ҳам ғам устига ғам келтиради. Фақат соф қалбли, Илоҳ ишқида ёнган, фано ва бақони ҳам забт этган, пири комил нури билан нурланган одамгина ўткинчи қайғуларни писанд қилмай, абадият шодлигига муяссар бўлади. Навоий ғоясининг моҳияти ана шу.

41-ғазал

Шарқ халқлари тафаккури тарихида чуқур илдиз отган тасаввуф таълимотини яхши билмай туриб, Алишер Навоий дунёқараши ва адабий меросини барча мураккабликлари, фалсафий теранлиги билан тўлиқ ҳолда тўғри, ҳаққоний ёритиб бериш мушкул. Ўттизинчи йиллардаёқ Ойбек бунга эътиборни қаратган эди. Аммо, назаримда, бу масала ҳамон ҳал бўлмасдан, долзарблигини сақлаб келмоқда. Чунки ҳозир ҳам улуғ шоир асарларини «керакли» ва «кераксиз» қисмларга ажратиш, орифона мазмундаги шеърларини нашрлардан соқит қилиб, эл кўзидан яшириш, «пайқамасдан» тадқиқотларга киритмаслик касаллиги давом этмоқда. Баъзан эса, сўфиёна маъноларни англаб етмаганимиз сабабли, Навоийнинг рамзий ибора-истиораларини ҳаминқадар талқин этиб, ўқувчиларни чалғитиб келмоқдамиз. Бу ҳол Навоий даҳосини, оламининг бепоёнлиги ва улуғворлигини муаззам салоҳияти ҳам кўркамлиги билан идрок этишга ҳалал беради. Ваҳоланки, Навоий мероси – яхлит бир адабий воқелик, бебаҳо маънавий хазина. Ва яна муҳими шундаки, шоирнинг ўлмас гуманизм билан кўкарган ҳаётбахш ғоялари «дунёвий» асарларида қандай порлаб турса, биз бир чеккага суриб қўймоқчи бўлган «илоҳий» асарларида ҳам шундай куч билан нур таратиб туради. Зотан, улар зоҳирий жиҳатдан шундай, аслида эса, ботиний маънолари моҳиятига кўра бир хил фалсафий-тасаввуфий қарашлар силсиласига бориб тақаладиган ўзаро узвий алоқадор асарлар бўлиб, бирини иккинчисисиз тушуниш қийин. Бас, шундай экан, шоир асарларида учрайдиган ишқ, май, майхона, харобот, соқий, соғар, қадаҳ, хум, маҳбуб сингари кўпдан-кўп киноя-тимсоллар, рамзий маъноли сўзлар ва улар орқасида ётган яширин маънолар асрори ҳам унинг ижоди яхлит бир бутунликда олиб текширилиб, олам ва одам ҳақидаги мушоҳада-мукошифалари ичида шарҳлансагина, мазмуни керакли даражада аниқ ойдинлашиши мумкин.

Бундан кейинги шарҳлар дастлаб алоҳида мақола сифатида ёзилган. Шунинг учун биз уларни ўзгартирмай келтирдик. (муаллиф).

Масалан, қуйидаги ғазални олайлик:

Каманд учига еткурмас ғаму андеша айёри,
Бийик чекмиш магар майхона томин сунъ меъмори.
Хуморим заъфида каҳгил иси то етти маст ўлдум,
Сувалмишдур магар май лойидин майхона девори.
Тўла куб оғзи май, хуршидедур, гуё тенг очилмиш
Чекарда бу ики хуршид даврин сунъ паргори.
Май ичмиш хонақоҳ шайхи, харобот аҳли айш айланг,
Ки чиқмиш бахя йпғон хирқасидин маблағи кори.
Кўринган мосиво буди эмас, балки намудидур,
Май устида ҳубобу мавж шаклининг намудори.
Ҳубобу мавж май таҳрикидин зоҳирдурур, лекин

Сукун топғон вужуди, майдин ўзга қайдадур бори?
Қуёш аксимудур ҳайвон суйида, ё кўрунмишдур
Равоносо май ичра соқии гулчеҳра рухсори.
Фано дайрин кўнгул истарки, бир-бир пири дайр элға
Тутарда бода, шояд, журъае сунгай бизнинг сори.
Навоийдин фано чун ҳосил ўлди, қилгасин эй ишқ,
Навоий риштаи жонин муғанний удининг тори.

Хўш, бу ғазалда қандай ғоя ифодаланган? Май ва унинг хосиятларини таърифлашдан мурод нима? Ўз-ўзидан аёнки, Навоий зикр этган май биз тасаввур қилган спиртли ичимлик эмас. Шоир сира ҳам буни назарда тутмаган.

Билъакс, ўта тақводор ва покдомон бўлган Навоий замонасининг ишратпараст, майхўр кишиларини қаҳру ғазаб Билан танқид остига олиб, маст қилувчи ичимликни «умм ул-хабоис», яъни барча ёмонликлар, фалокатлар онаси, деб эълон қилган.

«Ҳайрат ул-аброр» достонида бўлса, бадмастларнинг масхарали ҳажвий қиёфасини яратиб, уларни элга шарманда этган.

Ушбу ғазалда шоир майни илоҳий ишқ- маърифат, дониш иштиёқининг авжи қиёми, Ёр жамоли мушоҳадасидан ошиқ дилида пайдо бўлган кучли завқ – илҳомнинг, беҳад хурсандлик, сурурнинг рамзий ифодаси сифатида тилга олган. Хумор бўлиш, майпарастлик ҳам бу ерда шунга мувофиқ. Буюк нур чашмасидан ҳузурланиш, висол бехудлиги, ҳаёт, табиат зеболиги ҳамда ақл ва тафаккур етмайдиган, аммо кўнгил билан ҳис этиладиган Мутлақ руҳ мўъжизоти жилвасидан баҳрамандлик ва шунга талпиниш сархушлигидир.

Чунки Навоий эътиқод қўйган фалсафий таълимотга биноан, олам азалий ва абадий ягона Руҳнинг ўз-ўзини севиб, ўз жамолини томоша қилиш истагидан пайдо бўлган кўзгудир.

Бирламчи қудрат порлашидан таралган нур бу кўзгуда акс этади, яъни моддий дунёдаги жамики мавжудот ва махлуқот – заррадан қуёшгача, еру кўк, собиту сайёра шу нур Билан ёритилади, шу нур туфайли ҳаракатланади, муайян уйғунлик ичра ривожланиб туради. Бу илоҳий тажаллини шоирлар май тимсолида қабул қилганлар. Моддий дунё эса, шу тасаввур бўйича, жом ёки қадаҳдир. Дунёнинг ранго-ранг тозланишлар, ўзгариш, янгиланишлар, табиатнинг турфа сиру асрори, ҳодиса-ашёлари, баҳорий уйғониш, чунончи, дарахтларнинг кўкариб, гуллаб мева боғлаши, дашту даранинг ўт-ўлан билан қопланиши, қушларнинг маст бўлиб сайраши, борингки, ҳаётнинг барча нашъу намоси, гуркираб кўринган нафосат тўфони шу май уммонининг мавжланиши, кўпириши деб тушунтирилган.

Инсон ҳам мазкур кўзгунинг бир бўлаги, лекин Руҳи мутлақ энг кўп акс этган хилқат. Чунки у холиқиятнннг сарвари ва ганжи гавҳари, яъни «икки олам истеъдодининг жамулжами» (Бедил). Инсон руҳи шу боис тинимсиз равишда ўз манбаига қараб интилади. Бу интилиш дунёнинг ўзини идрок этиш ва ўз-ўзини англаб етиш орқали содир бўлгани сабабли инсон олам ҳодисалари гўзаллигини мушоҳада этиб, чексиз ҳайратланади.

Ҳайрат эса ашё-ҳодисаларни билиб олишга қизиқишни кучайтиради. Шу тариқа, киши моҳият-ҳақиқатни билиш иштиёқи билан ёниб, борган сари кўпроқ ташвиш-тараддудда бўлади.

Инсоннинг бутун ҳаётий фаолияти, ижод ва яратувчилик қобилияти, кашфу каромати ва файзу фазилатлари шу ишқнинг қудрати деб талқин этилган. Аммо инсон табиати икки асос – пйҳий ва моддий олам унсурларидан таркиб топгани учун бу унсурлар орасида кураш боради. Агар моддий асос бўлмиш жисм талаблари кучайса, у ҳирс ва шаҳват, ҳайвоний нафс домига гирифтор бўлиб, борган сари тубанлашади. Бу хавфнинг олдини олиш учун

киши доимий равишда руҳий-маънавий эҳтиёжларини қондириб бориши, шу жиҳатни тарбиялашга бел боғламоғи даркор. Бу ишда унга ўзидан кўра комилроқ инсон-пир раҳнамолик қилади. Пир ёки ориф деб тасаввуф аҳли ақлу донишда етук, маърифат нури Билан қалби лиммо-лим, пок ният, покиза ахлоқли закий одамни назарда тутганлар. Пир – кўнгил маҳрами, ҳамдард, ҳаммаслак киши. Навоий назарида Жомий ана шундай шахс бўлган. Бундай шахслар ҳамма вақт эзгуликни ўйлаб, ўзига эргашган одамларни қалб саховати билан тарбиялаганлар, уларнинг иродасини чиниқтириб, кўнгил чашмасининг кўзини очиб, оламни янгича тушунишга, Ҳақ йўлни ҳимоя қилишга ўргатганлар. Юқорида келтирганимиз ғазалда шу маънолар ифодаланган. Буни конкрет изоҳлар билан шарҳлаб, тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Ғазалнинг биринчи байтида ғаму андеша айёри, сунъ меъмори, каманд, майхона каби сўз ва бирикмалар изоҳга муҳтож. Каманд шеъриятда аксар ёр сочи ўрнида истиора сифатида қўлланилади. Бироқ бу ўринда Навоий унинг асл луғавий маъноси – арқонни назарда тутган. ўаму андеша айёри – ақл тадбиркорлиги, ақлу ташвиш тадбири деган маънони беради.

Майхона эса «шавқу завқ ва илоҳий маърифат тўлиб-тошган комил инсон – орифнинг ботиний дунёси ва Руҳи мутлақ манбаидир». (Саййид Жаъфар Сажжодий. Мусталаҳоти урафо, 392-бет). Сунъ меъмори - Худо. Энди байтнинг мазмунига келсак, Алишер Навоий баланд иморатлар, сарой ва қалъаларнинг кунгурасига арқон ташлаб, тирмашиб том устига чиқиш одатига ишора қилиб, дейди: «Азал меъмори – Худо майхона томини шунчалик улуғ ва баланд қилиб қурган эканки, фикру ташвиш тадбирининг арқони унинг кунгурасининг учига етмайди ». Шоирнинг таъкидича, ақл ва тадбир билан майхона қалъасини забт этиш мумкин эмас. Нега? Чунки ориф қалбининг маърифати ва у орқали илоҳий руҳ манбаининг беқиёс гўзаллигини идрок этишга (шуни айтиш керакки, Навоий ибора-тимсолларида ҳар доим икки маъно – ориф қалби ва руҳи мутлақ биргаликда кўзда тутилади, зеро ориф қалби олий зот манбаига олиб борадиган бир восита, кўприк деб қаралган) фақат қалб ва руҳ қодирдир; ақлий мушоҳада, мантиқий-тафаккурий билиш усули бунга қобил эмас. Маълум бўладики, Алишер Навоий ғазалнинг матлаиданоқ тасаввуф тариқатининг асосий талабларидан бирини баён этган. Бу талаб тариқат йўлига қадам қўйган одам учун биринчи жиддий мушкилот ҳам эди, чунки ақлу ҳуш қудрати етмайдиган нарсага кўнгил майли билан эришиш – руҳий иродани қайтадан қуриш, ўзини ўз виждони, эътиқоди олдида жавобгар ҳисоблаб, қаттиқ назорат остига олиш, жуда кўп дунёвий ҳавас-хоҳишлардан воз кечиш демакдир. Майхона қасрининг буюклиги олам сиру асрори, ажойиботлари, ҳодиса-воқеаларининг беҳад кўплиги, уни билиш, моҳиятига етиш қийинчилигидир, айни вақтда саркаш нафс қутқуларини енгиш, юксак ахлоқий одам бўлиш машаққатларини ҳам англатади.

Иккинчи байт биринчи байтдаги фикрни давом эттиради: толиб (ёки ошиқ) ақлу тадбир билан комил инсон мартабасига кўтарилишга – майхонани забт этишга кўзи етмагандан кейин, бу бинонинг деворларини ҳидлаш билан қаноатланади. Яъни, пирнинг муҳитига яқинлашиб, унга қўл бериб, дастлабки насиҳатларини эшитишдан баҳра олади. Майхона девори, шундай қилиб, пири комилнинг муҳити, ташқи, зоҳирий дунёсидир.

Иккинчи тарафдан, бу – бизни ўраб олган моддий дунё ҳам. Чунки қалъа ичидаги руҳ манбаини идрок этиш, аввало қалъа деворлари – дунё ашёларини ўрганиш, хаёл ва сезгилар орқали унинг моҳиятига етиб бориш билан амалга ошади. Заъфи хумор-кайфнинг тарқала бошлаши, ишқнинг вақтинча сусайиши, ҳақиқатга шубҳа билан қараш, шубҳаланиш лаҳзасини билдиради.

Каҳгил – сомонли лой. Май лойи – шароб қуйқуми, Дуне мулки, ҳиссий иштиёқлардан

ҳали покланмаган руҳ тимсоли. Алҳосил, байтнинг мазмуни қуйидагича: «Майхона деворини май лойи билан шуваганлар шекилли, хуморим тарқалганда димоғимга сомонли лой ҳиди уриб, яна маст бўлдим». Ёки:

«Муҳаббатим вақтинча сусайганда (кўнгилда шубҳа туғилганда), пирга яқинлашганим сабабли шубҳаларим тарқалиб, қалбимда ишқ яна аввалгидай алангаланди». Пирнинг ички олами унинг нутқи, ҳаракатлари, карамотида зуҳур этганидай, Руҳи мутлақ ҳам дунё гўзаллигида жилваланиб, кишини мафтун этади. Орифнинг завқи салиқаси, нозикфаҳм заковати дақиқ маънолар мағзини осон чақиб, мушкул масалаларни ички бир фаросат билан ҳал қилиб бера олади. Бу худди қадаҳдан томган май томчилари каби ошиқ дилига ҳикмат нури бўлиб қуйилади.

Шу маънода тасаввуф аҳли хум, хумхона, соғар, жом, майкада деганда ҳам орифнинг нурфайз жозиб юрагини тушунганлар.

Учинчи байтда биз тушунмайдиган учта сўз бор. Булар: куб, хуршид, паргор. Куб-шароб сақланадиган хум, мажозий маънода, боя айтганимиздай, орифнинг кўнгли ва руҳи мутлақ. Хуршид – қуёш. Паргор-дойра чизадиган асбоб (циркуль);

баъзан йўл-йўриқ, чора-тадбир маъносида ҳам қўлланилади.

Шунга кўра ғазалнинг учинчи байтини ҳозирги тилимизга бундай таржима қилса бўлади: «Оғзигача май тўлғазилган хум худди қуёшга ўхшайди, гўё Аллоҳнинг доира чизғичи бу икки қуёшнинг (яъни, фалак қуёши ва май хумининг) гардишини чизганда бир пайтда баравар очилгандай». Ёхуд: «Май хуми билан қуёшнинг тарҳи бир хил, улар бирга бир вақтда яратилган ўхшаш нарсалардир». Шоир айтмоқчики, қуёш ҳам май хуми, яъни, бирламчи манбадан нишона. Шу сабабли улар бир-бирининг мавжудлигини исботлайдилар – қуёшнинг далили қуёш.

Май хумини қуёшга ўхшатиш билан Навоий ориф қалбининг саховати, караминиг бепоёнлигини таъкидламоқчи, зеро қуёш ўз ҳарорати, зиёси билан оламни мунаввар этгандай, ориф қалби ҳам ошиқларни фаровон баҳравар эта олади. Бундан ташқари, бу ерда толибнинг зоҳирий мушоҳададан (майхона деворини ҳидлаш) аста-секин ботиний маъноларни англаш сари бораётгани, бундан ҳайратланаётгани ҳам ифодаланган.

Тўртинчи байт шарҳи. Хонақоҳ – сўфийлар йиғилиб важду самоъ билан шуғулланадиган жой. Харобот сўзининг луғавий маъноси вайрона, шаробхона бўлса-да, аммо тасаввуф аҳли истилоҳида инсон жисмининг хароб бўлиши – қаноат, фақр йўлига кириб, ҳайвоний нафслар, кераксиз, ёмон хулқ-одатлардан қутулиб, ўзни хоксорлик, камтаринлик рутбасига солишдир.

Хароботийлар, яъни риндлар «майхона тараддудидин бехонумонли ғи ва паймона тааллуқидан бесарусомонлиғи» («Маҳбуб ул-қулуб») билан машҳур. Улар учун «тожу тахт туфроқ Билан тенг», ҳамма нарсадан фориғ, ёлғиз ёр ишқида сармаст. Хирқа – сўфийлар киядиган йиртиқ жанда кийим. Бундан ташқари, инсоннинг бадани, сурати ва ашёлар олами ҳам. Бахя – ямоқ, жияк. Маблағи кори – ишининг натижаси, аҳволи, бор-буди демак. Хуллас, байтнинг мазмуни бундай: «Хонақоҳ шайхи май ичибди, яъни унинг кўнглида илоҳий нур порлаб, бу ҳузурдан сархуш бўлибди. Эй ошиқ хароботийлар, сиз ҳам бу хабардан хурсанд бўлиб, важд-ҳолга тушинг. Кўрмайсизми, шайхнинг аҳволи унинг жанда тўнининг йиртиқларидан маълум бўлди, яъни ботиний олами юзага чиқди, маърифат нури шуълаланди». Байтнинг иккинчи сатрида сўфийларнинг ўз жамоалари мажлисида жазава хуружида рақсй самоъга тушиб, кийимлари чок-чокидан сўкилиб кетишига ишора бор.

Бешинчи ва олтинчи байтларда шоирона ифода-тимсоллар орқали қадимги ва ҳозирги фалсафанинг учта муҳим категорияси тушунтирилган. Булар моҳият ва ҳодиса, мазмун ва

шакл, жузъ ва кулл (яккалик ва умумийлик) категорияларидир.

Бироқ фалсафий категориялар ҳақида гапиришдан олдин нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олишимиз керак. Масалан, мосиво – ғайр, ўзга, ундан бошқа деган маъноларни ифодалаб келади. Мазкур фалсафий-тасаввуфий истилоҳнинг моадо деган иккинчи атамаси ҳам бор. Навоий девонининг биринчи ғазалида шу сўз ишлатилган. Шарҳланаётган ғазалимизда эса, шоир мосиво деб моддий борлиқ, яъни дунёни назарда тутган. Чунки дунё Мутлақ руҳ билан инсон орасида, яъни қалб билан «У» орасида ғайр, бегона бир тўсиқ, ўзгаликдир.

Шу каби ошиқ билан маъшуқ орасида парда бўлиб турган жисм, бадан ва унинг эҳтиёжлари ҳам ўзгадир. Шарқ шоирлари асарларида учрайдиган Рақиб – севишганларни ажратиб турувчи шахс шу хусусиятларни жамлаган образ бўлиб гавдаланади. Бешинчи байтдаги буд- асос, ҳақиқий мавжудликни, намуд – кўриниш, шаклий белгиларни англатса, ҳубоб – сув ва бошқа суюқликлар юзасида пайдо бўладиган

пуфакчадир. Бу сўз мавж билан биргаликда ҳаракат, моҳиятнинг зуҳуротини билдиради. Энди бешинчи байт мазмунини қайд этиш мумкин: «Кўзга ташланган нарсалар (ўзгаликлар) зоти азалийнинг ҳақиқий моҳиятини англатмайди, шу сингари пуфакча ва тўлқин майнинг ўзи эмас, балки шаклий ифодасидир». Ёки бошқача қилиб айтсак: «Май устидаги пуфак ва мавж майнинг моҳиятини акс эттирмаганидай, «У» дан бошқа кўринган ашёлар «У»нинг борлигини – мавжудиятини белгиламайди, улар ташқи белгилардир, холос».

Шундай қилиб, ташқи дунё ва ундаги нарсалар моҳият эмас, балки ҳодисадир. Моҳият – Руҳи мутлақ ёки ориф кўнглидаги маърифат. Айни вақтда, моддий дунё – шакл, руҳ эса-мазмун.

Инсон ҳодиса ва шаклларга маҳлиё бўлмаслиги керак, унинг мақсади ва вазифаси моҳият-мазмунни билиб олиш. Тўғрироғи, ҳодиса-шаклни билишдан моҳият- мазмунни билишга қараб бориш. Демак, тасаввуфда дунё мутлақ Руҳ билан инсон орасидаги тўсиқ деб ҳисобланса-да, бироқ, барибир, дунёни билиш шарт қилиб қўйилган, дунёни билмасдан туриб, моҳиятни (Ҳақни) идрок этиш мумкин эмаслиги тан олинган. Шу тариқа, ҳодиса моҳиятни билиш йўлида имтиҳон, чунки у ранг-баранг ва хилма-хил. Шарқ файласуфлари бу миқдорий кўпликни асмо (исмлар), ашё (нарсалар), сифот (сифатлар), имтиёз (фарқлар), афъол (ҳаракат-фаолият), важҳ (юз, жиҳат) ва бошқа истилоҳлар воситасида тавсиф этиб келганлар. Миқдорий хилма-хиллик мантиқий равишда, жузъият ва куллият, яъни тур ва жинс тушунчаларини келтириб чиқаради. Жузъият (тасаввуфчилар буни касрат ҳам деганлар) куллиятга, яъни ваҳдатга зиддир. Шундай бўлгач, уларнинг хусусиятида ҳам қарама-қаршилик мавжуд: ваҳдат – Бирламчи қудрат турғун, ҳаракатсиз жавҳар (субстанöия) бўлса, касрат – тафсилийлик, доимий ҳаракат, ривожланиш қонуниятига тобеъ. Демак, майнинг мавж ва пуфакчаларини томоша қилиш, мушоҳада этиш билан чегараланмасдан, худди ҳодисадан моҳиятга қараб борилгандай, касратдан ваҳдатга қараб бориш ва шу асосда бирламчи қудрат нафосатини идрок этиш, ҳузурланиш мумкин.

Ғазалнинг олтинчи байтида бу фикр очиқроқ ифодаланган (бунда таҳрик – ҳаракат, сукун – турғунлик, тиниш): «Пуфак билан тўлқин майнинг ҳаракати, тажаллисидир. Бу ҳаракат тингач, тиниқ майнинг тоза вужудидан бошқа нима қолади?».

Бу вужудни идрок этган киши Ёр ҳузурига мушарраф бўлиб, фано мартабасига яқинлашадиким, ғазалнинг еттинчи байти шу хусусдадир. Ҳайвон суйи деб, гўё одамзод ичганда абадий умр топадиган афсонавий ер ости мамлакатининг чашмасини атаганлар. Тасаввуфда у ишқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқат нурининг манбаини англатади. Байтнинг мазмуни эса бундай:

«Ишқ чашмасида ёки ҳақиқий нур манбаида кўрилган қуёш аксими ё жонга ўхшаш май

ичида азал соқийсининг гулдай зебо юзи намоён бўлганми?» Соқий сўзи ҳам бу ерда рамзий маънога эга, яъни мутлақ файзиёт, маърифат булоғи демак.

Майда Ёр жамолини кўриш, май идишини қуёшга ўхшатиш Навоийнинг севган образларидан. «Ашрақат мин акси шамсил каъси анвор ул-ҳудо, Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо» – чиқаётган қуёш косасининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди, жомдан Ёр жамолини майда кўр, деган садо чиқди. «Хазойин ул-маоний» девони мана шу байт билан бошланади.

Шоир назарида ловуллаган олов кураси – муаззам офтоб ҳам ўша буюк илоҳий қудратнинг инъикоси, мавжудотни ҳаракатга келтирувчи май тўлғазилган жом, унинг порлаши эса – Ёр жамоли.

Ёр жамолини кўрган ошиқ мақсадга эришиб, фано водийсига кириб боради. ўазалнинг охирги икки байти шу маънони ифодалашга хизмат қилади. Саккизинчи байтдаги дайр аслида насронийлар ва оташпарастлар ибодатхонасининг номи, мажозан эса майхона, дунёдир. Дайри фано – ҳайвоний нафсдан қутулган, руҳан тирик, маънавий жиҳатдан етук кишилар мажлиси, уларнинг ботиний олами. Навоий бу байтда маънавий ҳақиқатларни кашф этган одамлар ҳузурини қўмсаш, улар ҳикматидан баҳра олиш туйғусини ифодалаган. Шунинг учун у пири дайр деганда ҳам эзгулик ва карам дарёсининг тимсоли комил инсонни кўзда тутган. Алҳосил, байтнинг мазмуни: «Юрак майхона истайди, чунки унда пири комил кишиларга сабоқ бермоқда, шояд менга ҳам шу май шуъласидан бир нима етса». Ёки: «Кўнгил жисм, вужуд йўқоладиган, фано бўладиган макон истайди. Чунки унда камолот ва етуклик тимсоли маънавий шайх ҳақиқат файзидан элга бир-бир бода тутмоқда. Зора, у бу ҳикмат ва дониш шаробидан менга ҳам бир қултум узатса».

Тўққизинчи байтга келсак, бунда иккита сўз ўзак маъно ташийди. Биринчиси – наво. Навонинг маънолари кўп. У мусиқа, куй, оҳанг, шу билан бирга мунтазамлик, тартиб-интизом, симметрия, низомия, нафосат тушунчаларини қамраб олади.

Агар бу маъноларнинг ҳаммасини бир жойга йиғсак, наво умумбашарий, умумжаҳоний оламнинг яхлит уйғунлигидан иборат олий гўзалликни ифодалаган бўлади. Модомики шундай экан, ягона руҳий қудратнинг мунтазам ҳаракати, созкорлиги қайдида қалбнинг шукру шукуҳи, ором ва осойишталиги ҳам наводир. Алишер Навоий, шубҳасиз, охирги байтда қалб ороми, ички руҳий қониқиш нашидасини тасвирлаган. Бу нашида шоир юрагида бир муаззам куй бўлиб янграган ва муғанний (иккинчи ўзак сўз) тушунчаси билан боғланиб кетган. Муғанний-чолғувчи дегани. Бу ўринда эса у узлуксиз ёғиб турувчи нур – файзнинг навосини етказувчи, шу неъматдан огоҳ этувчининг тимсолидир. Куй каби оқиб келадиган ушбу нур қалбни роҳат-фароғатга ғарқ этади. Байтнинг насрий таржимасини келтирсак, фикримиз янада ойдинлашиши мумкин: «Эй ишқ, буюк жаҳоний уйғунлик нури навосидан, сафо нашидасидан қониқиш муяссар бўлди, энди Навоий жонининг ипини шу нурни ёғдирувчи чолғувчи асбобига тор қилгин, яъни ўша буюк нур риштасига улаб юборгин». Ёки: «ЭЙ ИШҚ, маҳбуб жамолини кўриб, ўзликдан батамом хориж бўлдим – мақсадга етдим, висол куйи вужудимни оғушига олди. Энди Навоийнинг жонини нурининг тарамларига боғла». Бу ерда шоир тахаллуси билан байт мазмуни ўзаро топишиб, ажойиб сўз ўйини ҳосил бўлганини кўрамиз. Шу нуқтада шоирнинг ҳар икки тахаллуси (Навоий ва Фоний) маъно жиҳатидан бир-бирига яқин эканлиги ҳам маълум бўлади.

Улуғ шоирнинг фалсафий мушоҳадаси мана шундай чуқур ва қамровли. Коинот ва инсон унинг назарида яхлит бир бутунликни ташкил этади, бир қонуният билан бошқарилади. Инсон бу қонуният сирларини пйҳ кучи, алоҳида ҳиссий тасаввурлар теранлиги билан билиб олиши даркор.

Хуллас, мазкур ғазалда мажозий тимсоллар ёрдамида тасаввуф фалсафасининг билиш назарияси таърифлаб берилган:

аввал оламни билиш мушкуллигидан қўрқиб саросимага тушиш, ҳайратланиш, кейин ташқи дунё нарса-ҳодисаларини мушоҳада эта бошлаш, зоҳирий мушоҳададан аста-секин моҳиятни идрок қилишга ўтиш. Моҳиятнинг улуғворлигини ҳис этиб, руҳий-тафаккурий қониқиш туйиш. Бу жараён уч босқичга ажратилиб, илм ул-яқин, айн ул-яқин, ҳаққ ул-яқин деган махсус терминлар билан белгиланган эди. Яқин – исбот талаб қилинмайдиган шак-шубҳасиз ҳақиқат. Айн – чашма, кўз, ҳар нарсанинг асли, зот. Тасаввуф назариётчиларидан Абдураззоқ Кошоний бундай дейди: «Филжумла, сўфийлар ақидасига мувофиқ. маънавиятни билиш уч хилдир: илм уля қин, айн ул-яқин ва ҳаққ ул- яқин. Аввалги ҳолатда одам маълумни ақлий далил, ҳужжат келтириш билан идрок этади ва иккинчи ҳолатда билиб олинган, исботланган маълумни мушоҳада этади ва учинчи ҳолатда ҳақиқатни идрок этишга етади». (Абдураззоқ Кошоний. Масобиҳ ул-ҳидоя, 52-бет). Бу бамисоли қуёш шуъласи ва ҳароратини далил келтириш Билан исботлаш (илм ул-яқин), қуёш жисмини кузатиш Билан аниқлаш (айн ул-яқин) ва қуёш вужудининг мусаффо нурдан иборат эканини қалбан идрок этишдай (ҳаққ ул-яқин) гап.

Ҳужвирий деган олим назарида эса «илм ул-яқин – ақл аҳли учун, айн ул-яқин илм арбоблари учун, ҳаққ ул-яқин орифлар учундир». (Ҳужвирий. Кашф ул-маҳжуб, 497- бет). Демак, бу фалсафий силсилага мувофиқ, ҳақиқат тажрибадан олдин мавжуддур, у мантиқ кучи билан эмас, балки ҳис – руҳ воситаси билан, яъни интуиöия ёрдамида билиб олинади. Чунки ҳақиқат инсоннинг ўз қалбида, кўнгил кўзгусида. Фаҳмлаган бўлсангиз, дунёни билишнинг бу усули немис олими И. Кант (ХВИИИ аср) «нарса ўзида» ва «априор» (тажрибадан аввал мавжудлик) тушунчалари остида ривожлантирган фалсафий таълимотга ўхшаб кетади. Биз ҳам худди шуни таъкидламоқчи эдик, яъни тасаввуф, баъзи тадқиқотчилар айтмоқчи, бир дин ўрнига келган янги, мураккаблаштирилган ва мистик туйғуларни қондиришга хизмат қилувчи иккинчи дин эмас, балки оламни билишга йўл очган, шу сабабли ҳам фикрий-ҳиссий мушоҳадакорлик, ҳурфикрлиликни ёқлаб, инсонни тадқиқ этишга диққат қилган катта фалсафий оқимдир. Ана шу жиҳати билан у динга нисбатан олға ташланган муҳим қадам бўлди ва башарий тафаккур тараққиётига шубҳасиз ижобий таъсир кўрсатди. Алишер Навоийга ўхшаш гуманист мутаффаккирлар учун эса у инсон табиати ва тийнати ҳақида, жамият, ҳаёт воқеа-ҳодисалари, моҳияти тўғрисида ўйлашга имкон берадиган қидириш-изланиш майдони, таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилган. Улуғ шоир буни биринчи девонига киритган, ҳар банди

«Харобот аро кирдим ошуфта ҳол,
Май истарга илгимда синғон сафол», –

деб якунланувчи таржеъбандида равшан баён этган. Таржеъбандни ўқир эканмиз, муаллифнинг рози дилидан огоҳ бўламиз, чунки у ёшлигидан бошлаб ҳар хил илмларни ўрганган, ҳар хил «саргузашт»ни бошидан кечириб, дунё ва унинг одамлари ҳақида кўп мулоҳаза юритганини ёзади. Шоҳу султонлар дабдабаси, шайхул ислому уламо-умаролар, ман-ман деган донишмандлар суҳбати уни қониқтирмаган, уларнинг бирортаси ҳам инсон қаршисида пайдо бўладиган минглаб саволларга жавоб беришга қодир эмас эди. «Назар айла бу коргоҳ вазъига, Ки ортар тамошосида ҳайратим», – дейди шоир. Олам моҳияти нимадан иборат, инсон нега дунёга келади ва яна нега кетади?

Нега қуёш ҳар тонг нур сочиб чиқади, фалак доим гардишда?

Нега инсон зоти бир хил эмас? Фирибгарлик, қонхўрлик, риё, ёлғон қаердан келиб чиққан? Бу ва бунга ўхшаган саволлар Навоийни ҳамиша қийнаб келган. На ўзимнинг «саъи ила фикратим», «на касби улум этти ҳал мушкулим», – деб ёзади у.

Юрагида ҳар хил андишалар, шубҳалар кезгани, лекин замона тафаккури доирасидан батамом чиқиб кетишга журъат қилолмаганини эслатади. Ва оқибатда:

Менинг бошима бас қотиғ тушди иш,
Чу тоқ ўлди бу дард ила тоқатим, -

дея ўзини тасаввуф билан овутади, яъни «май била улфат» тутинади. Шундай қилиб, тасаввуф Навоийга жаҳолатдан қутулиш, дунёни билишга, чанқоқ юракни маълум даражада тинчитишга кўмак берган. Бунинг икки сабаби бор: биринчиси шуки, Навоий яшаган замоннинг ақлий тараққиёт даражаси, фан ривожи реал дунё воқеаларини илмий асосда тушунтиришга ожизлик қиларди. Иккинчиси эса, бу яна муҳимроқ: инсоннинг ақлий имкониятлари, донолиги билан ахлоқи, аъмол-нияти орасида мавжуд бўлиб келаётган номувофиқликдир. Навоий ақли заковати ҳайратланарли, қилни қирқ ёрувчи кишилар ичида нафс домига тушган, зулм ва бадкирдорлиги билан машҳур бўлганларини кўп кўрган эди. Шунинг учун улуғ гуманист шоир ахлоқни – фазилатлар тарбиясини биринчи ўринга қўядиким, бу ҳам тасаввуфона мурожаат этишга олиб келарди. Зеро тасаввуф бутун эътиборни айнан инсон ахлоқини поклашга қаратиб, шу мақсадда турли йўл-йўриқлар, амалий тадбирлар ишлаб чиққан эди. Тасаввуф одамни виждони билан юзма-юз қўйиб, ўзи ҳақида ўйлашга мажбур этар, ҳақиқат ва эътиқод поклиги руҳида тарбияларди.

Оламни ягона деб эътироф этиш билан тасаввуф юзаки нарсалар, қуруқ ақидаларга кўр-кўрона тақлид қилувчи, мустақил фикрдан маҳрум одамларни танқид остига олди, асосий эътиборни Аллоҳ васлига етишиш, деб билди. Навоийнинг мана бу рубоийси ҳам шу маънони ифодалайди:

Зоҳид, сенга ҳуру менга Жонона керак,
Жаннат сенга бўлсин, менга майхона керак,
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўло, ёна керак.

Бунда ҳам май илоҳий файз рамзи, Жонона – Парвардигор, майхона – ориф ҳузури, соқий – ўша пир, паймона – ишқ. Лекин Навоий дунё гўзаллиги (мажозий гўзаллик)ни ҳам инкор этмаган. Зеро Жомий ва Навоий мансуб бўлган нақшбандия таълимоти қаноат ва тийилишни талаб этса-да, бироқ Дуне гўзаллигидан ҳузурланишни ҳам назардан соқит этмайди. Негаки, модомики реал дунё Мутлақ руҳ инъикоси экан, демак, уни севиш ва ундан баҳра олиш мумкин. Шу асосда инсоннинг инсонга муҳаббати ҳам табиий ва зарурий деб топилган, яъни мажозий ишқ орқали илоҳий ишққа қараб бориш. Навоий ўзини ана шу «ишқи мажозий» куйчилари сирасига киритади.

Дарҳақиқат, биз таҳлил этган ғазалга ўхшаган соф тасаввуфий маънода ва «ишқи ҳақиқий»ни васф этувчи асарлар Навоий ижодида асосий ўринни эгалламайди. Аммо шуниси борки, ибораларнинг тимсолийлиги, рамзий-самволик маънолар «дунёвий ғазаллар»да ҳам сақланган. Ойбек айтганидай, бу ерда конкрет бирор шахс муҳаббати назарда тутилмайди, балки умуман яхши инсонни севиш мадҳ этилади. Ишқ Навоий наздида покбозлик-

дир, яъни: «пок кўзни пок назар билан пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидан қўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиғи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ» («Маҳбуб ул-қулуб», 42-бет). Шунинг учун, масалан, дейлик, «Келмади» радифли ғазални муножот куйи оғушида берилиб тингларканмиз, «Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнгул уйин, не учунким бода кирган уйга кайғу келмади» деган мақтаъни эшитганда, шоирнинг лирик қаҳрамони ёрини кутавериб қийналганидан, уйига кириб аламдан роса ичиб олибди-да, деб ўйласак, ўта калтафаҳмлик қилган бўлардик.

Бундай ғазалларда ҳам бода, шароб, май сўзлари ўша мажозий маънода – муҳаббат шавқини билдириб келишини эсдан чиқармаслик керак. Бундан ташқари, Навоий бодани «кўнгил уйини хуррам этувчи» нарса деганда, ёрни кўнглида сақлаш, унинг ёди билан яшашни таъкидлаган. Негаки, нақшбандия сулукида ёд, хотира, эсга олиш тушунчалари муҳим ўрин эгаллайди. Абдулҳаким Табибийнинг ёзишича, нақшбандияда туз йўлга кирган одам қалбида «эътиқод нури, тавҳид нури, маърифат нури, ҳидоят нури, хотира, аждодлар ёди нурининг бодаси» жўшиб туриши лозим. (Абдулҳаким Табибий. Афғонистонда тасаввуф ривожи, 10-бет). Бунда эсга олиш, ҳофиза қуввати ҳақида ҳам гап борадики, бу ватан, эл-улус ғами каби кенг маъноли тушунчалар билан боғланиб кетади.

Шундай қилиб, тасаввуф инсонни улуғлаш, ҳаётнинг қадрига етиш, умрни оқилона ўтказиш ғояларини тарғиб қилишга назарий замин ҳозирлаб, инсонпарвар шоирларнинг илҳомига илҳом қўшган. Бу таълимотнинг негизи савқи табиий, руҳий кўзғалиш, ваҳийлик ҳам шоирона тафаккур кайфиятига мос тушарди. Ва, умуман, биз шайхлар, орифлар тасаввуфидан ижодкорлар тасаввуфини фарқ қилишимиз керак. Сўфийлар учун тариқат зикру самоъ, важду ҳол, касбу каромат эди. Аттор, Румий, Жомий, Навоий сингари буюк шоирлар учун эса у шуурий мушоҳада усули, инсон зотини маънавий баркамол ҳолда кўриш орзуси, сирли-хаёлий оламни тасаввурда яратиб, Идеал бир гўзаллик ишқида ёниш бўлган. Одамнинг асрлар давомида абадий ҳаёт, руҳнинг ўлмаслиги ҳақида ўйлаб келган армонлари, ривоят-асотирлар бу беҳудуд романтик олам уфқини кенгайтирган. Шу боис, тариқат хонақоҳида ўтирмаган, яъни расман сўфий бўлмаган Алишер Навоий мазкур таълимотни маслак, мафкуравий эътиқод сифатида қабул қилиб, ўзининг инсоншунослик, хақпарастлик ва адолатпарастлик ғояларига бўйсундирган эди. Шоҳ ва шаҳзодаларни инсофга чақириш, риёкор шайхлар, бетавфиқ сўфийларни фош қилишда ундан фойдаланди. Шоирнинг ижоди ана шундай мураккаб ва кўп қиррали, ибора-образлари кўп маъноли, теран. Унинг ҳар бир асари устида тўхталганда, бу хусусиятни албатта эътиборга олиш лозим.

42-ғазал

Бир донишманддан: дунёда энг кучли лаззат нима? — деб сўраганларида, у: сўз лаззатли, сўз санъатидан ҳузурланиш, деб жавоб берган экан. Чинданам шундай. Инсоннинг маънавий камолоти, ақл ва тафаккур қудратини намойиш этувчи, ижод ва истеъдод мевaси бўлмиш бадиий сўз кишига олам-олам завқ бағишлайди, ҳайрат ва ҳаяжонимизга сабаб бўлади. Аммо мўъжизалар мўъжизаси — бадиий сўз лаззатини туйиб, руҳий ҳаловат олиш учун уни чуқур идрок этмоқ, асар маъноларининг бутун нозик жиҳатларини қат-қатигача тушуниб етмоқ лозим. Айниқса, сўз санъатини ғоят баланд қадрлаган ва тил, услуб томонидан биздан анча узоқлашиб қолган классик шоирларимизнинг мажоз ва истиоралар, ўзига хос йўсинда пардаланган маъноларга бой асарларини тушуниш, ўқиб-уқиш хийла қийинчиликлар туғдираётгани сир эмас. Жумладан, улуғ Навоий асарлари ҳам. Олимларнинг тадқиқотлари, «Хамса» достонларининг насрий баёнлари, алоҳида нашрлар учун тузилган изоҳлар, «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» мушкулимизни бир қадар осонлаштирган бўлса-да, лекин буюк шоирнинг «маънолар хазинаси»ни кашф этиш, унинг бемисл санъати сирларини очиб, шеърият ихлосмандларини ундан баҳраманд қилиш эҳтиёжи батамом қондирилган эмас. Назаримда, бу ишни янада давом эттириб, Судий Баснавий каби қадимги шарҳчиларнинг иш усулидан фойдаланиш анча самарали кўринади. Модомики Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоий замондошлари учун ғазални байтма-байт, мисрама-мисра, ҳаттоки сўзма-сўз «майдалаб» тушунтириш лозим бўлган экан, бизга бу яна ҳам муҳимроқ ва заруррoқдир.

Шуларни ўйлаб, тажриба тариқасида Алишер Навоийнинг айрим ғазалларини классик шарҳ усулида тафсир қилишни лозим топдик.

Бу ғазал қуйидагича бошланади:

Қаро кўзум, келу мардумлиқ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросиға мардум киби ватан қилғил.

Аммо Тўйчи ҳофиз Тошмуҳаммедов XX аср бошида ушбу ғазални «ушшоқ» куйига солиб куйлагандан ке-йин у «Қаро кўзим» номи билан машҳур бўлиб кетади. Айтишларича, ҳофизнинг ёш бир фарзанди бевақг оламдан ўтгандан кейин ушбу ғазални қўшиқ қилиб куйлаган, ўзининг дарду ҳасратини куйга солиб, нола қилган экан. Ҳа, қўшиқ ҳофизнинг илоҳий овози билан ғоят таъсирчан жаранглайди, Навоий сўзлари юрак қатларига сингади.

Аммо Навоийнинг сўфиёна маъноларини англаган одамга Тўйчи ҳофиз ушшоғи яна ҳам кучлироқ таъсир этади. Зеро, «ушшоқ» ошиқлар дегани, яъни ошиқларнинг ишқ дарди, айрилиқ ва садоқат изҳоридан ҳосил бўлган туйғулари ноласи, фалакка ўрлаган фиғон бу. «Ушшоқ» — «Шашмақом» куйларидан. «Шашмақом» сўфийлар мақомотининг мусиқавий ифодаси. Демак, ушшоқ Илоҳга интилган руҳнинг нолаларидан бири.

Дарҳақиқат, ушбу ғазалда ошиқнинг етуклик ва камолот тимсоли — Комил инсонга

муҳаббати ифодаланади. Тасаввуф луғатларида кўз — Комил инсон тимсоли деб шарҳланади, чунки у фақат ўзгаларни кўради, ўзини эса кўрмайди. Агар юз илоҳий зуҳурот рамзи бўлса, кўз шу зуҳуротни жамлаган манба — мазҳари комилликнинг рамзи. Кўзни севиш орқали илоҳий жамолни севиш ифодаланади. Навоий қаҳрамони ана шу Инсонни ўз кўзининг гавҳарига айлантирмоқчи — қалб чироғи этмоқчи бўлади. Шоир ишлатган сўз ўйинлари ҳам шунга йўналтирилган: «мардум» — кўз қорачиғи ва инсонийлик маъносида келади, «фан» — одат, ўрганиш ва тадбир.

Шундай қилиб, байтнинг мазмуни: «Қора кўзлугим (гўзал ёрим), кел энди, одамийлик мурувватини расм қилгин (ўрганиб ол); кўзимнинг қорачиғига (гавҳарига) гавҳар (қорачиғ) каби ўрнашгин (маскан тут)». Алҳосил: «қора кўзлигим, келгинда, лутф-шафқат, вафо расмини туз (вафоли бўл), мен учун сен кўз қорачиғидай азизсан, жойинг кўзим ичида».

Демак, Комил инсон, Пири комил Навоий учун энг азиз, энг маҳбуб, энг қадрли ва уни кўз қорачиғидай асрашга интилади, унга талпинади, бутун вужуди билан шу вужудга сингиб кетмоқчи бўлади.

Бундай байтлар классик танқидчиликда шоирлик маҳоратининг баланд намунаси — ҳусни матлаъ (шоҳ байт) деб баҳоланган.

Ғазалнинг иккинчи байти:

Юзунг гулига кўнгул равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил.

Бу байтда сўз ўйини, мажоз йўқ, аммо бир-бирига вобаста бўлган тўртта истиорали бирикмадан фойдаланиб, ўзига хос бир илтижо оҳангини кучайтирувчи зарофатли тасвир ҳосил қилинган. Булар: юзинг гули, кўнгил равзаси (кўнгил боғи), жон гулшани иборалари. Гул, боғ, ниҳол, гулшан, чаман ўзаро алоқадор тушунча-образлар. Шунинг учун ҳам мазкур байтни тушуниш унча қийинчилик туғдирмайди, воқеан кўрилган образлар ҳозирги шеъриятда кенг ишлатилмоқда. Бироқ, шунга қарамай, Навоийнинг бу сатрлари ҳам ички рамзий маънодан холи эмас. Қўлланилган иборалар фақат бир маънони ифодалайди, десак хато қиламиз. Чунончи, «Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил», деганда Навоий кўриниб турган зоҳирий маъно билан бирга, араб ёзувининг хусусиятидан фойдаланиб («жон» сўзи арабча ёзилганда алиф ҳарфи ўртада келади), қадинг алифдай жон ичида бўлсин, деган маънони ҳам қистириб кетган. Шу сингари, «кўнгил боғини гулшан қилиш» деганда, хурсандчилик (кўнгилнинг ёр юзини кўриб гулдай очилиши) ва бунинг тескариси дард-маҳзунлик (ишқ изтиробида кўнгил яраларининг яллиғланиши) маънолари мужассам.

Алҳосил: «Эй ёр, кўнглимнинг боғини юзингнинг гули учун гулшан қил, жонимнинг гулшанини эса қадинг ниҳоли учун чаман қилгин». Ёки: «Менинг кўнглим, қалбим сенинг гул юзинг яшнаб турадиган гулшан бўлсин, қадинг ниҳоли жоним ўртасида алифдай турсин». Ёхуд: «Сенинг гулдай юзингнинг жойи менинг кўнглим, у кўнгил яраларига даво, у қалбим гулларини яшнатади. Гўзал суратинг, баланд, зебо қоматинг жоним ичида, бу ерни ўзингга макон қил».

Бу байтнинг сўфиёна маъноси эса қуйидагича: боя биринчи байтда кўз Комил инсон тимсоли дедик. Қад эса (шу каби алиф ҳам) Комил инсон ҳайкалидир. Юз, айтганимиздай, илоҳий гўзаллик мазҳари. Энди «юзнинг гули» — мазҳарининг порлаши, яшнаши, кўнгул равзаси (боғи) — ошиқнинг Ёрга интизор қалби. Шундай экан, шоир Комил инсоннинг порлаган нури қалбимга кирсин, яъни Ёр юзининг гулини кўнгил боғига ўтқазиб, гулшанга айлантирай, дейди. «Гулшан» эса бу ерда Пир ёки Комил инсон сўзи, дийдоридан қалб-

нинг яшнаб кетишини англатади.

Иккинчи мисрада биринчи мисрадаги маъно кучайтирилган: комил инсон ҳайкали ҳам жон ичида бўлсин — маъшуқа образи қалбда нақшлансин.

Учинчи:

Таковарингга бағир қонидин ҳино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил.

Таковар — тез юрадиган, йўрға от. Маъшуқ уни миниб сайрга чиққанда ошиқ дарди бадтар ортади, безовталанади. От ва унинг суворийси саркаш, бебок, бепарво. Бу анъанавий тасвир ҳар хил кўринишда классик шеъриятда тез-тез учраб туради. Бироқ ана шу анъанавий образларни Навоий халқ ичида кенг тарқалган ҳино қўйиб ясаниш одати билан боғлаб, чиройли, завқли поэтик маънони юзага чиқара олган. Ҳино қўйиш Шарқ халқлари, жумладан, ўзбек халқи орасида қадимий удум. Айниқса, қиз-жувонлар, келинлар шодиёна кунлари қўл-оёқлари, юзларига ҳино қўйиб ясанганлар, бу шодлик ва хурсандчилик қилиш белгиси ҳисобланган. Ҳино махсус ўсимлик баргидан олинади. Барг қуритилиб, яхшилаб сувга аралаштирилади ва байрам арафасида кечқурун қўл-оёқларга (кафтга, бармоқларга), сочга боғланади. Эрталаб турганда, ҳинонинг тўқ қизил ранги баданга кўчади ва узоқ сақланиб туради. Навоийнинг лирик қаҳрамони эса ўз маъшуқига мурожаат қилиб, ўзига эмас, балки отига ошиқнинг бағир, яъни жигар қонидан ҳино боғлашни илтижо қилиб сўрайди. Чунки у ёрини шу даражада севадики, унинг ҳар қандай жафосига чидашга тайёр, йўқ-йўқ, бугина эмас, у ёрга ёлвориб, хоксор ошиқни азоблаш, қийноқлар гирдобига олишни тилайди. Ахир ёр қийноқлари ошиқ учун ҳузур-ҳаловат-да! (Ҳино гул, гулшан сўзларига ҳамранг бўлиб, сўфиёна тасвир ҳам ўзаро боғланган). Иккинчи мисра иборалари ҳам шунга туташиб кетади: ишқ дарди изтиробидан ингичкалашиб қолган жон ипидан (риштасидан) арқон ясаб (расан-арқон) маъшуқ ити бўйнига боғлашни хоҳлайди. Ошиқ садоқати шундай бўлиши керак. У ёр ити билан суҳбат қуришдан ор қилмаслиги, унга ҳам дил рози — ишқини сўйлаши, уни қучоқлаб ўпиши (Мажнун Лайли итини оғушига олгандай) ва, ҳатто, унга жон фидо қилиши мумкин. Навоий ана шундай садоқат тимсолидан илҳомланиб, ёрига муҳаббатини муболаға авжида изҳор этади. Хуллас, байтнинг умумий маъноси бундай: «Эй ёр, саркаш, йўрға отингнинг оёқларига менинг жигаримнинг қонидан ҳино боғлаб, ғамингда қийналиб, озурда бўлиб қолган жон ипини итингнинг бўйнига арқон қилиб боғла». Тўртинчи байт:

Фироқ тоғида топилса туфроғим, эй чарх,
Хамир этиб ани яна ул тоғда кўҳкан қилғил.

Кўриб ўтилган олдинги уч байтда лирик қаҳрамон ўз садоқатини билдириб, илтижо-ёлбориш оҳангида ёрга мурожаат қилган бўлса, тўртинчи байтга келиб у фалакка (чарх-фалак, осмон) қараб нола-фиғон билан муҳаббат қудратидан жўшиб гапиради. Лекин шуниси борки, мазкур байт мазмунан аввалги байтлардан бутунлай узилган эмас. Зеро, бунда ҳам ишқ ва ошиқлик сулуки, фидойи қалбнинг талпинишлари куйланган. «Ўқ сўзлар» бу ерда фироқ тоғи ва кўҳкан бўлиб, булар Фар-ҳоднинг фожиали тақдирига ишорадир. Фироқ тоғи — энг оғир айрилиқ, улкан дард; айриликда Ширин ёдида жон берган Фарҳоднинг маскани. Фарҳод эса илоҳий ишқда садоқат кўрсатиш, ўртаниш, андуҳ ва ҳажр тажассуми. Эсингизда бўлса, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳод исмига рамзий таъриф берар экан, уни Фироқ, Ранж, Ҳажр, Оҳ ва Дард сўзларининг биринчи ҳарфларидан таркиб топган дейди.

Кўҳкан ҳам Фарҳоднинг лақаби. Бу сўзнинг луғавий маъноси — тоғ кесувчи, тоғ қазувчи демак. Лекин адабиётда Фарҳод лақаби сифатида ёки Фарҳод исми ўрнида истиора-символ бўлиб тарқалган. Чунки тоғ кесиш, не-не машаққатлар билан ариқ қазиб, сув чиқариб (Низомий сут оқизади), Ширин орзуларини ушатган, аммо муродига етмаган ошиқ Фарҳоддир. Ҳосили калом, шоир одамнинг лойдан яралганлиги ҳақидаги афсонага суяниб, дейди (байтнинг мазмуни): «Эй фалак, айрилиқ тоғида (яъни Фарҳод жон берган жойда) менинг жасадимнинг тупроғини агар топсанг (чунки мен ҳам Фарҳод каби ишқ йўлида тупроқман), уни қайта қориб, яна ўша кўҳкан — Фарҳод, яъни фидойи ошиқ, одамни яратгин». Ёки: «Менинг ишқдаги дардим Фарҳод дарди билан баробар, балки ундан ортиқ ҳам. Агар мен маъшуқ ишқи йўлида жон берсам, тупроғимни янгидан қориб одам яратсалар, тағин Фарҳод каби ошиқ жисми вужудга келади».

Бу ерда Ҳаққа бўлган ишқнинг азалий ва абадийлиги, Одам Атодан қолганлигига ишора бор.

Бешинчи байт:

Юзунг висолиға етсун десанг кўнгулларни
Сочингни бошдин-аёқ чин ила шикан қилғил.

Шоир яна ёрга мурожаат қилишга қайтади. Аммо аввалгидай ёлбориш-муножот оҳангида эмас, балки унинг ошиқлар кўнглини овловчи жамолини (соч — ҳусни жамол нишонаси ва тажаллий олами) васф этиш орқали муносабат билдиради, ёрга бўлган меҳр бошқача йўсинда изоҳланади. Байтнинг мазмуни чин ва шикан сўзларини изоҳлаш воситасида очилиши мумкин. Чин ва шикан маънодош (синоним) сўзлар, яъни: чин — 1) рост, тўғри (ўзбекча маъноси); 2) ўрам, букум, ҳалқа-ҳалқа шаклида бўлиш (форсий маънолари). Навоий бу ўринда иккинчи маънони назарда тутган. Шикан — печу топ, қат-қат бўлиш, ўрам-ўрам, занжирсимон шакл олиш; 3) исканжа, азоб. Мисрада шиканнинг ҳар икки маъноси ҳам акс этган. Чунки ёрнинг ҳалқа-ҳалқа бурамали зулфи ошиқ кўнглини илинтирадиган тузоқ, тузоққа тушган қуш азобланган каби, кўнгил ҳам шундай изтироб-уқубатни бошдан кечиради (сочни тузоққа, кўнгилни қушга ўхшатиш байтда зимдан англашилиб турибди). Аммо ошиқ бунга мингдан-минг рози. Ахир ёр зулфининг домига гирифтор бўлмай туриб, унинг висолига муяссар бўлиш мумкин эмас-да! Агар ақл зулфнинг бандида бўлиш бу қадар роҳат эканлигини билсайди, оқиллар занжиримиз изидан девона бўлардилар, дейди Ҳофиз. Бедил бўлса «Зулфининг занжиридан минглаб дил қўзғолади», деб ёзган.

Нега шундай, нега кўнгул ёр зулфи ҳалқаларига илинмай висолга етиши мумкин эмас? Бу саволга, юқорида айтилганлардан ташқари, яна тасаввуф тимсоллари маъносига суяниб қуйидагича жавоб бериш мумкин: тасаввуф бўйича, соч — мавжуд дунё рамзи, юз эса илоҳий манба рамзидир. Яъни: Мутлақ руҳ дунёни яратар экан, унга ўз нурини таратиб (тажалли этиб) ҳаракатга келтирган. Ҳусну жамол бағишлаган. Дунё — касрат, яъни кўпликни англатади, бунда Илоҳнинг сифатлари мужассам. Дунё бепоён ва Илоҳ манбасига нисбатан қоронғироқ — зулматли. Сочнинг узунлиги ва қоралиги ҳам дунёнинг бепоёнлиги ва зулматига ишора. Сочнинг ҳалқалари — солик руҳи овора, банд бўладиган дунё ташвишлари. Сочнинг учи — инсоннинг ўзи. Бошқача айтсак, инсон тажаллиётнинг охиридир, у асл манбага қайтишга интилади, чунки у Мутлақиятдан ажралган, ҳижронда. Лекин дунё ташвиши, зулматини — ҳалқаларини енгмасдан туриб, Мутлақ руҳ жамолига мушарраф бўлолмайди. Висолга эришолмайди. Навоий байти ана шунга ишора.

Ва умуман, Шарқ поэтикасида маъшуқ юзини гул, гулшан, ғунча, қуёш, ой; қошини ка-

мон, ярим ой; кипригини камон ўқи; лабини лаъл, ғунча, ақиқ; тишларини гавҳар, марварид, садаф; қаддини ниҳол, сарв дарахти, алиф ҳарфи, шамшод; сочини занжир, тузоқ, тун, шом; кўзини жодуга, оҳу кўзига ўхшатиш расм бўлган. Ҳар бир шоир шу анъанавий ташбеҳ — образлар таносубиятидан янги маъно, янги тасвирлар яратиб, ўз маҳоратини намойиш этган. Шарҳлаётганимиз байтда соч шунчаки тузоққа ўхшатилмаган, балки у бир жозиба манбаи, жамолнинг зуҳур этиш нуқтаси сифатида кўрсатилган. Маҳбубнинг ошиқ олдида ўзига оро беришига даъват бор. Шу тариқа, байтнинг умумий мазмуни: «Агар юзинг висолига кўнгилларнинг етишишини истасанг, сочинг (зулфинг, кокилинг)нинг ҳаммасини ҳалқа-ҳалқа, бурам-бурам қилиб юр». Ёки: «Кўнгилларни асир этиб, васлингга мушарраф қилмоқчи бўлсанг, сочингни занжирга айлантириб, уларни боғла ёхуд тузоқ ҳалқаларидай бурам-бурам қилиб илинтириб ол».

Ва яна: «Илоҳ жамолига, Комил инсон ҳузурига етмоқ учун жами изтироб ва азобларга розиман, эй ишқ занжиринг-ла боғла».

Олтинчи байт:

Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас монеъ
Бу боғ томига гар игнадин тикан қилғил.

Бу — «Қаро кўзим» ғазалининг мураккаб маъноли тагдор байтларидан бири. Шоир ишқу ошиқлик, севги ва садоқат ҳақида ёзиб келиб, орада бирданига дунё ва унинг ишлари, умр, ҳаётнинг ўткинчилиги тўғрисида фалсафий мушоҳадага берилади, бир армон-орзиқиш, афсус-ҳасрат аралаш маҳзунлик кайфияти юзага балқийди. Ёр жамоли васфи, садоқат изҳорининг хушҳолликларидан кейин буни қандай тушуниш мумкин?

«Хазон сипоҳи» — куз лашкари, хазонрезги пайт демак. Тикан, игна билан лашкарнинг найзалари ҳам қиёсга олинган: сон-саноқсиз қўшин қўлидаги учли найзалар узоқдан осмонга қаратиб терилган игналардай кўринади. Бироқ гап фақат шу ташбеҳда эмас. Бунинг ўзи билан мазкур байтни шарҳлаб бўлмайди. Бу ўринда Алишер Навоий ўз даврида кенг тарқалган яна бир одат — боғ ва ҳовлиларнинг девори устини тиканакли буталар билан ўраб чиқишни назарда тутиб фикр юритган. Боғ ичидаги меваларни зараркунанда ҳайвонлар ва ўғрилардан қўриқлаш учун шундай қилинарди. Шоир шунга ишора қилиб, дейдики, эй боғбон, сен боғингнинг деворларинигина эмас, унинг томи устини ҳам бутунлай ҳатто игнадан тиканлар ясаб, беркитиб чиқсанг-да, уни хазондан сақлаб қололмайсан, барибир куз келади ва дарахтлар барги хазон бўлади, яъни байтнинг мазмуни: «Эй боғбон, бу боғ томини игнадан тиканаклар қилиб ёпиб чиқсанг ҳам, куз қўшинининг ҳужумига монеълик қилолмайсан». Чунки инсон фалак айланиши, замонларнинг ўтиши, табиат қонуниятларига қаршилик қилишга ожиз. Шундай бўлгач, ёр висолига интил, ғанимат дамларини беҳуда ўтказмай умр шодликларидан баҳраманд бўл. Бунда яна ўткинчи дунёга меҳр қўйиш, олам-олам қўшин йиғиб жаҳонгирлик қилиш, молу мулк йиғишга қарши фикр ҳам мужассам. Зеро, қанча меҳр қўйма, дунё бақосиз, фақат илоҳиёт абадий, ўшанинг ёдида яша. Вафоли ёр ҳам шу — Аллоҳнинг ўзи. Маълум бўладики, байт оҳангида ҳазинлик сезилса-да, лекин ботиний маъно хулосаси ҳаётсеварликка ҳидоят этади ва шу асосда олдинги байтларга билвосита боғланади. Навоий ошиқ садоқати, ишқ қудратини куйлаб, ёрдан вафо тилаб («кўзим гавҳарига жойлашиб олгин»), умрнинг ўткинчилиги муқаррарлигини далил келтирган.

Еттинчи байт:

Юзида терни кўриб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб била юву гул баргидин кафан қилғил.

Олтинчи байтдаги кайҳоний фалсафий ҳикмат бу ерда йўқ, шоир яна ишқ мавзуига қайтади. Аммо, шунга қарамай, бу байт ҳам олтинчи байтнинг бевосита давоми ва мазмун-маъноларнинг миқёсийлиги, теранлиги билан ундан мураккаброқ. Нега шундай деяпмиз? Зоҳиран қараганда, ҳамма нарса аниқ-равшан: тер, гул, гулоб нима эканини кўпчилик билади. Маҳбуб юзидаги тер гул баргидаги шабнам сингари жозибали ёхуд гулдан олинадиган хушбўй доривор ичимлик — гулобдай ёқимли. «Гулоб — гул суви, атиргул япроқларидан олинадиган хушбўй ичимлик» («Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати», 1-жилд, 417-бет). Гулобни амбиқ деган махсус асбоб воситасида олганлар, у молихулиё, хафақон касалликларига даво бўлган; таомга, ичимликка қўшиб истеъмол қилинган. Беҳуш одамнинг юзига гулоб сепиб ҳушига келтирганлар. Шоирлар маҳбуб юзига томган кўз ёшини ҳам мажозан гулоб дея тасвирлайдилар. Аммо мазкур байтда бу маъно кўзда тутилмаган. Тер форсчада — «хай», арабчада — «арақ». Арақнинг иккинчи маъноси ичимлик эканлиги маълум, шу ҳам аниқки, у гулобга ўхшаган йўл билан ҳосил қилинган: «Арақ» — ...дориворларни пиширишда буғдан ҳосил қилинадиган сув» («Ғиёс ул-луғат», 342-бет). Шундай қилиб, арақ ва тер сўзлари маънодош, яъни буғдан пайдо бўладиган тер томчилари йиғилиб, арақ вужудга келади. Шоир тасвирига кўра, ёр юзи бамисоли гул ва ундаги тер томчилари гулдан олинган гулоб. Ажиб дилрабо сурат. Боз устига, ташбеҳланувчи сўзлар яширин равишда, истиора тариқасида келтирилиб, завқли санъат яратилган.

Булар ҳаммаси маъқул, бироқ шарҳимиз кишини қаноатлантирмайди, чунки байтнинг маъноси ҳали равшанлашган эмас. Масалан, нима учун ошиқ ёр юзида терни кўрганда ўлиши керак? Терда яна қандай ҳикмат бўлиши мумкин? Балки унда биз илғамаган бошқа мажозий маънолар бордир?

«Тожик тилининг изоҳли луғати»да арақ сўзининг хижолат тортиш, ҳаё, уят (ҳаёдан терга ботиш, уят терларини оқизиш) каби кўчма маънолари борлиги айтилади (1-жилд, 80-бет). Бу бизни бирмунча мақсадга яқинлаштиради. Дарҳақиқат, тер инсоннинг руҳий ҳолатларидан бири — уялиш, ҳаё нишонаси, ҳаё эса энг шариф хислатлардан, кишини гўзал ва севимли, мунис, мўътабар қиладиган хислат. Носир Хусрав ёзади:

Ҳаё асл аст дар зоти инсон,
Ки дорад одамиро одамисон.

(Ҳаё инсон зотининг асл белгиларидандир, у одамни одамий қиёфасида тутиб туради). Алишер Навоий эса «Маҳбуб ул-қулуб» асарида ҳаёни вафо билан ёнма-ён қўйиб, бундай ҳикмат дурларини тизади: «Ҳар кўнгулниким вафо маскан қилур, ҳаё ҳам қилур ва ҳар маскандаким ул топилур, бу ҳам топилур. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ — имони йўқ ва ҳар кимда имон йўқ — андин одамийлик келмак имкони йўқ». Ҳаё сўзи шу тариқа ўзида, яна номус, виждон, карам ва саховат каби ахлоқий фазилат тушунчаларини жамлаган.

Навоийнинг лирик қаҳрамони севган одам ана шундай «аҳли ҳаё — комил инсонлар»дандир. Шундай маъшуқнинг жамолига етишганда у жонини фидо қилишга тайёр. Воқеан, ҳаё висол лаҳзасида, ушшоқ аҳли бир-бири билан яқинлашганда яна ҳам кучаяди. Ёр жамолининг тажаллиси, салобат ва ҳаяжон шиддати шундай ҳолга сабаб бўлади. «Ҳаё — бир-бирига яқин одамларнинг аҳволи жумласидандир ва яқинлик қанча ошса, ҳаё ҳам ортади. Ва

кимдаки ҳануз ҳаё ҳолати юзида акс этмаса, бу аломат унинг яқинлик (муҳаббат) мартабасига эришмаганини кўрсатади», дейди эронлик адабиётшунос Саййид Жаъфар Сажжодий ўзининг «Орифлар истилоҳлари луғати» китобида.

Демак, ҳаё — муҳаббат нишонаси, ёр жамолини мушоҳада этиш, руҳий-маънавий соғинч ва ташналикни қондириш сари интилишда қалб қўзғалишидан чеҳрадан ёғилган нур ва сафодирким, шоирлар буни тер образида тараннум этганлар. (Шу ўринда ўзбекча «Меърожнома»дан бир мисол келтирмоқчимиз. «Меърожнома»да тасвирланишича, Муҳаммад Мустафо Буроқи бодпойга миниб, нур нарвонидан аршга кўтарилар экан, ёр — Худо дийдорига мушарраф бўлиш иштиёқи, муҳаббат зўридан терга ғарқ бўлади:

Ҳар араққим, мисли маржону гуҳар,
Айлади пайдо тани хайрулбашар,
Андин оқ гулни дарахти бош чекиб,
Яшнади бир соат ўтмай очилиб.

Балки ҳазрат Навоий айнан ана шу терни, ана шу гулни назарда тутгандир? Оқ гул ва дорулбақо кийими — кафан ранги бир хил-ку).

Гўзал, навқирон маҳбуб юзидаги тер уни яна ҳам дилрабо, дилкаш қилади. Мирзо Бедил: «Аз сафои оразат жон мечакад, гоҳе арақ» (Юзинг сафосидан гоҳ жон томади, гоҳ тер). Тер — сув. Раҳмат суви — обиҳаёт:

Юзунгда хай эмас, оби ҳаёт қатрасидин
Қуёш жамолига сунъ илги тақди зеварлар.
(Навоий)

(Юзингда тер эмас, балки Тангри кўли оби ҳаёт — тириклик суви қатраларидан қуёш жамолига таққан марваридлардир).

Улуғ шоир наздида тер покизалик, файз ва жило, тароват, ёр жамолининг порлашидир. «Ҳар ён юзда тер оқиздингму?» мисраси билан бошланадиган ғазалида у терни яна сафо-ёғду, ой атрофидаги юлдузлар, ҳижрон ёшларига қиёслаган бўлса, бошқа бир ғазалида «Юзида тер фитнасидан ўлсам ажаб эрмас», деб ёзади ва терни руҳни ғалаёнга солувчи куч сифатида таърифлайди.

Сув — тер софлик рамзи экан, бу Пири Комил Қалбининг мусаффолиги ҳам.

Хулласи калом, еттинчи байт мазмунини бундай баён этиш мумкин. «Ёр юзида терни, яъни вафо аломати — инсонга розилик нишонаси ҳамда покиза қалб сафосини кўриб, шу қувонч ҳаяжони ичра жон берсам, эй дўст, мени ёрнинг гул юзидаги тер томчиларидан ҳосил бўлган муборак сув — гулоб билан ювгин-да, ўшал гўзал юзни эслатувчи гул барглариға ўраб кўмгин». Бу ошиқнинг айни вақтда армони ва «Қаро кўзим» ғазалида куйланган садоқат ғоясининг чўққиси! Чунки ошиқ ҳар бир байтда ёрга бўлган муҳаббатининг чексизлигини билдириб келди, уни кўз гавҳари ўрнида кўриб, бағир қонидан ҳино қилишни таклиф этди, юракни, жонни, кўнгилни бир-бир унинг йўлига бағишлади. Шунча илтижолардан кейин агар мабодо ёр лутф этса-ю муродимга етсам, ҳаётимни бус-бутун унга қурбон қилардим, дейди садоқатли ошиқ еттинчи байтда. Мазкур байт мазмунидан Навоийнинг ҳаётсеварлиги, ҳаёт ошиғи эканини ҳам англаш қийин эмас: гул ва гулоб тириклик рамзи, гулоб билан гулга ўраш эса шу маънода кишига абадий ҳаёт бағишлаш демак.

Саккизинчи байт:

Навоий, анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоқлик ўқин шамъи анжуман қилғил.

Анжумани шавқ — шоир ошиқ қалбидаги иштиёқ-истакнинг авж олиши, ёрга етишиш орзуси тараддудини шу ибора билан ифодалаган (иборанинг луғавий маъноси — орзуманлик, кучли рағбат мажлиси, маъракаси). Бундан руҳий ҳаяжон, қўзғолиш, сурур бўронининг бошланиши ҳам англашилади. Жон ичида шундай анжуман тузиш кўнгилнинг нурли орзуларга лиммо-лим бўлишидир. Бошоқлиғ ўқ — ўткир учли, ўткир тиғли камон ўқи. Ўқ учининг бошоққа ўхшашлиги ҳам эътиборга олинган. Шундай кўринишда у чиройли киприк ва ёниб турган шамга шаклан монанддир. Воқеан, «бошоқлиғ ўқ» деанда, Навоий ёр кипригини айтмоқчи. Чунки, киприк — муҳаббат ўқи, қайсиким, тўғри юракка бориб қадалади. Байтнинг мазмуни: «Эй Навоий, агар жон ичида шавқ-ҳаяжонли рағбат мажлисини тузмоқчи бўлсанг, ёр кипригини — ўқини шу мажлиснинг шамъи қил». Бу ерда иккинчи байтдаги китобат санъати янги деталлар воситасида қайтарилган, яъни киприк алиф ҳарфига ҳам ўхшайди, унинг жон орасидаги мажлис шамъи бўлиши — жон ўртасида алифдай жойланиши демак. Шу зайлда, улуғ шоир бир йўла бешта ашёни бир-бирига ташбеҳлаб, ҳайратомуз маҳорат кўрсата олган.

Бунда қуйидаги тасаввуфий маъно ҳам бор: киприк-ўқ соликнинг ҳол мақомидаги айни шавққа тўлишган пайтида чақин каби порлаб унинг кўнглини ёритадиган илоҳий жазба-илҳом, ваҳийлик тимсоли ҳам. «Анжумани шавқ» бу ўринда ҳол мақомига кўтарилишни англатиб келади.

Алҳосил, охирги байтнинг хулосавий маъноси шуки, ошиқнинг ёр висолига интилиши чексиз бир орзу, қўл етмас идеалига талпиниш. Зотан, ахлоқий покланиш ва бу покликка муҳаббат муттасил давом этадиган, чин инсон қалбини ёндириб турадиган туйғу. Ёр дийдори орзуси юрагингни банд этиб, зўрайса, тўлиб тошсанг, унинг кипригини шу орзу авжининг чироғига айлантир, кўнгилни унинг муҳаббати шамъи билан ёритиб тур, дейди шоир. Чунки ёр ўқи дардига гирифтор юрак ҳамма вақт ёниқ, машъаладор бўлади.

Мана шу якун билан ғазалнинг умумий мазмуни яхлитлик топади, байтлар ўзаро боғланган. Асар бошида кўринган ёрга илтижо, вафога даъват этувчи муножот ва ошиқ садоқатининг изҳори бора-бора табиат, фалак ишлари ҳақидаги ўй-фикрларга уланиб кетиб, ҳаёт боқийлиги, унинг ишқ тимсолидаги эзгу ва сафоли нашидаси, Ёр жамолига чанқоқ Кўнгилнинг дардли талпинишлари куйланади.

Навоийнинг байтлари қатида яшириниб ётган маънолар шу қадар теран, шу қадар кўламлики, у дурлар тўла денгизга ўхшайди. Бу денгизга шўнғиган одам, албатта, янги маъно дурларини қўлга киритиб, баҳрамандлик бахтини туйиши муқаррар.

43-ғазал

Алишер Навоийнинг лирик асарлари жамланган «Хазойин ул-маоний» девонида икки мингдан ортиқ ғазал бор. Мумтоз адабиётимизда бирор шоирга бунчалик кўп ғазал ёзиш насиб бўлмаган. Аммо гап фақат сонда эмас. Навоий қалбидан қуйилиб чиққан ғазалларнинг ҳар бири—даҳо ижодкорнинг беназир санъати ва теран тафаккуридан гувоҳлик берадиган бир бадиий дурдона, мўъжизадир. Бу лирик миниатюраларнинг яратилганига беш ярим асрдан ошди, лекин кеча ёзилгандай ҳамон руҳимиз, шууримизни ғалаёнга солиб, дилларга ҳаловат бағишлайди, ўқиган сари яна ўқигингиз, байтлар қатига жойланган сеҳрли ва сирли маъноларни теранроқ, тўлароқ англаб олгингиз келади. Буюк ўзбек шоири салафлари ижодхонасида камолотга кўтарилган кўҳна жанрнинг имкониятларини истифода этиб, бемисл маҳорат кўрсатиш, хазон билмас шеърий гулшанлар яратиш баробарида ўзи мустақил равишда янги усул-услублар ихтиро қилди, ижодий тажрибалар, жасоратли изланишлар йўлидан бориб, ғазал инкишофини баланд чўққиларга олиб чиқди.

Яхлит маъноли, воқеабанд ғазаллар яратиш улуғ Навоийнинг шундай услубий ихтироларидандир. Мақсуд Шайхзода биринчи бўлиб бунга эътиборимизни қаратган эди. Аввалги шоирларда аҳён-аҳён учраб турадиган бу хусусият Навоий ижодида изчиллик тусини олади, муайян равия, поэтик ифода тарзига айланади. Турфа инсоний хислатлар, воқеа-ҳодисалар тасвирига бағишланган туркум-туркум ғазаллар шундан далолат беради.

Яхлит маъноли ғазал радиф сўзга урғу бериб, шоирона илҳом қудратини намоён этиш, ё бирор-бир ҳодисадан таъсирланиб, ҳис-ҳаяжонни тўкиб солиш, шу воқеа моҳиятини очиш, ёхуд муайян анъанавий тушунча-тамсиллар, образ-ифодалар атрофида сухансозлик қилиш, лутф кўрсатиш ниятининг мевасидир. Чунончи, улуғ шоир ***жон ва жонон*** мавзуида бир туркум ажиб дилбар ғазаллар яратганким, шулардан бирини қуйида тўла келтирамиз:

Ҳар лабинг ўлганни тиргузмакда жоно, жон эрур,
Бу жиҳатдин бир-бириси бирла жоножон эрур.

Жоним андоқ тўлди жонондинки, бўлмас фаҳмким,
Жон эрур, жонон эмас, ё жон эмас, жонон эрур.

Бўлса жонон бордурур жон ҳам, чу жонон қилди азм
Жон кетиб жонон била, жондин менға ҳижрон эрур.

Жон менга жонон учундур, йўқ жонон жон учун,
Умр жононсиз қотиқ, жонсиз вале осон эрур.

Борса жон жонон йитар, гар борса жонон жон кетар,
Кимсага жонону жонсиз умр не имкон эрур.

Хушдурур жону жаҳон жонон била, жонон агар

Бўлмаса, жон ўйлаким ўлмас — жаҳон зиндон эрур.

Жоним ол, эй, ҳажру жононсиз манга ранж айлама,
Чунки жононсиз Навоий жонидин ранжон эрур.

«Жон» сўзи ўн тўққиз, «жонон» сўзи ўн олти марта такрорланиб келган. Бироқ бу қайтариқлар бизга нохуш туюлмайди, аксинча, кучли завқ уйғотади, шоирнинг заковати, топқирлигига қойил қоламиз. Қаршимизда ўзига хос бутун бир ғазал-тажнис, яъни бир ўзакли, талаффузи, шакли ўхшаш, аммо маънолари хилма-хил сўзлар воситасида барпо бўлган ҳайратомуз санъат намунаси. Аёнки, тажнис классик шеъриятимизда кенг тарқалган усул, лекин етти байтли ғазалда икки жинсдош сўзнинг бошдан охир ҳар гал янги маънода, янги жило, янги товланиш билан бундай занжирланиб келиши фавқулодда ҳодиса. Гўё уста заргар бир бўлак жавоҳирдан турфа тароватли дурдоналарни суфталаб, ипак ипга тизиб чиққандай. Ва лекин шу нарса ҳам эсда турсинким, улуғ шоир сўз соҳибқирони эканини кўз-кўз қилиш учунгина бу санъатга қўл урган эмас. Бу санъат замирида Навоий қалбида ҳамиша яшнаб, кўкариб турган эзгу-ардоқли фикрлар: ***ишқ, вафо, садоқат*** ҳақидаги мунаввар, муборак ғоялар порлаб диққатимизни тортади. Сўз — тафаккур хизматида санъат — фикр ва ғоянинг кўрки, тарғиботчиси.

Бутун ғазал бўйлаб сўз додини бериб тажнисни узлуксиз давом эттириш бир санъат бўлса, буни муҳим ижтимоий-ахлоқий ғоя билан боғлаб ривожлантириш орқали гўзал бир тасвирни вужудга келтириш яна бир санъат — юксак шоирлик маҳоратининг, уйғоқ, уйғун тахайюл, табиатдай қудратли ва сахий истеъдоднинг нашъу намоси, сеҳркорлиги. Шоирнинг усталигини қарангки, байтлар бир-бири ила мантиқан пайвандланиб, етакчи, сарбон ғояни теранлаштира бориш асносида лирик қаҳрамоннинг туйғулари ҳам байтдан байтга кучайиб, унинг юрагидаги дарди, эҳтирос-ҳаяжонлари жўшиб бораверади, ***жон ва жонон*** можароси зўраяди, висол шодлиги-ю ҳижрон азоблари, ошиқ изтироби ва ёр истиғноси орасидаги драматик зиддият таранглашади. Ғазални шарҳлаганимизда бу хусусият янада равшанроқ кўзга ташлана боради. Аммо бу ишни бошлашдан олдин ҳамма гапларимиз келиб тақаладиган «жон» ва «жонон» сўзларига изоҳ бермоқчимиз.

Жонон сўзининг ***жон***дан келиб чиққани аниқ. Лекин қандай қилиб? Балки бу «жон каби», «жонга ўхшаш» (жондан ширин) деган маъноларни англатар? Яъни: жонмонанд — жонмон — жонон тарзида бирикманинг ихчамлашиб бориши оқибатида содир бўлгандир. Форс тилида сўзни мана шундай ихчамлаб, талаффузни енгиллаштириш ҳодисаси бор. Аммо Судий Баснавийнинг фикрича, ***жонон жон*** сўзининг кўплигидир. Маҳбубни улуғлаш, унга чексиз ҳурмат-эҳтиром билдириш мақсадида шундай қилинган бўлса ажаб эмас, чунки бу яхши одатимиз ҳозир ҳам амал қилиб келмоқда. Бундан ташқари, ***жонон*** — ***жон***ларнинг жони (жони жонҳо, жони жонон), туганмас, ўлмас жон маъносида ишлатилиб, бора-бора тилда мустаҳкамланиб қолган бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда, барча маъноларда ҳам ***жонон*** (муаннас шакли ***жонона***) инсон учун энг қимматли, энг азиз ҳисобланган жон билан баробар қўйилгани, ҳаттоки, ундан ортиқроқ билиб, эъзозланаётгани аён бўлмоқда. Жонон, маҳбуб, маъшуқ, дилбар, дилором, санам — буларнинг барчаси Ёрнинг сифат — синонимлари. Улардан ҳар бири шеъриятда ўз мавриди, ўз мақом — нисбатида қўлланиб келинган. Чунончи, ***жонон*** сўзи тилга олинганда, албатта, жон сўзи ҳам қўшиб зикр этилган. Воқеан, бир-бирига вобаста бу тушунчаларни яна ҳам тўлиқроқ тасаввур этмоқчи бўлсак, жон сўзининг келиб чиқиш моҳиятини ҳам билишимиз даркор. Зеро, қадимги аждодларимиз

буни ҳозир биз тушунгандай тушунмаганлар. Ҳозир биз жонни танадан ажратиб тасаввур қилолмаймиз. Жон, яъни тириклик материянинг олий даражада уюшган шакли бўлмиш биологик ҳаётнинг (демак, инсон вужудининг ҳам) хусусияти деб қараймиз. Қадимгилар эса, жон бошқа, тана-жисм бошқа, деб тушунганлар. Боз устига, уларнинг тасаввурича, ***жон, руҳ*** — олий неъмат, бирламчи борлиқ бўлиб, жисм қуйи ҳаюло — тўрт унсурдан таркиб топган бир қолип. Агар жон бўлмаса, вужуд ўзича яшай олмайди, дунё тимсоли бўлган бу «вайрона»ни жон обод қилиши мумкин. «Ошиқ дили дўстга мунтазир ва беқарор талпинганидай, жисм руҳга муштоқ ва муҳтождир», дейди «Кашф ул-маҳжуб» китобининг муаллифи Ҳужвирий. Алишер Навоий асарларида учрайдиган «жисми вайроним», «тан уйи», «вужуд хокистари» сингари ибораларни шу маънода англашимиз керак. Унингча, жонсиз жисм — қаро тупроқ: «Жисмдан жонсиз на ҳосил эй мусулмонларки, ул бир қаро туфроқ-дурурким, гулу райҳони йўқ». Жоннинг шоирлар кўп қўллайдиган иккинчи рамзий номи «равон» (юриб турувчи) эканини эътиборга олсак, жон жисмга қарама-қарши ўлароқ доимо ҳаракатдаги нарса, яъни ҳаёт рамзи деб қаралгани маълум бўлади. Шунинг учун у жисм билан курашади, ўз асли — мутлақ Руҳга бориб қўшилишга интилади, дея талқин қилинган. «Жоним оғзимга келди», «жон риштаси», «жони кирди» қабилидаги халқ иборалари ҳам шу тасаввурлар таъсирида туғилган. Мазкур тасаввурлар, шу билан бирга, абадий ҳаёт ҳақидаги, Масиҳ (Исо), Хизр тўғрисидаги армонли ривоятларнинг яратилишига ҳам сабаб бўлган. Гўё Масиҳ ўз нафаси билан ўлган одамни тирилтирар, Хизр бўлса оби ҳаёт — тириклик сувини топиб ичгани учун мангу яшаб, одамларни эзгулик манбаига етаклар эмиш...

Алишер Навоий тасвирлаган ошиқнинг севган ёри худди шундай нафасли киши, унинг лаблари ўликка ҳам жон бағишлай олади, бу лаблардан ўпган ошиқ абадий ҳаёт топади. Фақат бу эмас. Жонон лабларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида сеҳр кўрсатиш қудратига эга ва соҳирлик ишида улар ғоят иноқ-иттифоқдирлар.

Қисқаси, ғазалнинг ушбу ривоятга асосланган биринчи байтининг мазмуни бундай: «Жонгинам, лабларингнинг ҳар бири ўлган одамни тирилтиришда жон ўрнидадир, улар иккови бу ишда жуда иноқдирлар». Байтдаги «жонон» сўзининг иноқ, иттифоқдан ташқари, яна бир— жонга жон, жон бериб жон олиш деган қадимий маъноси ҳам бор. Масалан, урушда фидойилик кўрсатган кишиларга нисбатан шундай дейилган. Навоий ғазалга бу маънони ҳам сингдира олган: жононнинг икки лаби ошиққа жон бағишлашда бир-бири билан тортишиб, баҳслашади — бири жон олса, иккинчиси жон ато этади. Ҳа, бу Ёр дийдорига муштоқ, кўнгли муҳаббат бодасила лиммо-лим одам учун табиий ҳолдир. Ошиқ жонон ёдида шунчалик азият чекадики, ўзининг бор-йўқлигини унутиб қўяди, бироқ жонон ҳузури, висол уни қайта ўзига келтиради. Висол лаҳзасидаги бу руҳий ҳолат, қониқиш, Ёр лабларидан олинган бўсанинг лаззати жонга беқиёс ҳузур бағишлайди. Жон Жонон — Аллоҳ билан қовушиб, йўқ-йўқ, бирлашиб кетади. Улар орасида ҳеч қандай фарқ қолмайди: жон — жононга, жонон эса — жонга айланади. «Яъни: «Жоним жонондан шу даражада тўйиб қониқдики, улар шундай бирлашиб кетдиларки, қайсиси жон, қайси бири жонон эканини билмай қолдим — жон бўлса, жонон қани, жонон бўлса жон қани?» Биринчи байтнинг бевосита давоми бўлмиш иккинчи байтнинг мазмуни шундан иборат.

Муҳаббат қиёмида ошиқнинг «буду нобуди тенг бўлиб» қолиши, жонон жилвасида эриб кетиши Навоий ижодида кўп маротаба учрайдиган хуш тасвирлардан. Чунончи, шоир бошқа бир ғазалида бундай дейди: «Ёр буди (Аллоҳ вужуди) ичра нобуд ўлғайменким, ўртада ўзгаликдан, демаким, ўзликдан осор қолмагай? Ишқ тариқати шуки, агар бу йўлга кирган одам ҳақиқий ошиқ бўлса, у ўзини маъшуқанинг бир бўлагига айлантириши, орада «у» — «мен» деган фарқланишга ўрин қолдирмаслиги керак. Ахир, висол чоғида юз берадиган

муҳаббат қиёми «ўзни унутиш ва маҳбубдан айри тасаввур қилмасликдир» (*Ҳужвирий.* Кашф ул-маҳжуб, 19-бет). Бу ошиқи беқарор орзиқиб кутган дам, унинг учун олий мукофот. Чунки ошиқнинг кўнгли ва жони тинимсиз равишда жононга қараб интилади, жононсиз яшашни дўзах азоби деб билади. Зотан, жононсиз жоннинг унга кераги йўқ. Жононсиз жон танни ҳам қийноқ ва уқубатлар гирдобига солади.

Жоннинг доимий суратда жононга талпиниши, висолга ташналигини инсоннинг ўз Идеалига, бутун файзу фазилати, пок ахлоқи, ички маънавий дунёсининг кўркам, нурафшонлиги билан жозибали бўлган Дўст сари интилиши, деб билмоқ керак. Дўст— кишининг севган ёри ҳам, эътиқод-имон тимсоли, мукаммал инсон ҳам, одамзод ҳеч қачон тўймайдиган ҳаёт ҳам, эзгулик, адолат ва ҳақиқат ёки Худо ҳамдир. Яхши инсонни севиш — ҳаётни севиш, ҳаётни севиш — ҳақиқатни, Ҳақни севиш демак. Буюк Навоий хаёлотида етилган Жонон образида бу тушунчаларнинг бари мужассам. Шу маънода жононга бўлган муҳаббат реал турмуш, муҳитдан қониқмаган, зулм ва зўрлик пажмурда этган, дунёнинг нотекис ва нотўкислигидан озурда кўнгилнинг қидирган оромгоҳи, сиғинадиган ва суянадиган ягона паноҳхонаси бўлганини унутмайди. «Хазойин ул-маоний» дебочасида шоир ўз ғазалларининг ёзилишига сабаб бўлган ҳаётий турткиларни бундай қайд этади: «Олдимга онча душворликлар юзланди ва теграмда онча саъб гирифторликлар айланди ва бошимға сипеҳр онча бало тошини отди ва ишқ сипоҳининг лагадкуби (тепкилари) заиф пайкарим била сўнгакларимни онча оёқ остида ушотдиким, не ўзимдан хабарим, не ўзлугим била ўзимдин асар қолди». Бу аҳволимни шарҳ этсам тушунадиган бир мушфиқ инсон тополмадим, шу боис дардларимни шеър қилиб ёздим, дейди Навоий.

Ёрга бўлган ишқнинг шиддат ва шарофатини шу тахлит камоли эътиқод билан таърифлаб келиб, улуғ шоир учинчи байтда фикрларини янада равшанроқ баён этади: «Агар жононинг бўлса — жонинг ҳам бор, агар жонон кетишга чорланса, билгилки, жон ҳам жонон билан бирга кетади. Демак, жондан ажраласан ва ҳижрон азобида қоласан». Жон билан жононнинг ажралмаслиги ҳақидаги бу ғоя кейинги байтларда янгича қиёсланиш ёрдамида давом этади. Масалан, тўртинчи байтнинг мазмуни бундай: «Жон менга жонон учун керак, аксинча, жонон жон учун эмас. Чунки жононсиз яшаш беҳад оғир, аммо жонсиз умр кўриш осон».

Жигарсўхта, шайдойи ошиқ кўнгил муножотини мана шу маромда ўртаниб-ўртаниб изҳор этган. Висолдан сархуш, бироқ ёрдан жудо бўлиш муқаррарлигини олдиндан сезгандай жони талвасада. Ҳижрон азобларига қайта гирифтор бўлмаслик учун жондан кечишга ҳам рози. Тўртинчи байтдаги «жонсиз умр осон эрур» жумласи бизга ғалатироқ туюлиши мумкин. Дарҳақиқат, қандай қилиб одам жонсиз яшай олади? Чамаси, бу ўринда шоир жон ва жонон баҳсининг мажозий-ботиний маъносини чуқурлаштира бориб, инсон учун маънавий ҳаётнинг афзаллигини таъкидламоқчи бўлган. Унинг назарида ҳақиқий ҳаёт маънавий ҳаётдир, зероким жонон, кўриб ўтганимиздай, ана шу маънавий фазилатларнинг йиғма тимсоли. Навоий сўз ўйини — тажнисдан мантиқ силсиласига ўтади: модомики жон билан жонон бир экан, бири иккинчисисиз тасаввур этилмас экан, жонони йўқ (ишқсиз) одамлар жонсиз кишилардир. Улар тирик юрадилар-у лекин руҳан, қалбан ўлганлар. Шунинг учун умрлари осон кечади. Аммо энг қизиғи шундаки, шоир ўзининг бу фикридан қайтади — ахир ишқ барча махлуқотда бўлиши шарт, ишқсиз, жононсиз, умуман ҳаёт йўқ. Бу хулоса бешинчи байтда ўз ифодасини топган: «Жон кетса, жонон йўқолади, агар жонон кетса, жон кетади». Шундай бўлгач, жононсиз ва жонсиз қандай яшаш мумкин?

Бу фикр олтинчи байтга келиб мазмунан яна кенгаяди, жонон фақат ошиқнинг жони билан баробар нарса бўлиб қолмай, балки «жону жаҳон»га тенг, бутун мавжудотни ўз ичига

оладиган тушунчага айланади. Энди ошиқ ўз жони, ўз шахсияти ҳақида қайғуриш билан чегараланмайди. Унинг учун дунёнинг барча ширинлиги, лаззати, ҳатто азоб, хўрсинишлари ҳам Жонон билан хуш, Жонон билан маъноли ва зебо: «Жону жаҳон жонон билан хушдир, агар жонон бўлмаса, жон бўлмайди деганинг кам, бу кенг жаҳон зиндонга айланади». Навоий такрорий бўлса-да, ҳижрон оғирлигини бот-бот таъкидлаб, охирги еттинчи байтда илтижо ва тавалло оҳангини кучайтиради ва ғазални шу пафос билан якунлайди. Зору нотавон ошиқ жондан кечиш звазига бўлса ҳам жонон васлидан маҳрум этмасликларини ёлвориб сўрайди: «Эй, ҳижрон, майли жонимни олгин, аммо жононсиз яшаш азобини менга раво кўрма. Чунки жононсиз Навоий жонидан безордир».

Маълум бўладики, таҳлил этганимиз ғазалда ошиқнинг икки ҳолати—висол лаҳзасидаги ҳаловат, жоннинг яйраши ва Ёрдан ажралганда юз берадиган руҳий қийноқлар қиёсланиб тасвир этилган. Бошқача айтганда, жон ва жонон баҳси васл ва ҳижрон қиёси негизига қурилган. Висолга мушарраф бўлган ошиқ бу бахт- нинг абадий барқарорлигини истаб, агар жонон ташлаб кетса нималар бўлиши мумкинлигини зорланиб гапиради. Бу — Алишер Навоийнинг айни шу ғазалда қўллаган бадиий усули. Жон ва жонон можаросига бағишланган бошқа ғазалларида шоир яна ўзгача санъат, ўзгача усулларни синаб кўрган. Масалан, «Қасди жоним қилди ҳажр, эй қотили хунхор, кел» сатри билан бошланадиган ғазалда жонондан ажралган, фироқдаги ошиқнинг изтироблари тасвирланади.

У Ёрига ғойибона мурожаат қилиб: «Жон нақдини овучда ушлаб турибман, агар келсанг, йўлингга сочаман», дейди. Руҳ ҳам, жон ҳам жонон йўлига мунтазир, ошиқнинг нияти бўлса жонини жононга топшириш: «Жон етибдур оғзима, дерман лабингга топширай, лутф этиб қилгил мени жон бирла миннатдор, кел». Ажойиб, шоирона тасвир, мўъжизакор таъбнинг тенгсиз неъмати! Ҳаётбахш нафасли маҳбуб висолига муштоқ ошиқнинг интизорликдан жони оғзига келган. Шу бетоқат жонимни келиб олгин, мени азобдан қутқар, сендан миннатдор бўламан, дейди у. Аммо бу айни ҳолатда ошиқ учун янгидан жон топиш ҳам. Чунки Навоий васф этган маҳбуб лаби жон бағишлаш қудратига эга-да!

«Севингил, эй кўнгил, охирки, жисминг ичра жон келди», деб бошланадиган ғазал эса бунинг акси ўлароқ жонон келгандан кейинги шодлик, руҳий кўтаринкилик кайфиятини тараннум этади. Ёр бемор бўлиб ётганда ошиқнинг жони ачишиб, бадтар қийналади. Ёки ёрдан келган мактуб, ёрга юборилган нома, ёхуд ёр муждасини келтирган хабарчи кабутарлар тасвири ҳам Навоийда ошиқ қалби ҳаяжонлари билан қўшилиб кетади. Жонондан келган жон исини (ҳам хабар, ҳам хушбўй маъносида) келтирса, жавоб номасини ёзганда ошиқ уни жон риштаси билан чирмаб, ҳар бир сўзи, ҳарфи ёрдамида гўё қийналган жони нишоналарини жўнатади. Бу каби ғазалларда муайян образнинг чизгилари намоён, тасвир характерли деталлар асосида давом этган ва шу ҳаётий ашё — сурат таъсирида лирик туйғулар қулф уриб, қайнаб чиқади. Хуллас, Навоийнинг воқеабанд, яхлит маъноли асарлари унинг лирик меросидаги ўзига хос поэтик ҳодиса, туркумлар ичидаги ҳар бир ғазалнинг махсус усулда битилгани эса бутунлик, гармонияга интилган нуктадор шоирона тафаккурнинг рангин оламида алоҳида-алоҳида кўринишлардир. Шу сабабли улуғ шоир ижодининг тадқиқотчилари учунгина эмас, балки унинг асарларини ўқиб, баҳра олишни ният қилган китобхонлар учун ҳам бу хусусиятларни билиш зарур.

44-ғазал

Тўққиз байтли бу ғазал рамали мусаммани маҳзуф баҳрида ёзилган (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун). Мазмунига кўра ошиқона, яъни ошиқнинг ҳижрондаги изтиробларини, кечинма-ҳисларини ифодалайди. Шу жиҳатдан уни шарҳи ҳол усулида ёзилган ғазаллар сирасига киритиш мумкин. Аммо зоҳирий маънолари билан ошиқона бўлиб кўринган ушбу ғазалда орифона (тасаввуфий) маънолар ҳам ифода этилади. Умуман Алишер Навоийнинг аксар ғазалларида зоҳирий ва ботиний маъно, «дунёвий» ишқ билан «илоҳий ишқ», бошқача айтганда, «мажозий» маънолар билан «ҳақиқий» маъно бирга қўшилиб, бири иккинчисини тақозо этиб келади. Икки маънолилик, икки планли тасвир мазкур ғазалга ҳам хос, шунинг учун унинг шарҳи ҳам ана шу икки жиҳатни очиб беришга хизмат қилиши керак. Ғазалда бошдан охиригача иккита образ — ***тонг ва тун*** (ёки ***шом***) тимсоли қарама-қарши қўйилиб, қиёслаб борилади, ташбеҳ ва истиоралар шу икки тимсол — образ атрофига уюштирилган. Ошиқнинг ҳижрони, айриликдаги ҳолати — тун, висол дамлари — тонг, ёруғлик. Ошиқ инсон ҳижрон, айрилиқ тунидан қутулишга ва ёр дийдорига мушарраф бўлиб, фараҳ топишга талпинади, ҳижрондаги азобларидан зорланади, охирида эса тонг отиб, васл умиди шуъласи кўринади. Демак, ғазал ягона мавзуга бағишланган, тасвир мантиқи байтлар аро вобаста бўлиб, бир силсилани ташкил этади. Энди байтлар шарҳига ўтамиз.

Ахтарин ишқ эттию совуғ нафасни оҳ субҳ,
Бўлди гўё шоми ҳажрим ҳолидин огоҳ субҳ.

Аввало нотаниш сўзларга изоҳ берамиз: ***ахтар*** — юлдуз, ***ашк*** — кўз ёши, ***субҳ*** — тонг. Матлаъда ҳазрат Навоий ажойиб шоирона тасвир яратган: тонг (субҳ) жонлантирилиб, унга одам хусусияти берилган. Тонг ғира-ширасида юлдузлар кўз ёшидай омонат милтиллайди, тонгнинг салқин шамоли эса дардманд ошиқнинг оҳидай совуқ. Яъни тонг ошиқ аҳволига ачинади, ғамгин бўлади ва кўз ёши тўкиб, совуқ оҳ тортади. Лирик қаҳрамон ўз ҳолати билан отаётган тонгни қиёслаб, тонг менинг айрилиқ шомидаги азобларимдан хабардор бўлган, шу сабабли юлдузларни кўз ёшидай тўкди, салқин шабада уфуриб, оҳ чекди, дейди. Эрталабки салқин шабада дард зўридан оҳу нола қилган одамнинг нафасига ўхшатилган, совуқ оҳ эса бу ўринда афсус ва ачиниш, ожизлик нишонаси. Байтнинг насрий мазмуни: «Тонг гўё менинг ҳижрон тунидаги аҳволимдан хабар топгандай, юлдузларни кўз ёши қилиб, совуқ шамоли билан оҳ уриб етиб келди». Бу — байтнинг «дунёвий», ошиқона шарҳи. Байтнинг ботиний, орифона маъносини англамоқ учун эса баъзи сўзларнинг мажозий, тамсилий маъносини тушуниб олишимиз керак. Чунончи, тонг (субҳ) — «ваҳдат нурининг таралиши» («Шарҳи Гулшани роз», 583-бет), илоҳиёт тажаллиси; у олами ғайбдан нузул этиб, таайюнот (аён нарсалар, дунё ғоялари) зулумотини ошиқ кўнгли саҳифаларидан сидириб ташлайди. Оҳ — ишқ ғулғуласининг тил билан ифодалаб бўлмайдиган авж лаҳзаси. Шом — ваҳдатга қарама-қарши касрат (кўплик) мартабалари, таайюнот пардаси. Нафас — кўнгилнинг маънавият гулзоридан эсган лутфидан тозаланиши» (*Саййид Жаъфар Сажжодий.* Мусталаҳоти урафо, 405-бет), ғайб латофатига, маҳбуб талабига интилиш.

Нафас, шунинг-дек, вақтни, лаҳзалик ҳолни, олий ўзгариш ва ёришишларни ҳам билдиради. Ҳижрон — Ҳақдан, Илоҳдан бошқага юз ўгириш, кўнгилнинг вақтинча ўзга фикр — ташвишлар билан банд бўлиши, парда орқасида қолиши.

Ана шу маъноларига кўра, матлаънинг орифона мазмуни бундай бўлади: «Менинг дунё ишлари — касрат билан машғуллигимни, Ҳақдан бошқа нарсаларга эътибор қилиб, ундан узоқда қийналганимни кўриб, илоҳий ваҳдат нури дилим саҳифасини тозалаш, ўз ҳолимга қайтариш учун етиб келди». Воқеан, орзудаги неъмат — гўзалликка мунтазир одамнинг қалби тонгда ёришиб, фараҳ топиши табиий. Кўнгил мусаффо бўлади, яйраб нафас оласан киши. Тонг орифона шеъриятда кўп қўлланилади. У — илоҳий файзият тимсоли, нуроний одам даракчиси. Илоҳий ёр дийдорига толиб одам бу нурга етишиш учун кўпдан-кўп руҳий қийноқлар, ҳижрон азобларини бошидан ўтказиши керак. Шарҳланаётган ғазалда солик (йўловчи)нинг ана шу аҳволи руҳияси тасвирланади, ташвишли талпинишлари кўрсатилади.

Иккинчи байт:

Ғам туни муҳлик ғамим англаб яқо чок айлади,
Тонг елидин ҳар нафас ҳолимға тортиб оҳ субҳ.

Мазкур байтда матлаъда ифода этилган мазмун давом эттирилган. Тонг матлаъдагидай бечора ошиқ ҳолига ачиниб, кўз ёши тўкиш, оҳ уриш баробарида, ғам тунидаги ҳалокатли (муҳлик — ҳалокатли демак) аҳволни кўриб, "ёқасини йиртади". «Ёқа йиртиш» — тонгнинг отишини англатувчи истиорадир, чунки ёқа йиртилганда одамнинг кўкраги кўринганидай, тун пардаси йиртилганда тонг намоён бўлади, яъни илоҳиёт жамоли кўрина бошлайди. Навоийнинг Самарқандда гадодан сотиб олган байтининг биринчи мисраси: «Кўкрагимдур субҳнинг пироҳанидан чокроқ», яъни: «Кўкрагим тонгнинг кўйлагидан чокроқ». Бу ерда субҳнинг пироҳани— тонг пардаси, ҳарир бир нимқоронғилик хаёл саҳфасида яралган, ҳам тонгнинг отиши ёқанинг йиртилиши эмас, балки кўкракнинг чок-чок бўлишига ташбеҳ қилинган. Аммо ҳар икки байт тасвирининг чиройида муштарак жозиба бор. Иккинчи байтдаги «тонг ели», «оҳ», «нафас» сўзлари такрор бўлса-да, аммо ҳолатни конкретлаштириш, таъкидлашга хизмат қилган. Тун — асл маъносидан ташқари, олами имкон — борлиқ, ғайб сиру асрорини, мазкур байтда жабарут олами (Илоҳ ва фаришталар орасидаги олам)ни ҳам англатади. Бироқ биринчи маъно ҳам назарда тутилган. Шунингдек, тонг елини илоҳий неъмат файзи, илоҳиёт ёди маъноларида ҳам тушунсак, байтнинг орифона мазмуни бундай бўлади: «Ғайб асрорини англашдаги ҳалокатли интилишларим, қўрқинчли аҳволимни кўриб, тонг ёқасини чок этди, яъни отди. Иштиёқ-у изтиробим эвазига илоҳий нурдан нишона кўрдим».

Учинчи байт:

Тийра ҳижрондин чу йўқтур фарқ субҳу шомима,
Хоҳ шом ўлсун қоронғу рўзғорим, хоҳ субҳ.

Бу байтда яна бир фавқулодда тоза истиора қўлланилган: тийра ҳижрон. Қоп-қора айриликқ — бу ошиқнинг қил сиғмаган қалби, мотамзада ҳолати. Ҳижрон туни, ҳажр шоми иборалари ёнида мазкур истиора тасвирнинг латифлигини оширади, рангни қуюқлаштиради, лирик қаҳрамон кечинмаларининг шиддатини бўрттириб кўрсатишга хизмат этади. Қолган сўз ва иборалар тушунарли, шу учун байтнинг зоҳирий мазмунини бундай шарҳлаш

мумкин: «Айрилиқ ғамидан ҳаётим, руҳиятим шундай қоронғики, тонг билан шомим, кеча ва кундузим орасида фарқ йўқ. Хоҳ тонг бўлсин, хоҳ шом — сезмасман, бари қоп-қора тунга айланган». Байт-нинг ботиний, маърифий маъноси: «Илоҳий ёр ёдини фаромуш этиб, нафсоний дунёга берилиб қолганим учун тонг билан шомнинг фарқи билинмай қолди, шом бўлса ҳам, тонг отса ҳам кўнглимга ҳеч нарса сиғмайди, чунки «қоронғу рўзгор» — дунё ташвишидан қутулиш ғоят мушкул, у мани ўз домида занжирбанд этган». Солик ўз иродасини батамом пир қўлига топшириб, тариқат мақомидан зина-ба зина кўтарилса, нафс қутқуси ва дунё истакларидан бутунлай қутулсагина кўнгилни узил-кесил тажаллиёт зиёсига рўбарў эта олади, «тийра ҳижрон»дан қутулади.

Тўртинчи байт:

Дуди оҳимдин қарорғай, ҳажр шомидин батар,
Бўлса ҳижрон қатъида бир кун манга ҳамроҳ субҳ.

«Дуди оҳ» ҳам ёр ишқида ёнаётган безовта, бетоқат ошиқ аҳволининг ночорлигини англатувчи муболағали истиоралардан: ошиқ ёр ишқида шундай ўртаниб ёнаяптики, гўё унинг ичидан олов гуриллаб чиқаяпти, бу олов унинг оҳу ноласидирким, тутунидан олам қо-ронғилашади, ҳатто зиё таратадиган тонг юзи ҳам бу тутундан қора тусга киради. Бу эса ҳажр шомидан ҳам бадтар. Шоир сўзу гудоз, ёниш-ўртанишнинг, ишқ тортишлари, қийноқлари, руҳий-маънавий талпиниш ва курашларни шундай дардли сатрларда таъриф этади. Хуллас: «Агар тонг ҳижрон пайтида (авжида) мен билан бир кун бирга бўлса, оҳим тутуни-ю ҳажрим шиддатидан ўзи ҳам қора рангга бўялади». Дунё ишлари, моддий олам талабларига қараб юраверсанг — тонгни ҳам сезмайсан, илоҳий нур ҳам қоронғиликни ёриб ўтолмайди.

Бешинчи байт:

Тийра шомим дафъи қилди меҳр зоҳир айлабон,
Яхши борди меҳрибонлиғларда шайъуллоҳ субҳ.

«Меҳр» билан «меҳрибонлик» сўзлари ўзаро тажнис — сўз ўйинини ташкил этган: меҳрнинг бир маъноси қуёш, яна бир маъноси эса муҳаббат, меҳр. «Шайъуллоҳ» — Аллоҳнинг каромати, неъмати демак. Байтнинг мазмуни: «Худонинг неъмати бўлган тонг меҳрибонлик кўрсатиб, яхши натижа олиб келди, қоронғи шомимни дафъ этиб, қуёшни бошлаб келди». Ва яна: «Ваҳдат нури зиёси — тонг баракотидан касрат — дунё шуғли кўнглимдан кетди, кўнглим тозаланди, илоҳий нур чашмаси — қуёшга етишиш имкони топилди».

Олтинчи байт:

Хуштурур жоми сабуҳ, эй шайх, сен ҳам ичкасен,
Тутса май соқий бўлуб бир меҳр юзлик моҳ субҳ.

Бу байтдаги «меҳр» сўзи бошқа маънода, яъни маъшуқа сифати бўлиб келган. Шоир умумлашма тасвирлардан бир қадар аниқликка — конкретроқ тасвирга кўчади, юзи қуёшдай порлаган соҳибжамол соқий ҳақида ёзади. Лекин бу билан Навоий ғазалнинг орифона, ботиний маъноларини давом эттиришдан воз кечди, дея олмаймиз. Аксинча, анъанавий тамсиллар — соқий, жом, май сўзлари шоир айнан илоҳий муҳаббат ҳақида гапираётганини билдириб туради. Бу байтда яна бир анъанавий образ бор — бу ***шайх*** образи. Шайхни

шоир бу ўринда тақводор шахс, зоҳид маъносида қўллаган, аслида эса шайх комил инсон, пири муршид маъносида ҳам келади. Машҳур сўфийларнинг кўпи шайх деб эътироф этилган. Навоий ўзларини билимдон ҳисоблаб, орифларнинг ботиний оламидан бехабар, завқу шавқдан маҳрум дунёпараст шайхларни назарда тутган. Шундай қилиб, байтнинг маъноси: «Эй тақводор шайх, тонг пайти комил инсон маънавиятдан сўз бошласа ёки Қуръон тиловат қилса, илоҳий кашф зуҳуроти, мушоҳада сархушлигида муҳаббатга лиммо-лим юрагидан роз айтса, сен ҳам қулоқ сол ва сархуш бўл, чунки тонгги суҳбатнинг сурури ўзгача, лаззати бениҳоя ва ёқимли».

Нега бундай маъно келиб чиқди? Чунки тасаввуф талқинида ***жом*** — «илоҳий тажаллиёт мавжи ва бепоён нурнинг порлаши» («Миръот ул-ушшоқ»), ***соқий*** — «файз манбаиким, вужуд зарротини борлиқнинг бодасидан сархуш қилгандир» («Миръот ул- ушшоқ»), ***май*** — «ғалаботи ишқ» (*Сажжодий*, 400), «илоҳий тажаллиёт» («Миръот ул- ушшоқ»). Яъни: меҳрюзлик соқий — ориф инсон илоҳиёт тажаллисининг файзидан тонгда бода тутса, эй шайх, сен ҳам ичишинг муқаррар.

Еттинчи байт:

Ғам туни кўҳи балосидин магар бўлмиш халос,
Ким менингдек кўргузур рухсораи чун коҳ субҳ.

Кўҳи бало — бало тоғи, ***рухсора*** — юз, ***коҳ*** — сомон. Ошиқ изтироб чекишдан, бало тоғининг юкини тортишдан ранглари сомондай сарғайган. Бу аҳвол тонгнинг бўзариб оқариши орқасидан қуёш нурларининг олтин (сариқ) рангда кўрина бошлаши билан қиёсланган. Афтидан, тонг ҳам мен каби айрилиқ ғамининг балосидан халос бўлибди, чунки сомондай сарғайган юзини кўрсатмоқда, дейди ошиқ. Тоғ балосидан халос бўлиш қуёшнинг тоғ ортидан чиқиб келишига ишора ҳамда қуёш тунда уфқ ортида, тоғлар қўйнида банди бўлади, эрталаб яна қутулиб йўлга чиқади, деган қадимий тасаввурга вобаста тасвир бу. Навоий субҳ (тонг)ни бир шахс сифатида жонлантириб, уни лирик қаҳрамон ҳолати билан қиёслашни давом эттирган.

«Бало» — Илоҳнинг имтиҳонлари, солик йўлида учрайдиган қийинчиликлар, «бало тоғи» шунга мувофиқ — тариқат йўлида учрайдиган имтиҳонларнинг энг оғири демак. Мазкур байтда кўҳ ва коҳ (тоғ ва сомон) сўзларини зид қўйиш (тазод санъати) ҳам бор. Ошиқ ўзининг дарддан юзи сарғайганини айтиш билан бирга илоҳий қудрат, зоти азалий ва унинг имтиҳон — балоларининг беҳадлиги олдида зарра мисол кичик ва ҳақир эканини ҳам таъкидлайди. Шу тариқа, соликнинг мақомот сари интилишларидаги иккиланишлар, мушкулотлар, имтиҳонлар қийинчилиги ва уларни енгиб ўтиш учун иродани чиниқтириш иштиёқи акс этади бу байтда.

Саккизинчи байт:

Субҳидам бедору гирён бўл, агар файз истасанг,
Ким сенинг уйқунгға хандон ўлмасун ногоҳ субҳ.

Ғазалнинг орифона мазмуни бу байтда яна ҳам очиқроқ ифодаланган, субҳ илоҳий файз тимсоли эканини шоир ўз тили билан баён этган. Бундай файзга тунлари бедор ўтириб, тоат-ибодат билан шуғулланган, Илоҳ ишқида куйган, ўртанган дардли одамларгина эришадилар. Навоий даврида илоҳталаб дарвешлар, ориф солиҳлар дунё роҳатидан воз кечиб, маънавият сиррини кашф этиш учун кечалари ухламай, зикр айтиб чиқар, бутун вужудла-

ри, қалб-шуурларини шу мақсадга қаратиб, сидқидилдан Мутлақ руҳ сари интилардилар. Натижада уларнинг кўнгиллари равшанлашиб, завқу сурур топар, зеҳнларида маърифат тонги ёришарди. Маънавият олами ошиқлари Навоий васф этган ҳақиқий ошиқлардир, улар шоирнинг идеал образлари, эзгулик фаришталари эди. Шунинг учун у орифлар ғоясини жону дилдан тарғиб этади, дейдики: агар илоҳий файз истасанг, эрта саҳарда уйқуни тарк эт, Худо йўлида бедор ва гирён бўлгин (байтда гирён ва хандон — йиғлаш ва кулиш сўзлари зид қўйилган), ғафлатда ётма, бўлмаса, файздан бенасиб қоласан — тонг сенинг аҳволингга кулади. Камолот истаган одам тонгдай уйғоқ, тонгдай пок бўлиши лозим.

Ва, ниҳоят, тўққизинчи байт:

Эй Навоий, ул қуёшнинг муждаи васлин бериб,
Қилса неткай шоми ҳажрим меҳнатин кўтоҳ субҳ.

Ғазалнинг бошидан бошлаб давом этиб келган шом — тонг қиёсий параллеллик мақтаъга келиб якунланаяпти. Субҳдан кейин қуёш чиқиши ва туннинг чекиниши муқаррар. Лекин Алишер Навоий назарда тутган тонг илоҳий тажалли сафоси бўлганлиги сабабли қуёш ҳам пири муршид қалби ёки мутлақ Руҳнинг манбаи тимсолидир. Тонг эса шу манба — нур чашмасининг даракчиси. Ошиқ йўловчи ҳижрон туни, яъни дунёвий талаблар, илоҳиётдан узоқлаштирувчи ишлар — зулмлар зулумоти қийноғидан кейин, ниҳоят, васл шодмонлиги имконини топади, кўнгил даричаси ёр жамолига қараб очила бошлайди. Мақтаънинг зоҳирий маъноси: «Эй Навоий, ул қуёш, яъни ёр васлининг дарагини етказиб, ҳижрон шоми азобини (меҳнат — азоб дегани) қисқартирса кошкийди».

Байтнинг орифона ботиний маъноси эса бундай: «Эй Навоий, ваҳдат нури жилоси — тонг Зоти мутлақ (ёки комил инсон қалби) манбаига етишиш хушхабарини етказиб, Илоҳ ёдидан бегоналашув қийноғи, касрат зулумоти ичра чекаётган руҳий изтиробу азобларимни қисқартирса нима бўлар экан». Ана шу тариқа мазкур ғазалда Навоий илоҳий кечинмаларни реал инсоний кечинмалар тарзида тасвирлайди. Зотан, орифларнинг тариқат даражаларини эгаллаш йўлидаги интилиш — ёнишлари нега реал бўлмасин? Ахир бу оддий одамларнинг эмас, ўзларини руҳан тайёрлаган, жуда катта вазифани бўйинга олиб, фақат маънавий маърифат сари ўтли шавқ билан интилган одамларнинг ҳар қандай дунёвий тушунчадан ҳоли покиза ишқи эмасми?! Шунинг учун ҳам уларнинг қалб кечинмалари юксак ва олижанобдир. Шу шавқ ва интилишни тор маънода тушунмаслигимиз керак. Бу Навоий каби буюк инсонларнинг дунё ва Илоҳ орасида, дунёни севиш ва дунё кишиларидан зада-лик, дунё ишларидан кўнгил узолмаслик ва дунёда бўлмаган идеалга боғланиш, уни севиш ҳислари орасидаги талпиниш-изланишлари, руҳий саргардонлик ва қийноқларнинг рамзий шеърий изҳори эди.

45-ғазал

«Хазойин ул-маоний»нинг биринчи девони — «Ғаройиб ус-сиғар»га киритилган ва Алишер Навоийда кам учрайдиган тахаллуссиз ғазаллардан бири («Ғаройиб ус-сиғар»да жами ўнта тахаллуссиз ғазал бор). Ушбу ғазал «Бадоеъ ул-бидоя» девонида ҳам мавжуд. Демак, у шоирнинг ёшлик йилларида ёзилган. Ғазал етти байтдан иборат, лекин тахаллусли мақтаъ бўлмагани сабабли якунловчи хулоса етишмаётгани сезилади. Асар мавзуи — ишқи илоҳийни куйлаш, бу ғоя гоҳ мажозий ташбеҳ — истиоралар, анъанавий образлар (парвона, булбул), гоҳ тўғридан-тўғри тасаввуфий истилоҳ — тамсиллар воситасида баён этилади. Қайд этиш жоизки, ишқи илоҳийни тараннум этган ирфоний-маърифий мазмундаги ғазаллар Навоий девонларининг асосий қисмини ташкил этади, уларни эса бир неча гуруҳга бўлиш мумкин: 1) муножот ғазаллар; 2) Худо ва Пайғамбар мадҳига бағишланган (наът-ҳамд) ғазаллар; 3) ошиқнинг аҳволини тасвирловчи «шарҳи ҳол» ғазаллар; 4) фалсафий фикрларни ифодаловчи ғазаллар.

Тилга олинган ғазалда ошиқона кечинмалар шарҳи, ёр васфи ҳам, фалсафий мушоҳида-мукошифа ҳам бор. Демак, асар бирон-бир ҳис, бирон-бир муайян ҳолатнн эмас, шоирнинг катта мавзу атрофидаги умумий тасаввур-тушунчалари, шунга мувофиқ ишқнинг инсон қалбига ўтказадиган таъсири ҳақида зикр этади, ишқ ва фано, тариқат йўлининг жозибаси ва таҳликаси шоирона талқин этилади. Шу боис ғазал байтларини бевосита ўзаро занжирий боғланиш эмас, балки қофия, радиф, мавзу ва оҳанг муштараклиги бирлаштириб туради, мадҳ, васф, шарҳиҳол ва тасаввуфий маънолар бир ўзандаги оқимга тушиб олган. Чунончи, матлаъда ошиқнинг ишқ дарди янгиланганидан хушнудлиги, иккинчи байтда маъшуқа фироқида қийналиш, киноялн хотирот, учинчи ва тўртинчи байтларда ишқнинг қудрати ва мўъжизакорлиги ҳақида мулоҳаза — муқояса, бешинчи байтда шоҳ ва дарвешнинг ишққа муносабати, олтинчи ва еттинчи байтларда бўлса илоҳиёт файзини топган соликнинг лаҳзалик масрур туйғулари, ёр жамолига маҳлиёлиги тасвир этилади. Хуллас, ишқнинг турли жиҳати, ошиқ инсоннинг ҳолатлари ва шоирнинг ўз мавзуига муносабати, қарашлари акс этган. Умуман, Навоийда илоҳий ишқ ҳар хил ҳолатларга боғланиб, ҳар бир ғазалда ўзгача бир тароват, янги-янги ибора-ифода, услубий тарзу равия билан куйланади. Шу учун унинг ғазаллари бир-бирининг айнан такрори эмас, балки ҳар бири янги асар сифатида ўқувчига алоҳида завқ бағишлайди. Тасаввуфнинг ҳар бир мақоми ва манзилларидаги руҳий ҳолат, бу манзилларни кашф этиш қийинчиликлари, Буюк Илоҳнинг ҳузурига талпиниш, соғинч ва қўмсаш, маънавият неъматидан сархушлик, қалби маърифатга ғарқ; Дўст дийдорига ташналик, ундан маҳрумлик дамларидаги изтироб ҳар бир ғазалда турфа рангу оҳанг, суврату санъатлар орқали такрор-такрор тараннум этилади. Бу ғазалчиликда, айниқса, орифона шеъриятда қабул қилинган анъана бўлиб, шоирнинг ўзига хос маҳорати, нав- бунёдкорлиги шу анъана бағрида камол топиб, кўзга аёнлашарди. Буни меъморлик санъати билан қиёсласа бўлади: Самарқанду Бухоро, Ироқу Нишопур, Балху Ҳирот меъморчилик ёдгорликларига қаранг, уларнинг нақшу нигори, кошинлари, тарҳу тароватида ўхшашлик бор. Аммо ҳар бири яна ўзига хос салобат, ҳусну жозибага эга, ҳар бир меъморнинг «дастхати»ни аниқ ҳис этасиз. Шеърият ҳам шу; қатъий анъаналар андозаси ичра беназир

устакорлик, улуғ салафлар даражасига кўтарилиш ва шу майдонда ихтиролар қилиш, янги йўл, янги оҳанглар топиб, элни қойил қолдириш. Анъанавий усул-равияда маҳорат кўрсатиш — бир мўъжиза, асрлар анъанасини енгиб шоирона ихтиролар қилиш — иккинчи, янада олийроқ мўъжиза. Навоийнинг ҳар бир ғазалида «эски мавзуни» янги руҳ, янги туйғу ва фикр билан янгидан янгратиш, ғазалнинг қадимий шаклидан фойдаланиб, шоирона мўъжизалар кўрсатиш маҳорати намоён. Воқеан, таҳлилга олган ғазалимиз ҳам «Эрур кўнгилда сафо ишқ тоза доғи била» деб бошланади: ишқнинг кўнгилда ҳар бир янгиланиши, тоза доғлар қолдириши янги илҳом ва завқ олиб келади, янги шеърни бунёд этади. Ушбу ғазални байтма-байт шарҳлаб чиқсак, айтилган фикрлар тўлароқ ва аниқроқ англашилади.

Биринчи байт (матлаъ):

Эрур кўнгулда сафо ишқ тоза доғи била,
Нечукки кўзда ёруғлик эрур қароғи била.

Ишқнинг доғи — дарду алами, асорати, тамға-яраси тозаришидан кўнгилда шодлик, сурур ва равшанлик пайдо бўлди. Зотан, бунга ажабланмаслик керак, чунки кўзнинг равшанлиги унинг қорачуғидан. Байтнинг мазмуни шу. Ажойиб ташбеҳ: кўз гавҳари қора, аммо кўришнинг қуввати, ёруғлик ўшандан, демак ишқ кўнгилга дарду доғ солса-да, лекин кўнгил кўзини равшанлантиради, оламни мусаффо нигоҳ билан идрок этишга чароғи ҳидоят бўлади. Навоий шу ташбеҳ орқали тазод санъатининг фавқулодда янги вариантини кашф этган ва инсон руҳидаги драматизм, қарама-қарши ҳолатларни тушунтира олган: ишқ-муҳаббатдан фориғ одам тинч, хотиржам яшаши керак. Бироқ ҳаётда бунинг акси бўлади, муҳаббат дардига гирифторлик хурсандчилик, фароғатга сабаб бўлади. Кўнгил бу дард- дан яйрайди! Шоир оқлик ва қораликни (байтда «сафо» ва «тоза» сўзлари ҳам ўзаро мутаносибликка киришиб, завқли бир туйғу бағишлайди), қуллик ва озодликни, ишқий безовталик лаззати ва ишқсизлик бадбахтлигини қиёслайди, сўфийнинг тан азоблари эвазига туядиган руҳий-маънавий ҳузурини олқишлайди. Доғ — тамға, нишон; доғ — андуҳ, ғам; доғ — жароҳат, яра; доғ — юракдаги қора нуқта, сувайдо; доғ — лоланинг қора ранги; доғ — қуллик белгиси. Сафо эса «риёзат чекишдан кўнгилнинг покланиши» («Миръот ул-ушшоқ»), "поклик, таъбнинг нописанд. ёмон хислатлардан тозаланиши... кўнгилнинг ағёр, яъни ғайри ёрдан, ғаддор дунёдан юз ўгириши"дир («Мусталаҳоти урафо», 262-бет). Шундай қилиб, ишқ доғи ағёр доми, дунё қудрати қуллигидан кўнгилни озод этади. Илоҳни севиш, Унга қул бўлиш қулликдан озод бўлишнинг чин йўли, демак, бундай қулликдан хурсанд бўлиш керак. Шунинг учун ҳам ошиқ маҳбубасининг тамғасини кўнгилда асраб, унга қул бўлишдан боши осмонда. Ишқнинг фараҳ ва фароғат, сафо ва рўшнолик келтириш хосиятини шундай ажойиб, оригинал тоза тасвир билан ифодалаган шоир иккинчи байтда мўъжизакор тахайюлининг яна бир қиррасини кўз-кўз этади:

Фироқ шоми янгилмас ўқунг кўнгул йўлини,
Ки борур ул сари пайконидин чароғи била.

Биринчи байтдаги қоронғу — ёруғ тазоди давом эттирилган, аммо маъно бошқа. Биринчи байтдаги ташбеҳ асослари ***доғ*** ва ***кўз қорачуғи*** ижобий маънодаги ранг эди, аниқроқ қилиб айтсак, бу қораликлар оқлик, равшанлик келтирадиган эди, ***фироқ шоми*** эса ошиқ учун ёруғлик эмас, азоб-изтироб олиб келади. Ошиқнинг ҳижрондаги кунлари ***тун*** билан баробар, ҳижронда ошиқ учун ёруғлик йўқ, унинг тонги зим-зиё, қуёши маҳв этилган. Фи-

роқ шоми тариқат аҳли наздида соликни Илоҳдан ажратиб турувчи парда, касрат пардаси, яъни дунё ишлари билан оворагарчилик. Фироқ шомида, дейди шоир, маъшуққа қараб, ўқинг (кипригинг) кўнглим йўлини адашмасдан топади, чунки у кўнгилга томон чироғи билан келаяпти. Нимага ишора бор бу ерда? Гап шундаки, «пайкон» сўзи ҳам ўқни билдиради, лекин бу ўринда камон ўқи назарда тутилаяпти. Камон ўқининг ўткир учи эса металлдан ясаларди ва у нишонга қараб учиб бораётганда металл қисми ярақлаб турар, баъзан эса олов сочаётгандай, шуълаланиб кўзга ташланади. Ўқнинг ана шу ҳолатини Алишер Навоий чироқ кўтариб бораётган одамга ўхшатиб, жонли ва чиройли сурат чизган: «Фироқ шомида, яъни сенинг ёдинг вақтинча кўнгилдан кўтарилиб, дунё иш-ташвиши парда бўлиб мени сендан ажратганда, ўқинг адашмасдан кўнгил йўлини топади, зеро у ўз нишонига пайконини чироқ қилиб бораяпти». Бундай ташбеҳни бошқа бирорта шоирда учратмаймиз: ёрнинг киприги — зулматни ёриб бораётган машъала, гўё зим-зиё тунда чақилган чақмоқдай. Албатта, маъшуқа кипригини чақмоққа ташбеҳ берганда Навоий кўзни ҳам назарда тутган, чунки аслида киприк бировга қараб отилмайди, балки назар, қараш йўналади, яъни кўзнинг нури, энергияси таъсир этади, жозиба, куч бағишлайди. Шунинг учун киприк — чақмоқ самовий миқёсда илоҳий нурнинг ярқ этиб, кўнгилни ёритиши ёки заминий миқёсда соҳибкаромат пирнинг назар қилиши, бир нигоҳ билан қалбларга ғулғула солиши тарзида талқин этилиши мумкин. Оддий ҳаётда ҳам қалб китоби бўлмиш кўзларнинг кўнгилларни боғлаши, севгига замин ҳозирлаши кўп учрайдиган ҳодиса.

Учинчи байт:

Эрур сукуту фано ишқ лозими, булбул
Не воқиф онча фиғону улуғ димоғи била.

Навоий асарлари куллиётининг 1988 йилги янги наш-рида (3-жилд, 428-бет) мазкур байтнинг биринчи мисрасида «фано» ва «булбул» сўзларидан кейин вергул қўйилгани учун маъно бузилган. Агар шу нашрга суянадиган бўлсак, «Сукут ва фанодир, ишққа лозим бўладигани булбул, бунча фиғони ва улуғ димоғи билан нимадан хабардор?» деган ғалати мазмунли гап келиб чиқади. Бундай «таҳрир» ўқувчини чалғитиши, Навоий асарларини тушунишни қийинлаштириши аниқ (Буни таъкидлашга мажбурмиз, чунки ҳозирги ёзувга кўчирилган классик шеърларда тиниш белгиларининг аҳамияти катта, вергул нотўғри қўйилгани учун маъноси мавҳумлашган байтлар анча). Хўш, Навоий бу байтда нима маънони ифодалаган? Бу маъно қуйидагича: «Сукут сақлаш ва фано — жисму нафс эҳтиёжларидан батамом қутулиш ишқнинг заруратидир, шунча нола фиғони, сархушу ошуфталиги билан булбул буни қайдан билсин».

Ҳа, шоир бу ерда ошиқлик рамзи, нафосат ошуфтаси, ишқни ёниб куйловчи булбул билан баҳсга киришган. Бу қизиқ, чунки Навоийнинг бир қанча ғазалларида булбул хониши мадҳ этилади, лекин бу байтда у булбул ишқнинг моҳиятига тушуниб етмайди, деган фикрни баён этади. Балки бошқа маъно бордир бу гапнинг тагида, балки шоир бирор бир мазҳаб ақидасини, тариқатнинг бирор силсиласи пешвосининг кўрсатмаларини тасдиқлаётгандир? Дарҳақиқат, матлубга етишиш йўли фақат оҳу нола эмас. Фиғон чекмай, зоҳиран сукутда бўлиб, дардни элга ошкор қилмай, ботинан кўнгилни маърифатдан сероб этиб, фано мартабасини эгаллаш ҳам мумкин. Масалан, Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг ақидаси шундай. (Баҳоуддин Нақшбанд- дан: сиз самоъга қандай қарайсиз, деб сўраганларида, у киши: «Мо инкор накунему ин кор накунем» — «Биз инкор қилмаймиз, аммо бу ишни қилмаймиз», деб жавоб берганлар). Самоъ ва зикрга берилмай, муайян касб билан шуғул-

ланиб, одамларни Ҳақни танишга даъват этган дарвешларнинг йўли шуни тақозо этарди. Улуғ мутафаккир рамзий йўсинда тариқат аҳлининг икки тоифаси сулукини таққослаган: тинч-хотиржам зикр билан, ички оламни тараққий эттириб Ҳаққа яқинлашувчилар ва самоъ, рақс, қўшиқ-куй орқали муҳаббатларини очиқ изҳор этувчи бетоқат, безовта одамлар. Шундай, ошиқлик ҳар доим ҳам фиғону нола эмас экан, «анжуманда хилват» кўрувчиларнинг ботиний маърифати, кошифлик йўлида ўзгача ёниш, ўзгача фидойи қатъият бор. Тўртинчи байт мазмуни учинчи байт юзасидан айтган фикримизни тасдиқлайди. Байт-ни келтирамиз:

Ул ўтки ўртади парвонани, ҳамул ўтдин
Кўрингки қоврулади шамъ доғи ёғи била.

Маълум бўладики, гап парвона ишқи устида бораяпти, яъни шоир булбулнинг нолали муҳаббати билан парвонанинг жим, аммо вужудини ёндирувчи «индамас» муҳаббатини қиёсламоқда. Тасаввур қилинг: шамъ, унинг атрофида эса алангага қараб талпинаётган митти парвона. У ўтга шундай ихлос, шиддат билан интиладики, оловга қўшилиб ёниб кетгунча тинчимайди. Бироқ парвона шунчалик ошиқлиги, дардининг зўрлигига қарамай, оҳу нола чекмайди, балки жим-жит ўтга томон талпинаверади. «Ул ўт», яъни илоҳий ишқ алангаси фақат парвонани эмас, шамнинг ўзини-да муми ва ёғи билан қўшиб қовуради, эритиб куйдиради. Улуғ шоир тамсиллар воситасида Ишқнинг беинтиҳо кучи — зарроту жонзотлар, ошиқу маъшуқ барини қамраб олувчи қудратини бизга тушунтирмоқчи бўлган. Шамнинг шуъласи — илоҳий ишқ, муми ва ёғи — дунё, инсон вужуди, парвона — ошиқ инсон тимсолларидир. Парвона — фано тимсоли, яъни ёмон сифатлардан қутулиш ва маҳмуда (яхши) сифатларга эга бўлиш, ҳирсу ҳавасни тарк этиш йўли. Бу фақир дарвешларнинг, аҳлуллоҳнинг тариқати. Хўш, шоҳлар-чи, улар ҳам бу бахтга мушарраф бўла оладиларми?

Шаҳу улус ғамию жоми Жам, хушо улким
Синуқ сафол ила дурд ичкай ўз фароғи била.

Йўқ, шоҳлар фано мартабасига етишолмайдилар, чунки улар дунё ғамию улус ташвиши, шон-шуҳрат, айшу ишрат билан банд — шоирнинг ғояси шу. Афсонага кўра, Ажам шоҳларидан Жамшид шундай жом ихтиро қилибдики, унинг ичидаги шароб асло тугамас ва у оламни ўзида акс эттириб турар экан. Шундай қилиб, «жоми Жам» — туганмас бойлик ва ишрат, шукуҳу салтанат рамзи. Унинг сўфиёна талқини ҳам бор: «маърифат бодаси билан лиммо-лим ориф кўнгли» («Миръот ул-ушшоқ»). Лекин Навоий мазкур байтда буни назарда тутмаган, бўлмаса шоҳу дарвеш аҳволини чоғиштирмаган бўларди. Шоир анъанавий тасаввуфий эътиқодга амал қилиб, ориф дарвешнинг фақирона ҳаётини подшонинг ҳашаматли ҳаётидан устун қўяди, аммо буни қуруқ таъкид йўли билан эмас, балки «назарий» тушунтиришга интилади: шоҳ фуқаро ташвиши ва ўзининг шону шуҳрати, туганмас давлати, ишрати билан овора, у бу ғамдан фориғ бўлолмайди. Демак, у шунчалик дабдаба шукуҳи билан озод, бахтиёр эмас. Ҳатто жаҳонни кўрсатувчи олтин жом ҳам уни ғамдан озод қилолмайди. Шоҳнинг акси ўлароқ синиқ сафолда (жоми Жам — салтанат ва ҳашам рамзи бўлса, синиқ сафол — камбағаллик, камтарлик белгиси) май қуйқумини ичаётган, яъни маҳбубнинг васли деб азоб чекаётган дарвеш бахтиёр. «Дурд» — май қуйқуми, қаноат ҳамда айни вақтда номуродлик, маҳбубнинг бетоқат қилувчи ёдини ҳам англатади. Хуллас, Навоий илоҳий ишқ хосиятлари ҳақида гапириб келиб, парвонасифат дарвешнинг мамла-

кат подшосидан устун турувчи озод-эркин турмушини шарафлайди.

Олтинчи байт:

Хумор аро тиладим соқию қадаҳ, юз шукр,
Ки улки мен тиладим келди ўз аёғи била.

Шоир ўзининг синиқ сафолда «дурд» ичиб, маҳбуб ёдида сармаст қаҳрамони — ишқ парвонаси ҳолатидан руҳланиб кетиб, ўзини у билан шерик, ҳаммаслак қилиб кўрсатади. Аммо лирик қаҳрамон— дарвеш ёр олдида сархуш бўлса, шоир ҳали хумор, у энди соқи-ю қадаҳ талаб қилаяпти. «Хумор» ҳам мастликнинг асорати, аммо у вақтинчалик совуш, соликнинг иккиланиши, беқарор ҳолатини ҳамда «маҳбубнинг иззат пардаси ичига яшириниши, дунё пардаси ваҳдат юзини беркитишини» англатади. Ана шундай ҳолатда шоир тарқалган, совуган кайфиятни ростлаш учун соқий (пири муршид) қўлидан қадаҳ (маърифат) тилайди ва Аллоҳ унга тилаганини етказганидан — пир ҳузурига етганидан шукроналар айтади. Байтдаги «аёқ» сўзи икки маъноли: 1) одамнинг аъзоси ва 2) қадаҳ. Демак, сўз ўйини — тажнис ясалган: «келди ўз аёғи била — келди ўз қадаҳи била». Теран маъно тоза ифода ва тимсоллар билан очилган. Еттинчи байт:

Қучарға сарв ниҳоли бири қадингдек эрмас,
Агар кетурса ани боғбон қучоғи била.

Бу байтнинг зоҳирий маъноси кўриниб турибди. Шоир маҳбуб қоматини энг чиройли дарахтга ўхшатмоқда, йўқ, маҳбуба қомати сарвдан ҳам чиройли, ахир сарвни қучганда ёр қучгандайин ҳаловат топиш мумкинми? Боғбон сарвларни қучоқлаб келса ҳам, лекин бу ёр қоматини қучганчалик эмас. Аммо байтнинг тасаввуфий — ботиний маъноси ҳам бор. Қад деганда сўфийлар пирнинг ҳайбати, илоҳийлик аломати бор одамни назарда тутганлар. Шундай бўлгач, байтнинг мана бунақа маъноси ҳам келиб чиқади: «Гарчи боғбон боғдаги чиройли сарв дарахтларини намойишкорона қучиб келса-да, лекин уларнинг бирортаси комил инсон — пирнинг гўзал, илоҳий ҳайкалидай эмас, уларни қучиш пирга сиғинишдай лаззат беролмайди».

Алишер Навоийнинг улуғворлиги шундаки, унда зоҳирий ва ботиний маънолар, яъни ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозий тасвирлар бир-бирига халақит бермайди, балки бир-бирини тўлдириб, қувватлаб туради. Бошқача айтганда, ишқи ҳақиқий тасвиридан ишқи мажозий тасвирига ёки аксинча ҳолатга осон ўтилади, китобхон гоҳ бу маънодан, гоҳ у маънодан, гоҳ ҳар иккисидан завқлана олади. Ушбу ғазалда ҳам шуни кузатиш қийин эмас, унда тариқат ақоиди, мақом бос-қичларидаги солик ҳолатлари, ишқ изтироби ва ошиқ азоби, дарди, ўртанишлар тасвирланади ҳам шу билан баробар реал инсоний кечинмалардан воқиф бўласиз. Воқеан, ишқ парвонаси солик дарвеш ҳам реал инсон, унинг кечинмалари ҳақиқий инсоний кечинмалар, фақат унда ният пок, дард беинтиҳо, идеал ғоят узоқ...

46-ғазал

Алишер Навоийнинг ҳар бир ғазали ўзига хос ёндашиш, ўзига хос таҳлил ва тафсир усулини тақозо этади, чунки ҳар бир ғазал алоҳида руҳий ҳолат, алоҳида поэтик фикр ва ҳис-туйғулар ривожини ифодалаб келади, тасвир тарзи, санъатлар мунтазамлиги ва мутаносиблиги ҳам шунга мувофиқ. Мазкур ғазалда эса Ишқ водийсида мушкулотларга дуч келган ошиқнинг бир лаҳзалик ҳолати, иккиланиши, ғайрнинг сўзига қулоқ солиб, гўё вақтинча «араз», «истиғно» билан ёридан юз ўгиришга беҳуда уриниши тасвирланади. Одатда истиғно (ўзини озод ҳисоблаш, ноз қилиш, араз) маъшуқ хислати бўлиши керак, ошиқ эса ниёзманд, ҳамма вақт ёрга содиқ одамдир. У шу хислати билан машҳур. Бу ерда анъанага хилоф равишда иш тутилмадимикин? Йўқ, ундай эмас. Навоий лирик қаҳрамонининг озурдалигини маъшуқ нози сингари тушунмаслигимиз керак. Бу «истиғно» — ишқдан тавба-тазарру «аҳди» замирида ошиқ кўнглининг ҳар қандай азобларга бардош бериш, дарду балоларга тайёр туриши маъноси ётади. Ошиқ ишқ қийноқларидан қутулишга чора излайди, аммо қўллаган тадбирлари беҳуда бўлиб чиқади. Чунки у бу домга абадул-абад гирифтор, ишқни тилга олмайман, дейди, лекин у тилига келаверади, сиррини элга билдиргиси келмайди, аммо дарди ошкор бўлаверади. Зеро, ошиқнинг инон-ихтиёри ўзида эмас.

Одамда шундай ҳолатлар бўладики, оҳанрабодай тортиб турган нарсадан безор бўлсанг ҳам, жоннинг қийноғисиз яшаш мумкин эмаслигини, қутулишга интилиб, қутулолмаслигингни англаб бадтар изтироб чекасан. Навоий айни шу руҳий ҳолатни қаламга олган, яъни тилда тавба қилиб, инкор этиб, аслида кўнгил қаърида бунинг аксини тасдиқлаш. Ўзига хос шеърий санъат бу. Бир неча байтда кўринадиган, баъзан бутун ғазал бўйлаб ёйиладиган ушбу усулнинг классик шеършуносликда номи йўқ. Воқеан, Навоий каби улуғ шоирларнинг турфа санъатлари, услубий ихтироларига ном топиш, уларни тадқиқ этиш осон юмуш эмас. Навоий худди сон-саноқсиз комбинацияларни ёд биладиган, ҳар гал янги, ҳайратланарли юришларни ўйлаб топиб, ғалабага эришадиган шоҳмотчи мисол иш тутади. Сўзнинг битмас-туганмас имкониятлари, мутаассир этувчи ифодавий қудратини намойиш этади. Сўздан мўъжиза яратиш, классикларнинг ўз тили билан айтганда, сўзнинг додини бериш —улуғ санъаткорларга насиб бўлган бахт.

Рамали мусаммани маҳзуф баҳрида ёзилган ушбу ғазалнинг аввалги беш байти ана шу тавба-тазарруъ мазмунида, яъни «инкор — тасдиқ» усулида ёзилган, шу жиҳати билан бу байтлар ўзаро боғланади. Қолган уч байт ғазалнинг умумий мазмуни билан бевосита эмас, балки бавосита боғланади. Шу сабабли ғазални пароканда дея олмаймиз. Тўғрисини айтганда, мен «пароканда» истилоҳини шеърга нисбатан қўллашга қаршиман. Чунки пароканлалик бадиий асарга хос хусусият эмас, у бутунлай боғланмаган байтлар йиғиндисини билдиради. Улуғ шоирларда, жумладан, Навоийда бундай шеър йўқ. Байтлар, юзаки қараганда, мазмунан боғланмаган, турли мавзуда бўлиб туюлса-да, ботинан улар ўзаро алоқадор. Шунинг учун бундай ғазаллар таҳлилида бевосита боғланиш (мусалсал) ва бавосита боғланиш деган тушунчалардан фойдаланишни маъқул деб биламан. Шундай қилиб, мазкур ғазал ҳасби ҳол, яъни ошиқ кечинмаларини ифодалайдиган асар бўлиб, байтлари қуй-

идагича шарҳланиши мумкин.

Биринчи байт:

Аҳд қилдим ишқ лафзин тилга мазкур этмайин,
Тил неким, хомам тилидин доғи мастур этмайин.

«Мазкур» — зикр этиш, тилга олиш, «хома» — қалам, «мастур» — ёзиш, рақам этиш. Қолган сўзлар тушунарли. Аммо бу байтнинг, қолаверса, бутун ғазалнинг ўзак — калит сўзи ***ишқ***дир. Ишқ нима? Одамлар орасидаги алоҳида майл, севги, муҳаббат, деб жавоб берамиз дафъатан ва аксар аёл билан эркакнинг ўзаро муносабатлари, бир-бирига интилишини кўз олдимизга келтирамиз. Албатта, аёл ва эркак орасидаги муҳаббат, оила ишқ асосига қурилса ёмон бўлмайди, бу ҳаёт қонунига мувофиқ, чунки ҳаётнинг ўзи ҳам муҳаббатдан яралган. Лекин ишқни кенгроқ маънода, кайҳоний андозага олиб қарасак-чи? Сўфий орифлар тушунадиган маъноларга диққат қилсак-чи? Ахир, Навоий ишқнинг ана шу маъноларига кўпроқ эътибор берган-ку. Сўфийлар талқинига кўра, ишқ—дўстлик туйғусининг олий даражага кўтарилиши: дўст орқали маърифатни, Илоҳни севиш. Воқеан, дўст тушунчасининг ўзи ҳам кўп маъноли, «дўст» деганда улар юксак заковат, қалбида эзгулик нури порлаб турган инсон ва Мутлақ илоҳни англаганлар. Ана шундай дўст, яъни Ёр ишқига гирифтор бўлган одамлар бир-бирларисиз туролмайдилар, агарчи бу боғланиш юз кулфат ва алам келтирса-да. Шунинг учун ишқ сўзи ***ранж, дард*** сўзлари билан маънодош бўлиб қолган. Бу сўзнинг асл этимологик маъноси ҳам шунга ишора этади: у арабча «ашақа» (зарпечак) сўзидан келиб чиққан. Зарпечак, биламизки, ўт-ўланлар, дарахтларга ўраниб олиб, уларнинг ширасини сўриб қуритадиган гиёҳ. «Ишқ ҳам авжга кўтарилганда бамисоли зарпечакдай одамни бедармон қилади, сезиш қобилиятини сусайтириб, еб-ичишдан маҳрум этади, ишққа чалинган кишига ўзгаларнинг гап-сўзи малол келади, у дўстдан бошқага қарамайди», деб ёзади «Истилоҳоти урафо» луғатининг муаллифи Саййид Жаъфар Сажжодий (289-бет). У яна давом эттиради: «Дейдиларки, ишқ шундай бир ўтки, ошиқнигина эмас, маъшуқни ҳам ёндиради, ишқ бало дарёсидир ва илоҳий жунундир ва дилнинг маъшуқ сари қиём этишидир».

Ишқ олдида денгизлар — томчи, тоғлар — зарра. У денгизни жўшу хурушга келтириб, тоғни талқон қила олади. «Эй ишқ, балойи жон эрурсан, ҳам жонима дармон эрурсан», дейди Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»да. Бу ҳақда олдинги шарҳларда тўхталдик, такрорлашга ҳожат бўлмаса керак. Фақат бу ўринда шуни эслатиб ўтамизки, ишқ азобига чидамаган ошиқ ҳақиқий ошиқ эмас, бўлмаса, у Навоийнинг лирик қаҳрамони каби: «Энди ишқ сўзини тилга олмасликка, тилга олишгина эмас, уни ҳатто қоғоз саҳифасига ёзмасликка аҳд қилдим», - дейиши ҳеч гап эмас. Гирифторлик гирдоби ичидаги ҳасрат бу, аммо у ёлғон «аҳд». Аслида ошиқ бу баҳри азимга бадтар шўнғимоқчи, зеро ошиқнинг занжири ҳам, қаноти ҳам ишқ, уни буд этадиган ҳам, нобуд қиладиган ҳам қутулиб бўлмас шу Буюк жозиба. Шоир иккинчи ва учинчи байтларда «аҳди»ни давом эттиради; чунончи, иккинчи байт:

Барча элга фитна бўлғон кўзға мафтун бўлмайин,
Ҳар киши наззора айлар юзни манзур этмайин.

Яъни: «Барчани фитна — фириб билан алдаган кўзга мафтун бўлмасликка (алданмасликка), барча қарайдиган юзга қарамасликка аҳд қилдим». Барчани фитна билан ўзига мафтун этадиган кўз дунё бўлиши ҳам, дунё нафосати билан боққан Мутлақ руҳ чашма-

си бўлиши ҳам, юз-кўзидан нур ёғилиб турган комил инсон бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда маъшуқ кўзи фитнакор, алдамчи эканлиги аниқ. У барчани ошуфта этади. Ишқ аслида ана шу мафтункор юзу кўзга қарашдан бошланган, ўша кўзларки, бечора ошиқни бир лаҳза тинч қўймайди. Хўш, агар юз ва кўз илоҳий сифат — тажаллиёт белгиси бўлса, нега у мафтункор, алдамчи? Гап шундаки, сўфийлар наздида маъшуқ кўзи — басират даражаси, яъни қалб кўзининг ўткирлиги, айни вақтда у ошиқни имтиҳон этувчи, синовдан ўтказувчи куч. Илоҳий жамол турли кўринишда жилоланиб, қалбга йўл излайди. Жило, мавж, товланиш — сеҳру жоду, мафтункорлик эмасми? Кўз, шу билан бирга, ғайбнинг манбаи, сиру асрор чашмаси. Юз эса — илоҳиёт жамоли тимсоли ва комил инсон чеҳраси. Навоий даври кишиларининг ва буюк шоир тушунчаси ана шундай. Ҳам олам нафосати, ҳам инсон қалби гўзаллиги ва ҳам барча гўзалларнинг гўзали, барча равшанликлар манбаи деб ҳисобланган Илоҳни бир ибора, бир ташбеҳ билан ифодалаш, Уни лирик кечинма орқали ёниб куйлаш. Буларнинг ҳаммаси Яхшилик ва Эзгуликка ошиқликни таърифлаш ва охир-оқибат инсон маънавиятини юксалтиришга хизмат этиш истагидан туғилган. Оқил ва одил инсоннинг юраги Илоҳ фазилати билан тўлиқ ва бу унинг аъмоли, фитратида намоён бўлади, бошқалар шу қалбнинг файзини идрок этиб, ундан баҳра олиб, Илоҳга яқинлашадилар. Шунинг учун бундай файзли одамлар эътиборни тортади, ҳамма уларга қараб интилади, уларнинг хоки пойини кўзига суртади. Шу учун бу илоҳий юз ва «фитнакор» кўзлардан бекиниш — Илоҳдан юз ўгириш билан баробар! — Яхшиси Ишқ оловида ёниш насиб этсин, жоду кўзлардан жудо қилмасин.

Учинчи байт:

Ишқ куфри бирла тақво хонақосин бузмайин,
Бут хаёлидин кўнгил дайрини маъмур этмайин.

Ишқ — куфр, ошиқ бўлиш — кофирлик. Бу кимнинг фикри? Албатта, бу мутаассиб диндорлар, ишқу ошиқликнинг ҳақиқий маъносини тушуниб етмаган кишиларнинг фикри, улар ҳаётни, илоҳий муҳаббатни куйлаган шоирларни шундай тамғалар билан айбламоқчи бўлганлар. Лекин қизиғи шу ердаки, тасаввуфнинг ваҳдат ул-вужуд фалсафасини чуқур идрок этган шайх — орифлар, айниқса, Аттор, Румий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Машраб каби шоирлар буни ўзлари ҳам тан олганлар. Чунки, суратпараст, масаланинг моҳиятига етмаган жоҳил руҳоний талқинидаги кофирлик билан сўфий шоир назарда тутган кофирлик бошқа-бошқа нарсадир. Руҳонийлар бутга сиғинган одамларни кофир десалар, сўфийлар «касрат оламининг зулми, дунё талаби, ваҳдатдан жудоликни» куфр деб уқтирганлар («Миръот ул- ушшоқ»). Ишқнинг кофири бўлиш — сўфий наздида ҳақиқий имонга эга бўлиш, нечунким, фарқлар, кўпликлар олами орқали, ёпиқлик пардасини кўтариш, дунёни тарк этиш орқали ваҳдатга етилади. Диндор руҳоний Илоҳни севишни эмас, Унга сажда қилиш, тоат-ибодат билан жаннатий бўлишни тарғиб этади. Сўфий бўлса, Илоҳдан бошқасини тан олмайди, расм-русумлар, одат-маросимларни инкор этади, Илоҳ жамоли акс этган барча мавжудотни, бутни ҳам, насроний қизни ҳам севиш мумкин, деб таълим беради. Шайх Санъонни эсланг (Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асари қаҳрамони). У румлик қизга ошиқ бўлиб, исломдан воз кечиб, насроний динига киради, ишқ йўлида нимаики юз берса — барига чидайди ва оқибатда илоҳий муҳаббатга эришади. Шайх Санъон саргузаштига диққат қилинса, ваҳдат майидан сархуш сўфийлар эмас, балки тақводор зоҳид ва сохта шайхлар кофир бўлиб чиқади. Чунки «кофир — сифот, асмоъ ва афъол даражасидан ўтмаган одам» («Миръот ул- ушшоқ»). Навоий «ишқ кофири» иборасини «бут» ва «дайр» сўзлари билан ёнма-ён қўллаган. Сабаби шуки, «бут» асосий матлаб, мақсад, яъни маъшуқ тимсоли, дайр

эса — бутхона, оташпарастлар ибодатгоҳи бўлиб, тасаввуф истилоҳида орифлар мажлиси ва зоти аҳадият ҳузуридир. Кўнгил дайрини бут хаёли билан безаш — пир суҳбатини қўмсаш демак. Шундай қилиб, байтнинг мазмуни бундай: «Ишқнинг бехудликлари, парҳезсизлиги, сармастлиги билан тақво — тийилиш, яъни зоҳид хонақоҳини бузмаслик, маъшуқага сиғиниш, унинг ёдида ёниш фикри билан кўнгил уйини обод этмасликка аҳд қилдим», яъни пир суҳбатидан дилимни узишга сўз бердим.

Тўртинчи байт:

Ҳар кеча бир лаб майи васлидин этмай жонни маст,
Ҳар кун онинг ҳажрида кўнглимни махмур этмайин.

Кеча ва ***кундуз, васл*** ва ***ҳижрон, май*** ва ***махмурлик*** сўзлари ҳам тазод ва ҳам таносуб санъатларини ҳосил этиб, аввалги байтларда ифодаланган ошиқлик шартларини инкор этиш давом эттирилган. Сўфиёна талқинга риоя этадиган бўлсак, лаб — маънавият оламидан малаклар воситасида анбиё ва орифларга нозил бўлиб завқ ва илҳом пайтида улар кўнглидан тилига кўчадиган калом («Миръот ул-ушшоқ»), май — илоҳий тажаллиёт, махмур — шу ваҳдат майидан бехудлик. Байтнинг мазмуни: ҳар кеча бир ширин лаб, яъни ориф кўнглида пайдо бўлган илоҳий каломни эшитиш лаззатидан жонимни маст қилмайин ва ҳар куни шу каломдан ажралиб, кўнглимни хуморли (бу сўз қўмсаш, соғиниш маъносида ишлатилган) қилмайин, деб қарор эттим. Ёки мана бундай шарҳлаш ҳам мумкин: «Ҳар кеча пири орифнинг маънавият оламидан илҳом бўлиб тушган каломи лаззатидан жонни хушнуд этиш ва ҳар кун ўша маърифат каломини қўмсаб, хумор бўлишдан тийинайин дедим». Навоий бу байтда кеча-кундузни қиёслаганда ёруғлик ва зулумотни эмас, балки, аксинча, кечаси бўладиган пиру мурид орасидаги хилват суҳбатларни, кундузи эса уларнинг ўзаро ажралиб кетишларини назарда тутган. Демак, ошиқ учун бундай кундузлардан кўра, пир васлин мунаввар этган тун афзал.

Шу тариқа, тўртта байтда ошиқнинг “ўз маслагидан қайтишга аҳдлари” баён этилиб, шеърнинг оҳанги, матн қабатидаги маънолар эса барча «аҳд»лар ёлғон эканини, инкорларнинг замирида тасдиқ яширинганини билдириб туради. Ошиқнинг ана шу киноялы ҳолатини англатиш учун шоир бешинчи байтда оҳиста “мантиқий ўтиш” усулини қўллайди, ғазал мазмунига ўзгариш киритилади. Мана ўша байт:

Гар чидай олмай кўнгул берсам бировга ногаҳон,
Бори эл ичра чидай олгунча машҳур этмайин.

Ошиқликнинг талабларидан воз кечишга «аҳд» қилган лирик қаҳрамон энди ўзининг бунга чидай олмаслигини англайди, энди у бир гўзалга, мукаррам дўсти азизга кўнгил бериши муқаррар. Лекин энди у ишқини пинҳон тутишга «аҳд қилади», дейди. Аммо бу иш имкондан хориж, чунки ошиқлик ошкора бўлмай иложи йўқ — дардни яширсанг, иситмаси билдириб қўяди.

Шундай экан, ишқ ва майни (ваҳдоният нурини) тарк этиб бўлмайди.

Ишқу май анжоми чун ҳажр ўлди, қўй, эй шайхким,
Ўзни иқболдин куч бирла маҳжур этмайин.

Анжом — тугалланиш, оқибат демак. ***Маҳжур*** — айриликда қолган одам. Байтнинг на-

срий мазмуни эса бундай: «Ишқ ва май, яъни илоҳий неъматга интилишни йиғиштириб қўйиш, тарк этишнинг оқибати ҳажр — айриликдир. Қўй, эй шайхким, ўзимни бу саодат — ошиқлик ва бодапарастлик саодатидан куч билан ажратмайин».

Мана энди ҳаммаси равшан бўлди: Алишер Навоий тақводор шайх гапига кириб, ошиқликни тарк этмоқчи бўлган одамнинг аҳволини кўрсатмоқчи экан. Шайх ишқ- ни куфр деб, беҳуда, маъносиз нарса деб тушунтирган, уни тилга олмасликка, фитначи кўзларга қарамасликка чақирган. Аммо ошиқ охири билдики, Ишқдан — илоҳий файздан ажралиш азоби ишқ азобидан кўра ҳам зўрроқ, йўқ-йўқ, бугина эмас, ошиқлик азоби ҳузур-ҳаловатга элтувчи, руҳий камолот сари етакловчи тозаланиш, халос бўлиш азоби экан. Шунинг учун бу азоб — саодат.

Хуллас, лирик қаҳрамон ғазалнинг олтинчи байтига келиб, ўз баённомаси («аҳди»)дан бутунлай қайтади, унинг олдин айтган гаплари ўз-ўзини синаш, ёхуд аллақандай киноялы усулда ишқ оловининг шуҳратини муболағали қилиб ифодалашдай таассурот қолдиради. Инкор замиридаги тасдиқ зоҳирий тасдиққа айланиб, ошиқнинг ўз имкону эътиқодида собит эканлиги маълум бўлади. Мана шундан кейин Навоий қуйидаги умумий контекстга «ёпишмайдиган» еттинчи байтни келтиради:

Зулм ила эл жониға ўт ёқма, эйким шоҳсен,
Гар десанг дўзах ўтиға жонни маҳрур этмайин.

Ошиқона ва орифона ғазалларда, кўпроқ мақтаъдан олдинги байтда бирор ўгит-насиҳат қилиш ғазалчиликда кам учрайдиган ҳодиса эмас. Бундай ҳолни Ҳофизу Саъдий, Жомий ва Навоийда тез-тез учратамиз. «Дўзах оловига жоним куймасин десанг, эй шоҳ, зулм билан халқ жонига ўт ёқма». Бунинг олдинги байтларга алоқадорлик жойи борми? Бевосита эмас, аммо бавосита бор. Ишқсизлик, Илоҳдан бехабарликнинг ўзи зулм демак, бундай одам подшо бўлса — эл ҳолига вой, чунки ишқи йўқ одам бераҳм, бешафқат бўлади. Илоҳ ишқи, умуман кўнгилнинг муҳаббатга мойиллиги одамни адолат ва инсофга ошно этади. Навоийнинг бу қистирма насиҳат байти шундан далолат берадики, у лирик кечинмалар тасвири асносида ҳам шоҳни адолатга чақириш, золимларни жазолаш, халқни улардан халос этиш ғоясини ўтказишни лозим топган ва буни зарур деб ҳисоблаган. Ишқ, илоҳ, адолат тушунчалари Навоий учун ўзаро зич алоқадор. Унинг катта-кичик барча асарларига бу ғоя сингдирилган. Ғазалнинг мақтаъи ҳам еттинчи байт каби умумий мазмунга тўғридан-тўғри боғланмайди, аммо у еттинчи байтнинг ўзига ҳам унчалик яқин эмас:

Гарчи маъзур ўлди маъмур, эй Навоий ўзни мен
Дўст маъмур айлаган хизматда маъзур этмайин.

Маъмур сўзининг бир маъноси амр — фармон, иккинчи маъноси обод, фаровонлик. ***Маъзур*** — узрли, кечирилган. Бу икки сўз байтда тажнис санъатини яратишга хизмат қилган. Яъни "Гарчи маъмур — маъзур (подшо амри вожиб бўлганидай дўст хоҳиши ҳам вожиб) деган мақолга асосан, эй Навоий, мен ўзимни дўст амр айлаган хизматдан четга тортмайин». Ёки: «Узрларим кўпайиб кетди, эй Навоий, дўст амр айлаган хизматдан ўзимни маъзур тутмайин» ва яна: «Гарчи узрхоҳлик кўпайиб кетган бўлса ҳам, эй Навоий, мен дўст обод айлаган мажлис хизматидан бўйин товламайин».

Бу уч изоҳимизда ҳам Навоий байтининг маъноларидан қайсидир томони акс этди, бироқ, назаримда, иккинчи вариант ҳақиқатга хийла яқин, чунки у ғазалнинг умумий мазмунини якунлай олади. Мақтаъдан бошлаб давом этган «аҳд»ларини шоир узрхоҳлик деб

айтади, яъни узрим жуда узайиб кетди, кел, гапни қисқа қилиб, Дўст амр этган хизматни узр айтмасдан бажарайин, дейди. Оҳики, ҳақиқий дўстнинг хизматидан шарафли иш йўқ, у доим бунга тайёр туриши керак. Ўзбек [illegible] шу эди.

47-ғазал

Афтидан, бу Алишер Навоийнинг ўз ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни акс эттирувчи ғазаллардан бири. Чунки унда яқин кишисидан ажралиб, шодлиги ғамга мубаддал бўлган, қаттиқ қайғу чеккан одамнинг ҳасрат-ўкинчлари, бевафо ва бебақо дунё, унинг нотанти ишларидан норози қалбнинг нидоси ифодаланган. Классик шоирлар ўз андуҳлари, шахсий кечинмаларини ҳам анъанавий образларда, умумий тарзда баён қилишни маъқул кўрганлар, лекин, шундай бўлишига қарамай, ушбу шеърда анъанавий ифода-истиоралар замирида инсоний дард, мотамзада юракнинг фиғон-ҳасрати, нохуш кайфиятини ҳис этамиз. Бироқ ғазал гарчи андуҳли оҳангда бошланиб, унда навоиёна ўртаниш — ёнишлар ғулғуласи кўкка ўрлаган бўлса-да, асар мақтаъга келиб умумий умидворлик, илоҳий ишққа дахлдорлик туйғуси қалбга сингади.

Шоир ғазални жудолик дардидан бетоқат дилнинг ғалаёнини тасвирлаш билан бошлайди:

Соқиё, талх ўлди айшим ҳажр бедоди била,
Тут ачиғ майким, ичай Мирзо Чучук ёди била.

Агар «Мирзо Чучук ёди» деган маълумот бўлмаганида, байтни одатдаги ошиқона мазмунли шеърлар қаторида таҳлил қилган бўлардик, яъни ошиқнинг ҳижрондаги изтиробларини сифатида талқин этардик. Албатта, бу ерда ҳам айрилиқ ҳақида гап боради, аммо бу бошқа хилдаги айрилиқ. Шоир сўфиёна ишқи илоҳий ёхуд севгилисидан ажралган одам кечинмасини эмас, балки меҳр қўйган, азиз тутган одамини йўқотган кишининг ҳолатини қаламга олади. Хўш, Мирзо Чучук деб Навоий кимни назарда тутган? Мирзо Чучук — Темурий шаҳзодалардан бўлиб, ниҳоятда чучук тилли, шеър ёзиш истеъдоди бор йигитлардан бўлган экан. Навоий уни “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида тилга олган. Йигит дардга чалиниб, вафот этган. Навоийнинг мазкур ғазали ёш умри хазон бўлган шу йигит хотирасига бағишланган. Шоир айрилиқ дардини изҳор этиб, анъанавий образлар орқали буни тасвир этади. Матлаъдаги «талх» (аччиқ) ва «чучук» сўзларининг бир-бирига зид қўйилиши ҳам шунга ишора: Мирзонинг ширин ёди билан аччиқ май ичай, дейди шоир. Энди байтнинг мазмунини келтирамиз: «Эй соқий, айрилиқнинг зулмидан ҳаётим майи, яъни турмушим аччиқ бўлди, сен ҳам менга аччиқ май тут, токи Мирзо Чучукнинг ширин ёди билан ичайин». Май бу ерда одатдаги шароб ҳам, руҳий сархушлик тимсоли, илоҳий маърифат нури ҳам эмас. Бу инсоний кайфиятнинг, руҳий изтиробларнинг йиғма ифодаси — ғаму ҳасрат рамзи. Шундай қилиб, май фақат шодлик ва сурур, дилхушлик ифодасигина эмас, мотамзадалик, андуҳнинг ҳам ифодасидир. Фарқ шундаки, «айшнинг талх» ўлишини ифодаловчи май «аччиқ май»дир.

Иккинчи байт:

Сипқориб жоми сипеҳр, ақдоҳин айлай рез-рез
Неча чеккайман забунлуғ чарх бедоди била.

«Сипеҳр» — осмон, фалак; «ақдоҳ» — қадаҳлар. Шоир бу сўзлар воситасида ажойиб истиорали тасвир яратган: осмон жомида май ичиб, унинг қадаҳларини майда-майда қилиб ташлайман, дейди у. Қадимгиларнинг тасаввурида осмон етти қаватдан иборат, Навоий ана шу қабатларнинг ҳар бирини бир қадаҳ деб олади ва шўришу ошўбим шунчалик зўрки, осмон жомини сипқориб, қабатлари — қадаҳларини чил-чил қилиб синдириб ташлайман, дейди у. Чунки чархи фалак — осмоннинг зулми ҳаддидан ошган, қачонгача ундан алам, хорлик чекиш мумкин? «Ҳажр бедоди»ни шоир «чарх бедоди» билан боғлайди, зеро дўстни дўстдан жудо этган, бир дам шодликни раво кўрмайдиган ғаддор душман шу забун (паст) ва ситамгар чарх-да! Бу ўринда шундай савол туғиладики, Навоийнинг фалакка қарши бош кўтариши, исён унинг тасаввуфий эътиқодига зид эмасми? Ахир осмону фалакни ҳам Аллоҳ яратган-ку? Буни англаш учун «тақдир» истилоҳининг маъносини билишимиз лозим. Тақдир ёки тақдири азалий — бу киши ҳаёти, фаолиятининг Худо томонидан олдиндан белгиланиши демак. Бу тушунча тасаввуфда кенгроқ маънода талқин қилинади: Мутлақ руҳ томонидан ажралган моддий дунё ўзи мустақил ҳаракат қила бошлайди, одам фарзанди ана шу моддий дунёдан жабр кўради, Мутлақиятнинг ўзидан эмас. Демак, Навоий осмонга қарши ғазабкор норозилик изҳор этганда, Танг- рига қарши эмас, балки ҳамма вақт инсонни азоб гирдобларида тутадиган, ўз муроди бўйича яшашга имкон бермайдиган чархи фалакка қарши чиққан бўлади.

Зуҳд кўнглум кўзгусин қилмиш мукаддар, эй ҳариф,
Синдирурмен тавба пири ишқ иршоди била.

«Зуҳд» — парҳез, тийиниш, узлат. «Ҳариф» — суҳбатдош, дўст. «Иршод» — тўғри йўл кўрсатиш, ҳидоят. «Мукаддар» — ғуборли, қора, ғамгин. Байтнинг маъноси бу турур: «Зуҳд, яъни зоҳидона тавба-тазарру кўнглимнинг кўзгусини ғуборли қилибди, эй дўст, бундай тавбани ишқ пирининг раҳнамолигида синдириб ташлайман».

Тавба тасаввуфда ҳам бор, аммо унда бу тушунча тариқат йўлига киришнинг биринчи босқичи, ҳаром-ҳалолдан тийинишни англатади. Зоҳид тавбаси, шундай қилиб, тараққий топмаган, намойишкорона тавбадир. Осмон қадаҳларини «синдириш» билан зуҳд тавбасини «синдириш» орасида алоқа борми? Агар зоҳидлик билан осмон, яъни дунё ва дунёпарастликни алоқадор деб ҳисобласак, унда осмон қадаҳини синдириш билан зуҳд тавбасини синдириш ҳам алоқадор бўлиб чиқади.

Бевафолик гар будурким қилди ул шўх, эй кўнгул,
Сирфа қилмас ошнолиғ одам авлоди била.

Бу байтнинг маъноси «сирфа» сўзининг («Ғаройиб ус-сиғар» девонининг 1959 йилги ва «Бадоеъ ул-бидоя»нинг 1988 йилги нашрида мазкур сўз шу кўринишда чоп этилган) маъносини англаш орқали билиб олинади. Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғатида «сирфа» жабр, зулм, жафо деб тушунтирилган ва ушбу байт мисол қилиб келтирилган. «Фарҳанги забони тожик» луғатида мазкур сўз йўқ, балки «сирф» сўзи борким, унинг маъноси холис, соф, фақат, ҳечдир. «Ғиёс ул-луғот»да ҳам сирф (сирфа сўзи йўқ) сўзи шу хилда изоҳланган. Зулм, жабр маъносини қўйиб кўрайликчи: «Эй кўнгил, бевафолик агар ул шўх қилган даражада бўлса, зулм (жабр) қилмас ошнолик одам авлоди била». Кўриниб турибдики, маъно чиқмади: зулмнинг ошнолик қилиши ёки қилмаслиги мантиқсизлик. Энди «холис», «соф», «ҳеч» сўзларини қўллаймиз: «Бевафолик агар ул шўх қилганчалик бўлса,

холис (соф) қилмас ошнолик одам авлоди била» ёки: «Бевафолик агар ўша шўх қилганчалик бўлса, ҳеч қилмас ошнолик одам авлоди билан». Бу жумлаларда ҳам аниқ маъно йўқ, байт китобхон учун жумбоқ бўлиб тураверади.

"Ғиёс ул-луғот"да мазкур сўзнинг сарф ва сарфи шакллари ҳам келтириб, изоҳланган. Сарф — олтин ва кумушни саралаш, харажат қилиш, сарфлаш, шунингдек, бута, ҳийла ва ҳодиса, замоннинг айланиши ва бирон нарсанинг тўнтарилиши. Сарфа — ёруғ юлдуз, у Ой манзилларидан ўн иккинчисининг номидир, бахиллик, хасисликни билдиради: ҳийла ва макр, зиқналик рамзи. Бу маъноларнинг қайси бири Навоий байтига мос келади? Агар феъл сўзни оладиган бўлсак, сарфлаш, харажат қилиш, агар равишни оладиган бўлсак, сира, ҳеч, агар от сўз керак бўлса, юлдуз, фалак маъносида олишимиз мумкин. Сарфлаш маъносида: «Ул шўхнинг бевафолиги — жабру ситами шунақа бўлса, у одам авлоди билан ошнолик қилмайди, яъни одам авлодига ошнолигини сарфламайди». Бунда «ул шўх» — пари, руҳ, умуман реал бўлмаган хилқат сифатида англашилади. Сира маъносида: «Агар ул шўхнинг бевафолиги шунақа бўлса, у одам авлоди билан сира ҳам ошнолик қилмайди». Юлдуз маъносида: «Бевафолик агар ул шўх қилганчалик бўлса, Сарфа, яъни юлдуз одам авлоди билан ошнолик қилмайди». «Сарфа» сўзининг яна тежаш, фойда маънолари ҳам бор: «Агар бевафолик ул шўх қилганчалик бўлса, одам авлоди билан ошнолик фойда қилмайди». Кейинги талқинда маъно борга ўхшайди, дарҳақиқат, маҳбубанинг бевафолигини кўрган лирик қаҳрамон «Одам боласи билан ошнолик қилишнинг фойдаси йўқ экан», деган хулосага келиб, ҳафсаласи пир бўлиши мумкин. Шунинг учун, «Ғаройиб ус-сиғар»нинг янги нашрида «сирфа» сўзининг «сарфа» деб тузатилганини маъқуллаш лозим.

Навоий ўлимни айрилиқ, деб, ошиққа зулм деб олар экан, уни бевафолик ҳам деб атайди. Ошиқни доғда қолдириб, ташлаб кетиш. Чархнинг, замонанинг бевафолиги, ситамидан бир нишона бу. Шу нуктада «сарфа» сўзининг замон айланиши, юлдуз (чархи фалак тимсоли), ҳийла, макр, хасислик маънолари ҳам туташади. Фалак одам авлоди билан ошнолик қилмайди, пари одам авлоди билан ошнолик қилмайди ва ҳоказо.

Баски синди нахли уммедим, хушо ул боғбон,
Ким эрур хушҳол бир навраста шамшоди била.

Маъноси: «Умидим ниҳоли синди эвоҳ, нобуд бўлди. Кўкарган шамшоди билан хушҳолу хурсанд юрган боғбонга ҳавасим келади, қандай яхши!» Аламли ўкинч ва дард бор бу мисраларда — нахли уммедини йўқотган одамнинг ичидан отилиб чиққан ўкирик ва бошқаларга нигоҳ ташлаб таскин топиши. Унинг ниҳоли синган, умидлари чилпарчин, аммо бошқа боғбонларнинг ниҳоли кўкарган, улар шод. Бу ҳасад эмас, бу умидли нигоҳ, ҳаётга, абадиятга боғланиш, ҳаёт абадиятини ҳис этиш. Байтдаги «синди» сўзи олдин ўқиганимиз «рез-рез», «синдирурман» сўзларини эсга солади. Синиш — ўлим, синиш — исён, синиш — тоқатсизлик, руҳий зилзила. Фалак зулми, ажал шамоли унинг умид ниҳолини синдирди, у бўлса бир ғазабга келиб, осмон қаватларини синдиришга чоғланади, бир аччиқ-аччиқ, ҳасрат майини сипқоради, бир «навраста шамшоди»дан хушҳол боғбонларга қараб таскин топади. Шу-да, инсоннинг аҳволи, унинг қўлидан бошқа нима ҳам келарди? Шоир алам-зада одамнинг руҳий аҳволидаги ўзгаришлар, тўлқинларни бир неча шеърий байтда ана шундай теранлик билан чизади. Кейинги байтларда таскин оҳанги, ноиложлик, ночорлик давом эттирилган. Масалан, олтинчи байт:

Чун ҳудий Лайли қулоқин ёлқитур, Мажнун, не суд
Тоғни гар келтурур афғонға фарёди била.

Яъни: «Эй Мажнун, фарёдинг билан тоғни фиғонга келтирганингдан нима фойда. Лайлининг қулоғи туякашнинг қўшиғи билан тўлган». Шоир ўзининг оҳу ноласидан пушаймон, чунки бўзлаб дод солишлар, фалакнинг гирибонидан олиш ҳеч бир нафъ келтирмайди, ҳеч ким уни эшитмайди. Ҳатто Лайли ҳам Мажнуннинг фарёдларидан тўйган. Ўкириклар беҳудда, ундан кўра, муаззам, беҳудуд Ишқ саҳросига қадам қўй, ўзингни шу билан овут — нажот шунда, деб уқтиради у:

Эй Навоий, ишқ саҳросида худ қўйдинг қадам,
То нечук, лошкайсан ул поёни йўқ водий била.

Ишқ водийси — илоҳий даргоҳ ҳузури бир-биридан ажралган дўстларнинг васлга эришадиган, дийдор кўришадиган жойи. Инсон руҳи ўз маҳрамини излаб топади. Навоий ва унинг замондошларининг ишонч-имони шундай эди. Шу сабабли шоир ишқ водийсига кирдингми, имиллама, олдинга интил, деб жаҳд этади. Яъни, «Эй Навоий ишқ саҳросига қадам қўйганингдан кейин, энди нега бўшашасан» («лошкайсан» — қадимги туркий сўз бўлиб, бўшашмоқ, имилламоқ маъноларини билдиради) поёни йўқ бу водийда. Ғазал Навоийга хос ана шундай мантиқий якун — шоирона руҳбахш оҳанг билан ниҳоясига етган.

48-ғазал

Шарқ шоирлари асарларини мутолаа қилар эканмиз, ***дарвеш, гадо, фақири соҳибдил, солиҳ, ориф*** каби сўзларга тез-тез дуч келамиз. Ва, аксар бу сўзлар ***шоҳ, шаҳзода, султон, салтанат*** сўзлари билан ёнма-ён келади, «шоҳ-гадо» контраст-зиддиятли ибора орқали эса турли хилдаги фикр-мулоҳазалар, ижтимоий-ахлоқий қарашлар баён этилади. Шундай экан, ўйлаймизки, бугунги ўқувчилар ҳам мазкур сўзларнинг маъносини англаб олиши ва бу сўзлар ишлатилган асарлар замирида яширинган муҳим ғоялар, мутафаккир адибларнинг ҳамон долзарб бўлиб келаётган қарашларини билиши зарур. Хўш, дарвеш ким? Шоҳчи?

Форсча ***дарвеш*** сўзининг луғавий маъноси гадо, камбағал демакдир, яъни дарвешлик — бенаволик, қашшоқлик. Камтар, хоксор бўлиш, ўзини ҳақиру забун ҳисоблаш дарвешнинг асосий фазилати деб қаралган. Шу билан бирга, қаландарларни, узлатга чекинган гўшанишин кишиларни ва яна кўп ҳолларда ориф сўфийларни ҳам дарвеш деб атаганлар. Дарвеш кейинги маънода, айниқса, шеъриятда кенг қўлланилган. Дарҳақиқат, тиланчи гадо билан дарвеш ёхуд сўфийнинг ижтимоий аҳволи, юриш-туришида ўхшашлик бор: сўфий ҳам гадо — дунё мол-мулкидан мосуво бўлган, жанда тўнидан бошқа нарсаси йўқ қашшоқ одам. Аммо сўфийнинг дарвешлиги онгли-ихтиёрий саъю кўшиш натижасидир, унда тама йўқ, дарвешлик — унинг эътиқоди, у тариқат маслагини қабул қилиб, шу йўлда жонини, борлиғини фидо этади. Шайх Абу Саид Абул Хайрдан сўфийлик нима, деб сўраганларида, у: “Қўлида бор нарсасини ўзгаларга бағишлаш, бошдаги бор номақбул фикр-хаёлларни ташлаш ва бошга нима (қийинчилик) тушса — чидаш», деб жавоб берган («Он чи, ки дар даст дорй — бидиҳий, он чи, ки дар сар дорй — биниҳий ва он чи, ки ба сар ояд — начаҳий»). Сўфий дарвеш қорин тўйғизиш илинжида юрган пастҳиммат, беор тиланчилардан шу жиҳати билан фарқ қилган (воқеан, Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да ўғриларга шерик очофат тиланчи гадоларни нафрат билан мазаммат этади). Сўфий дарвеш ҳам тиланчи, лекин унинг тиланчилиги билан гадонинг тиланчилиги орасида еру осмонча тафовут мавжуд. Ўзини Ҳақ йўлига бағишлаб, дунёдан юз ўгирган; бойлик, олтин-жавоҳирга беписанд қараб, инсоний шаъну шараф, ҳикмат ва маънавий ганжинани ҳар қандай зару зевар, сарвату маснаддан афзал деб билган; қаноатли-диёнатли дарвешнинг тиламчилиги (толиблик) Илоҳ жамолига етишиш, ғайбнинг сиру асрорини кашф этиш учун тинмай изланиш, руҳни имтиёзлантириб, яйратиб боришдир. Дарвешлар зоҳиран афтодаҳол, жанда кийимда (хирқа) кўринсалар-да, лекин ботинан илм-маърифатли, закий, ҳозиржавоб ва мард-ҳамиятли кишилар бўлганлар. Яъни гуманист шоирлар наздида жамики яхши хулқ-атвор, карам-саховат, инсоний фазилат дарвеш одамда акс этиши керак. Шайх Саъдий «Гулистон» асарида ёзади: «Дарвешларнинг зоҳири жанда кийим ва қиртишланган соч, ҳақиқати эса — тирик кўнгил, бедор дил ва ўлган нафсдир». Навоийнинг замондоши Мирхонд фикрига кўра: «Дарвешлик — афзалият касб этиш учун кураш демак». Шу хусусияти билан дарвеш ўз нафсининг ҳокимига айланади, саркаш нафсни жиловлаб, қаноат тахтини эгаллайди; маънавият мулкининг шоҳи бўлиб олади. Бундай мартабани эгаллаган дарвешларни «шоҳ дарвеш», «шайх», «хожа» (Баҳоуддин Нақшбандни муридлари «бизнинг хожамиз» деб тил-

га оладилар), «соҳибдил», «солиҳ» унвонлари билан эъзозлаганлар. Соҳибдил — ўз қалбининг эгаси, кўнгил амри билан юрадиган, ҳамиша огоҳ; ҳолнинг дардли кечинмаларини нозик ҳис этувчи дийдаси уйғоқ одам демак. Солиҳ деганда эса соҳибдил фазилати билан бирга раҳм-шафқатли, карамли бўлиш ҳам назарда тутилади. Яхшилик қилишга қобил, некбин, ички дунёси бут, имон-эътиқодли кишиларга нисбатан солиҳ сўзи ишлатилган. Шайх Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларида, Огаҳий таржима этган «Мифтоҳ ут-толибин», «Далоил ул-хайрот», Толибхўжа таржимасидаги «Ҳикоят ус-солиҳин» номли китобларда соҳибдил дарвешларнинг ажойиб-ғаройиб хислатлари қизиқ-қизиқ ҳикоятлар тасвири орқали кўрсатилади. Солиҳ дарвешлар халқ молига кўз олайтирмасдан, ўз меҳнатлари билан кун кўрадилар, бировнинг ҳақини ейишдан ҳазар қиладилар. Улар нафсни жиловлаганлари учун бировга боғлиқ эмаслар, амал-мансабга интилмайдилар ва шунинг учун ҳам эркин-озод яшайдилар. На шоҳнинг қули, на хўжанинг бандаси, на фуқаро шоҳи, на банданинг хўжасидирлар.

Ҳажга пиёда кетаётган дарвешнинг қўшиғидан:

На ба астаре саворам, на чу хар ба зери борам,
На худованди раият, на ғуломи шаҳриёрам.
(Саъдий Шерозий, «Гулистон»)

(От минган эмасман, аммо эшак каби юк остида ҳам эмасман, раиятга подшоҳ ҳам, подшоҳга қул ҳам эмасман.)

Ҳа, дарвеш ҳамма дунёвий қайдлардан озод, унинг хаёли-хотираси ва қалбида биргина Илоҳ бор, холос. Зеро, озод, мустақил одамгина олий ҳақиқат учун муросасиз жангга кира олади, мол-мансаб, унвон-мартаба тамаида юрган одам албатта, ҳокимиятга, шоҳга, мансабдорга қарам бўлади, ўз иродаси билан иш қилолмайди. Аммо шоҳ-чи? У — қул, дунё қули! Чунки у мол-дунёга ҳирс қўйган одамларнинг энг «пешқадами», энг зўри, унинг фикру ёди дунё эгаллаш билан банд. Шундай қилиб, шоҳ дунёдан тўймаслик, зулму зўравонлик рамзи бўлса, дарвеш ўз хусусияти билан шоҳнинг бутунлай тескариси — салтанат, тахту тожни инкор этиш, унга нафрат тимсолидир. Абдураҳмон Жомий буюрадилар:

Тораки дарвеши торик фориғ аз тожи зар аст,
Камтарин тарк аз кулоҳи торакаш тарки сар аст.
Кай мукаммал гардад аз тарки ду олам он кулаҳ,
З-он ки тарки дидани он тарк тарки дигар аст.
Сахраи нафси баҳимонро на зебад тожи фақр,
Сар ки ҳаст афсорро дархўр на жойи афсар аст.

(Тарк этувчи дарвешнинг боши олтин тождан холидир, яъни тожни тарк этган, уни бошидан улоқтирган дарвешнинг боши озод, олтину зар хаёлидан холи. Унинг ўз бошининг теппаси — тарки энг камтарин кулоҳдир. Бу кулоҳ, яъни бош кийим икки олам — дунё ва охиратни тарк этишдан мукаммал бўлармикин, чунки икки оламни тарк этган бошни кўриш бошқачадир. Ҳайвоний нафснинг харсанг тошига дарвешлик тожи ярашмайди, нўхтага лойиқ бош — раҳбар бўлишга лойиқ эмас).

Демак, олтин тож кетидан югурган, дунёни эгаллашга ружуъ этган одам халқда раҳбар бўлишга қодир эмас, чунки у фақат ўзини ўйлайди, ҳолбуки, ўз манфаатини ўйламайдиган одамгина ўзгалар манфаатини ўйлаши мумкин. Бугина эмас, Жомийнинг фикри чуқурроқ:

агар мақсад кишиларни нафс аждаҳосидан қутқариш, маънавият оламига етаклаш бўлса, ўз нафси домига гирифтор шоҳ мамлакатни, халқни тўғри йўлга бошлай оладими? Йўқ, шоҳ ўз ижтимоий аҳволи, мақсад-нияти билан моҳиятан халққа раҳбар бўлиши мумкин эмас. Халққа раҳбар бўлиш учун бошни тож билан эмас, балки илоҳиёт нури билан, маърифат зиёси билан безаш керак. Маърифат эса тожни тарк этган бошга муяссар бўлади.

Шу боис шоҳу дарвеш жамиятнинг икки қарама-қарши қутби, икки хил моҳият, икки хил ижтимоий мавқеъ, бир-бирини тамоман рад этувчи икки хил интилиш, ақида — дунёқараш сифатида Шарқ гуманист адибларининг диққат-эътиборини қаратиб келган. Бундан ташқари, мазкур муаммо мантиқий равишда инсон хилқати, эрки, жамиятнинг тузилиши-тартиботлари дунёдорлик, жамиятни бошқариш, адолатли ҳукмдор, якка ҳокимлик ва фуқаро, жаҳонгирлик ва мазлум халқлар тақдири каби қадимдан давом этиб келаётган ва ҳамиша кун тартибида турган масалалар билан боғланиб кетарди. Бир томондан, шоҳлар, султонлар ниҳоят улуғланар, расмий дин эса шоҳлар пайғамбарнинг ноиби, Худонинг ердаги сояси деб уқдирар, аслзода синфлар вакили хону амирлар атрофига уюшиб, уларнинг ҳимоясида жамият сарватларидан истаганча тасарруф этиш пайида бўлардилар. Феодал иерархия — мулкий нотенглик, тоифа-табақаларга бўлиниш шоҳга сўзсиз итоат этишни тақозо этар, унинг обрў-эътиборига доғ туширмасликка интилишарди. Бутун мамлакат тақдири, миллионлаб одамларнинг тақдири якка ҳокимлик қилувчи шоҳлар қўлида эди. Шунинг учун подшонинг шахсияти, ахлоқи, одил ёки золимлиги Жомий ва Навоий сингари улуғ шоирларнинг доимий мавзуига айланиб, улар қарийб ҳар бир асарида бу хусусда тўхталганларини кўрамиз. Ва, муҳими шундаки, мутафаккир адиблар шоҳларни адолатга даъват этиш билан чегараланиб қолмай, одиллик ва золимликнинг сабаблари, қаердан келиб чиқиши ҳақида ҳам бош қотирганлар ҳамда буни тасаввуфнинг дарвешлик тариқати билан изоҳлашга интилганлар. Шоҳ ва дарвешни қиёслаш ана шу интилишдан келиб чиққан. Демак, бир томондан, шоҳни улуғлаш, уни жамиятнинг энг юқори мансабни эгаллаган ҳукмфармо одами деб ҳисоблаш, иккинчи томондан, уни оддий дарвеш билан қиёслаш, ҳатто ундан паст қўйиш. Воқеан, халқ ва Ҳақ наздида кимнинг обрў-эътибори баланд — жаҳонни титратувчи «зилли Илоҳ» султонларми ёки гадо қиёфасидаги покдил донишмандми? Кимнинг ҳиммати улуғ — ҳеч вақоси йўқ, лекин биров миннатини кўтармайдиган, ўзининг ҳалол меҳнати билан кун кўрувчи камбағалми ёхуд қилич зарби билан юрт очиб хазина тўплайдиган ва ўз маддоҳлари бошидан зар сочадиган шавкатли подшоми? Агар ҳамма дарвешга айланса, мамлакат аҳволи нима кечади, ўшанда подшога ҳожат қоладими? Шоҳ дарвешга айланиши ёки тахтга дарвеш ўтириши мумкинми? Шоҳу дарвеш бир-бирига меҳр қўйиб, ўзаро яқинлаша оладими ё бўлмаса улар орасидаги зиддият абадул абадми? Кўриниб турибдики, шоҳу дарвеш муносабати фақат мавқеига кўра жамиятнинг икки қарама-қарши қутбида турувчи одамлар орасидаги муносабат эмас, балки ҳокимият ва билим, маърифат ва давлат, мулк ва сиёсат масалалари, улар орасидаги муносабатни ҳам қамраб олади. Буларнинг ҳаммаси эса умуман инсон ва ҳокимият масаласига келиб тақалади. Ҳокимият, тахту тож инсонга қандай таъсир этади, инсон табиатидаги қандай фазилатлар ёки нуқсон — ожизликларни рўёбга чиқаради — бу жуда муҳим, чунки жуда доно, закий одамлар ҳам давлат тизгинини қўлга киритгандан кейин жабр ва зўрлик қилишдан тийилмаганлар! Не учунки, давлатнинг ўзи зўрлик қуроли, муайян кишилар манфаатини ҳимоя қилиш воситаси. Шоҳ ҳам истайдими-истамайдими, ўзи мансуб синфнинг манфаатини ҳимоя қилади, кимларгадир зўрлик қилади, кимларнидир жазолайди. Худди шу нарсанинг ўзи, яъни ҳокимлик, мансаб инсонни бузади, унинг ахлоқига, қалбига путур етказади. Аммо шоҳ кимни жазолаши, кимни ҳимоя қилиши керак? Жомий ва Навоий (улардан олдин

ўтган мутафаккирлар ҳам) назарида подшо яхшиларни ҳимоя қилиб, ёмонларни жиловлаши лозим. Ёмонлар деганда улуғ шоирлар халққа ноҳақ, зулм ўтказувчи ҳокимлар, қонун ва шариатдан ташқари чиққан руҳоний, қози-ю уламолар, қорилар, фирибгарлар, ортиқча солиқ ундирувчи амалдорларни назарда тутадилар. Одил подшоҳ тадбиркор чўпондай ўз фуқаросини ана шундай золимлардан ҳимоя қилиши, маърифат аҳлини ардоқлаб, улар маслаҳати билан сиёсат юргизиши керак. Маърифат аҳлининг пешвоси эса дарвешлардир. Бироқ инсондаги ҳокимиятга ҳирс, дунёпарастлик, бир-бири устидан ҳукм юритишга интилиш маърифатни, дарвешлик эътиқодини борган сари кўпроқ рад этар, унинг ғояларини саройдан четлаштирарди. Натижада шоҳу дарвеш орасидаги жарлик нафақат моддий нуқтаи назардан, балки мафкуравий-маънавий нуқтаи назардан ҳам кенгайиб борар, улар орасидаги зиддиятни чуқурлаштирар эди. Шунинг учун шоирлар шоҳу дарвеш масаласини ҳар бири ўз ижодий концепцияси, ижтимоий қарашларига амал қилган ҳолда турли йўсинда талқин этган бўлсалар-да, бироқ ана шу келиштириб бўлмас тафовутни акс эттиришни маъқул кўрганлар.

Ўрта асрлар Шарқида бу масаланинг муҳимлиги яна шу билан ҳам кучаярдики, сўфий дарвешларнинг кўпи ҳаётнинг ўзида шоҳларга ва ҳокимиятга нисбатан қарама-қарши турганлар, айниқса, золим ҳукмдорларни жиловлаш, мазлум оммани зулмдан ҳимоя қилишни дарвешлар ўз бурчлари деб билганлар. Зеро, тасаввуфнинг ўзи таълимот сифатида ҳокимиятга, зулм ва зўрликка қарши эди, шу заминда пайдо бўлиб, шу халқчил позицияда ривожланарди. Бунинг акси бадиий адабиётда кўринди. Шайх Саъдий асарларида солиҳ дарвешлар эл орасидаги обрўларидан фойдаланиб, золим амирларни қаттиқ танқид қиладилар, ҳаттоки, улардан бири «Гулистон»да жабр-зулм ўтказишда машҳур Ҳажжож ибн Юсуфга «Одамларга озор бергандан кўра ўлганинг яхши, тезроқ ажалинг етиб, сен ўлсанг ҳам эл қутулади, ҳам сенинг ўзинг», дейишгача боради. Саъдий Шерозий дарвешлар рафтори, сийратини зўр муҳаббат билан тасвирлаган. Низомий Ганжавий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Балхий, Ҳофиз Шерозий ижодида ҳам бу ҳақда битилган оташин сатрлар анча. Аммо бу ижодкорларнинг ҳаммасида битта ғоя етакчилик қилади, яъни: дарвеш шоҳдан устун, дарвешлар шоҳларга эмас, балки шоҳлар дарвешларга хизмат қилиши керак, дарвешларнинг насиҳат-маслаҳатларига қулоқ солиб, адолат ва инсоф йўлидан боришлари лозим. Чунки дарвеш олий зот, Худога яқин, Ҳақни кашф этган одам. Шунинг учун шоҳ уни истаб бориши, дуосини олиши, унга итоат этиши шарт, шунда иши ривож топади.

Шоҳ дарвешга муҳтож. Бунинг маъноси шуки, шоҳ нафақат маслаҳат-насиҳатга, балки Илоҳга, Илоҳни танитишнинг энг тўғри йўли бўлмиш тасаввуфга муҳтож. «Хусравлар жаҳон ҳожатмандларининг қибласи бўлсалар-да, аммо бунинг сабаби уларнинг дарвешларга бандалигидир», деб ёзади Хожа Ҳофиз. Бошқача айтганда: подшолар дарвешларга банда бўлганлари учун ҳожатманд кишилар уларга қараб интиладилар, яъни шоҳнинг сарват-салтанати, шуҳрат-эътибори дарвеш туфайли пойдор.

Юқоридаги мисол Ҳофиз Шерозийнинг ўн уч байтли ғазалидан олинди. Шуни қайд этиш керакки, ушбу ғазалда дарвешликнинг бутун бир қоида-низомияси баён этилган. Шоир дарвешларни инсоният жамиятининг энг мўътабар, энг муқаддас ва азиз кишилари деб таърифлайди. Унингча, барча яхшиликлар дарвешлар туфайлидир, улар ҳаётнинг, борлиқнинг ўзак-тиргаги, уларнинг ҳиммати ва ҳашамати олдида жаннату ризвон ҳам кичкина, арзимас нарсага айланиб қолади:

Қасри фирдавс, ки Ризвон-ш ба дарбоний рафт,
Манзаре аз чамани нузҳати дарвешон аст.

(Ризвон номли фаришта эшигини қўриқлайдиган жаннат қасри дарвешлар покизалиги чаманидан бир манзара, холос).

Дарвешларнинг суҳбати шундай кимёким, пишмаган хаёлларни пиширади, қалбни қора доғлардан тозалаб, сайқал бера олади. Офтоб «такаббур тожи»ни улар қошида ерга олиб қўяди, фалаку сайёра шунча улуғворлиги билан дарвеш теграсида айланади. Дарвешларнинг узлати, хилватхонаси — тилсимлар тўла ганждир, бу ганжни қўлга киритиш ҳам «дарвешлар раҳматининг назари» билан бўлади. Шунинг учун дарвешларнинг давлати — туганмас, завол билмас давлат:

Давлатеро, ки набошад ғам аз осеби завол,
Бетакаллуф бишунав, давлати дарвешон аст.

(Емирилиш офати ғамидан эмин бўлган давлат — ҳеч шубҳасиз, дарвешлар давлатидир). Шоир шоҳларнигина эмас, барча бойлар, манман кишиларни огоҳлантириб, ҳирсу ҳавога берилмасдан, хасислик қилмасдан муҳтожларга қарашиб туришни, дарвешнинг дуойи бадига учрамасликни таъкидлайди, бўлмаса, Қорун каби уларни ер ютиши ҳеч гапмас:

Ганчи Қорун, ки фурў меравад аз қаҳр ҳануз,
Хонда бошй, ки ҳам аз ғайрати дарвешон аст.

(Агар ўқиган бўлсанг, ҳали-ҳанузгача ер қаърига кириб кетаётган Қорун ганжи ҳам дарвешларнинг ғайратидандир).

Қуръони каримда келтирилишича, Қорун жуда катта бой бўлган экан. Ҳисобсиз олтин-жавоҳир йиққан, аммо ниҳоятда хасислигидан бировга бир мири бермас экан, Аллоҳнинг қаҳри келиб, унга ғазаб қилади ва у бутун бойлиги билан ер қаърига кириб кетади. Хожа Ҳофизнинг фикрича, ана шу илоҳий ғазаб дарвешлар дуоси туфайлидир. Ҳофиз ғазалидаги қуйидаги байт ҳам диққатни тортади:

Аз карон то ба карон лашкари зулм аст, вале
Аз азал то ба абад фурсати дарвешон аст.

(Қирғоқлардан қирғоқларга қадар зулм лашкари ёйилган, яъни ҳамма ёқни зулм босиб кетган, аммо азалдан абадгача дарвешларнинг вақтидир).

Нима демоқчи шоир бу билан? «Зулм лашкари» Ҳофиз байтида икки маънога эга: 1) инсонларнинг бир-бирига зулми, жабру жафонинг ҳаддан зиёд кўплиги; 2) дунёнинг, фалакнинг одамларга зулми чексиз-чегарасизлиги. Бу икки зулм бир-бири билан қўшилиб кетган, дунёпарастлик, нафс кетидан югуриш, ўз-ўзига зулм қилиш, яъни нафс зулми остида эзилиш чархи фалак зулмининг бир кўринишидир. Фалак ҳам, инсоннинг жисмоний эҳтиёжларидан пайдо бўладиган ўзаро низолар, олишув-талашувлар ҳаммаси зулмдир, аммо ана шу зулм лашкари дарвеш хислати билан бартараф этилиши мумкин. Дарвешнинг таъсири, дарвешнинг эътиқоди Улуғ Тангри мисол азал ва абад мавжуддир, унинг вақтининг ҳудуди йўқ, дарвешлар ҳамма ерда, ҳамма вақт инсонларни қутқаришга ҳозиру нозир. Шунинг учун:

Ҳофиз, ар оби ҳаёти абадий мехоҳи
Манбааш хоки дари хилвати дарвешон аст.

(Эй Ҳофиз, агар абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаёт истасанг, билгилки, унинг манбаи дарвешлар хилватхонаси эшигининг тупроғидир).

Хожа Ҳофизнинг мазкур ғазалида ифодаланган ғоялар Жомий ва Навоийга ҳам таъсир этган кўринади, чунки ҳар икки замондош адиб шу мавзуда бир неча ғазаллар яратганлар. Навоийнинг «Девони Фоний»сига кирган ғазали вазн, қофия ва радифи билан (“дарвешон аст”) Ҳофиз ғазалига ҳамоҳанг. Аммо Алишер Навоий татаббуъ анъанасига риоя қилгани ҳолда шаклий белгиларни сақлаб, баъзи ибора-ифодаларни қайтарган бўлса-да, лекин ғояни ривожлантириш, янги тасвирий образлар қўллаб поэтик мазмунни чуқурлаштиришга муваффақ бўлган. Шуниси ҳам борки, Навоий ғазали «татаббуи Маҳдум», яъни Жомийга татаббу сарлавҳаси остида келтирилган. Афтидан, улуғ ўзбек шоири бу орқали ғазални ёзишда ҳам Ҳофиз, ҳам Жомий асарларидан илҳомланганини билдирган. Аммо унда Ҳофиз руҳи ёрқинроқ намоён бўлган. Чунончи, Ҳофиз матлаъи:

Равзаи хулди барин хилвати дарвешон аст
Мояи муҳташамӣ хидмати дарвешон аст.

(Беҳишти жовидоннинг боғи — дарвешлар хилватидир, улуғворлик, ҳашаматнинг асоси дарвешлар хизматидир).

Навоий — Фоний матлаъи:

Матлаи субҳи азал талъати дарвешон аст,
Махзани нақди абад хилвати дарвешон аст.

(Азал тонгининг отиши дарвешлар юзидир, абадийлик сармоясининг хазинаси дарвешлар хизматидир).

Муҳими шундаки, Навоий ўз ғазалида ифодалаган ғоялар Ҳофиз ва Жомий ғоялари билан ҳамоҳанг. Навоий ҳам дарвешнинг мартабасини арши аълога кўтариб мақтайди, уларни эзгу ишлар ижодкори, илоҳий раҳмат ва хайру баракот манбаи деб ҳисоблайди. Яхшиси, ғазалдан бир неча байт келтириб кўрайлик:

Шамъи хуршед, ки гулзори жаҳон равшан аз ўст,
Гуле аз базмгаҳи нузҳати дарвешон аст.
Жоми Жамшед, к-аз ў кори жаҳон аст аён,
Як сафоли кўҳан аз суҳбати дарвешон аст.
Арши аъзам, ки бувад боли малак жорубаш,
Қуббаи боргаҳи ҳашмати дарвешон аст.
Тоири қудс, ки бар арш нишеман дорад,
Пайки пайғомдиҳи ҳазрати дарвешон аст.

(Жаҳон гулзорини равшан этувчи офтоб шамъи дарвешлар поклик базмининг бир гулидир. Жаҳон ишларини кўрсатиб турувчи Жамшид жоми дарвешлар суҳбатидаги битта эски синиқ сафолга тенгдир. Малоика қаноти супургиси бўлган Буюк арш дарвешлар ҳашамати қасрининг қуббасидир. Аршга қўнадиган муқаддас қуш — фаришта дарвешлар ҳузурига

пайғом — хабар келтирадиган элчидир). Шунга ўхшаш дарвешларнинг қудрати беҳадду ҳудуд экани турли ташбеҳлар орқали баён этилади. Чунончи, юлдузлар билан безанган фалак — дарвешнинг исмат ҳарамидан бир парда, хайли бало дилга хавотир солганда, дарвеш уни енги билан силтаб дафъ эта олади, ҳатто инсонга қараб отилган қазо ўқини қайтаришга ҳам дарвешнинг қурби етади ва ҳоказо. Шунга асосан, шоир хулосалайди:

Фониё, равшании вақт зи дарвешон жўй,
К-ин кушод аз назари раҳмати дарвешон аст.

(Эй Фоний, замона-вақт равшанлигини дарвешлардан изла, чунки бу кушойиш дарвешлар назарининг раҳматидандир). Хуллас, комил инсон фазилатларини ўзида акс эттирган, аҳлуллоҳ, яъни илоҳий ҳақиқат изловчилар ер юзида ўзгалар учун раҳнамо бўлиши, эзгу-хайр ишларни амалга ошириши, илоҳий неъматларни ёйиши мумкин. Бошқача айтганда, дарвеш — йиғма образ, эзгуликнинг тимсоли. Карамatли улуғ шайхлар ҳам, қалби соф қаландарлар ҳам, мискин мўъминлар ҳам, ижодкор адиблар ҳам бунда ўзларини кўришлари мумкин. Лекин аксар авлиёлик даражасига кўтарилган соҳибкарамат дарвешлар кўпроқ назарда тутилгани равшан кўриниб турибди, албатта. Масалан, Фаридуддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё», Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» ва Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарларида келтирилган шайхларни айнан шундай дарвешлар зумрасига киритса бўлади. Ёки, масалан, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, Жомий «Футуҳот уш-шабоб» девонига кирган «Дар маънии фақр аст ва дуои хожа» (Фақр маъносидадир ва Хожа Убайдуллоҳ дуосида) номли қасидасида Хожа Аҳрор Валийни фақр аҳлининг пешвоси деб таъриф этади. Тарихий ҳужжатлар ва халқ орасида тарқалиб етиб келган ривоятларга қараганда, Хожа Аҳрорнинг молу мулки жуда кўп бўлган. Унда Жомий таърифини қандай тушуниш мумкин, «фақр» сўзини Хожа Аҳрорга нисбатан ишлатса бўладими?

Афтидан, Абдураҳмон Жомий Хожа Аҳрор Валийни фақру фано аҳли қаторига қўшганда у кишининг шахсий фазилати, хулқи ва турмуш тарзини, сўфиёна ҳаёти-ю маърифатли қалбини назарда тутган. Чунки Хожа Аҳрор гарчи ҳисобсиз бойликка эга бўлса ҳам, ўзи фақирона ҳаёт кечирган, унинг бойликлари эса қашшоқларни боқиш, муҳтожларга қарашиш учун сарфланган. Жомий ҳам «фақр» деганда кўнгилнинг Илоҳдан бошқа нарсага қаратилмаганини англайди ва бу сифат Хожа Аҳрорда мужассам деб ҳисоблайди. Кези келганда айтиш керакки, Жомийнинг ўзини Алишер Навоий олиймақом дарвеш — илоҳиёт кошифи деб улуғлаган. Навоий ўз пири Абдураҳмон Жомий сиймосида комил инсоннинг фазилатларини кўради; «Туҳфат ул-афкор» қасидасида у ёзади:

Ҳомии шаръи наби Жоми, ки жоми шаръро
Дошта бар каф лаболаб аз шароби кавсар аст.
Он ки аз илми фузун аз ҳад набиро ворис аст,
Балки аз қавли наби пайғамбаронро ҳамбар аст.
Равзаи раъйи мунираш гулшане дон, к-аш зи лутф
Қатраи рухсораи ҳар барг меҳри анвар аст...

(Пайғамбар шариатининг ҳомийси Жомийким, кафтида тутган шариат жоми кавсар шаробидан лиммо-лимдир. Ҳаддан зиёд илми билан пайғамбарга ворис бўлган бу одам, пайғамбарнинг ўз қавлига кўра, пайғамбарларга баробардир). (Муҳаммад пайғамбарнинг

«Олимлар — пайғамбарларга ворис» деган ҳадиси назарда тутилган.) Нур таратувчи фикри боғини шундай гулшан деб тасаввур қилки, унда ҳар бир барг юзидаги қатра лутфининг порлоқ қуёшидир...)

Алишер Навоийнинг туркий ва форсий девонларида шунга ўхшаш дарвешлар сийратини мадҳ этувчи шеърлар кўп. «Хазойин ул-маоний» девонларининг ҳар бири аввал Илоҳ ва Муҳаммад пайғамбарга ҳамду наът билан очилиб, кейин дарвеш орифлар хислатини, улуғворлигини таъриф этувчи ғазаллар келади. Бундан таш-қари, девонлар алифбо тартибида тузилгани учун, ҳар бир янги ҳарф билан ёзилган ғазаллар мажмуини Навоий одатда дарвешлар ҳақидаги ғазал билан бошлайди. Биргина «Ғаройиб ус-сиғар» девонининг ўзида дарвеш мавзуига бағишланган кирққа яқин ғазал, мухаммас ва қитъаларни учратдик. Навоий дарвешларни Худо ва пайғамбардан кейин тилга олиб, уларни инсоният билан Илоҳ орасидаги воситачи, руҳий-маънавий олам посбонлари сифатида эъзозлайди. Аммо улуғ ўзбек шоирини шоҳу дарвеш муносабати ва бундан келиб чиқадиган масалалар кўпроқ қизиқтирган, буни шундан билса бўладики, адибнинг қарийб ҳамма насрий ва назмий асарларида бу ҳақда бевосита ёки билвосита фикру мулоҳазалари бор. Бу ҳол Навоий ёшлик айёмидан бошлаб мазкур масала устида бош қотиргани ва дарвешчилик, тасаввуф ғояларини комил эътиқод билан ўзлаштириб, барқарор дунёқарашга айлантирганини ҳам исботлайди. Ва, энг муҳими, у шоҳу дарвеш масаласини ҳал қилишда янги, ўзига хос мустақил йўл тутиб, ўз замонаси учун ғоят аҳамиятли қарашлар силсиласини олға сурган. Чунончи, «Ғаройиб ус-сиғар» достонидаги мана бу ғазалга диққат қилинг:

Ҳар гадоким бўриёи фақр эрур кисват анга,
Салтанат зарбафтидан ҳожат эмас хилъат анга.
Ким фано туфроғига ётиб қўяр тош узра бош,
Тахт уза эрмас музаҳҳаб муттако ҳожат анга.
Шаҳ юруб олам очар, дарвеш оламдан қочар,
Ҳам ўзинг инсоф бергилким, бу не нисбат анга.
Ҳар не шоҳ мақсудидур — дарвешнинг мардудидур,
Кўр: не ҳиммат мунга, не навъ эрур ҳолат анга.
Фақр куйи туфроғин шаҳ мулкига бермас фақир,
Мулк кўрким тенг эмас, туфроқ ила қиймат анга.
Шаҳ сипоҳ чекса, фақир аҳволига етмас футур,
Бу вале чекса, нафас барбод ўлур ҳашмат анга.
Шоҳ эмастур бир нафас осуда дўзах ваҳмидин,
Эй хушо дарвешким, мардуд эрур жаннат анга.
Шоҳга сидқ аҳли дамидин машъали давлат эрур.
Меҳрдекким субҳ анфоси очар талъат анга.
Шоҳга шоҳлик мусалламдур, агар бўлгай мудом
Шоҳлиқ таркин қилиб, дарвеш улуғ ният анга.
Мумкин эрмас шоҳлар ичра бўйла ниятлиғ, магар
Шоҳи Ғозийким, муяссар бўлди бу давлат анга.
Шоҳлар дарвеши-ю дарвешлар шоҳи, ки бор
Шоҳлик сурат анга, дарвешлик сийрат анга.
То шаҳу дарвеш бўлгай, айлагил ё Раб, аён
Шоҳдин хизмат мунга, дарвешдин ҳиммат анга.
Гар Навоий сўз узатти фақрдин, эрмас деманг

Бўлмагунча ҳукм шаҳдин қайда бу журъат анга.

Муҳтарам китобхонларга тушунарли бўлсин учун мавзу мазмунига мувофиқ тазод-зидлаш усулида ёзилган ушбу ғазалнинг насрий баёнини келтирамиз: «Фақирлик бўриёсини ўзига тўшак қилиб олган гадо учун салтанатнинг зардан тикилган шоҳона либосига эҳтиёж йўқ; фано (йўқлик) тупроғи узра ётиб, тошни ёстиқ қилиб олган одамга олтин суви юргизилган тахт устига суяниб ўтириш керак эмас. Шоҳ қўшини билан юриш қилиб, оламни эгалласа, дарвеш оламдан қочади, яъни дунё молидан безор бўлиб, узлатга чекинади. Энди ўзинг инсоф юзасидан айт: уларни бир-бирига қиёслаш мумкинми?! Нимаики шоҳнинг мақсади бўлса, у дарвешнинг нафратини келтиради; дарвешнинг ҳимматини кўргину шоҳнинг аҳволига боқ! Фақир одам дарвешлик кўчасининг тупроғини шоҳ хазинасига алиштирмайди; ахир кўряпсанку уларнинг мулки тенг эмас—шоҳнинг бутун бойлиги дарвеш назарида тупроқ билан баробар. Агар шоҳ лашкар тортса, гадонинг аҳволига путур етмайди, лекин гадо оҳ урса шоҳнинг тахту тожи, ҳашаматли саройи барбод бўлади. Шоҳ дўзах азоби ваҳимасидан бир нафас осойишта яшолмайди; аммо дарвешга офарин, чунки у жаннату дўзах ғамидан фориғ! Шоҳлар давлатининг чироғи ростгўй дарвешлар нафасидан ёнади, бу нафас гўё тонг юзини очган қуёш кабидир. Агар шоҳда ҳар вақт шоҳликдан воз кечиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга муносиб ва барқарордир. Бундай ният шоҳларда мавжуд эмас, фақат шоҳи Ғозий — Ҳусайн Бойқаро бу олий давлатга мушарраф бўлган. У шоҳларнинг дарвеши-ю дарвешларнинг шоҳидир, чунки ташқи кўриниши шоҳ бўлгани билан, ички оламига кўра дарвешдир. Эй Тангрим, токи шоҳу дарвеш бор экан, шоҳдан дарвешга хизмат ва дарвешдан шоҳга ҳимматни аён айлагин. Агар Навоий фақр ҳақида сўзни чўзган бўлса, бу шоҳнинг (Ҳусайн Бойқаронинг) ҳукмидандир, бўлмаса унда бундай журъат қаерда эди».

Бу ғазал шоҳ ва дарвеш муносабати ҳақидаги яхлит бир баённома — дастур! Навоийнинг фикрлари салафлари — Саъдий, Ҳофиз, Жомийга нисбатан ва, ҳатто, ўзининг форсий ғазалида ифодалаган (бу ғазални юқорида кўриб ўтдик) ғояларига қараганда кескинроқ, қиёслари дадил ва журъатли. Ўзбек шоирининг дарвешга рағбат-майли, бугина эмас, эътиқод-сиғиниши шундайгина кўриниб турибди. Бунга ажабланмаслик керак, чунки Навоий учун дарвеш идеал, маҳбуб ва маъшуқдир. Шу боис шоир шоҳ ва дарвеш орасидаги тубсиз жарликдай кўринган тафовутни бир-бирини рад этувчи далил-мисоллар билан ажойиб тарзда, ҳаяжон, шавқ билан қиёслаб кўрсатар экан, тасаввуфнинг жасоратбахш ғояларидан бири — дарвеш шоҳдан афзал ва улуғ, шунинг учун дарвеш шоҳга эмас, шоҳ дарвешга муҳтож, демак шоҳлар дарвешларга хизмат қилиши керак, деган фикрни эҳтиросини яширмай, қизғин маъқуллайди. Бу концепция Навоийдан олдинги шоирлар ижодида ҳам асосий йўналишлардан бири эканини кўриб ўтдик, Навоий мазкур анъанани давом эттирган. Аммо ғазалнинг биринчи қисми бўйича фикр юритганимизда шундай хулосага келиш мумкин, ғазалнинг тўққизинчи байтидан кейинги иккинчи қисмига ўтганда эса, шоирнинг позицияси ўзгаради — у салафлар фикрига зид ўлароқ шоҳу дарвеш хусусияти бир шахсда мужассамлашиши мумкин, деган ғояни олға суради ва Ҳусайн Бойқаро сиймосида бунинг конкрет ҳаётий мисолини ҳам кўрсатиб беради.

Нима бу — ўз султонига билдирилган ҳурмат-мадҳиями ёки ҳақиқатдан ҳам шоирнинг кузатишлари, ишонч-эътиқодидан келиб чиқадиган хулосами? Афтидан, бу ўринда ҳар икки мақсад ҳам кўзда тутилган. Негаки, гарчи дарвешларни улуғлаш аввалдан давом этиб келаётган анъана бўлса-да, бироқ саройда хизмат қилаётган Навоий учун бундай изҳорот, унинг ўзи таъкидлаганидай, жуда қалтис журъат эди. Бу гап сарой аъёнлари, калтафаҳм

авом кишилар наздида султон обрўйини пасайтириб, мавқеини тушириши мумкин эди. Бироқ, зукко шоир, Ҳусайн Бойқаро табиатида ҳеч бир шоҳда кўринмаган дарвешлик хислати мавжуд, дейиш билан, аксинча, султоннинг обрў-эътиборини янада баландроқ кўтариб юборади ва, айни вақтда, шоҳ ва дарвеш ҳақидаги ўзининг янги қарашини изҳор этади. Бу қараш Шарқ халқлари ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихида янги босқич, адабиётда эса ***янги ижодий концепциянинг*** кун тартибига қўйилиши эди (Навоийдан олдинги шоирларда аҳён-аҳён донишманд дарвешнинг тахтга ўтиргани ёхуд ҳукмдорнинг дарвештабиат бўлиши ҳақида орзу-истаклар мавжуд. Аммо бу Навоийда бўлганидай мунтазамлик касб этиб, конкрет тарихий шахс мисолида кўринган эмас. Масалан, Ҳофиз Шерозий вазирга нисбатан дарвешлик рутбасини раво кўради, шунда ҳам бу фикр орзу тариқасида баён этилган: «Мен шундай доно вазирнинг қулидирманки, унинг сурати хожа бўлса ҳам, лекин сийрати дарвешона бўлсин»). Алишер Навоий ўзининг бу қарашини турли асарларида ҳар хил образ ва воқеалар талқини орқали қайта-қайта таъкидлаб, Ҳусайн Бойқарога хос бу фазилатнинг янги-янги қирраларини очишга эришади. Баъзан ўз фикрига шубҳа билан қарайди, баъзан эса уни астойдил ҳимоя қилади, лекин ҳар гал шу масала қўзғалганда, ё бўлмаса адолатли шоҳ ҳақида гап кетганда, албатта, Ҳусайн Бойқарони тилга олиб, унинг «шоҳлар дарвеши-ю, дарвешлар шоҳи» эканини таъкидлашни лозим деб билади.

Масалан, «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида ёзилишича, Ҳусайн Бойқаро ёшлигиданоқ (маълумки, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ёшликда бирга таҳсил кўришган, дўст-ўртоқ бўлиб, бир неча йиллар бирга юришган) хуштабъ, дарвешсифат одам бўлган экан, тахтга ўтиргандан кейин эса:

Султонлик анга гарчи мусаллам бўлди,
Бу турфаки, дарвешсифат ҳам бўлди.

1469 йилда Ҳусайн Бойқаронинг тахтга ўтириши муносабати билан ёзилган «Ҳилолия» қасидасидан:

Шоҳликда ояте дарвешликдин кўрмайин
Бўриёйи фақрча заркаш сарири рифъатин.
Шоҳлар дарвеши-ю, дарвешлар шоҳи, ки Ҳақ
Шоҳ қилди суратин, дарвеш қилди сийратин.

Бу байтларда ифодаланган фикрни олдин «Бўриёи фақр...» деб бошланувчи ғазалда учратган эдик. Лекин бу ерда «шоҳ юксак тахтини фақр бўриёсича кўрмайди, у шоҳликда дарвешликдан нишона тополмади», деган фикр ҳам мавжуд. Ҳолбуки, бу — табрик сўзи, Навоий дўстини шоҳлик билан муборакбод этмоқчи. Аммо шундай пайтда ҳам шоир шоҳ учун дарвешлик зарурлигини айтишдан ўзини тиёлмаган.

Дарвешликнинг белгиларидан бири ҳақни таниш, — илмга ташналик ҳамда хоксорлик, ўзни фақиру ҳақир ҳисоблашдир. «Хазойин ул-маоний» дебочасида Ҳусайн Бойқаронинг шу сифатлари таърифланади:

Ҳақ кўнглин анинг биликка махзан айлаб,
Ҳар фан ариғ зотини якфан айлаб,
Жоҳи-ю тахтин чархи мусамман айлаб,
Туфроқдек ул ўзин фурўтан айлаб.

Яъни: Худо унинг кўнглини билим конига айлантирган, ҳар бир фаннинг нозик жиҳатларини тезда ўзлаштириб олади, тахту бахти чархи фалак билан тенг. Аммо шундай бўлишига қарамай, ўзини камтарин, афтодалар каби тутади.

Дарвешликнинг яна бир муҳим белгиси — ошиқлик, Илоҳ ёдида дардманд; огоҳдил бўлиш. Турфа буким, бу хислатлар ҳам султонда бор экан:

Ҳам қиблаи иқбол ҳарими жоҳи,
Ҳам каъбаи омол бийик даргоҳи,
Шоҳларнинг дардманди-ю огоҳи,
Бу турфаки дардмандларнинг шоҳи.

Яъни: унинг тахтининг атрофи — иқбол қибласи, унинг буюк даргоҳи — орзу-армонлар каъбаси, ўзи шоҳларнинг огоҳдил дарвеши, ажибки, шоҳларнинг дардмандигина эмас, дармандларнинг шоҳи ҳам.

Ва, ниҳоят, «Лайли ва Мажнун» достонининг бағишловидан:

Шоҳлар аро ўрни токи афлок,
Дарвешлар оллида овуч хок.
Дарвеш десам улус уза шоҳ,
Шоҳ-дарвеш, боракаллоҳ...

«Лайли ва Мажнун»даги ушбу бағишловда Навоий Ҳусайн Бойқаронинг тахтда ўтириб, тариқат русуми билан ошно бўлгани, ўзини пир (Жомий) ихтиёрига топширгани, вақти-вақти билан қадамжолар, хонақоҳларни зиёрат этгани, Ҳиротдаги дарвеш-орифлар, шайхлар аҳволидан хабар олиб туриши, ваҳдат ул-вужуд таълимотини ўзлаштиришга интилгани ва, ҳатто, сўфийларни йиғиб, бу мавзуда суҳбатлар қургани, баъзан ғолиб келгани, шоҳ бўлса-да, тахту тождан нафратланиб юришини, қалбан дарвешлигини махсус қайд этиб ўтади. Хуллас, Алишер Навоий фикрича, тахтга ўтириб, тахтдан нафратланиш, тож кийиб салтанатга маҳлиё бўлмаслик, шоҳлик рутбасида дарвешдай ҳалол ва ҳалим, ҳаким ва карим бўлиш, дарвеш маслагини қабул қилиб, адолат ҳукми билан юртни бошқариш мумкин. Бу ҳукмдан дунё обод бўлади-ю, аммо ҳукмдорнинг дунё билан иши йўқ. Мазкур хислатлар султон Ҳусайн Бойқарода қанчалик мужассамлангани бизга қоронғи. Албатта, у ўз даврининг феодал шоҳларидан бўлган, «феодал тартиботлар талаби ва ўша даврнинг адолатли идора усули» асосида подшолик қилган. Унинг ҳамма тадбирлари ҳам Навоий ва Жомийга маъқул бўлмагани, Навоий ҳар бир қулай фурсатдан фойдаланиб, султонни адолатли ҳукмлар чиқаришга чорлагани тарихдан маълум. Бироқ шуниси ҳам аниққи, Ҳусайн Бойқаронинг шахсий хусусияти, риндона табиатидаги ўзига хос кайфиятлар, илм-маърифатга мойиллик Навоий идеалидаги шоҳ дарвешликнинг бир қанча сифатларини зоҳир эттириб, некбин шоирнинг умид ғунчаларини яшнатишга сабаб бўлар, унинг эзгу ғоялари амалга ошгандай эди.

Шу ўринда диққатингизни яна бир фактга қаратмоқчимиз. Ҳусайн Бойқаро бир ғазалида «салтанатдан унча фахрланмайман, мени ёр куйининг гадолари хайлидан ҳисобласалар дуруст бўларди», деган фикрни баён этади. Навоий бўлса, султоннинг шу ғазалига мусаддас боғлаб, маслакдошлик изҳор этган:

Чун Навоий жонини май орзуси куйдурур,

Йўқ гадолиққа ажаб майхоналарда кубдурур («куб»-хум),
Журъае дайр аҳли бергунча замоне телмурур,
Шоҳ агар мундоқ гадони салтанатқа еткурур,
Эй Ҳусайний, салтанатдин онча фахрим йўқтурур,
Ким дегайлар куйининг хайли гадосидин мени.

Аслини олганда, Навоийда шоҳу дарвешни бирлаштириш ғоясининг пайдо бўлишига боис фақат султоннинг «дарвеш» табиати эмас. Ҳусайн Бойқаро бу ерда бир восита, мисол, холос. Шоирнинг бундай хулосага келишига, бизнингча, иккита асосий сабаб бор. Биринчиси — Навоийнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиб, олиб борган амалий курашлари бўлса, иккинчиси — нақшбандия таълимотининг назарий принципларидир. Биз яхши биламизки, Алишер Навоий ҳам давлат арбоби ва ҳам қалби ёниқ ижодкор шахс сифатида жамият ишларида фаол иштирок этиб турган (диққат қилинг: Атоуллоҳ Ҳусайний Навоийни «Худованди корий», яъни иш, фаолият эгаси, яратувчи деб таърифлайди), шу билан бирга, у Шарқ фалсафасини, айниқса, тасаввуфни чуқур ўзлаштирган, даврининг энг зўр донишманди ва орифи кошифи Абдураҳмон Жомий ҳузурида тариқат сулукининг одоб ва ахлоқидан дарс тинглаган. Бошқача айтганда, Навоий шахсининг ўзида ижодкорлик, олимлик, давлат арбоби (сиёсатдонлик) ва дарвешлик хусусиятлари уйғунлашиб кўзга ташланар, шунинг учун ҳам у тасаввуф таълимотидан амалий мақсадларда фойдаланишга, бу таълимотнинг талаб ва тамойилларини яхши инсоний ахлоқни тарбиялаш, эзгу-хайр ишларни амалга оширишга хизмат қилдирмоқчи бўлганди. Шоир шу боис тайинли касбу кори бўлмаган одамларни ёқтирмаган. Жумладан, у кўча-кўйда санғиб юрувчи қаландарлар, сохта шайх-сўфийларни, бадмаст риндларни «Ҳайрат ул-аброр» ва «Маҳбуб ул-қулуб» асарларида қаттиқ танқид қилгани ҳолда, «Мажолис ун-нафоис» асарида дарвештабиат олим-шоирлар, ҳунармандларни яхши ахлоқли кишилар сифатида алоҳида ажратиб кўрсатади. Чунончи: «Амир Давлатшоҳ (Давлатшоҳ Самарқандий) хуштабъ ва дарвешваш ва кўп салоҳиятлик йигитдур. Гўшае ихтиёр қилиб, фақр ва даҳқанат (деҳқончилик) била қаноат қилди ва фозил ва камолот иктисоби (касби) била умр ўтказди». Ёки Амир Маҳмуд Барлос ҳақида Навоий бундай дейди: «...дарвешваш ва фониймашраб (фано бўлишга мойил) ва бетакаллуф кишидур, табъи солим (бутун) ва хулқи карими бор». Бу сифат, шоирнинг ёзишича, Хожа Маҳмуд, Мавлоно Масъуд, Мавлоно Ҳожи, Мир Ҳусайн Али Жалойир; шаҳзодалардан Султон Аҳмад Мирзо, Султон Муҳаммадларнинг табиатида мавжуд экан. Султон Муҳаммадни Навоий «табъи дарвешу ўзи шоҳнишон..., қаноат қўниминиг хокнишини, илму зако аҳлининг ягонаси, фақру фано хайлининг бенишонаси», дея таъриф этади. Демак, дарвешлик инсоннинг яхши хулқ-атворини белгилайдиган, камтарин, шафқатли-меҳрибон бўлиш, мўмин-мусулмонлик фазилати сифатида улуғланган.

Навоий, Жомий каби XV аср мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари шундай эди. Алишер Навоий ўзининг таниш-билиши, дўстлари, шогирдларидан ҳам шу фазилатларга эга бўлишни талаб қилган. Масалан, «Мажолис ун-нафоис»да у атоқли адабиётшунос олим, ўзининг устозларидан бири Мир Атоуллоҳ Ҳусайний хусусида бундай дейди: «Фақир густохлик юзидин (беодоблик қилиб) Мирга дерменким, фазоил ва камолотингизга кўра дарвешлигингиз ҳам бўлса эрди — хуб эрди». Илм эгаллаб, олиму оқил бўлиш яхши, аммо хоксор, қаноатли, хушахлоқ киши бўлиш учун дарвешлар сулукини сайр этиш керак. Инсон маънавий камолотининг тўғри йўли ана шу, деб тушунарди Навоий. Билим, заковат кишини ақлий жиҳатдан юксалтиради, бироқ ният, эътиқод тўғри бўлмаса, ақл фаолиятидан эзгулик йўлида фойдаланиш қийин. Ақлу дониш дарвешона қалб билан қўшилса, одамий-

лик моҳияти солимлашиб, ахлоқан мукаррам бўлиш мумкин. Чунки дарвешлик дардмандларга ҳамроз, малҳам бўлиш, эзилган, жабр кўрганларни ҳимоя қилмоқ демак. Шу маънода дарвешлик зоҳидлик тариқатини ҳам инкор этади, чунки зоҳидлар ижтимоий ҳаётга аралашишни батамом рад этар эдилар. Зоҳидлар бирор касб билан шуғулланиш, меҳнат қилишни ҳаром деб ҳисоблардилар. Навоий тарғиб этган дарвешлик эса, кўриб ўтганимиздек, касбу корни инкор этмайди. «Насойим ул-муҳаббат» асарининг муқаддимасида улуғ адиб буни алоҳида таъкидлайди: «Ҳар оина «ал-косибу ҳабибуллоҳ» («касб эгаси Аллоҳнинг суйган бандасидур») мазмуни била кибор машойих баъзи санъатларга (ҳунарларга) иштиғол қилибтурлар (шуғулланибдирлар). Шайх ул-машойих Абу Саид Харроз эрдиким... алар ўтук тикарга мансубдурлар. Ва шайх Муҳаммад Саккокким ўз замони машойихининг ягонаси эрмиш, пичоқчиликка мансубдурлар. Ва шайх Абу Ҳафс Ҳаддод темурчилик қилибдур. Ва шайх Абу Бакр Хаббоз ўтмакчиликка (нов-войликка) мансубдир. Ва шайх Абул Аббос Омулийким, ўз замонининг қутби ва ғавси эрмиш ва султони тариқат шайх Абу Саид Абул Хайрнинг хирқа пири эрмиш, қассоблик қилибдур». Бу ҳақда юқорида тўхтаб ўтдик, шу кифоя.

Демак, меҳнат қилиш — ҳалол яшашнинг гарови, ҳалол еб, ҳалол яшамаган одам эса дарвеш бўлолмайди. Наинки оддий дарвеш сўфийлар, балки улуғ шайхлар ҳам фойдали ҳунар билан шуғулланганлар, бировнинг қўлига қарам бўлишдан сақланганларким, бу ғоят ибратли аъмол эди (бу аъмол ҳозир бизга ҳам ибрат бўлишга арзирли) ва буюк Навоийнинг ҳусни рағбатига сазовор бўлганди. Дарвоқе, нақшбандия сулукининг асосий шиорларидан бири ҳам «Дил ба Ёру даст ба кор», яъни «Кўнгил Ёрда-ю қўл ишда» эканини биламиз. Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанд кашта тикишдан (у кишининг лақаблари шундан келиб чиққан) ташқари, тижорат билан ҳам шуғулланганлар, Навоий буни «Ҳайрат ул-аброр»да таъкидлаб ўтади. Бовужуд, алар зоҳиран фоний машраб — ички дунёси Илоҳ ёди ила ғарқ, огоҳида шахс бўлган. Алар ўзларини жамиятдан хориж этмаганлар («Ўзни қилмай яшурун, ошкор»), жамоа ичра юриб, қалб хилватини ташкил этароқ, Мутлақ руҳ висолига эришиш йўлини таълим берганлар. Алар зоҳирий расм-русум, худинамолик, такаббурликни қатъиян қоралаганлар. Алар шайх Юсуф Ҳусайнийнинг: «Ал-Хайру куллуҳу фи байтин ва мифтоҳу ат-тавозуъ ва аш-шарру куллуҳу фи байтин ва мифтоҳу ат-такаббур» («Яхшиликнинг жами бир уйдадирки, унинг калити тавозедир ва ёмонликнинг жами бир уйдадирки, калити такаббурликдир»). Маълумки, бир тоифа шайхлар амир-амалдорлар, шоҳу султонларни ўз даргоҳларига йўлатмаганлар, мол-мулк эгаларининг дарвешликка алоқаси йўқ, деб айтганлар. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд эса тасаввуфни «демократлаштириб», уни ҳаммага баробар таълимот, деб эълон қилди. Натижада темурий шаҳзодалар, ҳоким синф вакиллари орасидан чиққан айрим кишилар ўзларини фақру фанога дахлдор ҳисоблаб, дарвешлар сулукига кирганлар. Айрим тадқиқотчилар буни тасаввуфнинг халқчилликдан чекиниши, ҳоким синфлар манфаатини ҳимоя қилишга ўтиб олиши деб баҳолайдилар. Бизнингча, бу бир томонлама қарашдир. Тўғри, тасаввуф ҳокимиятга ва ҳоким синфларга мухолифатда пайдо бўлиб, ҳунар аҳли, бенаволар манфаати ва қарашларини ифодалаб келган эди. Аммо Хожа Баҳоуддин тариқатда шоҳу гадо тенг, дейиш билан камбағаллар манфаатидан юз ўгирган эмас, аксинча, шоҳ-амирларни дарвешликка тортиб, уларни ҳам тарбиялаш, шоҳларни дарвешлар даражасига кўтариш ақидасини илгари сурган. Бу ўзига хос синфий келишув, муроса бўлиб туюлиши мумкин (Ҳилолийнинг «Шоҳу гадо» достонида гадо ва шоҳ бир-бирига ошиқ бўлгани, бир-бирининг висолига интилганини эсланг), лекин аслида моҳиятан олиб қараганда, тасаввуф кучини кўрсатиш, шоҳларнинг дарвешларга итоатини амалий йўсинда қонунлаштириш эди. Шунинг учун бу таълимот Жомий ва Навоий каби

гуманист мутафаккирларга маъқул бўлди, айниқса, Навоийнинг шоҳу гадо уйғунлигини таъминлаш ҳақидаги орзусига мувофиқ эди. Хуллас, Алишер Навоий эътиқодига кўра, дарвешлик фавқулодда қобилиятли танланган шахслар, махсус руҳий-психологик синовлардан ўтган (чилла ўтириш, зикр, важд ва ҳоказо) одамларнинггина насибаси эмас. Ҳар бир пок тийнат, пок ниятли инсон яхши хулқи билан дарвеш рутбасига мушарраф бўла олади. Жумладан, шоҳлар ҳам. Энди шу нуқтаи назардан «Ғаройиб ус-сиғар» девонидан олиб таҳлил қилганимиз ғазалга яна мурожаат қиламиз. Унинг мана бу байти:

Шоҳга шоҳлик мусалламдур, агар бўлғай мудом
Шоҳлиқ таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.

Биз ***ният*** сўзини алоҳида олиб, таъкидлаб тушунтирмоқчимиз. Чунки агар шу сўз бўлмаганда, мазкур байт мазмунидан Иброҳим Адҳам каби шоҳликни тарк этиб, дарвеш бўлган шоҳ — ҳақиқий шоҳ, яъни у дарвешлар шоҳи (дарвешлар ўз ораларидан пешво-шоҳ сайлаганлар ва унга шоҳ дарвеш, шоҳ машраб деган унвонлар берганлар), ўз нафсининг ҳокими бўла олади, деган анъанавий ғоя келиб чиққан бўларди. ***Ният*** сўзининг киритилиши билан байтнинг мазмуни бутунлай ўзгарган: агар шоҳда ҳар доим шоҳликни тарк этиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга ярашади, муносибдир, дейди Навоий. Бошқача изоҳласак, шоҳга дарвеш бўлиш учун тожу тахтни тарк этиш шарт эмас, балки кўнглида ана шу ***нияти*** бўлса етарли. Бу ният тахту тожнинг бебақолиги, бани одамнинг Ҳақ олдида тенг-баробарлиги, шоҳ ҳоким, эзувчи эмас, раҳбар, посбон эканини ҳамиша ёдига солиб туради. Боз устига ана шундай ният билан тахтга ўтирган шоҳнинг иши ривожда, салтанати барқарор. Зеро, дарвеш хислатлик шоҳ одил ва инсонпарвар бўлиши, улус ғамини ейиши аниқ. Мазкур ғоя Навоий-Фонийнинг машҳур форсий қасидаси «Туҳфат ул-афкор»да янада ёрқинроқ ифодаланган:

Шоҳ, ки ёд аз марг н-орад, з-ўст вайронии мулк,
Хусрави беоқибат хусри билоду кишвар аст.

(Шоҳ агар ўлимни эсга олмаса, у мамлакатнинг вайроналигига сабаб бўлади, чунки оқибатни — охиратини ўйламаган подшо юртнинг зиёнидир).

Бу байтда қизиқ сўз ўйини ҳам бор: араб ёзувида «хусрав» сўзининг охирги ҳарфи тушириб қолдирилса, «хуср» — касофат қолади. Яна шу қасидадан:

Подшоҳе, к-аш гадойи фақр гаштан орзуст,
Чун гадое бошад он, к-аш подшоҳи дар бар аст.

(Фақир дарвеш бўлишни орзу қилган подшо подшоликни эгаллаган гадо кабидир). Кўриниб турибдики, бу ерда ҳам орзу-ниятнинг аҳамияти алоҳида таъкидланган. «Туҳфат ул-афкор» қасидасида шоҳ ва гадо қадриятини қиёслаш кенг суратда давом этади; шоир шоҳни банддаги шер (нафс домига илинган одам), шоҳликнинг ўзини эса қуруқ бош оғриқдан бошқа нарса эмас, деб айтади. Зотан, қасиданинг матлаъиданоқ, шоҳ ва дарвеш масаласи тоза ташбеҳлар қўлланилган ҳолда кескин қилиб қўйилган:

Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

(Подшоҳлар тожини безаган оловдай ёниб турувчи лаъл, яъни бошдаги хом хаёлларни пиширш учун чўғдир). Бу байтни илмий адабиётларда кўп марта учратгансиз. Олимларимиз ҳазрат Навоийнинг шоҳларга муносабатини аниқлаш учун келтирадилар ва аксар у Навоий умуман шоҳу султонларга салбий муносабатда бўлган, шунинг учун уларни мана шундай танқид қилган, деган фикрни тасдиқлашга хизмат қилади. Аслида эса, Алишер Навоий шоҳга эмас, балки шоҳликнинг ўзига салбий муносабат билдиради бу ерда. Байтдаги «хом хаёл» иборасига эътибор беринг. Нима бу «хом хаёл»? Бу — нафс, дунёга, унинг бойликларига ҳирсдир. Навоий тожни ҳам шу арзимас «хом хаёл» ичига қўшади. Шоҳ бўлиб керилиш, салтанат завқи — хом хаёл. Уни эса дарвешлик чўғи билан пиширш керак, ўшанда шоҳлик ҳақиқий шоҳлик бўлиши мумкин. Навоийнинг бу шоҳ байти ана шундай чуқур маънога эга.

Улуғ шоир форс тилида яна бешта форсий қасида ёзган. Бу қасидаларнинг номланишидаёқ улар ҳам дарвеш сулуки таърифига бағишланганидан дарак беради, чунончи: «Насим ул-хулд» («Жаннат шамоли»), «Руҳ ул-қудс» («Муқаддас руҳ»), «Айн ул-ҳаёт» («Ҳаёт чашмаси»), «Минҳож ун-нажот» («Нажот йўлбошчиси»), «Қут ул-қулуб» («Қалбларнинг озиғи»). Масалан, «Қут ул-қулуб» қасидасининг матлаъи:

Жаҳон, ки марҳалаи танги шоҳроҳи фаност,
Дар ў масоз иқомат, ки раҳи шоҳу гадост.

(Жаҳон фано шоҳроҳига олиб борадиган тор манзилдир, шунинг учун унда кўп тўхтама, бу йўл шоҳу гадога бир).

Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар» девонига киритган мухаммасларидан (Ҳусайн Бойқаро ғазалига тахмис) олинган мана бу банд ҳам мавзуимиз нуқтаи назаридан жуда муҳим:

Шаҳлик этгандин не ҳосил фақр сиррин билмайин,
Ҳеч ким мулки бақо султони бўлганму экин,
Фонийи маҳз ўлмайин Султон Абулғози бикин,
Эй Навоий, давлати боқий тиларсен васлидин,
Они касб этмак фано бўлмай не имкон оқибат.

Сатрлар ўзбекча бўлса-да, лекин соддалаб тушунтиришга эҳтиёж сезилмоқда. Яъни: фақр —дарвешликнинг моҳияти, сирини билмасдан шоҳлик қилиш бефойда. Султон Ҳусайн Бойқародай батамом фоний бўлмасдан ҳеч ким бақо мулкининг султони бўлганми экан? Эй Навоий, Илоҳ висолига етиб, давлати боқий тиласанг, фано бўлмасдан бунга муяссар бўлиш мумкин эмас, ахир. Ҳа, боқий давлат — бу Илоҳ дийдори, қолгани ўткинчи, бебақо нарсалар. Бунда Навоий ва Ҳусайний — Ҳусайн Бойқаро ҳамфикр бўлиб майдонга чиққанини кўрамиз.

Шундай қилиб, шоҳ учун баҳодирлик, лашкарбошилик қобилияти, ақлу заковат, доно вазирлар маслаҳати қанчалик зарур бўлса, дарвешлик хислати ҳам шунчалик керак. Чунки бу барча фаолиятга тўғри йўл кўрсатувчи машъал. Шоҳ дарвеш бўлмасдан туриб, адолатпарвар бўлиши қийин — Алишер Навоийнинг тушунчаси шу. У умрининг охирида яратган «Маҳбуб ул-қулуб» асарида одил шоҳга «Ҳақдин халойиққа раҳматдир ва мамоликка мужиби амният», дея хулосавий ҳикмат билан таъриф берар экан, мисол қилиб яна Ҳусайн Бойқаронинг номини тилга олади:

Улус подшоҳи-ю дарвешваш,
Анга шоҳликдин келиб фақр хуш.

Навоий умрининг охирларида ёзган асарларидан яна бири «Тарихи мулуки Ажам»дир. Унда Эрон подшоларининг тарихи, ишлари ҳикоя қилинади ва китоб Султон Ҳусайнга бағишланган маснавий билан якунланадиким, унда яна ўқиймиз:

Демай айни инсонки, инсони айн —
Ҳам инсону ҳам айн Султон Ҳусайн.
Шоҳо, келди шаҳлиқ мусаллам санга,
На шаҳлиққи дарвешлиқ ҳам санга,
Бўлуб салтанат тахтида фарқ жўй,
Шаҳ ўлса, вале бўлса дарвешхўй...

Демак, шоир султонга бўлган ишончидан қайтмаган, ундаги дарвешлик собит хусусият эканига иқрор бўлиб, бу хислат унинг характерини белгилашдан ташқари, мамлакат аҳволига таъсир этиб, анчагина хайрли яхши ишларнинг амалга ошишига кўмак берганини кўрган. Жомий ва Навоий ўгитларига қулоқ солиб, золим амирларни жазолаши, заиф ва бечора кишиларнинг арз-додини эшитиши (гарчи мунтазам бўлмаса-да), ободончилик йўлидаги ишлари, балки, шунинг натижасидир.

Алқисса, Алишер Навоий тасаввуф таълимотини ҳаётга татбиқ этиш, уни яхши, намунали ахлоқ низомиясига айлантириб, инсон тарбиясида қўллаш тарафдори ва ташаббускори бўлиб майдонга чиққани аёнлашди. Бу мавзу улуғ адибнинг «Хамса»сида, хусусан қомусий мазмунли муаззам достони «Садди Искандарий»да янада кенг ўрин олган, хилма-хил ривоятлар орқали бадиий-фалсафий йўсинда талқин этилган. Шоҳ ва дарвеш муносабати бу асарда драматик тўқнашувлар, руҳий кечинмаларнинг можароли изтироблари, фожиалар замирида очилади.

49-ғазал

Эътиборга лойиқ бўлган бадиий етук асарларга жавобия айтиш ёки татаббуъ қилиш мумтоз адабиётимизда анъанага айланган ҳодиса эди. Бу ўзига хос ижодий мусобақа бўлиб, бир қанча тенг қимматли рангба-ранг асарларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Алишер Навоий ва Жомий орасида ҳам ана шундай ижодий ҳамкорлик, бир-бирининг асарларидан илҳомланиш бўлганини биламиз. Аммо тадқиқотчиларимиз аксар ҳолларда Навоийнинг устози Жомий ижодидан таъсирланганлиги ҳақида фикр юритадилар. Ваҳоланки, Абдураҳмон Жомий ҳазратлари ҳам улуғ Навоий асарларидан таъсирланиб, татаббуълар ёзганлар.

Жумладан, Алишер Навоийнинг форс тилида яратган "Туҳфат ул-афкор" қасидаси Ҳирот адиблари орасида кенг шуҳрат қозонади. Аслида бу қасида Хусрав Деҳлавийнинг "Дарёйи аброр" қасидасига жавобия тарзида ёзилган бўлиб, Жомийга бағишланган эди. Навоий ушбу қасидани Марвда якунлаб, Ҳиротга Жомийга юборади. Жомий асарни ўқиб, таҳсин ва туҳфалар билан Навоийга мактуб йўллайди. Бундан ташқари, "Баҳористон" асарида "Туҳфат ул-афкор" қасидасини форсий шеърнинг мумтоз намунаси сифатида алоҳида қайд қилиб, унинг матлаъини келтиради.

Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

(Подшолар тожини безаган оловдай қизил лаъл бошдаги хом хаёлларни пиширадиган чўғдир).

"Туҳфат ул-афкор" қасидасининг "йигирмадан ортуқроқ байти муаммо тариқи ва истилоҳи била" (Навоий) ёзилган эди. Бу Жомийни янада тўлқинлантиради ва у бошдан охиригача муаммо тариқида бир қасида яратадиким, унинг матлаъи қуйидагича:

Жоҳ дорй жоҳилосо дар сар, эй комил мудом,
Жоҳилат хонам, на комил, чун туро жоҳ аст ком.

(Эй ўзини комил ҳисоблаган одам, жоҳиллар каби бошингда мансаб (жоҳ) ғами бор. Сени комил эмас, жоҳил дейман, чунки мақсадинг мансабдир).

Алишер Навоий Жомийга бағишланган "Хамсат ул-мутаҳаййирин" асарида буни фахр билан қайд этади (Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 15-жилд – Тошкент: "Фан", 70-71-бетлар).

"Хамсат ул-мутаҳаййирин" асарида шунга ўхшаш яна бир маълумот келтирилган. Навоий ёзади: "Бир қатла бу фақирнинг туркча бу матлаъиким:

Очмағай эрдинг жамоли оламоро кошки,
Солмағай эрдинг бори оламға ғавғо кошки.

Эл орасида шуҳрат тутуб эрди ва подшоҳ ҳазратларининг (Ҳусайн Бойқаронинг – Н.К.) суҳбатларида доғи ўқилур эрди, шуюъ (овоза) ва шуҳрати ул ерга етдиким, Ҳазрати Маҳдумға (Жомийга – Н.К.) дағи масмуъ бўлуб (эшитилиб), аларға ҳам дағдаға улким, бу баҳру қофия ва радифда шеър дегайлар. Бу доия (ният) пайдо бўлуб, чун туркча алфоз била назмға илтифот қилмас эрдилар, бир форсий ғазал айтдиларким, матлаъи будурур:

Дидаме дидори он дилдори раъно кошки,
Дида равшан қардаме з-он рўйи зебо кошки.
(Алишер Навоий, МАТ, 15-жилд, 71-б.)

Демак, Абдураҳмон Жомий туркий тилни яхши билган, бу тилга яратилган асарларни ўқиб завқланган. Шунинг учун у Навоийнинг нафақат достонлари, балки лирик асарларини ҳам мутолаа қилиб, юксак баҳолаган, Навоийни улуғ ижодий ишларга руҳлантириб турган. Навоийнинг сўзларидан шу нарса маълум бўлдики, Жомий улуғ ўзбек шоирининг форсий шеърларига ҳам, туркий асарларига ҳам жавобия айтган, бироқ туркий шеърга туркий тилда эмас, балки форсий тилда татаббуъ битган. Бу ўзига хос нодир адабий ҳодиса, турку тожик ҳамкорлиги, руҳий яқинлигининг ифодаси эди.

Бироқ муҳими яна шундаки, Жомийнинг татаббуъ тариқида ёзган ғазали ҳам эл орасида шуҳрат топиб, Ҳусайн Бойқаро эътиборини қозонади ва подшоҳ Навоийга ушбу форсий ғазалга мусаддас боғлаш (ҳар бир байтни олти мисралик бандга айлантириш)ни амр этади. Ҳазрат Навоий бу амрни бажарадилар – яна янги бир ажойиб асар вужудга келади. Мусаддас бундай бошланади:

Кардаме дар хоки кўйи дўст маъво кошки,
Судаме рухсори худ бар хоки он по кошки.
Омадй берун зи кўй он сарви боло кошки,
Бурқаъ афкандй зи рўйи оламоро кошки,
Дидаме дидори он дилдори раъно кошки,
Дида равшан кардаме з-он рўйи зебо кошки.[1]

(Дўст кўчаси тупроғида макон-маъво тутсайдим, ул оёқлар тупроғича юзимни суртсам қани эди, у сарв қоматли ёр кўчасидан чиқсайди кошки, оламни ёритувчи юзидан ниқобини олсайди, у раъно дилдорнинг дийдорини кўрсайдик, кўзимни ўша зебо юздан равшан қилсайдим кошки).

Алишер Навоий ушбу мусаддасни форсий шеърлар тўплами – "Девони Фоний"га киритган.

Бу ўринда шуни қайд этиш керакки, Алишер Навоий "кошки" радифи билан учта ғазал ва бир мухаммас ёзган.

Чунончи, "Бадоеъ ул-дибоя" девонида (20 жилдликнинг 1-жилди) иккита "кошки" радифли ғазал бор. Биринчи ғазал матлаъи:

Сиҳҳатим озурда жононимда бўлғай кошки,
Дарди оннинг тинмағур жонимда бўлғай кошки.

Иккинчи ғазал матлаъи*:*

Бўлғой эрди юз туман, минг ранжу меҳнат кошки,

Бўлмағай эрди балову дарди фурқат кошки.

Учинчи ғазал матлаъини юқорида келтирдик[1]. Шуни ҳам қайд этамизки, Навоий ўзининг “эл орасида шуҳрат тутган” бу ғазалига ўзи мухаммас боғлаган ва “Наводируш-шабоб” девонига киритган. Яъни бу крда шоир ўзига ўзи татаббуъ қилган дейиш мумкин. Бундай “Тахмис”лар (ғазални мухаммасга айлантириш) Навоийда анча.

Энди, Жомий билан Навоийнинг зикр этилган “кошки” радифли ғазалларининг қиёсий таҳлилига ўтамиз. Бунинг учун ҳар икки ғазални қуйида келтирамиз.

Навоий ғазали:

Очмағай эрдинг жамоли оламоро кошки,
Солмағай эрдинг бори оламға ғавғо кошки.
Чун жамолинг жилваси оламға солди рустахез,
Қилмағай эрди кўзум они тамошо кошки.
Бўлмағай эрди кўзум ўтлуқ юзунг кўрган замон,
Ишқинг ўти шуъласи кўнглумда пайдо кошки.
Айлагач ишқинг балоси зор кўнглумни ҳазин,
Қилмағай эрдинг мени маҳзунға парво кошки,
Тушмагай эрди фирибомуз лутфунг, билмайин,
Нотавон кўнглумга васлингдин таманно кошки.
Лутф ила кўнглумни васлингдин тамаъгар айлабон,
Қилмағай эрдинг яна зулм ошкоро кошки.
Бевафолиқ англағоч, ишқингни кўнглум тарк этуб,
Қилмағой эрди ўзин оламда расво кошки
Эмдиким девонаю расвойи олам бўлмишам,
Васл чун мумкин йўқ, ўлтургай бу савдо кошки.
Эй Навоий, бевафодур ёр, бас не фойда,
Нечаким десанг агар, ёхуд, магар ё кошки.

Жомий ғазали:

Дидаме дидори он дилдори раъно кошки,
Дида равшан кардаме з-он рўйи зебо кошки.
Хотир андар сояи туби наёсояд маро,
Соя кардй бар сарам он сарви боло кошки.
Гарчи имрўз аз жамоли ў нагаштам баҳраманд,
Ваъдаи ин давлат афтодй ба фардо кошки.
Ошиқонро рухсати гул чидану дидан чй суд,
Будй он гулчеҳраро изни тамошо кошки.
Кошки гўям маро гаштй висоли ту насиб,
Бенасибонро насибе нест илло кошки.
Бо вужуди ақлу дин сомон нагирад кори ишқ,
Дар ҳужуми ин шудй он ҳар ду яғмо кошки.
Назми Жомиро, ки шуд дар васфи лутфи ў чу дур,
Жо набудй ғайри гўши шоҳи воло кошкй.
Шоҳ Абулғозй, ки мегўяд шаҳи анжум зи дур,

Будиям дар силки наздикони ў жо кошки.
Ҳар чй хоҳад, бод ҳосил дар ҳарими базми ў
В-аз ҳарими базми ў сад сола раҳ то кошки.

Мазмуни:

Кошки ўшал раъно қадли дилдорнинг дийдорини кўрсайдим, (ўшанда) кўзларимни у зебо юз нуридан равшан қилардим. Менинг хотирим жаннатдаги туби дарахти соясида тинчланмайди, кошки ул баланд сарв бошимга соя солсайди. Агар бугун унинг жамолидан баҳраманд бўлмасам-да, бу давлатга эришиш ваъдаси тонгла кунга қолдирилсайди. Ошиқларга гул териш ва кўришга рухсатдан нима фойда, ул чеҳрани тамошо қилишга изн берилса эди кошки. Кошки сенинг висолинг менга насиб этди деб айтсам эди, бенасибларга "илло" (йўқ)дан бошқа насиб бўлсайди кошки. Ишқнинг иши ақл ва дин билан ривожланмайди, ишқ ҳужуми туфайли бу иккиси барбод бўлсайди кошки. Шоҳ васфига дур каби тизилган Жомий назми улуғ подшоҳ қулоғидан бошқа ерда жой олмас эди кошки.

Шоҳ Абулғозики, юлдузлар (осмон) шоҳи узоқдан: "унинг яқинлари қаторида бўлсайдим кошки" дейди. Унинг базми ҳарими (маҳрами) да неки бўлса ҳосил бўлсин, аммо шуниси борки унинг базми маҳрамлигидан "кошки"га қадар юз йиллик йўл бор).

Ҳар икки ғазал ҳам тўққиз байтдан иборат. Жомий, Навоий айтганидай, "баҳр ва қофия ва радиф"ини сақлаган. Аммо диққат қилиб қиёслаганда, икки ғазал орасида маъно ва мазмун нуқтаи назаридан сезиларли фарқ борлигини кўрамиз. Бу фарқ нималарда кўринади?

Биринчидан, Навоий ғазалида афсус, пушаймонлик, содир бўлган воқеадан задалик, озурдалик ҳисси акс этган. Яъни шоир тасвирига кўра, Ёр жамолининг жилваланиб зоҳир бўлиши (бу Аллоҳ тажаллиси ҳам, ердаги маҳбуб ҳуснининг кўриниши ҳам бўлиши мумкин) ошиқ дилни изтироб ва қийноқларга солади, ошиқ "қани эди сени кўрмасам, бу балолар ҳам бошимга тушмас эди, ишқ домига тушмаган бўлардим" қабилида нола чекади. Шу боис Навоий ғазалида инкор маъносидаги сўзлар кўп. Чунончи: "очмағай эрдинг", "солмағай эрдинг", "қилмағай эрдинг", "бўлмағай эрди", "тушмагай эрди" ва ҳоказо. Бироқ шуниси борки, мана шу инкор ва афсуслар замирида тасдиқ ва таслим ғояси ётади. Бошқача айтганда, ишқ – бу тақдири азал, бу ошиқ учун марҳамат, Ҳусн пайдо бўлдими, ишқ ҳам пайдо бўлади – кўнгил ақлга бўйсунмайди.

Жомий ғазалида эса, бунинг акси ўлароқ, афсус-надомат эмас, балки талаб ва қўмсаш маъноси ифодаланган. Шоирнинг лирик қаҳрамони Ёр юзини кўришга муштоқ: қани эди у раъно юзни кўрсам, дийдоридан тўйиб, кўзумни равшан қилсам, дейди.

Умуман, "кошки" сўзи қани эди, агар, агарда, шундай бўлсайди ёки шундай бўлмасайди каби маъноларни англатиб келади. Абдураҳмон Жомий Ёрга интизорлик, садоқат изҳорини ифодаласа, Навоий ишққа гирифтор кўнгилнинг изтиробларини тасвирлаган.

Иккинчидан, Навоий ғазалининг ички қурилиши билан Жомий ғазали тузилиши орасида ҳам фарқ бор. Навоийда: биринчи байтда Ёр жамолининг оламда очилиши, иккинчи байтда кўзнинг шу Жамолга тушиши, учинчи байтда Ишқ шуъласининг кўнгилда пайдо бўлиши, тўртинчи, бешинчи ва олтинчи байтларда Ҳусннинг кўнгилни лутф билан сийлаши, авраши, кейинги байтларда Ёр лутфининг алдамчилиги, бевафолиги тасвирланади, яъни: Жамолни кўз кўради, кўздан кўнгилга ўт тушади, бу ўт аввал роҳат бағишлайди, сўнгра зулм қилиб, фироққа солади, қийнайди. Охири бечора ошиқ бунга кўникади.

Демак, лирик қаҳрамон бошидан ўтган воқеа бир тизим шаклида тасвир этилган. Абдураҳмон Жомий ғазалида бундай воқеабандлик тизими йўқ. Унда соғинган кўнгилнинг орзулари, ишқ тавсифи, ёр ваъдасига умид боғлаш ғоялари ўзаро боғлаб тасвирланади.

Учинчидан шуки, Жомий ғазали султон Ҳусайн Бойқароға бағишланган, шоир шоҳнинг “яқинлари – маҳрамлари қаторида бўлсайдим кошки” деган сўзлар билан асарни якунлайди. Навоий ғазали ҳеч кимга бағишланган эмас.

Тўртинчидан, Навоий анъанага амал қилиб, ўз тахаллусини ғазалнинг охирги байтида келтиради, Жомий эса ўз тахаллусини еттинчи байтда келтирган. Жомийнинг бундан мақсади шоҳга бўлган ҳурматини ифодалаш бўлган, албатта.

Аммо Алишер Навоий Жомий ғазалига мусаддас боғлаганда, тахаллусини келтирмаган. Бу ҳам анъанага зид. Чунки биров ғазалига мухаммас ёки мусаддас боғлаганлар ўз тахаллусларини қўшиб қўйганлар. Афтидан, бунда Навоий ҳам Жомий ва султон Ҳусайн Бойқарога эҳтиром юзасидан шундай йўл тутган. Аммо Навоий мусаддаси султонга ҳам, Жомийга ҳам маъқул тушади ва янги асар сифатида бадиий сўз ихлосмандлари оғзига тушади.

Алишер Навоий мусаддас ёзиш талабларига тўлиқ риоя этган, яъни илова қилинган байтлар ғазал байтлари маъносини ривожлантирган, тўлдирган. Мавжуд мавзу ва мазмундан четга чиқиш кўзга ташланмайди.

Шу тариқа, ушбу адабий ҳодиса бир томондан, Навоий ижодий салоҳиятининг бемисл қудрати, унинг асарлари қадру қимматини, Навоий билан Жомий орасидаги зеҳну заковат, адабий маслак ва қалб яқинлигини ифодаласа, иккинчи тарафдан бу икки буюк адибнинг давр подшоси, “шоҳу дарвешлик”ни ўзида мужассам этган нозик табъ шоир Ҳусайн Бойқарога муносабатини ҳам белгилаб турибди ёки бошқача айтсак, Ҳусайн Бойқаронинг адабий ҳаётга фаол иштироки, Навоий ва Жомийга бўлган чуқур ҳурмати, улар истеъдоди меваларини кўпайтириш сари қилган ҳаракатлари намунасини кўрамиз. Бу уч буюк зот XV аср Ҳирот адабий муҳитининг марказида турганлар ва улар сиймосида адабиёт ва халқ, маънавият ва давлат бирлашган эди.

Уларнинг бир-бирини қўллаши, илҳомлантириб туриши улуғвор бир маданиятни сўз санъати намуналари бўлган ўлмас обидаларнинг яратилишига сабаб бўлди.

50-ғазал

Алишер Навоий – буюк шоир ва мутафаккир зот. Бу ҳақиқат қуёшдай барчага аён. Қуёшнинг таърифини такрорлайвериш эса, шарт эмас. Аммо ана шу буюклик қудратининг ҳар бир асрда намоён бўлишини таҳлил қилиб кўрсатиш, маънолар жилосини англар ва ундан ҳузурланиш, албатта фойдалидир. Чунончи, шоирнинг мана бу ғазалини олайлик:

Паризодеки мушкин зулфи жоним мустаманд этмиш,
Малойик қушларин ул ҳалқа мўлар бирла банд этмиш.

Самандинким ёлиндек тез эрур, юз шукрким, гардун
Анга бизни самандарваш, мунга гарди саманд этмиш.

Чекарга ишқ оташгоҳиға девона кўнглимни
Қазо ҳар бир шарар торини бир ўтлуғ каманд этмиш.

Вафоға телбаликдин нописанд ўлсам, они кўрким,
Жафоға кимни менга ул парипайкар писанд этмиш.

Майи равшан тут, эй соқийки, кўнглум тийра қилмиш шайх
Даму афсун била баским анга изҳори панд этмиш.

Лабингда нўшу заҳри ҳажр оғзимда, тонг эрмас гар
Манга ҳар заҳрханд ўлғонда дил бир нўшханд этмиш.

Лаби лаълин малоҳат холи бирла баҳравар қилғон
Менинг жонимни доғи ишқ бирла баҳраманд этмиш.

Бировким сарвдек озодваш бўлди бу боғ ичра,
Қазо деҳқони ҳам сарсабз они, ҳам сарбаланд этмиш.

Навоий, кеч висол уммидидинким, ҳақ сени беҳад
Залилу зору, ёрингни азизу аржманд этмиш.

Ушбу ғазал ажойиб дилрабо оҳанги, романтик-армоний тасвирлари, ниҳоятда нозик ирфоний маънолари ва шунга муносиб тимсол ва ташбеҳлари билан қалбни ром этади. Ҳар бир байт – бир лавҳа: унда Ёр жамоли васфи ёки унинг карашма-истиғнолари ва бунинг Ошиқ дилига таъсири ифодаланган. Шунга биноан, ҳар бир байт ичида тазодий маъно бор, яъни маъшуқа ўз ҳусну жамоли, жазбаси билан мағрур, бепарво ошиқ эса бу тенгсиз ҳуснга етишиш иштиёқида парвонадек талпинади.

Навоий тасвирида дунёвий ва илоҳий маънолар бирга, бири иккинчисини изоҳлаб, тўл-

дириб келади. Бошқача айтганда, образлар мажозий (дунёвий), маънолар эса илоҳий.

Яхшиси, ҳар бир байт устида тўхтаб, буни кўздан кечирамиз. Биринчи байтнинг зоҳирий маъноси манга бундай: «Қора зулфи жонимни гирифтор этган паризод малакларни ўз зулфи ҳалқалари тузоғига илинтирибди». Аммо ушбу байтнинг ботиний маъноси хийла кенгроқ. Пари – хаёлий маҳбуба, у одам қиёфасига кириб, кўзга кўриниши ҳам мумкин. Паризод – парининг фарзанди, демак, яъни хаёлий гўзаллик ва ҳусни жамол тимсоли. Мушк – оҳу киндигида қаттиқ югуришдан қон доғлари йиғилиб ҳосил бўладиган хушбўй нарса. Зулф (соч) мушкка ўхшатилар экан, демак, анинг қоралиғи ва хушбўйлигига ишора қилинмоқда. Мустаманд – гирифтор этиш, ожиз қилиб қўйиш. Малойик қушлари – қанотли фаришталар. Ҳалқа мўлар – соч бурамлари. Бироқ зулфнинг сўфиёна маъноси ҳам бор. «Зулф» – касрат олами мартабалари, касрат оламига хос жузъ ва кулл муносабатига ишора. Зулфнинг ҳалқалари – илоҳий сирларнинг пинҳонлиги», дейилади луғатларда. Байтга шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, унда – паризод – илоҳиёт оламининг мазҳари бўлган нурли бир хилқат тимсоли бўлиб, унинг зулфи (сочи) эса тажаллиёт олами, яъни моддий дунё (касрат олами ҳам дейилади) бўлади. Демак, Навоий тасвирламоқчи бўлган ошиқнинг жони Илоҳиётга етишиш йўлида бу дунёнинг маънавий мартабаларини эгаллашга бел боғлаган солик экан. Унинг изтироблари ҳам ана шу сирларни дилда сақлаб, мартаба зиналаридан кўтарилишдир. Илоҳий мазҳар бўлганлиги учун ҳам Паризод инсонлар билан бирга, малакларни ҳам банду асир этган.

Бу Паризоднинг минган оти ҳам гўё нурдандур: чунки саман – сарғиш рангли (қуёшдай) арғумоқ. У яшиндай тез югуради ва алангадай кўк сари интилади. Ошиқ шу алангага мафтун – у ўзини аланга ичидаги самандар (ўт ичида туғилиб яшайдиган афсонавий қуш) га ва шу отнинг туёғи остидаги ғуборга ўхшатади, бундан шодланиб, Тангрига шукрона айтади. Иккинчи байтдаги тасвир, кўриниб турибдики, биринчи байтнинг мантиқий давоми. Паризод зулфига гирифтор бўлган ошиқ ўзини унинг оти оёғи остидаги ғуборга ва оловда яшайдиган самандар қушга ўхшатади. Ошиқлик – бу ўзини оловга ташлаш билан баробар. Чунки ишқ, олов, ошиқ – самандар, маъшуқа – нур манбаи. Навоий тасвирида бу тушунчалар ўзаро алоқадор бўлганлиги сабабли, ғазалнинг учинчи байтида мазкур ғоя яна аниқроқ ифодаланган: ошиқнинг девона кўнглини ишқ оташхонасида тоблаш учун қазо (тақдир) учқунлар риштасидан «ўтлуғ каманд» – олов арқони ясабдир. Ажойиб тасвир! Диққат қилинг: оловли арқонлар билан боғланган ошиқ Кўнгли олов қўрасида турибди. Муболағами? Тўғри, муболаға, лекин илоҳий ишқ кучини кўрсатишга муносиб тасвир.

Шундан кейин шоир тўртинчи байтда Ёрдан шикоят қилиб дейди: вафо йўлида телбалардай талпинганидан беэътибор (нописанд) бўлдим, бу алам қилмайди. Бироқ «ул пари пайкар»нинг менга жафо бериш учун қазони раво кўргани баттар эзади. Ҳа, Парвардигор бандаларини фалак айланиши, қазои қадар зулми билан синов-имтиҳонлардан ўтказади-да! Мана шу ҳолатда соликка хонақоҳ шайхи насиҳат қилиб, овутмоқчи бўлади. Ошиқни насиҳат билан овутиб бўладими? Кўнгилни ишқдан қайтариб бўладими? Йўқ, бу мумкин эмас. Ошиқлар маслаги бунга зид. Шу боис, Навоийнинг лирик қаҳрамони шайхнинг панду насиҳатини «даму афсун» (сеҳргарлик) дея, хонақоҳни тарк этиб, майхонага – Комил инсон (соқий) ҳузурига боради ва ундан Кўнгилни равшан қиладиган май – илоҳий файз сўрайди. Бешинчи байтда шу ҳолат тасвирлангандан кейин, олтинчи байтда яна ошиқнинг маъшуқага мурожаати давом эттирилади.

Бу байтда: «лаб» – раҳмоний нафасни, «нўш» – илоҳий сўз – лаззат, пир сўзини англатиб келади. Пири Комилнинг ёки нурли сиймо – Паризоднинг нафасини қўмсаган ошиқ (солик) дилини ҳижрон қийнайди, ҳижрон гўё заҳар. Аммо маъшуқанинг заҳарханда (аччиқ кулгу-

си, кесатиқлари) ошиқ учун нўшханд – роҳат-фароғат ва ҳузурбахш лаззатдир. Лаб ҳақидаги фикр еттинчи байтда давом эттирилган. Бунда энди лаби лаъл, малоҳат, хол сўзлари қўлланиладики, буларнинг ҳар бири бир орифона-фалсафий маънога эга.

«Лаби лаъл» – вужудни қамраб олгадиган чуқур маъноли сўз, илоҳий калом. «Хол» – ваҳдат нуқтаси, касратнинг охири, Мутлақ зотнинг ваҳдатига ишора. «Малоҳат» эса илоҳий камолнинг бениҳоятлиги, адо бўлмайдиган файзу футуҳдир.

Лекин бу сифатлар маъшуқага нисбат берилган сифатлардир. Агар буни жамласак, Комил инсон васфи келиб чиқади. Чунки фақат Комил инсонгина илоҳий камолнинг бепоёнлигини идрок этиб, илоҳий файз ва раҳмоний нафасни мужассамлаштира олади ҳамда буни ўзгаларга етказади. Аллоҳ таоло Комил инсонларни ўз нурининг мазҳарига айлантирган, бошқалар уларга қараб Аллоҳ буюклиги, жамол ва жалолини ҳис этадилар. Шундай зотларни яратган Аллоҳ уларга юз минглаб жонларни ошиқ қилиб қўйибди, токи камолот бир занжирдай давомли бўлсин ва ҳеч вақт узилмасин, деб. Аммо байтнинг зоҳирий маъноси ҳам назардан четда эмас: соҳибжамол бир дилбарнинг сурати кўз олдингизда намоён бўлдики, унга дил боғлаган соф кўнгил инсонлар ҳам маънавий баҳра оладилар. Саккизинчи байт нурли сиймо Ёрга мадҳиядир. Сарв – Комил инсон ҳайкали, қазо деҳқони – Парвардигори олам. Камолотга интилган, дунёда озод бўлиб, илоҳий маърифатга тўлишган одамни Худо ҳам қўллайди ва уни Ўз раҳмат суйи билан парвариш этади. Асосий ғоя мана шу.

Якунловчи тўққизинчи байтда Навоий маъшуқа ва ошиқ – Комил зот ва унга интилган солик қиёсини охирига етказиб, идеал тимсолга етишишнинг мушкиллигини баён этган. Чунки Ҳақ таоло ошиқни зору ожиз, маъшуқани эса азизу аржманд этган. Бу – тақдир, ошиқ тақдири. Ошиқ шу учун ҳам ҳар доим ўзини хоксор, камтар ва талабгор ҳис этади. Ошиқ нуқсондин камолга қараб борувчи, маъшуқа бўлса – камол тажассуми.

Ушбу ғазал «Насруллойи» куйи билан қиёмига етказиб ижро этилганда киши ўзини осмону фалакда ҳис этади. Гўё паризодалар нурли зулфларин ёзиб, илоҳий тажаллий тимсоли ўлароқ, поклик ва мутлақ гўзалликка ташна дилларни ўйнаётгандай, оламнинг беҳудуд сиру асрорини тушунтираётгандай бўладилар. Бундан ҳузурланган диллар сўз сеҳркори Алишер Навоийдай зотнинг руҳини алқаб, дуолар қиладилар.

ИЛОВА

«АҲЛИ КАМОЛ КОРХОНАСИНИНГ КОМИЛИ»

Низомиддин Мир Алишер Навоий ҳаётийлик давридаёқ ҳам одил давлат арбоби ва ҳам улуғ шоир сифатида шуҳрат қозонган эди. Шоирнинг кўплаб ижодкор замондошлари буни фахрланиб тилга олганлар ва унга асарлар бағишлаб, нажиб инсоний хислатлари, саховату ҳиммати, фавқулодда нодир қобилиятини таъриф-тавсиф этганлар. Бу бағишловлар замирида улуғ шоирга бўлган меҳр-муҳаббат билан бирга, юрт ободончилиги, халқнинг маданий-маънавий юксалиши ва қониқиш туйғуси ҳам ифодаланган. Зеро, Навоий асрлар давомида йиғилиб келаётган орзу-армонлар, гуманистик ғояларнинг рўёбга чиқиши тимсоли, халқ идеали эди. Тарих гўё зарурат ва намуна сифатида мукаррам бир шахс сиймосида эзгулик ғояларини мужассам этиб, саҳнага олиб чиққан эди, у маърифат қуёши каби порлаб дилларни яйратар, ижод аҳлининг қалбини илҳомга тўлдирарди, сўз санъати эса улуғвор бир илоҳий қудрати билан шуурларни банд этган эди.

Чунончи, Аҳлий Шерозийнинг ҳазрат Навоийга бағишланган форсий қасидасини ўқиганда ана шундай фикрлар кўнгилдан кечади. Аҳлий Шерозий – Навоийнинг кичик замондоши. “Мажолис ун-нафоис”да Навоийнинг ўзи таъкидлаганидек, у ҳали “толиби илм” бўлса-да, бироқ “ҳар синф (жанр) шеърда маҳоратлиғ кишидур”. Хусусан, унинг қасидалари эл орасида шуҳрат топади. Навоий яна ёзади: “Неча қотла Шероздин рангин қасидалар айтиб юбориб эрди. Бу яқинда Ҳожа Салмон Соважийнинг маснуъ қасидасиға жавоб айтиб, бир ғариб (ажойиб) рубоий доғи изофат қилиб юборибдур. Ҳоло онча чоғлиқ қувватлиғ киши демасларки бўлғой” (Алишер Навоий. Асарлар. 12-том, 1965. 165-166-бетлар).

Маълум бўладики, Аҳлий Шерозий ўз асарларини Ҳиротга юбориб, Алишер Навоий назаридан ўтказиб турган, яъни улуғ ўзбек шоирини ўзининг устози деб билган. Салмон Соважий услубида ёзган қасидасини бўлса, бевосита Навоийга бағишланган. Ушбу асар “Қасидаи маснуъ дар мадҳи Мир Алишер Навоий” (Амир Алишер Навоий мадҳида ёзилган маснуъ қасида) деб номланади. Изоҳ бериб айтиш жоизки, махсус нозик санъатлар қўлланиб яратилган қасидалар “маснуъ қасида” дейилган. Бунда шоир нафақат байтлардаги сўзлар оҳангдошлиги, тасвирийлик жиҳатидан алоҳида мураккаб бадиий санъатларни намойиш этади, балки шу билан бирга аруз вазни баҳрлари, қофия, радиф ишлатишда ҳам турли услублар қўллайди. Яъни бир маромда давом этадиган қасиданинг ҳар бир байтида ўзгача бир санъат, ўзгача бир баҳр ишлатилади. Бундан ташқари, баъзан бир, баъзан икки ёки уч байтнинг мазмуни ва калит сўзларидан фойдаланиб, янги вазн ва қофияда бошқа бир байт шеър илова қилинади. Зеро, қасиданинг ўзини ташкил этувчи байтлар усул (асллар) деб аталса, улардан ҳосил қилинган қўшимча байтлар фуруъ (шохлар) деб номланган.

Чунончи, Аҳлий Шерозийнинг мазкур маснуъ қасидаси қуйидаги байтлар билан бошланади:

Насими кокули мушкин кирост чун ту нигор?
Шамими сунбули пурчин кужост мушки татор?
Шамим хезад аз оҳу, вале на з-ин хуштар,
Насими гул вазад, аммо чунин на анбарбор.

(Сен каби мушк ҳиди таратадиган нигор кокули яна кимда бор. Ҳалқа-ҳалқа сочидан та-

тор мушки ҳиди келадиган яна қаерда бор? Оҳудай хушбўй мушк ҳиди келади, аммо бундай ёқимли эмас, гулнинг насими – хушбўй ҳиди келади, аммо бундай ифорли эмас).

Энди шоир икки байтдаги умумий маънодан фойдаланиб ва насим, кокул, мушкин, киро, хезад, хуштар, шамим, пурчин, чунин, анбар сўзларини қўллаб, қуйидаги қўшимча байтни ҳосил қилган:

Насими кокули мушкин киро хезад аз ин хуштар,
Шамими сунбули пурчин кужо резад чунин анбар.

(Мушкин кокилнинг хушбўй ҳиди бундан яхшироқ таралмас, ҳалқа-ҳалқа сочларнинг бундай анбар ҳиди бошқа жойда бўлмас).

Қасида бошидан охиригача шу усулда давом эттирилган. Боз устига, бутун асар мувашшаҳ санъати асосига қурилган бўлиб, ҳар бир мисра аввалидаги ҳарфлар йиғиндисидан мадҳ этилаётган шахснинг сифатлари ҳосил қилинади ва бу қитъа шаклида охирида илова этилади.

Хуллас, маснуъ қасидада мумтоз адабиётнинг бадиий санъатлари гўё бир жойга йиғилиб, ажойиб сўз сеҳрхонасини ташкил этгандай бўлади. Аҳлий Шерозийнинг маҳорати шундаки, 216 байт (129 “асл”, 70 та “фуруъ” байтлар ва 17 байт қитъалар)дан ташкил топган асарда нотабиийлик ва маънисиз сўзбозликка йўл қўймасдан, Ҳазрат Мир Алишер Навоийнинг поэтик образини ярата олган. Қасиданинг ҳар бир байти ўқувчига алоҳида завқ бағишлайди, ҳайратга солади, айни вақтда Навоийнинг буюк тарихий хизматлари, эзгулик йўлидаги ишлари, ижодий мўъжизалари муносиб равишда таърифу таҳсин этилади, ёркинлаштириб ўқувчи қалбига сингдирилади.

Аҳлий Шерозий қасида муқаддимасида Навоийни “давлат, дунё ва диннинг низомини сақловчи Ҳақ таолонинг вакили” дея таърифлаб, қуйидаги шеърни келтиради:

Он ки нашъу намойи гулшани даҳр,
Ҳама аз офтоби ҳиммати ўст.
Сурхрўйии аҳли фазл имрўз,
Чун ақиқ аз Суҳайли давлати ўст.

(Дунё гулшанининг яшнаши унинг ҳиммати қуёшидандир; бугун фазл аҳли юзининг қизиллиги унинг давлатининг лаъли конидандир).

Мана шу ғоя, яъни мамлакат маънавий камолотининг сардори ва мададкори эканлиги қасидада ғоят таъсирчан, чиройли тасвирлар воситасида изчил олиб берилади.

Асарни шартли равишда икки қисмга бўлиш мумкин: 1) муаллифнинг ўзи мадҳ этаётган зотга меҳру муҳаббати изҳори, ундан узоқлиги, дийдори, суҳбатларини соғинганини ифодаловчи байтлар ва 2) Навоийнинг инсон сифатида мукаррам хислатлари, саховати, ижод соҳасида амалга оширган улуғ ишларининг таъриф-тавсифи ва баҳоси.

Албатта қасида – бу васф жанри. Унда мадҳ, мақтов оҳанги етакчилик қилади, шунга мувофиқ сўз-иборалар, санъатлар танланади. Аммо шуни айтиш керакки, Аҳлий Шерозий қасидасидаги таърифларда ҳеч бир муболаға йўқ эди. Унинг таърифлари Навоий сифатларининг айни ўзи эди. Шерозлик шоир бирор бир тамаъ юзасидан эмас, балки улуғ ўзбек шоирининг амалга ошираётган жаҳоншумул ишларини муносиб баҳоламоқда эди. Чунки, Аҳлий Шерозий баҳолари билан Жомий, Хондамир, Бобур баҳолари ўзаро ҳамоҳангдир. Аҳлий назарида Навоий шоир сифатида сўз жисмига янги жон ато этган, давлат арбоби сифатида эса адолат байроғини кўтариб, зулм уйини вайрон этган жасур инсондир.

Чунончи у ёзади:

Яқин, ки ҳам алами адл барфарозудий,
Яқин, ки ҳам жигари зулмро гудозад зор.

(Аниқки, ҳам адолат байроғини баланд кўтартирдинг, аниқки ҳам зулмнинг жигарини ёндирдинг).

Навоийнинг тадбирлари туфайли мамлакатдан жабру ситам қувилди, чунки унинг фармонининг тиғи ситамкорлар қўлини кесди, "қаламингни ҳаракатидан вилоятлар обод бўлмоқда, сен туфайли ҳамма жойда Ҳақнинг барака ёмғири ёғмоқда" деб ёзади Аҳлий Шерозий. Навоий бенаволар, ҳақоратланган кишилар ҳимоячиси ва ҳомийси сифатида тасвирланади. Шу боис "Жаҳон мулки унга (Навоийга) банда" бўлгиси келади, Навоий замони – саодат замонидир деб ёзади муаллиф.

Навоий ҳам туркий ва ҳам форсийда бебаҳо асарлар ижод қилиб, сўз додини берган даҳо шоир: "У сўзга янги жон бағишлаган шундай соҳиб қалам санъаткорки, буни ақлу тасаввурга сиғдириш қийин", у "ақлларни лол қолдирди". Ёки қасиданинг мана бу байтларига диққат қилайлик:

Ягона он суханатро чу пайки бод орад,
Диле, ки мурда бувад зинда кард он гуфтор.
Расондай ту бад-он пояи сухан, ки имрўз,
Жаҳон гирифта қиёмат зи сийти истишҳор.

(Агар шамол даракчиси ул нодир сўзингни етказса, бу сўз хабари ўлик дилларни тирилтиради. Сўзнинг пойдеворини бугун шундай жойга етказибсанки, унинг шуҳратидан жаҳонда қиёмат қўзғолди).

"Навоий сўзини кўкда малаклар, ерда инсонлар эшитиб роҳатланади, завқ олади, у ҳам назм ва ҳам насрда дурлар сочди. Бундай ҳар ерда, ҳар замонда ҳурларга сўз гавҳарини нисор этган яна ким бор?" дея тўлқинланиб ёзади Аҳлий Шерозий.

Сўз гавҳарини сочиш – улуғ саховат. Аммо Навоий илму фан аҳлининг ҳожатбарори, ўнлаб маърифат масканлари, мадраса хонақолар қурдириб, толиби илмларнинг моддий таъминотини таъминлаган беназир сахий инсон сифатида ҳам ном қозонган эди. Аҳлий Шерозий буни ҳам назардан қочирмаган. У Навоийнинг сахий қўлини Нил дарёсига ўхшатади. Зероки, Нилнинг суви юзлаб анҳорларга бўлиниб, бутун бир мамлакатни обод этади, юз минглаб кишилар бу дарё туфайли фаровон ҳаёт кечирадилар.

Латойифи карамаш коми халқ шаҳде дод,
Кафи иноятиў шуд чу баҳре аз эсор.

(Караминнинг лутфу марҳамати халқ муродини ҳосил қилиб, шаҳду шакарга етказди. Унинг иноят кафти сахийлик вақтида денгиз мисол кўпириб, дур сочади).

Навоийнинг қалби пок ниятли одамлар интиладиган Каъбага, ўзи эса соликлар (тариқат аҳли)нинг раҳнамоси Хизрга ўхшатилади. Навоий фавқулодда, нобиға бир шахс сифатида гавдалантирилган. Аҳлий Шерозий тасвирига кўра, Навоий руҳияти Аршга боғланган, дили эса Ҳақ субҳонаҳу таолонинг файзи билан йўғрилгандир. Навоий гарчи тариқат йўлини босиб ўтмаган бўлсада, аммо Абу Бакр Шиблий ва Жунайд Бағдодий каби шайхлар мартабасини қозонган одамдир, чунки улуғ шоирнинг камолоти, нажиб хулқи, амаллари шунга ҳидоят этади:

Ту Хизри роҳравонӣ ба донишу таҳқиқ,
Ту Шиблию, ту Жунайд аз далойили автор.
Шаку яқин набарад роҳ дар камолотат,
Ки дар мақоми иноят намуд истиқрор.

(Сен илму дониш ва таҳқиқда йўловчилар Хизрисан, тариқат далилу исботи бўйича Шиблий ва Жунайдга тенгсан. Камолотинг ҳақида шак-шубҳага ҳожат йўқ, чунки иноят мақомида барқарорсан).

Навоий каби ҳиммати баланд, мард ва покиза одамни жаҳон кўрмаган, унинг замонида ҳунар ва ижод гуллаб яшнади, ёшу қари унинг дуосини қилади, душманларнинг кўзи кўр, қўлини калта бўлишини Худодан сўрайди, деб хулосалайди шоир. Аҳлий Шерозий ўз фикрларини қасида охирида келтирилган қитъаларда яна ҳам равон ва гўзал ташбеҳ-истиоралар билан умумлаштириб баён этади. Алишер Навоий комиллик тимсоли, улуғ мададкор ва ижодкор шахс сиймоси бўлиб гавдаланади. Чунончи:

Сарвари мулки карам, ҳокими даҳр,
Комили коргаҳи аҳли камол.
Ҳукми ў доди маҳомид дода,
Адли ў карда адам гарди малол.
Марҳами дарди дили мардуми даҳр,
Муслиҳи ҳоли ҳама дар ҳама ҳол.

(Саховат мулкининг султони, замон ҳокими, камол аҳли корхонасининг комили. Унинг ҳукми эзгулик оламини яшнатди, адолати ранжу малол гардини йўқ этди. У замона кишиларининг кўнгил дардига марҳамдир, ҳам ўзи ҳамманинг аҳволини ҳар дамда тузатишга тайёр эрандир).

Аҳлий Шерозийнинг мазкур қасидаси улуғ бобокалон шоиримиз ҳазрат Мир Алишер Навоий номини шарафлаб, авлодларга мужда бўлиб келган нодир асарлардандир. “Навоий номи абадий, унинг фазлу карами асрлар оша пойдор бўлғуси” деб якунлайди қасидани муаллиф. Дарҳақиқат ҳам шундай: асрлар ўтган сари Навоий ғояларининг қудрати янада ёрқинлашиб намоён бўлмоқда, амалга оширган эзгу ишларининг аҳамияти, салобати аниқроқ кўзга ташланмоқда.

АЖРИМ ҚИЛУВЧИ КЎЗГУ

Барча буюк ижодкорларда бўлгани каби Алишер Навоий асарларида ҳам ҳаёт бутун мураккаблиги билан қаламга олиниб, таъриф ва танқид, нафрат ва муҳаббат, шукуҳ ва тушкунлик, руҳий парвоз ва маҳзунлик туйғулар бир-бирини алмаштириб келади. Аммо шоир ушбу зиддиятларни қиёслаб тасвирлар экан, ҳамма вақт эзгу ғоялар тантанасини кўзлаб фикр юритади ва комил инсон ахлоқини намуна қилиб кўрсатиб, жамият воқеалари, одамларнинг аъмолу ишларига шу мавқедан туриб баҳо беради. Шунга биноан, Навоий жамики сохтакорлик, ёлғон ва ясама муомала-муносабатлар, зулму ситам, қаллоблигу тилёғламаликни кучли бир нафрат билан қоралайди. Ва бунга муқобил равишда самимият, ростлик, сидқу сафо, адлу инсофни улуғлаб мадҳ этади. Ушбу тушунчалар қиёси "Ҳайрат ул-аброр" достонида бошидан охиригача давом этади. Чунончи, ҳақни ноҳақ қилиб кўрсатувчи золим подшо ҳам, "ҳийла уйига сутун" бўлган риёи шайхлар ҳам, "дунё зийнати касбида ҳийласозлик" қилувчи худнамо муханнасвашлар (хунасалар) ҳам, "кўнглида минг ғарази бор" нопок амалдорлар ҳам, ўзини доно қилиб кўрсатувчи жоҳил уламолар ҳам аслида туз йўлдан юрмайдиган, манфаат учун, нафс учун оқни қора, қорани оқ деб буқаламунлик қиладиган сохтакор ёлғончи кишилардирлар. Шоир бу тоифаларнинг ҳар бирини алоҳида олиб, турли масхараловчи ва нафрат қўзғатувчи ташбеҳ – истиоралар ёрдамида фош этади, сохтакорликнинг туб ижтимоий моҳиятини очиб беради. Аммо бу билан ҳам қаноатланмай, "Ростлик таърифидаким...". деб бошланувчи мақолатида мазкур мавзу устида яна батафсилроқ тўхталиб ўтади.

Навоий ростликни "вужуд уйи", яъни борлиқни мувозанат ва мутаносибликда тутиб турувчи устун, инсоният жамиятини ичдан ёритувчи мунаввар шамъ деб таърифлайди. Зеро, Аллоҳнинг бир исми Ҳақ, яъни ростлик (чин, ҳақиқат)дир. Бутун олам ана шу Ҳақ ҳикматининг қонунияти асосида қурилган, адолат ҳам аслида ростликнинг тантанаси бўлмоғи керак. Одил одам шунинг учун одилки, у ўртада туриб ростни ёлғондан, ҳақни ноҳақдан ажратади, ҳақиқатни барқарор этади. Ростлик инсонни шарафловчи ахлоқий фазилат, имон-эътиқод асоси. Ростгўй одам жасур, маънавий соғлом (солим), осойишта ва хотиржам бўлади. Навоий бу хислатни одамнинг ички олами, тарбиясига боғлаб тушунтиради. Чунки асл моҳияти, нияти тўғри бўлган одам ҳар ерда, ҳар қандай шароитда тўғрилик тарафида туриб, уни ҳимоя қилади. "Ростдур улким назари тўғридир". Яъни, дунёга, одамларга, ҳаётга тўғри назар билан қарайдиган, муносабати-муомаласи ҳам тўғри одамни рост йўлдан юрадиган одам дейиш мумкин. Шоир ростликнинг аҳамияти ва фойдасини турли ташбеҳлар орқали ёрқин тасвирлаб, ростгўй подшолар, ҳақ йўлида жон фидо қилган набилар, ориф инсонларни мисол қилиб келтиради. Сулаймон пайғамбарнинг узугига "ростию расти" ("тўғри бўлсанг – тараққий этасан" ёки, "тўғрилик – нажот йўли") деб ёзилган экан. Навоий ёзади:

Қилмаса бу муҳр хати ёрлиқ,
Шоҳға йўқ ғайри гирифторлиқ.
Тузлук ўлуб охир анга дастгир,
Тузлук ила халқ анга фармонпазир.

Яъни: агар бу муҳр (ёзув) ёрдам бермаса, шоҳ ноҳақликлар, ёлғонлар гирдобига гирифтор бўлади, Худонинг ва халқнинг ғазабидан қутулолмайди. Лекин Сулаймон ҳар доим ростликка амал қилгани боис салтанати мустаҳкамланади, одамларгина эмас, жинлару ҳайвонлар ҳатто ҳашаротлар ҳам унга итоат этди. Юртга қут-барака ёғилди. Навоий бу мисол орқали муҳим сиёсий-ижтимоий масалани кўтаради: ростлик ва адолат – давлат ва жамият барқарорлиги, пойдорлигининг бош омили. Бунинг акси ўлароқ ёлғончилик авж олса, ахлоққа путур етади, давлат ҳам, жамият ҳам емирила бошлайди. Шу боис улуғ мутафаккир ростликнинг қадри, аҳамиятини кўрсатиш учун ёлғоннинг фалокат келтирувчи оқибатларини бир-бир тасвирлаб ўтади.

Биринчидан, агар жамиятда ростлик ахлоқи қоида-қонун даражасида амал қилмаса, ростгўй одамнинг иши юришмай, алдов, фирибгарлик яшаш тарзига айланса, унда ростликнинг қадри тушиб кетади, одамлар бора-бора чин сўзга ишонмай қўядилар. Иш шу даражага борадики, кишилар рост гапдан балодан қўрққандай қўрқадилар, ростгўй одамга эса душманга қарагандай қарайдилар:

Турфа замон аҳлига бир мубтало,
Ким йўқ алар олинда чиндек бало.

Хато сўз, ёлғонга қаттиқ ишонган одамнинг қарашлари, ўй-тушунчалари шу асосда шаклланади ва унга кейин ҳар қанча рост гапни гапирсангиз ҳам қабул қилмайдиган бўлиб қолади. Бутун замон, давр шундай аҳволга тушса, бу катта фожиа:

Давр чу кажликка қилур иқтизо,
Сен тиласанг рост, эмастур ризо.

Ҳа, замон эгриликни ҳимоя этса, тўғрилик синади, бундай пайтда ростгўй одамни назар-писанд қилмайдилар, таъқиб этадилар ва ночорликда яшашга мажбур қиладилар. Навоий ҳазратлари ўз замонида ростгўйликдан азият чекканларни кўп кўрган. Жумладан, ўзи ҳам шундай кишилардан бири бўлгани сабабли бошига қанчадан-қанча кулфатлар ёғилган. Шу боис у алам билан ёзади:

Кимки бу давронда қилур ростлиқ,
Йўқтур иши ғайри каму костлиқ.

Яъни, тўғри яшайман деган одамнинг иши азобу уқубатдан бошқа нарса эмас. Ростлик тушунчаси садоқат, вафо, муҳаббат, поклик тушунчалари билан маънодош. Ростгўй одамгина қаллоблик, макру ҳийлани фош қила олади, бу нуқсонларга қарши курашади, ўзини ҳам тозалаб юксалиб боради. Шу маънода ростлик маънавий камолотни белгиловчи асосий сифатдир. Ростликка муҳаббат илмга, олимларга, яхши инсонларга меҳру муҳаббатни келтириб чиқаради ва охир-оқибат эзгу ишларга етаклайди, кишини Аллоҳга яқинлаштиради. Ёлғончилик эса, аксинча, макр, ҳийла, кўзбўямачилик, лаганбардорлик каби қатор нуқсонларнинг дояси. Бу нуқсонлар фақат ўзининг соҳибигагина эмас, балки бошқаларга ҳам зарар келтиради, аксар жамият эътидоли (гармонияси)ни издан чиқаради.

Хўш, нега одамлар илоҳий сифат бўлган ростликни қўйиб, шайтоний сифат ҳисобланмиш ёлғонни қурол қилиб оладилар? Навоий ҳазратлари бу саволга ҳам жавоб қидирган. Унинг назарида бунинг сабаблари қуйидагилар: 1) шахсий манфаатни кўзлаб ёлғон гапи-

риш ёки қаллоблик қилиш; 2) мансабга эришиш йўлида ўзини илмли, тадбиркор, ҳалол қилиб кўрсатиш, турли фитна тўрини тўқиш; 3) заифлик ва қўрқув таъсирида ёлғон гапириш. Манфаат йўлида ёлғон ишлатиб, одамларни алдаш кенг тарқалган хавфли ҳодиса бўлиб, Навоий бунинг бир неча мисолларини келтиради. Чунончи, эл орасида "борча ёмондин ёмон" бўлган риёкор шайхларни мазаммат этиб, дейди:

Рўзи учун мунча фусунсозлиқ,
Мансаб учун мунча дағобозлиқ.

Бундай найрангбоз шайхнинг мақсади ўзини авлиёи замон қилиб кўрсатиб, ҳадя, назру ниёз олиш сарой аҳли, ҳокимларга яқинлашишдир, деб ёзади шоир. Бундайлар манфур нафс домига тушган жирканч кишилар. Ҳолбуки, тариқатнинг биринчи шарти нафс қутқусини енгиш, дунёга берилмасликдир. Бундай одамлар фақат сўфийлар орасида эмас, олимлар, қозилар, аъламу муфтилар, котиблар, имомлар орасида ҳам бор. Ёки сарой котиблари, амалдорларнинг пора олиб, бирни минг қилиб ёзишлари, садоқату диёнат қалбига тиғ уриб, қозоз юзин "ўз юзлари каби қора" қилишлари ҳам шунга мисолдир. Шундай "омили девон"лар борки, деб ёзади Навоий, уларнинг ёлғон ва ҳийлаларига дев ҳам ҳайрон қолади. Улар тил бириктириб, сохта ҳужжатлар тайёрлайдилар, чиройли муҳрлар босадилар, мақсадлари эса шу орқали эл молини ўзлаштириш ва қўшимча солиқлар орқали аҳоли бошига бало ёғдириш. Подшо эса бундан аксар бехабар қолади, алданади:

Ғофил ул ишдин шаҳи давлатпаноҳ,
Давлати аркони бўлуб ришвахоҳ.

"Сабъаи сайёр" достонида эса Алишер Навий ёлғончи, қаллобларнинг типик тимсолларини тасвирлаб берган. Иккинчи иқлимдан келган мусофир Баҳром Гўрга Зайди Заҳҳоб (заҳҳоб – заргар уста) ҳақида ҳикоя қилади. Зайд подшони ишончини қозонган моҳир уста бўлади. Аммо унинг нияти бузуқ, мақсади давлат молини ўмариб кетиш. Шоир унга бундай тариф беради.

Чун амонатда бедиёнат эди,
Иши шоҳ молига хиёнат эди.

Бир кун у шоҳга ҳашаматли олтин тахтда ўтириш сизга ярашади, деб маслаҳат беради ва шундай тахтни ўзи ясаб беришини айтади. Дабдабаю шукуҳни яхши кўрадиган шоҳ бунга кўнади ва хазинадан бир неча юз ботмон олтинни ажратиб, заргар ихтиёрига беришни буюради. Заргар эса олтинларни қўлга киритгандан кейин, унинг асосий қисмини ўзлаштириб, тахтни кумушдан ясаб, устини олтин суви билан қоплаб чиқади. Бундан хабарсиз шоҳ Зайдни олқишлаб, яна мукофот ҳам беради.

Олтинчи иқлим мусофири ҳикояти қаҳрамонларининг исми Муқбил ва Мудбир. Муқбил – бахтли, иқболли, Мудбир – бахтсиз демак. Улар бирга сафарга чиққанлар. Муқбил чидамли, қаноатли, Худога чин дилдан тоат-ибодат қилади, Мудбир эса – ношукр, бадфеъл. Улар бир булоқ бошига етиб келганларида, булоқ бошида тошдаги битикка кўзлари тушиб қолади. Битикда: кимки ростгўй бўлса, бу булоқдан сув ичиб, ювинса, роҳатланади, аммо кимки ёлғончи, фирибгар бўлса, куйиб ўлади, деб ёзилган эди. Шунда Мудбир тавба қилиб, Муқбил олдида бошқа ёмон йўлдан юрмаслик, ёлғон гапирмасликка қасам ичади.

Улар денгизда сузаётганда бўрон кўтарилади, кўп кемалар ҳалок бўлади. Муқбилнинг дуоси туфайли улар қутулиб қоладилар. Лекин бу воқеадан ибрат олмаган Мудбир эгалари ўлиб ётган кема ва унинг ичидаги мол-мулкни эгаллаб олади. Қирғоққа чиққандан кейин одамларга ўзини катта савдогар, Муқбилни эса қулим деб таништиради. Мудбир булоқ бошидаги қасамини бузгани ва яна ёлғон гапиргани учун шу заҳотиёқ қорни шишиб ёрилиб ўлади. (Воқеан, ҳикоятдаги Зайд ҳам қаллоблиги фош бўлиб зиндонга тушади). Навоийнинг хулосаси шуки, одамни бузадиган, бебурд қиладиган ва охир-оқибат ҳалокатга элтувчи нарса балои нафс, бойлик ҳирсидир.

Бу ҳирсга берилган одам виждонини ҳам, Худони ҳам унутади, унинг тоату ибодати ҳам ёлғон. "Маҳбуб ул-қулуб" асарида Навоий ростгўй, садоқатли ва ёлғончиларни қиёслаб ёзади: "Тенгри дўстлари сидқу сафо маъданидур, ёлғончини дебдурларки, Тенгри душманидур". Тангри душманини мусулмон деб бўлмас:

Улки шиор айлади ёлғон демак,
Бўлмас ани эру мусулмон демак.

Худонинг Расули Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам шунинг учун ҳам "Ёлғончилар менинг умматимдан эмас" ("Каззабуна ла уммати") дея хитоб қилганлар, дейди Навоий.

Улуғ инсонпарвар Навоий номуносиб хислатларни одамлар ахлоқидан сиқиб чиқиш, бадном қилувчи, тубанлаштирувчи жами нуқсонларга барҳам бериш учун курашиб келган. Шу учун ҳам ёлғончилик касофатини нафрат билан тасвирлаб огоҳлантиради, гоҳида ғазаб билан ёниб гапирса, гоҳида насиҳат ва танбеҳ орқали таъсир этмоқчи бўлади. Албатта, ёлғон бир кун келиб фош бўлади, ёлғончи шарманда бўлиши муқаррар, деб хулосалайди шоир, аммо бу орада у кўпдан-кўп кишиларни хонавайрон қилиб, жамиятга катта зарар келтиришга улгуради. Афсуски, инсонлар ўз ниятларини яширадилар, уларнинг қайси сўзи рост, қайси бири ёлғон эканини дафъатан ажратиб олиш қийин, ёлғон минг хил чиройли "далилу исботлар", ёқимли сўзлар орқали безаб-бежаб айтилади. Алишер Навоий ана шу яширин иллатларни ошкор қилиш орзуси сифатида рост ва ёлғонни ажрим қилувчи кўзгу ҳақида ёзади. "Сабъаи сайёр" достонидаги тўртинчи иқлим мусофири подшога бир кўзгу туҳфа этади:

Туҳфа келтирмиш эди бир кўзгу,
Ким они тутса ҳар киши ўтру:
Чин деса, аксида сафо эрди,
Деса ёлғон – юзи қаро эрди.

Подшо туҳфани олгандан кейин мусофирга кўп мукофотлар бериб, "қани айтчи дунёда энг саховатли одам ким?" деб ундан сўрайди. Мусофир йигит шоҳдан сахийроқ одамни биларди, аммо шоҳ хафа бўлмасин деб, "энг сахий одам сизсиз" дейди. Шунда подшо кўзгуни мусофирнинг юзига тутади. Кўзгуда унинг юзи акси қоп-қора бўлиб кўринади, яъни ёлғон гапиргани аниқ бўлади.

Албатта, бундай одамларнинг ботиний дунёсини "аниқловчи" кўзгу, булоқ, дарахт, қушлар турли халқларнинг эртакларида бор. Бу – халқ орзуси, яъни ёлғон, фитналардан қутулишга восита қидириш эди. Навоий наздида эса кўзгу бу ерда – виждон, одамийлик ахлоқининг мезонидир. Одам ҳамма вақт виждон тарафида туриши ва кўнгил ойнасини пок сақлаши лозим. Шунда росту ёлғон бир-биридан ажралади, яхши-ёмон аниқланади.

Улуғ боболар ўгити қанчалик ҳаётий ва ҳамиша замонавий.

ОДИЛ ПОДШОҲ ҲАҚИДА БЕШ ТАШБЕҲ

Адолат Алишер Навоий ижодининг етакчи ғоясидир. Муаззам “Хамса” достонлари, “Тарихи мулуки Ажам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”, “Маҳбуб ул-қулуб” номли насрий асарларида мазкур ғоя турли томондан олиб қаралади, хилма-хил образ ва тимсоллар, ҳикоя ва ривоятлар тасвири орқали адолатпарварликнинг жамият тараққиёти, юрт тинчлиги ва ободончилиги учун нақадар зарур ва аҳамиятли эканлиги исботлаб берилади. Бундан ташқари, Навоий Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғилларига юборган мактубларида адолатли давлат бошқарувининг усуллари, чора-тадбирлар нозик жиҳатлари билан конкрет ҳаётий мисоллар орқали тушунтириб берилган. Подшоҳ ва раият, подшоҳ ва лашкар ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштириш, ўзаро ишонч ва садоқатни юзага келтиришда адолат муҳим омил эканлиги бот-бот таъкидланади. Зулм ва зўравонлик аҳолини норози қилиб, ўзаро адолатни келтириб чиқарса, ҳалокат ва парокандаликка сабаб бўлса, одиллик, адолатли сиёсат бунинг акси ўлароқ, халқнинг давлатга ишончини мустаҳкамлайди, руҳини кўтаради, бунёдкорлик ишларига сафарбар этади.

Навоий ўзи амирлик лавозимида кўп йиллар фаолият кўрсатиб, жон-жаҳди билан адолат учун курашгани, бир қанча золим амалдорларни жазолаш, лавозимидан четлаштиришга эришгани тарихий манбаларда қайд этилган. Улуғ шоир, бир томондан, темурийлар салтанатининг давомийлиги, мустаҳкамлиги учун курашса, ўзаро низоларни бартараф этишга уринса, иккинчи томондан, турли касб эгалари, оддий одамлар, ожиз ва ночор кишилар ҳимояси учун жонбозлик қилар, қўлидан келганча “Навосиз улуснинг навобахши бўлишга” интиларди. Шу маънода у адолатни ҳаммадан бирдай талаб қиларди, одилликни инсоний фазилат, исломий ахлоқ қоидаси деб таърифларди. Навоий назарида подшодан тортиб, вазиру амирлар, қозию муфти, хуллас, давлатнинг ҳар бир ходими, ҳар бир амалдор адолат талаби доирасида иш юритиши лозим.

Аммо ҳамма гап шундаки, деб таъкидлайди ҳазрат Навоий, подшоҳнинг ўзи одил бўлмаса, атрофига ростгўй, софдил ва одил ходимларни тўплай олмайди. Зеро, золим подшоҳ зулму ситам аҳлига таянса, одил подшоҳ адолатпарвар, халқпарвар кишиларга суяниб сиёсат юргизади.

Шу боис ҳам Алишер Навоий Искандар, Нуширавон каби одил подшоҳларни ўз асарларининг идеал қаҳрамонлари қилиб тасвирлаб, улардан ибрат олишга чақиради. Худди шу маънода насиҳат ва танбеҳлардан тузилган “Маҳбуб ул-қулуб” (Қалбларнинг севгани) асари ҳам “Одил салотин зикрида” деган боб билан бошланади ва унда қуйидагича таърифлар келтирилади: “Одил подшоҳ Ҳақдин халойиққа раҳматдур ва мамоликка мужиби амнияту рафоҳат”.

Яъни: “Одил подшоҳ Аллоҳнинг халққа юборган раҳмати ва мамлакат учун омонлик ва юксалиш сабабчисидир”. Асарда айни ана шу икки жиҳат – юрт омонлигига асосланган сиёсат, аввало, яхшиликни, яхши инсонларни, меҳнат, ҳунар аҳлини ҳимоя қилиш ва каззоб, ўғри, нобакор, қароқчию талончиларни сарою хонадони, боғу бўстони одил подшоҳ даврида “маъмур ва обод”, кампирларнинг йигирув чархи иш билан банд, қизлар “момуқ саваб”, ип йигириб, ўз осойишта меҳнатларидан завқланиб ашула айтадилар, шаҳарларнинг

дўконларида савдо туну кун ривожда, масжиду мадрасаларда ибодат ва илм таҳсили бехавфу хатар давом этади. Бундай подшонинг ҳимоясида "мактабларда атфол (ёш болалар) ғавғоси" авжида, ҳаммомлару карвонсаройлар, меҳмонхона ва қироатхоналар саришта ва осойишта фаолият кўрсатади. Одил подшо "сиёсати ҳайбатидан савдо йўллари қароқчилардан холи", фуқаро унинг олқиши ва дуосига ҳозир. Мамлакат адолат қуёши нури билан обод бўлгач, бошқа юртларнинг одамлари ҳам бундай доруламон юртни кўришга ҳавасманд бўладилар ва келиб кўриб, ибрат оладилар, дейди Навоий. Халқ подшодан рози бўлса, Ҳақ ҳам ундан рози бўлади ва эзгу ниятларининг амалга ошишига мададкор бўлади.

"Маҳбуб ул-қулуб" асарининг учинчи қисмида Навоий "Подшолар зикрида" деган янги бир боб очиб, бу мавзу устида яна тўхтайди. Бунда энди одил подшонинг беш сифати бешта ташбеҳ – ўхшатиш билан тавсифлаб берилади. Ушбу сифатларда қадимги донишмандларнинг қарашлари, халқнинг асрий орзу-идеаллари заминида ҳосил бўлган фикр-таърифлар қисқа бир тарзда ўз ифодасини топган. Чунончи, одил подшоҳ кўприк, ўрмон, қуёш, баҳор булути ва бўз кигизга ўхшатилади. Кўприкка ўхшатилиши шу маънодаки, дейди Навоий "кўпрук махлуқотнинг хасиси ва шариф юкин кўтарур, аларни сув заҳматидин ва балчиғ машаққату ғилзатидин ўткарур" (яъни: одамларнинг ҳар қандай юкини кўтаради ва уларни сув азобию балчиқ машаққати исканжасидан халос этади"). Ўрмонга ўхшатилишининг сабаби шуки, ўрмон барча жонзотлар, жумладан, одамлар, ҳатто даррандаю ваҳший жониворларга ҳам жой беради, паноҳига олади ва ўз "емак-ичмакларини еткаради". Одил подшоҳнинг қуёшга ўхшатилиши эса унинг "нафъи ва саховату инъоми" оммага баббаравар етишиши боисидандир. Унинг адолат нури "шаҳар ва биёбонни равшан этар ва вайрону ободқа андин ёруғлиқ етар".

Баҳор булути (саҳоб)дан ер юзи баҳраманд бўлгани, ҳаммаёқ яшил майса, гулу гулзорга бурканиб, кўклам нашидаси барқ ургани каби одил подшоҳ ҳиммати ва пок нияти туфайли "қаро туфроқдан дурлар сочилиб, нишлик тиконидан гуллар очилади". Бешинчи ташбеҳни изоҳлаганда эса Навоий қуйидаги сўзларни ёзади: "ва баъзи турк ҳукамоси (донишмандлари) ва бу эл оқилу доноси ўз таврлари билаки калом сурубтурлар, они (одил подшоҳни) бўз кийизга ўхшата масал урубтурлар".

Навоий подшоҳга бундай нисбат берилишининг сабабини қуйидагича тушунтиради: биринчидан, кигиз "сувдан ва туфроқдан юзига не келса, таҳаммул қилур, (сабру андеша билан чидайди), яъни ўзига сингдирур", санчиқларга ҳам бардош беради. Аммо супурганда бу тупроқ ва сув бир зумда чиқиб кетади, санчиқлар изи ҳам билинмайди, улар кигизнинг "юзига асар еткурмас"дан йўқолади. Кигиз бу ташқи таъсирни ўзига юқтирмайди. Иккинчидан, "агар икки мухолиф жамоат ҳар қайси бир тараф тортса, ҳар сори ул жамоат муносабати майл қилур, илик тортсалар, яна ўз ҳолиға кўра йиғилур". Яъни: бўз кигизнинг хусусияти шуки, уни икки томондан қарама-қарши турган одамлар ўзларига қарата тортсалар, ҳар қайси томонга бир оз чўзилиши, "ён бериши" мумкин, бироқ улар қўлларини кигиздан олган заҳоти кигиз яна ўз ҳолига қайтади...

Шундай қилиб, кўприк – ҳожатбарорлик, халқ юкини енгил қилиш, ишини осонлаштириш, қийинчиликлардан қутқариш рамзи бўлса, ўрмон – бағри кенглик, яхши-ёмонни сингдириш ва ўзаро келиштириш тимсоли. Қуёш ва баҳор булути, ҳаётбахшлик, саховат, барчага баробар меҳру шафқат кўргуза олиш сифатини ифодалаб келган. Бу ташбеҳлар Шарқ адабиётида тез-тез учраб туришини ҳам қайд этмоқчимиз.

Бўз кигиз давлат бошқарувида бағоят керак бўладиган чидамлилик, сабру бардош билан узоқни ўйлаб иш кўриш, жамиятнинг турли тоифа ва табақалари, гуруҳлар, қавмлар манфаатини ҳисобга олиб, устакорлик билан уларни мувофиқлаштиришга йўл топиш, бу-

тун мамлакат, бутун жамият тақдири, дарди билан яшаш ва ўнлаб, юзлаб муаммоларни ақлу заковат қудрати, ўткир ва одил сиёсат тарозусига солиб, раҳбарлик қила олиш сифати, матонат ва босиқлик фазилати рамзидир. Бежиз эмаски, туркий халқлар хон ва султонларни тахтга ўтказишдан олдин уларни оқ кигизга ўтқазиб, қасамёд эттириб, аҳду паймон қилганлар.

Бу ташбеҳлар шунга ишора этадики, адолатни ҳаётга жорий этиш, ҳар бир тадбир, қарор ва ҳукму фармонда буни ҳисобга олиш бағоят оғир ва масъулиятли вазифа. Бунда давлат бошлиғида жуда кўп ижобий фазилат жамулжам бўлиши лозим. Бундан ташқари, Худо берган ақлу фаросат, фавқулодда заковат билан бирга тажриба, кўпчиликка таъсир эта олиш қуввати, раҳнамолик хислатлари ҳам мужассам бўлиши талаб қилинади. Албатта, одиллик конкрет шароитда, аниқ бир ниятни амалга ошириш учун қилинадиган ишлар жараёнида намоён бўлади. Ҳамма гап ўша ниятнинг қандайлигида. Агар ният умум манфаатга қаратилган, кўпчиликнинг ҳаётига ижобий таъсир этадиган бўлса, у адолатли ва хайрли, савоб ҳисобланади ва подшоҳни бу йўлда халқ қўллаб-қувватлайди. Адолатнинг асосий мезони, маънавий пойдевори – бу ислом шариати ва ундан келиб чиқадиган қоида-қонунларга амал қилиш деб қаралган. Чунки чинакам одиллик виждон, эътиқод-имон билан ҳаммаънодир.

Алишер Навоий юқоридаги беш ташбеҳни келтириб, тушунтиргач, одил подшоҳлар ҳақида яна бошқа муносиб таъриф-тавсифлари борлигини айтиб, (чунончи, одил подшоҳ қўю қўзиларни бўрилардан ҳимоя қиладиган чўпон каби ёхуд мамлакат бир тана-вужуд бўлса, султон-жон каби), аммо, сўзни қисқа қилиш учун шу билан кифояланганлигини қайд этади.

Хуллас, Навоий назарида адолатли бошқарувнинг асосий белгилари қуйидагилар: 1) халқ осойишталигини таъминлаш учун ўғри, золим ва ноинсоф бадкорларни жазолаб, ҳунарманд, деҳқон, олиму орифларга ўз ишлари билан шуғулланишга шарт-шароит яратиш; 2) мамлакат тинчлиги ва ободончилигини асраш; 3) савдо-сотиқ, тижоратга кенг йўл очиш, карвон йўлларини қароқчилардан қўриқлаш; 4) турли мазҳаб, тоифа ва табақа, қавм ва миллатлар ўртасида тотувлик, ҳамжиҳатликни юзага келтириб, барчани бунёдкорлик ишларига сафарбар этиш.

Кўриниб турибдики, ҳазрат Навоий ғоялари ҳамон долзарб, ҳамон инсонлар бахт-саодати учун курашадиган ҳар бир одам, айниқса, давлат ва мамлакат тараққиётига мутасадди шахсларга дастуриламалдир.

АДОЛАТ – ДАВЛАТ ОЙДОРЛИГИНИНГ АСОСИ

Улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг асарларида миллий давлатчилигимиз маърифатининг бутун бир концепцияси ўз ифодасини топган. Ушбу концепция бир жиҳатдан, исломий манбаларда ифодаланган адолат ҳақидаги ғоялари, иккинчидан қадимги юнон файласуфлари ва ҳазрат Форобий қарашларини, учинчидан, тасаввуфдаги шоҳу дарвеш қиёсига қурилган фикр-мулоҳазаларни уйғунлаштириб, қамраб олгандир.

Аммо шуниси борки, Навоий узоқ йиллар Ҳусайн Бойқаро салтанатида юксак лавозимларда ишлаб, ўзи ҳам сиёсат ва риёсатда, бошқарув ишларида обдон тажриба орттиради, кўп ҳолларда зулм ва бедодликларнинг олдини олишга муяссар бўлади. Навоийнинг насиҳатлари, амалий тадбирлари туфайли Ҳусайн Бойқаро подшолигида барқарорлик ҳукм суриб, илм-фан, маданият ва адабиёт ривожланди, ободончилик юзага келди. Бу ҳаётий тажриба мутафаккир ва давлат арбоби бўлган бобомизнинг қарашларида акс этган.

Алишер Навоий она тилида улуғ адабий асарлар яратиб, халқнинг маънавий оламини юксалтириш баробарида темурийлар давлатининг барқарорлиги, давомийлиги ва мустаҳкамланиши учун ҳам курашиб, бу ишда ўзини масъул деб билди. Шу боис у наинки дўсти Ҳусайн Бойқарога насиҳат қилиш, уни огоҳлантириб туриш ва улуғ, эзгу ишларга йўллаш билан чекланди, балки Бойқаро фарзандлари – шаҳзодаларни тарбиялаш, уларга давлатчилик асосларини, Амир Темур ўгитлари ва анъаналарини ўргатиш, танбеҳ ва насиҳатлар орқали таъсир этиб туришни ўз бурчи деб билган. Ҳусайн Бойқаро ўғиллари орасида тахт ва юрт талашиш ҳали оталари тириклигидаёқ бошланган эди. Улар баъзан Бойқарога бўйсунмай, мустақил ҳаракат қилишга интилардилар. Бу ҳол Алишер Навоийни қаттиқ ташвишга солади. Шу учун у ҳар бир шаҳзодага алоҳида мурожаат қилиб, ота измидан чиқмасликка даъват этади. Мамлакат яхлитлиги учун жон куйдиради. Айниқса, шоир катта ўғли Бадиуззамон Мирзога умид боғлаб, анчайин аччиқроқ гапларни айтади; “Ота рози – Худо рози”, деб уқтиради Навоий, “Отага қарши исён – Худога қарши исён билан баробар”. Менинг сўзларим оғир ботса ҳам айтаман, деб давом этади Навоий Бадиуззамонга ёзган бир мактубида, чунки насиҳатларим беғараз, ниятим эзгуликдир. “Ёшингиз узун бўлсун. Андоқ кам воқеъ бўлубдурким, бу қулнинг сўзин рад қилмиш бўлғайсиз. Эмди дағи бу қулнинг жони куйганда, ўзгаларнинг этаги куймас”[1].

Ушбу мактуб таъсирида Бадиуззамон отаси билан ярашиб, узр сўрайди ва бир урушнинг олди олинади. Бадиуззамонга юборилган бошқа бир мактубда эндигина Ироқ ва Курдистон ҳокимлигига тайинланган шаҳзода давлат бошқарувининг дастури бўладиган ўттиз икки банддан иборат фикрларини баён этади. Мактуб гарчи анъанага кўра насиҳат усулида ёзилган бўлса-да, бироқ унинг замирида талаб ва огоҳлантириш оҳанги ётади. Навоий баён этган фикрларни агар умумлаштирсак, қуйидаги уч жиҳатга эътибор қилингани аён бўлади: 1) шоҳнинг ўзи шариат талабларига (яъни мавжуд қонунларга) амал қилиши ва бошқалардан ҳам шуни қатъий талаб қилиш; 2) раиятнинг аҳволидан доимо хабардор бўлиб туриш, адолат истаб келганлар арзини мунтазам равишда эшитиб, золимларни жазолаш; шоҳ ва фуқаро орасида ўзаро ишонч ва муҳаббатни қарор топтириш; 3) девонда иш юритишни қатъий интизом асосида йўлга қўйиш, тамагирлик, порахўрлик, сусткашликка йўл қўймаслик.

Навоий яна шуни таъкидлайдики, мамлакатнинг ҳалол, виждонли кишилари, обрў-эътиборга эга уламолар, арбобларни қадрлаш ва уларга суяниш лозим.

Сиёсат адолат ва додхоҳлик асосига қурилгандагина давлат мустаҳкамланади. Мазлумлар ҳимоя қилинса, ёмонлар, талончи ва фирибгар-фитначилар жазоланса, бу бошқаларга ибрат бўлади. Улуғ шоир насиҳат қилиб ёзади: “Алассабоҳ ҳарамдан чиққач, девонда ўлтириб додхоҳ сўрулса, дағи додхоҳ сўрарда ўзлук била машғуллуқ қилинса, агар бир мазлумга бировдин зулме ўтган бўлса, золимға андоқ сиёсат қилсаким, ўзга золимларға мужиби интибоҳ бўлса” (14-жилд, 187-бет). Яъни эрталаб нонуштадан кейин девонда ўтириб, арз билан келганларни қабул қилиши керак, яна шуки ҳар арзчининг арзи эшитилганда, диққат билан текширилиши, моҳиятига етиб бориб, агар ҳақиқатдан ҳам биров бир золимдан жабр кўрган бўлса, бу иш аниқлангандан кейин, золим шундай жазоланиши лозимки, бу бошқа золимларга танбеҳ бўлсин.

Шундан кейин подшо аркони давлат (амирлар, вазирлар)ни йиғиб, унда “мулк ва мол иши” муҳокама қилиниши керак. Навоий давлат ишида машварат, яъни кенгашиб иш қилишни қайта-қайта таъкидлайди. Кенгашларда нафақат “аркони давлат”, балки нуфузли шахслар, донишманд ҳакимлар ҳам қатнашиши мумкин. Аммо ҳар бирининг ўз ўрни, ўз мавриди бор. “Ҳайрат ул-аброр” достонининг йигирманчи мақолати шаҳзода Бадиуззамонга бағишланган. Бунда ҳам улуғ мутафаккир давлатни бошқариш масалаларига кенг тўхтаб ўтар экан, кенгаш, машварат билан иш юритиш зарурлигини таъкидлайди. Давлат бошлиғининг азму қарори, фикр-қарашлари шубҳасиз етакчилик қилиши лозим.

Аммо бошқалар билан кенгашиб, умумий хулосалар, қарорларга келиш жуда муҳим. Шунинг учун бир ишни шошма-шошарлик билан амалга оширишдан кўра, уни обдон ўйлаб бошқалар фикри билан қиёслаб пишириб, кейин татбиқ этмоқ фойдали. Чунончи шоир ёзади:

Раъйингга ҳар амреки келди савоб,
Машваратсиз этма қилурға шитоб...
Айлама ўз раъйингга кўп эътиқод.
Муътамад эл раъйидин иста кушод.
Шаҳки раъйини этти кўп писанд,
Раъй кўрар эл тилига солди банд.[1]

Буни соддароқ қилиб тушунтирсак, шоир демоқчики, эй шаҳзодам, сенда бирор бир фикр туғилса, уни дарров амру фармонга чиқариб ҳаётга татбиқ қилишдан олдин кенгашиб ол. Фақат ўзингнинг шахсий фикрингга суянма, тўғри ниятли, ишончли одамлар фикрига ҳам қулоқ сол, ҳамма вақт ўз хоҳишини устун қўядиган подшоҳ яхши маслаҳат берадиган бошқа одамлар оғзига банд солади. Бу эса мутлақ бир фикр ва бир хоҳишнинг ҳукмрон бўлишини юзага келтирадики, оқибатда шоҳ яккаланиб, содиқ сафдошларидан ажралиб қолиши мумкин.

Демак, давлат миқёсидаги муҳим ишларни аъёнлар, аркони давлат билан, биринчи навбатда хайрихоҳ, покдил, ҳақгўй одамлар билан маслаҳатлашиб, кейин қарорлар қабул қилиш маъқул. Албатта, давлат ишида таъжил (тез бажарилиш керак бўлган) ишлар ҳам бор. Бунда шоҳ ўзи қарор қабул қилиши шарт. Шунингдек, баъзи тадбирларни таваккал қилиб амалга оширишга тўғри келади, деб давом эттиради Навоий, аммо шунда ҳам энг яқин одамлар билан маслаҳатлашиш фойда беради.

Биз учун шоирнинг мана бу фикри ҳам муҳим:

Бўлма малул ўлса кенгашда талош,
Асру узун доғи керакмос кенгош.

Яъни кенгаш пайтида баҳсу мунозара қизиб кетса, сенга малол келмасин, одамлар фикрини эркин баён этишга изн бер, сабр-тоқат билан тингла. Бироқ кенгаш жуда чўзилса ҳам бўлмайди.

Бу Навоий ўз кузатишлари, амалий фаолиятидан чиқарган хулосаси, албатта.

Алишер Навоий девон юргизиш тартиби, ишни ўз вақтида пухта ва аниқ бажаришга катта аҳамият беради. Буни у давлат бошқарувининг асосий омили деб ҳисоблаган. "Ҳайрат ул-аброр" достонида Бадиуззамонга:

Айлар ишингга чу бўлур дасрас,
Вақтидин ўткарма ани бир нафас.

(Бир ишга қўл урдингми, уни бир дам кечиктирмай бажар) дея насиҳат қилса, "Муншаот"даги 57-мактубда бундай ёзади:

"Аркони давлатқа ҳар ишким буюрулур, агар бутмаги бир кун муяссардур, агар икки ё уч кун. Андоқ муқаррар булсаким бот бутардек иш ҳамул кун арз қилиб жавоб олсалар. Кечрак бутур ишни тонгла (эртаси) ё индин ё миодидин (муддатидан) ўткармасалар..."

Яъни ҳар бир амру фармон белгиланган муддатда бажарилиши лозим. Бугунги ишни эртага қолдириш мумкин эмас.

Агар ғофиллик ва сускашлик оқибатида иш орқага суриладиган бўлса, бунинг сабабкорлари аниқланиб қаттиқ жазоланиши керак. Айниқса, котиблар, нусха кўчирувчилар, муҳр босадиганлар ниҳоятда чаққон, пухтакор ва ҳалол бўлиши таъкидланади. Навоий дейдики, девон иши (яъни канцелярия) жуда инжиқ, аммо ниҳоятда зарур соҳадир. Юборилаётган хатлар чиройли қилиб, дона-дона, аниқ иборалар билан ёзилсин, тавочи беклар (девон бошлиғи) ахлоқан пок бўлсин, парвоначи (хат ташувчи)лар чаққон ва мунтазам фаолият кўрсатсин.

Девон иши ҳақида тўхтар экан, Навоий икки жиҳатга эътибор беради: бири – шоҳ амру фармонларни маҳаллий амирлар, ҳокимларга етказиш, иккинчиси – қуйидан келадиган хат-хабарларни подшоҳга етказиш. Ҳар икки томон ишида ҳам пайсалга солиш бўлмасин, дейди шоир. Бундан ташқари, баъзи амиру амалдорлар "мусулмонларнинг нишонин (ҳужжатини) ортиқ тамаъ бирла кечга қўймасалар, шаръий ва қавлий нишонни (шартномани) бир чорсў муҳри била ҳукм бўлғон кун-ўқ буткариб берсалар" (14-жилд. 189-бет).

Шу тариқа, улуғ шоир чегаралар ва шаҳарлар дарвозаларига ишончли қўриқчиларни қўйиб, "мустаҳкам ва мазбут" (эгалик қилиш) этиш, меҳмонхоналар, карвонсаройларни озода ва саранжом сақлаш, аскар ва зобитлар аҳволидан доимо хабардор бўлиб туриш, "атрофдин келган бозургонлар (савдогарлар)нинг жонибин риоят қилиш", закот, солиқ ишларини тартибга солиб, вақф мулкларни қайта ҳисоб-китоб қилиб чиқиш, ортиқча жарима ва солиқларга тортмасликка чақиради. Навоий ёзади: "Жузвий жарима қилғонни куллий сиёсат қилилса, бок йўқтур, то овоза олам мамоликига ёйилса, тужжорнинг ружуи кўпрак бўлса" (14-жилд, 191-бет).

Навоийнинг бу фикри ҳамма замонлар учун долзарблиги кўриниб турибди. Гап нима устида бораяпти? Маълумки, хориждан келган савдогарлардан бож-хирож, закот ундирилади. Бу ҳамма мамлакатларда мавжуд бўлган тартиб. Аммо айрим амалдорлар яна аҳолига қўшимча солиқлар соладилар. Натижада савдогарлар фойда кўрмаганлиги учун бундай жойларга мол олиб келмайдилар, оқибатда қимматчилик юз беради. Навоий бу ҳолни

яхши кузатиб таҳлил қилган шекилли, шаҳзодага насиҳат қилиб дейдики, шоҳ ана шундай қўшимча солиқ ундиришларни қатъий манъ қилиши лозим, токи бу гап бошқа мамлакатларга ёйилиб, тижорат аҳлининг қизиқиши ортсин, савдо-сотиқ ривожлансин.

Мактубда, бозорлардаги нарх-наволарни тартибга солиб туриш, харидорлар ҳақига хиёнат қилувчи товламачиларни жазолаш; йўллар, кўприкларни тузатиш, таълим-тарбияни йўлга қўйиш ҳақида ҳам тавсиялар баён этилган. Пойтахтда ва вилоят шаҳарлари, туман, кентларда масжидлар қошида мактаблар бўлиши зарур деб ҳисоблайди Навоий. Гап таълим-таҳсил хусусида борар экан, шуни қайд этмоқ жоизки, Алишер Навоий шаҳзодаларнинг ўзлари ҳам кенг маълумотли, билимли – маърифатдан баҳраманд одамлар бўлишини талаб қилган. Шуниси аниққи, шаҳзодаларга ҳарбий билимлар, давлат ишларини юргизиш қоидалари ёшликдан ўргатилган. Лекин бунинг ўзи етарли эмас, деб ҳисоблайди Навоий. Шоҳ – давлат бошлиғи, у юксак маънавиятли, доно ва оқил бўлмоғи даркор. Бунинг учун кўп ўқиш лозим.

Навоий “Хамса”да шаҳзодалар Бадиуззамон, Шоҳ-ғариб Баҳодир, Султон Увайсга алоҳида боблар бағишлар экан, уларга диний ва дунёвий билимлар, айниқса тарих, илми нужум (бунда у Улуғбекни ибрат қилиб кўрсатади), тиббиёт, адабиёт бўйича асарларни кўпроқ ўқиш, ўзидан аввал ўтган шоҳларнинг қилган ишларидан сабоқ олишни таъкидлайди.

Бадиуззамонга ёзган мактубида эса “Зафарнома”ни мутолаа қилиб, улуғ бобокалони Амир Темур фаолияти, давлатчилик тадбирлари устида мулоҳаза юритишга чақиради. Шоҳ ҳамма вақт огоҳ бўлиши керак.

Эрурсан шоҳ – агар огоҳсен сен,
Агар огоҳсен – шоҳсен сен.

Огоҳлик деганда жуда кенг маъно назарда тутилади: Худодан огоҳлик, охиратни ўйлаб, савоб ишларга қўл уриш, нафсни тийиш, раият ва лашкар аҳволидан хабардорлик ва ҳоказо. Умуман, Навоий ҳазратлари тушунчаси бўйича, подшо – Худонинг танлаган одами, бу ҳар кимга ҳам насиб бўлмайди. Одил подшо эса Худонинг бандаларига юборган неъматидир (золим подшо, бунинг акси ўлароқ, Худонинг қаҳри ва ғазаби нишонаси).

Айни шунинг учун ҳам подшо Худо олдида ва халқ олдида масъул. Подшолик тахтига ўтирган одам буни чуқур англаши ва шунга қараб сиёсат юргизиши лозим. Раият тинчлиги, юрт фаровонлиги кўп ҳолларда давлат бошлиғи бўлган подшонинг шахсига боғлиқ деб тушунтиради Навоий асрий шаклланган қарашларни давом эттириб. Подшо ахлоқи, подшонинг шахсий сифатларига шу боис катта аҳамият берилган. Зеро, подшо жамият сардори ва пешвоси лозим деб ҳисобланган, у нафақат сиёсий ҳаётнинг, балки иқтисодий-ижтимоий, маданий-маърифий ҳаётнинг ҳам марказида туради. Шоҳ ва раият ва лашкар бир-бири билан ўзаро ишонч ва содиқлик ришталари билан боғланган бўлиши лозим. Шоҳ раиятга зулм қилса, демак, аввало ўзига зулм қилади, дейди Навоий, чунки бундай пайтда раият шоҳдан юз ўгиради. Натижада шоҳ сиёсати инқирозга учраб, давлат емирилади. Демак, шоҳ ҳар қанча якка ҳукмфармо бўлмасин, аммо давлатнинг пойдевори халқдир. Шу боис “халқ рози – Ҳақ рози” деган шиор адолатпарвар подшоларнинг асосий принципи бўлган.

Бир-икки оғиз сўз Навоий талқинидаги адолат хусусида. Адолат ғояси Алишер Навоийнинг қарийб ҳамма асарларида турли йўсинда ифодаланади. “Подшо учун бир соатлик адолатли бўлиш олтмиш соатлик ибодатдан устун” деган пайғамбар ҳадиси тез-тез такрорланиб келади.

Яъни мамлакат бошлиғи учун адолатли бўлиш – энг катта фазилат, энг улуғ савоб.

Шунга ҳамоҳанг “Зулмкор мусулмон подшодан кўра, одил кофир подшо яхшидир” деган ҳадис ҳам шоир юрагидан жой олган. Бунинг мисоли Нуширавонни одилдирким, у исломда эмас эди, аммо адолатли ишлари туфайли жаннатий бўлди.

Аммо адолат аллақандай мавҳум тушунча эмас. Адолат қилиш – бу биринчи галда ўртада туриб, ҳақ ва ноҳақни ажратиш, гуноҳкор, золимни жазолаш, мазлум одамни ҳимоя қилишдир. Шоҳ агар яхши-ёмонга бирдай муносабатда бўлса, бу одиллик эмас, балки золимнинг тарафини олишдир.

Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонида шу муносабат билан ёзади:

Бўлса керак фикр ила шоҳи жаҳон,
Яхшиға яхшию ёмонга-ёмон.
Иккисидин бир киби олса ҳисоб,
Мамлакати ичра тушар инқилоб.

Яъни шоҳ яхши, софдил одамлар тарафида туриб, ёмон, ёвузларга қарши курашиши керак, агар шундай қилмаса, раият норози бўлиб, мамлакатда инқилоб кўтарилиши мумкин. Демак, адолат мамлакат осойишталиги, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, давлат пойдеворлигининг гарови, асос-негизидир.

Адолатли сиёсат деганда, Навоий кўп ҳолларда нафси бузуқ, халқ молига кўз тиккан амир-вазирлар ва бошқа мансабдор шахсларни назарда тутади. Чунки агар “аркони давлат” соғлом бўлмаса, давлат ишлари барорли бўлмайди. Золим амирлар порахўр қози ва садрларни шоҳ жазолаб, мансабдан четлаштириши лозим. Шунда подшонинг обрў-эътибори ортади. Амру фармони зудлик билан бажарилади.

Навоий назарида подшонинг яширин айғоқчилари, маҳрамлари, яқин маслаҳатчилари бўлиши зарур. Аммо улар ҳам ўз манфаатларини эмас, балки давлат ва шоҳ манфаатини кўзлаб гапирсалар яхши. Лекин агар ўз манфаатини ўйлайдиган бўлсалар, унда фитна-фасодга берилиб, ёлғон хабарларни етказадилар, туҳмат-бўҳтонни ишга соладилар. Энг ёмон хислат – бу ёлғончилик:

Ҳар кишинингким сўзи ёлғон эса,
Айлама бовар нечаким чин деса.

Ростгўй одам қасддан ёлғон гапирмайди, бироқ каззоб, ёлғончи одамнинг табиати шундайки, у ёлғон гапирмай туролмайди. Шу боис давлат хизматига энг ҳалол, ростгўй, садоқатли, муносиб одамлар тайинланиши лозим. Улар, шу билан бирга, ишчан, омилкор бўлсин, ижрочилик малакаси юқори бўлсин.

Навоий шу талаблардан келиб чиқиб бир нечта амалий тавсияларни баён этган. Чунончи: 1) ҳар кишининг қобилиятига қараб иш бериш; 2) бир вазифани икки кишига бермаслик, шунингдек, бир одамга икки вазифани юклаш ҳам ножоиз. Ҳар икки ҳолда ҳам масъулиятсизлик юзага келади ва иш бажарилмай қолади; 3) мансабдор шахсларнинг ишини назорат қилиб туриш, нопоклиги, хиёнати сезилган ходимнинг баҳридан ўтиш; 4) аммо агар ходим туҳмат қурбони бўлган бўлса, ишини тафтиш қилиб аниқлаб, авф этиш ва керакли жойда ундан фойдаланиш; 5) итоат ҳалқасидан бош чиқармоқчи бўлган маҳаллий ҳокимлар, амирларни хиёнаткор сифатида қаттиқ жазолаш.

Умуман, Алишер Навоий гарчи тасаввуф ғоялари, мутлақ эзгулик, раҳм-шафқат ҳақидаги фикрларни куйлаган шоир бўлсада, аммо давлатчилик масалаларида у амалиётдан ке-

либ чиқиб, Қуръонда ифодаланган, Низомулмулк, Ғаззолий, Амир Темур томонидан ҳаётга татбиқ этилган “хавфу ражо” (қўрқиш ва умидворлик) тамойилини қўллаб-қувватлайди. Унинг адолат ҳақидаги фикрлари ҳам шу тамойилга мувофиқдир. Бунинг маъноси шуки, марказлашган давлат мустаҳкам ва хавфсиз бўлиши учун ҳар қандай айирмачилик, хиёнат ва зулм-ситамнинг олди олиниши шарт. Бунинг учун эса, барча шоҳнинг ғазабидан қўрқиши лозим. Аммо шоҳ ёмонлик ва хиёнатни ўткир сиёсат билан бартараф этар экан, айни пайтда содиқ, вафодор хизматчилар, аъёнларга марҳамат кўрсатиши, уларни сарафроз этиб туриши керак. Бу принцип лашкар тузиш ишида ҳам қўлланилади. Подшога содиқ лашкар душман устидан ғалаба қилиши мумкин, лекин лашкарбошилар норози бўлса, исён кўтаради ва натижада душман ғалаба қилади. Навоий буни “Садди Искандарий” достонида Доро армиясининг мағлубияти мисолида кўрсатиб беради.

Алишер Навоийнинг одил шоҳ тимсоли, адолат ҳақидаги ғоялари кўп тадқиқотларда қараб чиқилган. Аммо бу мавзу давлат қурилиши, давлат ва жамият муносабатлари, давлат бошқаруви тажрибаси нуқтаи назаридан ҳали батафсил ўрганилиши лозим. Бу миллий давлатчилигимиз тафаккурини ёритиш учунгина эмас, балки талай жиҳатлари билан ҳозир ҳам сабоқ бўлиши мумкинлиги тарафидан ҳам муҳим деб биламан.

УСТОД ВА ЁШ ИСТЕЪДОД

Мумтоз адабиётимиз бобокалони Алишер Навоийнинг сермазмун ҳаёти, шахсий фазилатлари, иқтидор ва камолоти замондошлари учун намуна бўлганидек, бугунги ёш ижодкорларимиз учун ҳам ибрат мактабидир. Маълумки, Навоий жуда кўп ёш ижодкорларга раҳнамолик қилган. Ўнлаб истеъдод соҳиблари – шоир ва муаррих, рассом ва хаттотлар бу қуёшсимон зотнинг ҳиммати ва ҳамияти соясида вояга етганлар. Улуғ шоир истеъдод тарбияси борасида, таъбир жоиз бўлса истеъдод педагогикасини ишлаб чиққан. Истеъдодни таниш ва эътироф этиш йўллари, табиий қобилият, билим ва меҳнат, таҳсил ва абадий таъсир, рағбатлантириш ва талабчанлик, ахлоқий сифатлар ва унинг истеъдодга таъсири, ғоявий етуклик ва маҳоратни ўстириш каби масалалар Навоийнинг доим диққат марказида бўлган.

Аллома устознинг бу борадаги қарашлари унинг “Мажолис ун-нафоис”, “Хамсат ул-мутаҳаййирин”, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Насойим ул-муҳаббат” каби бир қатор асарларида шунингдек, замондошлари асарларида ўз ифодасини топган. “Мажолис ун-нафоис”нинг учинчи ва тўртинчи мажлисларида ёш қаламкашлар ҳақида, ижод аҳлининг тарбияси хусусида сўз боради.

Навоий ижодкор шахс ҳақида гапира туриб, биринчи навбатда, унинг истеъдоди даражасини белгилайди. Чунончи, “хуштабъ киши”, “яхши табълик йигит”, “табъи ҳам ҳофизаси ҳам яхши”, “табъғинаси бор”, “назмға майли бор” каби иборалар орқали шоирнинг ижодий иқтидори, шеър айтиш маҳоратини фарқлайди. Шундан сўнг ёш ижодкорларни шеъриятдаги қайси бир тур ёки жанрига майли борлигини (ҳажвгўй, маснавийнавис, ғазалсаро, муаммочи) ҳамда унинг услубини (ошиқона шеърга майл, орифона ижод, ҳазинлик, қувноқлик ва бошқалар) аниқлаб, шунга кўра тарбия, таҳсил тадбирларини қўллайди. Ҳаддан зиёд ҳазин куйловчи айрим ёшларни кузатган шоир бунинг сабабини аниқлагач, эҳтиёткорлик билан уларнинг руҳини кўтарган, фаол ва ишчан бўлишга чақирган.

Хусусан, ёшларнинг шахсий хислатлари, савияси, ахлоқ-одоби, таҳсил кўрган-кўрмаганлиги устозни кўп қизиқтирган. Камтарлик, мулойимлик, хуштавозе бўлиш, меҳнатсеварлик, бурролик, ҳозиржавобликни ижодкорнинг фазилатлари деб билган Навоий ялқовлик, паришонлик, жунунсифат юриш, кеккайиш, ҳавоийлик, шаробхўрликка берилиш сингари ёмон одатларни қаттиқ қоралайди. Бу каби салбий хислатлар бир қанча ёш истеъдодларни нобуд этганлиги “Мажолис ун-нафоис” асарида қатор мисоллар билан кўрсатиб берилган: “Мавлоно Сафий... ҳушёрлиғ ва басе одамиваш ва ҳаё ва одоблиғ йигитдур. Аммо сархушликда ўзга моҳият бўлур, балки расвонамо бўлур эрди. Бу учурда тавбаға тавфиқ бўлди. Умид улким, истиқоматға ҳам мувофиқ бўлғай”.

Шероздан Ҳиротга ўқишга келган Саид Қуроза исмли кимсасиз етим болани Навоий ўз тарбиясига олиб, унга алоҳида мураббийлар тайинлайди, “шафқат ва машаққатлар” кўргузади. Афсуски, кўп ўтмай болада ножўя қилиқлар зоҳир бўлади. Шоир уни тузатиш чораларини кўради. Аммо фойда бермайди. Оқибатда бу йигит Ҳиротда туролмай, Самарқандга қайтади ва у ердаги хамрий – майхўрларга қўшилиб, бутунлай нобуд бўлади. Самарқандлик ёш шоир Саид Қутб Лакаданг эса бадахлоқлиги туфайли ҳибсга олиниб қатлга ҳукм этилади. Алишер Навоий орага тушиб қатлни бекор қилишга эришади. Лекин “ул нокасгина” бундан хулоса чиқармай, ўз юртига қочиб, ёмон ишларини давом эттиради. Бундай ҳол-

лар Навоийни беҳад ранжитган. Ўзини идора қилолмаган, яхшиликни, ҳурматни билмаган кишилардан, гарчи уларда истеъдод нишонаси бўлса-да, чинакам ижодкор чиқмаслигини айтиб, уларнинг тақдирига ачинади.

Навоий танқидига учраган салбий хислатлардан яна бири – дангасалик, истеъдодни истифода қила билмасликдир: "Мавлоно Нодирий яхши табъи бор, аммо кўп лаванддур. Муддате фақир била мусоҳибат эрди, ўзин лавандлиғин забт қила олмади, яна ўз ишини кейинга юборди". Шоир Қабулийнинг "димоғида парешонлиғ ва таврида лавандлиғ" бўлганлиги учун таҳсилни охирига етказмаган ва муддаосига эриша олмаган. Хоразмлик Жоний деган шоирнинг эса "Хеле жунун зотида борким, салоҳият касбига монеъдур, йўқ эрса ғаробатлиғ табъғинаси бор". Мавлоно Кавсарий "табъида назм айтур қобилияти бор, аммо машғуллуқ қилмас".

Бундай ёшларнинг бир қисми Навоий ва Жомийнинг танбеҳларини қулоққа илиб, "туз йўлга" кирганлар, улуғ шоир бу ҳолни хурсандчилик билан қайд этиб, улар истиқболига умид билдирган.

Навоийнинг фикрича, ижодга дил боғлаган одамда албатта табиий истеъдод – табъ бўлиши лозим. Қуруқ ҳавас билан шоирлик даъво қилиш ярашмайди. Энг ёмони шуки, деб куйинади шоир, қуруқ назмни шеър атаб, "юз машаққат билан бир байт боғлайтурган, даъвосини эса етти фалакдан оширатурган"лар ҳам бор. Баъзан улардан биров яхши байт ҳам воқе бўлар, лекин бу ҳали шоирлик даъвосини қилишга ҳуқуқ бермайди. Ахир, шоир сўзида ҳақиқат ва маърифатдан баҳра берадиган маъно, шавқу завқ ва "шуълаафкан ҳарорат" бўлмоғи лозим.

Шоирона таркиблар дардли, ёниқ юракларда пайдо бўлади.

Ҳақиқий истеъдод нишонаси мавжуд одамда илм олишга иштиёқ ҳам, ҳофиза ҳам кучли бўлади. Навоий буни Румий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий каби ёрқин сиймолар мисолида кўрсатади. Барча илмлардан хабардор бу донишманд зотларнинг эл орасида ҳаким-файласуф, шайх – йўл бошловчи каби табаррук унвонлар билан улуғланишларига боис шудир. Шоир етук файласуф, хирадманд одам бўлгандагина унинг сўзи халқ эътиборини қозонади. Бироқ бу мартабага осонликча эришилмайди. Бунга катта заҳмат ва чидам, қунт, таълим ва таҳсил орқали муяссар бўлинади. Шунинг учун Навоий ҳофиза – хотира, зеҳн, фантазиянинг ролини алоҳида таъкидлаб, такрорий мутолаа, машқи ҳофиза – шеър ёдлашни тавсия этади. Машқ қилиш, қайта-қайта ишлаш истеъдодни ўстиришга кўмаклашади: "Мавлоно Миракий ...кичик ёшлиқ хомтабъроқ йигитдур. Имкони бордурким, табъиға кўп иш буюрса пухталик пайдо қилур". Навоий даврида ёшларга таълим бериш поғонама-поғона кўтарилиш усулига асосланган эди. Яъни, савод чиқарилгач, аввал ўз устозидан таълим олар, кейинчалик, билим ва қобилияти тақозо этса каттароқ устозга қўл берар, сўнг яна улуғроғиға ўтар эди. Шу йўсин энг истеъдодли, сараланган ёшлар Жомий ва Навоийга шогирд тушардилар.

Қайси соҳага қўл урмасин, уни тез эгаллаб оладиган қобилиятли ёшлар Навоий замонида анчагина бўлган. Ҳам тарихчи, ҳам рассом, ҳам бастакор, бунинг устига яхши шоир ва ҳакимлик қўлидан келадиганлар катта ҳурматга сазовор эдилар. Бироқ Навоийни бир нарса ташвишга солади: кўп қиррали истеъдод соҳибларининг аксарияти шунча ҳунарни эгаллаган ҳолда амалда бирор соҳада ўзларини кўрсатолмайдилар. Улар гоҳ унга, гоҳ бунга уриниб, умрни беҳудага ўтказадилар. Кўп ўрганиш яхши, лекин муайян соҳада кишиларга фойда келтириш лозим. Одамларга нафи тегмаган истеъдод, амалга ошмаган ният каби, кишига армондир.

Шу муносабат билан устод Навоий ёшларга бир соҳага ёки адабиётнинг маълум жанрига

қўл уришдан олдин, қобилияти етиш-етмаслигини аниқлаб олиш лозимлигини уқтиради. Иқтидорга қарамай беҳуда уриниш бор истеъдодни ҳам издан чиқариши мумкин. Маълумки, Ҳирот адабий муҳитида талайгина хамсанавислар майдонга чиққан. Улар орасида бир қадар муваффақиятга эришганлари ҳам бор. Бироқ кўпчилиги арзирли достон битолмасдан, унутилган. Ваҳоланки, улар кичик жанрларда дурустгина ижод қилишлари мумкин эди. Навоий бундай ёшларнинг "катта" асарларидан кичик мисоллар келтириб, уларда етук санъаткорларга хос хаёл қила билиш қуввати, юксак маҳоратнинг етишмаслигини кўрсатади.

Улуғ шоир айрим ёшлардаги қуруқ манманлик, салафларни назар писанд қилмай, ўзини ҳаммадан юқори қўйиш одатини ёмон кўрган. Кўча-кўйда, мажлисларда кўкрагига уриб: "Мен Фирдавсий ишини бир ойда бажараман, Низомий қаршимда ип эшолмайди", дегувчилар устидан заҳарханда қилади; уларни камтарликка, сўз билан эмас, иш билан ўзларини кўрсатишга даъват этади. Жумладан, мавлоно Абдуллоҳ на "Шоҳнома"ни, на Низомий ва Деҳлавий "Хамса"ларини писанд қилади, Жомийни эътироф этадими-йўқми, маълум эмас, ваҳоланки "биз фақирлар ўзимизни ул жаноблар дастурхонининг резачини деб биламиз", дейди устоз.

Ёшлардаги ғурур, ғайрат ва шижоатни маъқуллаш лозим, бу – яхши сифат, бироқ уни хоксорлик, камтарлик билан омухта этмоқ даркор, деб билади Навоий. Бу борада Абдураҳмон Жомийни ибрат қилиб кўрсатади. Шунинг учун бўлса керак, сийистонлик қозизоданинг шеъриятдаги қобилиятини эътироф этса ҳам, ортиқча манманлигини ёқтирмайди. Уни Жомий ҳузурига юбориб уялтиради. Дўстларнинг тўғри, беғараз танқидини қабул қилиш кишига малол келтирса, жиззакилик, танқидни тан олмаслик ижодкорга ярашмайди (Буни Навоий самарқандлик шоир Риёзий мисолида кўрсатган). "Мажолис ун-нафоис"да панд-насиҳатни қулоғига олмай, на истеъдодини, на илмини ишга соладиган "раъносифат ва худоройлиқ билан авқотини (вақтини – Н.К) зое қилувчи" Осафий сингари такасалтанг, хаёлпараст ёшлар, "йигитлик ҳою ҳаваси билан парешон" юрувчилар танқид этилади. Алишер Навоий ёш ижодкор тарбиясида меҳнат, унинг атрофидаги кишилар, маслакдошлари катта ўрин тутади, деб таълим беради. У мавлоно Савсаний ҳақида ёзиб, дейди: "Озодаваш кишидур, кўпроқ авқот Гавҳаршодбегим мадрасаси теграсида бўлур эрди, бефойда эл била мусоҳибатлиғ қилмас, невчунким, бежиҳат машаққатларни ўзига раво кўрмас. Умид улким, бу давлат барчаға насиб бўлғай". Ижодкорнинг қалби пок, хаёли тоза, нияти эзгулик сари етакловчи экан, унинг дўстлари, суҳбатдошлари ҳам шундай фозил, доно одамлар бўлмоғи лозим. Жоҳил, нодонлардан узоқ юриш яхши, аммо гўшанишинлик мақбул эмас, адабий маҳфилларга, мунозара-мусоҳабаларга қатнашмоқ, ҳаётда фаоллик кўрсатмоқ илҳомни тоблайди, ижодий имкониятларни юзага чиқаради.

Баъзи ёшлар салафларни мутолаа қилиш пайтларида бутунлай улар таъсирига берилиб қоладилар. Баъзан шундай ҳам бўладики, ўзлари билмаганлари ҳолда салафлар мисралари, ибораларини ўзлаштириб, ишлатиб юрадилар. Бундай "тасарруф"дан қутулолмаган киши мус-тақил ижод қилиш қобилиятини ҳам аста-секин йўқотади. Адабий таҳсил – маҳоратни эгаллаш воситаси, тақлид эса табънинг йўқлигидан нишона эканлигини таъкидлайди Навоий. Табиий завқи, мустақил ижод этиш қобилияти бўлмай туриб, "ўзини шеърга мансуб" деб кўрсатувчи "эл қошида шеърхонлик" қилувчилар адабиётнинг офатидир, шеъриятни улардан пок тутиш лозим.

"Мажолис ун-нафоис"да зикр этилган ёш шоирларнинг кўплари билан Навоий шахсан таниш бўлган, суҳбат қилиб, синаб кўрган, хулқини кузатган. Лекин шоир ўзи танимаган – "эмди пайдо бўлғон" ёшларнинг шеър-лари ҳақида ҳам фикр юритиб, холисона баҳолай-

ди ва улар ижодига ривож – оқ йўл тилайди. Бу жиҳатдан ҳам улуғ устознинг тутган йўли ибратлидир. Чунки устоз оқ йўл тилаганда ёш ижодкорнинг ютуқлари билан бирга қусурларини ҳам кўрсатар, келгусида қусурлардан қутулиш чораларини тавсия этар эди.

Алишер Навоийнинг яна бир одати ғоят ибратлидир. У янги пайдо бўлган истеъдодли ёшларни ҳузурига чақириб суҳбатлашган, синовдан ўтказган. Бунга истеъдодли адиб Зайниддин Восифийнинг "Бадоеъ ул-вақоеъ" асарида келтирилган воқеа ғоят ибратлидир. Адиб ўзининг бошидан ўтган саргузаштни ҳикоя қилган. Восифий ёшлигидан мураккаб маъноли асарларни севиб ўқир экан, айниқса, киши исмлари яширинган "муаммо" жанрига қизиқиб, кўплаб муаммоларни ечган, бир нечта устозлардан таълим олган. Унинг қариндоши Соҳиб Доро Мир Алишер Навоийнинг мулозими бўлган. Соҳиб Доронинг қайд қилишича "Мир Алишер ҳар куни фақирни чақириб, бугун бир шаҳарда (яъни Ҳиротда) бўлиб ўтган ажойиб ва ғаройиб нима кўрдинг ёки эшитдинг, сўзлаб бер", деб сўрар экан. Соҳиб Доро илму адаб дунёсида етишиб келаётган ва номи чиққан истеъдодлар, янги битилган китоблар ҳақида гапириб берган. Навбатдаги учрашувлардан бирида Восифий маҳорати ҳақида гапирганда, Навоий эртагаёқ уни ҳузуримга келтир, деб таъкидлайди. Соҳиб Доро Восифий билан бирга яна уч ёш шоирни олиб боради. Восифий ўзининг ҳаяжонлари, ҳазрат Навоий сиймосини кўришга муяссар бўлганини тўлқинланиб ёзган. Навоий ёш йигитнинг билим қобилиятини янги айтилган бир муаммо орқали синамоқчи бўлади. Восифий бу муаммони аллақачон ёдлаб олганини, маъносини билишини айтганда, Навоий таҳсин айтиб, йигитга оқ йўл тилайди.

Ушбу воқеа ҳазрат Навоийнинг қизиқувчанлиги, Ҳирот адабий ҳаётининг гуллашини бевосита назорат қилиб тургани ёшларга ҳар жиҳатдан кўмаклашишни ўзининг бурчи деб қараганини кўрсатади.

Бежиз эмаски, Алишер Навоий хоҳ бошловчи, хоҳ тажрибали шоир ҳақида гапирмасин, энг аввало улар асарининг тили, бадиий санъатларни ишлатишдаги новаторлиги, фикрнинг ифода усули ҳамда образлар билан қанчалик уйғун, мутаносиб эканлигига эътибор беради. Шеърнинг маъноси деганда улуғ шоир янги ифодалар орқали завқ бағишлайдиган таъсирчанликни назарда тутади. Шоирнинг хаёлоти кучли иборалари латиф бўлса – шеър шунча "кўнгилга маҳбуб"дир. Шеърий тил алоҳида қонуниятларга эга, у "эъжоз мақомида туриш" лозим. Равонлик ва латофат сероҳанглик ва сермаънолик, хуллас, бадиий мукаммаллик ҳамма учун бирдай талаб мезонидир. Бутун-бутун достонларда битта қофия ё бир ўхшатиш ноўрин бўлса, танқид қилиниб, тузатилиши талаб этилган. Бу шаклбозлик эмас, балки сўз санъати учун, бадиият учун кураш, гўзалликни ҳимоя қилиш эди.

Алишер Навоийнинг маданият ва маънавият, адабиёт тараққиёти учун қилган ишлари, ёш истеъдодлар тарбиясига ғамхўрлиги ҳозир ҳам аҳамиятли ва ибратлидир.

Қайдлар учун

Мундарижа

НАЖМИДДИН КОМИЛОВ

ХИЗР ЧАШМАСИ

Ўз вужудунгға тафаккур айлағил. Муқаддима 7
Қалбларнинг севгани. Навоий ва замонамиз 9
Тасаввуф ва бадиий ижод 22
Одамийлар одамийси 29
Ишқ кимёси. Тимсоллар тимсоли 42
Ишқ оташининг самандари 51
Суқрот – комил инсон тимсоли 61
Шоҳ ва дарвеш ҳикмати 68
Ҳикмат ва ибрат достони 84
Фақр – комил инсон сифати 128
Пок руҳ мадҳида 135
Ҳаёт чашмаси 139
Тафаккур туҳфалари 143
Таваккул талқини 151
Нажот йўли 155
Комиллик йўли 162
Татаббуъ – ижодий мусобақа 166
Илова 174
Тафаккур ва нафосат хазинаси 190
Навоий нафрати 200
Обиҳаёт 208

МАЪНОЛАР ОЛАМИГА САФАР

Арузий талаффуз 215
1-Ғазал 220
2-Ғазал 224
3-Ғазал 227
4-Ғазал 230
5-Ғазал 223
6-Ғазал 235
7-Ғазал 237
8-Ғазал 239
9-Ғазал 241
10-Ғазал 244
11-Ғазал 246
12-Ғазал 248
13-Ғазал 250
14-Ғазал 252
15-Ғазал 255

16-Ғазал 257
17-Ғазал 260
18-Ғазал 262
19-Ғазал 264
20-Ғазал 266
21-Ғазал 269
22-Ғазал 271
23-Ғазал 273
24-Ғазал 275
25-Ғазал 277
26-Ғазал 279
27-Ғазал 282
28-Ғазал 284
29-Ғазал 286
30-Ғазал 289
31-Ғазал 292
32-Ғазал 295
33-Ғазал 297
34-Ғазал 300
35-Ғазал 302
36-Ғазал 305
37-Ғазал 308
38-Ғазал 310
39-Ғазал 312
40-Ғазал 315
41-Ғазал 318
42-Ғазал 327
43-Ғазал 335
44-Ғазал 340
45-Ғазал 345
46-Ғазал 350
47-Ғазал 355
48-Ғазал 359
49-Ғазал 375
50-Ғазал 380
51-Ғазал 375
Илова
«Аҳли камол корхонасининг комили» 383
Ажрим қилувчи кўзгу 387
Одил подшоҳ ҳақида беш ташбеҳ 391
Адолат – давлат ойдорлигининг асоси 394
Устод ва ёш истеъдод 400

УЎК 821.512.133.06(091)
КБК 83.3(5Ў)
И 28

Истиқлол даври ўзбек навоийшунослиги: 30 жилдлик / Нажмиддин Комилов: Хизр чашмаси; Маънолар оламига сафар; нашрга тайёрловчилар О. Давлатов, Д. Юсупова; Алишер Навоий номидаги халқаро жамоат фонди. – Т.: TAMADDUN, 2021. 408 бет.

Ж.7: Нажмиддин Комилов: Хизр чашмаси; Маънолар оламига сафар. 408 бет.

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ҳамда ЎзФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Илмий кенгашлари томонидан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978 9943 5123–5

© Алишер Навоий номидаги халқаро жамоат фонди, 2021

Илмий нашр

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

ЎТТИЗ ЖИЛДЛИК
Еттинчи жилд

Нажмиддин КОМИЛОВ

ХИЗР ЧАШМАСИ,

МАЪНОЛАР ОЛАМИГА САФАР

Нашр учун масъуллар: *О. Давлатов, Д. Юсупова*
Муҳаррир: *Одил Икром*
Мусаҳҳиҳ: *Шоҳрўз Мўминзода*
Техник муҳаррир: *Диёра Абдужалилова*
Дизайнер: *Баҳриддин Бозоров*
Саҳифаловчи: *Акмал Фармонов*

“TAMADDUN” нашриёти. 100029, Тошкент шаҳри,
Навоий кўчаси 30-уй.

Нашриёт лицензияси рақами AI №247.
2013.02.10. да берилган.
2021.17.11.да босишга рухсат этилди Бичими 84*108 $^{1}/_{16}$.
Cambria гарнитураси. 25,5 босма табоқ. Адади 1 000 нусха.